

శ్రీ

ద్రవమాలి

ఉత్తరరామచరిత్ర నాటకమ్

మహాకవికవిరాజు (కవిరాజు)

వృత్తియ మధనమ

వ్యాఖ్యాన

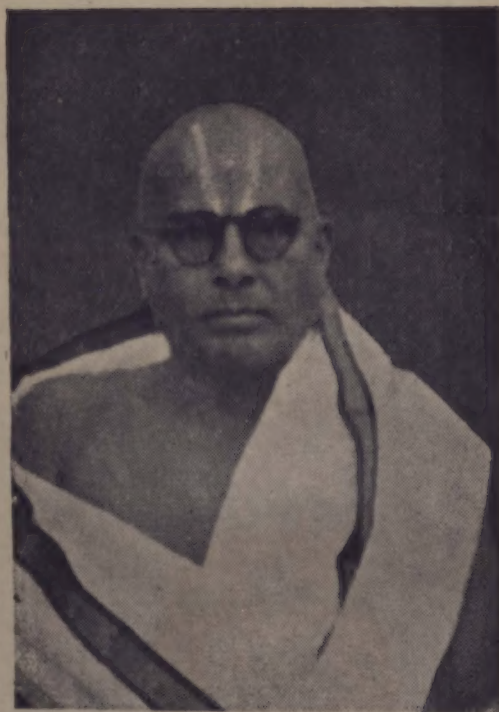
శ్రీమంత్ నేలమూల రామరాజయ్యంగార్యులు
యొనగి (కవిరాజు) యొనగి.

891.22
భవ - ఉత్త
20251

కవిరాజు

అంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాదమి
కార్యదాసు. వైశాఖ. వైశాఖ-4

శ్రీమాన్ నేలటూరు రామదాసయ్యంగారు
వ్యాఖ్యాత

శ్రీ

భ వ భూ తి

ఉత్తరరామచరిత గాటకమ్

రసాస్వాదినీవ్యాఖ్య (తెలుగు)

వ్యాఖ్యాత

శ్రీ మాన్ నేలటూరు రామదాసయ్యంగారు.

యం. ఎ. (డబుల్), యల్. టి.

అభిజ్ఞానకాకుంఠల రసాస్వాదినీకర్త,

రిటైర్డ్ - కళాకాల దేశచరిత్రగీర్వాణసాహిత్యాచార్యులు, నెల్లూరు.

ప్రకాశకులు

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి

కళాభవనము, వైసాబాద్, హైదరాబాదు - 4.

ప్రథమ ముద్రణము 1965

ద్వితీయ ముద్రణము 1970

జ్యేష్ఠ ఏం - ౧౯౭౭.

891.22
భవ...ఉత్త

కాపీరైటు

అంతర్జాతీయ సాహిత్య అకాడమి.

C-10399

8 = 00

ముద్రణము

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి అండ్ బ్రదర్స్

మదరాసు - 1

DESTINY IS NOT A MATTER OF
CHANCE; IT IS A MATTER OF
CHOICE

ప్రభావనము

ప్రథమ ముద్రణము

ఆంగ్లప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమివారిచే 1964
జూన్ తే 16ది కీ. శే. మహామాత్య పండితనెహ్రూ
స్మారక చిహ్నములలో ఒకటిగా సంకల్పింపబడిన యీ
భవభూతి యుత్తరరామచరితనాటకము ఆంగ్లవ్యాఖ్య
తోడిది ఇదే ప్రకటింపబడినది. ముద్రణము వ్యాఖ్య
త్రవేషితము. అందు తోడుగా పూపులు దిద్దుటకు
ఆయుష్మంతులు శ్రీమంతులు ఆయనతమ్ముడు విద్వాత్,
యన్. భక్తవత్సలమయ్యంగారు, యం. పి. బి. ఓ. యల్.,
మదరాసు వివేకానందకారేజి తెలుగుభాషాధ్యక్షుడును,
నెల్లూరు మండ్రాకినీ పత్రికాధ్యక్షుడు మరుపూరు కోదండ
రామరెడ్డిగారును సాయపడిరి. వివిధ బిన్నాకారపరిమాణా
క్షరములతో క్లేశమొర్చి ముద్రింపవలసిన దీనిని మద్రాసు
ప్రీడమ్ ప్రెస్ ప్రొఫెసరులు యం. బాలసుందరంగారు
చక్కగా ముద్రించి అందముగా తయారుచేసిరి. అందఱికి
దీనిచే కృతజ్ఞత నివేదించబడుచున్నది.

1965 నవంబరు 15.

తీర్థంబుపట్టని మనస్తత్వాలకు
అటవట్టులే ఈ లోకం

ప్రఖ్యాపనము

ద్వితీయముద్రణము

రసాస్వాదినీసహితముగా 1965 లో ప్రచురించిన భవభూతి యుత్తరరామచరిత ప్రతులు ఇంతలో ఐపోయినవి. ఆ గొప్పగ్రంథము లేకున్న ఎట్లు? కావున ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్యఆకాడమివారిచే తత్కార్యదర్శి శ్రీదేవుల పల్లి రామానుజరావుగారి సహజోత్సాహపూరిత పర్యవేక్షణమున వెంటనే ఈరెండవ ముద్రణము సమకూర్పబడినది. ఇది తొలిదానికి ఆవృత్తి మాత్రమే. ఈతూటి ముద్రణము 'వేదముప్రింటర్స్' కు అప్పగింపబడినది. తదధ్యక్షులు వేదము వేంకటరాయశాస్త్రిగారు పూవులు సయితము తమ యొక్క చేతిమీదుగా దిద్ది నిశ్శల్యముగా సర్వాంగ సుందరముగా గ్రంథమును తీర్చినారు. ఆంధ్రసాహితీప్రియులు వారికెంతయు కృతజ్ఞులగుదురు.

1970 ఏప్రిల్ 20

విషయ సూచిక

విషయము	పుటలు
ఉపోద్ఘాతము	1 - 156
నాటకప్రస్తావన	1
ప్రథమాంకము:	16
శుద్ధవిష్కంభము:	90
ద్వితీయాంకము:	108
శుద్ధవిష్కంభము:	131
తృతీయాంకము:	142
మిశ్రవిష్కంభము:	218
చతుర్థాంకము:	226
పంచమాంకము:	272
శుద్ధవిష్కంభము:	311
షషాంకము:	319
సప్తమాంకము:	357
అకౌరాది శ్లోకసూచి	385

ఉపోద్ఘాతవిషయసూచిక

విషయము

పుట

1. వ్యాఖ్యా ప్రస్తావము	...	1
2. కవి యూరుపేరు	...	3
3. కవికాలము	...	8
4. కవి వైదుష్యాదికము	...	9
5. కవి నాటకప్రీతి	...	11
6. కవికి నాటక ప్రయోగప్రీతి	...	12
7. కవి ప్రసిద్ధి	...	14
8. కవి రచనలు	...	17
9. కవి కవన మహిమ	...	22
10. ఉత్తరరామచరిత నాటక కథ	...	28
11. ఉత్తరకాండము - ఉత్తరరామ చరితము	...	37
12. పునఃసంయోగము భవభూత్యుపజ్ఞకమా :	...	38
13. కుందమాల ఇతివృత్తము	...	41
14. దిబ్బాగ భవభూతి రూపక సామ్యపరిశీలన	...	52
15. భవభూతి కథ - కాళిదాసు	...	68
16. ఉత్తరచరితమున కాలగమనము	...	68
17. ఉత్తర చరితమున దేవతలయు, అతిమానుషములయు అనుప్రవేశము	...	76
18. కారుజ్యం భవభూతి రేవ తమతే	...	80
19. సీతకు పునఃసంయోగోత్సృకత కలిగించుట ఆవశ్యకము	...	81
20. కుమార ప్రత్యభిజ్ఞానము - వేక్సపియరు	...	83
21. భవభూతి మతాచార శీలాదికము	...	84
22. భవభూతింగూర్చి క్షేమేంద్రుడు	...	103

విషయము	పుట
23. ఉత్తర చరితమున అంగిరస మేమి? ...	105
24. ధర్మవీరము ...	108
25. కరుణ విప్రలంభము ...	107
26. ఆంధ్రధ్వన్యాలోకమున ఉత్తరచరితము ...	115
27. ఆడికత్తె సీతను, త్యజింపదగునా? ...	123
28. ఉత్తరచరితపై రే పండితుని యాక్షేపణలు, నమాభావము ...	128
29. ఉత్తరచరితమందలి పాత్రల శీలాధిక పరిశీలనము ...	129
30. నాటక లక్షణము ఇంచుక ...	136
31. సామెతలవంటి సూక్తులు ...	148
32. భవభూతి నాటకములలో రెంటిను మూటను ఉమ్మడి వాక్యములు... ..	150
33. చందో విషయము ...	152
34. కొన్ని అర్థాలంకారములు ...	154
ఉదాహృత గ్రంథములు ...	157
నాటకమందలి పురుషులు - స్త్రీలు ...	160

ఉత్తరరామచరితము

(న ర సా స్వా ది ని)

ఉ పో డ్టా త ము

౧ - వ్యాఖ్యాన ప్రస్తావము

అభిజ్ఞాన కాకుంఠమునకు నేను రచించిన రసాస్వాదినివ్యాఖ్య ప్రకటికము (1.12.1957) కాగానే, నామిత్రులు పలువురు ఉత్తరరామచరితమునకును అట్టి రసాస్వాదిని యొకటి రచించిన బాగుగానుండు నని ఆపనికి నాకు ఉత్సాహము గొల్పిరి. దానికిని నేను మాసాహిత్యగురువు కవినహృదయచక్రవర్తి శ్రీ వేదము వేంకటరాయ శాస్త్రిలవారివద్ద వేర్చుకొన్నదానిని యథామతి ఒక గ్రంథమున పొందుపఱువఁ గోరిన వాఁడనై అంతకు పూర్వమే అందులకు కడంగియున్నవాఁడను, ఆ నాచిరకాంక్షితమును మిత్రులయాదరముం బొందువాఁడనై ఎట్లో నెఱవేర్చితిని.

ఉత్తరరామచరితముం బోలిన యతిప్రసిద్ధనాటకమునకు ఎన్నియేని వ్యాఖ్యలు గీర్వాణమునను అంగ్లమునను కలవు. అందెందును చెప్పని క్రొత్తదానిని నేను ఏమి చెప్పఁగలను? ఐనను ఆంధ్రమున ఇప్పటికి లేనిదానిని సంపాదించుటయు, శ్రీ శాస్త్రిల వారి బోధనము విలక్షణ మగుటవలన అందేమేని ఎందేని విశేషమున్న దానిని ఇందు సమకూర్చుటయు కలుగునని తలంతును. సాధుపాఠనిర్ణయమునకు నమచితార్థ వివేకమునకును శ్రీ శాస్త్రిలవారి యాంధ్రానువాదము నాకు మార్గదర్శకము, విన్మృత స్మారకము. శ్రీ శాస్త్రిలవారి గీర్వాణనాటకాంధ్రానువాదములు తెలుఁగున రసవత్తమ నాటకము లగుటయ కాక, ఒక తెఱుగున ఆయానాటకములకు రచికులకు దారి తప్ప వీని వ్యాఖ్యలును అగు నని నిజమకము. ఇందేమేని గుణమున్న దాన వారికి త్రి ఆరాధింపఁబడునుగాక. దోషములున్న అవెల్లి నావే అగును. వానికి పెద్దల దిద్దుపాటులు కలిగిన కరము కృతజ్ఞుఁడ నయ్యెదను.

నేను ఈవ్యాఖ్యను విజయ విజయదశమి - తే 17.10.1953 ది, వ్రాయ నారం బించితిని. అది మొదలుకొని ఏకప్రయత్నమునఁ గాక, అప్పుడు ఇంచుక అప్పుడు ఇంచుకగా వ్రాయుచుంటిని. నడుచు ఎన్నితూర్దో నెలలకాలము అందులకై కలము తాఁకకయు గడచును, మరల వ్రాత సాగును. వారములు వ్రాత విలిచిపోయి యుండును; మరల నడచుచుండును. అట్లే దినములును. ఇట్లు ఎట్లో సాగి తే 29.12.1959 ది అది ముగింపుఁగన్నది. అధ్యవసాయము కొఱవడినట్లు తోచు పిగమన మేల దీనికి అన్న. అది నాకు అందరి ప్రీత్యుత్సాహములు చాలమిఁ గాదు; మఱి దీనికి ముద్రణ ప్రకాశములు ఎల్లగునా యను నైరౌఢ్యము తోచుచున్నందున. అట్లే అవ్రాత ముగిసి ప్రకాశమార్గము అగపడక. ఇప్పటికి నాలుగై దేండ్లు కావచ్చి నది. అట్లు మూలమన్నదాని ప్రస్తావము వాసలన విన్న శ్రీమంతులు ఆయుష్మంతులు రెడ్డివారలు మరుపూత కోదండరామరెడ్డియు డాక్టరు బెజవాడ గోపాలరెడ్డియు ఆంధ్ర ప్రదేశ్ సాహిత్యాకాదమి మిత్రులును అధ్యక్షులును, ఆ యాకాదమీ కార్యనిర్వాహకులు శ్రీ దేవులపల్లి రామానుజరావుగారును, ఆ యాకాదమీ ఇటీవల కీర్తిశేషుడైన నెహ్రూ మహామంత్రికై సాహిత్యమున మంచి స్మారకములం గూర్చ మార్గము లెంచుచుండ, అందొకటిగా ఈనా యుత్తరరామచరిత రసాస్వాదినివి ముద్రించి ప్రకటింపుటను గీర్వాణాంధ్రోభయ సాహిత్యపేషగా గ్రహింపించి నాకు తెలిపినారు. నేనును కరము సంతపించి, కృతజ్ఞత చిత్తము విండ, అనా రసాస్వాదినివి ముద్రణ ప్రకటనలకై ఆ యాకాదమిచేత నుంచినాడను.

నెహ్రూమహామాత్యుడు పండితుఁడన్న బిరుదు అవియుతముగా విజనామముతో పుటికమైయుండువాఁడు. ప్రజారాజ్యమైన మన భారతదేశమున భారతాభివన పెరిగి న్ అనఁదగినట్లు స్వరాజ్యస్థాపనదినము మొదలుకొని తాను ఈరోజుమును వీడునటుకు ఎన్ని తూర్తైనను మహామాత్యుడుగా ప్రజలచే ప్రీతితో ఎన్నిక గవి పడునై దేండ్లు దర్శవీరుఁడుగా భారతమును ఏలుచుండి, ఈయనకు వెనుక ఇఁక ఏటివారు ఎవరు కలుగుదురా అని విరాళ గొల్పుచుండినవాఁడు. సాటిలేని ప్రజారాధకుఁడు. అట్టి యాయన జ్ఞాపకమునకై శ్రీరాముని ప్రజారాధన ప్రతకథయగు ఈ యుత్తరచరితముం బ్రకటింపుట ఎంతయు సచ్చకమగును. “యుక్తః ప్రజానా మమరణే స్యాః” - “ప్రజల రంజింపఁ దిపురు మెప్పాటనైన” అను విజ కులగురు వసిష్టోపదేశమును చిత్తముఁ గొని, తాను ఎట్టి దుఃఖములనైనను ఓర్చుకొని, “త త్పూజితం హితాతేన మాం చ ప్రాశాంశ్చ ముచ్చతా” “అకరణి నను ననుల విడ పికొని

మాయయ్య దానినే కద నెఱపెన్" అను తన నాయన యనుష్ఠానమును తలచుకొని
 "లోకో న మృష్యతి" "లోకో విరజ్జ్యతః" "లోకము ఒప్పులే" దని "లోకమునకు
 ఎదురులేదు" అని లోకై కప్రాభవమును పాటించి, "ఇక్ష్యకుపం కోభిమతః ప్రజానాం"
 "లోకులకు మానసియ మిక్ష్యకుకులము." అన్నట్లు తనకైన ప్రజాభిమానమును గౌర
 వించి, "ఇదం విశ్వం పార్యం విధివ దభియుక్తేన మనసా-" "పూనికతోడ విశ్వ
 మును బ్రోచుట కార్యము శాస్త్రసమ్మతి" అని విధులు దాటక ప్రజలఁ బాలించి
 "ప్రజాపుజ్యై శ్చ జీవతి" "బ్రదికియున్నవాఁడు ప్రజల పుజ్యమునను" అన్నట్లు
 అన్నాళ్ళు ప్రజల పుజ్యాంజలే జీవించిన రాముని చరితము, పండిత నెహ్రూచరితముం
 దోనిది, ఉత్తరరామచరితము. దానిని ఆయనకు "సా వె నీరు" "స్మారకము"గా
 ప్రకటించుట మణిదీపమును ఎత్తుట యగును :

౨ - క వి యూ రు - పే రు

వీప్రాత సంస్కృతకవింగూర్చియు పుట్టుపు పూర్వోత్తరములు తెలిసికొను
 మార్గములే మనకు లేకయున్నవి. కవి యేమో తన్నుంగూర్చి యావివరములు చెప్పనే
 చెప్పఁడు. మఱివారును నమకాలికులు గాని సమీపకాలికులు గాని అట్టి చరిత్ర వ్రాయు
 నాచారము మన దేశాన లేదు. అంగకపులంగూర్చి సులువుగా వివరములు కూర్పఁబడి
 యున్నవి. అట్లే ఇతరపాశ్చాత్య కవులం గూర్చియు. ఇట్లు ఊరు దాని పరిసరములు
 విద్యాభ్యాసము దేశాటనము ఐనవారు కానివారు. ఇత్యాది వివరము లన్నియును చెప్పి,
 ఆయాకవిమీద వీని యన్నింటి మహిమ యే మగును అను నింత విచారము చేయఁ
 బడియుండును. మఱి మన కవులంగూర్చి మనకు ఏమియు తెలియదు. తెలియనందు
 వలన ఏవేవో పుక్కిటిపురాణములు వాడుకకు వచ్చియుండును. కవి గొప్పవాఁ డగు
 కొలఁదియు ఇవి యెక్కువ, వీనిని మఱించి సత్యమెఱుఁగుట అలవికాని పని యగును.
 కాబిదను చాల ప్రాతవాఁడు, కవులకు గురువు. ఆతనింగూర్చిన కథలు విదఁదీయ
 రాకయే యుండును. నాటకములలో కాఁబోలు, ప్రస్తావనలలో తన పేరుమాత్రమైనను
 చెప్పవలసినందున చెప్పినాడు. భోజప్రబంధకారుఁడు భల్లాలసేనుఁడు తనకు పేయేండ్ల
 క్రిందనుండి తన కాలమువఱకు నున్న ప్రసిద్ధిపులను పండితులను, తాను స్వయము
 గొప్ప కవియు పండితుఁడు నై, కవిపండితబంధువగు దారాభోజుని యాస్థానమున చేర్చి
 ఎంతయో చమత్కారముగా వారి తారతమ్యములు తెలుపు సరసగోష్ఠులు తన ప్రతిభచే
 కల్పించినాడు. అందలి సంవిధానము లన్నియు విజములే యని చరిత్రమార్గము లెఱుఁ
 గని వట్టి పండితుల పలుపుర యభిప్రాయము. ఇట్టి దశలో తా నెంత గొప్ప కవి

యైనను భవభూతింగూర్చి మనము ఏమి యెఱుంగఁగలము? అతఁడు రచించినవియు నాదికములే అయినందున, ఆప్రస్తావనలలో ఆచారపాఠముగా అతని పేరు పఠితమై యుండును. ప్రస్తావనలోని కవి సొంత విషయములు కూడ, అవి అతఁ డట్లు ఏల సూత్రధారనటులచే ప్రరోచనకై చెప్పించినాఁడో అని విమర్శించి విశ్వయము కేల్చి కొనవలసియుండును. ఏమేమో ఊహలు చేయవలసియుండును.

భవభూతి తన నాదికప్రస్తావనలలో తన్నుంగూర్చి కొంత వివరము, ఇతర కవులు విలువురు తన్నుంగూర్చి చెప్పికొన్నదానికంటెను ఎక్కువగానే, చెప్పుకొనియున్నాఁడు. ఉత్తరచరితములోనికన్న మహావీరచరిత మాలతీమధవములందు కొంత ఎక్కువ గలదు. దక్షిణాపథమందు విదర్బదేశమున పద్మపురమునందు ఉదుంబరులను ఒకతెగ బ్రాహ్మణులు కలరఁట. వారు “పంక్తిపావనులు” “చరణగురువులు” “పంచాగ్నులు,” “ధృతవ్రతులు” “సోమపీఠులు.” భవభూతి అతెగవాఁడు కాశ్యపగోత్రుఁడు, కృష్ణ యజ్ఞాఃకాఖ్యాత. తన పూర్వుఁడు ఐదవతరమువాఁడు పేరే మహాకవి అని కల వాఁడు, వాఙ్మయయాజ్ఞియు. తన పితామహుఁడు భట్టగోపాలుఁడు. నాయన ఏల కంఠుఁడు. అమ్మ జాతుకర్ణి-అనఁగా అగోత్రముది. తన పేరు భవభూతి. భట్ట శ్రీకంఠుఁడు అను పదము తనకు లాంఛనము. కంఠమున శ్రీ (=నరస్వతి) కల వాఁడు అని తనకు గుఱుతు-మిరుదు కాఁటోలు. ఇందు పే రేది, బిరు దేది అని నందే హము కలుగఁగా తన్నిర్ణయమునకు పండితులు ప్రయత్నించినారు.

“తపస్వీ కాం గ తోఽవస్థా మితి స్మేరావనా వివ
గిరిజాయాః సునా వస్తే భవభూతి పితావనా.”

అని యొకరును,

“సామ్యా పునాతు భవభూతి పవిత్ర మూర్తిః”

అని యొకరును ఇవి భవభూతి రచితము లనుచు ఉదాహరించి, దానికి మెచ్చి, ఈ కవికి బోషకుఁడు కాన్యకుబ్జరాజు యశోవర్మ ఇతనికి బిరుదుగా ఆపే రిదెనని యైతిహ్యము పలుకుదురు. ఆ శ్లోకములయందలిది అట్టి బిరుదు పెట్టఁదగినంత గొప్ప కవనకల్పన కాదు. వానికి నమ్మఁదగిన యాకరము అగపదదు. మఱియొకరు ఈశ్వరుఁడే భిక్షు రూపమున వచ్చి ఈయనకు “భూతి” (=బూది) ఇచ్చెననియు నితడు భవభూతి యాయెననియు చెప్పినారు, దీనికిని ప్రమాణము ఉదాహృతము గాదు. “కువ్వయ్య” “పిచ్చయ్య” అని కారణవిశేషములచే అవిష్టనివారకముగా శిశువులకు నామకరణము చేయునట్లు ఈయనకు “భూతి” “బూది”-“బూదిదయ్య” అని పేరీనా రన్న యూహ

చేయరైరి: ఈ కారణములు ఊహించుటచే ఇది బిరుదు, దానిని సంపాదించుకొను వయసు వచ్చినప్పుడు ఒసంగఁబడినది, పేరేమో “శ్రీ కంతుఁడే” యగు నను నని ప్రాయము తేలుచున్నది. ఐనను ప్రసిద్ధ్యర్థక “నామ” తో కూడిన “హిమాలయో నామ” “శ్యామో నామ” “వ్రసవతో నామ” “శ్రమణా నామ” “చిత్రకుష్ఠో నామ” అని వట్టి పేరులం జెప్పు ఈ కవి వ్యవహారమువంటిది గానే యున్నది ఈ “భవ భూతి ర్నామ” అని తన్నుఁ జెప్పుకొనుటయు. మాలతిలో “భవభూతినామ” అనియు కేవలము పేరు అను నర్థముగల ప్రయోగమును గలదు. “శ్రీ కణ్ఠ పదలాఞ్ఘనః” అన్నచోట “పద” అనియు “లాఞ్ఘనః” అనియు చేర్చుటచే “శ్రీకణ్ఠ” అన్నదే బిరుదు కాఁబోలు అని తోచుచున్నది. పేరగునేని ఈ “పద” “లాఞ్ఘన” యోగము ఉండదు. మఱియు ఈ కవిని పూర్వులు ఎక్కడ ప్రస్తావించినను “భవభూతి” అనియే. “భవభూతిరేఖయా” అనియు, “భవభూతేః సమ్మన్విత” అనియు, “భవ భూత్యాది సేవితః” అనియు పేర్కొనియున్నారు. “శ్రీకంతుఁ” డని ఇతనికి ఎక్కడను నామగ్రహణము అగవడలేదు. మఱి యితని నాయన, “నీలకంతుఁడే” యన్న దానికి జవాబుగా తాత “భట్టగోపాలుఁడే” అనఁదగును. “శ్రీకణ్ఠపదలాఞ్ఘనః” అనఁగా పేరు “శ్రీకంఠపదుఁడు” అనియు ఒకరు అన్నారు. అదియుం గాక తల్లి దండ్రులు పెట్టిన పేరు మఱిగిపోయి బిరుదనామమే వ్యవహారమున విలుచువారునుం గలరు. శ్రీ పేదము వేంకటరాయశాస్త్రిలవారు “భట్ట శ్రీకంతుఁడనుపేరివాఁడు, భవభూతి యని వ్యవహృతుఁడు” అన్నారు. “భట్టగోపాల” “మహాకవు”లు ఎడమగు తరములవారు, నాయన “నీలకంఠము” ప్రక్క నుండి “శ్రీకంఠ” మునే పేరుగా ఆకర్షించును.

ఈతని యూరైన పద్యపురమును గాని ఈకవి నాటకము లాడిన తిరునాళ్ళ దేవుని కాలప్రియనాథుని గాని ఇక్కడిది ఇక్కడివాఁడు అని నిర్ణయించు ప్రయత్న ములును నెగ్గలేదు. మాలతిలో మాలతియూరు “పద్మావతి” అని చెప్పి ఆక్కడి నదులను నదీసంగమములను కొండలను ఆడవులను సువర్ణదిందుక్షేత్రమును కంటితో చూచినట్లు తోచు వర్ణనలు గావించియున్నందున భవభూతి కాపురమున్న పద్యపురము ఈ పద్మావతియే యగునా అని ఆశంకించినారు పూనికతో ఆ యా పేరులను గ్రంథ మున ఉదాహరింపఁ బూనుకొన్న యుపక్రమమున పద్మావతికి పద్యపురమని సంకో చించుట సంభావ్యము గాదు. మఱియు మాలతిలోని యావర్ణనకన్నను కంటికి ప్రకృక్షము పేయంజాలు వీరచరితో త్తరరామచరితలోని పంచపటీ జనస్థానాదుల తోడి దండకవర్ణనయు గోదావరివర్ణనయు, అది “సరసవీర” యని నోట చవు

దారించు కొనుటయు, అంతియకాక ఆ గిరిభూమియందు ఈ రక్షిదారణ్య భూధర ములను “మాదారసురభి వనగిరి భూమయః.....స్మారయన్తి.....రక్షిదారణ్య భూధరాః.” (మాలి. IX-3) అన్నట్లు స్మరింపజేయు నన్న మాటయు భవ భూతిని గోదావరీతీరమువానిం జేయునేము! అట్లే అన్నారు శ్రీ వేదము వేంకటరాయ శాస్త్రిలవారు భవభూతి యాంధ్రుఁ డగునేమో అని—“విద్యుదేశ మవగా ఇప్పటి బిరారు (Berara) దేశమయియు, ఇప్పటికిని నాగపూరుపేటతో చాందా (లేక చంద్ర పురము) అను నగరము నమీపమున ఉమంబరులు వివసించిననాటి ప్రాంతమున మహారాష్ట్రులు (దేశస్థులు) త్రైలింగులు నగు తైత్తిరీయ బ్రాహ్మణులు బున్నారనియు భండారకార పండితులు మూలతీమాధవపీఠికయందు వ్రాసియున్నారు. అనైతంబట్టి రూడగా, భవభూతి మహారాష్ట్రుఁడో అంధ్రుఁడో, అందును వెలవాటియో తెలంగాణ్యుఁడో యని సందేహము కలుగుచున్నది.”

ఉత్తరచరితయందలి “హస్త! మాత స్థీవామి” “అమ్మా! బుద్ధిశీని!” అను మొదలగు కొన్ని వాచోయుక్తులంబట్టి తద్వ్యాఖ్యాత పునశ్శ్యాముఁడు అవి కవియొక్క ద్రావిడతత్వమును ప్రకటించును అన్నాఁడు. అది యుండనిండు.

ఏది ప్రకృతమో దానిని అట్లు కంటియెరుట విచిత్త వర్జన కవిప్రతిభను సూచించును. దాన మణి యితర భ్రమల వారించుకొనఁదగును. ఇతను నాటి పద్మావతి నేటి తన్నదీనంగము వికటమందలి “నర్వారు” వట్టణమనియు, అట్లు కాదు అది నేటి పదంపూరు వట్టణ మగుననియు అనవాదపట్టు ప్రయత్నము. మనసు కెక్కనిది, అదెందులకు? ఇంతకును అంతు తెలియని భవభూతి వాస పద్యపురము అది కాదు గదా. ఇత కాలప్రియనాథుఁడు ఉజ్జయిని మహాకాళుఁడు కాళిదాసు మేఘదురలో పేర్కొన్నవాఁడు ఎట్లగును? అంత ప్రసిద్ధనామమును వదలి ఆ దేవుని ఈ పేర నేల వ్యవహరించును? రాజశేఖరుని కావ్యమీమాంసలో “అనియతక్వా ద్విశాం అని క్వితో ద్విగిహగ ఇ త్యేకే,” అని దానికి సమర్థనముగా “యో గాదిపురస్య రక్షిణః స కాలప్రియస్య ఉత్తర,” అని “గాదిపురము”తో సమబివ్యాహరించి “కాలప్రియము” ఒక యూరిపే రని తెలిపినాఁడు. ఇందు గాదిపురము, కాన్యకుబ్జమునకు, భవభూతికి అశ్రయమగు యశోవర్మకు రాజభావియైనదానికి, నామాంతరము. కావున ఈ కాల ప్రియ మను నగరము దానికి ఇటో అటో ఉండిన దని యూహింపఁదగును. శ్రీరంగ నాథుఁడు వేంకటనాథుఁడు అని యా యా స్థలముల దేవుని పేర్కొన్నట్లు కాలప్రియ మందలి దేవుని కాలప్రియనాథుడని పేర్కొనియుండఁదగును. కొండలు విద్యాం

నులు ఇప్పుడు “కార్మి” అనఁబడు పట్టణము నాటి “కాలప్రియము” కాఁబోలు అని యూహించఁజూతురు. మఱి యందు “కాలప్రియనాథుడు” “యాత్ర” తిరునాళ్ళ జరిపించుకొను దేవుడు ఉన్నాఁడా; ఉన్నాడని నేటి చరిత్రవిద్వాంసులు కవివట్టి విశ్వయించినారు. కాలప్రియనాథుఁగూర్చిన నందియములును వితర్కములును దూరీకృతములగునట్లు యమునదరివి కాలప్రియనగరమును కాలప్రియనాథు దేవళ మును కవివట్టినారు. అదియే నేటి కార్మి యని రూఢిచేసినారు. శ్రీ చాక్లర్లు పేంకట రమణయ్య యం. ఏ. గారు తమ లే (పే) ములవాడ చాటుకుల చరిత్రమున ఆ లేము లవాడ భీమేశ్వరాలయమున దొరకిన శాసనమును ఉదాహరించినారు. అందు ఎనిమిదవ శ్లోకము :—

ప్రత్యుద్గతాం ఘోరరరాజసేనాం నిర్జిత్య రాజా స్వయం మేక ఏవ
కాలప్రియే రాజకదమ్బకస్య స్తమ్భే స్వకార్యం విరళిభ కైతే.

అట్లే క్యాంబేశాసనములందును గల దని గొప్ప చరిత్రవిద్వాంసుఁడు విష్ణు మిరాషి ఇట్లు ఉదాహరించినాఁడు—

య వ్యావ్యర్థ్యపద స్తమాతవిషమం కాలప్రియప్రాధగం
తీర్థా య త్తుర్గై రగాధయమునా సిన్ధుప్రతిస్పర్శి
యే నేదం హి మహాదయాఃరినగరం నిర్మూల మన్మూలితం
నా మ్నా ద్యాపి జనైః కళస్థల మితిఖ్యాతం పరాం నీయతే.

ఆచార్య ఆర్జేకరు తన రచించిన రాష్ట్రకూటుల చరిత్రమున ఆ కాలప్రియమున-
కార్మిలో-కాలప్రియనాథాలయము నేఁడును ప్రకాశించుచున్నదని వ్రాపియున్నాఁడు.
“కార్మి” “కాలప్రియము” భవభూతికి ఆశ్రయమైన యశోవర్మకు రాజవానియగు కాన్యకుల్లమునకు - గాధిపురమునకు నమీపమున ఉండుటయు, అందలి కాలప్రియ నాథాలయమున “యా(త్రా)త్ర” జరుగుటయు, ఆ మహాజననమావేశావసరమున భవభూతి తన నాటకములం ప్రయోగింపించుటయు నమంజనముగానే ఉన్నది. రత్నావళ్యాదులు శ్రీహర్షమహారాజాదరమున ప్రయుక్తములని వాని ప్రస్తావనలం గలదు. మఱి యీ మాలత్యుత్తరచరితామలు అట్లు తన రాజనాదరమునం గాక, ఆ యాత్రలో ప్రజాదరమునం బ్రయుక్తములని ఊహించఁదగియున్నది. భవభూతి తనకు వరమహంస శ్రేష్ఠుఁడును యథార్థనాముఁడును అగు జ్ఞాననిధి గురువు అని చెప్పుకొన్నాఁడు. “యథార్థనామా భగవాన్ యన్య జ్ఞాననిధి ర్గురుః” అని, వీరచరితమునను, “యేనామ కేచిత్” అను తన దీమనవుఁబడుతులకు శేషముగా ఆ గుక్కలోనే “గజైః సతాం వ

మనుకోగుణః ప్రఖ్యాపితో భవేత్ ?" అని మాలియందును నటులచే బలికించి వాడు. "సజ్జనులు పండితులు అట్టి తనకు ఏ గుణము కొంత యని యనుకొందురు?" అని. భవభూతిమాటచేమాత్రము కాక, అంత గొప్ప యశోవ్యయఃదగు ఈ జ్ఞానవిధి ఇతరవిధముగాను మనకు దొరకునేవి అప్పుడు దానింబట్టి కొంత ఊహింపదగియుండును. అట్లు ఆయనయు దొరకఁదాయెను.

3 - క వి కౌ ల ము

భవభూతి యేకాలమువాఁడు; దానికి సూటిగా రాజతరంగిణియందు కాశ్మీర నాథుఁడగు లలితాదిత్యుని ప్రస్తావమున—

‘కవి ర్వాక్పతిరాజ శ్రీభవభూత్యాది పేరితః
జతో యయా యశోవర్మ కర్ణుణస్తుతి వద్దితామ్.’
‘సోఽభూ త్సంధి ర్యశోవర్మ లలితాదిత్యయోరితి
విశేఖాలేఖ విర్దేశాదనర్హ త్వం విదన్వుభోః.’

అని కలదు. లలితాదిత్యుని రాజ్యకాలము క్రీ. శ. 883 మొదలుకొని 728 వఱకు, యశోవర్మరాజ్యకాలము క్రీ. శ. 725 మొదలుకొని 752 వఱకు, లలితాదిత్యుఁడు యశోవర్మను ఓడించి తనకు సామంతుం జేసికొన్నందున అతని యాస్థానమందున్న వాక్పతిరాజును భవభూతియు లలితుని యాస్థానిం జేరవలయుటయొక్క కాక, యశోవర్మ తాను స్వయము కవి అతన జేతకు స్తుతులు పాదవలయు వంటి యైపోయెను. వాక్పతి రాజు యశోవర్మ కీర్తిని ప్రతిష్ఠింప గొడవదమను ప్రాకృతకావ్యమును, కర్ణుణి మైన తానిని తొడంగి ఇంచుకయే వ్రాసి అగౌడునివర ప్రస్తావము రాకముందే నిలిపివేయుట చూడఁగా, ఇంతలో యశోవర్మ లలితాదిత్యునికి లొంగిపోయినాఁడని ఊహింపదగును. అగౌడవహమున (చాయ.)

‘భవభూతి జలధి నిర్గత కావ్యామృత రసకణా ఇక స్ఫురన్తి
యస్య విశేష ఆద్యాపి వికటేషు కథా నివేశేషు’

అని భవభూతి ఉదాహృతుఁడగుటయు, మువ్వరును పై లలితాదిత్య జయశ్లోకమున పేర్కొనబడుటయు, వారందఱి సమకాలింతులు భవభూతి వాక్పతికి గురువో, ఇంచుక పెద్దవాఁడై అతని యనుకారముం బొందు పూజాపాత్రమో ఐయుం డఁడగుననుటయు సూచించును. కావున అతని విభవకాలము ఎనిమిదవశతాబ్ది పూర్వార్థమో ప్రథమపాదమో అని నిర్ణయింపదగును. ఈ నిర్ణయమునకు మఱియు కొన్ని

అనుకూల సందర్భములు పరికింపదగును. భట్టబాణుడు హర్ష చరిత్రకారుడు హర్షుని (క్రి. శ. 608-647) కాలమువాడు. ఆ చరిత్రపీఠికయందు పలువురు మహాకవులను కాళిదాస ప్రవరపేన సుబంధు ప్రభృతులను పేర్కొను నెడ భవభూతి పేరు చెప్పలేదు. వారికి ఇందుమించుగా ఒక శతాబ్ది యంతర మున్నది కదా. ఎట్లు పేర్కొనఁగలఁడు? అట్లే ఎనిమిదవశతాబ్దియంతమున నుండిన వామనుడు తన కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తియందు భవభూతి గ్రంథమునుండి ఉదాహరణము గ్రహించియున్నాడు. కావున పట్టుకాణునం బిట్టుకొన్నట్లు ఈరెండుకాలపరిమాణములను కలుపఁగా భవభూతి యేనిమిదవశతాబ్ది కడభాగమునకు ముందును ఏడవశతాబ్ది తొలిభాగమునకు తరువాతను అనఁగా ఏడవ యేనిమిదవ శతాబ్దుల యంతారంభములు కలియుకాలమున (675-725) వెలసినాడని నిర్ణయింపదగియున్నది.

ర - క వి వై దు ష్యా ది క ము

భవభూతి తాను పదవాక్యప్రమాణతత్వజ్ఞుడ నని చెప్పుకొన్నాడు గదా. దానికి కొంత విస్తరముగా—

య ద్వేదాధ్యయనం త శోపనిషదాం సాంఖ్యస్య యోగస్య చ
జ్ఞానం తత్కృత సేవ కిం? న హి తతః కశ్చిద్ధణో నాటకే.

అని యిట్టి వేదవేదాంతయోగసాంఖ్యజ్ఞానము తనకు సమగ్రముగా కలదని చెప్పి, నాటకరచనాకుతూహలికి తనకు దాన నేమి ప్రయోజనము అన్నాడు. ఆ జ్ఞాన మెల్ల తాను తన గురువు జ్ఞానవిదిపరమహంసవలన సంపాదించుకొన్న దని సూచించి నాడనుకొనదగును. మఱి ఉండేకాచార్యులన్న పేరుతో భవభూతి కుమారింభట్టు శిష్యుడుగా నుండెననియు, పూర్వమీమాంసాగ్రంథములకు వ్యాఖ్యలు వ్రాసెననియు, వానిలో అటనట, ఉండేకుడే భవభూతి యను నవిప్రతిపన్నమగు ఉదాహరణమును సూచనయు కలవనియు శంకరపాండురంగ పండితులంబోని సువిచారదక్షులు త్రవ్వి కనిపట్టినారు. అట్లే ఇప్పటికి ఐదాణువందల యేండ్లకు పూర్వము వ్రాయఁబడిన దగు నను గుర్తులతో ఆయనకు దొరకిన చేతివ్రాత మాలితిపుస్తకములో కొన్ని యంకముల కడపట ఇట్టి గద్యము కలదట. “శ్రీకుమారింస్వామి ప్రసాద ప్రాప్త వాగ్వైభవ శ్రీమమప్పేకాచార్య విరచితే మాలతీమాధవే షష్ఠోఽఽష్టకః.” అని. ఉండేకాచార్యుడు కుమారిం శ్లోకవార్తికమునకు వ్యాఖ్య వ్రాపె నన్న సూచన లున్నవి. మఱియొక గ్రంథ మునకు “భావనావివేకము” అనుదానికిని వ్యాఖ్య వ్రాయుచు అందు కుమారిండు తనకు గురువు అని భవభూతి. ఉండేకుడు కంఠరవముచే చెప్పియున్నాడు. తన శ్లోకవార్తిక

వ్యాఖ్యారంభమున “యే నామ కేవి దిహ” అను తన దీమరపు శ్లోకమును వ్రాపికొని యున్నాఁడట. కావున ఉంటేకుడే భవభూతి. భట్టకుమారిఁడు ప్రమాణాంతరములచే ఏడవశతాబ్దివాఁడు; దాని యారంభమధ్యకాలములవాఁడు. భవభూతి తాను ఉంటేకినామ మున కుమారిలక్ష్మ్యఁ దనని చెప్పుకొని యున్నాఁ దని ఉక్తపూర్వము. ఆతొలికాలమున-

“భవభూతి నిబన్ధ నోదధా తిమిభీమప్రతివాదికే గుళోః

సకటాక్ష నిర్మితాప్లవః పతితం మా ముఖ ముద్ధరిష్యతి.”

“యత్రసాచా దయం లోకో ధగ్యమార్గస్థితః సుఖే

భవభూతి సురేశాఖ్యం విశ్వరూపంప్రణమ్య తమ్.”

అని శ్రుతిస్మృతివ్యాఖ్యాదికములలో భవభూతిపేరు తగిరియున్నది. ముందు మీమాంసకుఁడుగా కుమారిలక్ష్మ్యఁడుగా నుండి తరువాత జ్ఞాననిధి లక్ష్మ్యఁడై వేదాంతి యాయెనా లేక సంగతి దానికి వివరతమా యన్న, కాదు, పూర్వమే నిజ మని తోచుచున్నది. ఈవిత్సునిలోని వాక్యముం గనఁదగును— “స్వకపోలకల్పిత మాలతీ మాధవాది వాక్యేషు ప్రామాణ్యాభావాత్ అతివ్యాప్తిః. న హి పురా ఆప్త ఏవ సకా నాటకాదిప్రబన్ధవిరచనమాత్రేణ అనాప్తో భవతి భవభూతిః.” అని. మీమాంసకతయే ముం దనియు, తరువాత వేదాంతిక యనియు, తన నాటకరచనకు దానితో విరోధము లేదని యాతని మతమనియు ఊహింపఁదగును. “మహాకవి” యను తన ముత్తాత నాయనలం దొట్టిన వంశపరంపరచేత భవభూతి అతివిద్వాంసుఁడును మహాకవియుంగాఁ జూపట్టుచున్నాఁడు. తన విద్యర్థము తాను ఆ “ఉంటేక కథల” చేతనే కాక, పదవాక్య ప్రమాణకర్తృజ్ఞతచేతను, “యద్వేదావ్యయన” మిత్యాదికముచేతను, జ్ఞాననిధి ప్రస్తావముచేతను, వీని నన్నింటిని మొత్తము చేసినట్లు “వశ్యవా” క్కనియు, “యం బ్రహ్మాణి మియం దేవీ వాగ్వ త్యే వానువ ర్తత” అనియు చెప్పుకొనుటచేతను, నట సూత్రధారులను ద్వారము చేపికొని విరూఢముగా చెప్పినాఁడు. కామందకతోడి మాలతీ మాధవమునను మాల్యవంతునితోడి మహావీరచరితమునను లోకారాధన విర్వాహముతోడి యుత్తరచరితమునను తన పితృశాస్త్ర విశారదత్వమును సప్రయోగముగా స్థాపించినాఁడు. తక్కిన తన విద్యలమహిమ నెల్లను తన యోగసాంఖ్య విద్యాప్రాగల్భ్యమును, శ్రోతవిద్యయందలి తనయక్కఱను, కాపాలికా ద్యాగము జ్ఞానమును, ధర్మశాస్త్రమర్మ పరిజ్ఞానమును, ఇంకను ఇతరవిద్యారహస్యములను, తన వైద్యసౌఖ్యమును, ఊట యందగినదానిని, “దేవయాన” “వైరాజా నామ తే లోకాః” అని, “అనుర్యా నామ తే లోకాః” అని, “వివర్తములకు విద్యచే బ్రహ్మలో లయము” అని యీ

మొదలగు ప్రతీకములను సైతము రుచిచూపి, తన నాటకములయందు రెప్పుడూ బ్రకటించినాడు.

౫ - క వి నాటక ప్రీతి

ఎందుకట్టె యని పూర్వమీమాంసను వదలి, పద్మికట్టె యని వేదాంతమును త్యజించి, కదపట కినలయపుష్పములతో మంజులమగు లతవంటిదని భక్తిచేత చిత్తము కరగఁగా, ఆయన్నింటికిని నాటకము రసవత్ప్రదర్శన రంగమని ఈ నాటకములు రచించినాడు. మాలతిలో నాందిశ్లోకములయందలి భక్తిపారవశ్యము; మఱియు “అయంచ మధుమతీ సిన్ధునమ్మేదపావనో భగవాన్ భవానీపతిః ఆపౌరుషేయప్రతిష్ఠః సువర్ణబిన్దు రితి ఆఖ్యాతే. (ప్రజమ్య) జయ దేవ భువనవాసన....” ఇత్యాది స్తోత్రముతోడివి ఇవి ఎట్టి చిత్తగంస్కారపు సూక్తులు! మఱి యారామనాటకముల మాట చెప్పవలయునా?

“ప్రాచేతసో మునిశృషా ప్రథమః కవీనాం
య త్పావనం రఘుపతేః ప్రణినాయ వృత్తమ్
భక్తస్య తత్ర సమరంస్త మ మాపి వాణీ
తాః సుప్రసన్నమనసః కృతినో భజన్తామ్.”

అని ఆ వృత్తమున తాను ఆనందించి ఆ యానందపరీవాహముగా, “ఏకం స్వాదు న భుజ్జీయాత్” న్యాయమున దానిని ధన్యులకు ఇతరులకును చూఱియ్యఁ గోరి ఈ నాటకరచనకుఁ గదంగినాఁ డనుట.

“న తజ్ఞో జ్ఞానం న త చ్ఛిల్బం న సా విద్యా న సా కలా
న త త్కర్మ న వా యోగో నాటకే య న్న దృశ్యతే.”

అన్నాడు. భరతముని. కావ్యమాత్రమునకును బ్రమేయముకానిది లేదు అని ఈ యధియుక్తోక్తి.

“న త ఛ్ఛిల్బం న త ద్వాక్యం, న సా విద్యా, న సా కలా
జాయతే య న్న కావ్యాబ్జ మహా భావో గురుః కవేః!”

అని,

“య ద్వేదాధ్యయనం తి భోపనిషదాం పాఞ్శ్యస్య యోగస్య చ
జ్ఞానం తత్కథనేన కిం? న హి తతిః కశ్చిద్గో నాటకే,

య త్రైవిధత్వ ముదారతా చ వచసాం య చ్చార్థతో గౌరవం
త చ్చ ద స్తి తత స్త జేవ గమకం పాణ్డిత్యవైదగ్యయోః.”

అవి యావిద్యకు ఆ ప్రతిభకు వివియోగము కావ్యము, విశేషముగా నాటకము, రచించుట అవి భవభూతిమతము. అదియే అనర్థరాఘవకర్తయగు మురారిమతమును. అట్లే చెప్పినాడు గదా తన ప్రస్తావనలో—

“చేశఃశుక్తికయా నిపీయ శతశః కాస్త్రామృతాని క్రమాద్
వాస్తై రక్షరమూర్తిభిః శుకవినా ముక్తాఫలై ర్దుష్పితాః
ఉన్మీల త్క్రమసీయ నాయక గుణగ్రా మౌపసంవర్గణ
ప్రాధానికృతయో బుకన్తి సుదృఢాం కణ్ఠేషు హరస్రజః.”

అని, అట్టిదే చావని మామ హర్షాదుల మతమును కానొప్పును. ఇందటిలోను ఆ దివ్యనాటకముల రచనచే భవభూతి మిక్కిలి తేజరిల్లినాడు. మఱి యితరులు అతనికి పాటికారు.

౬-క వి కి నాటక ప్రయోగ ప్రీతి

నాటకములు వ్రాయుటయందు మాత్రమే ప్రీతికలవాడు కాడు భవభూతి; వ్రాసినవానిని అడించి చూచుటయందును మిక్కిలి ప్రీతిగలవాడు. “భవభూతి ర్నామ కవిః వివర్ణసౌహృదేన భరతేషు వర్తమానః స్వాం కృతిం ఏవంగుణభూయసీం అస్మాకం హస్తే పమర్శితవాః.” తనకుగల స్వాభావిక స్నేహముచేత తన మాలిని ఆ నటులచేత ఉంచినాడట. ఆ ప్రస్తావనలో నటులు ఎవరు ఏయేవేషములు వేసొందురో అది సైతము చెప్పబడినది. వీరచరితసూత్రియు “భవభూతి ర్నామకవిః మిత్రదేయ మస్మాకమ్. ఇతి భవన్తో విదాంకుర్వన్తు” అన్నాడు. ఈ యుత్తర చరిత మందును వాల్మీకి రచించిన యుత్తరరామచరితనాటకముంగూర్చిన యీ మాటలు—

“త స్యైవ కౌఽప్యేకదేశః సర్వభావైరేణ రసవాన్ అభిశేయార్థం కృతః.
తం చ స్యహ సులిఖితం మని ర్భగవాన్ వ్యసృజత్ భగవతో భరతస్య ముఖే
తార్వత్రికనూత్ర ధారస్య...మహతీ పున స్తస్మిన్ భగవతో వాల్మీకేరాస్థా, యతః
కేషాంచిద స్తేవాసిసాం హ స్తేన తత్పు స్తకం భరతాశ్రమంప్రతిప్రేషితమ్. తేషా
మనుయాత్రిక కాపపాణిః ప్రమాదోచ్ఛేదనార్థ మస్మద్రాభతా ప్రేషితః.”

అనునవి పరికింపదగును. ఇవి తన యుత్తరచరితముం గూర్చియు పరికినవి కావా అని అనుకొనవచ్చును.

ఆ నాటకాంతమున—

“తా మేతాం పరిభావతు స్వభివయై ర్విన్యస్తరూపాం బుధాః

శబ్దబ్రహ్మవిదః కవేః పరిణతప్రజ్ఞస్య నాటి మిమామ్.”

అని యీ నాటకమును చక్కగా అడించి చూచి బుధులు అనందింతురు గాక ఆవి తన సొంత యనుభవమునే చెప్పుచున్నాడో అనునట్లు వ్రాసినాడు. మాలతిలో సూత్రధారుడు కామందకి ఐపోవును. నటుడు అవలోకిత యైపోవును అనుటచే ప్రేక్షకులయెదుట తెప్పపాటులో, తెరదింపి యెత్తులోపల అట్లు మార్పు చెందగల యట్లు వారు వేసములు ఎట్లు తీర్చుకొన్నారో అన్న కుతూహలముతో కూడ, పురుషులు శ్రీ పాత్రలు ధరించుచుండిరనియు, “అప్పరోఃః ప్రయోజయిష్యతి” అనుటచే ముఖ్యములగు మేలి శ్రీ పాత్రలు శ్రీలే ధరించుట కలదు అనియు నాటి నాటకప్రయోగతత్త్వమును నయితము ఊహింపఁజేసినాడు. ఆకాశభాషితముల సమకూర్చి ఎక్కువ పాత్రధారణ మను క్లేశమును మాన్పుట. ఒక్క శ్లోకమునే ఇరువురు ఒందొరులంగూర్చి పలుకుట. మింటినుండి పాత్రముల యవతరణము, మింటికి పాత్రముల యుద్ఘ్రమణము మొదలగునవి. రంగున తద్రూపణము చాల కష్టమైనను, ప్రేక్షకులకు సత్యతాబుద్ధితో అమృతానందము కూర్చు నను నాటక ప్రయోగ రహస్యములం గూడ అవిష్కరించినాడు. దీని ప్రయోగముంగూర్చి శ్రీ వేదము వేంకటరాయశాస్త్రిలవారు, ఆ నాటకము పాఠము చెప్పుచుండఁగా, భవభూతి వలెనే, తత్ప్రయోగముం జూడ ఉవ్విళ్ళూరుచున్నవారు విజానుభవమును ఇట్లు అనతిచ్చినారు.

“ఈ లోకోత్తరనాటకము శ్రవ్యప్రబంధముగా రంజించును గాని దృశ్యముగా రంజింపదని పాశ్చాత్య సంస్కృత పండితులును నూతనమతప్రియులగు నస్మదీయలే కతిపయులును పలికిరి. కాని, ఇది దృశ్యముగా సత్యంతరంజకమగు నని ఆబాల్యము నా తలంపుగా నుండెను. మదరాసు క్రిస్టియన్ కాలేజీలో ప్రధాన సంస్కృతోపాధ్యాయుడ నై నంతట, బి. ఏ. పరీక్షకు ఉ. రా. చ. పఠనీయము కాఁగా, నాటిప్పులకుం బై మతభేదమును, నామతమును తెలిపి, తదీయస్థావనార్థము వారిచేత ఈ నాటకమును మదరాసు పౌరసౌధములో అడించి, ఇది రంగమందు అత్యంతరంజకం బనియు, అతిశాకుంతల మనియు, క్రిక్కిరిపిన వేగురు రసికవిద్వజ్జనములకు ప్రత్యక్షము గావించినాడను. ఆ ప్రయోగము జరిగి ఇప్పటికి 34 సంవత్సరము లయినను, (1886) ఆశంబూక దివ్యపురుషుని రామసుత్యాది వద్యంబులు ఇప్పటికిని నావీనులలో

అనురణనముం గాచించుచునే యున్నవి, సీతాది సకల పాత్రములును వారి వారి చర్యలును కన్నులయెడల ఇప్పటికిని మెలగుచున్నవి. అనంతరము ఎన్ని నాటకములు చూచినను ఈ విధముగా దెందమును బందిగొన్నట్టిది మఱి లేదు.” (ఈ ప్రయోగము 1886 లో. అనంతనారాయణ . కుంభమోహమున తరువాత వక్రీకృత నవాదు శంబూకుడు; నారాయణ . తరువాత జిల్లాకలెక్టరైన నవాదు సౌధాతకీ : టి. యస్. నారాయణశాస్త్రి . తరువాత ప్రసిద్ధ హైకోర్టువక్తలు : రాముడును, జనకుడును . అవి ఇవి కొన్ని పాత్రగ్రాహలపేర్లు)

2 - క వి ప్ర సి ద్ధి

కాళిదాసును మెచ్చుకొందురు గాని ఏ కవులును అనుకరింపఁ గోరరు. వీరిన ఆతని ప్రతిభ ఆతని మార్గమును ఎవరికిని అందుకొన నలవిపడునది గాదు. (మేఘము మాట యటుండనిండు. అదియొక క్రొత్త నమూనా, బహునుకృతమైనది. ఆ యను కరణ మెల్ల వట్టి వెక్కిరింతగా తోచునదే ఐనది.) భవభూతికి అలంకారశాస్త్రములలో ఉదాహృతియు, తక్కిన కావ్యములలో ప్రశస్తియు ఆతని రచనలకు ఇతర కవుల యనుకృతియు, కవిప్రసిద్ధికి కొలత, ఎక్కువగానే కలదు. అదెల్ల ఆతని ప్రశంసయే యగును. సరస్వతీ కంఠాభరణమున, శృంగార ప్రకాశికయందు, దశరూపకమున, బౌచిత్యవిచారచర్యయందు, కావ్యానుశాసనమున, కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తియందు, కావ్యప్రకాశమున, సాహిత్యదర్పణమందు ఇంకను ఇతరము లందును తత్తదాచార్యులు ప్రమాణముగా ఈతని శ్లోకములను ఉదాహరణములకు త్రేకొనినారు. మఱియు భల్లాలసేనుడు భోజప్రబంధమున కాళిదాసునోట —

“సుకవి ద్విరయం జానే, నిఖిలేఽపి మహీశరే

భవభూతిః శుక శ్చైవ వాక్యేకి స్తు శృణీయకః.”.

అనియు,

మరలను ఆతని నోటనే—

అహో మే సౌభాగ్యమ్! మమ చ భవభూతే శృణ్వ భణిశి

కులాయా మోహోఽప్య, ప్రతిఫలతి తస్యాం లఘిమిని,

గిరాం దేవీ సద్యః క్షుతికలిత కల్పారకలికా

మధూశీమాధుర్యం క్షిపతి పరిపూర్ణై భగవతః.

అని, వాక్యేకి శుకులకు భవభూతి చేరువువాఁ డనియు, అది యాతని యంతస్తు

అనియు, అతని ఫణితి అతిమధురమ యైనను అందు తన (=కాళిదాస) ఫణితికన్న మాధుర్యము ఒక్క చుక్క తక్కువ యనియు, వారింగూర్చిన తన యంచనను ఇట్లు చమత్కారముగా కాళిదాసునోట చెప్పించినాడు. ఆ “రాత్రి రేవ వ్యరంసిత” (చూ. I. ౨౦) కథయు ఈలెక్కలోనిది అగును. యశోవర్యయాస్థాని కవి వాక్పతి రాజు తన ప్రాకృతకావ్యమున గౌడవహమున చెప్పినాడు - (చాయ)

భవభూతి జలది నిర్గత - ఇత్యాది చూ. పే. 8. దాని చక్కని గంభీరమగు సన్ని వేశములలో ఇప్పటికిని విశేషములు, భవభూతి (రచనల) సముద్రమునుండి వెలు వడిన కావ్యామృతంపు రసకణములందోనివి, ప్రకాశించుచున్నవి. రాజశేఖరుడు తాను భవభూతి యవతార మట! బాలరామాయణమున ఇట్లు చెప్పినాడు.

బభూవ నర్మకభవః పురా కవిః తతః ప్రపేదే భువి భర్తృమేఘతామ్,
స్థితః పున ర్శ్యో భవభూతి రేఖయా స వర్తతే సంప్రతి రాజశేఖరః.

జగతిలో తొలుత వ్యాకి కవి యాయెను. తరువాత ఆయనయే (మరల అవతరించి) భర్తృమేంతుఁ డాయెను. మరల అనంతరము భవభూతిగా విలసిల్లెను. ఆతఁడే ఇప్పుడు రాజశేఖరుడుగా ఉన్నాడు. భర్తృమేంతుఁడు అనఁగా కాళిదాసు. మరల తన కావ్యమీమాంసలో.

మాన్యో జగ త్యాం భవభూతి రార్యః సారస్వతే వర్త్యని సార్థవాహః,
వాచం పతాకా మివ యస్య దృష్ట్యా జనః కవీనా మనుపుష్ట మేతి.

అని ఉదయసుందరి చంపువునుండి ఉదాహరించినాడు. ‘అర్యభవభూతి ఈ జగతిలో చాల మాన్యుఁడు. వాఙ్మయపు దారిలో బాటసారుల తుటుమునకు నాయకుఁడు. అతని వాక్కును జెందావలె కనుపెట్టి జనులు కవులవెంట నడుతురు.”

గోవర్ధనాచార్యుఁడు ఆర్యాసప్తకతిలో—

భవభూతేః సమృద్ధాద్ భూధరభూ రేవ భారతి భాతి
ఏతత్కృత కావ్యే కి మన్యథా రోదితి గ్రావా?

(చూ. I ౨౧. అపి గ్రావా రోది త్వపి దళతి వజ్రస్య హృదయమ్.) అని ఆ యార్తికి రాయయు కరఁగి యేడ్చినదనకుచే ఆ యేడ్పు మాధుర్యమునకు భారతి ఇట్లు భవభూతి (భవునిభూతి అనియు) సంబంధముచేత కొండపుట్టువు (పార్వతి) ఆయెనా యేమి (లేక కొండపుట్టువే భారతియాయెనా యేమి) అని తోచుచున్నది అన్నాడు. “కరు

జము" మధురతమము కాదగునన్నాడు ధ్వనికారుడు. అర్చికి, జాలికి రాయియు వజ్రమును కరగఁబయు చీలుటయు అట్లు ఉల్లాపములు చేయుటయు, ఇది మిక్కిలి ప్రశంసాతికయము కాఁగా, కొందఱు అట్లు గొనక భవభూతి వాక్కు గ్రవాకర్కశమును వజ్రకఠినమును అని గ్రహించుటకు ఏమందుము? పాట మాధురికి మ్రోడును చిగుర్చుటయు, రాయియు కరఁగుటయు తర్కాణగా లోకోత్తర వాదుకగలదు. అట్లే, నీలకంఠదీక్షితుడు వాణిని ఇప్పుడు అందఱు రుచి చూచువారే అన్నాడు. ఇట్లు—

ప్రాచేకసేన యా నీతా పాలితా భవభూతివా

సర్వత శ్వర్వతే వాణీ నై వాద్య కవిమానిభిః.

వాల్మీకిచే తేఱదీనది: భవభూతిచే ప్రోదిపేయఁబడినది: ఆ వాణియే - రాహు యజమే. దానిని ఇప్పుడు కవికానివాఁ డెల్ల తాను కవి అనుకొని ఎక్కడ చూచినను అస్వాదించుచున్నాడు. అనఁగా వానితో పోల్చిన ఇప్పుడు కవులు వట్టి మాటకు మాత్రమే కవులు అనుట. కవికానివాఁ డెల్ల తాను కవి అనుకొని వాణిని రుచిచూచు వాడే. ఇది జల్లఱుఁడు సూక్తిముక్తావళిలో ఉదాహరించినది, ఎవరిసూక్తియో.

భవభూతి మనాదృత్య నిర్వాణమతివా మయా

మరారి పదచిన్తాయా మిద మాధీశులే మనః.

“ఇంక చాలునరే అనునంతవఱకు భవభూతిని చదివి, అవతల నుంచి, బా(వా)ణుని ఇంక మిగలకుండ సర్వము ముగించి, ఇప్పుడు మనసున మురారిమాటలను తలపోసికొనుచున్నాను - మురారిని చదువుచున్నాను - అనుట. (ఇహలోకై శ్వర్వమును సరకువేయక మనసు మోక్షముమీద విడి మురారిచరణముల చానించుచున్నాను - అనుటయు ఇట చమత్కారము.) మఱియొకఁడు —

భవభూతి కతే ర్వాచః స్వదస్త్రే రసరజ్జితాః

సుమనోభ్యః సుధాస్యన్ది బంధ మాధుర్య బంధరాః.

భవభూతి వాక్కులు రసముతో రక్తి ఎక్కినవై అమృతముకాఱునట్టి కూర్పుమాధుర్యముతో సౌఖ్యగరుడున్నవై విద్వాంసులకు ఇంపుగొల్పును.

జేమేంద్రుఁడు తన సువృత్తతిలకమున—

భవభూతేః శిఖిణీ నిరర్గల తరక్తిణీ

రుచిరా ఘనస్వర్భే యా మయూ రీత సృత్యతి.

భవభూతి రచించిన శిఖిణి (వృత్తము) అతని గొప్ప గ్రంథమున, వానకారునదిని

బోలి, అందముగా అద్భుతక అలలు పొరలుచు నెమలివలె ఆడును. (ఈయుత్తర రామచరితలోని 250 శ్లోకాలలో 30 శ్లోకములు.) ధనపాలుడు తన తిలకముంజరి పీఠికలో

స్పష్టభావరసా చిత్రైః పాదన్యాసైః ప్రవర్తితా
నాటకేషు నటస్త్రీన భారతీ భవభూతినా.

“భవభూతి నాటకములందు, నర్తకిందోలె, భారతిని భావములు రసములు స్పష్టముగా తెలియునట్లును, పలు తెలుంగులైన ఆశ్చర్యము గొల్పు వృత్తముల చరణములతోను. (నర్తకియు అనేకవిధములుగా అడుగులు వేయునుగదా.) అడించినాడు.” ఇదియు జల్లాణుని సూక్తిముక్తావళిలోనిదే—

రత్నావళిపూర్వక మన్య దాస్తాం అసీమభోగస్య వచోమయస్య
పయోధర స్త్యేవ హిమాద్రిజాయాః పరం విధూషా భవభూతిరేఖా.

పార్వతి పాలిండ్లకు రతనాలపేరులు మొదలగునవి ఎన్ని (నగలు) ఉన్నను. (అలింగన ముల నంటుకొన్న) భవుని బూది చాటుచే ఎట్లు మేలి యలంకారమో, అట్లే అంతు లేని భోగముగల వాఙ్మయమునకు “రత్నావళి” మొదలగునది ఇతరము ఉండని, భవభూతి ఒక్కబింటి (యు) మేలి భూషణము.

౮ - క వి ర చ న లు

భవభూతి రచనలు ఈమూడు నాటకములే మనకు దక్కినవి. - మాలతీమద వము, మహావీరచరితము, ఉత్తరరామచరితము. భవభూతి మాఱుపేరు ఉండేకాచార్యులు అనునది ప్రకాశమయిన తర్వాత శ్రుతిస్మృతిమీమాంసాదిశాస్త్రములకు ఆతఁడు వ్రాసిన వ్యాఖ్యలు మొదలగునవియు నామమాత్రములుగాను గ్రంథములుగాను ఉపలబ్ధము లగుచు, ఆమార్గమున ఇంకను కనిపట్టఁ గుఱుపాలము కలిగించుచున్నవి. ఆతఁడే ఆమీమాంసకుడే ఈనాటకములు వ్రాయుటయు, వానిని ఆడించి చూడ నానగొనుట యునా. - అని ఆశ్చర్యమును కలిగించుచున్నవి. అంతియ కాక “యే నామ కేచి దిహ నః ప్రథయన్త్యవజ్ఞాం” అను శ్లోకమును మీమాంసటిక తలమీదను ఉదాహరించినాడని విన్నవ్వుదు, తన యౌద్ధత్యమును ప్రరోచనాంగముగా సూత్రధారునితోటిమాటున దాచుకొనువాడు గామి తెలియఁగా ఎవరెవరితో కజ్జాపెట్టుకొని చివ్వకు రేపు ఏయే వ్రాతలు ఇంకను వ్రాపియుండునో అనితోడకపోదు. ఐనను విద్వత్సంకలితగ్రంథము లలో శాఙ్గధరసంహిత, రసికజీవనము, సూక్తిముక్తావళి మొదలగువానిలో ఒక

కొన్నియే దొరకినవి. అవి చాటువులో గ్రంథాంగములో తెలియరాదు. వానిలో ఇవి మూడు—

నిరవద్యాని పద్మాని య ద్యనాళస్య, కాక్షుతిః?
భిక్షుణా కక్షునిక్షిప్తా కిమిక్షు ర్నీరసో భవేత్?
అలిపటలై రసుయాశాం సహృదయ హృదయజ్వరం విలుమ్నుస్త్రీః
మృగమద పరిమళ లహరీం సమీర, కిం పామరేషు రే కిరసి?
కిం చన్ద్రమాః ప్రత్యుష్కళారలిప్పుయా కశోతి గోభిః కమదావబోధనమ్?
స్వభావ ఏ వోన్నతచేతిసా మయం. పశోపకారస్యససం హి జీవితమ్.

ఇత నాటకత్రయముంగూర్చి- వాని రచన క్రమ మే మగును అను విచారమును టికాకారు లందఱును కావించియున్నారు. మొట్టమొదట వీరచరితము, తరువాత మాలతి, కడపట ఉత్తరచరితము-అవి కొందఱు. అందు ఖానేపండితు డొకఁడు. ఇట్లు-మహావీరచరిత ప్రస్తావనలో కవి తన్నుంగూర్చి తక్కినవానిలోకంటె ఎక్కువగా చెప్పుకొనియున్నాఁడు, “యే నామ కేచి దిహ” వంటి దూషణ లేమియు లేదు. అట్లు తన్నుగూర్చి ఎక్కువగా చెప్పికొనుటయు ఇతరుల దూషణలకు దిగకుండుటయు తొలి ప్రయత్నమున సాధారణముగా నుండును. అందు రచనయు చేయి తీరనటు లున్నది. పూర్వరామచరిత మగుటచే ఇది ఉత్తరమున కేమో ముందరచితమై యుండవలయును గదా. తన రామభక్తి రామాయణ ప్రీతులను కూడ అందు చెప్పియున్నాఁడు. మఱి మాలతి రచనమెఱుగు ఇందు లేదు. కావున ఇది దానికిని ముందఱిది కాదగును. మఱి యిది యైదవ యంకమున తటాచన ఒక్కడ విలిచిపోయినదే, తరువాత భవ భూతిరచన యగపడలేదే, మఱి యెవరెవరో పూరించినారే యన్న దానికి ఇట్లు సమాచారము చెప్పినాఁడు. కవి తొలుత ఐదంకములే వ్రాసినాఁడు. దానిని ఆడించినాఁడు. జనులు మెచ్చుకొనలేదు. అంతట వివిధ దానిని అటు విలిపి ఉంచినాఁడు. తరువాత మాలతి వ్రాసినాఁడు. వీరచరితమును మెచ్చుకొననందులకై అందు జనుల “యే నామ కేచిత్” ఇత్యాదిగా దూషించినాఁడు. తరువాత ఉత్తరచరితమును వ్రాసినాఁడు. తన్ను మెచ్చుకొననందులకై అందును కొంత జనదూషణ కావించినాఁడు. “అతి దుర్జన ఇతి వక్తవ్యం” అన్నాఁడు. ఇంతలో ఆయువు తీటిన దేమో, ఆవీరచరిత మును ముగింప లేక అట్లే ఉంచిపోయినాఁడు, మాలతి యుత్తరచరితలు రామజీయక మున అనోన్యము స్పర్ధించునట్లున్నవఁట. అది ముందు అందునా, అంతకంటె ఇది ముందు అవి యందునా అవి యాందోళనపడినాఁడు. అతిదీర్ఘ సమాసభూయిష్ఠ ప్రాకృత భాషితములు లవంగికామలవి ఉండుటచే ఇంకను కవికి నాటకఫక్కి లెన్నగా కుదురలే

దని మాలతిని ముందుది చేసి ఉత్తరచరితమును కడపటిది చేసినాడు. — మఱి కొఱ నాటకమును ఐదంకాలదానిని ఆడించినాఁ డనుటకు ఏమియు సాక్ష్యములేదు. అందును అంకమైనను ముగియక. “దౌరాశ్వా దరిభి ర్నిజాన్వపశుచౌ” (V - ౪౬) ఇత్యాది శ్లోకము భవభూతిది కడపటిది అని చెప్పుకొందురు. అట్లు మొండిగా నిలిచిపోవుట కెమి కారణము; అట్టిదానిని ఆడించు తెల్లు; ఇట్టి పని “యే నామ కేచి దిహ” ను చెప్పిన వానియెడను “వశ్యవాహః కవే ర్వాక్యం” అని చెప్పిన వానియెడను ఊహింపరాక యున్నది. ఇదే వరుస బండారకారపండితునిమతమునను. రేపండితునిది తొలిది వీరము, తరువాత ప్రస్తావనలోనే పౌరపాట్లుకలది, కథయల్లికలోను పౌండిక చాలనిది ఉత్తర రామచరితము. అన్ని విధాల బాగుగా నుండునది మాలతి కడపటిది అని. కాశీపండి తుఁడు. తొలిది మాలతి యనియు రెండవది వీర మనియు, అన్నివిధాల క్లాప్తమైనది ఉత్తరచరితము కడపటిది అనియు, భవభూతి నాటకరచననేర్పును ప్రతిభయు మాల తిలో చక్కఁగా లోకమునకు క్రొత్తగా ప్రకటమైనది. దాని కథ కొంత క్రొత్తది. తరువాత తన రామభక్తియు రామాయణపూజయు తన్ను అటు త్రిప్పినవి. తన నాటక శిల్పము వీరచరితమున ఇంకను మెఱుంగెక్కినది. ఉత్తరచరితమున సర్వాతిశాయిగా పరిణతమైనది. మాలతిలో ఎంత గుణాతిశయ మున్నను, మొత్తాన అ దేదియో ఒక విధమగు మోటుతనముచే ఆక్రాంతమైయున్నట్లు తోచును. అది అతిదీర్ఘమును. కావున అది కవికి తొలిప్రయత్నము కానోపును. వీరచరితమున అంతకన్నను నాటక శిల్పపు మెఱుంగులు అభ్యస్తత యగపడుచున్నవి. ఉత్తరచరితమున అశిల్పనైపుణి పరాకాష్ఠ పరిదృశ్యమాన మగుచున్నది—అని. కవినహృదయచక్రవర్తి శ్రీ వేదము వేంకటరాయశాస్త్రిలవారి మతమునను ఇదియే వరుస, మాలతీవీరచరితో త్తరములు అని. “ఈకవికి రూపకోచిత పాఠ్యరచనాఫక్తిక మాలతిలో కుదురుపడలేదు. అది వీరచరిత ములో కుదురుకొన్నది. ఇందులకు మాలతీ తృతీయ సప్తమాంకములలో లవంగికా మదయంతికలు కావించిన ద్రాఘప్రోషన్యాసములే చాలిన విదర్శనములు. ఇట్టి నిడుద పాఠ్యములు కడమ రెంటును లేవు. ఇది గాక మాలతిలో కవి తన పెద్దలయత్కర్షను తన విద్యావిశేషములను విస్తరించి చెప్పినాడు. మాలతీమాధవప్రకరణసౌభాగ్యమును గూడ వక్కాణించినాడు. కావున మాలతీ మాధవమే యాతని తొలి నాటకము. మఱియూ కొఱంత పలుకు లేల యన, అవి యుద్ధతోక్తులే గాని, కొఱంత పలుకులు గావు, అని సర్వజ్ఞసింగమనాయనివారి వాక్కు. “పరాపవాదా త్స్వోత్పత్కర్షోపాది రుద్ధత ఉచ్యతే. యథా మాలతీమాధవే ‘యే నామ.’ అత్ర ‘జానన్తి తే కిమపి’ ఇతి పరాపవాదాః,

‘మమ తు కోఽపి సమానదర్మా’ ఇత్యాత్మోత్కర్ష కథనాచ్చ భవభూతే రుద్ధతత్వమ్.” ఇట్లు గాదందు లేవి, ఈయన మాలతికిముందు కొన్ని చిల్లరకవనము లేమేని చేపి యుండి వానిని లోకులు మెచ్చనందులకై యావాక్యముం బిల్కియుండవచ్చును. నూతిచేతఁ గూడ స్ఫుటముగా ఎల్లరను మెప్పింపలేక, శృంగారమున తనకు ప్రజ్ఞ బాల దని యరసికొన్నవాడై, ఆరసమును మానుకొని, చాలమిఁ గ్రమ్ముకొనుటకై వీరాద్భుతప్రియ తోవనన్యన పూర్వకముగా వీరచరితముం దొడంగినాడు. “తేనేదం” ఇత్యాది.

లోకులు వీరచరితముంగూడ ఎక్కువగా మెచ్చుకొనలేదు. ఆన్యూనతను “యథా ప్రీతాం తథా వాచాం సాధుత్వే దుర్జనో జనః” అని ఉ.రా.చ.లో సూచించినాడు; అయినను అదినుండి తన సారమందు తనకుం గల విశ్వాసము క్రమక్రమముగా ద్రడిపై మైనందున ఉ.రా.చ తుదిని—

“తా మేతాం పరిభావయన్వ్యభిసంయై ర్విస్య స్తరూపాం బుధాః

శబ్దబ్రహ్మనిదః కవేః పరిణతప్రజ్ఞస్య వాణీ మిమాం.”

అని తన వాక్కునే సూచించినాడు. (ఉ.రా.చ. ఉపోద్ఘాతము, శ్రీ శాస్త్రులవారిది) ఆంగ్లమునను ఇట్లు పెరివిచ్చియున్నారు. Malati opens with the author's diffidence as to its favourable acceptance by contemporary scholars, which an author feels in publishing his first grand work— “యే నామ కేచి దిహ ...” It cannot be placed after ఉత్తరరామ as Anandaram desires to do, because it does not possess the finish of the latter. Not even after Vira because the latter does not express diffidence but, on the other hand, expresses confidence and assigns the reason for taking up వీర and అమృత—

“వశ్యవాచః కవేః ర్వాక్యం సా చ రామాశ్రయ కథా

లబ్ధ శ్చ వాక్యవిషయస్థిష్యేషనికమో జనః.”

.....I think that Malati met with splendid success and భవభూతి shook off in వీర and ఉత్తర his diffidence and contempt of ill natured critics. But changing his subject by love of variety from శృంగార, he exercised his powers in the higher regions of Vira & Karuna, in the latter of which none has approached him as yet. Even Vira

lacks the finish and grandeur of ఉత్తర Besides, it dramatizes the earlier part of Rama's life whereas the other deals with the later of it. Bhava has already passed from the diffidence expressed in Malati to confidence in Vira calling himself a 'వశ్యవాక్.' Now he passes from this confidence expressed in Vira to a bold assertion of his consummate powers in ఉత్తరరామ. --

“పాశ్చాత్య శృణు పునాతు...”

శబ్దబ్రహ్మవిదః కవేః పరిణత ప్రజ్ఞస్య వాణీ మిమాం.”

He thus passes through Malati, Vira & Uttara with diffidence, confidence and assertion. Hence I conclude that మాలతి, వీర and ఉత్తర are chronologically in the order mentioned here. '

[మహావీరచరితమున పంచమాంకమున “దౌరాత్మ్యా దరిభిః” ఇత్యాది 46 వ శ్లోకమువఱకు భవభూతిరచితము ఉపలబ్ధమైనది. దాని తరువాతి గ్రంథము దొరకలేదు. ఆశ్లోకముమొదలుకొని పంచమాంక శేషమునకు షష్ఠన ప్తమాంకములకును రెండు పాఠము లగవడుచున్నవి. ఒకటి సుబ్రహ్మణ్యకవి రచిత మని చెప్పబడుచున్నది. తదితరము భవభూతిదే అని కొందఱు అందురు కాని నిజముగా అదియు శైలింబట్టి ఆతనిది కాదనియే అభిజ్ఞాన మతము. అది వినాయకుఁడను కవిది అన్నారు కొందఱు. ఎవరిదో. భవభూతిగ్రంథము నష్టము. మఱి అది యేమైనదో విశ్వసనీయముగా తెలియ లేదు. సాహిత్యదర్పణమున ప్రథమపరిచ్ఛేదాదియందు రవంత అవిమృష్టవిధేయాంశ దోష మున్నను, ధ్వనిపుష్టి కలిమి ఉత్తమకావ్య మగును అని ఉదాహరింపబడినదియు అంతకు పూర్వయే ధ్వనికారానందవర్ధనునిచేతను ఉదాహరింపబడినదియు నగు నీ శ్లోకము—

“స్యక్కాశో హ్యయ మేవ మే; య దరయ!; స్తత్రా ప్యసా తాపసః!

సోఽ ప్య త్రైవ! నిహన్తి రాక్షసకులం! తీవ త్యహో రావణః!

ధిక్ ధిక్ శక్రజితం! ప్రబోధితవతా కిం కువ్భకర్ణేన వా?

స్వర్గ గ్రామటికా విలుగన వృశోచ్చూనైః కి ముఖ్యైః? గ దా

అనునది నష్టవీరచరితమందలి భవభూతివాక్కు అగునా? అని శ్రీ వేదము వేంకటాచార్యశాస్త్రిలవారు ఆశంకించినారు. ఏలన దాని యాభ్యుక్తము రామనాదకము...అది మఱితే)

దియో చెప్పబడలేదు. క్లృతముఘక్కి భవభూతివాక్కుం దలంపించుచున్నదట. మఱి రుణపు లేక గ్రహించు తెట్లు!

క వి క వ న మ హి మ

భవభూతి యెంతెంత వదిలిన పండితుడో కొంత ఉక్తపూర్వము. నాటకములు రచించుట ఆచదువున కంతటికిని దిగిన యూటను ఆరూపమున పట్టిపదిలము సేయుట యగు నవి తాఁ దలంచెననియు ఉక్తపూర్వమే. (చూ. పుట. 12) మూఁడు నాటకము లందును ఇతివృత్తమును కవి కడునేర్పుతో అల్లుట కనిపట్టదగును. నళీయ మన్నను హరిశ్చంద్రీయ మన్నను రామాయణ మన్నను. ఆయాకథను ఉన్నదియున్నట్లుగా, అంశములను ఆవరుసనే పూసలు గ్రుచ్చినట్లు చెప్పికొనుచుం టోవుట అదేమి రచన ? అట్లుగాక ఉన్న కథాంశములను ఇతివృత్తము కుటిలము జటిలము పంచనందినిబద్ధము అగునట్లు రసవంతముగా అల్లి చమత్కరించుట ప్రతిభాకార్యము. “కవినా ప్రబంధ ముపనిబద్ధతా సర్వాత్మనా రసపరతన్త్రేణ భవితవ్యమ్....న హి కవే రితివృత్తమాత్ర విర్వహణేన కిచ్ఛేత్ ప్రయోజనమ్, ఇతిహాసా దేవ తత్సిద్ధేః. రసాదివ్యజ్ఞకత్వే ప్రబంధస్య చేద మన్య మ్మఖ్యం నిబంధనం, యత్ సందీనాం ముఖప్రతిముఖగర్భావమర్క విర్వహణాభ్యానాం తదక్లానాం చ ...మటనం రసాభివ్యక్త్యపేక్షయా...” అని ధ్వని కారుని ఎచ్చరిక. అట్టి యితివృత్తకౌటిల్యము మూఁడు నాటకములందును చమత్కారము గొల్పుచున్నది శృంగార రసప్రధాన మగు మాలతిలో ఆరసమునఁ గల సకలసూక్ష్మ ములును మిర్మములును కడునేర్పుతో అవిష్కరించినాఁడు. అట్లే వీరాద్భుతములను, అవి తనకు ప్రియము లనుచు, వానికి సాటిలేని యాలంబన మగు మహాపీరుని రాముం గొని, ఎంతయో చమత్కరించినాఁడు. రామాయణము యుగాలుగా భారత మహాజన ప్రియమగుటచే ఈతని యాయొరవడిని పట్టుకొని లెక్కలేని ప్రసిద్ధరామనాటకములు —

“యది క్షుణ్ణం పూర్వై రితి జహతి రామస్య చరితం

గుణై రేతావద్భి ర్జగతి పున రన్యో జయతి కః?”

అనియు,

“స్వనూక్తీనాం పాత్రం రఘుశిలక మేకం కలయతాం

కవీనాం తో దోషః? స తు గుణగణానా మవగుణః”

అనియు మొదలగు సమాధానములతో పుట్టినవి. అవేవియు. ఎంతశ్లాఘ గన్నను, దీనికి సాటి కాకయేపోయినవి. భానుఁడును కాళిదాసును నాటకకవులకు అందుకొనరాకున్న ను

భవభూతివంటి ప్రతిభాకాలులను ఆకర్షించి తమ్ము మించవలయునన్న యుత్సాహము కలిగించు లక్ష్యభూతులు. కరుణ విప్రలంభములు మధురతమములని ధ్వని లోచన కారాదులు పొగడిరే, వానియందు వారిని మించవలయు నని భవభూతి యు త్తరరామ చరితమును గూర్చి దివ్యముగాఁ బ్రతిష్ఠించి అందు వారిని మించినట్లు “ఉత్తరే రామ చరితే భవభూతి ర్విశిష్యతే” అను పొగడ్తను రపికులవలన ఒడిచికొన్నాఁడు. అవ కాళము సులువు గావి శృంగారమాలతిలోను అది సులువగు వీరచరితో త్తరచరితలం దును ఎక్కువగానే నందుపొంది నదులు నదీసంగమములు కొండలు అరణ్యములు. శృగానము నయకము, అద్భుత భయానక వీరత్నములు దోష. — హిమాలయమున వైతము అచ్చరలకు ఆలంకారము సులువగు దాతుమ త్తను, విద్యాధరులకు అనంగ రేఖలకు భూజావత్రాలను, వనేచరులకు సురతాలకు ఓషధిప్రదీపములను, కిన్న రాంగనలకు మన్నని జిల్లుమమ చల్లని మంచుగచ్ఛలమీద శ్రోణీభారమంథరగతులను, గిరిరాజునకు చమరీవాలముల వీచోపులను, సప్తర్షులు పూజకు కోసికొన్న పద్మాల మిగుళ్ళుగల కొలఁకులను, భవిష్య త్కుమారసంభవ దేశమునకు ఉచితము లని కాఁబోలు, కూర్చుటవంటి—కాళిదాసుని చికిరి నగిష్టి లేకుండ, రామాయణభారతములం గన్నట్లు మహాగిరులు వనములు నదులు నదీసంగమములుంటోరే బ్రహ్మసృష్టియద్భుత మహిమ చి త్రముల హత్తునట్లు, తన కల్పనలు తనవే, తన మార్గము తనదే అన్నట్లు వర్ణించినాఁడు. అట్లే శ్రీవేదము శాస్త్రులవారును ఆనతిచ్చినారు. “His.....love of the beautiful in Nature is intense and of the grandeur of wild scenery is even romantic, his imagination high, study and understanding of Nature perfect.” అని. మాలతిలో—

“అహో సంప్రతి ఇత స్తతః ప్రవర్తమాన కాగపనికరస్య మహతీ శృగాన వాటస్య కాద్రతా!”

అని వల్లకాటిని అందలి పీనుగులలిందులను ప్రస్తావించి అక్కడి రాత్రిపీకటులు భూకముల సమ్మర్దము వాని పీనుగులలిండి, అందులో అఱిపులు జగదాలు, పిశాచ ముల యాండ్రు మగలు కూడిన బోనపుబంతి, ఎమ్ముల రాసుల శ్రోసికొని పాటు నేఱు, అక్కడి కరాళిగుడి, అందలి పూజల గడిబిడి, నరబలియార్చట-వీని నన్నింటిని. మనసున వెక్కన మగుచునే, సంతన మగునట్లు విందుపెట్టినాఁడు. అట్లేబృహద్దోఁడీ శ్రై ల కాంతారమును సింధునదీ తటప్రపాతమును మధుమతీ సింధు సంభేదమును, ఆభయంకరారణ్యములో మాలతీవిరహిత మాధవ పర్యటనమును సాటిలేనట్లు చెప్పి

నాడు, వీరచరితమునను గోదావరితీరపు బడవులను ప్రస్రవణిగిరిని జనస్థానపంచ వట్టాది దండకభాగములను అందు సీతావిరహిత రాముని యల్లాటమును, హనుమత్ సుగ్రీవవారి ప్రభృతులగు కోతిదొరలను సంపాతిజటాయు గృధ్రరాట్టలను మాల్యవ చూర్వణబాది రాక్షసులను విజరూపములం జూపినాడు. అట్లే ఉత్తరచరితమున అంతకన్న ఎక్కువగా భయంకర దండక నానాభాగములు గోదావరీ నదీసంగమములు ప్రస్రవణము క్రౌంచాకతము వెదురుపొదల చీకటులు అజగరములు కుంభీనసములు తొండలు ఏనుగులు భల్లూకములు మృగములు నెమిళ్ళు-వీచి నన్నింటిని భయంకర ములనే రసవంతముగా సమకూర్చినాడు. అలంకారగ్రంథములందు శృంగారమందలి సాత్త్విక వ్యభిచారి భావ రహస్యములకును, భయానక వీభత్సములకును ఉదాహరణ ములు వీనినుండి, విశేషముగా మాలితినుండి, త్రైకొనంబడినవే.

నాటకమున రసమునకు ప్రకరణమునకు వక్తకు తగినట్లు పదగుంభనము రీతి వృత్తమును మాటుచుండవలయును. ఈకవి కావించిన అట్టి మార్పుకూర్పులు వ్యాఖ్యలో ఆయా యెడల సూచితములు. అతని కాలము ---

“ఓజః సమాసభూయస్త్వ మేక ద్దవ్యస్య జీవితం

పద్యే ప్యదాక్షిణాశ్యానా మిద మేకం పరామణమ్.”

అని దండి చెప్పిన కాలమునకు తరువాతిది. విపంచి స్వర సుభగమగు వైదర్భిరీతి కాళిదాసుది, అందే అకవికే సమయము వచ్చినపుడు. “వచ్చిపడినది మామీద చెంచు దొంగలతుటు మొకటి!” అన్న వక్త్రినోటనే పాద మొక్కటే సమాసముగా మాళ. V.)

తూణీర పట్ట పరిణద్ధ భుజాస్తరాళ మాకర్ణ లమ్పి ఘనబర్హి కలాప ధారి

కోదణ్డపాణి నివదత్ ప్రతిశోధకానాం ఆపాతదుష్ప్రసహ మావిరభూ దనీకమ్.

అని యిట్లు దొరలినది! ఇంకను భవభూతి ఎంత విద్వాంసుడు; అతనివాక్కు లలిత మగుచునే పటువుగా నుండును. “అందందు కటువును” అని కొంద అందురు గాని అట్టిది యెంతమాత్రమును గాదు అన్నారు శ్రీవేదము వేంకటరాధాశాస్త్రిలవారును ---

“How can the encounter of మాధవ with అపార, the tiger wading in the blood of its victim meet with appropriate description without the use of compounds?” అని. వీరమున వరకురామాభియోగమును ఉత్తరమున చంద్రలవులనందాదమును అట్టివే. వీరచరితమున ఆజనక దళరథులను,

వసిష్ఠవిశ్వామిత్రులను శతానందజామదగ్న్యులను వేణువేణురకాల వారగుచునే తమకు మఱి సాటిలేనివారిని ఒక్కట చేర్చిన ఆపరశురామాభియోగగోష్ఠిని, నడుమ సీతా రాములును కలదానిని, వారికిఁ దగిన యామిన్నందిన యంతస్తున ఎట్లు నడిపినాఁడు; దానిని మురారిప్రభృతులు అందఱును అనుకరింపఁ జూచినవారే, ఒక్కరును అందు కొన్నవారు లేరు. ఉత్తరచరితమునను రామసీతలను, పృథ్వీభాగీరథులను, అరుంధతీ లోపాముద్రలను, వననదీదేవతలను, జనక(వసిష్ఠ)వార్మీకులను దివ్యపురుషుడైన శంబూకుని కూర్చి, అతిరసవంతముగ, చూచువారికిని వినువారికిని చదువువారికిని కన్నులు అశ్రువుల తడియని నిమనము లేకుండునట్లు, అంతకంటెను ఎత్తున నడిపినాఁడు.

మఱియు, అట్లే “ఆ! దురాత్మ! న న్వయం న భవసి” అనియు “ఆ! రే రే పాప” అనియు కత్తులు చూపికొని “అసి ర్గాత్రం గాత్రం సపదిలపక ప్తే వికిరతు!” అని యొందొరులవై కవిసిన మాధవాఘోరఘంటులజగడమును;

“ద్రాగ్ధృష్టోఽపి హర త్యయం మమ మనః సౌందర్యసారక్రియా,

హస్తవ్యస్తు తథాపి నామ! ధి గహో వీరవ్రతక్షారతాం!”

అనియు —

“ప్రాదుర్భూయ సిథ ఇవ జగత్పుణ్య నిర్మాణ కాళి!”

అనియు తలపోపిశాసుచునే పైకొన్న జామదగ్న్యుని గూర్చి శ్రీరాముఁడు సీతతో ప్రశాంతధీరముగా—

“తపసి వితతకీర్తే ర్దర్శ కణ్ఠాఽల దోష్ఠః

పరిచరణసమర్థో రాఘవః శ్చ త్రియోహమ్.”

అని “నేను ఆయనకు అన్నివిధాల కోరిక తీర్చఁగల సమర్థుఁడను, బ్రాహ్మణ తాపసుఁ డుగా కోరునేని శుశ్రూషయు, వీరుఁడుగా పొగరుదురదగొన్న బాహువులవాఁడుగా దురదతీర్పు కోరునేని ఎదుర్కొని ద్వంద్వమును, ఈగలవాఁడనని, జామదగ్ని, వసిష్ఠవిశ్వామిత్రులును శతానంద జనకదశరథులును నయాన భయాన ఎన్ని చెప్పినను వినక తాఁడఁగా; జనకుఁడు—

“అయం చినేతా దృష్టానా మేకవీరో జగత్పతిః

వయం వసిష్ఠకారేయాః సర్వే ప్రతిభు వోఽత్ర వః.”

అని యందఱిని ఊరకుండుఁడు, చూడుఁడు, మేము పూఁట, రాముఁడు ఆ దృష్టుని

వినయించును అవి చెప్పఁగా అట్లే ఆతని దర్పామయమును తుదముట్టి మాన్పి సాదు బాపనిం జేపిన అపరకురామ రమురాముల జగదమును; అట్లే ఒండొరులఁ జూచుకొన్న మాత్రకే పరిరంభజాభిలాష మొలకెత్తుచున్నను—

“ఏరాణాం సమయో హి దారుణరసః స్నేహాక్రమం శాధయే”

అనుచునే ఒండొరులఁ బైకొని విజృంభించి శ్రీరామవాక్యమునను ఆయనదర్పనము నను పగ తీటి బ్రాతృస్నేహమునం బడిన ఆ లవచంద్రకేతుల జగదమును; మూఁడును ముత్తైఱంగులవి ముత్తైఱంగులుగా అద్భుతవీరములు దోష నడపినారు.

భవభూతి సొంతముగా అద్భుతకల్పనలను చేయును. రామాయణమున విశ్వా మిత్రుఁడు రామలక్ష్మణులకు జృంభకాస్త్రములు అనుగ్రహించినట్లు చెప్పఁబడినది. అందు వాని మహిమలు సూచింపఁబడినవి కాని వాని స్వరూపము చెప్పఁబడలేదు. భవభూతి తన ప్రతిభచే “జృంభక” శబ్దార్థమును - ఆపులించునది వికపించునది మొదలగుదానిని - మనసున ఉంచుకొని వానికి రూపకల్పనను మహావీరమునను ఉత్తరచరిత్రోను తాను ఎట్లు చేసినాఁడు; మహావీరమున I - ౪౩, ౪౪.

శేతోభి ర్దిశిజ విశ్వతః ప్రసృపై రాదిత్యద్యుతి మపవిధ్య విసుఖరద్భిః
పర్యాయ త్వరిత గృహీత విప్రము క్తః సామర్థ్యం రహాయతి నాయనో మయూఖః.
ఉత్తరచరిత్ర V - ౧౩ (వ్యతికర ఇవ), ౧౪ (పాతాళోదర.) శ్రీవేదము వేంకటరాయ శాస్త్రిలవారి యుపోద్ఘాతమునుండి యీయుద్ధారము చిత్తగింపఁదగును. “భవభూతి ప్రతిభోజ్ఞులుఁడు గావున వలసినపుడు అపూర్వోపమానములం గల్పించుకొనును. ఉదా—

శాస్త్రమృషా మృగదృశో విమలః కపోలః

ప్రత్యక్షే, సపది రాజత ఏవ యస్మిన్

గజ్జూప కేయ మిన కాన్త్యమృతం పిపాకు

రిద్ధు ర్ని కేశిత మయూఖమృణాళ దణ్డః.

ప్రకరతి శక్యత్పిదగా నామ్రమాత్రా

దశయతి పరికుష్య త్రౌఢ శాశీ విపాణు

స్త్రీమిరినికర ముద్య మైన్దవః ప్రాకృతాళః

ఈతాటియాకే పిమ్మట అల్ల సానిపెద్దనగారి దంతపుడువ్వెన యైనది.

“అభినవ కరిద న్తచ్చేద కాన్తః కపోలః.”

మాలతి. VIII - ౫.

ఉ.రా.చ. IV - ౨౩.

మాలతి VIII - ౧.

మాలతీవిరహవర్ణన.

శ్రీవేదము వేంకటరాయశాస్త్రులవారి యాయాంగ్లసూక్తులను అవధరింపఁదగును.

".....Bhavabhuti never forces the figures of Rhetoric into his composition for embellishment but they grow up naturally with the sentiment. He is eloquent without effort, concise without falling into obscurity or ambiguity, precise, decided, bold and authoritative. ....He nowhere uses words for mere show of learning but always has the right word in the right place. His sound always varies and harmonises with the sense and sentiment. (చూ. ఏత ద్వైశన వజ్ర హేరపతనమ్ IV. ౨౨) His language is chaste, diction abundant, sympathy with his characters very sincere, insight into human nature profound, insight into human feelings unrivalled ..... Long compounds nowhere disfigure Bhava's verse, but they grace it where proper.....His selection, invention and combination of situations and incidents is wise and happy. He is only second to కాళిదాస as a poet.

భవభూతి విజముగా గొప్ప రామభక్తుడు. (చూ. ప్రాచేతసో మునివృషా-పు.)
రఘుపతిభక్తియు ప్రాచేతనభక్తియు సమానముగాఁ గలవాఁడు. అతనికి రామాయణము కంఠపాఠము. అట్లు పేరు చెప్పకున్నను. తన తీరుచే కాళిదాసునకు శిష్యుఁడు, గురువును అదిగో అందు మించు చెట్లు ఇదిగో ఇందు మించు చెట్లు అని హితస్పర్ధ లేపిన యుత్సాహము హృదయము విండి పొరలినవాఁడు, మహావీరమున విశ్వామిత్రునిచే ఆత్మగతమున—

“అస్థేయాని చ తాని తాని జగతాం క్షేమాయ రామాశ్మనో

దైత్యాశ్చ శృరితాః స్యథ ఖలు స్యగ్రాః ప్రహేదామహే.”

అని పలికించినట్లు లక్ష్మీనారాయణులే ఐన సీతారాముల వరితాద్యుత్తములను హర్షానందముతో ఇట్లు రచించుట పురుషార్థ మను సుత్సాహము వహించినాఁడు.

“య త్స్య దనుచితం వస్తు నాయకస్య రసస్య వా

విరుద్ధం త త్పరిత్యాజ్య మన్యథా వా ప్రకల్పయేత్.

సా. ద. ౩౦౪

అని యాచార్యులు బొచిత్వావశ్యతకు శాస్త్రము ఉపదేశించిన, వారికి ఉదాహరణకల్పన కాఁగలయుట్లు కైకేయి వృత్తమును వారివృత్తమును మార్చినాఁడు. తక్కినదియు

అనందముగా తన ప్రతిభ ప్రవహింపించిన వగన అల్లినాడు. ఈమార్పులు రససాధు విర్వాహమునకై కేవలము ఈనాటకము మట్టుకే. ఈమార్పు చేయుట రామాయణమున తప్పులు పట్టుటయు దానిని దిద్దుటయు గాదు. కావుననే ఉత్తరచరితమున చిత్రదర్శనాదు లలో వాల్మీకివాక్కునే అనుసరించినాడు. మఱి యాయుత్తరచరితమునను ఉత్తరకాండ కథ కంటె ఇతివృత్తమునం దోరు మార్పులు తద్రస సాధు విర్వాహమునకు. అంతే. అవియు రామాయణమున తప్పులు పట్టుటయు వానిని దిద్దుటయుం గాదు. ఇది దేవళ ములో తన యిష్టదైవతమునకు ఈదినము పూరింగిసేవ, ఈదినము ముత్యాలింగిసేవ. ఈదినము రత్నాలింగిసేవ యన్నట్లు కథను యథాభిమతముగా తీర్చి యానందించుట, “అస్తేవా కుత శ్చ దేవంభూతం మహాద్భుతం విచిత్రమణీయోజ్జ్వలం ప్రకరణమ్.” “కలదా ఎందైనను ఇట్టి మహాద్భుతమును విచిత్రమణీయోజ్జ్వలమును ఐన ప్రకరణము.” (మాలతి-X) అని గూఢముగా తన రచించిన మాలతీమౌఢప్రకరణమునకు అబ్బురపడినట్లు. “అహో సంవిధానకమ్” అని యాయుత్తరచరితమందును అబ్బురపడి “ఇది పరిణతప్రజ్ఞాని వాణి” యని సంతోషముతో పరామర్శించుకొని తనిసినాడు. కాళిదాసు నయితము తన మేఘసందేశమును “శ్రోత్రపేయమ్” అని యనఁదా.

“సందేశం మే తదను జలద శ్రోష్యసి శ్రోత్రశేయమ్.”

మేఘ I - 18

.....అతిశృష్టయా శ్రోతస్య ఇశ్యర్థః.

శేయగ్రహణాత్ సందేశస్య అమృతసామ్యం గమ్యతే.”

నంటివని.

౧౦ - ఉత్తర రామ చరిత నాటక కథ

ఉత్తరకాండలోని సీతావివాహకథ అందఱు ఎఱింగినదే; సీత భూమిలో అడఁ గుటతో ముగియునది. మఱి యాయుత్తరరామచరితకథ, సీతారామ పునఃసంయోగముతో ముగియునది. ఎట్లనఁగా—

ప్రస్తావనలో దేవతానమస్కారానంతరము భవభూతి రచితోత్తరరామచరితము ఇదే ప్రయోగింపఁబడనున్నది—అన్నారు. శ్రీరాములవారికి పట్టాభిషేక మయినది. ఆయుత్సవములు ఎన్నియో నెలలు జరుగుచుండినవి, సీత గర్భము దాల్చి అది నిండఁ బాటువఱకు. ఇంతలో రాములవారి బావ ముత్యశృంగముని ఒక గొప్ప ద్వాదశవార్షిక

సత్రము అరంభించెను. ఇక్కడియుత్సవములు పాతవదుచున్నవి. ఆయజ్ఞము క్రొత్త యుత్సవము, దానికి తప్పక పోవలసినది అనికొనల్యాదిరాజమాతలు వసిష్ఠారుంధతులు తమకు తోడును పెద్దలునుగా అక్కడికి పోయిరి. (అది కొన్నాళ్ళైనది.) తరువాత నుగ్రివవిభీషణాదులు సెలవుపుచ్చుకొనిరి. అందఱికన్నను కడపట జనకమహారాజు కూడ కూతును అల్లుని వీడ్కొని చనెను. నాయన తన్ను విడిచిపోయినందులకు సీత భిన్నయై యుండఁగా ఆమెను ఓదార్చ శ్రీరాముఁడు కచ్చెరినుండి వాసగృహమునకు పోయెను. అట్లు ఓదార్చుచుండఁగా ఋశ్యశృంగాశ్రమమునుండి గురుజనము పంపిన సందేశముం జెప్ప అష్టావక్రముని వచ్చెను. సీతకు వీరప్రసవమును దీవించి, ఆమెకు వేవిళ్ళు ఏమి యున్నను తీర్చవలసిన దనియు అన్నివిధాల ప్రజారాధన మగునట్లు రాజ్యము పాలింపవలసినదనియు రామునికి సందేశించినారు. (ఇకమీఁదనా వేవిళ్ళు తీర్చుట యని యనుకొనఁగూడదు. ఇన్నాళ్ళను అది జరుగుచునే యున్నదని తలంపఁ దగును. ఇప్పుడు సందేశమునను చెప్పఁదగిన మాటగా వారు ఎచ్చరించినారు. అట్లే ఇన్నాళ్ళను రాముఁడు ప్రజారాధనపరుఁడుగా నుండలేదని గాదు. ఎప్పుడును అవంక పెద్దలు ఎచ్చరించుచుండఁదగు నని ఇప్పుడు ఈ సందేశము. ఇట్లు సందేశహారులు ఇక్కడికి అక్కడికి తిరుగుచునే యుండురని అనుకొనఁదగును.) ఆమె యేమడిగినను దానిని సంపాదించునని తాను సిద్ధముగా నున్నాననియు, ప్రజారాధనకు దేనినైనను ఒడ్డుదును, సీత నైనను. అని రాముడు జవాబిడెను. అంత అష్టావక్రుఁడు విశ్రమింపఁబోఁగా లక్ష్మణుఁడు వచ్చి, సీతవిరోధమునకై తామువ్రాయించినపూర్వరామవరితపుజి త్రువులుతయారై నవి చూడరందు అనును. అంతట మువ్వరును వానిం జూడఁ జరిక్రమింతురు. వానిం జూచుచుండఁగా బృంభకాస్త్రదాన చిత్రము రాఁగా సీతచే దానికి మ్రొక్కించి ఆయత్తములు సీత సంతానమునకు చెందును గాక అని రాముఁడు ఆశీర్వదించును. గంగావతరణచిత్రము రాఁగా అట్లే గంగను చూడఁగానే రాముఁడు 'అమ్మా సీవు కోడలిని సీతను మంచి చూపు చూచుచుండవమ్మా' అని ప్రార్థించును. ఆచిత్రరువులం జూడఁగా సీతకు మరల ఆదండకవనవీథులలో విహరింపను గంగలో స్నానముచేయను కోరిక కలుగును, ఇప్పుడే రోహదసందేశము విన్నవాఁడు గదా, అప్పుడే లక్ష్మణుని పోయి సీతను అక్కడికి పిలుచుకొనిపోవుటకు తగిన రథమును ఆయితముచేయింపుమని పంపును. సీతయు అలసి అక్కడ కిటికియొద్ద కూరుచున్న రామునియొడిలోనే నిద్రించును. రాముఁడు ఆ సంతోషమున ఉండును. ఇంతలో నగరజనపదవృత్తాంతముల గనిపట్టి రాముఁడు

పంపిన వేగు, దుర్ముఖుడు వచ్చి, రాముడు ఒత్తి యడుగఁగా, చెవిలో సీతపై జనులు ఇట్టిట్లు అధికలు వలుకుచున్నారనును. దానికి పిడుగుపర్వట్లు బాధపడి, రాముడు అక్షణముననే ప్రజల మెప్పుకై సీతను అడవికి వివాసము పంపవలసిన దని తీర్మానించుకొని, దానిని సీత వేరకటి కోరిక తీర్చువ్యాజమున తత్తుణ్ణము నెరవేర్చు వలసినది. ఎదురాడఁగూడదు అని లక్ష్మణునికి దుర్ముఖుని చెవిలో చెప్పి పంపును. ఇట్లు చేయవలసినచిన్నందులకు తాను ఎన్నివిధాలనో దుఃఖించి, తాను ఇరక నందుండిన ఆమెతో పోవలసినవద్దు నని, ఆమెను తన మీదినుండి తొలగించి దింపి, ఇంతలో లవ జాసురుడు పెట్టు బాధలు ఓర్వలేని శరణార్థుల యుఱపు వినరాఁగా, వానిపైకి శత్రుఘ్నుల బంపుటకు అందుండి పోవుదు, అట్లు ఒంటరిగా సీతను అడవిపాలు చేయవలసినచిన్నందు లకై మిక్కిలి దుఃఖించి, తన వసము గాదని ఇరక నీకూఁతునకు నీవే దిక్కు అని భూదేవిని బ్రార్థించి అప్పగించి తాను లోపలికి పోవును. ఇంతలో లక్ష్మణుడు తేరు తెచ్చినాడని మాట యందును. సీత మేల్కొన్నట్టిది దానిని ఎక్కడ బోవును.

[తానును సీతయు అట్లు అన్యోన్య విస్మయముగలిగి యుండిరే, ప్రజారాధనకై సీతనైన విడుచుటకును తనకు వ్యథ లేదనఁగా సీత అది మెచ్చి “అందువలననే అర్యపుత్రుడు రఘువంశదురంధరుడు” అని ఇప్పుడే యభినందించియుండెనే. మఱి ఇప్పుడు రాముడు ఈ సదీమాటను సీతకు స్వయముగా చెప్పి సులువుగానే ఇయ్యకొనఁ గల యామెను ఇయ్యకొల్పి అడవిపాలు చేసియుండరాదా, అంతట అట (సాగక) బాలవఱకు ప్రతిబద్ధమై పోయియుండునే — అని యడుగఁదగును. ఈ చోద్యమునకు శ్రీవేదము వేంకటరాయశాస్త్రులవారు ఇట్లు సమాధాన మానతిచ్చినారు, (చూ. ఉ. రా. చ. ఉపో. పు. 40) “అట్లు వ్యాజమునం బంపుట. ఆయవవాదమును చాకలివాడలోని బాక నీవపుఁగూఁతను మొగమునం బలికి బందిగా ఆపరమవిసీతను పతిదేవతను జగ న్యంగళమూర్తిని త్రైలోక్యనాథునిరాజిని బలాత్కారమునఁ బంపిండు మోరతను తప్పించుకొనుట అని యోచింపఁదగును” అని.]

లక్ష్మణుడు సీతను అడవిలో గంగయొడ్డున వాల్మీకితపోవనసమీపమున విడిచిపోయెను. తన్నేల ఇట్లు అడవిలో శ్రోపెనో సీతకు తెలియదు. తనకు ప్రసవ వేదనలు పొడమివని. ఓర్వరాకున్నవి. మాతుకమృగములు చుట్టుకొన్నవి, తన్ను కఱచి తినునోపిమా! అప్పుడు అడకను ఓర్పుకొనలేక చావుకు తెగి ఆమె గంగలోపడినది. [అంతట గంగాపుట్టులు సీతను కాపాడి కాన్పుచేసి పాతాళమున ఉంచుకొని యుండిరి.]

కొన్ని యేండ్లకు భాగీరథి ఆమడ బిడ్డల నిరువురిని తల్లిపాలువిడిచిన పాపలను వాల్మీకికి ఇచ్చి వారి పేరులు కుశలవులనియు వారికి జన్మతోనే జ్ఞాంభకములు సిద్ధించి యున్నవనియును - ఇంకను ఎమేమో - చెప్పి ఒప్పగించి పోయినది. వాల్మీకియు హర్షించి దాది పనులుమొదలు వారికి అన్నియు తానే చేయుచు పెంచి చౌడమును ఉపనయనమును కాలమున చేసి, అన్ని విద్యలను పేదములను నేర్పును.

ఇట్లుండ నొకనాఁడు వాల్మీకి మాధ్యాహ్నికమునకై తమనకు పోయెను. అప్పుడు ఆయనకన్నుల యెదుటనే బోయ యొకఁడు కలయికలోనున్న క్రౌంచములలో మగదానిని చంపెను. అంతట జాలిగొని వానిమీఁదికోపమున మహర్షి తిట్టిన తిట్లు ఒక యనుష్టుపు చందస్సున కుదురుకొనెను. దానిని తలపోసికొనుచు ఆశ్చర్యపడుచున్న ఆయనకు బ్రహ్మ ప్రత్యక్షమై “నీకు వాగ్భ్రహ్మ ప్రబుద్ధమైనది. బి? రామచరితమును చెప్పుము. సీప్రతిభకు అగోచర ముండదు, ఆదికవి వగుదువు.” అని మెచ్చి యను గ్రహించి మాయమయ్యెను. వాల్మీకియు రామాయణము రచించి కుశలవులకు నేర్పు చుండెను.

సీత ఆడవిపాలై పండ్రెండేండ్లయినది. ఋశ్యశృంగులసత్రము ముగిసి పోయినది. అరుంధతి కొసల్యలు సీతలేని యయోధ్యకు తాము రాము అనిరి. అంతట వసిష్ఠుఁడు. “సరి, మనము వాల్మీకి యాశ్రమమునకుం బోవుదము” అన్నాఁడు. అందఱును అక్కడికి చేరినారు.

శ్రీరాముఁడు బంగారు సీతాప్రతిమ చేయించుకొని అదిపత్నిగా అశ్వమేధము దొడంగి యజ్ఞాశ్వమును లక్ష్మణకుమారుని చంద్రకేతువును పేనతోకూడ దానికి రక్ష కుఁడుగా నియమించి వదలెను, ఇంతలో ఒక బ్రాహ్మణుఁడు మృతపుత్రుని ఎత్తుకొని రాముని హజారమునకు వచ్చి తోమ్ముబాదుకొనఁజొచ్చెను. అందులకు రాముఁడు తన యపచారమే ఏమేనియుండునా అని ఆరసీఁకొనుచుండఁగా ఆశీరవాక్కు “కూడ్రుఁ దొకఁడు శంబూకుడనువాఁడు ఎందో తపస్సుచేయుచున్నాఁడు. వాని తలఁ గొట్టిన ఈబాలుఁడు బ్రదుకును” అని వినిపించెను. అంతట పుష్పకమెక్కిరాముడు అతని వెదక వెడలెను—[అని యీవాల్మీక్యాశ్ర మామోహ్యావృత్తాంత మంతయు అక్కడినుండి అగస్త్యాశ్రమమునకు బయలుదేలి దారిలో పంచవటికి చేరిన తాపసి అత్రేయి అచటి వన దేవతకు వాసంతికి చెప్పినది.]

శ్రీరాముడు శంబూకుం జేరి తనకు చేయి అడకున్నను, ఎట్లో వాని తలఁ గొట్టెను. వాడు ఒక దివ్యపురుషుడై రామస్తోత్రము చేయుచు అన్ని యామడల యయోధ్య నుండి దండకకు వచ్చి తన కట్లు దర్శనమొనంగుట నిజముగా తన తపః ఫలము అని ధన్యవాదము బలుకును. ఏమీ! ఇది దండకయా! అని రాముడు అంతట కలయఁజూచి ఆక్కడి ప్రదేశములను ఆనవాలుపట్టుచు, అచట మున్ను తనతో కూడ నుండెనుగదా సీత అని తలఁచుకొని, మిక్కిలి దుఃఖింపఁదొడంగెను. ఎట్లో సమాశించు కొని శంబూకునికి వైరాజములకుం బోవ అనుజ్ఞ యిచ్చెను. వాడును అగస్త్యదర్శనము చేసికొని పోయెద నని చని ఆయనను దర్శించి రాముని రాకను కూడ చెప్పి మరలివచ్చి. లోపాముద్రాగస్త్యుల యాహ్వానమును రామునికి వివేదించి, దారి చూపి, తాఁబోవును. రాముడు ఇట నొంటరిగా ఏడ్చుచున్నవాడు "వారింగాంచి మరల వత్తును. ఇక్కడ అన్నిటిని తనివితీల చూచుటకు" అని పంచవటిని అప్పటికి వీడ్కొని అట్లు అగస్త్యా శ్రమమునకు పోయెను.

శ్రీరాముడు అచట లోపాముద్రాగస్త్యుల దర్శించి వారి యాశీస్సులం బొందెను. "సీతావియోగదుఃఖమున ఇట్లు చిక్కిపోయియున్నాడే! దారిలో సీతా సహవాస సాక్షి ప్రదేశములం జూడక మానఁడు; అప్పుడు ఆ దుఃఖాన ఏమి యపా యము చెందునో!" అని దిగులుపడి లోపాముద్ర గోదావరికి మురళనదిచే చెప్పి పంపినది. 'అమ్మా, రాముని కనుపెట్టియుండి ఆయనకు మూర్ఛవచ్చునపుడెల్ల ఏవల్లగాలులఁ దేర్చవమ్మా' అని.

అప్పుడు భాగీరథికదా సీతకు కాన్పుచేసినది. అప్పటినుండి సీత భాగీరథియింట నున్నది. ఇపు డామెయు రామునిఁగూర్చి యిట్లే దిగులుపడి సీతనే తమనను తోడు పెట్టి, వారికి వనదేవతలకు నైత మగపడకుండునట్లు తిరస్కరిజే అనుగ్రహించి, ఏదియో గృహాచారము అనుష్ఠించుటకు అని నెవముచెప్పి. సీతస్వర్గ రామునికి మూర్ఛలు తీర్చుగాక అని ఎంచుకొని గోదావరికడకు తోడ్కొనివచ్చినది. సీత గోదావరినుండి వచ్చి సూర్యపూజకై పూయకోసకొనుచుండును.

అప్పుడే రాముడును అగస్త్యుని వీడ్కొని మరలుచు పంచవటిలో పుష్పక మును దిగెను. ఆయన రాజధర్మానుష్ఠానవశమున గదా అటు వచ్చుట యని సీత అనుకొనెను. ఆయనం జూచినది. గుర్తు తెలియక చిక్కి పాలియున్నాడు. సీత చూచి దిగులుపడి మూర్ఛిల్లి తమన తేర్చఁగా ఆశ్వపిల్లినది.

రామునికి అక్కడి చెట్లు మృగములు పైతము ప్రాతబంధువులు. అవి పూర్వము తాను సీతం గూడియున్న చోట్లు. వానిం జూడఁగానే రామునికి హా సీత అని మూర్ఛ వచ్చినది.

అంతట తమన చెప్పఁగా, ఏమైన కానీ అని సీత తాను రాము డెందానం దాకినది. రాముఁడు అస్లోదముతో ఉచ్చస్థిల్లినాఁడు. తన్ను సీత తాకినట్లున్నదే అని ఊహించి తలపోసికొన్నాఁడు. సీతయు తనకు అదియే ఎంతో అని ఓనరిల్లినది. 'హా ప్రాణేశ్వరీ, అన్నాఁడు. సీతకు కనికరము తోచుచున్నది. రాముఁడు మఱి యామె అగపడలేదే అనుకొన్నాఁడు. అది విని సీత తనకు బ్రదుకు ప్రియమే అనుకొన్నది. ఇంతలో వాసంతి సీత పెంచిన గున్నయేనుఁగును పెంటితో మడుఁగున విహరించుచున్నదానిని మత్త గజ మొకటి పైకొన్నదే ఎట్లబ్బా అని యఱచినది. రాముఁడు విని దానిని దండింప లేచినాఁడు. వాసంతి చూచి కలసికొని జటాయుశిఖరమునకు దిక్షిణమున సీతరేవుకు గున్నకడకు దారి చూపును. సీతయు వాసంతిని చూచి అనుగమించును. ఇంతలో ఏనుఁగుల జగదాన సీతగున్న గెలిచినది. అది కాంతకు ఉపచారములు చేయుచుండినది. సంతోషించి వానికి రాముఁడు ఆశీర్వాదము పలుకును. సీతయు. ఈ యేనుఁగు గున్నం గాంచి, ఇప్పటికి వారెట్లున్నారో అని సీత తన బిడ్డలం దలచుకొనును. 'అర్యపుత్రుఁడు వారిని ముద్దుగొనఁదాయెనే' అనుచునే వారి స్మరణకు ఆయన నన్నిదికి తనకు చన్నులుచేసి తాను ఊణము సంసారిణి నైతి ననుకొనును. ఇంకను అక్కడ సీత పెంచిన నెమలిని కడిమిని అరఁటివనమును లేళ్ళ కడుపును చూచి రాముఁడు ఓవక మిక్కిలి యేడ్చుచు నొక్కట గూర్చుండును. వాసంతి దానిం జూచుచు సీతను తలచు కొనును, సీత తన చూపును రామునందు నాటివేసినది. వాసంతి రాముని అడుగును. "సీతను ఏమేమో ఇచ్చకము లాడియాడి ఇట్లు ఆడవిపాలు చేపితివే, లోకులు ఒప్పులే దని, దీన సీకు అయశమే కదా కలిగినది. నీవెంత కఠోరుఁడవు" అని. 'సీత ఏమై యుండునో చెప్పఁగలవా' అనును. 'ఏ మగును; ఆమెను ఏ రాక్షసుఁడో ఏ పులియో నమలివేసియుండును; అంతే.' అని మఱియు వాచిచ్చి యేడ్చును. వాసంతి 'గతమునకు తాల్మి వహింపు' మనును. 'సీత పోయి పండ్రెండేండ్లయినది. రాముఁడును పోయినాఁడన్న మాట కలుగదాయెనే, నాది ఎంత తాల్మి!' అనును. ఆ మాటలకు సీత మూఠ యగును. రాముని శోకమును వినోదింప వాసంతి అక్కడి తీఁగెయిల్లు చూపి దాని స్మృతాంతమును స్మరింపఁజేయును. రాముఁడు సీతను తలచుకొని మరల మూర్ఛిల్లును.

దానిం జూచి సీతయు మూర్ఛిల్లి తమన శేర్పగా తేలును. ఆమెను తమన రాముని మరల తాకి తేచ్చు మనును. తాకినది. మఱి యప్పటి స్థాత్తిక్కోదయముచేత సీత చేయి చెమర్చి వణికి వనము తప్పినది. రాముడు ఉవ్బొప్పిల్లి తాకుడు అప్యాయముగా అంటియే యుండగా, సీత చేతిని పట్టుకొని వాసంతితో ఇదిగో సీత దొరకినది అన్నాడు. వాసంతి కేమో అచట వట్టి బయలే. ఆమెకు సీత అగవడదు. ఆమె అది రాముని ఉన్మాదోక్తి అనును. కాదనుచు తనకు జాతిపోవుచున్న సీత చేతిని రాముడు వాసంతిచేత నిడంబోవును. అసందున సీత చేతిని లాగివైచుకొనును. 'అయ్యో సీతా, నన్ను విడనాడకే' అనును రాముడు. తనకు నిజముగా ఉన్మాదమే అని వాసంతి యనుకొనును. సంగతి మార్పుటకై వాసంతి 'వీడుగో ఉక్కులేరున రావణుడు. జటాయువుం జంపి సీతను కొనిపోవుచున్నాడని యెఱచును. సీత అప్పుడు అట్లు తన్ను విజముగా కొనిపోవుచున్నట్లే భ్రమించి 'అర్యపుత్రా కాపుము' అని అఱచును. రాముడు 'నిలు నిలురా' అని లేచును. అంతట అంతయు భ్రమ యని కనుగొనును. రాముడు వాసంతితో తా నిక అయోధ్యకు మరల బంగరు సీతనైన చూచుచు వినోదించు కొందును అనును. అది విని, ఊరడిల్లి, సీత తనకు పరిత్యాగకల్యము తిచిచివైన బహినిది అనును. రాముడు విమానమునం గదలును. సీతయు. వాసంతితమనలు వారికి దేవతలు పెద్దలు పునఃసంయోగముం గూర్తురుగాక అని ఆశంస పలుకుదురు. రామునికి దాని వాల్మీకి యాశ్రమము మీదుగా.

వసిష్ఠారుంధతీకౌసల్యదులు వాల్మీకియాశ్రమము చేంతకు చేరినారుగదా. అక్కడికే జనకమహారాజు సీత దుర్దైవచేష్ట విన్నది మొదలు ఓర్వరాని దుఃఖము పాలై, చంద్రద్వీపమున ఇన్నాళ్ళును తపస్సులచేతను నియమములచేతను దేహమును ఎండించుకొనుచున్నవాడు తన పురాణమిత్రుని వాల్మీకిం జూడ వచ్చును. చంద్రకేతువును యజ్ఞాశ్వమువెంట అప్పటికి ఆచెంతకే చేరును. ఆశ్రమాన అతిథిసంతర్పణపనులు జరుగుచున్నవి. బిడిబాలురకు ఆటవిడుపు. వసిష్ఠుడు కౌసల్యను ముందుగా పోయి జనకుని చూచుచు చెప్పి పంపును. అట్లే అరుంధతి తోడుగా కౌసల్యపోయి చూచును. జనకుడు రామునిపై చాల కోపము చూపును. అరుంధతి సముదాయించును. అప్పుడు అదటికి లవుడు తోడి పటుమిత్రులతో ఆడుకొనుచు వచ్చి చూపుమారాన అగవడగానే కౌసల్యజనకులు వానిం బిలిపించురు. వచ్చినవానిం జూచి వానియందు సీత రాముల పోలికలు తలపోసికొందురు. అబ్బాయిని అడిగిన వాఁ డేమియు సరిగా చెప్పలేక పోవును. అరుంధతి తాను నిజ మెఱిగినను అది సమయము గాదు అని చెప్పదు.

లవుఁడు తాను వాల్మీకివాఁడననియు, తనకు కుఱుఁడని అన్న యున్నాఁడనియు అతఁడు వాల్మీకి రచించిన యుత్తరరామచరిత నాటకమును అప్పరసలచే ఆడింపు మని ఆయన భరతమునికి వంపఁగా ఆకొనిపోవువారికి దారితోడుగా విల్లుఁదాల్చి పోయినాఁడనియు అనును. జనకాదులును వారి సంగతిని తెలిసికొనుటకు వాల్మీకికడకు పోవ నిష్క్రమింతురు, లవుఁడు అది మేవ్యాళ్వ మని గ్రహించి, దాని రక్షకుల వీరఘోషణాక్షరము లకు 'రగిలి' దానిం బట్టును. రక్షకుల కత్తులు జళిపింపఁ జూచి వటువులు పరారి యగుదురు. లవుఁడు విల్లెక్కువెట్టి నిలుచును.

ఒంటరి లవునికిని వేలసేనకును యుద్ధము. లవుని ఠాకకు పేర తాళలేకపోఁగా, కొందఱు పోయి సాయమునకు చంద్రకేతుం దెత్తురు. సుమంత్రసారథిక భరమున చంద్రకేతువు వచ్చి సేనను నులుమాడుచున్న యాయేకవీరుని బాలుని జూచి ఆశ్చర్య వడును. లవుఁడును జ్వంభకమున సేనను మ్రాన్పఱిచి, తన్ను చీరిన చంద్రకేతు నెదుర్కొనును. ఆయిరువురికి ఒందొరులపై ప్రేమ కలుగునే కాని యుద్ధోత్సాహము దిందును. వారి మాటల యుత్తరోత్తరాలలో లవుఁడు రాముని నయితము తూలనాడఁగా చంద్రకేతునికి కోపము రేగి, లవునికిని రేఁగఁగా, ఇరువురు ఒందొరులపై దివ్యాస్త్రములు ప్రయోగించుకొనుచుందురు.

ఇంతలో రాముఁడు వారిని పోరు మానుఁడనుచు వారి నడుమనే దిగును. చంద్రకేతువు రామునికి నమస్కరించి లవుఁడు తన చెలికాఁడని అతనిఁ దన్నుంబోలెనే ప్రేమింపు మని చూపును. లవుఁడు ఆయన శ్రీరాముఁడని ఎఱిగి, ఆ ప్రకాంత గంభీరాకారము తన్ను వంప, ఆయనకు ప్రణమిల్లును. రాముఁడు నిర్వాజస్నేహముతో ఆతని కొఁగిలిండుకొనును. అతనికి జ్వంభకాస్త్రము స్వతఃప్రకాశమనఁగా ఆ వాల్మీకిశిష్యునికి అది యేపుణ్యఫలమో అని యనుకొనును. రాముని మాటచే లవుఁడు అస్త్రమును ఉపసంహరించును. రాముఁడు చంద్రకేతుని సేనందేర్పఁ బంపి పేయును. ఇంతలో కుఱుఁడును లవుని వెదకికొనుచు అక్కడికి వచ్చును. అతని గొంతు విన్నందులకే రామునికి దేహము పులకరించును. అన్నతో లవుఁడు చంద్రకేతు ప్నేహముచే తమకు రాముఁడు ధర్మముచే నాయన యని చెప్పి, ఆయనకు ఇతఁడు నాకు అమడయన్న యని అతనిఁ జూపును. కుఱుఁడును రాముని యనుభావము తన్ను వంపఁగా నాయనా అని ఆయనకు నమస్కరించును. రాముఁడు ఆతనిం గొఁగిలిండుకొని తన కొడుకులనే తాకినట్లు మనసున మేరలేచి యానందము

హిందును, వారు ఎండకు ఒక మద్దినీడలో కూర్చుందురు. రాముడు వారిలో సామ్రాజ్యలక్షణములు, తన పోలిక, సీత పోలిక, వారు వాల్మీకి యాశ్రమము చెంత నుండుట, వారిం జూడఁగా తన యాత్మ యట్లు సుఖించుట, చిత్రదర్శన మప్పటి తన జ్యంభకాలమాట ఫలించియుండఁగూడదా అనుకొనుట, అప్పుడు సీత కడుపున అమడ లన్నారని తాను తడవి కనిపట్టి యుండుట, ఇదంతయు తలపోసికొని వీరు సీత కొడుకు లగుదురా అనుకొనుచు రాముడు ఏడ్చును. కుకుడు లవునితో సీతా వియోగమున ఆయనకు ఏడుపు రాకుండునా అనును. అట్లు పరాయి అయినట్లు సీత యని వాడు పేరు చెప్పుటచే, వారు సీతవారు కారు అని తోచెను. వారిని తాము వల్లవేసిన రామాయణమును చెప్పుమని, వారు తమ పూర్వపు చిత్రకూట వనవిహారాది ప్రకరణముఁ జెప్పఁగా విని రాముడు ఆ స్మృతిచే దుఃఖాన స్తంభితుఁడగును. ఇంతలో జనకకౌసల్యాదులు బాయర జగదమునుమాన్పవేడి దారిలో పడుచు లేచుచు వచ్చుచు ఉన్నారన్న మాట విసఁబడును. ఆ బాయరం గూడియే రాముడు వారిం గలపికొని తేర్చఁ బోవును.

తరువాత వాల్మీకి ఆ తన యాటను అడింపను భాగీరథీతీరమున స్థాన మేర్పఱచి నిజతప్తేబలముచే అచటికి రావించిన సకల స్థావర జంగమ భూతములయు అయోధ్యా పౌరజానపదులయు రామాదులయు నెదుర ప్రయోగింపించును. అదిలోనే ఆ వాల్మీకి భారతి అంతయు నిజము, నమ్మదగినది అని ఎచ్చరింపఁబడును. అందులో కథ సీత భయవేదనలతో గంగలో పడుట, అందుకాన్పు, కుశలవ జననము, అంశు భాగీరథీ పృథ్వులు పనిపడుట, జ్యంభకావిర్భావము, సీత శిశు స్తన్యత్యాగము వఱకు భాగీరథికడ నుండుట. తరువాత 'నీయిచ్చ' అని పృథ్వి అనుటయు చూపఁబడును. దాన ఆ కుశ లవులే తనకొడుకులు అని రాముడు విశ్వయించుకొనును. అయ్యో! మఱి సీత భూమిలో లయమొందెనా యని రాముడు మూర్ఛిల్లును. అప్పుడు భాగీరథిలో నీళ్ళు చిలికినట్లు కాఁగా, అందుండి లేచి భాగీరథీపృథ్వులు సీతను తెచ్చి అరుంధతికి అప్ప గించి, తాము చిత్రప్రదర్శనమునను వివాసనమునను తమ రాజా రాముడు చేసిన యా యుత్తరువు మేరకు సీతను కాచి తమ యప్పు తీర్చుకొన్నామని చెప్పి అంతర్ధాన మగుదురు. అరుంధతి మాటలచే ఆ కూడియున్న త్రిలోకవాసులు సీతకుద్ధిని అంగీకరించి ఆమెకు నమస్కరింతురు. వాల్మీకియు కుశలపులను తల్లిదండ్రులకు అప్ప గించును. అప్పుడే మధురనుండి లవణాసురుం జంపి మధుర నేలుచున్న శత్రుఘ్నుడును వచ్చి రాముం కలసికొనును. అట్లు అందఱును ఇక రాముడు తన సీతంగూడియే యజ్ఞదీక్షితుడు కాఁదగునని అక్కడ ఒక్కట సంతోషసముద్రమున ఓలలాడుదురు.

౧౧ - ఉత్తరకాండము - ఉత్తరరామచరితము

ఉత్తరకాండకథ యెఱిగినవారికి భవభూతి ఇందు కావించిన మార్పులు చెప్ప కయ తెలియఁగలవు. అందు జననిందవలని సీతావివాసనమునకు అనంతరము శత్రు ఘ్నుఁడు లవణునిమీదికి పోవును. దారిలో వాల్మీకియాశ్రమమున మజిలీచేసినదినము అట సీతకు కాన్పు ఐనది, తరువాత పండ్రెండేండ్లు అతఁడు మధురలో రాజుగా నుండి, అంతట రాముం జూడవచ్చును. తరువాత కొన్ని నెలలకు, చచ్చిన బ్రాహ్మణ బాలుని బ్రిదికింప రాముఁడు శంబూకుని చంపుట. తరువాత అగస్త్యులవారిని దర్శించి నగరమునకు మరలి అశ్వమేధమున కుపక్రమించుట. గుఱ్ఱముతో లక్ష్మణుఁడు పోయి ఎల్లరవలన కట్నములు గొనివచ్చుట. యజ్ఞము. అప్పుడు కుశలవులు వచ్చి యజ్ఞవాట మున రామాయణముం బాడుదురు. వారు తన కొడుకులని రాముఁడు శంకించును. వాల్మీకి వచ్చి అవునని చెప్పి, సీతను పతివ్రతను అంగీకరింపుమనును. ఆమె లోకానకు తన శుద్ధిని రుజువుచే తెలిపిన అట్లే అంగీకరింతును అనును. సీత పరమమనస్విని ఒట్టులువెట్టి అట్లు రుజువుచూపి తాను మఱి రాముం గూడక భూమిలో అడంగి పోవును.

1. భాగీరథీతీర వనభూముల చూడఁగోరిన దోహదము తీర్పు నెపముననే రెంటిను అడికతై న వివాసము. ఐనను సీతకు ఆకీరిక కలుగుటకు భవభూతి ఆచిత్ర దర్శనమును అతిమనోహరముగా కూర్చినాఁడు. కుభసంయోగాంతముగా ముగింప నెంచిన తన నాటకాన అందు ప్రస్తావనకాన వచ్చిన జృంభకదానమును భాగీరథి ప్రార్థనయు తరువాత కొమాళ్ళప్రత్యభిజ్ఞానమునకును దిక్కులేవి సీతయవేక్షణమునకును ఉపయోగించినాఁడు. మఱియు చిత్రదర్శనమున పూర్వవియోగప్రతిమలఁ జూచి ఆ న్మరణచే చిత్తాన ఇరువురును వియోగదుఃఖదూనతను దుర్నిమి త్తముంబోలే అనుభవం చుటం జెప్పినాఁడు.

2. భవభూతినాటకాన ముఖ్యమైన మార్పు సీతాపునఃసంయోగము. కవి దానికి తగినట్లు కథను మార్చి పండ్రెండేండ్లకు తర్వాత ఒక్క దినముననే బ్రాహ్మణబాలమృతిని శంబూకవధను అగస్త్యదర్శనమును రాముని పంచవటి మజిలీని అందు 'అహోసంవిధానమ్!' అని తాను అబ్బురపడిన ఆతమసా సీతావాసంఠీరాముల కరుణోత్తర సమాగమమును ప్రాతక్రొత్తల నిపుణముగా పెనచి యల్లినాఁడు. వాల్మీ కాశ్రమమున ఆశ్రమయముననే ఆవసిష్ఠారుంధతీ కౌసల్యాజనకుల సమాగమమును

వారియేడ్పులును ఆశలును భవభూతియద్భుత నవీనస్పష్టియే. యజ్ఞాశ్వము, బాలర పోరు, అదారిలోనే రాముడు అదినమే కొమాళ్ళుం గలపికొని వారిని అనవలు పట్టఁ బోయి పట్టఁజాలక తికమకపడుట, వాల్మీకియాట. జనులు సీతకుద్దిన మహిమను ప్రత్యక్షముగా చూచి తృప్తిపడుట. కుశలపులకోడి సీత పెద్దలయెడుట మరల రాముం గూడుట.

౧౨ - పునఃసంయోగము భవభూత్యుపజ్జకమా?

ఈ పునఃసంయోగము కేవలము భవభూతికల్పితమా? పార్థపురాణపాతాళఖండమున వివాసమునకు పదునాడేండ్లయనంతరము యజ్ఞాశ్వమును భరతునికొడుకు పుష్కలుడు రక్షకుడుగా అనుసరించును. లవుడు తొలుత పరాక్రమించినను తరువాత పుష్కలునికి పట్టువడును. అనంతరము కుతుడు వచ్చి లవుని విడిపించి వేనను ఓడించి నాయకుల బందిగొనును. అంతట సీత చెప్పి అందఱిని విడిపించును. యజ్ఞము యథావిధిగా ముగియును. రాముడు వాల్మీకివలన ఆబాలురు తన కొడుకులని ఎఱింగి, సీతను పిలిపించి, వాల్మీకిశత్రుఘ్నప్రభృతులసాక్ష్యములచే ప్రజలను పౌరజాన పదులను నిజకుద్దిన నమ్మించిన సీతను రాముడు అంగీకరించును. అట్లే జైమినిభారతమునను ఉత్తరరామచరితము సీతాపునఃసంయోగాంతముగా చెప్పఁబడియున్నది. యజ్ఞాశ్వముతో రక్షకుడుగా శత్రుఘ్నుడు పంపఁబడును. లవుడు గుఱ్ఱమును బట్టఁగా వానిని ఓర్చి తన రథమున నిడుకొని శత్రుఘ్నుడు పోవుచుండఁగా, ఆ వృత్తము వివి కుతుడు వచ్చి, తాడి, శత్రుఘ్ను నోడించి, లవుం గలపికొనును. తరువాత రాముడు లక్ష్మణుని, అతఁడును పడఁగా, భరతుని, బంపి, అతఁడును పడఁగా, తాను స్వయముగా వచ్చి బాలరతో పోరి మూర్ఛపాలగును. అంతవఱకు ఎక్కడికో పోయియున్న వాల్మీకి వచ్చి వృత్త మెఱిగి, రామలక్ష్మణభరతులఁ దేర్చి, రామునికి కుశలపులం దెలిపి సీతతోఁగూడ ఆప్సగించును. తరువాత యజ్ఞము. తరువాత చిరకాలము రాముడు సీతాసుతులం గూడి కుటుంబసౌఖ్యము లనుభవించుచు వేలయేండ్లు రామరాజ్యప్రసిద్ధి లోకాన మాయక ఆచంద్రతారకముగా విలుచునట్లు రాజ్య మేచును.

ఈ కథల పౌర్వాపర్యమును నిశ్చయించుట చాలఁగష్టము. పార్థము ఏభాగమును ఎప్పుడు ఎవరు వ్రాసి చొనిపిరో అను సందేహములకు ఆస్పదము. అందు శాకుంతలము కాళిదాసశాకుంతలమునందలి దుర్వాసఃశాపము, ఉంగరము, అది జాఱిపడిపోవుట,

రాజమటపు; శకుంతల పురోహితువెంట బోవుట; ఆమెను మేనక మింట కొనిపోవుట, ఉంగరము జాలరికి చేపకడుపులో దొరకుట. జాలరి, నాగరకోద్యోగులు, ఉంగరము రాజుచేతికి వచ్చుట, జ్ఞప్తివలన పశ్చాత్తాపదుఃఖము. అంతట దుష్ట్యంతుఁడు ఇంద్రునికి సాయమునకుపోవుట, మరలుచో హేమకూటమున మారీచాశ్రమమున భరతశకుంతలలం గలపికొనుట - అవి ఆమహాకవికి, మెప్పుగూర్చిన సకలసంవిధానముతో సంకలితమై యున్నది.

ఇందు దొంగ యెవరు దొర యెవరు, పురాణమా కాళిదాసా? పెక్కు కారణముల నుపన్యసించి వివేకులు విమర్శకులు పురాణమే దొంగ, దొర కాళిదాసే యని తీర్మానించిరి, ఈయుత్తరచరితవిషయమునను ఆస్త్రే తలంపఁదగును. ఎవరో పురాణభాషా శ్లోకములు అల్లి, ఈ కీర్తివంశములగు నాటకముల కథలలో ఇంచుక ఏదేని మార్పుచూపి వానిని పురాణమున ఎక్కించియుండఁబోలును, ఆ మార్పుచేత పురాణమన్న పేరు రాఁబట్టి, తదుక్తమే మూలము, అలంతిమార్పులతో నాటకకవియే దానిని తాను స్వీకరించినాఁడు అను వాడుక లోకమున వ్యాపించునుగాక యని. జైమినిభారతోక్తము ఒకవేళ విశ్వసనీయ మగునేమో. అదియు అర్హమన్న పేరు పేరుననే కలిగి యున్నది. అందు చాలగ్రంథము నష్టమై ఆభారతము ఇంచుకే దొరకియున్నదని పెద్దల మాట. అందు కథలను ప్రక్షేపించుటయే కలుగునేని, భారతనష్టము సకలముం బూరింపఁ బనివడరా ?

ఐనను ఉత్తరరామకథను శుభసంయోగాంతముగా భవభూతికి ముందే దిజ్ఞాగమహాకవి కుందమాలయను నాటకముగా రచించియున్నాఁడు. కుందమాలనుండి యుదాహరణములు ప్రాచీనాలంకారగ్రంథములలో నున్నవి, కాని ఆనాటకము ఎక్కడ నేమైనదో దొరకకయే పోయినది. దొరకియున్న ఉత్తరరామచరితంగూర్చి తమవ్యాఖ్యాగ్రంథములలో పీఠికలలో ఎంతెంతో శ్రమకోర్చి విచారణలు చేసినవారు అంగ్లమున కాళె, ఈశ్వరచంద్రవిద్యాసాగర బెల్వాల్కర రే ప్రభృతిపండితులును, రామచంద్ర పీఠరాఘవ తాతాగృధి గీర్వాణవ్యాఖ్యాతలును, తెనుఁగున అనువాదము వ్రాపి నన్నయశ్రీరమలలో అరువదియునేడుపుటలది అనఁగా సాధారణాక్షరముల అతిశయత్రవ్యాపి కాఁగలదియు అందును ఇతరులకు వాక్యములుగా పెరుగఁగల దానిని ఒక్కమాటలో ఇమిడ్చిన కూర్పుప్రాధి గలదియు నగు ఉపోద్ఘాతము రచించిన కవినహృదయప్రకాండులు వేదము వేంకటరాయశాస్త్రింవారును కుందమాలోత్తరచరితల సామ్యభేదతారతమ్యాది పరీక్షల వెంటేని చేసియుందురు.

కారదాతనయ భావప్రకాశమున.

భక్తమా లాత్ర సుశ్లిష్టా సస్థిపఞ్చకసంయుతా

అన్న మెప్పును, భోజదేవ శృంగారప్రకాశికలో—

దూతే పణః, ప్రణయకేలిషు కణ్ఠపాళః

క్రీడాపరిశ్రమహరం వ్యజనం రతాస్తే,

శిష్యా నిశితకలహే హరిశేషజాయాః,

ప్రాప్తం మయా విధివశా దిద ముత్తరీయమ్.

అను రసవదుదాహృతియు, సాహిత్యదర్పణమున ప్రస్తావనాభేదమగు ప్రయోగాతిశయమునకు “యథా కున్దమాలాయాం—

(నేపథ్యే)

ఇత ఇహోఽవతర త్వార్యా,

నూత్ర - ఆయే శోను ఖి ల్వయ మార్యాసమాహ్వయేన సహాయ మిత
మే సమ్ప్రదయతి; (విలాశ్య) కప్టం భోః! కప్టం భోః! అతికరుణం వర్తతే!

లక్ష్మేశ్వరస్య భవనే సుచిరం స్థితేతి

రామేణ లోక పరివాద భయావలేన

నిర్వాసితాం జనపదా దపి గర్భగుర్వీం

సీతాం వనాయ పరికర్షతి లక్ష్మణోఽయమ్.

ఇతి నిష్క్రమ్యంతః.”

అని దాని యుదాహరణ ప్రస్తావమును కలవు. ఇట్లు ఆచార్యులప్రశంసం గన్న కుందమాల క్రీస్తు 1923 వ సంవత్సరమున మానవల్లి రామకృష్ణ కవిగారిచే ఎఱ్ఱో కనిపట్టబడి ప్రకాశముచేయఁబడినది. మఱి ఆ టీకాకారు లందఱు తమ టీకల సంతకు పూర్వమే వ్రాసిరి. 1923 కు తర్వాత వానిని పునర్ముద్రణము చేయించినపుడును ఎవరేని దీనిప్రస్తావమును దూర్చరైరి. దానిం జూడఁగా అట్టి యుత్తరరామచరితనాటకములు ఇంకను ఏమేని యుండెనా అని ఆ కథ రసవత్తచే తోచుచుండును. కుందమాల అతిప్రౌఢగంభీరసందర్భమే. దానికాలము సూటిగా నిర్ణయించుటకు వలయు విషయములు స్రమాణములు చాలినంత దొరకలేదు గాని ఆర్ష లలితములగు అందరి సంస్కృతప్రాకృతములం బట్టి అది క్రీస్తు నాచిగవ యైదవ

శతాబ్దాలది గాఁబోలునని యూహించుచున్నారు. ఎట్లును భవభూతికి ముందఱదే అనుటకు సందియము లేదు. దానిజూడ అందు ప్రతివాక్యమును, మాటయు అక్షరముం గూడ మార్చనో చేర్చనో తీర్చనో పనివడి భవభూతి తన యుత్తరరామచరితమును నిర్మించినాడని తోచకమానదు. కావున దాని యితివృత్తమును, దానికిని ఉ. రా. చ. కును తోచు పోలికలను భేదములను యథామతి ఇటఁ గూర్చుచున్నాఁడను.

౧౩ - కుంధమాల - ఇతివృత్తము

I. పాపము! లంకేశ్వరు నింట చాల కాలము ఉండిన దని సీతపై లోకులు అడికిలు పలుకఁగా, తన కులమునకు కళంకము వచ్చు నని భయాకులుఁడై రాముఁడు కఠోరగర్భనే ఆమెను 'పల్లెలలో' నయితము ఉంపఁగూడదు. అడవికికొనిపోయి విడిచి రమ్ము' అని లక్ష్మణునికి ఉత్తరువు చేసినాఁడు ఆ యవరాష్ట్రవేళ లక్ష్మణుఁడు సీతను సుమంత్రసారథిక మగు తేరిలో ఎక్కించుకొని గంగతీరపుఁ జొరరాని కాఱడపులకుం గొనిపోయినాఁడు 'ఇక తేరు ఇందు సాగదు, దిగవమ్మా.' అన్నాఁడు. గుడ్డాలు గంగలోనుండి వినఁబడుచున్న హంసనాదములు ఆకర్షింపఁగా దవుడు సేయుచున్నది. ఆ తేరి వేగమునకు క్రక్కదలిపోయిన దేహముతో అందు సమాశించుకొని నిలువనే లేకున్న సీత ఎట్లు దిగఁగలదు! ఆవశ్యా తేరిని అనిగట్టిగా చెప్పినాఁడు, లక్ష్మణుఁడు. ఎట్లకేలకు ప్రగ్గములు లాగి తేరు ఆపినాఁడు సుమంత్రుఁడు. సీత దిగినది; తానును దిగి లక్ష్మణుఁడు ముందు నడువ, ఇంకెంత దూర మున్నది భాగీరథి అనుచు స్వజనము తో దుర్బుది అని దిగులు లేక సీత వెంటరా భాగీరథిని దఱసినాఁడు. చల్లని గంగగారి ఎదుర్కొని సీతకు మర్యాద సేయుచున్నది. అమ్మ చేతి నిమరుటకుం బోలే ఆగాలికే సీతకు అలుపు తీటివది. ఐనను అందు స్నానము చేయవలయునని ఆమెకు అసగా ఉన్నది. లక్ష్మణునివెంటనే గట్టు దిగినది. అంతట ఇకను దాఁపఁగూడదు, ఆలస్యము చేయఁగూడదు అని లక్ష్మణుఁడు సీతకు రామాజ్ఞం దెలిపెను. "అయ్యో, నాయనా, మహారాజ, కోసలపతీ దళరథా, నీవు నాకు నిజముగా ఇన్నాళ్ళును గాదు. ఇప్పుడు లేక పోయినావయ్యా!" అనుచు మూర్చిల్లి, ఎల్లో తెప్పిరిల్లి. 'నన్ను ఏదోషము చెప్పి ఇట్లు అడవిపాలు చేసినాఁడు ఆయన! నా కేమియు చెప్పలేదా?' అని అడిగినది. "చెప్పినాఁడు -- సీతా నీవు అన్నివిధాల సాద్వివే, సీమీద నామనసులో ఏమియు దోషకం లేదు. మఱి జనవాదభీతిచేత ఇట్లు కావించితిని.' అని అన్నాఁడు" అనెను. 'అయ్యో, నాఁడు అందఱి యెదుట నిప్పులో పడి కమలక లేచితినే! ఇంకను జనవాదమా! చీ చీ ఆడుపుట్టుక! అని యనుకొన్నది సీత. లక్ష్మణుఁడు రాముఁ డన్నాఁ డని మరల చెప్పి

నాడు—‘సతా, నీవే నాగృహదేవతవు. కలలో నీవే నా ప్రక్కన నా కౌగిలింతలో. యజ్ఞమునకు నీప్రతికృతినే పత్నిగా ఉంచుకొందును’ అని. సీత ఇంచుక ఊఱిడినది. లక్ష్మణుడు ‘నీవు ఏమి చెప్పు మనెదవు?’ అని అడిగినాడు. “అత్తగారలతో చెప్పు. ‘ఇట్లు దిక్కుమారి పులులనడుచు అడవిలో నున్న నన్ను ఒకనాడును మఱివక మీరు హృదయమున అనుగ్రహింపవలసినది’ అని. ఆయనతోను చెప్పు - ‘నన్ను తలచు కొని దుఃఖపడుచు వర్ణాశ్రమపాలనకు అఙ్గహతము సేయకు. నీ దేహమును ధర్మమును ఏమరవలను’ అని. ఇంకను చెప్పుము - ‘అడవికి తఱిమిన తఱిమితివి. ఇన్నాళ్లు కూడి మాడి యున్నందులకు మనసున నైన నన్ను మఱవకుండుము. అదియే నా కనుగ్రహ మగును.’” అని. ఇట్లు సందేశము చెప్పి తాను ఇట్లు ఇక ఇంట లేకపోయినందున రాముని శరీర విషయమున లక్ష్మణుని పరాకు లేకుండ చూచుకొమ్మని ఎచ్చరించెను. అంతట లక్ష్మణుడు తన చేతిమీదుగా ఇట్లు సీతను అడవిలో ఉంచి పోవలసివచ్చి నదే, ఇంచులకా నేను బ్రతికియుండుట? అన్న నాకు, అయ్యో ఎట్టి పని పెట్టినాడు: అని యేడ్చి, ఈ చుట్టు ఉన్నలేళ్లు అంచలు నెమళ్లు సయితము సీతం గాంచి దుఃఖించు చున్నవి; ఇవి మేలు మనుష్యులకన్నను అవి తలంచుకొనుచు ఏమియు తోషక నిలంబడెను. అంతట సీత ‘వత్సా. ప్రొద్దు క్రుంకుచున్నది. ఇంకను నీ వెందులకు ఈయడవిలో విలంబించుట? మరలి పొమ్ము.’ అని ఆతనికి హితము చెప్పెను. లక్ష్మణుడును కడసారిగా సీతకు మ్రొక్కి, ‘గర్భమును కావవమ్మా: ఏసాహసమునకుం జొరకు’ అని విన్నవించి, అటనుండి తరలుచు లోకపాలురకును, భాగీరథికిని, చుట్టు పట్టుల తపస్సుచేసికొనుచుండు మునులకును వనదేవతలకును సీతను కాపాడు డని మొఱియిడి, ఘాతుకమృగములకు ఈచోటికి రాకుం డని ముదలయిడి, లేళ్ళను ఆమెకు చెలులు కందని బతిమాలి వెడలిపోయెను. అంతట ఆ కాఱడవిలో చీకటిపడుచున్నది. సీతకు ఏమిసేయను ఎటు పోవను తోషలేదు. అగవి దుఃఖము పొంగి పనవి పనవి మూర్చిల్లినది. మునిబాలు రెవరో వాల్మీకిశిష్యులు సాయంసంధ్యావందనమునకు భాగీరథి వచ్చినవారు ఈ యొటరి ప్రి పరిదేవితమును విని పోయి వాల్మీకికిం జెప్పినారు. ఆయన యెకాయెకిని వెదకికొనుచు వచ్చి, చీకటిలో ఏమియు అగపడకపోగా, ‘ఎవ రమ్మా, ఇక్కడ ఏడ్చుచుండినది! విన్నుం గావ తపోధనుడను ఇదె వచ్చినాడను. ఇది రాముని రాజ్యమే, నీ కెట్లు ఈ యాపద, చెప్పు’ అని గొంతెత్తి అన్నాడు ఆమె ‘ఆయనవలననే గలిగిన ఆపదే’ అని యనగా, ‘ఏమీ! అట్లుగా!’ అని ఆయన మరలి పోఁబోగా ‘స్వామీ, నన్ను గావకున్నంటోయె. నాకడుపున మన్న ఈ రఘుసంతతి

నైన కావుము.' అన్నది. 'ఏమి, నీవు దశరథుని కోడలివా? జనకుని కూతురవా? సీతవా?' అని యడిగి. 'అవును' అనగా, ర్యానమున వృత్త మెఱిగి. 'అమ్మాయీ, ఊరక జనావవాదమునకు భయపడి రాముడు నిన్ను ఇట్లు విడిచిపెట్టినాడు. మనసున నీమీది కూరిమి వీడినవాడు కాదు. రా, నీవు, నాతో. ఆశ్రమమునకు పోవుదము. నేను మీనాయనకు మామకు బాల్యమిత్రమను, వార్మికిని. రా. నీవు ఏకప్రసవ వగుదువు. మరల భర్తనుం గూడెదవులే. పోదము రా,' అని యూటల పలికెను. అంతట సీత 'నీవు మా నాయనవే' అని తేకువ గల్గి ఆయనవెంటం బోవుదు, భాగీరథికి మొక్కిడి 'దేవి, నేను సుఖప్రసవ నగుదు నేని, అప్పుడు నీకు ప్రతిదినము అందముగా కట్టి కుంధమాలను సమర్పించుచుండెదను.' అని ప్రార్థించుకొని ఆశ్రమముం జేరెను. వార్మికి సీతను బుజ్జగించుచు 'అమ్మాయీ, ఇచ్చెకుపుల కందటికి పుంసవనాదులు నా చేతనే నెఱవేఱెడివి. కావున నీ గర్భముంగూర్చి నీకు ఏదంతయు వలదు. ఇచ్చటి వృద్ధులు నీయత్తగారలు, మునికన్యలు నీతో బుట్టువులును నెచ్చెలును. సుఖముగా నుండుము.' అనెను.

II. తరువాత సీతకు రామశ్యాములు ఇరువురు కొడుకులు పుట్టినారు. వారికి కుకుంధని లవుఁడని వార్మికిభగవంతుడు నామకరణము చేసినాడు. వారు ఎదిగి జింకలతో పరువెత్తి, పింహాకిశోరములను లాగి ఆడుకొనునంత వయసువారై అచటి తాపసుల కెల్ల ముద్దును గూర్చుఁజొచ్చినారు. అంతమట్టుకు సీత పుణ్యముచేసినది! వారు ఇప్పుడు వార్మికులవారు రచించిన రామాయణమును చదువుచున్నారు. అప్పుడు మహారాజు రాముడు నైమిశమున యజ్ఞమునకు సంభారము రెల్ల కూర్చి, తపోధనుల కెల్ల 'శిష్యులతో కూడ రం'దని ఆహ్వానము పంపినాడు. వార్మికితపోవనమునకును రామదాత వచ్చి పిలిచిపోయినాఁడట.

సీతకు తపోవనవాసము అలవాటుపడినది. అటు మునికన్నెల స్నేహము, ఇటు దిక్కుల వినోదము. అన్నిటికిపైన వార్మికిభగవంతుల యాదరము. వీనితో కాలము గడచుచున్నది. కాని రామ వియోగము. ఎడఁబాసితినే అన్న దుఃఖమునకన్నను తఱిమి నాడే అన్న పిగ్గునే ఎక్కువగా కలిగించును. తానేమో ఆతలఁపులు మనసునకు తెచ్చు కొని అట దీర్ఘపోకూడ దనుకొనును. తన చెరులలో నెవతె నైనను అటు పంపి అచటి సంగతులు ఎఱుంగవలయు నని ఎంచుకొనును. దానికిని తెగుపసేయలే కుండును. రాను రాను పిల్లలు పెద్దవారైనారే, వారితో తనకు ప్రొద్దుపోవుటలేదు. ఎట్లు గడపుదురా అని యనుకొనుచుండును. ఇంతలో నైమిశమున రాముడు

యజ్ఞము తొడంగనున్నాడు. రావలసినది అన్న యాపిలుపు వాగ్మీకిభగవంతులకు వచ్చినది. ఇప్పుడు రాముడు మఱవతె నైనను చెట్టవట్టు నన్న దిగులు తనకు లేదు. ఒక వేళ తనకును నైమిశమునకు పోవుట కలుగునా. కుశలవులకు నాయనదర్శన మగునా. అని యిట్టిదనరాని సంతోషము మొలకెత్తఁజొచ్చినది. ఇంతలో వాగ్మీకిభగవంతుని తొందరపెట్టుదు మరల పిలుపు వచ్చినది. 'అన్నియు సిద్ధమైనను ఆయన రానంతవఱకు రాముడు దీక్షలో ప్రవేశింపఁడట,' అని. కావున వాగ్మీకిభగవంతుడు శిష్యులుమొదలగు తన సకలజనుముతో నైమిశమున గోమతీరమున తనకు ఏర్పఱచిన యాశ్రమ పదమున విడిసినాడు, సీతయు కుశలవులును గూడ వచ్చినారు. సీత తాను భాగీరథికి దూర మైనను, వ్రతము మానఁగూడ దని భాగీరథిపేరు చెప్పి గోమతిలో స్నాన సంధ్యలు తీర్చుకొని కుందమాల కట్టి భాగీరథి నుద్దేశించి గోమతిలో సమర్పించినది. అతిథుల పూజకై పూవులు కోసి తెత్తునని వనములో తిరుగాడుచున్నది.

III. లక్ష్మణుడు తోడుగా రాముడు తన విడిదలనుండి, వాగ్మీకిభగవంతుని రాక విని ఆయనను దర్శింప తరలినాడు. మందరమహిధరదైత్యుఁ డైనను సీతవివ్ర వాఁమును తన సంతతి నాశమును తలంచుకొని అంతట అలముకొనుచున్న దుఃఖపుఁ బరాసున పెడదారిం బడుదు లక్ష్మణునిచే సరిదారిం జేరుదు నడచుచున్నాడు. దారిలో గోమతిగాలికి తటాలున అప్యాయము జెందును. అది ఆ దిక్కున విడువఁబడిన సీత మీదిగాలి కాఁబోలు అనుకొనును. ఆ తీరాన అడుగుజాడలు అప్పడె పూలు తునిమిన, చిగుళ్ళు గిల్లిన చెట్లు. ఇసుకదీన్నెలపై దేవతపూజగుఱుతులు చూచి మనుష్యవాసములు చెంతనే యుండవలయునని అనుకొనును. వారు అట గోమతిలో ఒక రేవున దిగుదురు. ఆయెట నడుమ కుందమాల తేలియాడుచు రాగా దానిని గొని లక్ష్మణుడు రామునిచేతికి ఇచ్చును. అది కట్టియున్న తీఱు రామునికి సీతనేర్పును జ్ఞప్తిసేయును. అది పఠించి దానిని అటపైచి అది యెందుండి వచ్చియుండునా అని వెదకికొనుచు పిటికి ఎదురు నడిచి దూరాన కననైన పొగలేఖను, విననైన సామనాదమును బట్టి వాగ్మీకిమాత్రమము చెంతకువచ్చితి మని యనుకొందురు, అంతట ఇసుకలో కనఁబడిన అడుగుజాడ క్రొత్తది రామునికి సీతదే అని తోపగా, వారు దానివెంట నడుచుచు గడ్డెక్కి, అంతట అది యగపడక పోగా, చెంతనున్న తీవల గుబురు నీడలో రవంత విశ్రమించి అంతట భగవంతుని దర్శనమునకు పోవుద మనుకొని అట కూరుచుందురు.

సీతయు ఆచెంతనే ఉన్నది కదా. సీతకు రాముని గొంతు వినఁబడినది. అటు ఆయనను చూచినది. మేనఁ బులకలు మనసున సంతోషము దుఃఖము భయము అను

రాగము అభిమానము బహుమానము సిగ్గు ఇంకను ఏదేవో భావములు ఒక్కమ్మడి ముంచుకొనివచ్చినవి. రామునికిని ఆయేకాంతమున ఆయడవి, గట్ట చెట్ల సీదలు కమ్మిన యాయేటియిసుకదిన్నెలు, తేటనీటి యాయేటి జాలునుం జూడఁగా, సీతతోడి మునుపటి దండకారణ్యవాసము స్మారితమై, అప్పటి విహారములు చిత్రము కలంపఁగా సీతను తలంచుకొని హాజానకీ వనవాససహాయని అని, కనులు నీరు నిండి పొరల తాను ఏడ్చెను. సీతకు ఆయనకన్నీటిని కొంగున తుడుతునా అని ఆలోచన కలిగినది కాని, ఇంతలో ఎవరు వచ్చి చూతురో అని జంకి, ఈకంటితోనే కుశలపులం గాంతును అని ఆశ్రమమునకు పోయెను. ఇంతలో ఇట్లు సలక్ష్యముఁడు రాముఁడు తన యాశ్రమము నకై వచ్చినాఁ డని ఎవరో చెప్పఁగా విని వ్యాధిభగవంతుఁడు ఒక ఋషిని అతనికి ఎదురు పంపెను. ఆతఁడు వచ్చి ఇట పీఠం గాంచి, అగాలిమాంద్యము, ఆయెండ చలువ, అనీడపలుపుం బట్టి ఈతఁడే హరియవతారము, రాముఁ డగును అని గుఱుతు పట్టి చెంతకు పోయి వ్యాకులవారు అనుష్ఠానము లన్నియు తీర్చుకొని కనుపెట్టుకొని యున్నారని విన్నవింపఁగా, ఓహో మధ్యాహ్నము దాటుచున్నదే అనుచు రాముఁడు తమ్మునితో ఆతనివెంటఁ బోయెను

IV. వ్యాధిభగవంతుఁడు గోమత్యాశ్రమము చేరి వారముదినా లైనది. ఇంకను రామునికి యజ్ఞదీక్షనుమతి కాలేదు. మహారాజు చెంతకు వచ్చియున్నందున ఆశ్రమ దీర్ఘి కకు స్నానమునకు తామరలకు వచ్చు స్త్రీలు పరాయి మగవారి కంట పడుదురే యెట్లు అనఁగా, అట్లు పడనీకుండ వారికి వ్యాధికి తన ప్రభావముచే తిరస్కరిణిని అనుగ్రహించినాఁడు. కావున సీత ఈదినాలలో రాముని కంట పడకుండుటకై పగటిని ఎక్కువగా ఆదీర్ఘి కచెంత గడపుచున్నది. కుశలపు లన్ననో బాల్యముచేతను ముని జనుల మాలిమిచేతను అమృతపేరే ఎఱుంగ రఁట. ఇక ఏండ్లుగా మాసిపోయిన రామ సంబంధము మాట చెప్పవలయునా? రామాయణసంగీతకమునకు వ్యాధికి అచ్చరలం గూడ పిలిపించెను. వారిలో తిలోత్తమ యొకతె. ఆయచ్చరకు తాను మునికన్నెల కన్నను సాహసికురా లైనందున, అట కరుణమూర్తియగు సీతం గాంచుచుండఁగా, అన్నేహముచేత తాను సీతవేసము పూని ఆమెయెడ రాముఁ డెట్లున్నాఁడో ఎఱుంగ వలయు నను కుతూహలము గలిగినది. అట్లు కావించెద నని నాటి యుదయము సీత చెలులు మునికన్నెలు విన నోట చెప్పినది. అప్పుడు చెట్లచాటున నున్న రామబుత్రము హాసితుఁడు (కౌశుఁడు) వినెను. అదియెదలు దానిని రామునితో చెప్పవలయు నని తా

నతని వెదకఁజొచ్చెను. రాముఁ డగవడలేదు. రాముఁడు తపోవనమునకు వచ్చినమాట మునికన్నెలు ఎఱుగరు. ఇంకను ఆతఁడు వచ్చు పెక్కడిది అని అనుకొను చున్నారు. ఆఱుషి రాముని వాల్మీకిదర్శనమునకు కొనివచ్చెనుగదా అమధ్యాహ్నము అటు తర్వాత వాల్మీకిభగవంతుఁడు తన శిష్యుఁడగు రామబాలమిత్రుని కణ్వఁ డను వానిని రామునికి నైమిశరామణీయకముం జూపు మని ఆనతిచ్చెను. రామునికి చిత్తము చింతాపరాధీన మైనను నైమిశమమీఁది బహుమానముతో నిండి పోయినది. అక్కడ ఎటు చూచిన ఆతనికి గొప్ప యజ్ఞములు చేసిన గుఱుతులు, పూర్వరాజర్షుల యాశ్రమములు, విత్య షడృతు సౌభాగ్యము, హోమదూమములు, సామగానములు! ఇంతలో వాల్మీకిభగవంతుని యగ్నిహోత్రవేళ వనది. అందు పొగ రాళి లేచినది రాముని కన్నులు మునుపే సీతావిరహ బాష్పధారలచే ఆయాసితములు. మఱి యిపు డీపొగచే చెప్పవలయునా? కణ్వఁడు రాముని చెంగటి దిగ్గియలో దిగి ఆచన్నీటిలో కన్నులు కడిగికొని మంచి మాన్సుకొని ఇంచుక సేదదేఱు మని విడిచి తాను ఆభగవంతుని యగ్నిహోత్రమును సేవింపఁ బోవుడు నని పోయెను. రాముఁడు కమలాకరమున దిగినాఁడు. ఆతేటనీటి నడుమ ఆతనికి సీతప్రతికృతి అగపడినది. ఏమీ, సీతకూడ ఇటనే యున్నదే అని సంభ్రమహర్షాశ్చర్యములు చెందెను. సీత అట అంచదోయిం జూచు పరాకున తటాలున వచ్చిన రాముని చూడదాయెను. కావున అప్పుడే అవతలికి తొలఁగినది. నీటిలో నీడ తొలఁగుట రామునికి అగపడుచున్నదే కాని ఎటు చూచినచు దాని ప్రకృతి సీత అగపడదాయెను. అదే వాల్మీకి తిరస్కరిణి యనుగ్రహమహిమ. నీడ నయితము అగపడకుండ మహర్షి ఆదేశించియున్న నేను ఇంకను అనుగృహీత నగుదును కదా అని సీత యనుకొన్నది. వ్రేలు ముంగురుల తోడి సీత పాలిన మోము! సీత ఇన్నాళ్ళకు అగపడినది. అంతలో ఎటకో పోవు చున్నది అని ఆమెను పట్టుకొన రాముఁడు చేతులు సాచెను. ఆమె దొరకునా! అంతలో మరల నీటిలో అనీడనే చూతునులే అని ఆటచూడఁగా అట అనీడయు లేకపోయినది. అంతట రాముఁడు దుఃఖభరమున మూర్ఛిల్లినాఁడు దానిం గాంచి, తన్ను సమాశించు కొనలేక, సీత, దేవతల మన్నింపు మనుచునే ఆ మూర్ఛితుని కౌఁగిలిండుకొన్నది. ఆ యరిది తాఁకుడునకు రామునికి మూర్ఛ తొలఁగినది. సీతయు అపసరిల్లినది. అంతట రాముఁడు విలపించుచు “దిగ్గి కౌఁగిలింపవే, నన్ను, వై దేహి. ఒక తూఱి నాకు అగ పడవే! మానవే నమీఁద కోపము: నన్ను మన్నింపవే!” అనుచు; “మరల నీ కొంగు మీఁదనే నీ చేయియే తలాపిగా పండువెన్నెలరేయిని ఎప్పుడు పుత్తునే” అనుచు

వాపోవుచు మరల మూర్ఖులొ మునిగెను, సీత కొంగుతో చల్లగా విసరినది, రాముడు మూసికొన్న కనులతోనే చేయి సాచి కొంగును పట్టుకొని, సీతకొంగుగారి తప్పు మతెవరిది నాకు ఊటకూర్పును అనుచు, దానితోడనే కన్నులు తుడుచుకొనుటకై దానిని లాగెను. సీత పట్టు విడిచినది. ఆపైట రాముని చేతిమీద పడినది. మఱి దీనిని ధరించిన జనము అగపడలేదే! అనుచు రాముడు దానిం బరికించి 'ఇది చిత్రకూట వనదేవత మాయావతి మునుపు సీతకు ఇచ్చినది. మానడుమ ఎన్నివిచారనో నరిగినది.' అని తలపోసికొనుచు దానిని బహుమానించువాడై దానితో తన్ను కప్పుకొని తన యుత్తరీయమును ఇరక నిదేల యని తీపివై చెను. దానిని నేలమీద పడసీకయే సీత చేతఁ గొన్నది. అది రామునికి అగపడకపోయినది. సీత తాను గంధపు వాసనయేనియు లేని దానిని కప్పుకొనుచు రాముని సత్యసంధత తలఁచుకొనుచు, ప్రియుని యక్కునం జేరినట్లు పులకలు దాల్చినది. ఆయుత్తరీయముల యగపాటు మాయమగుటలు ఆ సిద్ధా శ్రమప్రవాసము కాఁబోలు అని రాముడు తలంచుకొని, మఱి సీతను ఎదురుగా కన్నులఁ జూచు బెట్లో గదా యనుచు మునుపటి చిత్రకూటమందలి తమ రహఃక్రీడల స్మరింపఁజూచెను. అప్పటికి ప్రొద్దు క్రుంకుచున్నది. సీత వెడలి పోవలయును. ఆ స్థితిలో రాముని ఒంటరిగా విడిచి పోవు బెట్లు అని సీత తలపోయుచుండఁగా అప్పుడే రామవయస్కుడు కౌశికుడు రాముని వెదకికొనుచు అటకు వచ్చినాడు. ఇరకను తాను పోవచ్చుననుకొని సీత వెడలిపోయినది. కౌశికుడును తాను వినియున్న తపోవన రహస్యమును, తిలోత్తమ సీతవేసము బూని రాముని పరీక్షింపఁ దలంచిన మాటను అతనికి తెలియఁ జెప్పినాడు. 'ఓహో అట్టులా! సీతయే యని మోసపోయితినే' అని తలంచుకొని, సూర్యుడు క్రుంకుచుండుటం గాంచి, తాను అతనితోఁగూడ అందుండి వెడలిపోయెను.

V. రాముడు నైమిశమున తన క్రొత్తభవనమును యజ్ఞమునకై న విడిదలను లక్ష్మీనివాస మనుదానిని, సామంతరాజుల తియ్యని పాటలతో శబ్దించుచున్నదానిని జేరి అందు తపోధను లందఱు రావలసిన సమయము దగ్గఱఁగా, కౌశికుడు తన వెంటరా, తాను ఆస్థానమున సింహాసనమునం దాసీనుఁ డాయెను. మనసున నిన్నటి యాశ్చర్యములనే తలపోసికొనుచుండెను. 'నీటినీడలో అసీత మొగ మగపడుట, అంతకు మునుపు ఆమెకూర్పునేర్పుతోడి యా కుండమాలయు ఆమెయడుగుల జాడయు అగ పడుట! ఇద్దెల్ల ఒకవేళ ఆదేవగణిక తిలోత్తమ నాటక మాడునుగాక. మఱి దానిచేతి పైటచెరగుగాలి రాముని చిత్తమును అట్లు తాక నేర్చునా! సీతను త్యజించిన తర్వాత

ఇప్పుడును నిరాశచే నాకు మనసే లేకపోయినందున సుఖముగాని దుఃఖముగాని లేక యుండెను. ఇప్పుడన్ననో ఆ సీదమొదలయినది అగపడినదిమొదలు నామనసు సుఖదుఃఖములం గొని మరల పుట్టినట్లే నది' అని, యనుకొనుచు చింతలో బ్రుంగెను. కొళుకుడు అడిగెను 'ఇదేమి రాజ్యచింతయా సీతచింతయా' అని. 'సీతచింతయే. నేను. బయటికి కర్కశుడనుగా అగపడినను నాకు మనసున సుకుమా రానురాగ భావములు దాగియే యున్నవి' అని యన్నాడు. అని కొళుకుని అన్నివాళ్ళలోను వేత్రపాణుల జాగరూకులుగా నిలిపి రమ్మనెను. అందులకు పోయినవాడు అంతలో ఆశ్చర్యముతో మరలి "అది వాకిటి నిలబడియున్న యిరువురు తాపనకుమారులను స్నిగ్ధశ్యామలులను, అందమున కందర్పకుమారులవలె నున్నవారిని, ఒడ్డు పొడుగు గలిగి కడుదీరులుగను కడులలితులుగను రామనికళలే అనదగియున్నవారిని గాంచితిని. వా రేమి చెప్పుచున్నారనఁగా-తాము వాక్కిళిప్యంబు లుట. వీడాకళలో ప్రవీణు లుట. అం దొక క్రొత్త ఆగమ మును ఇప్పటి కెవరు విననిదానిని తాము పాఠ నేర్చియున్నా రుట. అది తాము వీణతో కలిపి పాడు నపుడు రాజు దానిని విని ప్రసన్నహృదయుడై ఏమి పేయునో అది యెఱుంగవలసిన దని మాకు వాక్కిళిభగవంతుల యాదేశము.. అని యనుచున్నారు." అనెను, అంతట రాముడు 'ఆరే! ఎంత గర్వముగా పలికినారు!' అనుకొని, వారినికాదు కొనఁ జేసినందులకు వినుకుచెందుదురేమో, త్వరగా ప్రవేశపెట్టుము అనెను. కొళుకుడును "వారికి వినుకు లేదు. మన కందుకులు వారిని గాంచి దశరథమహారా జుండఁగా ఆయాస్థానమున రామలక్ష్మణు లుండిరే అట్లే యున్నారు వీరు అనితలపోసికొని కన్నులు బాష్పపూర్ణములు కాఁగా, వారిని ఏమేమో అడుగుచున్నారు" అనెను. రామునికి "ఏమీ మాపోలికయా!" యని కుతూహలము పెరిగెను. కొళుకుడును వారిని వెంటఁగొని వచ్చుచున్నాడు. కుమారులతో అమృత మీగర్వము విడిచి రాజును నమస్కరించి కుశల మడుగు మని చెప్పిన దుట. 'కుశలముమాట సరే. వంగి నమస్కరించుట యెట్లు. మరకు మెత వంగదే.' అని వారనుకొనుచున్నారు. సమీపించుచున్నారు. రామునికి కారణము తెలియకయే. వారు అగపడఁగానే. అదెందుచేతనో కన్నులు బాష్పముతో నిండిపోయినవి. మూర్ఛ పైకొన్నది. మరల కన్నీళ్ళు కాఱి చిత్తము లేటి కుడుటఁ పడినది. ఆబాహురీతి ఆకనిక గంభీరోచాముగా నున్నది; జేషము ప్రళాంత మనో హరముగా నున్నది; గమనము వినయోదాత్తముగా నున్నది బాహురు వినయపరవశులై రాముడు వారు బాసనబాలు రన్న భ్రాంతిచే వల దనుచున్నను, ఆకనిక నమస్కరించి నారు. లేచి కుశల మడిగినారు. రాముడును అపుకొనలేక వారిని కొఁగిలిండుకొని,

సౌంధ్యబిడ్డలను కౌగిలించుకొన్న సౌఖ్యము చెందినాడు. వారు తన ప్రక్కన అర్ధాసనమున రాజాసన మవి కూర్చుండ జంకగా, వారిని ఎత్తుకొని వల దనుచున్నను తన యొడిలో కూర్చుండఁజెట్టుకొన్నాడు. సీతను అడవిపాలు చేసి పది యేండ్లయినవి కదా, ఆమెకొన్ను కుభముగా జరిగియున్న అబిడ్డలు ఇప్పటికి ఈపాటివా రయి యుందురు. ప్రవాసి తన బిడ్డను ఏయేయవస్థలో ఉన్నదానింగా భావించుకొనుచుండునో ఆయా యవస్థలో నున్నదానింగా దానిని కంటితో చూడఁగని కనికరముచేతను జాలి చేతను కరంగిపోవును అనుచు వారిపై చూపు నిలిపి కౌగిలించుకొని రాముఁడు ఏడువఁజొచ్చెను. ఇంతలో కౌశుకుఁడు తత్తరముతో 'అయ్యో, పాము! పాము! పదలు ఆతాపన బాలురను! దింపు సింహాసనమునుండి!' అని యఱచి, 'ఎవరేని రఘువంశి యుఁడుకానివాఁడు ఈసింహాసన మెక్కిన వాని తల నూలు ప్రక్క లగును అని పెద్దలు చెప్పఁగా వినియున్నాఁడను' అనెను. రాముఁడు 'నాయనలారా, మీకు తలలో ఏమియు వికారము లేదు గదా' అని వారిని బుజ్జగించెను. కౌశుకుఁడు ఆశ్చర్యపడెను. 'ఇట్టి దేహములు తపోరక్షితము లగును, వానికి సేగి యుండదు.' అని రాముఁడు సమాధానము పలికి వారితో మాటలు పెట్టుకొనెను. వారు తాము క్షత్రియబ్రహ్మచారులము, సూర్యవంశ్యులము, అన్నదమ్ములము, అమడలము, కుశుఁడు లవుఁడు అని పెద్ద పిన్న పరుసన మాపేరులు అని ఉదాత్త రమ్య నముదాచారముగా పలికినారు. మఱియు ఉపనయనోపదేశముచేత తమ నాయన వాల్మీకిభగవంతుఁ డనియు, తమ జనకుని పేరు 'నిరనుక్రోశుఁ'డనియు తమ యమ్ము తమ్ము అవినయమునకు కసరునపుడు అట్లనుననియు, ఆయనను తా మింతవఱకు ఎన్నఁడును చూడలేదనియు, తమ అమ్మకు దేవి యనియు వధువు అనియు పేర్లనియు చెప్పిరి. ఇట్లు ఆబాలురకును తనకును అన్ని విధాల ఆకారాదికమును కుటుంబవృత్తాంతమును సరిపోవుచున్నదే అని రాముఁడు చింతాశోకాస్తీనుఁ డాయెను. ఇంతలో వాల్మీకిదూత 'ఏరీ ఆయుక్ష్వకుకుల కుమారులు, ప్రొద్దెక్కుచున్నదే, మధ్యసవనములోపల రామునికి ఆమునిపరుఁడు రచించిన కథను వినిపింపవలసియుండెనే, అని కేకవేసెను. అది విని కుమారులు తాము పోయెదము అనిరి. రాముఁడు కౌశుకునితో లక్ష్మణుని, తక్కిన బంధుమిత్రుల నందఱిని ఆకథాగోష్ఠికి పిలుచుకొని రాఁ బింపి, వారు కూడునంతలో, తాను ఆకుమారులతో రవంత పాద విహార మనుభవించి, మరల అందఱు పౌరజానపదులు సయితము చేరునప్పటికి, ఆ బాలురతో ఆస్థానమండపముఁజొచ్చెను.

VI. అందఱు అట కూర్చుండఁగానే రాముఁడు కుమారులను ఇఁక ఆరంభింపుఁడు అనెను. వారు దశరథచరితము ఆరంభింపఁగానే అది తమ కథయే యగుటకు హర్ష మొందెను. కథ సంక్షేపముగానే నడచినది. లక్ష్మణుఁడు సీతను గర్భిణిని ఘాతుకమృగ సంకుల విర్ణనారణ్యమున విడిచిపోవుపఱకు పాదఁబడి, ఇంతే అని ముగింపఁబడినది. తరువాత సీత ప్రాణాలు విడిచిన దేమో, ఆయస్రియము చెప్ప జరికి కవి కథ అంతట ముగించివేసినాఁడన్నారు. సీతకథగోష్ఠి జరుగుచుండఁగా రామలక్ష్మణులు మిక్కిలి విషాదము చెందుటం గాంచి, మీరేనా రామాయణ కథానాయకులు అని కుఱుఁడు లక్ష్మణు నడిగెను. 'అవును' అన్నాఁడు. మఱి సీతనుగూర్చి గాని సీతగర్భముంగూర్చి గాని తరువాత మీకేమియు తెలియదా అని మరల అడిగినారు. 'ఇప్పుడు మీపాటవలన తెలిసినదే,' అని బదులిడి, అంతట రాముఁడు వారి నడిగెను—'ఇదేమి మీరు నేర్చిన దాని అవధియా కవనపు దవధియా?' అని, వారు 'మాకు తెలియదు' అనిరి. అంతట 'కణ్వుని అడుగుదము, ఆయనను పిలుచుకొనిరా.' అని రాముఁడు లక్ష్మణు నంపెను. ఆయన వచ్చి కూర్చుండి, 'ఏమి, రామాయణము వినం గోరికయా? కుళ లవులు ఎంతవఱకు చెప్పినారు?' అని యడిగి ఎఱింగి అటుపై వినుఁ డని పాదం దొడంగెను. సీతను వాల్మీకిభగవంతుఁడు తన తపోవనమునకుఁ గొంపోయె ననియు, సీత యరువురు అమడలం గనె ననియు, వారికి కుళలవు లని పేరిడె ననియు, అంతట 'ఏమి, ఏరె సీతకొడుకులు! హాకుళ హాలవ' అని రాముఁడును లక్ష్మణుఁడును, 'ఏమి, ఈయనయూ మానాయన!' అని కుళలవులును ఒందొరుల కౌఁగిలిండుకొని అందఱును మూర్ఛిల్లిరి. 'అయ్యో, ఒక్కుమ్మడి నావలన అందఱును ఇట్లై రే!' అని కణ్వుఁడు పోయి తెలుపఁగా, వాల్మీకి 'రావే, వత్సా, త్వరగా మూర్ఛకు ప్రతిక్రియ చేయకున్న ప్రాణాలు పోవును.' అనుచు సీతతోడ అటకు వచ్చెను. వచ్చి 'చూడవమ్మా నీ కథ ప్రళయవాతము వీరివందఱివి ఎట్లు పడఁగొట్టినదో!' అనెను. తాను అగపడుటకు అనుజ్ఞ లేదే ఎట్లు అని సీత జంకుపడఁగా, 'నేనుండఁగా మఱెవ్వరు అనుజ్ఞ నేయుట కును ప్రతిషేధించుటకును ఇదే నేను వాల్మీకివి అనుమతించుచున్నాను. విశ్కంకముగాఁ దఱియుము భర్తను.' అని వాల్మీకిభగవంతుఁడు సావస్తంభవాక్కు వలికెను. అంతట సీత సమీపించి చూచి 'అయ్యో అందఱు ఇట్లున్నారే!' అని కుళలవులను నీళ్ళు చల్లి తేర్చినది. రామలక్ష్మణులను వాల్మీకిభగవంతుఁడు పొంతముగా తేల్చెను. రాముఁడు తేఱి 'మఱి కణ్వుయ్యా, వై దేహి బ్రతికియున్నదా?' అని అడిగెను. దానికి భగవంతుని వాక్కు విసఁబడెను - 'ఇదిగో, ఎదురుగానే ఉన్నది.' అని. చూచి రాముఁడు 'ఏమి.

భగవంతులవారు దయచేసినారే! అని పిగ్గుపడగా. ఎందులకు పిగ్గు? భార్యమీద కూడా పీడయ యంతయు! అని భగవంతుడు దెప్పెను. కుశలవులు రామునిపాదములం ద్రెళ్ళి 'రక్షింపు బాబూ' అని యేడువసాగిరి. వారిని రామలక్ష్మణులు 'ఎందుల కంత విత్తరపోయినారు!' అని బుజ్జగింపగా, వాల్మీకి 'ఓసీ, నాయనను చూచి దుండగిం ద్రయినారే! తుడుచుకొనుడు కన్నీళ్ళను' అని కనరెను. వారు నివ్వెఱపోయి అట్లే తుడుచుకొని రాముని చూచుచు నిలుచున్నారు. 'ఎవడరా ఆయన, అట్లు చూచుచున్నారే' అన్నది సీత. తాను రామునివంక మొగమునైన వికసింపనిలేదు. వాల్మీకి కోపముతో రాముని అడిగినాడు. 'రాజ. జన్మపరిపూతను, సర్వభాషాభ్యాచారిత్తను సీతాదేవిని జనావవాదము విన్నమాత్రకు నిరాకరింపఁ దగునా?' అని. 'అయ్యో. ఆర్యపుత్రుని ఇట్లు అధిక్షేపించుచున్నాడే, నాకోసము.' అని సీత చెవులు మూసికొన్నది. 'తపోవన గతుల సయితము దండించు రాజుల హృదయము వట్టి యెందు ఇసుకదిబ్బి, అందు నూగింజయు మొలకెత్తదు.' అని వాల్మీకి సీతను ఆత్మపరిశోధనము చేసికొమ్మనెను. సీత లోకపాలరను దేవతలను గంధర్వసిద్ధవిద్యాధరులను ప్రభావముచే సర్వలోక రహస్యములను ఎఱుంగ వలంతు లయిన వాల్మీకి వసిష్ఠప్రముఖ మహర్షులను, కుల పితామహుని సూర్యుని పిలిచి తన చారిత్తముంగూర్చి ఇట్లు ఒట్టు వెచ్చెద నన్నది. అంతట లోక మేల్ల విశ్వర్థి స్థితితమై దత్తై కావచాన మయినది. 'నేను గన సురాసుర భువనై క ధనుర్ధరుడ' వగు రాఘవకులనందనుని నిన్ను మాని మఱి యెవనినేని పతి ప్రతాపిర్ధధావముతో చూడికాని పలుకరించికాని తలంచికాని యుందునేని భగవతి యీభూదేవి దివ్యరూపముతో వచ్చి నాచిత్తకుద్ధిని లోకమునకు చాటునుగాక.' అని యొట్టువెట్టినది. అంతట ఉన్నటులుండి ఒక తుములనాదము రోదసి విండినది; కొండలు కదలాడఱొచ్చినవి; సముద్రములు చిలుకఁబడినట్లు కలఁగి పొంగినవి. అంతట నాగ లోకమునుండి ఒక వెలుతురు పొడిచినది. పాతాళవాతములు చల్లని తామరనెల్లావిని చల్లినవి. వసుదాదేవి ఆవిర్భవించినది. సీతయెవట విలిచినది. పలికినది. 'ఒపే వత్సా. మునుపు మహావరాహము, నేఁడు నీపాతివ్రత్యప్రభావము నాకు ఈ యద్భుద్భృతి కావించినవి.' అని. సీత అంజలిచేసి 'భగవతి, ఆనాపాతివ్రత్యమునే ఈ లోకమునకు చాటవమ్మా.' అని ప్రార్థించినది. భూదేవియు ఎల్లవారిని సంబోధించి 'ఓహో, సీత దళరథరాముని విడిచి వేఱు పురుషుని ఎప్పుడుగాని మనసుచేతనైనను తలఁచినది కాదు.' అని ప్రత్యాపించినది. పూలవాన దేవదుండుభిమోత సీతపై మింట కట్టని మేలు కట్టు 'చారిత్రగుణోన్నత సీత' అని ఆకాశవాణి. ఇ వన్నియు కలగినవి. అందఱును

కేలు మోడ్చి సీతారాములు మరల మిథునముగా కూడుదురుగాక అని కోరిరి. వాల్మీకి భగవంతుడును అట్లే ఆదేశించెను. లక్ష్మణుడు సీతపాదములకు మ్రొక్కినాడు. రాముడు చెట్టపట్టుకొని 'దేవి వై దేహి, ప్రజయు ధర్మమును దారపరిగ్రహమునకు రెండు పలములుగదా. ప్రజ కలిగినది. ఇక ధర్మమును అనగా యజ్ఞమును తొడంగు దము.' అన్నాడు. భూదేవి ఆశీర్వాదము పలికి అంతర్ధానమైనది.

అంతట రాముడు లక్ష్మణుని అభిషేకింపఁగోరెను. 'నన్ను కాదు. క్రొత్తగా కలసికొన్న కుమారుని కుకుని యువరాజుం జేయుము. అదే నాకు గౌరవము' అనెను. లక్ష్మణుడు. అంతట రాముడు లక్ష్మణుని ఒప్పరికింపఁ జాలక కుకుని రాజుగాదేవతల కెల్లను నమృతముగా వాల్మీకిచే అభిషేకింపించెను. తరువాత కుకుని యనుమతితో లవుని యువరాజుగా తన చేతితో పొంతముగా తానే అభిషేకించెను. ఎల్లవారును సంహృష్టాంతరంగులైరి.

౧౪ - దిజ్ఞుగ భవభూతి రూపకసామ్య పరిశీలన

శ్రీరామచరితమును ఆదికవి వాల్మీకి చెప్పినదానిని తమ తమ ప్రీతికొఁది మరల తాము చెప్పును ఎందఱు కవులు—వ్యాస కాళిదాస భోజదేవ భట్టిప్రముఖులు - తమకపడినారు. అట్లే విశేషముగా దానిని నాటకముగా రచింప నేదియో సాకు చెప్పురు ఎందఱు - భవభూతి రాజశేఖర మురారి జయదేవ ప్రభృతులు. ఉన్నికులారినారు! ఐనను వారు పూర్వచరితమునే పెల్లుగాఁ గొనిరి కాని ఉత్తరచరితమును విరళముగానే గ్రహించిరి. వారిలో భవభూతి పూర్వచరితమును 'మహావీరచరితము' చేయుటయ కాక, ఉత్తరచరితమును 'ఉత్తరరామచరితము' చేసినాడు. చేసి, 'కావ్యేషు నాటకే ష్యేవ వయం వా వయ మేవ వా' 'ఉత్తరే రామచరితే భవభూతి రివోష్యతే' అను నా ఛాంకము బడి అతిశాసంతల మగు దానివలన తా నిట్లు అతికాళిదాసతనైన కీర్తిని గడించినాడు. అందుల కారణము చెప్పికొన్నాడు. పావన రఘుపతి చరితమందు తనకు భక్తి అని. 'ప్రాచేతసో మునివృషా వ్రతమః కవీనాం, యత్ పావనం రఘు పతేః ప్రణయవృత్తమ్, భక్తస్య తత్ర సమరం స్త మ కూపి వాణీ, తాం సుప్రసన్న మనసః కృతినో భజంతామ్.' కాళిదాసు రఘువున వాల్మీకి నెప్పిన కథను ఉన్నది యున్నట్లు చెప్పినను, భవభూతి నిజ రామమహి మానుభవ పరీవాహముగా కథను, పూర్వమునను ఉత్తరమునను, నాటకోచితముగా ఇంచించుక మార్చి కూర్చినాడు. సీతాహరణానంతరము అనతికాలముననే జటాయువువలన ఆ వార్త విన్నందున వీర

చరితమున రాముడు కరుణమూర్తియ కాక, 'ఏషమూర్త ఇవ క్రోధః కోకాగ్ని రివ జగ్గము. కృచ్ఛాద్ ద్విభర్తృ హృల్లేఖ లజ్జాసంవేగివీం తనుమ్.' అని వేణు మూర్తి యాయెను. అట్లే 'అస్తోక పీఠ మురుసాహస మద్యుతం చ' అని తన మహాపీఠ చరితమును తొలుతనే కవి ఆ తెలుగున విధేించెను. రామాయణ మన్ననో అదికవి వాణి కరుణరస ప్రధానమని ధ్వనికారుఁ దానందవర్తనుఁడు పలికినాఁడు—'ప్రబలనే చ అగ్గీ రస ఏక ఏవ నిబధ్యమానః, అర్థవిశేషలాభం ఛాయాతిశయం చ పుష్టాతి. కిస్మిన్నితి చేత్. యథా రాయాయణే....రామాయణే హి కరుణో రసః స్వయమాదికవినా సూత్రితః, కోకః శ్లోకత్వ మాగత ఇ త్యేవంవాదినా. ఏర్వాస్యధర్మ స ఏవ సీతా త్యస్త ఏయోగపర్యస్త మేవ స్వప్రబర్త ముపరచయతా.' అని. ఆకాదే 'శృంగార ఏవ మధురః పరః ప్రహ్లాదనో రసః, తన్మయం కావ్య మాత్రిత్య మాదుర్యం ప్రతి తిష్ఠతి.' అనియు, 'శృంగారే విప్రలమ్బాభ్యే కరుణే చ ప్రకర్షవత్, మాధుర్య మార్ద్రతాం యాతి యతస్త త్రాధికం మనః.' అనియు రసముల గుట్టు చెప్పినాఁడు. ఇవి కల వని తాపసవత్సరాజమున తాను పట్టరాని సంతసముతో మునిగితేలినాఁడు ఈ రెంటిని సమకూర్చి స్వప్నమున భాసుఁడును, శాకుంత లోత్తరార్థమున కాళిదాసును నవకమాణి రసమును పాటించినారు. రామాయణమున ఉత్తరచరితము, జైమిని రచించినట్లు, సీతా పునఃసమాగమ సంస్కృతమగు నేని ఆ మార్గమున సాటి లేని వస్తువగుననియు, కుందమాలాకారుఁడు ఆదారిం బట్టినవాఁడు దానిని అట్లట్లు వ్రాసినవాడే ఎంతో కీర్తి పొందఁగా భవభూతి దానిని అంతకన్నను నిపుణముగా రచించి సీతారామసేవ చేసి తనభక్తిని, వేదవేదాంగ పండితుఁడును పదవాక్యప్రమాణ పారావార పారీణుఁడునయ్యు, ఆ యన్నింటికి ఒరగల్గుగునని నాటక రచనయందు తా పహించిన యాసక్తిని పూరించుకొన్నాడు. కుందమాలను రెన్నగా పరికించి, దానిని ఆమూలాగ్రము తాను ధరించి దాని మార్గములు సన్నివేశములు అన్నియు తాను ఆక లించుకొని, అట్టి మార్గములనే అంతకన్నను చక్కవఱచిన వనియందును అట్టిసన్ని వేశములనే అంతకన్నను చక్కవఱచిన వనియందును తాను కథ నడుపుచు, మఱియు జైమిని భారతమున చెప్పిన సంగతిని, కుశలపులు అశ్వమేధాశ్యమును బట్టి రామ తద్రాతలతో పోరుటనుకూడ అవలంబించి దానిని నయితము అంతకన్నను మెఱుఁ గుగా రసవంతముగా మార్చి ఈ యుత్తర చరితమును గ్రథించినాఁడు. వాఙ్మీకి రామాయణమును రఘువున కాళిదాసు అనుసరించినది ప్రసిద్ధమేకదా. దానిని కుందమాలా కారుడు తన నాటకమునకు ఎల్లెట్లు కత్తిరించి నవరించుకొన్నాఁడో అదియు, ఆ రామా

యజ కుందమాలను భవభూతి తన నాటకమునకు ఎల్లెట్లు కత్తిరించి నవరించి కొన్నాడో అదియు తెల్లమగుటకు. రామాయణము ప్రసిద్ధమ కావున దానిని అటు ఉంచి, కుందమాల కథను ఉత్తరరామ చరితకథను పొరిదిం బరికింపదగును, దాన వాని పోలికలు పొడకట్టుటయ కాక, కుందమాలను ఉత్తరచరిత ఎట్లు మించినదో విశదమగును.

కుందమాలలో తొలియంకమున వస్తువు సీతను రామాజ్ఞచే లక్ష్మణుడు కొనిపోయి వార్మికి యాశ్రమముచేత గంగయొద్దను విడిచిపోవుటయు అంత ఆమె యేడ్పునివి ఆమెను ఓదార్చి వార్మికి తన యాశ్రమమునకు కొనిపోవుటయు. ఇందు సీతాలక్ష్మణుల కోకములు. ఉత్తరచరితలో చిత్రదర్శనమును, దాన సీత గంగాతీర తపోవనముల మరలంజూడ నానగొనుటయు, ఇంతలో చారుడువచ్చి సీతమీద నేమో జననిందయని రామునిచెవిలో చెప్పుటయు, అంత ఆ విముసముననే లోకా రాధనకై రాముడు పరిశుద్ధనైనను సీతను అడవిపాలు చేయ నిశ్చయించుకొని, అందులకై లక్ష్మణునికి ముదలయంపి, తాను ఉత్పత్తి పరిపూత విశుద్ధచారిత్ర నిష్ఠు నకు నిష్ఠు అని నమ్మియు తన సీతను ఇట్లు చేయవలసివచ్చినదే అని యేడ్పుటయు, ఈ రెంటును ఏ సంవిధానము కరుణోత్తరము? రెండును కరుణోత్తరముల, 'అదియే, కాదు కాదు, అంతకంటెను ఇదియే' అని పెనంగడగినవి. ఐనను భవభూతి విర్యాహము రసవత్తరముగానున్నది. రెన్నగా అరసిన విజముగా రామకోకమే పెద్దది. సంభోగము ఇండుక చూపి దానినుండి విప్రలంభమును దించుటచే ఇది ఉత్తరరామ చరిత కరుణము సద్యఃపరభాగము నొంది మెఱుగెక్కినది. మఱియు కుందమాలలో అప్పుడే సీతతో రామ సందేశమును జనాపవాదమునకై తన వివాసనమనియు, కల లలో తన్నే కొఁగిలిండుకొనుచుందుననియు, యజ్ఞములందు తత్ప్రతికృతిని సహచర్య చారిణిగా నుండుకొందుననియు చెప్పించుటచే ఆ దుఃఖమునకు ఎంతయో ఊట కూర్చబడినది. సీతయు రాముని లోకారాధన వ్రతమున సహాభాగినికదా. కుందమాలలో ఇది సీత ప్రాధాన్యము, ఉత్తరచరితమున రాముని ప్రాధాన్యము.

రెండు నాటకములందును మొదటి యంకమునకును రెండవదానికిని నడుమ దీర్ఘ వ్యవధానము పది వన్నెందేండ్లు.

కుందమాల రెండవయంకమున సీత వార్మికియాశ్రమమున కుళలవుల గని పెంచుకొనుచు పది వన్నెందేండ్లుగా మునికన్యలతో కలసిమెలసి ఆశ్రమధర్మమున

ఉన్నను, ఒంటిపాటుల రామవియోగమున మనసున నే భావములతోనున్నదో అది చెప్పబడినది. అట్టి దానను అంతటిదానను ఇట్టి యీ గతికి వచ్చితినే అని దుఃఖమును పిగ్గి మ్రింగుచున్నదట. కుశలవుల కేని నాయనదర్శన మగునా అని ఆమె దైన్యము. ఇంతలో రామాశ్వమేధమునకు వాల్మీకులవారికి పిలుపు. అది విని సీత కుశలవులను ఆ యజ్ఞమునకు పోవువారితో అవటికి పంపఁగోరును. ఉత్తరచరిత రెండవ యంకమున రాముఁడు సీతావియోగ దుఃఖమున కుములుచున్న వన్నెందేండ్లకు ఆశ్వమేధము తొడంగి ఇంతలో బ్రాహ్మణ శిశు సంజీవనముకోసము శంబూకుని వధించుటకై ఆతఁడు తపస్సుచేయుచున్న దండకాజనస్థానమునకు తనకుతెలియకుండనే పుష్పకముచే చేర్చబడును. సీతా సహవాససాక్షులగు ఆ పంచవటిని ఆ చుట్టుపట్టులను చూచి ఇట్లు ఇప్పుడు సీత లేకపోయినదే అని సీతకు తాఁ గావించిన కీడును తలఁచుకొని మిక్కిలి దుఃఖించును. అతికరుణము. ఇంతలో అగస్త్యులవారు పిలువనంపఁగా తాను వారిని దర్శింపఁబోవును. కుందమాల సీతనుచూపి వన్నెందేండ్ల సీతదుఃఖమును చెప్పఁగా, ఉత్తరచరిత రాముని చూపి వన్నెందేండ్ల రామదుఃఖమును - స్వప్నవాసపదత్త తాపనవత్సరాజ విక్రమోర్వశీయ కాకుంతలములు నాయకదుఃఖమునే ప్రధానముగా చెప్పినట్లు—చెప్పినది.

కుందమాల మూఁడవయంకమున నై మిశము. అందు నలక్కణుఁడు రాముఁడు 'ఏమైపోయినదో కదా సీత!' అని పరిదేవించుచు వాల్మీకి యాశ్రమమును దలఁచుచో గోమతిలో సీతకూర్పు నేర్పును జ్ఞప్తిసేయు కుందమాలను—భాసుని స్వప్న వాసపదత్తమందలి వాసపదత్త మాలగ్రుచ్చు నేర్పును విరహి వత్సేకునికి జ్ఞప్తిసేయు పద్మావతి పెండ్లిమాలం బోనిదానిని—చూచి, అటుపై గట్టుమీద రేఖాకమలలికితమును సీత యడుగుజాడం బోని యడుగుజాడను గాంచి, ఆసతో అనుసరించి, అంతట అది యగపడకపోఁగా మార్గశ్రమకై రవంత చెల్లినీడలో కూర్చుండును. ఆ తేటనీటి యేటిజాలుతోడి యాయందమైన యడవి సన్నివేశము మునుపటి తన సీతసావాసముతోడి దండక సన్నివేశమును స్మృతికి ఎరియింపఁగా, అయ్యో జానకి, వనవాసనహాయిని అని అతివిక్లబుడై గొంతెత్తి యేడువఁజొచ్చును. దానిని అటనే చెల్లదాటిన ఉన్న సీత విని చూచి పొంగినకోకముతో రాముని కన్నీటిని తాను తుడుతునా అని అటుపోఁబోయి, ఇంతలో ఎవరేని చూతురేమో అని జంకి, కుశలవుల సంభావించెదనని వెదలును. ఇంతలో వాల్మీకి శిష్యుఁడు వెదకొనుచు ఎదురువచ్చి ప్రభువును రాముని వాల్మీకి దర్శనమునకు పిలుచుకొనిపోవును. ఇట్లు ఇట ఒకసారి సీతకు రాముఁడు అగవడినాఁడు. అతని పరిదేవనము సీతకు విసఁబడినది. 'న ఖలు

న జనః శోచవీయః, య ఏవం వల్లభేన శోచ్యతే.' అని సీత తన ధన్యతను పలికినది.

కుందమూల నాలవయంకమున శ్రీరాముడు నైమిశ రామజీయకమును తిరికించుచు విహరించుచుండి, తన యేడ్చి వచ్చిన కన్ములు అచటికి వీచిన హోమదూమ రాళి మఱింత మండఁగా వానిని చప్పిటితో కడిగికొనుటకు అచటి యాశ్రమంపు దిగ్గియలో దిగును. ఆ దిగ్గియచెంత ఆ పనికి ఈ పనికి అక్కఱపడి నడయాడు ప్రియమగవారికంట పడవీకుండ తిరస్కరణమును వాల్మీకి విజయప్రభావమున అనుగ్రహించి యున్నందున రామునికి తా నగపడకుండుటకై ఆ దినాలలో సీత అక్కడ ఒడ్డున కాలము పుచ్చుచున్నట్టిది అప్పుడు వీటిచేరువ నుండఁగా తా నగపడకయే నీటిలో ఆమెనీడ రామునికి అగపడును. ఇంతలో ఆమె అవసరిల్లగా—న్యస్తనాభకమున కలలోనుండి తటాయన మేల్కొన్న వత్సేకునికి ఆ విద్రుమనకలో వాసవదత్త అగపడి మాయమైవట్లు—అది అటు మాయమగును. అంతట రాముని మూర్ఛ. సీత వచ్చి కౌఁగిలిండుకొని తేర్చుట. తేటి, రాముడు 'నేను మరల వెన్నెలరేయివిస్మిప్రక్కన ఎప్పుడు పుత్తునే, ప్రేయసీ!' అని తలపోపికొని మరల మూర్ఛిల్లుట. సీత తనచెలి చిత్రకూట వనదేవత మాయావతి మునుపు ఒసంగిన తన పైటచెరెగుతో పీచుట. రాముడు ఆ తాకుడునకు ఆ కొంగుపట్టుకొని కప్పిటిండుదుచుకొన లాగఁగా అది పట్టువడి చేతికివచ్చి రామునిచే ఆనవాలు పట్టఁబడుట—దానితో రాముడు సబహ మానముగా, ప్రియాలింగనమువలె, అప్యాయముగా తన్ను కప్పుకొని తన యుత్తరీయమును పాఱపేయుట, అది సీతచేతఁబడి బయలిలో మాయమగుట, దానితో సీత తన్ను కప్పుకొని ప్రియాలింగనసౌఖ్యమునొంది, ప్రొద్దుక్రంకఁబోవఁగా తాను ఆశ్రమమునకు మరచుట. ఆనలు ఈరికలెత్తి రాముడు ప్రకృతు లగపడక అట్లు ప్రతికృతు లగపడుట ఆ సిద్ధాశ్రమ మహిమ కాఁబోలు నమకొనుచున్నంతలో తన వయస్కుడు వచ్చుట. ఇదెల్ల అప్పరస తిలో త్రమ కావించిన తమాషామోసము అని తా నెఱుంగుదు వనుట. అయ్యో దప్పికి ఎందమావులను దోసిరించితినే అని రాముడు ఆనడింది సాయంకాలమునకు ఆశ్రమముచేరుట. ఇందు మరల నొకమాటు సీతకు రామసమాగమము చెప్పఁబడినది. అంకమున రామునికంటె సీతయే ప్రవాసీకృతయా అని తోచును. కాదా తిథయుల సమప్రాధాన్యము. ఇందు తిరస్కరిణీమహిమచే సీత రామునిఁ గాంచుట, తాను అతనికి అగపడకుండుట, సీత కౌఁగిలిండుకొని ఆ స్వర్గసుఖముచే రాముని మూర్ఛతేర్చుట, చిత్రకూట వనదేవత మాయావతి, 'అహో అత్యాగయోగ్యాః

ప్రాణాః! విత్యప్రసన్నాహమ్' అని సీత పలుకుట — ఇవి పరికింపఁదగును. ఇందెల్ల ఇటు సీతయు అటు రాముఁడు ఒంటరులు. ఇదెల్ల కరము రసవంతముగానే ఉన్నను ఉత్తరచరితంబట్టి ఇనుముప్రాయమే అని తోచి అది భవభూతిప్రతిభయను పరుసము శ్లోకి ఎంతటి సువర్ణ మాయెనో అరయఁదగును.

ఉత్తరచరిత మూఁడవయంకమున ఈ కుందమాల రెండంకములం దోఁచు శబ్దియు ఒక్కట సమాహరింపఁబడినది. అదెట్లో ఉత్తరచరిత తృతీయాంక వస్తువున విశదమగును. సీతకు ఎన్నందో చిత్రకూటమున ఒకసఖి వనదేవత మాయావతి ఆయుత్త రీయము విచ్చియుండెను అని మాయావతిప్రస్తావనాశ్రము కుందమాలలో. భవభూతి నృజించిన జనస్థాన వనదేవత వాసంతి ఉత్తరచరితలో ప్రధానపాత్రమై రాముని కరుణ వృత్తమును ఆహా యెట్లెల్లు నదవినది! అందు సీతకు వాఙ్మిమహిమచే తిరస్కరణము, దాన దీరముగా తెగించిన సీతచే యాలింగనము ఉత్తరీయవీజనము మొదలగునది. ఇందు సీతకు భాగీరథిమహిమచే తిరస్కరణము దాన దీరముగా తెగించిన సీతకరస్పర్శ మొదలగునది. వానిచే అరసోత్తరప్రపంచము. అందు సీతారాములు ఒంటరులైన ఇందు ఆమెకు తమసయ్య ఆయనకు వాసంతియు తోడై రసము వెల్లిగొల్పును కలుజసాతం పను, రసంపు జాలుకు మదవపేయను తీయను మిక్కిలి ఉపకరించిరి. మఱియు ఈ సంవిధానమునకు కుందమాలయందలియజ్ఞముకోసము క్రొత్తగా వారు ఇటునటు విడిసిన నైమిశమునకన్నను వారిపూర్వవిహారసాక్షులతోడి సాక్షజనస్థానపంచపటి యెట్టి మేలిచోటు! మహాకవి తన కల్పనకు తానే తవిపి అబ్బురపడి ఆహా ఎట్లు కుదిరినది! సీతారాములతోఁగూడి తాను ఎట్టి బ్రహ్మానందమును అనుభవించఁ గంటిని! 'వినేమ దేవతాం వాచ మమృతా మాత్మనః కలామ్' అను తన యాశంస ఎట్లు ఫలించినది! అని "అహో సంవిధానకమ్!" అనియు "ఏకో రసః కరుణ ఏవ" అనియు తన్మయతతో చెప్పికొన్నాఁడు. అంకమున రామప్రాధాన్యమునే ప్రోదిచేసినాఁడు. (సోచ్ఛ్వాసమ్) 'ఉత్తాత మిదానీం మే పరిత్యాగశల్యం ఆర్యపుత్రేణ' అని ఈ సంవిధాన ప్రయోజనమును సీతచే చెప్పించినాఁడు. మఱియు పృథ్వీ భాగీరథులచే తల్లి యత్తలచేతం బోలె సీతకు కాన్పు చేయించి సీతను భాగీరథమ్మయింటను కుశలవులను వాఙ్మికినాయనవద్దను ఉంచి, కుందమాలలోని కన్నమ మనోహరమగు 'ఇతివృత్త కౌటిల్యమును' గూర్చినాఁడు.

కుందమాల యయదవయంకమున రాముఁడు తన నైమిశ లక్ష్మీవివాసభవనమున ఇన్నిలు కిదికిది నిండ్నియుండ యజ్ఞమునకైన తపోధనుల సమాగమము తా నెదురు

సూచించుచుండగా కుశలవులు తాపసకుమారులు వాల్మీకికిప్పులుగా ప్రవేశించి రాము నెదుటికి కొనిరాబడుదురు. అంతట వారిని రాముడు అనవాదపట్టుటకై యల్లిత. కంచుకి ప్రభృతులు వారిం గాంచి, కన్నుల నీరు తేలు, మహారాజుదినాల రామ లక్ష్మణుల బాలభావమును స్మరించుచున్నా మందురు. రామునిదిని వారినిచూచిన మాత్రకు కన్నుల నీరు తేలును. మనసు అటుమొగ్గును. అందరి పాద్యసప్రహర్ష కోకామ క్రోశముల కూడలికి రాముడు మూర్ఛిల్లి అంతలో తెప్పజిల్లి, ఆ దేహబంధము ఆ వేషము ఆ నడక చూచి వారు కులీనులు గావలయునని శంకించును. వారు తన్ను నమస్కరించి కుశలమడుగుగా వారిని అలింగనముచేపికొనక ఉండలేకపోవును. చేపి కొని తనయ పరివ్వంగసౌఖ్యమును స్మరించుకొనును. తన యెడిలో కూర్చుండ బెట్టు కొనును. వారివయసు నీత విర్వాసకాలమునకు సరిపోవుచున్నదని యనుకొనును. మన సున తనంతట అనుకంపాద్రవత చెందును. పింహాసన స్వర్గమున రాకువేతరులకుం టోలే వారికి తల పగులమిది ఎంచుకొనును. వారు క్షత్రియబ్రహ్మచారు లని, సూర్య వంశమువా రని, అమడ లని, వారికి వాల్మీకి ఉపనయన గురువే కాని కన్న నాయన కాడని వారి కన్ననాయనను అమ్మ నిరనుక్రోతుడని పేర్కొను పని, ఆయనను తాము చూచి యెఱుంగ మని, తమ యమ్మ పేరు తాపసులు దేవి యని, వాల్మీకి వధు పని యందు రనియు వారివలన ఎఱింగి, ఆది సర్వము తన కుటుంబపుత్రాంతముతో సంపదించు చున్న దని చిత్తమున ఉజ్జ్వలమగును. ఇంతలో వాల్మీకిదూత వారిని 'పేరి వారు, మహాహ్నము కావచ్చినదే, సవనకాలము రాటకముందే రామునికి ఆ దేవునికథ పాడి వినిపింపవలసియుండెనే?' అని పిలుచును. ఇది యందలి యభిజ్ఞానక్రమము.

అటవయంకమున వారి రామాయణగానము, నీతా వివాసనమువలకు, తరువాతి చరితము వారికి ఒప్పగింపను రాదు. ఆ తరువాతిచరితమును రాముని మునివయస్కుఁడు కణ్వుఁడు పాడఁగా అందు నీత వాల్మీకిరక్షితమై అమడలం గనఁగా వారికి ఆయన కుశలవులని పేరిదెనని వినఁగానే కుశలవులు నాయనను రాముని, రామలక్ష్మణులు కొడుకులను కుశలవులను అలింగనముచేపికొని, నలుపురును ఒక్కట మూర్ఛిల్లుదురు. అంతట వాల్మీకి నీతను వెంటఁగొని అచటికివచ్చి వారిం దేర్చును. తేర్చి రాముని చూచి నీతకుద్దిని అన్నివిధాల ఎఱింగియు, వట్టి జనవాదమాత్రకు అట్లేం తఱిమితివని కోపముచేసి, సరే, అమ్మా ఈ యందఱియెదుట నీ యాత్మకుద్దిని మఱొకమాఱు రుజావుచేయవమ్మా' అనును. అంతట నీత నేనేగనుక పత్తివ్రత నగుదునేని మా యమ్మ ఖాతరాత్రి ఈ యందఱికి దివ్యరూపాన కన్నుల-కగమడి నా కుద్దిని చాటును

గక అనుటయు, అంత కొందరు ఈగ వముద్రములు పొంగ పెనుమ్రోతతో విశ్వం
తరాదేవి దివ్యరూపముతో ఆవిర్భవించి సీతకుద్దివి మణినందేహము లేకుండునట్లుగా
చాటి ఎల్లరను ఒప్పింపగా రాముడు సీతను మరల అంగీకరించి తనతో యజ్ఞదీక్షకు
పూస్తును. అంతట వసుంధర అంతర్ధానమగును. రాముడును వాల్మీకిచే కుతువి
రాజ్యమున అభిషేకింపించి, తానే సొంతముగా లవుని యౌవరాజ్యమున ఆభిషేకించును.

ఉత్తరచరిమున భవభూతియు నాలవయంకమునుండి కుశలవాణిజ్ఞానమునకు
అల్లిక తొడంగును. ఐదవయంకమున కొంత సాగును. అలవయంకమున ఎక్కువగా
ప్రవర్తిల్లి. అది యేడవయంకమున నెఱవేలును ఆ కరుణనాటకమున జనకుని
కొనల్యారుండతులను వసిష్ఠులవారిని సీతాకోకమునకై అట్లు వలనవచ్చిన వారింగా
వాల్మీకి యాశ్రమముకడఁ గూర్చుట భవభూతి ప్రతిభోన్మేష రసవత్స్పష్టి. వారికే
ఆ సీతారాముల పోలికలచే లవుడు దొహితుడు పాత్రుడు దేవునికిని అమ్మవారికిని
కొడుకు అని దాగుడుమూతగా తోచి జారి చిత్తమున భావములు రేపును. అది
అభిజ్ఞానారంభము. 'కంఠుకిప్రభృతులు వారియేడ రామలక్ష్మణుల పోలికలనుబట్టి
తేజిన కన్నీళ్ళతో చారితో ఏమేమో మాటలాడుచున్నారు' అను కుండమాల యలంతి
వాక్యమునకు ఇది ఆద్యుతవిస్తరము. ఒక పూర్తి యంకము. ఐదవయంకమున
సుమంత్రుడు విలుదాల్చిన లవుం గాంచి కొక మఱతక్షక బాలరాముని స్మరించును.
ఆతని జృంభకప్రయోగముం గాంచియు, ఆకారమును నిపుణముగా పరికించియు ఒక
మేళ ఇతడు సీతకొడు కగునా అనిశంకించును. చంద్రకేతువును 'నవ ఇవ రము
వంక స్వాప్రసద్ధః ప్రరోహః' అనియు, 'పురాణో వా జన్మాస్తర విబిధబద్ధః పరిచయః'
అనియు, 'నిజో వా నమృస్తో విదివళా త్కో ప్యవిదితః' అనియు వితర్కించుచు లవ
దర్శనమున తన్నయతా చిత్తప్రసన్నతామోద పరిరంభజేచ్ఛలను పొందును. వీర
రసము నాయకవిష్యమైనను శృంగారమునకు అంగికి విరోధము కాదుగదా. మఱి అది
యిట ఇట్లు కుమారవిష్యమైనదే ఇక చెప్పవలయునా? ఆసంతర వృత్తమునకు
ఇది కరము క్లాఘ్యముగు పరభాగముఁ గూర్చును. కొనల్యా జనకుల యేడ్పునకైన
చాలవ యంకమునకును రాముని యేడ్పునకైన యాతవ యంకమునకు నడుమ ఈ
కుమారవిక్రమము రోభపీయమైన విచ్ఛేదమై మనసునకు ఎంతయో చమత్కారము
కలిగించుచున్నది.

అలవయంకమున లవ రామ సమాగమము. తరువాత వారితో కుశసమాగమమును.
సప్తలోకైక వీరుఁడును సకలరాక్షస విరాముఁడు నగు రాముని కొమారులయందు

కుందమాలలో పరాక్రమసూచనకు అవకాశము లేనేలేదు. ఇందందుల కెంతేవి ఆచ-
కాళము కల్పింపఁబడినది. రాముఁడు లవుని యాకార గాంభీర్యమును కనిపట్టును.
లవుఁడు పుణ్యప్రభావ దర్శన మహాపురుషుఁడుగా చూడఁగానే తోచిన రామునిఁగాంచి,
తమంతనే తన వైరగర్వము లడంగి, వినఁముఁడైపోవును. రాముఁడు విమిత్ర
మోఁబంగకయే ఏ గూఢహీతువునో లవునియెడ స్నేహమునొందును. లవుఁ డభి-
వాదనము చేయును. రాముఁడు తా నాతని కౌఁగిలిందుకొని తన్నాతని చిక్కఁగా కౌఁగి-
లిండుకొమ్మవి. ఆ తాఁకునకు ఆనందమొందును, అశ్వరజివేనపై ఆతఁడుచూపిన వీరము
నభినందించును. జ్యంభకాస్త్రములు ఆతనికి స్వయంప్రకాశములు అనఁగా అది యే
పుణ్యమహిమనో అనుకొనును. ఇంతలో లవునికి బాసటగా కుఱుఁడు ధనువు నాస్పా-
రించుచు వచ్చును. ఆ పౌరుషాతిశయమును రాముఁ డభినందించును, కుఱుఁడు
రాముని రూప ప్రసాదానుభావములకు పరవశుఁడగుచు అభివాదనము సేయును. రాముఁడు
ఆతని చీలి కౌఁగిలిందుకొని అమృతపు మడుఁగున మునిగి తేలును. తాను ఆ బాలుర
సకలభావములు, వినయము, స్థితము, ఆననము మొదలగునవి సామ్రాజ్య సూచకము
లని అనుకొనును. వారియందు తమకుల కుమారుల పోలికలను కనిపట్టును. వారి
యందు తన పోలికమాత్రమే కాదు, సీత పోలికయు ఉన్నదని తలంచును. అది సీతను
విడిచిన వాల్మీకి తపోవన ప్రాంతమనియు, వారికి జ్యంభకములు స్వయంప్రకాశము
లగుట నాడు చిత్రదర్శనమున తన దీవెనప్రభావము కాఁబోలు ననియు, దేవేరి గర్వము
రెండుగానుండుటను తాను గవియుంటిననియు తన మనసునకు తెచ్చుకొనును. అన్ని
టికి పైన వారి సమాగమమున తనయాత్మలోని సుఖాతిశయమును తలంచుకొనును.
వారిచేత రామాయణమును అటనట పఠింపించి విని సీతకైన తన దుఃఖమున ఊక్తి
పుటమునందోరె ఉడుకును. ఇంతలో వపిష్ఠారుంధతీ జనకి కౌసల్యలు అచటికి పడుచు
లేచుచు వచ్చుచున్నారని విని వారిని సంభావించఁబోవును.

ఏదవయంకమున భవభూతి నిర్వహించిన నిర్వహణము అంతర్నాటికా
పూర్వకము కరము సుశ్లిష్టముగా కుందమాల నిర్వహణమునకన్నను ఎన్నియో
మడుంగులు సొంపుగానున్నది. ఇందు అనావశ్యకమును కుదిరికలేనిదియు నగు
కుళలపుల యభిషేకము లేదు. వివాసనము మొదలు నాటివఱకు జరిగిన సీత చరితము,
వాల్మీకి ఆర్షనేత్రముతో చూచి యెఱింగి రచించినది రామాదులయు జంగమ-స్థావర
సకలప్రాణులయు ఎదుట నాటక మాడఁబడినది. అంతట కుందమాలలో చెప్పిన పృథ్వి
యావిర్యావము తెఱంగునకన్న నాణెముగా సీతను వెంటఁగావ్వు పృథ్వీభాగీరథుల

యావిధివము చెప్పబడినది. వారు ఆ చిత్రదిర్శన వివాసన సమయములందు రాముడు తమ్ము కోపినవనిని సీతాపర్యవేక్షణమును అట్లే చేసితిమని ప్రభువునకు రామునకు నివేదించి, తమ మెచ్చిన శీలశాలినిని పతిదేవతను సీతను అరుంధతికి అప్పగించి అంతర్ధానమగుదురు, అరుంధతియు ఎదుట దీని సంతయు పరికించుచున్న భోకమునకు సీత పుణ్యచారిత్రమును చాటి ఒప్పించి సీతను రామునితో యజమాన సత్త్విగా కూర్చును. ఆమె మాటమీదనే వాల్మీకియు కుశలపులం దెచ్చి సీతారాములకు అప్పగించును.

కుందమాలలో చెప్పిన కుశలపుల యభిషేకములం జూడగా సీతావివాసమునకు పూర్వము రాముడు చిరము రాజ్యమేలెననియు అంతట ఈ సీతా గర్భదాహ వివాసన విరహ దుఃఖములు కలిగినవనియు, ఆ కాలమున రాజ్యనిర్వేదము కలిగిపోయిన దనియు, అంతట ఈ సమాగమము సిద్ధింపగా కొడుకులును తన్ను కలసికొనగా వారిని అభిషేకించి తాను విరతుడాయెననియు తోచును. అట్లే ఉత్తరకాండలో సీతా గర్భదాహ వివాసనములకు ముందు (42 సర్గ - 26 శ్లో) 'దశవర్ష సహస్రాణి గతాని సుమహాత్మనోః ప్రాప్తయోర్వివిధాః భోగా నతీతః శిరాగమః' అని ఒక పదివేల యేండ్లు చెప్పబడినది. దీనింబట్టి లంకనుండి మరలిన తరువాత పదివేలయేండ్లకు సీతకు గర్భమును, ప్రజలలో సీతంగూర్చిన యా పరగృహవాసదూషణమును బొసగినవని యేర్పడును. దాన నాటకమున వస్త్రనౌచితి తోచును. అట్లు పదివేలయేండ్ల యెడము చెప్పక, రామాభిషేకమునకు తరువాత యథోచిత వ్యవధానము మాత్రము గ్రహించి గర్భమును నడిచి చెప్పిన రసవంతముగానుండును. ఇటీవలనే అన్ని పాల్లు పడి భయంకర వియోగదుఃఖముల ననుభవించి ఇల్లునేరీ రవంత హాయిగన్న సీతకు మరల వింతలో ఈ దుఃఖమా, అదియును నావలననే యగునా అని రామునియు అట్లే సీతయు కరుణము ప్రశంసనీయమును మానసముల కరగించునదియు అగును. కాళిదాసు ఈ మార్గ మవలంబించినాడు. భవభూతియు అలంతి మార్పులతో ఈ మార్గమే పట్టినాడు. ఇందు పునఃసంయోగానంతరము—భూప్రవేశానంతరమేని— పదివేలయేండ్లు ఏలి తరువాత సుతవిన్యస్తరాజ్యుడై విరమించుట లెస్సయగును. అందులకు అవకాశము కలుగునట్లుగా పునఃసంయోగ ఫలప్రాప్తితో నాటకము ముగియుట శ్లాఘ్యమగును. వాల్మీకి 88 స - 9 శ్లో. లో మరల చెప్పిన 'దశవర్ష సహస్రాణి వాజిమేధా నథా కరోత్' అను మాటయు, తరువాత 107 స - 17 శ్లో. న చెప్పినట్లు తన నిర్వాణమునకు అనతివ్యవహితముగా 'కోసలేషు కుశం వీర ముత్తరేషు తథా

అందు అర్హులైన వ్యవహారములను గూడ రామ కులము అను రాజ్యాధిపతియగు రామకృష్ణుని ననుమతము కుండములో కుళంబాధిపతియగు జెప్పరియే గుర్తు వలెనగు పూర్వపు కలహము సహజరాజ్యమును అందు ఆ పీఠాధిపతికాలమున విరేచితుడు కలహించెను, అది పునఃసంధిగా క్తరజితముననే కుళంబుల యధిపతియగు గ్రహించుచును. మఱి అర్హ మనీషియేంద్రక పీఠకు గుర్తారణ వర గృహవాసులను వివాహములు అన్న తొలగింపరాని యుపతాపమును అట్టి వాక్యముల కలదుకదా అని తొలగింపజూపినను లవకులకు ఇట్లు మృందేంద్రకే రాజ్యాధిపతియగు అనుచును అదియు ఈ వాదమున ఉద్బవించు అనుచును అనొ చితుడగా తోచుచున్నది. కుండములో పండును రామసికి రాజ్యమును విరేచియ మనకు చురుకులేదు. మఱియు ఇందు ఈ కుళంబాధిపతియనుకు ముందు ఈ పని పేరియేంద్ర రాజ్యలోచుండు రామసికి, వాదమున కంకరవమునే చెప్పుకుండుగా తుహించునది యిచ్చు, తుహించుకున్న ఈ టాములో రామరాజ్యకాలము వర్తమాను మృందేంద్రకే ప్రై రామరాజ్యమున్న ఆ సమర్థి చెప్పు తమను.

విష్వాగుడు కుంభమాలామండల దొడ్డులో కైములో వేదాంతియో. కుంభ
మండలము అత్యుద్భావకముగా 'మంజుషీ' పరమివారు. మునిమహర్షిచేత
'రామాద్వానో హరిః' అనియు, లక్ష్మణుచేతనే రామవింగూర్చియు శీతం గూర్చియు
'రామాహ్వామయ్య గృహిణీ మమనూరమయ్య' అని వారు పాక్ష ర్లక్ష్మీనారాయణుడే
అనియు, అక్షే వార్షకీ దూతరేత 'వాన్మహి మునివరేణ మహాకవ్య యాపా పురాణ
పురుషవ్య కలా విద్యా' అనియు, రామచిరేతనే రావి యనువాదముగా 'కళా వేయం
ర్నాహ్యో పరమిహవాదవ్య' అనియు పండించారు. ఇది 'అర్హామం మామమం మన్యే'
అను రామచిర వాచకాదీనామమకు వెలికిపై ఇందుక కనప్రవాహమునకు అర్థంకి
పైవను, అది తో'పకుండువంత విష్ణుముగానే నీకారామచరితాంతిపాతక విర్హ
హింపబడినది. ఉత్తరకవితమున ఇట్టి హరి మమనూరవారి ప్రస్తావమును చొరవీయ
లేదు. రామచిర వాచకాదీనామము కడించబడినది. ఇవను ఇందు నంచినామము
లెల్ల చహికములే అయినను అతిలోకకల్పనలై నీకారామం ఉదాత్తతకు నర్హ
కములై అంజారవని. ఇందు (అగస్త్య) వసిష్ఠ వార్షకులు అయింపటి (లోపా
మద్రా) పృష్ఠే లాగిరతుడు. తమహ వాసంతి మురకలు రామచిర శీతము మహాలా
మహారాక్ష అన్న గౌరవముతో వింతో అంతకన్నును అపర్యవార్తల్యముతో దక్కి
వెరపివాడు. అతెల్ల భవభూతి హర్షదక్తి ప్రసారమే. అతిరసవంతమునై వను ఈ

యతివచిత్ర విరూపాక్షుడు నాస్తికి వాక్కునకుంబోలె తనవాక్కునకును చెందినట్లుగా భవభూతి ద్వరవిశ్వాసముతో 'పాప్యుర్విశ్వ పునాతు వ్యయతు చ శ్రేయాంపి పేయం కథా మార్గాన్యా చ మనోహరా చ జగతాం మా తేన గజ్జీవ చ, తా మేతాం పరిహవ య స్త్వదివద్వై ర్విన్యస్తహిపాం దివాః శర్దిలహ్మ విరూ కపేః పరితతద్రక్షస్యి వాతే మిహం,' అని చెప్పుకొని తవిపించారు.

మఱియు కుందమాలకును ఉత్తరచరితకును ఎన్నియో భావముల సాదృశ్యమును ఎన్నియోమాదిల చమత్కారమున సాదృశ్యమును, ఒక్కనస్తపునే మహా కవులు అల్లినపుడు కాకతాళియముగా నైనను కలుగతగినవి, తారతమ్యగదనకు తగినవి, కలపు, వావివి పరికింపదగును. ఇవిగో కొన్ని.

1. కుందమాలలో ఇది లక్ష్మణవాక్యము—'నమాదిష్టోహ మాశ్లేఙః, అతవా స్వావివాః.' ఉ.రా.చ.లో మిమ్ముల ముఖమున లక్ష్మణునికి రాముని యాదేశము 'ఏవ తే మాతనో రాజా రామః నమాజ్ఞావయతి.'

2. ఇదియు - 'తన్న కళ్ళోమి నీతామాత్రస్యకృతే కరచ్చిస్త్రా విర్యలస్య ఇక్ష్యకుకులస్య కంఙ్కా ముత్పారయతుమ్.' ఉ.రా.చ.లోను - 'య త్సావిత్తైర్వీచికం టూమిపాలై, ర్లోకశ్రేష్ఠై స్సాను శుద్ధం చరిత్రమ్, మత్సమ్మస్తాత్ కళ్యలా కింవదస్తీ, ప్యా ఛే రష్మిక హస్త రి క్మా మవస్యమ్.'

3. ఇదియు - 'అహ మవి స్వజన విప్రమ్మ వివికక్మాం దేవీ మదాయ, గృహహరిణీ మివ వర్కటామి, వన ముపనయామి.' ఉత్తరచరిత్రలో - రామవాక్యములు ఏయిం....సౌహృదా దపృథగాశయా మిమాం, చర్మినా పరిచదామి మృత్యుమే సావికో గృహశకు వ్రికా మివ.' 'ఏనమ్నా దురపి వివత్క జాతవిద్రాం....క్రివ్యాద్యోస్య లలి మివ విర్బుణః క్షిపామి."

4. ఇదియు - 'అదాయ వట్కజవనా న్యకరస్తగస్తాకా, కస్త విత్తాస్త మధురాక్ష కంహంస నాదాకా, శీతా స్తరణ్ణకణికా వికిర మ్నవైతి, గణ్ధలం సైవ నరాజన కాజ్జో యే.' మఱియు (I.5) 'జాతశ్రమాం కమంగస్త కృతారీవాస్తైః, కాతే త్వ మ వ్యను గృహణ తరణ్ణాస్తైః, దేవీ యదా చ సవనాయ విగాహతేత్వాం, లాగిరసి. ప్రళమయ త్తే మమ్ముషేగమ్.' ఉ.రా.చ.లో గోదావరికి లోపాముద్ర సందేశము - (III.2) 'వీరీ వాస్తైః కిర క్షోర కీర్తైః, అకర్షద్వీః పద్మకిణ్ణల్కా గన్ధాకా, మోహే మోహే రావ తద్రన్య జీవం, స్వైరం స్వైరం ప్రేషితై స్తర్షయేతి.'

5. కుందమాలలో సీతవాక్యము - (I) 'హా తాత ఆర్య కోనలాదివ, ఆద్యోపర తోఁపి' అని దళరతుం దలచుకొని యేడ్చుట. ఉ.రా.చ.లో - (II).వాసంతివాక్యము - 'హా కష్టం!....జీవన్తీమ వృద్ధాసు రాజ్యేషు కథ మిదం జాతమ్?' మరల కొనర్య వాక్యము - (IV).నర్వదా మహారాజో భజతి 'ఏషా రఘుకుల మహాత్తరాణాం వధూః; అస్మాకం పునః జనకసమ్మన్ధేన దుహితైవ' అనియు, కంచుకి వాక్యము (IV.18) 'వధూచతుష్కేపి యథా హి శాస్త్రా, ప్రియా తనూ జాన్య త దై వ సీతా.' అని కుంద మాలలో సీత తలచుకొన్న దళరదనాయన కూరిమిని ప్రతియోగి మర్యాదగా ఇందు కొనర్య ఇట్లు చెప్పినది.

6. కుందమాలలో లక్ష్మణవాక్యము - I.13 - 'కిన్తు లోకో విరఙ్కుః.' ఉ.రా.చ.లో రామవాక్యము - III - 'లోకో న మృష్యతీతి.'

7. కుందమాలలో సీతవాక్యము - I 'నర్వదా అలం మహిణాత్వేన.' ఉ.రా.చ. లో సూత్రవార వాక్యము - 'యథాప్రీతాం తథా వాచాం సాధుత్వే దుర్జనో జనః.'

8. కుందమాలలో సీతవాక్యము - II - 'కథం తస్య హృదయం సీతాయాః పరకీయమ్?' ఉత్తరచరితమున సీత వాక్యము - III - 'అహ మేతస్య హృదయం జానామి, మ మా ప్యేష ఇతి.'

9. కుందమాలలో సీతవాక్యము - III - కోనుఖి లేక్ష సజల జలధర స్తనిత గమ్భీరేణ స్వరవిశేషేణ అత్యంత దుఃఖభాజన మపి మే శరీరం రోమాఞ్చయతే! సువ్యక్తం సోఽత్ర విరనుక్రోశః సంప్రాప్తః; ఉత్తరచరిత, అహో జలభరిత మేఘ స్తనిత గమ్భీర మాంసలః కుతో ను ఏష భారతీ నిఘోషః, త్రియమాణ కర్ణ వివరాం మా మపి మన్దభాగ్యాం యుతి తుచ్ఛాన్వనయతి; ..మయా పునః స్వరసంయోగేన ప్రత్యభిజ్ఞాత మార్యపుత్ర ఏవ వ్యాహర తీతి.

10. కుందమాలలో సీతావాక్యము :- 'అహో దృష్ట ఇతి పరితోషః, చిరప్రవాస ఇతి మన్యః, పరిశ్రమ ఇత్యుద్యేగః, విరనుక్రోశ ఇత్యభిమానః, చిరపరిచిత ఇత్యను రాగః, దర్శనీయ ఇత్యుత్కంఠా, స్వామీతి బహుమానః, కుశలవయో స్థాత ఇతి కుటుమ్మినీ సదృశః, అవరాదం ప్రవేశాస్మీతి లజ్జా, న జానామి ఆర్యపుత్ర దర్శనేన కీదృశీ మవస్థా మనుభవామీతి।' ఉత్తరచరిత - III - సీతవాక్యము 'భగవతి తమసే, తథానిష్కారణ పరిత్యాగినోఽపి ఏత సైవవంవిధేన దర్శనేన కీదృశో మే హృద యానుబంధ ఇతి న జానామి' తమసా. 'జానామి వత్సే, జానామి - III - (13) తటస్థం నై రాగ్యా దపి చ కలుషం విప్రియవత్ ఏయోగే దీర్ఘైః పృథ్వి ర్భూతీతి యుచి నోత్తమ్యుత

మివ, ప్రసన్నం సౌజన్య ద్దయితకరుణై ర్గఢ కరుణమ్ ద్రవీభూతం ప్రేక్ష్య తవ హృదయ మస్మిన్ క్షణ ఇవ.'

11. కుందమాలలో రామవాక్యము III - నిన్నమ్మృత పివి క్త మిద మరణ్యం తటరుహ తరుచ్ఛాయా సమాకీర్ణ రమణీయ వైకళాం ప్రసన్న సలిలవాహినీం సముద్రగామినీం చ అవలోకయన్ సంస్మృత్య దణ్డకావనవాస మేవం వైక్లబ్య మనుప్రాప్తోఽస్మి, ఇత్యాది. ఇది సాదృశ్యముచే నైమిశమున దండకారణ్య స్మరణము. ఉత్తర చరితముననో దండకారణ్యమే - III - (3) యత్ర ద్రుమా అపి మృగా అపి బన్దవో మే యాని ప్రియాసహచర శ్చిర మధ్యవాత్సవ్యం ఏతాని తాని బహునిర్హర కన్దరాణి గోదావరీ పరిసరస్య గిరే స్తటాని" ఇత్యాది.

12. కుందమాలలో రామవాక్యము, III - 13. పూర్వం వనప్రవాసః పశ్చాద్దైక్య తతః ప్రవాసోఽయం! ఆసాద్య మా మధన్యం దుఃఖా ద్దుఃఖం గతా దేవీ." ఉ.రా.చ.లో పృథ్వీవాక్యము VII - 4. 'ఏక శ్చిరం రాక్షసమధ్యవాసస్ త్యాగో ద్వితి యశ్చ సుదుస్సహోఽస్యాః'

13. కుందమాలలో సీతావాక్యము. III 'అర్యపుత్ర, నిర్వాసితాయాః అనదృశమ్' ఉత్తరచరితలో III 'అనదృశం ఖలు ఏత చ్యవనం అర్య వృత్తాన్తస్య.

14. కుందమాలలో III 14. వాల్మీకి శిష్యవాక్యము.

'మన్దం వాతీ సమీరణో న పరుష భాసా నిదాఘ్నిహే,
న త్రస్యన్తి చర స్త్యశబ్ద మధునా మృగ్యోఽపి సింహైః సహ
మథ్యాహ్నేపి న యాతి గుల్మనికటం ఛాయా తదధ్యాసితా
శ్యక్తం సోయ ముపాగతో వన మిదం రామాభిధానో హరిః.'

ఉత్తరచరితలో III - 17 వాసంతి వాక్యము:—

దదతు తరవః పుష్పై ర్ఘృతం ఫలైశ్చ మధుశ్చుక్తః
స్ఫుటిత కమలామోదప్రాణాః ప్రవాన్తు కనానిలాః
కల మవరళం రజ్యత్కణ్ఠాః క్షణన్తు శబ్దస్తయః
పున రిద మయం దేవో రామః స్వయం కన మౌగతః.

15. కుందమాలలో రామవాక్యము—III - 21. అవిదిత మనుస్మృత్య చిత్ర కూడే సుతమ సుమాపవయాయ నిర్గతాం త్వాం, కుసుమ మపచితం వికీర్య భూమో స్మరసి రవేన మయా ధృతం పటాన్తమ్. ఉ.రా.చ.లో వాసంతి వాక్యము-III-30.

“అస్మిన్నేవ లతాగృహే త్వమభవ స్తస్మాన్దద త్రేక్షణః,
సా హంపైః కృతకాతుకా చిరి మధూ ద్దోదానరీపైకతే,
అయాన్త్యా పరిదుర్మనాయిత మివ త్యాం వీక్ష్య బద్ధస్తనూ,
కాతర్యా దరవిన్ద కట్టలనిభో ముగ్ధః ప్రణామాజ్ఞాతః.”

16. కుందమాలలో రామవాక్యము III - (15 - 16) దేహి మే దర్శనం ప్రియే
....కింను విష్కూరుణా మయః ప్రసీద మే. సీతవాక్యము. III - ‘అర్యపుత్ర, విపరీతః
ఐలు ఉపాలమ్ముః’ ఉత్తర చరితలో రామవాక్యము. ‘హః! నను అకరుణే వై దేహి,
క్వాసి? ప్రసీద - న మా మేవంవిధం పరిత్యక్తు మర్హసి’ సీతవాక్యము - ‘అర్యపుత్ర,
విపరీత మివ ఏతత్.’

17. కుందమాలలో - IV కుళః - యుజ్యతే కుళలప్రశ్నః ప్రణామస్తు కథమ్;
ఉత్తరలో IV - లవః - ‘(స్వగతమ్) అజ్ఞాత నామక్రమాభిజనాః పూజ్యా నపి నః
స్వతః కథ మభివాదయిష్యే’

18. కుందమాలలో IV - 9 - ‘రామః - న చైత దభిజానామి, నాకూత మపి
కిచ్చాన, తథా ప్యాపాతమాత్రేణ చక్షు రుద్వాష్పతాం గతమ్. ఉత్తరచరితలో - VI -
రామః - తత్కి మేకపద ఏవ దుఃఖవిశ్రామం దదా, త్యుపస్నేహాయతి చ కుతోఽపి
విమిత్తా దస్తరాత్మానమ్.

19. కుందమాలలో IV - 10 - రామః - అథవా కి మత్రాశ్చర్యమ్; అపాత
మాత్రేణ కయాపి యుక్త్యా సమృద్ధినః సంనమయన్తి చేతః. విమృశ్య కిం దోషగుణా
నభిజ్ఞ. శృన్వోదయే శ్చ్యోతతి చన్ద్రకాన్తః’ ఉత్తర చరితలో VI (5) రామః -
అథవా స్నేహాశ్చ విమిత్త సవ్యపేక్షశ్చ ఇతి విప్రతిషిద్ధ మేతత్. తథాపి - వ్యతిషజతి
పదార్థా నాన్తరః కో పిహేతుః. న ఐలు బహి రుపాధీః ప్రీతయః సంశ్రయన్తే. వికసతి
హి పతన్తి సోదయే పుణ్డిరీకమ్ ద్రవతి ద హిమరక్మా పున్గతే చన్ద్రకాన్తః. VI (9)
....ధ్వని నైవ దత్తపురికం కరోతి మామ్.

20. కుందమాలలో - IV - కుళలపురి యాకారముంగూర్చి - రామః - (దివ్యర్ణ్య)
గమ్పిరోదారః సన్నివేశః. ఉ.రా.చ.లో - లవుం గూర్చి - రామః - దిష్ట్యా అతిగమ్పి
రాకృతి రయమ్.

21. కుందమాలలో - V - ‘రామః - అహో హృదయగ్రాహీ స్మర్యః.’ ఉ.రా.చ.
లో V - ‘రామః - అనేకవార మవరిగ్లథం పరిష్కృజన్. పరిణత కఠోర పుష్కర
గర్భచ్ఛద పీనమన్మథ సుకుమారః. తన్దయతి చన్ద్ర చన్దన విష్యన్ద జడస్తవ స్మర్యః.’

22. కుందమాలలో - V - రామః - అనన్యోఽహం తనయ పరిష్కర్తా సౌఖ్యస్య, యద్యపి తాం తులా మారోహే - ఉ.రా.చ.లో - VI. (15) రామః - త త్కిమవత్య మయం దారకః అగ్లా దగ్లా త్పుత ఇవ నిజో దేహజః స్నేహసారః... గాత్రం క్లేషే య దమృతరస ప్రోతసా పిశ్చ తేవ.

23. కుందమాలలో - V - 'రామః - స్థానే ఖలు పరిక్రామన్తి తపోవన పరాజ్ఞానా గృహమేఢినః'. దీవి విపరీతమునకు ఉ.రా.చ.లో - I 'రామః - ఏతే హి హృదయమర్మభేదః సంసారభావాః, యేద్యో వీధత్సమానాః పరిత్యజ్య సర్వాణా కామాణా ఆరణ్యే విక్రామ్యన్తి మనీషిణః.'

24. కుందమాలలో - రామః - పశ్య. ఏతయోః సీతాగర్భస్య చ తుల్యః కాలాతి పాతః; ఏతావపి క్షత్రియౌ సూర్యాన్వయౌ. అజాతప్రోషితౌ చ; నిర్వికారౌ రాజా సనాలోహణే; పితరి చానయౌ ర్ధరుణత్వసూచనో 'విరనుక్రోశ' శబ్దః, మాతుశ్చ మాహాత్మ్యవిభావనో 'దేవీశబ్దః.' సర్వభాషా మనేన సాదృశ్యభాహుల్యేన పర్యా కులోఽస్మి మన్దభాగ్యః-ఉ.రా.చ.లో VI - 29-రామః, అహో ప్రశ్రయయోగేఽపి గతి స్థిత్యాసనాదయః. సామ్రాజ్యశంపినో భావాః కుశస్య చ లవస్య చ; వపు రవిహిత పిద్ధా ఏవ లక్ష్మీవిలాసాః భూయిష్ఠాశ్చ రముకుల కుమారచ్ఛాయాం ఆనయోః పశ్యామి ...న కేవలం మత్సంవాది న్యాకృతిః. అపి జనకసుతాయా వ్రద్ధ తచ్ఛానురూపం స్ఫుట మిహ శిశుయుగ్మే నై పుణోన్మేయ మస్తి....త దేతత్ ప్రాచేతసాద్యుషిత మరణ్యం యత్ర కిం దేవీ పరిత్యక్తా, ఇయశ్చ ఆనయౌ రాకృతి ర్వత్సయోః. యదపి స్వతః ప్రకాశా న్యస్త్రాణి...అపిఖలు త చ్చిత్రదర్శన ప్రస్తావే ఆస్త్రాభ్యనుజ్ఞాన ముద్ఘాతంస్యాత్; అయం చ సప్లువమాన మాత్మానం సుఖాతిశయౌ హృదయస్య మే విద్రవ్యయతే భూయిష్ఠ శ్చ మయా ద్విధాప్రతివన్నో దేవ్యా గర్భధార ఆరీత్.

25. కుందమాలలో VI - రామః-(ఆత్మగతమ్)నియతం మద్యమాహ్నా విద్యతే. (ప్రకాశమ్) త ముద్దేశ ముల్లభ్యై సీతాపహరణాత్ ప్రభృతి గీయతాం. ఉ.రా.చ.లో I-చిత్రదర్శనమున-లక్ష్మణః-ఏషా మన్థరా, రామః (అను త్తర మన్యతో గత్వా)దేవి. వై దేహి. ఇబ్బదీపాదపః సోఽయం శృంగేరపురే పురా...లక్ష్మణః - (విహస్య వ్యగతమ్) ఆయే మద్యమాహ్నావృత్త మస్తరిత మార్కణేణ॥ ఇత్యాది ఉదాహరణ ముల పరిశీలన భవభూతి దిక్షాగుల తారతమ్యమునకు స్ఫూరకములు.

౧౫ - భవభూతి కథ - కాళిదాసు

ఇట్లు ఉత్తరరామకథ నాటకముగా వ్రాసిన కుందమాలోత్తర చరితలం బట్టిన యథరోత్తరములు ప్రస్తావింపఁబడినవి. అంతియ కాక, ఉత్తరరామాయణ కథను కాళిదాసు రఘువంశమున చతుర్థశపంచదశ స్కలలో తక్కిన రామాయణమును వ్రాసినంతకన్నను మిక్కిలి ఎక్కువగా ఎవరికిని అందుకొనరాని మనోహరభంగిగా, కాళిదాసు కాళిదాసే అనునట్లుగా విపంచీస్వరసుభగముగా పాడియున్నాడు. అందు ప్రతిశ్లోకముకూడ. ఉ. రా. చ. యందు అనుకరింపఁబడినదా, మించ నుద్యమింపఁబడినదా అను సంవాద సాధువాద సందేహము కలుగుచునే యుండునన్నం జాలదా, భవభూతికి కవికులగురు కాళిదాసునెడ గల ప్రయహితస్పర్ధ కొలుచుటకు; ఆ రఘువంశముతోడనే కాక, కుమారసంభవాదితోడను అంతర్గతమగు అట్టి పోటీ యగవడుచునే యుండును. అట్టి సంవాదాదికము ఇది రసాస్వాదినిలో నందు దొరకిన యెడల నెల్ల ఉపస్థితికొలఁది ఉదాహృతమై యున్నది. మనకు ప్రకృతము ఉ. రా. చ. ఐనను, మాలతిలో భవభూతి కాళిదాసు మేఘవిక్రమోర్వశీయములను ఎట్లు పోలఁజూచెనో శాకుంతలమును ఎట్లు మననము చేసెనో అనుటయు వారి తారతమ్యమును తోచును. వానిలో కాళిదాసును తా మించలేనివాడే యని మనసుకు వచ్చును. ఉ. రా. చ. న ఎట్లో ఇంచుక మించినాఁడా అని స్ఫురించును. శాకుంతలమున శకుంతల విరాకరణ ఉంగరము జ్ఞప్తి అనుశయదుఃఖము బానిని ఆనవాలు పట్టుట, పునఃసంయోగము ఇదెల్ల కలదుకదా! ఐనను ఉ.రా.చ. యందు ఆ యతిశయమెల్ల సీతారాముల యతిలోక మహిమ గావి కవిశక్తి సంపాదితము గాదు, కాపున గురువు గురువే, శిష్యుఁడు శిష్యుడే, అనియు తోచును. మరల, అట్లుగాదు, ఆ యతికాయ ప్రిపుంయుగళమును భక్తిచే అట్లు మక్కువతో 'తత్ర సమరంస్తమమాపి వాణి' అని గ్రహింపగల్గుట తనకు 'విశిష్టతే' అని ఆతిశయాదాయకమే యగునుకదా.

౧౬ - ఉత్తరచరితమున కాలగమనము

మహాకవి షేక్సుపియరు నాటకాల విమర్శలలో నాటకకథా కాలగమనమును పరిశీలించి నిర్ణయించుట కలదు. అట్లే శాకుంతలాది నాటకములందును. కథ ఆదిన మారంభమైనది, మొదటియంకము కథకును రెండవయంకము కథకును ఇంత యంతరమున్నది. మూడవ యంకముకథ ఇన్నాళ్ళకు - అని యిట్లు కథాంతమువఱకు పాత్రముల బాషితములం గల సూచనల చాల మెలఁకువతో కనిపట్టుదురు. అట్లే ఈ

యుత్తరచరితయందును చేయఁదగును. నాట్యశాస్త్రమున మాత్రము ఏ యంకము నను కథ ఒక పూటకంటె మించక దిన నిర్వర్తనీయ దర్శములకు ఆటంకము అతిక్రమము లేకుండ నుండవలసిన దని యాచార్యుల నియమము. 'అవశ్యక కార్యములకు భంగము కలుగకూడదు. కథ అనేక దినములు పట్టునదిగా నుండఁగూడదు.' అట్లే—

“ ఏకా హాచరి తైకార్య మితే మాసన్న నాయకమ్
‘ఏక దినప్రపృతైక ప్రయోజన సంబద్ధం’ ”

అని ధనంజయ ధనికులు దశరూపకావలోకములందును;

“ అవశ్యకానాం కార్యాణా మవిరోధా ద్వినిర్మితః
నానేకదిన నిర్వర్త్య కథయా సమ్ప్రయోజితః
‘అవశ్యకం సన్ధ్యావందనాది’ ”

అనియు, మఱియు—

“ అక్ష్మేష్వదశశనీయా యా వక్త వ్యైత చ సమృతా
యా చ స్యా ద్వర్ష పర్యంతం కథా దినద్వయాదిజా
అన్యా చ విస్తరాత్ నూన్యా సాధోఽపక్షేపకై ర్బుధైః
అక్ష్మేష్వదర్శనీయా కథా యుద్ధాదికథా.”
వర్షా దూర్ఘం తు య ద్వస్తు త తాస్య ద్వర్షాదభోధవమ్”
“ఉక్తం హి మునినా—

‘అజ్కుచ్చేదే కార్యం మాసకృతం వర్ష సఞ్జితం వాపి
త త్సర్వం కర్తవ్యం; వర్షా దూర్ఘం న తు కదాచిత్.’

ఇతి, ఏకం చ చతుర్దశవర్ష వ్యాపి న్యసి కనవాసే, యే యే విరాధవధాదయః
కథాంశా, స్తే తే వర్ష వర్షావయవ దినయుగ్యాదీనాం ఏకతమేన నూచనీయా
న విరుద్ధా.

దినావసాసే కార్యం య ద్దినే నైవోపపద్యతే
అథోపక్షేపకై ర్వాచ్య మజ్కుచ్చేదం విధాయ తత్.

అనియు, అనఁగా—

“ అవశ్యకకార్యములకు విరోధము కలుగవి యట్లుగా నిర్మితము, అనేక దినములు పట్టిన కథతోఁ గూడినట్టిది కాదు.”

“ అవశ్యకకార్యము లనఁగా సంధ్యావందనాదులు.”

“ఏ కథ అంకములందుఁ జూపఁగూడదో, అయినను అవశ్యము చెప్పవలసి నదిగా నమ్మకమో, ఏది రెండుదినములు మొదలుగా సంవత్సరము పర్యంతము జరిగినదో, ఏది అతి విస్తీర్ణమో అట్టిదాని నెల్ల బుద్ధిమంతులు అర్థోపక్షేపకములచే సూచింపవలయును.

అంకములందుఁ జూపరానిది యుద్ధాదికథ. వత్సరముకంటె ఎక్కువకాలమున జరిగిన వస్తు వేదో దానిని వత్సరముకంటె తక్కువకాలములో జరిగినట్లు చేయవలయును.

చెప్పెనుగదా ముని—‘మానకృతము గాని, వర్షమితము గాని, అట్టి దెల్ల అంకచ్ఛేదమందు చేయవలసినది, సంవత్సరమునకు మించినదానిని మాత్రము ఎప్పుడును చేయఁగూడదు’ అని. ఈ విధముగా పదునాలుగు సంవత్సరములు వ్యాపించిన రామవనవాసమందు విరాధపదారులు కథాభాగములు ఏవేవి కలవో, వానిని వర్షము వర్షావయవము దినయుగ్యము ఇత్యాదులలో నొకదానిచేత సూచించుట విరుద్ధము గాదు.

‘ఏక దిన నిర్వర్తనీయమయైనను ఏది సమగ్ర దిన నిర్వర్త్యమో దానిని కూడ అంకచ్ఛేదము గావించి అర్థోపక్షేపకములచేత వచింపవలసినది’ అని విశ్వనాథకవి సాహిత్యదర్పణమునను, నాటకములందు కాలముంగూర్చి పాటించవలసిన నియమములను వివరించినారు.

చిత్రదర్శనమున చిత్రములు కేవలము వాల్మీకిరామాయణోక్త కథాసరణికి మిక్కిలి సరిపోవుచున్నను, ఉత్తరరామచరితమున కథను మహాకవి తన యిచ్చమెయి రసానుగుణముగా అల్లినాఁడు. ఉత్తరకాండ చదివినపుడు సుగ్రీవాది వానరులును విభీషణాది రాక్షసులును జనకాది బంధువులును రెండు నెలలు ఆ పట్టాభిషేకోత్సవమున కథలు వినుచు ఆటలు చూచుచు పాటల కానందించుచు సీతారాముల యాతిథ్యమును అనుభవించినా రని చెప్పఁబడియున్నది.

“ఏకం శేషం యయా మాసో ద్వితీయః కిరః కుఖః.” 39 - ౨౯

ఆ మాటనే చెప్పకున్న ఆ కథల దోరణియు దైర్ఘ్యమును వారు ఇంకను చాలకాలమే ఉండినారో ఏమో అని తోపించును. ఉత్తరచరితకథంబట్టి ఆ పండుగు తొమ్మిదినెలలకన్న నెక్కువకాలము జరిగినదని తలంపఁదగును. ఏలన సీత గర్భము ధరించి కాన్పు ప్రొద్దులును దగ్గఱినవి. ఏదినము సీత వివాహితయో, ఆ దినమే ఆమె తరణాభయములు ఓర్వలేక ఏమియుం దోషక గంగలో దూకినది. అప్పుడే కుశ

లపులం గన్నది. కావున ఆదినము రాముడు కార్యాసనమునుండి జనకనాయన ఊరికి పోయినందులకై దుర్యనాయమానయగు సీతను ఓదార్చ ఆమెవాసగృహమునకుం బోయి ఆయోదార్పుమాటలు మాటలాడుచుండఁగా ప్రథమాంకము ఆరంభమగును. సావారణముగా రాజు కార్యాసనమునుండి లేచుచి మర్యాహ్నసమయమునకు. రామునితో సీత అష్టావక్రసందేశము విని, చిత్తరువులం గాంచి యలపి ఆయన యురమున (ఒడిలో) తద్వాహుపదానముగా నిదురింపఁగా ఆమె దేహమును ఆయన అప్యాయముగా విమురుచు తమ దాంపత్యభద్రముం దలపోసికొనుచుండఁగా దుర్యుఖుడు వచ్చి నడి మాటలు చెవిం జెప్పినాడు. అందులకు కరము దుఃఖించి మూర్ఛిల్లి వంశకీర్తికై ఆమెను వివాసముచేయ నిచ్చయించుకొని, లక్ష్మణునికి ముదలయంపి, ఆమెను అట విడిచి తాను లవణుని దండింప శత్రుఘ్నుం బంప లోపలికి పోవును. రాముడు అంతకుముందును ప్రజారంజనము సేయుచు సీతాదోహదములం దీర్చుచున్నవాడే. నేటి అరుంధతి వసిష్ఠుల సందేశము ఆహ్వాగమున విపుడు ఆయనకు ఉత్తేజన మాత్రమగును. తమన మురళి విష్ణుంభమున ఆదినము కుశలపుల ద్వాదశాబ్దిపూర్తి యని తెలియును. రెండవ యంకపు జనస్థానవర్ణనలో మాలతీ పీఠచరితములలో 'పుర్యాంబో విగమాగమవ్యతికర శ్రీవాహినో వాసరా' అని నిర్దేశించిన కాలమునం జెప్పిన క్లోకములు 'ఇహ సమద శకు న్తాక్రాంత వాసర II. ౧౧. 'దధతి కుహరభాజా మత్ర భల్లాక యూనాం II. 12 ఉండుటచే ఆది ఆషాఢ కుక్షపక్షమో కృష్ణపక్షరంభమో కానోపునవి ఊహింపఁదగును. పన్నెండేండ్లకు పూర్వము ఆదినముననే కదా అపరాహ్ణమున సీత వివాహితయై యుండ వలెను.

వార్మికి రామాయణమున శ్రీరామపట్టాభిషేకము పుష్కనక్షత్రముతో కూడిన చైత్ర కుర్ద సప్తమినాడు. దానికి పదునాలుగేండ్లకు మునుపు ఆదినమే రాముడు పట్టాభిషేకము భంగమై వనవాసమునకుం దరలెను. కావున వార్మికి యుత్తర కాండ కథకును భవభూతి యుత్తర చరిత వస్తువునకును ఏమియు సంబంధము లేదని ఊహింపఁదగును. తక్కిన కథ యంతయుంగూడ మేఘ క్రొత్త కల్పనయే, పునః సంయోగమునకుం దగిన మార్గాన అత్యంత రసవంతముగా నడచినది.

కుశలపులు స్రవ్యత్యాగానంతరము వార్మికికి అప్పగింపఁబడిరి. కావున వాడు వార్మికి యాశ్రమమున ఆయన లాలనమునను అవేక్షణమునను కిక్షణమునను ఇంచు మించుగా తొమ్మిదేండ్లు పెరిగియుండురు. రెండవ యంకము కథ ఆకుశలపుల పుట్టినదినమున జరుగునదే. శంబూకుని తలఁగొట్టను రాముడు వచ్చిన దినమే.

ఆతనిని నై రాజములకుం బోవ ననుమతించి తాను లోపాముద్రాగస్త్య దర్శనము చేసి కొని జనస్థానమునకు మరలి అట వాసంతింగూడి సీతను దలచుకొని మాటి మాటికి మూర్చిల్లి అందు కన్నులకు అగపడని సీత తాకుదువలన అట్లు ఉచ్చ్వసిల్లి ఆమెకు పరిత్యాగశల్యమును తురముట్ట పెరికివైచి, ఇంటికి తరలి, దారిలో లవ చంద్రకేతుల పోరుమాన్చి, కుశలపులం గలసికొని, వారు తనవారగుదురా అని యెన్నెన్ని వగలనో ఊహలునేయుదు తిమకపడి అరుంధతీ వసిష్ఠ కౌసల్యా జనకులం గలసికొని తన పృత్తమునకు వారి యెదుట కడు విలక్షణై అంతట వాల్మీకి తన తపోదలమున సకల భూతగ్రామమును అయోధ్య పౌర జానపదులను ఒక్కటం గూర్చి ఉత్తర చరిత విజమును సీత పవిత్రతను అట యాడించి చూపినంతట సీత మహిమను అరుంధతీ చెప్పి కనరి యొప్పించిన పౌరజానపదుల సమ్మతి పూజలతో ఆమెం గూడి కొమాళ్ళం గలసికొని అయోధ్యకు ఆశ్వమేధమునకు సజ్జాడగుటకు వలయు మనోహరమును సకల కల్యాణమును పొందును.

ఇట్లొక్కనాడే, కుశలపుల ద్వారకాద్రి పూర్తి శుభదినమున ఇద్దెల్ల రాముడు సాధించుటకు పుష్పక విమాన మనోవేగ యానమును, ఎక్కడికి ఎంతలో నైనను చేరను చేర్చను గల భాగీరథి మహిమయు వాల్మీకి తపః ప్రభావానుగ్రహములును అరుంధతీ వసిష్ఠ పృథ్వీల దివ్యానుగ్రహమును కారణములు.

అత్రేయ వాల్మీకాశ్రమము వీడి తరలు నప్పటికి కౌసల్యారుంధతీ వసిష్ఠలకు ఋశ్యశృంగాశ్రమమున యజ్ఞము ముగిసి అంపకములై, వారు వాల్మీకి యాశ్రమము నకు వచ్చుచున్నారు. జనకుంగూర్చి ఆమె యెఱుంగునో యెఱుగదో ఆమెచే ఆయన ప్రస్తావము చేయబడలేదు. బ్రాహ్మణబాల మృతియు, వాని సంజీవనమునకై రాముడు పుష్పకమున శంబూకుని వెదకఁజొచ్చుటయుం గూడ ఆమె యెఱుంగును. ఎట్లనఁగా అయోధ్యనుండి కాలరులు రాణులును అరుంధతీ వసిష్ఠులును ఎందున్న నప్పటికి అయోధ్య వార్తలుకొని చనుచుందురు కాఁబోలు. అట్లు ఆమె తరలునప్పటికే ఆ సంగతి వాల్మీకి యాశ్రమమునకు తెలిసె కాఁబోలు అని ఆ పుట్టపు వ్యాఖ్యలో ఊహ చేయబడినది. అట్లుగాక వాల్మీకికి తపోదల మున్నను తద్యయము కావీక రామచరితము ఎప్పటి కప్పుడు కన్నులకు చెవులకు ఉల్లమునకు అందునట్లు 'అవ్యా హత జ్యోతిరార్షం తే ప్రాతిభం చక్షిః' అని (వృత్తం ప్రకాశం యదివారహః తచ్చా వ్యవిదితం సర్వం విదితం తే భవిష్యతి - బాల - II - 3v.) బ్రహ్మయొక్క అనుగ్రహ విశేషము ఉండెనుగదా. కావున ఆయన ఇద్దెల్ల మరన్నున కాంచి విని అటం బ్రస్తావించుచుండినదానిని అత్రేయ విని యెఱిగియుండఁ బోలునేమో.

ఈ యుత్తర చరితకథ గమనమున కాలము దివ్యవ్యతిరమున తక్కిన నాట కాల కథగమనమున కన్నను విలక్షణముగాఁ జూపట్టుచున్నది. రాముఁడు మూడవ యంకము కడపటి అగస్త్యులవారు 'ప్రజవినా పుష్పకేణ స్వదేశ ముపగమ్య ఆశ్వ మేవాయ సజ్జో భవిష్యసి' అని పుష్పకవేగమును ఇనుమడించినందున అంతలో లవ చంద్రకేతు యుద్ధభూమిని దగ్గఱియుండును. కావున ఇది జనస్థానమున రెండవ మూడవ యంకముల కథయు జరుగుచుండఁ అది వాల్మీకి యాశ్రమముచెంత నాల్గవ యైదవ యంకముల కథ జరుగుచుండఁబోయిను. ఆశ్రేయ జనస్థానమునుండి అగస్త్యాశ్రమమునకు తరలినపుడు అక్కడ మట్ట మధ్యాహ్న మాయెను. "కఠోరీ దూతస్తు దివసః" 'పూర్వ స్రంసిత చిన్తనైః' 'కూజత్ క్లాన్త కపోత' అనునవి తర్లమక ములు. రాముఁడు ఒకవేళ ఆదినమే దండకకు రాలేదు కాఁబోయి. మఱుదినము వచ్చి యుండును. ఏల యిట్లుహింపఁ దగు ననఁగా, ఆయన పుష్పక దివ్యత్వమును ఆశ్రయించి శంబూకుఁ డున్నచోటికిం బోవుమా అనక, అందు తా నెక్కి తానే శంబూకుని వెదకి కనిపట్టఁగోరి 'సర్వా దిశో విదిశ శ్చ కూద్రతాప సాన్వేషణాయ జగత్పతి శ్చరితు మారణ్ణవాః' 'ఎల్ల దిక్కులను ఎల్ల విదిక్కులను కూద్రతాపసుని కనిపట్టుటకై చరింపఁ దొడంగినాఁడు' అని చెప్పఁబడినది. (చూ. పు. 105, 130 లో చేప్పిన దానిని ఏతదనుగుణముగా మార్చఁదగును.) ఈ దిక్కునకు ఇది జనస్థానము నకు మఱునాఁడు పూర్వాష్టామున వచ్చియుండఁ బోయిను. 'శ్వానప్రదీప్తా గ్నయః' అన్న దావాగున్నయను, 'ప్రదరోదర విలసత్ స్వల్పాంబువులు' అన్న నీటి యెద్దడియు, 'ప్రతిసూర్యకత్పవ' 'అజగరస్వేదము' ఇవెల్ల ఆషాఢగ్రీష్మసులభముల కాని తప్పక మధ్యాహ్నకాలగమకములు గావు. చూ.—

తం చే ద్వాయా సరతి సరశస్కన్ధ సంఘట్ట జవ్యా
బాధే తోల్కా క్షపిత చమరీ వాలభాతో దవాగ్నిః. మేఘ I. 57.
'ముచ్చతో బాష్ప ముష్ణం' మేఘ I. 12
ఉష్ణం బాష్పం-ఉష్ణాణం-తేడి యావిరి-(సంజీవని.)
త్వా మాసార ప్రకమిత వనోపప్లవం-మేఘ I. 17.
'వనోపప్లవః దావాగ్నిః' సంజీవని.
'దగ్ధారణ్యే ద్వధిక సురభిం'—I. 21.
గడ్డ స్వే దాపనయన—I. 27

తేజీభూత ప్రకాశ సుల—I. 30.

నిరవగ్రహో దహని దారుణో వికస్యాత్—మాలతి IV, - 12.

మఱి పూర్వాష్టమము ఏం ఊహించవలయు ననగా - VI వ అంకమున రాముడు కుశలవలం గలపికొని ఏమేమో, తలపోసికొనుచు దుఃఖించునపుడు. మట్టి మవ్యాహుము. రవుడు అనెనుగదా - 'ఇత, రలాది నైపో పుర్వదీధితి. త ద్రత సాంబాధ్యే ముహూర్త మాసనపరిగ్రహం కరోతు తాతః. 'నాయనా, చందాంకుండు నడిమింటికి వచ్చి పాండేశముం గాల్చుచున్నాడు. కావున ఇది ఈమద్దిక్రింద నాయన ఇంచుక పేపు కూరుచుండును గాక' అని.

మూఁదవయంకమున సీత గోదావరిచెంత సూర్యపూజకు పూలు కోసికొనుటకు వచ్చెనే భాగీరథితో కూడ అప్పుడు ఆమె తాను పాతాళముననే భాగీరథి మహిమచే గోదావరికి వచ్చి, అందు మడుగున పైకి లేచి వచ్చినది. ఆచోట వ్యాఖ్యానమున (చూ. పుట 138) అట్లు కావని, అవనివృత్తముననే వచ్చినది. అన్నివాయుధ పౌర పాటు. 'మరుగునుండి' అని చెప్పఁబడినదిగదా. స్నానమునకు పోయి వచ్చుట యన రేవునుండి' అనఁదగును. ఏదవయంకమున సీత వచ్చిన తెలుగు. ఇట్లు చెప్పఁబడి నది. చూ VII-౧౬- 'మన్మథివ శ్చభృతి గాల్గ మమ్మో.' ఇత్యాది. ఇదిమ గోదావరినుండి అట్లే కానోపును. రాముడు జనస్థానమునుండి తరలఁగి, సీతయు మదరల అట్లే పోయి భాగీరథిం గలపికొన్నది. మఱికొంతపేపటికే అంతర్నాటిక కాఁగానే జాహ్నువీ సీత పృథుర్లం ఆయావిర్భావము.

ఆ యుదయమున, పూర్వాష్టమమున వసిష్ఠారుంధతీకౌసల్యారులు వాల్మీకియాశ్ర మముం జేరిరి. అప్పుడే వాల్మీకి వసిష్ఠునికి కల్యాణిని మధువర్కము పెట్టినది. వానికి ఒక్క చోట వసతి చూపఁబడినది. వసిష్ఠుడు వాల్మీకితోడనే ప్రొద్దుపుప్పుచుండెను. తరువాత కొంతపేపటికి చంద్రద్వీపమునుండి వచ్చిన జనకుడు వాల్మీకియాశ్రమము చేరెను. ఆయనకు పెరుగుతేనెలతో మధువర్కము జలంగఁబడినది. ఆయన వసిష్ఠ వాల్మీకులను ఉపాసించి వచ్చి, తన పై భాననకకు తగినట్లు, ఒకచెట్టిక్రింద కూర్చుండెను. అదటికి అరుంధతి కౌసల్యను ఆయనం జూడ తోడ్కొనివచ్చెను. ఆయన అవధికం లోం శిరస్సుగా అరుంధతికి మొక్కుగా, ఆమె ఆశీర్వదించినది—“అయ న్నాన్తం పునాకు, దేవః పరోరజాః, య ఏష తపతి.” ‘ఈ తపించుచున్న దేవుడు పరోరజుఁడు విన్ను పవిత్రుం జేయుగాక,’ అని, అనఁగా ఈయెందకాయుచున్న సూర్యుడు అన్నమాది, అప్పుడు ఆయన రలాదింతపూజుఁడు. తరువాత వారు

అప్పు జూచుట, అతఁడు అశ్వమును దూడఁబోవుట-పైవికుల దృప్తవాక్కు—అతఁడు వారిని మఱుమాడుట. అనంతరము చంద్రకేతు నెదుర్కొనుట-వారి దివ్యాప్తయోధ్యము-శ్రీరాముఁడు దానిని వారింది, లవకుళలం గలదికొనుట—అప్పటికి సూర్యుఁడు లలాటంతపుఁ దగుట. జనకకౌసల్యా లవ సమాగమ మయిన తర్వాత, వా రందఱు వాల్మీకి తయారుచేయించిన ఆ విందు అరగింది యుందురు, తరువాత వారికి లవ చంద్రకేతుల పోరు చెవిం బడినది. దానిని మాన్పను వారు వరుడు లేదును వచ్చు చుండిరి. అప్పటికి కుశలవరామసమాగమము జరుగుచుండినది. ఆ కుశువులే రామునికి వారి కడకు దారి దూపుదురు.

ఇంచుమించుగా ఏకకాలమున మూడవయంకపు తమసా సీతావాసంతిరాసుల సమాగమము జనస్థానమున జరుగుచుండఁగా వాల్మీకియాశ్రమమున కౌసల్యాజనకాదుల సమాగమము జరుగుట. ఇట్లు రెండంకాల కథల యోగపద్యము మఱియే నాటక మునను ఉండఁబోదు. ఈ సంవిధానము భవభూతిచేతనే ఇందే సంపాదితము.

మఱి రాముఁడు అంత ప్రోద్బుధుననే రెండవ యంకమున శంబూకుం గొట్టి వచ్చినవాఁడు, మట్టిమహ్యహ్నాసమయమున కుశలపులతో అట్లున్నవాఁడు ఆయనంత రము అనాదే గంగతీరమున ఆయప్పరసం యాటం జూచి, తరువాత అరుంధతి వాల్మీకులు తనకుం గూర్చిన సీతను కుశలపులను ఇంకను తనవారిసందఱిని కూడి అయోధ్యకు తరలుట కథాపస్త్రువు. వసిష్ఠాదులకు వాల్మీకి వద్దింపించిన సంతర్పణ ఐనది. మఱి రామునికోఁ రాముఁడు అగస్త్యాశ్రమమునకు పోయి మరలినాఁడు. అచట మధువర్కమో మఱి యేదియో లోపాముద్రమ్మచేత పొందియుండునాఁ ఁహింపఁదగునేమో.

మఱియు కొన్ని కాలసూచనలు కలవు గాని వాని వివియోగమును ఆలోచించి నిజాయంపవలసి యున్నది.

(గ) 'అయల్లు దివ్యుడు పన్నెండేండ్ల యజ్ఞము తొడంగినాఁడు.' ఈ యజ్ఞ రంభము సీతావివాసమునకు ముందే. కొన్ని నెలలైనను-ఒక్కనెల ఐనను-ఐయుండఁ దగును. తాకున్న ఆష్టావక్రసందేశమునకు అక్కఱ యుండదు. విన్న మొన్న ఁరికి పోయినవారు ఇంతతో అంత ప్రధానసందేశముం బింపుదురా? తామే సమక్షమున చేప్పి పోరా? ఇది మాటిమాటికి ఎద్దరింపఁదగిన విషయ మయినను, కొంత కాల యాపన సమంజస మగును.

ఆ యజ్ఞము ఫలానా నెలలో తొడంగవలసినది అను వియమ ముందునా? సందేశము తెచ్చిన అష్టావక్రుని రాముడు మా బావగారు నిర్విఘ్నముగా సోమపానము గావించినారా అని యడుగును. సత్రారంభానంతరము ఎన్నాళ్ళకు సోమపానము చేయవలయును? ఇప్పుడు కుశలపురి యద్దిపూర్తి దినమును కవిపట్టి. దానినుండి వెనుకకు రెక్కపేసి సీతావివాహదినము ఊహింపబడినది. అవి తెలిసిన అటునుండియు ఈ నిర్ణయమును ఆరపి సరిమాడఁదగియుండును.

(b) 'దేవ్యా కృత్యన్య జగతః ద్వాదశః పరివత్సరః'—ద్వాదశార్థి పూర్తియైనను, ఆ దినము శ్రయోదశార్థిము పెట్టినను. సీత పోయి ఇంతకాలమైనది యని యేడ్చునపుడు ఆ పన్నెండే మనసునకు వచ్చుట న్యాయము.

(c) 'భోభోః వైనికాః, ఏష ఖలు కుమారచన్ద్రకేతు రాజ్ఞాపయతి ...' గుఱ్ఱమును సేనయు ఏవేళు అవటికి చేరియుందురు: 'రాజపుత్ర శ్చన్ద్రకేతు రరివిమర్దనః, సౌమ్య పూర్వారణ్య దర్శనకుతూహ లాక్షి ప్రహృదయః....' పగటి యేవేళలో ఇట్లు అడవిం జారు కుతూహలము వహింపఁదగును; ఇట్టిట్లు ఈ విచార మింకను సాగింపఁదగియుండును.

I-ఒక అషాఢ శుద్ధ పూర్వాష్టమ. I-II కి నడుమ ఎడము పన్నెండేండ్లు. II-విష్ణు. ఒక అషాఢ శుద్ధ పూర్వాష్టమ. II దాని ముఖునటి పూర్వాష్టమ. III-నాడే, ఇంక కొంతసేవటికి. IV-V-మూడవదాని సమకాలముననే. VI-నాడే, మధ్యాహ్నము. VII-నాడే-అవరాహము.

౧౭ - ఉత్తరచరితమున దేవతలయు అతిమానుషములయు

అనుప్రవేశము

ప్రస్తావనలోనే ఆ కాలపు - ఆయోధ్యావాసులైన నటసూత్రదారులు, రాముని యింట తమ కులవృత్తి నలుపువారు, సీతాసవాదము రాముని చెవింటిని మిక్కిలి కష్టము కలుగుననియు, దానిని తొలగింప నెల్ల విధముల ఋషులును దేవతలును మేలుపేయుదురు అనియు ఒండొరు లనుకొని యిట్టి యతిమానుష వ్యతికరములు ఇందు పెల్లుగా నమకూడఁగల వని సూచించినారు—

1. యజ్ఞములయందలి యదృష్టఫలమునవిశ్వాసము. నాటకమున తదానుషంగిక ప్రయోజనము. ఋశ్యశృంగుడు ద్వాదశ వార్షిక సత్రము తొడంగి నిర్వహించినాడు. శ్రీరాముడు అశ్వమేధముం దొడంగినాడు. అది రాముని పెద్దల నందఱిని సీతపై నది పుట్టినపుడు ఆమె వివాసమును అర్ధసీక దూరాన ఉంచినది. వివాసము జరిగి

పోయినది. ఇది సీతకు బంగారు ప్రతికృతిని చేయించి వివాహిత సీతయందలి రాముని యనురాగముం బ్రకటించి ఆమెను పునః సంయోగోత్సవం జేపినది. చూ-

సీతాం హిత్యా దశముఖః శ్రు నోఽపయేమే య దన్యాం
తస్యా ఏవ ప్రతికృతిసఖో యత్కృతూ నాజహార
వృత్తానేన శ్రవణ విషయప్రాపితా తేన భర్తః
సా దుర్వారం కథమపి పరిత్యాగదుఃఖం విషేషే. రఘు.XIV-౮౭.

2. నాటకారంభముననే సీతకు రామునిచే తన గొప్ప దృఢవిశ్వాసము చిత్త పరిపాకము అమె చిత్తమునుం గూడ అనుగుణముగా సంస్కరించుటకు చెప్పబడినది.

‘ఋషీణాం పున రాద్యానాం వాచ మర్థోనుభావతః’ I - 3 అని.

మరలను రాముఁడు ఆ తన విశ్వాసమును చిత్తవృత్తిని ప్రకటించినాఁడు.

‘సాక్షాత్కృత భర్తాణో మహర్షయః. తేహం అమృతసారాణి పశోర కాంసి ప్రజ్ఞానాని న క్వచి ద్వాన్యహస్యన్తే. ఇతి ఆనభిః జ్ఞానీయాని.’ అని VII-౧.

అరుంధతియు శాంతయు గొప్ప మునిపత్నులు

“ఇదం భగవ త్యారున్ధత్యా దేవ్యా శాస్త్రం చ భూయోభూయః
సన్నిప్తమ్ ‘యః కశ్చి ద్గర్భదోహ దోస్యాః, సోఽచిరాత్ సంపాదయిశక్యః.’ ”

అని, సీతకు ఇన్నాళ్ళును అమె దోహదములం దీర్చుచునే యున్నను ఇప్పుడు కాన్పు ప్రొద్దులు నయితము దగ్గఱుచుండఁగా ఇట్లు సందేశించుట-

‘ఏతేన చిత్రదర్శనేన ప్రత్యుత్పన్నదోహదాయః ఆస్తి మే విజ్ఞాప్యమ్...
కాశే పువగి ప్రసన్నగమ్భిరాసు వనరాజిష విహరిష్యామి, పవిత్ర సౌమ్య
శిశిరావగాహం భగవతీం భాగీరథీ మత గాహిష్యే.’

అనుదానిని వ్యాజముచేసికొని నమయము రాగలదనియు అప్పుడు ఆమెను గంగాతీరా రణ్యమున విడిచిపెట్టు మనియు అని గూఢము. దానివెంటిది రామునికి విశ్వప్రజ్ఞాను రంజన పరాయణునికే యీ జ్ఞాపిక, వసిష్ఠసందేశము—

‘యుక్తః ప్రజానా మహర్షజ్ఞానే స్వాః

తస్యా ద్యోయత్ పరమం ధనం వః.’

అట్లు సీతను త్యజించియేదియు వ్రజల రంజంపఁ దివురుమనుటకే. ఇట్టి దోహదము పూర్వానుభవరసముచే సీతకుతప్ప మఱి యెవరెవరును కలుగదు. అట్లు సర్వథా పవిత్ర

శిల యని తాను నమ్మియు ప్రజాప్రీత్యర్థము శ్రీరాముఁడుగాక అన్యుఁడు ఈ తెంపుతో వివాసము చేయఁడు. ఇట్లు అరుంధతివస్థులు విన్నమొప్పు రాజ్యపట్టాభిషేకమయిన సీతారాముల విషయమున తమ మనంబుల యిచ్చియాయము గొనుట, లంకాతీరమున సీత తన పాతివ్రత్యపవిత్రతను అద్భుతముగా రుజువుచేసి యున్నను, ఇచటి ప్రజలకు అవిషయమున అతిశయము కలుగక పోవు. వానిని నయితము తీర్చినం గాని సీతారాము లకు నిత్యక్షేమము శ్రేయము కలుగవు. మఱి యిట్లు ఇంత చేసినంగాని అవి తీరువు. ఇక వారికి మనము అవి కూర్చవలరా అను నత్యంత వాత్సల్యముచేత. రాముఁడు కాక అన్యుఁడు అట్లు తెగువతో సీతావివాసము చేయఁడు. సీత కాక అన్య దానిని అట్లు ఓర్పుతో అనుభవించదు, వసిష్ఠార్కుంధతి వార్మకి భాగీరథ్యాదులు ఈ లక్ష్మీనారాయణుల యెడఁ గాక మఱెవరికిని అట్లు పునఃసంయోజనమును సంపాదించ వనివడరు. ఇదెల్ల ఈ నాటకమున గూఢము.

3. రాముఁడు సీతాప్రమాదికి జ్వంభకాస్త్రముల ననుగ్రహించుట, చిత్రగత భాగీరథిని 'తల్లి, నీవు కోరదు పితయందు అరుంధతియుం బోలె నెవమును అను ద్యావించువుగాక' అని ప్రార్థించుటయు, వివాసిత సీతను మఱి ధిక్కురేనిదానిని కాపు మని వసుంధరకు అప్పగించుటయు—ఇవి అలవోకగా పలికిన వలుకులం బోలి నమ యాన సత్యములై నెఱవేటి యతివృత్తమును శుభాంతమునకు చేర్చినవి.

4. వనదేవత వాపంతియు నదీదేవతలు మురళా తమనలుమ (భగవతి గోదా వరియు) మూర్తులుగొని సంభాషించి కథను నడపివారు.

5. వార్మకి మాత్సరంద అవిశ్వాసము బ్రహ్మసాక్షాత్కారము రామకథాసాక్షాత్కారము నై తొలికావ్యము రామాయణము రచితమైనది.

6. ప్రాణముపోయి బాధలు తీయను గాక యని తనలో-ఏటిలో-దూకిన సీతకు భాగీరథియు, అక్లేతమెతో పృథ్వీయు విరపాయముగా అతిసుఖముగా ప్రసవము గావించి పాతాళమున తమ యింట వన్నెండేడ్లు ఓమినారు.

7. భాగీరథి శిశువులను స్తన్యత్యాగానంతరము సర్పస్కారార్థము వార్మకికి అప్పగించినది.

8. శ్రీరాముఁడు ఇంకను నేటి 'పిర్కాప్త' శిల్పవీరులు అందుకొనలేకయే యున్న మహిమ గల పుష్పకమున యాశాయతములు గావించినాఁడు.

9. అగ్రీరవాక్కున శంభూకవధచే చచ్చిన బాపనబాలుడు బ్రతికి లేచు నవి విని అట్లు ఆతనిని వదించి ఆ బాలం బ్రదికించినాడు.

10. హతశంభూకుడు దివ్యపురుషుడై శ్రీరామునికి పరిచర్యచేసి దేవయాన మున వైరాజములకుం దరలివారు.

11. అదృశ్య కమన తోడున ఆదృశ్య సీత వాసంతీరాముల యెదుట చరించు శ్రీరాముని మూర్ఖుల దేర్పుడు తాను ఏడ్చును సంతోషమును అనుభవించి పునఃసంయోగమునకు ఉత్సుకురా లైనది.

12. భాగీరథి ఎప్పుడో (౧) ఆరుంధతికి సీత కాన్పును కుశలవులు వాల్మీకి కడ పెరుగుచుండుటను ఎఱింగించి సంతోషపెట్టినది.

13. లవుడు జ్వంభకములతో సేనను ప్రాన్యజవి యించి తేర్చును. లవ చంద్రకేతులు అస్త్రయుద్ధమును చేయుదురు. దానిని విద్యాధరులు మింబ విమానముల నుండి చూతురు.

14. సురదుండుభులు మ్రోగును. దివ్యపుష్పములు వర్షించును.

15. వాల్మీకి తన ప్రభావమున భాగీరథీ తీరాభోగమున బ్రహ్మ క్షత్త్ర పౌర జానపద సమేతమయిన ప్రజలను లక్ష్మణాదులను విలిచి నకలమైన దేవాసుర తిర్యగు రగ నాయక సంయుక్తముగా జంగమము స్థావరము నగు భూతగ్రామమును ఒక్కడ సమకూర్చును.

16. వారి యెదుట అచ్చరలచే సీత గంగలో దూకుట కాన్పుగుట మొదలగు ఉత్తరరామకథను నాటక మాడించును.

17. మథనమునం బోలె కలగిన గంగనుండి లేచిన వృద్ధి భాగీరథులచే సీత ఆరుంధతికి అప్పగింపబడి ఆమెచే శ్రీరాములతో కూర్చుండును. వృద్ధియు భాగీరథియు తాము రాముని మాటను జరిపి ఋణము తీర్చుకొంటిమని ఆయానతో పలికి నీడ్చుదురు...

18. శ్రీరాముడు సీతా లవకులతోను, తన నకల బంధుజనముతోను కూడి వాల్మీకి అనుగ్రహము బడసి అశ్వమేధమునకు పజ్జల దగుటకు పుష్పకమునం దరలగలుగును. ఇట్టిదెల్ల ఆ శ్రేతాయుగకథ అట్లు తద్దేశకాలానురూపముగా మహాకవిచే సమకూర్చబడినది...

౧౮ - కారుణ్యం భవభూతి రేవ తనుతే !

ఉత్తరచరితము కవియుత్తమ నాటకము, లోకోత్తమనాటకమును. తొలి యంకమున నకలనాటకమునకు పునాది చక్కగా ఆమర్పబడినది. తొలి స్లోకమే 'కిన్తస్యస్థాన విత్యత్వమ్' ఇత్యాది నాటకమున కెల్ల కీలకము. దాననే రాముని రాజ ధర్మానుష్ఠాన విత్యత్వమును ఆతనియు అస్వాతంత్ర్యమును ఇంచుక సూచిత మగు చున్నది. అట్లే అదే 'కష్టం జనః కులధనై రనురక్షసియః' అనుటలోను సూచితము. అది 'యదివా జానకీ మపి' అను విశ్వాదియందును. అంతటి చిత్రదర్శనముననే ఆరంభమైనది సీతకు అదేమో భయమును ఏడుపును. రాముడును దీరోదాత్తరే 'అయంతే బాష్పిమః' 1.౨౨. అను సంతకా ఏడువఁజొచ్చును. సీత గర్భిణి ఎప్పుడు ఎట్లుండి ఎటువచ్చునో అని భాగీరథిని జూడఁగానే రాముడు తచ్చివానుభ్యానపరతను ప్రార్థించుట. 'జీవయన్నివ' 'ఇయంగేహ లక్ష్మిః' 'అదైవతం సుఖదుఃఖయోః' అని సీతను కవ్వడు తాఁకుచు విమురుచు చాల సంయోగ సంకోషముగా ముండుట ఇదెల్ల 'అహహ! తీవ్రసంవేగో వాగ్వజః' అని మూర్ఛిల్లుటకును వివాసవిశ్చయమునకును దాన తన కింక ఈ లోకమును జీర్ణారణ్యము చేసికొనుటకును ఎట్టి పరభాగముఁ గూర్చును. రామునియేడ్చు ఆరంభమైనది. ఆ విచిత్రమున తొలి యుప్పైన రేచి అకఁగినది. ఇంక నది రాముని చిత్రమువ కుములుచునే ఉన్నది. పండ్రెండేండ్ల యనంతరము దండకారణ్యముల భాగములు చూడఁగా పొక్కుకట్టినపుండు పెలవేసి ఓర్వరాని నొప్పియై తినట్లుగా, ఆ దుఃఖము పొంగి క్రొత్తవసినది. పంచవటిలో ప్రత్యక్ష వాసంతి యెదురను తిరస్కృత సీత యెదురను, అందఱిని అట్లు గాంచుచున్న తమర యెదురను ఆ యేడ్చు ఎన్నితెఱంగుల పెనుకరదములుగా పొరలినది; అట్లే సీతకును ఆ కరదమునకు ప్రతికరదము పొరలుచుండినది గదా. సీతపై అట్లు మిక్కిలి కూర్మిగల వాసంతికి రాముని యసహాయకను అదైర్యమును అట్లు గాంచిన వాసంతికి అది యెట్టి యేడుపు; ఇన్ని విధాల వీరి యేడ్పులం గాంచుచున్న తమనది అది యెట్టి యేడ్పు; ఇవన్నియు ఎంతెంత యేడ్పులు, ఎట్లెట్టి యేడ్పులు; 'ఏకో రవః కరుణ ఏవ విమిత్రదేదా ద్విన్నః పృథక్పృథ గివాశ్రయతే వివర్తకాః' రాముఁకముం గాంచుచు, కూడనే ఏడ్చుచున్న సీతకు 'తటస్థం నై ర్భ్యాత్' (III.8) మొదలు కొని 'దయితకరుడై ర్గతకరుణం ద్రవీభూతం ప్రేష్టా తవ హృదయం' అనువఱకు క్రమముగా భావము పరిణమింబొంది, రాముడు తన బంగరు సీతబొమ్మనే చూచి యూరదీల్లుచున్నాడని వివఁగానే విజపరిత్యాగరణ్యము వీడిపోయినది, తమసా వాసం

తులకు ఇంతటి యీ యేడ్పును ఇక నోర్వ శక్యముగానిదానిని పెద్దలు కూడి యత్నించి తీర్చిన బాగుగా నుండునే, అట్లు తీర్తురా అని తోచినది.

తరువాత వాల్మీకి యాశ్రమమున అట్లు కలసికొన్న యరుంధతీ కొసల్యా జనకులది, ఒకరింగాంచి యొకరికి వృద్ధులకు సీతారామ స్మరణచేతను, లవదర్శనము చేతను అదెంత యేడ్పు! తరువాత దశరథ సారథియగు ముసలి సుమంత్రుడు రాముని బాలవరితము చూచి యెఱింగినవాడు ఆ యింటి సొంతగానివలె సీతా వివాసము నకు నెడ్చుచున్నవాడు నేడు చంద్రకేతు సారథిగా వచ్చినవాడు లవుం గాంచి రాముని పోలికలు తలంచుకొని 'అయ్యో! సీత పోయినదే ఇక నిదెట్టి తలంపు నాకు' అని తలపోసికొనుటయు, లవునివలన దెబ్బ తగులినక చంద్రకేతువును కాపాడి నాయన లకు అప్పగింపఁగలనా అని దిగులుపడినదియు అదెట్టి యేడ్పు! అంతట దారిలో రాముడు కుశలవులం గలసికొనఁగా, వారిం గాంచి లాలింపవలయు నని చిత్తము కరఁగి లాలించుచు, వారి రూపాన సీతపోలికను తలంచుకొనఁగా అతనికి అదెంత ఆకాసము దాకిన యేడ్పు పోటు! అటు తర్వాత వాల్మీకియాటలో సీతకు క్రవ్యాద దర్శన గంగాపతన గర్భమోచన రామస్మరణలచే అదెంత దుఃఖము! ఆ యాటం గాంచిన రామునికి మూర్ఛపర్యంత మయినది యేడ్పు! దాని నంతయు చూడలేక లక్ష్మణునికిని, అంతట సీత రోకాంతరమునకు పోనే పోయినదే యని రామునికి దుఃఖపరమావధి! అందుండి ఒక్కుమ్మడి సంయోగానంద ప్రాదమున మునుకయు తేలుటయు ఈదులాడుటయు! కావుననే 'కారుణ్యం భవభూతి రేవ తనుతే!' 'భవభూతే! సమ్మన్దాత్ భూధరభూ రేవ భారతీ భాతి! ఏతత్కృత 'కారుణ్యే కి మన్యథా రోదితి గ్రావా!' అను సాధువాదములు.

౧౯ - సీతకు పునఃసంయోగోత్సవకథ కలిగించుట ఆవశ్యకము

బెల్వాల్యారు పండితుడు-'బిల్వళికారుడు'-భవభూతి రాముని మరల అట్లు పంచవటికి సీతాసంయోగ విశ్రం భాతిప్రసంగ సాక్షి యైనచోటికి తెచ్చుట మిక్కిలియు ప్రతిభపని, అది అతని యదృష్టము అని మెచ్చుకొన్నాడు. అది యట్లేకదా. ఐనను కుందమాలాకారుడు రాముని నైమిశముం జేర్చి అందు దండకపోలిక చెప్పి ఎంతయో కథను చమత్కారముగా అల్లఁగా, దాన ప్రతిబుద్ధుడై భవభూతి యతనిని ఇట్లు సాక్షిద్దండకనే చేర్చినాడు. అట్లు చేర్చు తలంపు ఆ నైమిశదండకలపోలిక స్మరణ

మునం గలిగినదే, అదృశ్య సీత అందును ఉన్నది, ఇందును ఉన్నది. కావున తక్కిన కిల్చన కవికి ఎక్కువ మెఱుగుతో లేచును. స్వప్ననాటకమున వానవదత్త కారిపోయినదన్న ప్రవాదవాక్తికథలో వానవదత్త యౌగంధరునికి పరీకు. తాను పద్మావతి యవేక్షణమున నెలకొని ఉదయనుని యాపెండ్లిని దానను తనకైన యాతని రతి సదలకుండుటను అట్లట్లు కనుగొను నవకాశములు గలిగి పునఃసంయోగమునకు ఒడంబింప వలసిన యక్కఱలేక సమయమునకు తాను సిద్ధముగానే యున్నది. చూ. స్వప్న - IV.

రాజా—కా గలి? క్రూరుతాం—

పద్మావతి బహుమతా మమ యద్యపి గూపకల మాధుర్యైః

వానవదత్తబద్ధం న తు తావ స్మే మనో హరతి.

వాసవ—(అత్యంతము.) భవతు, దత్తం వేతనం తస్య పరిభేదస్య. అహో! అజ్ఞాతవాపో ౭పి అత్ర బహుగుణః సమృద్ధతే.

అని వానవదత్త యూతిడిల్లి కనుపెట్టుకొని యున్నది. శాకుంతలముననో ఆ వికారణము శకుంతలరతికి పెద్దపెట్టు. అది దుష్కంతుడు దిగులుపడునంతటిది. కావుననే శకుంతలను మారీచాశ్రమమునం గాంచగానే ఆయనుశయద్గుడు ఆమె పాదాల వ్రాలి ఉమ వేడినాడు. 'మేనక చెలి సానుమతి దుష్కంతు నగరుకు పోయి రాజా ననుశయ దుఃఖమును కనులార పొంచిచూచి 'సర్వతా వయస్య ప్రమాణ్ణితం త్వయా ప్రత్యాదేశదుఃఖం శకున్తలాయాః' అని పొగడ్తను పలికి శకుంతలం దేర్చ మరలినది. అదిమొదలు తాను తేజీ శకుంతలయు 'యథా సానుమత్యా ఆఖ్యాతం తథా నమ్మావ్యతే' అని పునఃసంయోగమును ఎదురుచూచుచుండినది. ఇందు.

రామ—ను అకరుణే వై దీహి, క్వాసి? ప్రసీద, న మాం ఏవంవిధం పరిత్యక్తుమర్హసి.

సీత—అజ్ఞ ఉత్త, విపరీదం విల ఏదం" (III)

అను విపరీత భావితములం బలుకునంత విరహోన్మత్తుడై, రాముడు ఇంటికి పోయి నా బంగారు సీతబొమ్మనైనను చూచుకొందును అని పలికి సీతచేత 'ఉత్థాత మిదాపిం మే పరిత్యాగశల్య మార్ఘపుత్రేణా' అని పలికించి ఆమెను పునఃసంయోగోత్సాహము చేసినాడు. ధాన కాళిదాసులను మించినట్లు తన నాయికానాయక(=మానవ) హృదయ పరిణామ తత్త్వ జ్ఞానములం బ్రకటించినాడు. అట్లే జనక - కౌసల్యంల కోపతాప

పరిహారణ సందర్భమునను ప్రకటించినాడు. ఈ యన్నింటికంటెను అతిశయముగ ఆ కుశలవ ప్రత్యభిజ్ఞాన ప్రకారమును సమకూర్చి అందు కాళిదాసును దిజ్ఞాగుని అందుకొనుటయే కాక అతిక్రమించినాడా యని కొందఱు ఆ నైపుణిం బ్రశంసించి నారు. ఆ ప్రకార మెల్ల పై పోలిక పరిశీలనమున పరిశీలితము.

ఇదెల్ల తెన్నుగానే యున్నను, దీనిని చక్కగా జూడ, వీయభిజ్ఞాన నిర్వహణ మున నిజముగా కాళిదాసుని మించుట తోచదు. అట్లే కుందమాల నైనను అంతగా మించుట తోచదు.

౨౦ - కుమార ప్రత్యభిజ్ఞానాదికము—షేక్స్పియరు మహాకవి

ఈ కుమార ప్రత్యభిజ్ఞానము శాకుంతలమున కలదు. కుందమాలయందును కలదు. ఉత్తర చరితమునను కలదు. మఱి ఆంగ్ల మహాకవి షేక్స్పియరు ప్రతిభకు గోచరముగాని లోకమును మానవుఁడును సంవిధానమును సుఖమును దుఃఖమును మఱేదియును లేదు. అతనిసృష్టి నిజముగా బ్రహ్మసృష్టిని మించినది. త్రిలోకీ విశాలమును వివిధమును, ఆతఁడు రవి గానని యెన్నింటినో కాంచిన మహాకవి, కాళిదాస భవభూతులకన్న ఎన్నియో సూర్ల యేండ్లు చిన్నవాఁడు. ఇప్పటికి నాలుగు వందల యేండ్లనాటివాఁడు. దెరయసు హిస్టాస్పసు, అరీసాందరు, జూలీసు సీజరు అగస్తసు, చార్లమేను, ప్రభృతుల పారసీక యవన హాజాది సామ్రాజ్యముల విన్న వాఁడు కన్నవాఁడు. 'రీనేసెన్సు' 'రెఫర్మేషను' ప్రభృతి మహా సంస్కారముల గాలులు సోకినవాఁడు. అట్లే ఆయాదేశాల మహాకవుల నానా రూపకాల సంప్రదాయ ముల యనంతరుఁడు తత్సకల పూర్వసంప్రదాయ వాసనావాసితుఁడు. ఆయినను పుట్టు న్నతంత్రుఁడు. తానును "నాటకేషు వయ మేవ" అను దీమఃమునకు అనూనార్తుఁడు. మఱి యిట్టి కుమారుల యజాత నిర్వాసమును కాలాంతర ప్రత్యభిజ్ఞానమును గల సంవిధానము ఆనాటకాల మహావిశ్వమున కలదా యని చూడగా, ఒకట రెంటి నొక కొంత కనఁబడినది. సంవాదమునకును తారతమ్య గణనకును ఇదే వాని నన్నింటిని, పునరుక్తి యగునని గణింపక, ఒక్కట నుదాహరించెదను.

శాకుంతలమున రాజు 'ఇద ముపనతం' అని తనకడకు వచ్చినదానిని, ఆ రూపాద్భుతమును తన వంశ ప్రతిష్ఠను దాల్చినదానిని శకుంతలను నిరాకరించితినే, అమె యింక దొరకనట్లు ఆకాశమున కలవిపోయెనే, నా ధర్మపత్నియు పోయినది, నా వంశమును ఉత్పన్నమైనది! అయ్యో! అని యనుశయమున మాడిమాడి యేడ్చి యేడ్చి

మూర్ఖునినాడు. అది యాతని దుఃఖపరాకాష్ఠ. అంతటి మాతరి మెతనిజీచిన విహాస కుని యాత్తవ్వనికి మేలుకొని, ఆ మాతరి తెచ్చిన యింద్రుని పిలుపునకు అతని రథ ముననే నర్హమునకు పోయి దుర్జయనంహారము గావించి యింద్రనత్కారముఁ బడసి మఱునాడు మరుదురో మాతరి హేమకూచి మార్గముం బట్టిగా, అది మార్గవశమున తగిలిన మారీచాశ్రమముచెంత దిగి ఆ మహర్షి దర్శనము చేసికొని పోగోరినాడు.

(1) అప్పటికే అతనికి ఒకమాటు అంతరాత్మ సదాహ్యంతాకరణముగా ఆకస్మికముగా ప్రసారము గన్నది. ఇది గొప్ప కుఠితనము. (2) అంతటి ఆ ప్రజావతి యాశ్రమముం బ్రవేశించునో రాజానకు మఱియు అమృతప్రముదువున మునిగినట్లు నిర్వృతి గడిగినది. (3) మాతరి రాజాను అశోక (=శోకముత్యపు) వృక్షమునీడలో నుండు మది తాను ప్రజావతిదర్శనమునకు తగిన సమయము కనుగొనిరా బోవును. (4) రాజానకు బాహుస్పృహకుభిమి త్రము దోచును. అయినను తనకు ఒక్కచేత కోరిక యైన శకుంతలనమాగమము తానే మునుపు. నీ రా మోకాల్పొద్దినట్లు. అవధీరణ చేసినది ఇక మరలను అని యనుకొనును. (5) దానికి 'మా తియ, మా తియ చావలం కురు' అని 'అట్లు అనుకొనకు, నిరాశెంచకు' అన్నట్లు ఉపక్రమింపి నినఁబడును. (6) అంతటి వసిబాదాడు మహానత్త్వంబు పింహుపింహుతో అమికొనుచున్నవాడు అగుమిను. (7) అతనియందు రాజానకు బొనసెత్తుతునియందుదోరె మనసు తగులు కొనును. (8) వసింపఁగా అతడు రాజానకు మహాతేజోఽజముగాఁ దోచును. (9) అతఁడు బొమ్మ నిమ్మవి చేయి చావఁగా అందు రాజానకు జాంగ్రహితాంగుళిత యను చక్రవర్తిరక్షణము అగుచును. (10) అతనిది ముద్దాశను తారించును అతని మనసున అనుకలుగును. (11) ఆ బాదవి తాను మహర్షివృత్త అని పిలువఁగా తానపి అతఁడు మహర్షివృత్తుడు కాదు అనును. (12) ఆ తానపికోరికే అపింహాకిశోరమును వాని పట్టునుంటి విడిచింప ఆ బాదవి తాకఁగా, తనకు అదేమో చెప్పనలవికాని నృత్య సుఖము కలుగును. (13) ఆ తానపి ఆ బాదవిం గూడిన రాజాను జూచి, యిరువురి మొగములం బుకించి, బాదాడు ఆ రాజాపోరికిగా మండుటం గదివల్ల రాజాతో ఇతఁడు అంతయు పిదోరికిగా ఉన్నాడు అనును. (14) రాజా మఱి యాతని కుంఠే మది యుగంఁగా అమె అతఁడు పూరువంశజుడు అనును. రాజా బాదాడు తన పోరిక యని అమె బ్రమయిండును ఆ యేకవంశ కారణము కాదోయి అని యనుకొనును. పొన్నలు ముడిమిలో నానన్యైతై య్యుదాతో ఆరనికి పోవుట కలిగినదే. అట్టి యెవ చేసి ఇందు వచ్చియుండరా అని యనుకొని అంతలో ఆచోట మానవులకు విజయహ

ముతో ప్రవేశింపరానిదే, ఆ దెట్లు సంభవించును అని నందేహపడి తాపసిని అడుగును. ఈ చోటు మానవులకు సొంతముగా చొరరానిదే అని. (15) ఈ బాదని యమ్మ అన్నరః సంబంధముగఁది, వీనిని ఇటఁ గన్నది అని ఆమె యనును. దాన రాజానకు మఱియు ఆశ వృద్ధియగును. (16) అంతట ఆమె యేరాజర్షివత్ని అని యడుగును. దానికి తాపసి అధర్మదార పరిత్యాగిపేరు ఎవరు తలంతురు అని యనును. అదియు రాజానకు తన సొంత కథయే. (17) ఇనను ఆమె యెవరిభార్యయో, వరభార్య పేరడుగకూడదు గదా అని రాజా అనుకొనునంతలో మఱియొక తాపసి అటనెమిరిం గొనివచ్చి అబ్బాయి ఇదిగో 'సఉందరావణ్ణం 'పేళ్ళ' - శకుంత రావణ్ణం, శకుంతలా వర్ణం.. అను రెండర్థములు తోచునట్లు ఎచ్చరింపఁగా, వాడు రెండవయర్థముం గొని 'ఏదీ మాయమ్మ' అనును. అట్లు రాజానకు బాదనియమ్మపేరు శకుంతల అని తెలియును. తనకు ఇక నందేహము అంతయు తీజినను, ఒకవేళ లోకాన పేరుం పోలికలు ఉండవా అని కొంత శంకించును. (18) ఇంతలో అబ్బాయిచేతి తాయెత్తు ఎక్కడనో వడిపోయినదే అని తాపసి యనఁగా, రాజా వెరకుచు ఇదిగో అని నేలం బిడియున్నదానిని ఎత్తఁ దోయి, తాపసి ఎత్తకు అని వారించునంతలో, ఎత్తును. ఎత్తి. ఏల నన్ను వారింపితిని అని రాజుడుగఁగా తాపసి 'అది యొక ఓషధి. అబ్బాయి తాను గాది, అతని తల్లి దండ్రులు గాని దానిని ఎత్తవలసినదే కాది. ఇతరులు ఎత్తిన, మేము ఎన్నితూర్లై చూచియున్నాము, అది పాపై కఱచును అని యన్నది. ఇది నందేహమును పూర్తిగా తీర్చినది. (19) అంత హస్తాతిరేకముతో బాదని కౌగిలించుకొనఁగా, బాదలు 'ఏడు నన్ను, అమ్మకడకు పోయెదను. మా నాయన దుష్టంతుఁడు, పి వెవరవు?' అని యనఁగా, ఆ వివాదము న్రక్కయముద్రను మఱియు గట్టిపెసినది. ఇట్లది పంచొ ష్టిదిమెట్ల న్రత్యభిజ్ఞాన విశేషక. శాకుంతలేయుడు చాల విసిబాదలు, అతనికి హర్ష భావములు కలుగుటకును ప్రకటమగుటకును వయస్సు చాలము. ఇనను దుండగీదే. తాను 'అపరిత స్యామి ఆర్యన్య ఆన్రతిలోమః సంస్కృతః' అని తాపసి యన్నట్లు దుష్టంతుఁడు తాకినను ఎత్తుకొన్నను కౌగిలించినను అతనికిడ అంత విన్ననువుగా ముందుట అది యొక 'ఇద మిత్య'మని తోచుని భావంపుఁ జేయే. దానిని (20) ఇరువది యేడ మెట్లుగాఁ గొనఁదగును.

కుండమాలలో (1) శ్రీరాముని యంతఃపురపరివారకులు కంచుకి ప్రభృతులు మునిబాదరుగా మన్న కుశలపులం గని వారు శ్రీరాముని బాంధావమును తలంపించు చున్నారని యనుకొనుచున్నారని రాముడు విని యాశ్చర్యపడును. (2) తరువాత

కుశలవదర్శనమాత్రమున శ్రీరామునికి పరవశత గొల్పు నాశ్చర్యముచే, తనకు తెలియ కయే 'తథా ప్యాపాతమాత్రేణ చక్షు రుద్వాప్సృతాం గతం' అని కన్నుల పీరు తేజినది. (3) వారి యాకారము వేషము నడక వినయగంభీర ప్రశాంతమనోహరముగా ఉన్న దని యనుకొనును. (4) వారిని నెట్టన కౌగిలించుకొని ఆ స్పర్శకు హృదయమున సంతసిల్లును. (5) వారిని పింహాసనమున తన యెడిలో కూర్చుండఁజెట్టుకొనును. (6) సీత వివాసనమై పండ్రెండేండ్లు ఆయినది. వీరి వయసును అంతగానే ఉన్నది అని యనుకొనును. (7) దూరదేశమున ఉన్న నాయన తన పరోక్షమున పుట్టి యెదుగు బిడ్డలంగూర్చి ఏమేమి తలపోపికొని మనసున కరంగునో, వీరిం గాంచఁగా తనకును ఇప్పుడు అట్లు మనసు కరంగుచున్నది అని యనుకొనును. (8) ఆ బాలురు పింహాసనస్పర్శమున రాఘవేతరులవలె తల పగులక యుండుటను పరికించి శంకించియు, అది యొకవేళ వాల్మీకి సంస్కారమహిమ కాఁబోలు నని తలంచును. (9) వారు సూర్యవంశజులనియు క్షత్రియ బ్రహ్మచారులనియు విని; తన వంశమువారుగనే యున్నారే అని రాముఁడు ఆశ్చర్యపడును. వారు అమడలనియు, లవకుశనాములనియు, లవుఁడు తమ్ముఁడు కుక్కుఁడు అన్న యనియు ఎఱుంగును. (10a) మఱియు వారిని గన్న నాయనను (=జనకుని) వారి యమ్మ వారిమీఁద కోపము వచ్చినపుడు నిరనుక్రోశుని (=కూరుని) బిడ్డలారా యని మందలించు ననియు (b) ఆయనను వారెన్నఁడును చూడలేదు. అమ్మ యొంటిజడప్రతముంబట్టి ఆయన బ్రదికియున్నాఁడని మాత్రము ఎఱుంగుదురనియు, తెలిసికొనును. (c) అమ్మపేరు తపోవనమున అందఱు దేవి యని యందురనియు, వాల్మీకిమాత్రము వధువు అని యనుచనియును ఎఱుంగును. నిరనుక్రోశవ్యవహారము తన్నుంగూర్చినది కాఁదగుననియు, ఆ దేవీవదూవ్యవహారము సీతంగూర్చినది కాఁదగుననియు తలపోపికొనుదు, (11) అన్నివిచారము ఈ యన్నిసందర్భములు తన కుటుంబవృత్తాంతమునకు సరిపోవుచున్న వనుచు మిక్కిలి పర్యాకులుఁడగును. (12) తరువాత వాల్మీకి రచించిన రామాయణ గానము వినుచు—

‘పరిపూర్ణే తతః కాలే ద్యౌ రి జేస్తుదివాకరా

సీ తాపీ జనయామాస సా యమా తనయా పుభా’

జాతావస్థోచితం కర్మ విదధానో యథాక్రమమ్

స చకార తయో ర్నామ మునిః కుశలవా నిలి.’

అని విని అన్నిసందేహములకు నిర్ణయముఁ గాంచును. తరువాత వాల్మీకివలన సీతా పునఃసంయోగముం గాంచును.

ఉత్తరరామచరితలో (1) ఛాయాంకమున (=తృతీయాంకమున) అది యెల్లో తనకు ఈహింప నలవిపడకున్నను అన్ని తూర్పు సీతస్వర్ణసుఖముచే మూర్ఛలు తొలగిన రాముని చిత్తమున వాగారంభము పొందని ఎన్ని భావములు ప్రత్యాఘాతనకములు పుట్టియుండవు: (2) పుష్పకము దిగి లవుం గాంచగా, చంద్రకేతువు అతనిని తన్నుఁ జూచుకంటెను మిక్కిలి శివతరములగు చూపులం జూడుమని పిఠారసు చేయును. (3) రాముఁడును లవుని యాకారముంగాంచి అది యతిగంభీరము, లోకములు గావఁగల పరాక్రమముగలది, సామర్థ్యముల రాఁ, గుణముల ప్రోవు, పున్నెముల మూర్తి అని యబ్బురపడి. (4) అది ఒక్కమ్మడి తనకు దుఃఖమును తొలగించి అంత రాత్మను తన కెఱుంగరాని కారణమున స్నేహపరవశము చేయుచున్నది యని యనుకొనును. (5) అతనిని అతిప్రీతితో గాఢముగా కౌఁగిలిండుకొని, అతని వినయమును వారించుచు, జిల్లుమను ఆ స్వర్ణకు ఆనందించును. (6) అతని పీరియతమును క్షత్త్రులంకారమని ప్రశంసించును. (7) అతనికి జృంభకాస్త్రములు సంప్రదాయము లేక స్వతః ప్రకాశము లగుట ఎఱులో గదా అని వితర్కించుకొని తొలుత పుణ్యపరిపాక మహిమ కాఁబోలు అని యనుకొనును. (8) ఇంకలో కుళుని గొంతు విన్నమాత్రకే మేనఁ బులకలు చాల్చును. (9) అతని పౌరుషాతిరేకమునకు ఆశ్చర్యపడును. (10) అతనిం గొఁగిలిండుకొని అతఁడు ఎవరి బిడ్డయో తెలియదు గాని, తనకు అయాలింగనము బొరసాలింగనమువలె జిల్లుమని అప్యాయనముగా నున్నది అని యనుకొనును (11) అతనికిని లవునికిని (a) వినయముతో కూడుకొనియే (b) గతిస్థిత్యానములు సమ్రాట్టులకుం దగిననిగా నున్నవనియు. (c) మేన అసాధారణ పీరికాంతితో (d) సహజ పొందర్యము (e) సింహ ప్రసన్నప్రిమిత వీక్షితము, (f) మంగళ మృదంగధ్వనిం బోలు గొంతుఁ విలసిల్లుచున్నవనియు, (12) వారియందు తన పోలిక మాత్రమే కాక (13) సీతపోలికయు ఎక్కువగా అంతటను ఉన్నదని పరికించును. (14) ఆవనము సీతను త్యజించిన వాఁకి కాపురపువనము (15) జృంభకాస్త్రములు స్వతఃప్రకాశములు అను విషయమునను ఆ చిత్రదర్శనప్రస్తావమున ఆ దినము తాను పలికిన అభ్యనుజ్ఞ నెఱవేఱియుండు నని స్మరించును. (16) తన హృదయము ఇట్లని చెప్పరాకుండ ఆనందమున తేలియాడుచు తన్ను నమ్మించుచున్న ట్లున్నదని ఎంచుకొనును. (17) మఱియు సీతగర్భమును తాను అప్పుడు తడవిచూచి అది లోపల కవలు గలిగియున్నదని తలంచియుంటను సయితము మనసునకు తెచ్చుకొనును. ఇట్టిట్లు అన్నిసందర్భములను తలపోసికొని కుళలవులు తన బిడ్డలే అని తలంచుకొని,

ఐనను సమ్యక్క్షేరయముం గోరిముండఁగా, అది యంతర్వాటికానంతరము అరుంధతి మాటచే వాల్మీకి వారినే తెచ్చి—వీరుగో కుశలవులు అని రామునికి అప్పగించి నప్పడు కలిగినది.

షేక్స్పియరున 'వింబర్న్ డేలు' నాటకమందు లియాంటిసురాజు వ్యభిచార భ్రమచే తనకు మిక్కిలియిం గూర్చిన భార్యను కఠోరగర్భను హెర్మియానును, ఆ గర్భము మఱవనిచేతనే అహితమని శంకించి పోనాడి, చెఱసాలలో వైచి, ఆమెకు గారాబగు తమ తొలికాన్పు కొడుకును ఆమెనుండి చీల్చి ఆమెకంటఁ బడనీక దాచియుంచి, ఆ చెఱసాలలో ఆమె కన్న యాడునినుఁగును తన దేశమునకు బయట కాకులకు పేయుఁడని యుత్తరువుచేసి, అందులకై మానుసులం దఱిమి, ఇంతలో ఆపోలో దేవుని వాక్కు ఆయనసోదెకాని ద్వారమున వెడలినది—'హెర్మియాను పరమసాధ్వి, లియాంటిసు విష్కారజాసూయువు, కడు దుర్మార్గుఁడు, ఆ పుట్టినబిడ్డ ధర్మప్రజ, అది మరల దొరకకపోవునేని రాజునకు సంతతి విచ్చిన్నమై పోవును.' అని వినంబడఁగా లియాంటిసు మొండికపైయై తన దుర్మార్గహము వీడక 'ఆ వాక్కు వట్టి యరత్యము, రాజి వ్యభిచారదోష విమర్శ విర్ణయము సాఁగవలసినదే' అని దీమసమునఁ బలుకునప్పటికి తన యాకొడుకు అమ్మబెంగచే తటాయన చనిపోయినాఁ డని వార్త వినవచ్చినది. అది వినఁగానే అమ్మ హెర్మియాను మూర్ఛిల్లి చచ్చినట్లు పడినది; అందుండి రాజుమాటచే అపవీతయై ఉపచారములం దెలివి పొందక మృతి చెందినట్లులైనది. ఈ యాకస్మిత్పుఁ దార్కాణంచే ఆపోలో దేవుఁడు కరము కుపితుఁడై ఈ చావులతో తన్ను దండించినాఁ డని లియాంటిసు పశ్చాత్తప్తఁడై అనుశయ దుఃఖమున నిత్యమును ఆ రాజి కొడుకులని యని చూపిన గోరీలపై ఆశ్రులు రాల్చుచు ఆ యనుశయమునను ఆ సంతతి విచ్ఛేదమునను పడునై దేండ్లు కుములు చుండెను.

కాకులకు వేయఁబడిన ఆ వినుఁగు దేశాంతరమున గొల్లలకు దొరకి పెరిగి మోటు తీఁగెనంటి తన యందముచే ఆ దేశపు రాజకుమారు వలపునకు పాత్రమై, తన యింటికి అభినవించినవానిం గూడి యెల్లెడ్ల సందర్శముల వశమున మరల లియాంటిసు రాజ్యమున అతని యెదుటఁ దోచినది. ఆ బాల సౌభాగ్యము మఱి యింకా పాటిలేనిది, స్త్రీలను నయితము వలపించునటు లుండ, మఱి పురుషులనూట చెప్పవలయునా; లియాంటిసు ఆ యమ్మాయి గది (Paragon-Goddess) 'ఒక దేవత' అని యన్నాఁడు. అట్లు ఆ యమ్మాయిపై ఎగదిగ చూపు విలి

పిన యాతనితో మిత్ర మొక దొరసాని, హెర్మియానునకు కడుం గూర్చినది, ఆమెను ఆ చావుమూర్చునుండి తేర్చి కాచి దాచియుంచినట్టిది.

Paulina—.....Sir, my liege your eye hath too much youth in't : not a month 'fore your queen died, she was more worth such gazes than what you look on now." అని యనఁగా.

Leontes.—.....I thought of her even in these looks I made." అని యనెను. అనఁగా ఆ యమ్మాయి మరల బాల్యముగన్న హెర్మియానే అని యనవలసినట్లు. ఆమెయందు హెర్మియాను పోలిక నాకన్నుల బిందిగొన్నట్లాయెను అన్నమాట. మఱియు—

"the majesty of the creature in resemblance of the mother the affection of nobleness which nature shows above her breeding and many other evidences proclaim her with all certainty to be the king's daughter."

అని అమ్మపోలికలోని యా యమ్మాయి దొరసానికనము, తాను పెరిగిన గొల్లయింటికి మించిన యా యాభిజాత్యము, ఇంకను ఎన్నియో లక్షణములును సందర్భములును తోచియు ఆ గొల్లలవాక్కు సాక్ష్యము వినబడియు, నమ్మింప ఆ యమ్మాయి ఆ రాజుచే నష్టలబ్ధయైన తన కూతురు అని పరిగ్రహింపబడెను.

పరమసాధ్వియు పతివ్రతయు నగు హెర్మియానును విష్కారముగా విజ పరమ మిత్రునిమీదనే యసూయ పెంచుకొని వానితో వ్యభిచరించినదని బ్రమసి దండింపఁగోరి, యంతలో ఆమె విజమైన విష్కరింక శీలముగలది యన్న దేవుని వాక్కును సోదెకానివలన వినియు అవధీరజచేసి, అంతట ఆ డక్షిణమున తన కొడుకు ఆకస్మికముగా చనిపోవుటచేతను, ఆ చావువార్తకు ఆ భార్యయు మూర్ఛిల్లి మడియుట చేతను దేవుని కోపమును దాన తనకైన యా దండనను ఊహించుకొని ఆ వాక్కున నమ్మకము తిరిగి తిరముకాఁగా తన చిత్తమును నిస్సందేహ నిర్మలము చేసికొని యనుశయమున కుందుచుండి దైవసాహాయ్యమునను ఆమెను ఎట్లో పునర్జీవితమైన దానిని మరల కలసికొని కృతార్థుడైన కథ యీ రియాంటిసుది. ఉత్పత్తి పరిపూత, విప్రునకు విప్రు అని తాను ఎఱింగియు నమ్మియు, అజ్ఞానముచే దోషాంక చేసిన ప్రజల యనురంజనమునకై కఠోరగర్భనే ఆమెను వివాసనము చేసి, అంత ఆపరమ సార్వీ చారిత్రదేవత సీత ఏ రాక్షసునినోట పడినదో ఏపులివాత పడినదో యని యేడ్చి

మాది, దేవతల సాయమున ఆమె శీలము విష్కలంకమని పౌరజానపద సకల ప్రజల కంటియెదుట రుజువు పొందఁగా ఆమె మరల ప్రజాపూజ నందఁగా పునఃస్వీకృతమైన కథ శ్రీరామునిది. వీని తారతమ్యము రసకు లెఱుంగుదురు గాక.

అట్లే షేక్స్పియరు పింబరీను నాటకమున పింబరీనురాజాకొమారులు నినుఁ గులు తొట్లనుండియే తనచే వృథావమానితుడై యడవులకు వలసపోయిన వజీరుచే అపహరింపఁబడి, వీరులుగా పెరిగి యరువదియేండ్ల యనంతరము పరరాజు దండెత్తి కలిగించిన దేశ మహావిప్లవమున యుద్ధమున, తమ పెంచిన నాయన యగు నా వజీరును మాఱురూపుననున్నవానిం గూడి ఆ పింబరీనుకు బాసటగా పోరి జయముగూర్చి పింబరీనునాయనను ఆతని దేశమును కాపాడి ఆయన యెదుటఁ దోచిన బాలవీరులగు గైదీరియను—అర్విరేగసుల ప్రత్యభిజ్ఞాన ప్రస్తావమున అటు నాయన చిత్తమునఁ గాని యిటు కుమారుల చిత్తమునఁ గాని హర్షములగు నిట్టి వాత్సల్యగౌరవభావముల యుద్భూతి చెప్పఁబడలేదు. అం దొక కుమారునికి నాయన కుమారుఁ డని యెఱుఁగక మరణదండన నయితము విధించెను. అది తరువాత ఆ ముసలి వజీరుమాటచే ప్రతి పిద్ధమగుట యుండనీ, వీరు నీ కొడుకులు అని యప్పగింపఁ బడఁగా, పుట్టుమచ్చలు రుమాలు దుప్పటి మొదలగు బాహ్యపు రుజువులచే స్వీకరింపఁబడిరి. కాని హర్షభావా విర్భూతి బిద్ధలంగూర్చి నాయనకుఁ గాని, నాయనంగూర్చి బిద్ధలకుగాని అంతగా ఏమియు చెప్పఁబడలేదు. అటం జెప్పఁబడినది యింతే. అందు ఏమి యిమిడియున్నదో!

Cymbeline—I lost my children. If these be they, I know not how to wish a pair of worthier sons.

మఱి యందే నాయన మాఱుమనువుడైన నవతితల్లి తనకు తొలిభర్తచేపుట్టిన కొడుకునకు తల్లిలేని తన్ను (ఇమోజనును) కట్టవలయు నన్న కుట్రను గ్రహించి, దానిని తాను ఒల్లక తప్పించుకొనుటకును, తన శీలమును శంకించి తన్నుం జంప రహస్యముగా నాజ్ఞ యిడిన తన కాంతుని చిత్తము వరయుటకును ఉపాయము వేసి, ఆ సవతితల్లి వలలోఁ బడిన నాయనకు బ్రథమరాజగు పింబరీనునకు తెలియక యింటిని దేశమును వదలి సరారియై అల్లాడి, కాలాన రణవిప్లవమునను దేశక్షోభమునను వీడ బ్రథమబాలుని వేసాన శత్రురోమనునాయకుని సేవకుఁడుగా గొలుచుచుండి, పరాజితుడై బందియైన యాతనిచేత జయికి నాయనకు ప్రతిపురఃసరముగా 'వీఁడు మీ బ్రథమ, గుణకారి వివీతుఁడు మంచి సేవకుఁడు అని సమర్పితయై, ఇమోజెక ఆతనిచేత తన కూతురుగా ప్రత్యభిజ్ఞాత యగు నాయనకూతులసమాగమము, ఇంచుక వేఱు లెఱుంగుది యైనను

భావంపుటలచే ఇంచుక కాకుంతలో తరచరితలయందలి నాయన బిడ్డల సమాగమమును ప్రత్యభిజ్ఞానమును పోలినటు బాన్పది.

Cymbeline—...I have surely seen him
His favour is familiar to me. Boy,
Thou hast looked thyself into my grace,
And art mine own. I know not why, nor wherefore,
To say 'live boy' : ne'er thank thy master, live :
And ask of Cymbeline what boon thou wilt,
Fitting my bounty and thy state, I will give it.

... ..

What wouldst thou, boy ?
I love thee more and more : think more and more
What is best to ask.

... ..

Thou art my good youth, my page ;
I will be thy master : walk with me, speak freely.

... ..

Iachimo—That paragon, thy daughter,—
.....I faint.

Cymbeline—My daughter! What of her? Renew thy strength :
.....Strive man, and speak.
.....I stand on fire ;

Come to the matter.....

Nay, nay, to the purpose.

Posthumous—

I am posthumous

That killed thy daughter :.....the temple
Of virtue was she ; yea, and she herself
.....O Imogen !

My queen, my life, my wife ! O Imogen.

Imogen, Imogen !

Imogen—Peace my lord, hear, hear—

Posthumus—shall's have a play of this? Thou
scornful page

There lie thy part.

[striking her ; she falls]

Pisanio.—O gentlemen, help!

Mine and your mistress! O, my Lord
Posthumous!

You never killed Imogen till now. Help help!

Mine honoured lady!

Cymbeline.—Does the world go round?

... ..

Pisanio.—Wake, my mistress!

Cymbeline—If this be so, the gods do mean
to strike me

To death with mortal joy.

Pisanio—How fares my mistress?

Imogen—O, get thee from my sight;

Thou gavest me poison.....

Cymbeline—The tune of Imogen!

Pisanio—Lady,

The gods throw stones of sulphur on me, If
That box I gave you was not thought by me
A precious thing: I had it from the queen—

Cymbeline—New matter still?

Imogen—It poisoned me

... ..

Cymbeline—What is this Cornelius?

Cornelius—.....I did compound for her

A certain stuff which, being taken would cease

The present power of life, but in short time,

All offices of nature should again

Do their due functions. Have you ta'en of it?

Imogen—Most like I did, for I was dead.

... ..
... ..

Cymbeline—How now, my flesh, my child!

What? makest thou me a dullard in this act?

Will you not speak to me?

Imogen—(kneeling) Your blessing, Sir.

... ..

Cymbeline—My tears that fall
Prove holy water on thee! Imogen."

... ..
... ..

Pisanio—...

.....What became of him

I further know not

Guiderius—Let me end the story :

I slew him there.

Cymbeline—Marry, the gods forbend!

I would not thy good deeds should from my lips

Pluck a hard sentence: prithee valiant youth,

Deny't again.

... ..
... ..

Belarius—.....

.....These gentle princes

For such and so they are—these twenty years

Have I trained up.....

... ..

Here are your sons again : and I must lose

Two of the sweetest companions in the world

The benediction of these covering heavens

Fall on their heads like dew! for they are worthy

To inlay heaven with stars.

Cymbeline—Thou weepest and speakest.

The service that you three have done is more

Unlike than this thou tell'st. I lost my children

If these be they, I know not how to wish

A pair of worthier sons.

... ..

Cymbeline—O, what! am I

A mother to the birth of three! Ne'er mother

Rejoiced deliverance more. Blest pray you be,

Thou after this strange starting from your orbs,

You may reign in them now! O Imogen,

Thou hast lost by this a kingdom.

Imogen—No my Lord,

I have got two worlds by it. O my gentle brothers,

Have we thus met? O never say hereafter

But I am truest speaker; you called me brother,

When I was but your sister: I you brothers

When ye were so indeed.

... ..

Cybeline—.....See

Posthumous anchors upon Imogen.

And she, like harmless lightning, throws her eye

On him, her brothers, me her master, hitting

Each object with a joy; the counter change

Is severally in all. Lets quit this ground

And smoke the temple with our sacrifices.

౨౧ - భవభూతి మతాచార శీలాదికము

భవభూతి గొప్ప వైదికకుటుంబమున పుట్టి సంస్కారములం గని తాను చెప్పిన బింబగ్రాహి పశపశని మణివలె తాను అతిప్రదీప్త ప్రజ్ఞా (చూ. ii వి. ౪) మేవాళాలియై, ఒక్క సంతలో ఒక్క వినికిలో అంతయు జాబ్బి ధరింపగలిగి కాత్ర ములనే కాక రామాయణ శాకుంతల రఘువంశాదులను కూడ మనసునిండను జిహ్వ గ్రమునను ఉంచుకొన్నవాడగును. మహావిద్వాంసుడు, మీమాంసకుడు, వేదాంతి, జ్ఞాని, భక్త్యావేశముగలవాడు, రామభక్తుడు మహాకవి యైనాడు. రాజాశ్రయము గని అస్థానములో మెలగినవాఁ డనుటను చరిత్రలయందు యశోవర్మాదుల పేరులతో కూడ ఇతనిపేరును ఉండుటంబట్టి ఊహించినను తన వ్రాతలలో తా నెందును దానిని ఊహకు అందింపడు. వాదప్రతివాదములలో ఎవరికిని చెనకరాక, ఎవరిని లక్ష్య పెట్టక మిన్నందుకొని యున్నవాడుగాఁ దోచును. తన సారమున తనకు నిశ్చల విశ్వాసము గలవాడు.

“యతః ప్రజ్ఞాన మభిసంభవతి తద్ధి ఆచరిత్యం బ్రాహ్మణేన; తరతి యే శాపమృత్యుం పాప్యానమ్.

పరిష దియ మృషీణా, మత్ర పీరో యథాజిత్,

సహస్రపతి రమాత్యై, రోమపాద శ్చ వృద్ధః

అయ మవిరత యశో బ్రహ్మవాసీ పురాణః

ప్రభు రపి జనకానా మద్రుహో యాచకా స్తే—పీఠచరిత-III-౫.

అని 'బ్రాహ్మణుడు ఏప్రజ్ఞానముచేత పరమాత్మానుభవమునకు హానికలిగించు పాపములను తరించునో ఆ ప్రజ్ఞానము కలిగించు ఊర్జస్వలాంతర్జ్యోతిర్దర్శనమును సాధింపవలసివది. అట్లే క్షత్రియుడు జనకుల ప్రభువు పురాణ బ్రహ్మవాది అవినత యజ్ఞుడుగా ఉన్నాడే అట్లుండవలసివది యని' వసిష్ఠవాక్కున పరశురాముం గూర్చి అతడు విరాడేవణముగా 'ఏవ మేతత్' = అవును, అది యట్లే అని అంగీకరించునట్లు ఉపన్యసింపించి తన నమ్మిన మతలక్ష్యమును ప్రఖ్యాపించినాడు. అట్టిది తన విశ్వానుష్ఠానమున కలవాడుకాబోలు.

భవభూతి యంతటివాడు తాను నమ్మనియు అనుష్ఠింపనియు మతమును వసిష్ఠునిచే పరశురామునికి ఉపదేశింపించి యుండునా, దానిని తాను ఒకపాటి అనుష్ఠానమునకు తెచ్చుకొనకుండునా? వీరచరితమున అడవికి తరలిన రామునివెంట అయోధ్య నుండి యా బ్రాహ్మణులు, సాకేతులు, మైథిలులు, తరలుటం జెప్పినాడు; అందఱును భవభూతికి లక్ష్యభూతులు, తదనుష్ఠానమునకు ఒరవడి కాబోలు.

స్కన్ధాశోపిత యజ్ఞ పాత్ర నిచయాః స్వై ర్వాజపేయాశ్చైతై
శ్చైత్రై ర్వారయితుం త వార్కకిరణాం స్తే తే మహాబ్రాహ్మణాః
సాకేతాః సహ మైథిలై రనుపతత్పత్నీగృహీతాగ్నయః
ప్రాక్యస్థాపిత హోమధేనవ ఇమే ధావన్తి వృద్ధా అపి.

ఉరోభస్మలాంఛిత కుశలపులం జెప్పిన తాను మంచి భస్మధారి. మాలతిలో భూతేళు సెగకంటి కాంతులు పర్విన జటలను, తాండవస్వత్యమున మద్దెలమోతకు వచ్చిన కుమారునెమిలికి బెదరి వాసుకి వినాయకుని తొండమున దూఱగా అతడు చీక్కరించుకొన్న చీత్కారములను, శంభుని బ్రహ్మకపాలకందరమున తొనకాడి యుమికిన జాట్టుమీది యేటి యలలను, జాబిల్లివంకనుండి జాతీపడుచున్న సుధారాలకు కొనలలో 'కాత్కాత్' అని శబ్దించుచున్న పురారి మూడవకంటిని అపూర్వముగా బావించి భక్తి పారవశ్యమున పూజించినవాడును, అట్లే మరల వట్టి చైతన్యజ్యోతిని నమస్కరించినవాడును అంతటి రామభక్తుడగుట; అందులకేమి? భర్తృహరి—

మహేశ్వరే వా జగతా మధీశ్వరే, జనార్దనే వా జగదస్తరాత్మనే
న వస్తుభేద ప్రతిపత్తి రస్తి మే; తథాపి భక్తి స్తరుణేను శేఖరే.

అని యన్నాడు. అట్లే కృష్ణకర్ణామృతకవి—

తై వా వయం, న ఖలు తత్ర విచారణీయం,
పశ్చాత్కరీ జపపరా నితరాం; త థాపి.

చేతో మడియ మతసి కనుమానభాసం

స్మేరాననం స్మరతి గోపవధూ కిశోరమ్.'

అని యన్నాడు. మఱియు 'జగతః పితరో వస్తే పార్వతీపరమేశ్వరో' అని పార్వతీ పరమేశ్వరులం గొలిచి, కుమారనంభవముం జెప్పి, నాటకత్రయరంగద్వారము లను ఈశ్వరునే స్తుతించి, రఘువున కీరాల్చినాథ స్తవ పూర్వముగా ఆఱునర్గలలో రామాయణముం బాదినాడే కాకిదాసు; అట్లే భవభూతి 'భక్తస్య తత్ర' అని వాక్కికి తద్రామాయణములందు భక్తి కలిగి తన వాణివి అట్లు ప్రవర్తిల్ల చేయఁదగును. మఱియు, అట్టి మతాభివేకము కల్గియు దాంపత్య సౌఖ్యమునకు ఉన్వికులూరువాడు, అనుభవించిన వాడును కాబోలు. అందు భార్య ప్రియగృహలక్ష్మియని యెంచుకొన్నవాడు. మఱియు,

ప్రేమో మిత్రం బన్ధతా వా సమగ్రా

సత్య కామాః శేవధి ర్జీవితం వా

ప్రీతాం భర్తాః ధర్మదారా శ్చ పుంసాం;

ఇ త్యన్యోన్యం వత్సయో రాత మస్తు.

మాలతి Vi-18.

అని అట్లే ఆ దాంపత్యమున భార్యాభర్తలు ఒండొరులకు ఇట్లు కూర్చువారని చెప్పబడే తనకు అది యనుభవపద్ధమని సూచించినాడు. మఱియు 'ఇయం గేహే లక్ష్మీః.' ఇత్యాదియు అంతకన్నను 'అద్వైతం సుఖదుఃఖయోః' ఇత్యాదియు (I. ౩౧. ౩౨) విజానుభవోద్గరములే యగునేమో. మఱియు అసత్యము దంపతుల యంత రాత్మల హర్షపు ముడి యవి యెఱింగి లాలించి మూర్ఖుని ముద్దుగొని త దాలింగనముల తవిపినవాడగును. మైత్రికి మాధవమకరందులను లోకమునకు గుఱిగాఁ జెప్పి, అట్టిదియు తనకు అనుభవమున కలదే అని సూచించినాడేమో.

ఆ జన్మనః సహనివాసితయా మ యైక

మాతుః పయోధరపయోఽపి సమం నిపీయ

త్వం పుణ్డరీకముఖ, బన్ధతయా నిరస్త

మేతో నివాపసఖిలం పిబసి త్యయు క్తమ్.

మాలతి iX-40.

అని చేతనం గోలుపోయిన యట్టి మిత్రుని మాధవుని పరలోకమునకు అను గమించుటకు ఏటిలో దూక సమకట్టినాడు మకరందుడు, అట్టిది ఆ మైత్రి; మహా వీరమునను సుగ్రీవవాక్యాన మైత్రిధర్మమును,

ప్రాజ్ఞై రపి హితా వృత్తి రద్రోహో వ్యాజవర్జనమ్
అత్య సీవ ప్రియాధాన మేత స్మృతి మహాత్రమ. V-59.

అని నిర్వచించుట కలదు గాని ఆ భాగము భవభూతి వాక్కుగారు. ఇతను ఉత్తరచరితమున జనక దళరథ మైత్రియు, కౌసల్యా జనక మైత్రియు, మహాకవియే చెప్పినట్లు.

“కన్యాయాః కిల పూజయన్తి పితరో జామాతు రాప్తం జనం
సమ్బంధే విపరీత మేవ త దభూ దారాధనం తే మయి”

అన్నట్లు లోక విపరీతమై,

“స సమ్బంధీ క్లాఘ్యః, ప్రియసుహృ దసౌ, తచ్ఛ హృదయం
స చానందః సాక్షా, దపి చ నిఖిలం జీవిత ఫలమ్,
శరీరం, జీవో వా, యదధిక మతోఽన్య త్ప్రియతరం;
మహారాజః శ్రీమాన్ కి మివ మమ నాసీద్ దళరథః.”

అట్లు పరిధవిల్లినది. కౌసల్యాదళరథులకు ఇంటిగుట్టు చాడీలు ఒకరిమీద నొకరు చెప్పుకొనుటకు జనకుడు పాత్రము. అటుపై వారి యొందొరుల యలుకకుఁ గాని దానిం దీర్చుటకుఁ గాని తానే కర్త. ఈ జనక దళరథమైత్రి ప్రకారము కేవలము కవికల్పన. ఆ దినాలలో దళరథుడు చక్రవర్తి, జనకుడు రాజర్షి, సూర్యశిష్య యాజ్ఞవల్క్యమునివలన పరబ్రహ్మ వివరము విన్నవాఁడు, జ్ఞాని.

అదిత్యశిష్యః కిల యాజ్ఞవల్క్యో
యస్మై ముని శ్రృణ్య పరం వివ్రతే.

అని యీ యిరువురి వేర్వేరు ఘనతను చిత్తగించి ఇట్లు ఈ విపరీతత నదృశ మగునని అర్జినాఁడు. ఒకవేళ స్వానుభవమున భవభూతి ఒకపాటి యట్టి సంబంధముం గని విని యుండువాఁ మఱియు వాసంతి వనదేవత ఆత్రేయికిఁ గావించిన యతిభిరపర్య ‘యథేచ్ఛం భోగ్యం’ II అనునదియు, ప్రియప్రాయా వృత్తిః ఇత్యాదిగా ఆత్రేయి ఉపన్యసించిన ‘రహస్యం సాధూనా మనువది విశుద్ధం విజయతే’ అను సాధువృత్త రహస్యమును, ‘అకిశ్చే దపి కుర్వాణః సౌఖ్యై ర్దుఃఖా న్యపోహతి’ అను ప్రియజన ద్రవ్యవిశేషతయు వట్టి నాటకపాత్రభాషితములు గాక భవభూతికి విజవృత్తమునను విజయంఘమిత్రుల వృత్తమునను అనుభవపూర్వకముగా నెఱిగినవియు విజానుభవమున సిద్ధముగా కలవియు నగు ననుకొందును.

శిష్యులు గురువుల కడ విద్య నేర్చుకొనుట, అందు మట్టిమద్ద బుద్ధిగాండ్రు మేవాపులు ఉండుట, వారికి గురువు ఏపాటి చేయగలడు ఏపాటి చేయలేడు అను ఇవి పరిశీలించి భవభూతి తెలిపినాడు. అగస్త్యాయాశ్రమమునను వార్మీకియాశ్రమ మునను పెద్ద బడులు, అన్ని విద్యలు గలపునవి. ఉద్ధీరముంగూడ నేర్పునవి, యుండె నని భావించినాడు. దీర గ్రంథాలలో పేర్కొన్న కులపత్యాశ్రమములను తన నాటక మునకు ఆకర్షించుచుచో, తనకాలమున పేరిభట్టు పెద్దిభట్టు అనునట్టి సకలరాష్ట్రపారం గతులగు ఒజ్జలు, వారిని ఆశ్రయించి పలువురు విద్యలు నేర్చుకొనుట, తానును అట్లు నేర్చుకొన్న 'ఒక్కసంతగ్రాహి' యని సూచించుచో నిర్ణయింపఁజాలము. తరగతు లలో కొంచె బాలురు సామబాలురును ఉండుట, ఒజ్జల పరోక్షమున ఆ కొంచెలు వారి మీసాలను గడ్డాలను భోజనాదులను వేషభాషలను ఎగతాళిచేయుట, సాదులు అట్టివారిని కసరి నోరుమూయు, డనుట. ఇదియు సూచితము. శిష్టానంద్యయనము బాలుకును ఒజ్జలకుంగూడ దేశకాలవియంత్రణ సడలించి సంతసము కూర్చునదే. బాలురుకూడి పికారులు తిరుగుదురు. ఆ బడులలో ప్రియము ఆశ్రేయింబోలినవారు, మునికన్నెలు మునిపత్నులు పురుషులతో కలసియు కలయకయు విద్య నేర్చుకొనుటయు ఊహింపఁ దగును. తెలివిగలిగి తరగతిలో అగ్రస్థానమున నుండువారు మొద్దలను ఎగతాళి చేయుట, 'ఆ పాఠము మనకు ఐనదేరా, నీకు రాదా. మొద్దగా' అని చులకన పలుకు పలుకుట. అట్టిదియు కలదు. వార్మీకి శిష్యుఁడు లవుఁడు ఋషి యొసంగిన సంస్కారముచేత కరము నమృతమైన దానిని పలుకుచున్నాఁడు అని గురువువలని శిష్య సంస్కారమును లోటులు పెద్దయమెచ్చుకొనుట, ఆ బడి మంచిది, అంతకంటె ఈ బడి మంచిది అని తారతమ్యము గణనకు వచ్చుట. ఇదియు కలిగియుండెను.

ఈ నాటకాల నన్నిటిని చూడఁగా భవభూతి ఎప్పుడును గబ్బిగా నుండువాడ కాని హాస్యములకు దిగువాఁడు కాదు అని తోచును. నాటకాలలో మహావీరచరితమున కూర్చిన యావీరగోఘరిలోఁగాని ఉత్తరరామచరితమున కూర్చిన యాకరుణ గోఘరిలోఁ గాని వపిష్ఠ విశ్వామిత్ర శతావధ పరశురామ జనక దశరథ సీతా రామ లక్ష్మీ ఋలయు మాల్యవ హూర్వణా ఇటయు సంపాతి సుగ్రీవ వాని శబదలయు గగనోన్నత సంఘటనలలోను, సీతారామలక్ష్మణ తమపా మురళ వాసంత్యరుంధతీకౌసల్యా జనకసుమంత్ర చంద్రకేతు లవకుళవాక్మీకుల యా గగనాతిగోన్నత సంఘటనలలోను హాస్యమునకు అవకాశము అతివిరళమే, సున్నప్రాయమే, ఇఁకను మాలతీమాధవుల శృంగార సంఘటనలలోను, హాస్యమునకు విదూషకపాత్రమునకు అవకాశము

కల్పింపఁదగినచోటను కవికి ఆపొంతఁ బోవఁ దోపలేదు. ఇచ్చెల్ల భవభూతి సొంత తత్త్వమును, స్వభావమును సంస్కారమును వ్యాఖ్యానించుట యగును చిత్రచర్యన మపుడు సీత లక్ష్మణునితో “వత్స, ఇయ మపరా కా” “వత్స, ఈ యింకొకతె ఎవరు?” అని లక్ష్మణుఁడు సిగ్గుపడి నవ్వునట్లు అడుగుటయు (I) తమన సీతను “అయి వత్సే ఏవ మాత్మా స్తూయతే.” “ఓసి బాలా ఇది నిన్నే పొగడుకొనుట.” అని నవ్వుచు కవుంగిలిండుకొనుటయు (III) “అగతం అనధ్యాయకారణం సవిశేషభూతం అద్య జీర్ణ కూర్పానమ్.” ‘నేఁడు నరపమీసగద్ధాలగాళ్ళకి సవిశేషమైన యనధ్యాయకారణం వచ్చింది.” [దీనికి భాండాదునుఁడు పెద్దగా నవ్వును.] ‘భో భాగ్యాయన కింనామదేయ ఏష మహతః స్థవిరసార్థస్య ధురంధ రోఽద్య చీరధారకః అతిథి రాగతః.’ (ఓయ్యోవు భాండాదునా, ఈ పెద్దమునళ్ళవిదారుకు నాయ కుడుగా ఇప్పుడు వచ్చాడే నారమడిచారి, అతని పేరేమోయి?) అనియు, “హం వసిష్ఠః మయా పున ర్జ్ఞాతమ్ వ్యామో వా వృకో వా ఏష ఇతి.” “ఊ! వసిష్ఠుఁడా! నే ననుకొన్నాను పులో తోడేలో అని.” అనియు ఎగతాళిగా మాటలాడుటయు, ‘యేన పరాపతితే చైవ సా వరాకి కపిలా కల్యాణీ మదమదాయితా’ ‘అయనగారు వచ్చి రాకముందే పాపం! ఆ కల్యాణిని కపిలని మదమద నవిలి గుటకాయస్వాహాచేళాడే’ ఇదియు ఎగతాళిధోరణియే యగుటయు (IV. వి.) లవుఁడు జనకునితోడనే (అయన జనకుఁ డని యెఱుంగక) “ఊర్మిణాయాః పుత్రః, మైథిల్య రాజధేః దౌహిత్రః” అనుటయు, విజముగా నవ్వు పుట్టించు సంవిధానము. దానికి అరుంధతికి నవ్వు వచ్చి నది. అన్నది ‘అవిష్కృతం కథాప్రావీణ్యం వత్సేన’ కుమారుఁడు కథాప్రావీణ్య మును వెలిఁబుచ్చినాఁడు’ అని. ఇదియు, ఇంకిను వటువు గుఱ్ఱమును వినుపెద్దలకు నవ్వు వచ్చునట్లు బుచ్చిమాటలతో చెప్పటయు. ‘వికిరతి శక్యత్విన్యకా నామ్రమాత్రా’ ‘మామిడికాయలంతలేపి లద్దెలు పేయును’ అనుటయు, లవుఁడు వటువులతో ‘నను మూర్ఖాః పతిక మేవ హి యుష్మాభి రపి తత్కాణ్డమ్’ ‘ఓరి మూర్ఖులారా చదివితరే మఱి ఆకాండములో’ అనుటయు—ఇదంతయు ఇంచుక మందునకు కలికమునకు పనికివచ్చుపాటి హాస్యము. ఈ హాస్యముతీఱుంబట్టి కవించిత్రమున మంచిహాస్యము మెండుగానే యున్నదని తోచును గాని అవిష్కరించు నవకాళము గాని యుద్యమము గాని లేదనిపించును. పుట్టువైదికుఁడు గొప్పపండితుఁడు మహావ్రతిభగల కవి తాను పురుషకారమునకన్న చైవమునే ప్రమాణీకరించును. ఇందులకు మూఁడు నాటకముల యందును బహుళముగా దృష్టాంతములు గలవు.

సువృద్ధి ప్రకటయ్య సుఖప్రదః

ప్రథమ మేకరసా మమకూలతాం

పున రక్షా వివర్తన దారుణో

విధి రహా విశిష్ట మనోరుజమ్. — ఉ. రా. చ. IV-13. మాల IV. 7

కోనామ పాశాభిముఖస్య జన్తుర్

ద్వారాణి దైవస్య పిధాతు మీష్టే. — ఉత్తర. VII-4, మాలి X 13.

రామునిచేతను సీతచేతను పృథ్విచేతను భాగీరథిచేతను దైవమహిమ చెప్పించిన కవికి అది సొంతాన ప్రమాణము కాకుండునా? మఱియు 'స్నేహము విమిత్రసాపేక్షము గాదు.' అని

‘వ్యతిషజతి పదార్థా నాన్తరః కోఽపి హేతుః

స ఖలు బహిరుపాధీః శ్రీతయః సంక్రయన్తే.’

అని శ్రీరామునంతటివానిచేత పరికించినాడు. అట్లే మంచిజ్ఞాని వివేకి లోకానుభవ కాలి వయోవృద్ధుడును సుమంత్రుడు చెప్పుడున్నాడు.

“భూయసా జీవిధర్మ ఏవః, య ద్రసమయీ కస్యచిత్ కస్యచిత్ శ్రీతిః; యత్ర లోకీకానాం వ్యవహారః తారా మైత్రకం చక్షురాగ ఇతి. త మప్రతిసం క్షేయం నిబన్ధనం ప్రమాణ మౌతునన్తి.

శ్లో॥ అహేతుః పక్షపాతో య స్తస్య నాస్తే ప్రతిక్రియా

స హి స్నేహాత్మక స్తస్య రత్నర్యాణి సీవ్యతి.” — ఉ. రా. చ. V. ౧౭. అని.

దాంపత్యము పూర్వజన్మమునుండి ఈ జన్మకును ఇందుండి ఉత్తరజన్మకును అనువర్తిండు నని మన కావ్రములు. “జాయావర్జం చ సర్వస్య యామ్యః పన్థా విభిద్యతే.” అని ‘జాయావర్జం’ అనుట కనఁదగును. కావున దానికి వలయు అనురాగాద్యుత్థానమునకు ఇట్టిది కారణముగా ఉహించుట. ‘Marriages are made in Heaven’ అను సూక్తియందలి తాత్పర్యము ఇదియ కాఁబోలు. భవభూతియందు దాన నమ్మకము చూపదైదీని. మఱియు జ్యోతి యావిర్భవించిన బ్రాహ్మణులనాక్కు తప్పక నమ్మవలసినది. దానికి ఎట్లును తప్పుదల యుండదని మాటిమాటికి జ్ఞాపకము చేసినాడు. అదియు భవభూతి నమ్మకము కాకుండునా?

“ఋషీణాం పున రాద్యానాం వాచ మ శోనుధావతి. — I. ౩.

అనియ్యతశ్శ్రోతిషాం బ్రాహ్మణానాం

యేన్యాహరా స్తేషా మౌ సంశయో భూత్

భక్తా హ్యేషాం కాచి లక్ష్మీ ర్నిచక్త

నైతే వాచం విప్లుతాం వ్యాహరన్తి.—IV. ౧౬.

అదై మరల "భోభో! భగవాన్ భూతార్థవాదీ ప్రాచేతసః సస్థావరజగ్గమం జగ దాజ్ఞాపయతి—య దిద మస్మాది రాక్షేణ చక్షుషా సముద్వీక్ష్య పావనం కరుణాద్యుత రసం కిణ్చ దుపనిబద్ధమ్ తత్ర కార్యగౌరవాత్ ఆవరాతవ్య మితి."— ఏత దుక్తం భవతి—“సాక్షాత్కృతధర్మాణి ఋషయః. తేషా మమృతసారాణి పరోరజాంసి ప్రజ్ఞానాని, న క్వచి ద్వాన్యహన్యన్త ఇతి నాభిశిక్ష్మానీయాని.” ఇతి.

వీనికి వక్తలు రాముడు అరుంధతి వాల్మీకి, ఇత నా మాటలకు ఎదు రుండునా? అందు ఆరామభక్తునికిని గాఢమగు నమ్మకము లేకుండునా? ఈ నాటకమున అన్నదమ్ములయు నాయనకొడుకులయు, ఒండొరుల నెఱుంగనివారి ప్రత్యభిజ్ఞాన విర్యాజమంతయు ముఖ్యముగా ఈ పునాదిమీదనే కట్టబడినది. మాలతిలో మాధ వునికి మాలతియెడ చక్షుఃప్రీతి మనఃసంగదులు కూడ ఈ పునాదిమీదనే లేపఁ బడినవి. మఱియు “ఉపశ్రుతి” యని ఒక ప్రమాణము గలదుగదా, ‘తమ భాషణ మప్పుడు డబ్బాటునఁ గలిగెడి కుభాకుభసూచకముగు అన్యసంభాషణ శ్రవణము’ అని విర్వచింపఁబడినది, అందును కవికి గాఢవిశ్వాసము. ఏలన దానిని శ్రీరాముని యెడనే విబంధించినాడు. చూ. I. ౩౧.

“రామః—కి మస్యా న ప్రేయో? యది పున రసహ్యస్తు విరహః.

ప్రతీహరీ—దేవ, ఉపస్థితః.

రామః—అయే! కః?

ప్రతీహరీ—ఆసన్నపరిచారకో దేవస్య దుర్ముఖః.”

సీతా విరహము ఉపస్థితము (=వచ్చినది) అని రామునికి ఉపశ్రుతి. అది అట్లే అప్పుడే వచ్చినదిగదా.

అత్యుత్తమ ప్రకృతులయందు ఈ దైవప్రామాణ్యవిశ్వాసము మిక్కిలి కలదు. తనకును మానరానిదే యగుగాక. ఐనను పురుషకారమున ప్రత్యయము లేనివాడు గాడు. ఒకపాటి యంతస్తు జనులయందు లోకవ్యవహారమున ఆ నమ్మకమును కల దనుచు అందు జయసిద్ధికి తగిన నీతిని కామందకీయసారముగా వ్రట్లు కూర్చినాడు.

బహిః సర్వాకార ప్రగుణ రమణీయం భగవద్రూపం

పరాభూతాస్థానా న్యపి తమకరాణి సైగధృతిః

జనం వివ్యానేకః సకల మతిసన్ధాయ కపటై

స్తటస్థః స్వా నథా నటయతి చ మానం చ భజతి. మాలతి I-17.

పుట్టు వైదికుడు, మంచి ఆచారానుష్ఠాన సంపన్నుడు, గొప్ప పండితుడు, మహాప్రతిభగల కవి, తాను నాటక రచనకైన చావలముం గని, అదని యాయాట యది యేల యని భరతులతో ప్నేహముగా మెలగుచుండి, వారు కావించు నొద్దికలు నయితము చూచుచు సలహాలు చెప్పుదుండి రేవుని తిరునాళ్ళలో నాటకాలు ఆడించి, మెచ్చనివారిని 'పొందురా, మీ రే మెలుగుదురు?' అనుచు, మెచ్చుకొనువారు ఉందురు అను విశ్వాసముతో మెలగుడు, దానిని ఒక మానరాని వినోదముగా ఉంచుకొని యుండెను.

ఆ కాలమున భవభూతి తన నాటకములను తాటియాకులలోనే వ్రాపియుంచి యుండునా? కాదు. అప్పటికి "మసిభాజనము పత్రము" వాడుకలో నుండును. వానిని అడగోరిన భరతులకు తన ప్రతినే యిచ్చి, ఎవరిపాత్యమును వారు వ్రాపికొని వల్లెవేయు నట్లుచేసియుండును. ముద్రణయంత్రము సులభమగు నీకాలమునంగూడ కొందఱు కవుల నాటకములు అముద్రితదశలో అట్లు వినియోగింపఁబడుచుండును ఇక భవభూతి కాలపుమాట చెప్పవలయునా? "యే నామకేచిదీ" త్యాదింబట్టి భవభూతికి శత్రువులును ఆసూయపులును మెండుగా నుందురు. వారు తద్రచనలను అపహరింపనుం బూనుకొనుచుందురేమో, భవభూతి మహావీరచరితమును అతనిచేతనున్నదానిని అతని ప్రయాణముల నెప్పుడో ఎవరో ఒడిచి పెఱుకుకొని రనియు, వారితో జగదమాది పెనఁగులాడి మరల దానిని ఒడిచికొనవలసివచ్చె ననియు, ఆసందర్భమున ఆ కదపటిభాగము ధ్వంసితమై నష్టమాయె ననియు, అది మఱల నేకారణముననో పూరణము పొందరే దనియు నొకయైతిహ్యము కలదని శ్రీ వేదము వేంకటాయకాస్త్రిలవారు చెప్పి యుండిరి. అందుల యాకరమును నిజమును ఎట్టిదో. ఆ కాలమున తన రచనలకు అట్టి భయమును ప్రమాదమును ఉండెననుట — వాల్మీకి రసవత్తర ప్రయోగార్థ సందర్భముం గూర్చిన (చూ. IV. పు. 57-8.)

"నాయం కథాప్రవిభా గోఽస్మాధి రన్యేన వా శ్రుతపూర్వః. కిం న ప్రణీతః కవినాః ప్రణీతో, న ప్రకాశితః, తస్యైవ కోఽప్యేకదేశః సన్ధర్భాన్తరేణ రసవా నభినేయార్థః కృతః. తచ్చ సప్రహస్తలిఖితం ముని ర్మగవాన్ వ్యసృజ ద్ధృరతస్య మునే స్త్రైర్యత్రికి సూత్రచారస్య. కి మర్కమః భగవాంస్తవప్రసోభిః ప్రయోజయిష్యతీతి. మహతీ పున రస్మిన్ భగవతో వాల్మీకేరాస్థా. కేషాశ్చిదస్తేవాసినాం హస్తేన తత్పుస్త

కం భరతాశ్రమమ్ ప్రేషితమ్. తేషాం ఆనుయాత్రిక శ్వాపపాణిః ప్రమాదాపనోద్ధర్త మన్మద్భ్రాతా ఆర్యః కుశోనామ ప్రేషితః. ఏళిష్యులచేత నిచ్చి ఆ పుస్తకమును భరతాశ్రమమునకుం బంపినాడో, వారికి తోడుగా ప్రమాదోచ్ఛేదనమునకై ధనుష్పాణిని నాభ్రాతను ఆర్యుని కుకుని పంపినాడు.”—అను ప్రమాదోచ్ఛేదన ప్రస్తావమున పరామర్శింపబడుచున్నది యని కొంద అందురు.

౨౨ - భవభూతింగూర్చి తే మేంద్రుడు

భవభూతి గ్రంథములనుండి సాహిత్య మీమాంసకులు అలంకార శాస్త్రాచార్యులు మిక్కిలిగా ఉదాహరణములం గైకొనియున్నారు. ఆ యన్నింటిని ఇటఁ గూర్చుట, ఉత్తరరామ చరితలోని వానిని మాత్రమైనను ఉదాహరించుట, గ్రంథాతి విస్తారక మగును. ఈ తేమేంద్రుని యౌచిత్య విచారచర్యలో ఉత్తరరామ చరిత నుండి తైకొని విమర్శకు విషయాకరింపబడిన వీనిని మాత్రము ఖాసే మొదలగు టీకల కర్తలు అందఱు ఉదాహరించిన వానిని ఇందు నేనును ఉదాహరింతును.

1. ప్రబంధౌచిత్యము క్రింద—యథా వా భవభూతే.

(నేపథ్యే) యో య మశ్యః పతా కేయ మథవా వీరఘోషణా
సప్తలోకైక వీరస్య దశకణ్ఠ కులద్విషః.

లవః—(నగర్వ మిప) అహో సంతాపనా న్యక్షరాణిః ఖోఖోఃకి మక్షత్రియా
ప్రతివీ య దేవ ముష్టుష్యతేః (విహస్య) ఆః కిం నామ స్మరన్తి శస్త్రాణిః
(ధను రావోపయః.)

శ్యాజిహ్వికా నలయితో త్కట శోటి దంష్ట్ర
ముద్గారి ఘోర ఘన ఘర్జర ఘోష మేతత్
(గాస ప్రసక్త హస దన్తకక్త) యన్త్ర
జృహ్మభిడమ్ని వికటోదర మస్తు చాపమ్.”

అత్రార్థే రామాయణ కథాతిక్రమేణ సూత నోత్ప్రేక్షిత రామతనయస్య సహజ విక్ర మానుసారిణి శౌర్యోత్కర్షభూమిః పరప్రతాప స్పర్శాసహిష్టుతా ప్రబంధస్య రస బంధరా మౌచిత్యవ్యాయాం ప్రయచ్ఛతి.

2. వీరరసౌచిత్యము క్రింద—“న కు యథా భవభూతే.

వృద్ధా పై, న విచారిణీయచరితా, స్తిష్ఠస్తు, హుం వర్తతాం!
సుప్తస్త్రీ దమనేఽ, పృథుగ్ధయశసో లోకే మహాన్తా హి తే!

యాని త్రిగ్యభూభియా న్యపి పదా న్యాసకా ఖరాయోధనే!

య ద్యా కాళం మిన్ద్రామానుదమనే త త్రా క్యభిజ్ఞో జనః!

అత్ర అప్రధానస్య రామసూనోః కుమారలవస్య పరప్రతాపోత్క- రాసహిష్టో- ర్విరరసోద్దీపనాయ సకల ప్రబంధ జీవిత సర్వస్వ భూతస్య ప్రధాననాయకగతస్య వీర రసస్య తాటకాదమన-ఖరరణావసరజ-అన్యరణ సంసక్త వాలివ్యాపాద నాది జనవిహితాపవాద ప్రతిపాదనేన స్వవదసా కవినా వినాశః కృత ఇ త్యనుచిత మేతత్.

3. దేశాచిత్యము క్రింద—యథా భట్టభవభూతేః—

పురా యిత్ర ప్రోతః పులిస మధునా తత్ర సరితాం

విపర్యాసం యతో ఘనవిరళ భావః క్షీలితుహమ్

బహోర్ద్వష్టం కాలా దపర మిత మస్యే తన మిదం

నివేశః శైలానాం త దిద మితి బుద్ధిం ద్రథయతి.

అత్ర బహులి ర్వర్షసహస్రై రతిక్రాన్తైః శమ్భూకవద ప్రసక్తేన దణ్డకారజ్యం రామః పూర్వపరిచితం పునః ప్రవిష్టః సమస్తా దవరో క్తైశ్చం బ్రూతే—పురాయత్ర నదీనాం ప్రవాహః. త త్రేదాసీం తటమ్. వృక్షణాం ఘనవిరళత్వే విపర్యయః, క్షీరా ద్ద్వష్టం వనమిద మపూర్వ మివ మన్యే, పర్వతసన్నివేశ స్తు తదే వైత దితి బుద్ధిం స్థికీకరోతి, ఇత్యుక్తే చిరకాల విపర్యయ పరివృత్త సంస్థాన కానన వర్ణనయా హృదయ నంవాది దేశస్వభావః పరమ మౌచిత్య ముద్ఘోషయతి.”

అయినను ఇది “బహులి ర్వర్షసహస్రై రతిక్రాన్తైః” అన్నాడు క్షేమేంద్రుడు. దానిచే తాను రామాయణోత్తరకాండ కథలో ఆపహతమగు నవి కొందఱు గ్రహించినదాని. లంకనుండి మరలిన తరువాత పెక్కువేల యేండ్లకు సీతకు గర్భమును వివాసమును అను ఇత్యాదిని మనసున ఉంచుకొని ఈ వ్రాత వ్రాసెనని తోచును. మఱి భవభూతి రచించిన కథలో పట్టాభిషేకానంతరము అవ్యవహితము గానే సీతకు గర్భము వివాసము మొదలగునవి చెప్పబడినవి. అంతకు మునుపు ఒక సంవత్సరమువోసలి కాలముననే రాముడు వంచవటిని వదలి సీతను వెదకుచు ఋక్యమూకమునకును కిష్కింధకును ప్రప్రవణమునకును వచ్చుట. కావున ఇప్పుడు రాముడు మరల దండకను చూచుట పదుమూడేండ్లకంటెను వ్యవహిత మగు కాలమున గాదు. కావుననే గున్నయేనుగు శిఖి కదంబము—ఇప్పుడు ఇంతటి వాయెనని సీతారాములు అనుకొనుట. ఈ “పురాయత్ర ప్రోతః” ఇత్యాదిచేతమ భవభూతి అప్పటి దండకను, పదుమూడేండ్ల మార్పులుగలదానిని చెప్పుటయే. మఱి క్షేమేంద్రుడు

తాను పేరుగన్న కవి, పండితుడు ఇట్లు బౌద్ధిశాస్త్రాచార్యములు విచారించు నాచార్యుడు ఉత్తర చరిత కథాగ్రహణమున ఇట్లు ఇంత పొరపడినాడే! ఐనను ఆ పదు మూడేండ్లకు నయితము తాను ఇటఁ జెప్పిన దేశాచార్యము కొంత పొనఁగక పోదు.

౨౩ - ఉత్తరచరితమున అంగిరస మేమి ?

ఏ ప్రబంధమునను నానారసములు విబంధింపఁ దగినను, దేనినేని ఒక్కదానిని అంగిచేసి తక్కినవానిని అంగములుచేయుట ఆప్రబంధమునకు ఉత్కర్షణాధాయక మని ధ్వనికారుడు తెలియఁజెప్పినాడు. “ప్రసిద్ధిపి ప్రబంధానాం నానారసనిబంధనే ఏకో రసోఽఙ్గీ కర్తవ్య ప్రేషా ముత్కర్ష మిచ్ఛతా.” అని. ఇతను నాటకమున అంగిగా ఉండఁదగిన రసముంగూర్చి ఆచార్యులెల్లరు ధనిక ధనంజయ విద్యానాథ విశ్వనాథులు దశరూపక తట్టికా ప్రతాపరుద్రీయ సాహిత్యదర్పణములందు అనుకొపించినారు.

‘ఏకో ర సోఽఙ్గీ కర్తవ్యో వీరః శృక్లార ఏవ వా
అఙ్గ మశ్యే రసాః సర్వే కర్తవ్య నిర్వహ జేద్యుతమ్.’—దశ రూ.
శృక్లారవీరయో రస్యతరస్య ప్రాధాన్యమ్
అశ్యేసాం రసానా మఙ్గల్వే నానుప్రవేశః.’—ప్రతాపరుద్రీయమ్.
ఏక ఏవ భవే దఙ్గీ శృక్లారో వీర ఏవ వా
అఙ్గ మశ్యే రసాః సర్వే కాశ్యో నిర్వహ జేద్యుతః.—సా. ద.

ఇందు ఐకకంఠ్యము స్పష్టముగా దీపించుచున్నది. కావున ఆయొక్క రసము అంగి ఉత్తరచరితమున ఒక మతమున ధర్మవీరము అవియు; మఱియొక మతమున కరుణ విప్రలంభము, అనఁగా ఒక శృంగారభేదము అవియు తలంపఁబడుచున్నది.

ఐనను పైపైమాటలకు బేలుపోవునారు ఇందు ‘రామస్య కరుణో రసః’ ‘రామస్య కరుణోర్యయః’ కరుణస్యమూర్తిః’ ‘ఏకో రసః కరుణ ఏవ’ అని సీతా రాములంగూర్చి భవభూతిచే ప్రయుక్తమైయున్నందునను, కోకస్థాయికము కరుణ మని యొక రసము ఉన్నందునను. ఇందు అంగిరసము కరుణ మని భ్రమించినారు. అది కేవలము భ్రమయు ఇంచుకయు ఎఱుకవారిమియు అగును. సీతారామ పునఃసంయోగ శుభాంతమగు ఈ నాటకమున కరుణ మగునా అంగిరసము? రసము ఆనందరూప మగునది నాయకునియందుఁ గాని నటునియందుఁ గాని యుండదు. మఱి యది సామా జికునందును సహృదయునియందును పుట్టును అని యాచార్యుల సిద్ధాంతము. కావున ఇక్కడ కరుణరస మన్నయెడల సంతయు విరహాకృత తక్కుటవైక్ల బిగ్గమే యర్థము.

రసభావా తదాభాసా భావస్య ప్రశాదయా
సస్థిః శబలతా చేతి సర్వైః పిరసనా ద్రసాః.

అని యీ యున్నింటికివి ఉపదారముచే సామాన్యముగా రస మన్నపేరు గలదు. రసము ఇదియే గాని అదియే గాని అని 'ఏవ' 'ఏవ' యని రెండు ఏవకారములతో నియమము విధింపఁబడినది. ఇతర విందు భ్రాంతి గొని 'కరుణము' రసము అనుట వట్టి ప్రబంధము.

"కాకుంతల వైఖానస శ్రీవివాసాచార్య టీకలో - ఆత్రసమయాంతరేషు నత్సు గ్రీష్మర్తూపాదానం వ్రక్కత - నాటకస్య శృంగారాశ్చికత్వాత్ ..... వీధత్సభయాన కయోః ప్రతివాయకాత్రిత్యేన వర్ణవీయత్వాత్. హాస్యరౌద్రకరుణాద్భుతానాం మహా ప్రబంధరసత్వే చమత్కారాభావాత్." - కరుణము అంగిగా నాటకమునకు పనికిరాదన్న మాట." - శ్రీ వే. వేం. కాస్తూరి యుపోద్ఘాతము.

౨౪ - ధ ర్మ వీ ర ము

ప్రజానురంజనధర్మముం బ్రతిష్ఠించి ఉత్సాహము గొని రాముఁడు ప్రజాపవాద మునకు భిన్నుఁడై సీతను త్యజించి పునఃశుద్ధి నిర్ణయము కాఁగా అపవాదము ప్రమృష్టము కాఁగా, ఆరంజనమును నెఱవేర్చుట. అసీతాశ్యాగమునకు తాను ఏడువఁడు గదా చిత్తాననే క్షమయి ను గాని నాటకము నెల్ల ఏతదనుగుణముగా పమన్వయము చేయ వచ్చును.

“స్నేహం దయాం తథా పౌఖ్యం యదీవా జానకీ మపి
ఆరాధనాయ లోకస్య ముఖ్యతో నాస్తి మే వ్యథా.”

అనుభయము

‘కష్టం! ఇవః క్షుభధైరవరశ్చానీయః’

అనుభయ మొదలుకొని

‘ఇత్యైకువం శోఽభిమతః ప్రజానాం
కాతం చ దైవా ద్యచనీయబీజమ్’

అని సీతను అడవికి తఱిమి,

‘అనిర్భన్నో గభీరత్వాత్ ..... రామస్య కరుణో రసః’

అని తాను ఏడ్చును గాంధీర్యమున మ్రొంగి,

‘అయి కలొర యశః కిల తే ప్రియం!

కి మయశో నను ఘోర మతః పరంశి’

అని మిత్రాయశమునకు ప్రియపదినాఁ డని సీతచెలిచే తిట్టునుం బడి

‘ఇదం విశ్వం పాల్యం విధివ దలియ్యుక్తేన మనసా’ అని తన విధ్యనుష్ఠానమునకు మెచ్చుకోలు గవి.

‘న కిల భవతాం స్థానం దేవ్యా గృహేభి మతమ్

తృణ మివ వశే శూన్యే త్యక్తా న చా ప్యనుశోచితా.’

అని లోకులకు చెప్పుకొని, తాను ఇప్పుడు పట్టలేక రవంత యేడ్చినందులకు వారి మన్నింపు వేడి, కడపటికి ఋషులు దేవతలు గూడి సీతకుద్దిని ప్రత్యక్షముగా చెప్పి విర్ణయింపఁగా—

అరుంధతి—“భోభో! పౌరజానపదాః. ఇయ మధునా భగవతీభ్యాం వసుస్తరా జాహ్నువీభ్యాం ఏవం వ్రతస్యమానా మమ అరున్దత్యాః సమర్పితా. సీతాదేవీ పరి గృహ్యతా మితి. కథ మివ భవన్తో మన్యన్తే?” అని అందఱిని అదర్శి ఎచ్చరింపఁగా అందఱును సీతకు రాణికి నమస్కరింపఁగా తాను యజ్ఞపత్నిగా అంగీకరించినాఁడు రాముఁడు. ఇట్లు ఆ ధర్మసిద్ధి, రాముని యా ధర్మ వీరత్వము. ఈ వీరమునకు కరుణవిప్రలంభము అంగము. ఆ ప్రేమభరమువలనియు నిజ సీతానిర్దోషజ్ఞానము వలనియు దుర్బరదుఃఖము మనసుననే కుమిలి ఉడికించుచుండును.

ఇట్లు ఏడుగు లోన ఇముడ్చుకొన్నను. తదంతయముచే ధర్మవీరము అంత ర్హితమై పోయినది అని ఎవరేని ఆంధ్రధ్వనికారాదులనఁటివారు విరసులు అనుట అదెట్టిది! రాముఁడు మానవరాముఁడా ఆయనరాముఁడా?

౨౫ - కరుణ విప్రలంభము

ఐనను అట్లు ధర్మవీర మనుటకన్నను ఈ నాటకమున రసము కరుణవిప్ర లంభ మనుట మిక్కిలియు సహృదయ హృదయసంవాది.

ఆలంకారి కాచార్యులందఱును విప్రలంభము అయొగ మాన వ్రవాస కరుణ భేదములచే నాలుగు తెఱంగు లగును అనుచు అందు కరుణము అనఁగా కరుణ విప్రలంభము ఆ నాల్గవ తెఱంగుది యని ఏకకంఠముగాఁ బలికినారు. కొందఱు కరుణ విప్రలంభమును రతియు వైక్లబ్ధమును అని సమకూడికమగు రెండు స్థాయులు

గల ఒక రసాంతరముగనే, వ్యాఖ్యానించినారు, హృదయము భావముల కూడలి గదా. అట్టిదియు ఏల యుండరాదు. తగిన సంవిధానమున అని. ధ్వనిలోచన కారులు ఆ భేదమును గ్రహింపక ప్రవాస విప్రలంభమును మూడవదే చాలును అనుకొన్నారు. రసగంగాధరకారుడును ఆ యభిప్రాయమునే కొనుచును, “అత్ర కేచిత్తు రసాంతర మేవ కరుణవిప్రలంభాఖ్య మిచ్ఛన్తి.” అని పాక్షికముగా కరుణవిప్రలంభమును గ్రహించినాడు. ఐనను అతినంఖ్యాకులు దానిని విప్రలంభ భేదములలో నాల్గవది గానే గ్రహించినారు. వీరిలో సాహిత్య దర్పణకారుడు మొనగాడుగాఁ జూపట్టుచున్నందున ఆతని యుపపాదనమును ఇందు పొందుపఱచెదను.

“.....”

ఉత్తమ ప్రకృతిప్రాయో రసః శృంగార ఇవ్యతే

.....

స్థాయీ భావో రతిః.....

విప్రల మౌఽథ సమ్భాగ ఇ త్యేష ద్వివిధో మతః.

సచ పూర్వరాగ మాన ప్రవాస కరుణాత్మక శృంగారా స్సాత్

.....

అథ కరుణ (విప్రలంభః) —

యూనో రకతరస్మిన్ గతవతి లోకాంతరం, పునర్లభ్యే

విమనాయతే య దైక స్తదా భవత్ కరుణ విప్రలమ్భాఖ్యః.

యథా-కొదమృత్యుం పుణ్డరీక మహాశ్వేతావృతాస్తే, పున రరిభ్యే, శరీరాంతరేణ వా రిభ్యే తు కరుణాఖ్య ఏవ రసః, కి ఛాత్ర ఆకాశ సరస్వతీభాష జానంతర మేవ శృంగారః. సగ్గమ ప్రత్యాశయా రతే రుదృవాత్. ప్రథమం తు “కరుణ ఏవ” ఇత్యభియుక్తా మన్యస్తే. “య చాత్ర సగ్గమ ప్రత్యాశానంతర మపి భవతో విప్రలమ్మ శృంగారస్య ప్రవాసాఖ్యో భేద ఏవ” ఇతి కేచి దాహుః, త దన్యే ‘మరణరూప విశేష సమ్మవాత్ తత్ ధిన్న మేవ ఇతి మన్యస్తే.

.....

ఇష్టనాకా దనిష్టాస్తేః కరుణాఖ్యో రసో భవత్

.....

శోకస్థాయితయా భిన్నో విప్రలమ్భా దయం రసః

విప్రలమ్భ రతిః స్థాయీ పునఃసమ్భాగ హేతుకః.”

“విప్రలంభము సంభోగము అని శృంగారము ఇరు చెఱుగులగును. ఎందు రతి ప్రకృష్టమై అభీష్టముం బొందక యున్నదో అది విప్రలంభము. అభీష్టమును అనఁగా నాయకునిఁ గాని నాయికనుఁ గాని. ఇది పూర్వరాగ మాన ప్రవాస కరుణా త్మకమై నలువగ లగును.....ఇక కరుణ విప్రలంభము. యౌవనవంతు లగు నిరువురు స్త్రీ పురుషులయందు ఒకరు లోకాంతరమునకుం బోయి వెండియు దొరకువారై యుండ రెండవవారు దుఃఖపడుట కరుణ విప్రలంభ మగును. ఉదా— కాదంబరియందు పుండరీక మహాశ్వేతా వృత్తాంతమున, మరల దొరకని పక్షమునఁ గాని శరీరాంతరముచేత దొరకెడు పక్షమునఁ గాని కరుణమును పేరి రసమే అగును. మఱియు ‘ఇట ఆకాశవాణి పలికిన యనంతరమే శృంగారము: ఏలన సంగమ ప్రత్యా శచే రతి జనించుటవలన, ప్రథమమందో కరుణమే’ అని పెద్దలు తలంతురు. మఱి ‘సంగమ ప్రత్యాశానంతరము సయితము కలిగెడు విప్రలంభము శృంగారముయొక్క ప్రవాసాఖ్యాభేద మిది’ యని కొందఱు చెప్పుట ఏది కలదో దానిని ఇతరులు మరణ మనెడి విశేష మొకటి సంభవించుటంబట్టి దానికన్న (ప్రవాసమునకన్న) వేతే అని తలంతురు.....ఇష్ట నాశము వలనను అనిష్టాప్తి వలనను కరుణ మనెడు రసము కలుగును.....దీనికి (కరుణ మునకు) కరుణ విప్రలంభముమండి భేదమును చెప్పుచున్నాఁడు. శోకస్థాయిక మగుటవలన ఈ రసము (కరుణ) విప్రలంభమున కన్న భిన్నము. విప్రలంభ మందు పునఃసంభోగ హేతుకము రతి స్థాయి.” [ఆంధ్రసాహిత్యదర్పణము.] వట్టి ప్రవాస విప్రలంభమున మరల ఎప్పుడు కలసికొందుమో అను పునః సంభోగసమీపాచే ఏడ్చు విడువక యుండును. మరణముయొక్కయు లోకాంతరము యొక్కయు ప్రస్తావముగల కరుణవిప్రలంభమున తదతిశయము కలిగియుండును. ఈ యుత్తరచరితమున సీతకు వివాసము విధింపఁబడినది కదా. ఆ వియోగమున రాముని చిత్తమున దుఃఖము పొరలినది. అది పండ్రెండేండ్లును చిత్తాన కుములుచునేయున్నది. మఱి సీతమరణము ఇందు విశ్రితము గాదు. ‘క్రవ్యాద్వి రగ్గలలికా నియతం విలుప్తా” అను మొదలగున దెల్ల రాముని యుత్కటమగు నేడ్పుతెఱంగే గాని ఎఱుకతెఱుగు గాదు. అంతర్నాటికలో ప్రకాశమైనట్లు సీత పాతాళమున, అనఁగా లోకాంతరమున. భాగీరథియింట పృథివి యమ్మచేతను అవేక్షిత యగుచు ఉండినది. రాముఁడు రాజ ధర్మానుష్ఠానముగా యజ్ఞము తొడంగి అందు సహధర్మచారిణిగా సీతప్రతికృతినే బంగారమున చేయించి యుంచుకొన్నాఁడు. తద్రాజధర్మవశముననే శంబూకుని చంప

వచ్చి పంచవటిలో అడుగుపెట్టినాడు. అది సీతాపూర్వసహవాససాక్షి. దాని దర్శనమున దుఃఖము క్రొత్తవడినట్లు మూర్ఛలపాలుచేసినది. అందు సీత స్పర్శలవలననే. ఎక్కడివో ఇవి యిది యెఱుంగలేకున్నను భావిండుకొని, యుల్లాసము పొంది, అంత కుశలవులం గలసికొని వారియందు సీతపోలికలు గని మనసున ఆకస్మికవిర్వృత్తి చెంది అంతలో రామాయణ బాలాయోధ్యాకాండలయందలి సీతారామప్రణయప్రస్తావము విని యేడ్చుచుండి, అంతర్నాటిక చూచి దాని యనంతరము కుశలవులతోడి సీతను విరప వాడకుద్దను మెఱుగువెట్టినట్లయిన యామెను మరల కలసికొన్నాడు. ఈ యల్లికలో రామునికి, ఋషులవాక్కులందు మిక్కిలియు నమ్మకముగల చిత్తసంస్కారముగల వానికి, సీతాత్యంతికనాశభావమునకు అవకాశము లేదు. పునఃసంగసమీహ కలిగియే యుండును. అట్టి యనురాగాలంబనమందు, ఎవరు ఎన్ని చెప్పినను తనకును ఏమేమి కీడు తోచినను, తాను పొంతముగా ఆపీనుఁగు కాలటనో పూడుటనో కంటితో చూడ నంతవఱకు బ్రదికియుండకుండునా, దొరకకయే పోవునా యన్న ప్రత్యాశ కలిగియే యుండును. దింపుడు కళ్ళములను పీనుఁగులును ప్రాణము గన్న కథలు వినబడవా మహాశ్వేత పుండరికుని పీనుఁగును చూచి తాకి పైబడి యేడ్చినది; ఆమెకు ప్రత్యాశ లేదు. ఆ యేడ్పు కరుణము. ఇక్కడ రాముని యేడుపో కరుణవిప్రలంభము. ఆ కరుణానంతరము ఈ సంభోగము ఆనందసముద్రము. సీతయును 'తటస్థం నైరాశ్యాత్' మొదలుకొని ఆ ప్రవాసవిప్రలంభమున రామునికైన రతి యేయేతెఱుగుల నుండినదియు తలపోసికొని, తనకు పరిత్యాగకల్యమును సర్వథా రాముఁడు ఊడఁ దీసినాఁ డనుడు పునఃసంయోగము ఎప్పుడగునా ఎట్లగునా అని యుష్వికుబ్జారుచుండి ఇప్పుడు కలుగుగా ఆనందమున మునిగివది. ఇట్లు సాహిత్యదర్పణమున చెప్పిన కరుణవిప్రలంభలక్షణము ఇందు సరిపడియున్నది.

“ఉత్తరచరితమున కరుణ విప్రలంభము యిది భోజదేవుఁడు సరస్వతీకంఠా భరణముననే కాక శృంగార ప్రకాశకలో కరుణ విప్రలంభ ప్రస్తావములలో దానినుండి పెక్కు ఉదాహరణములు గ్రహించినాడు. ఇవిగో ఇప్పటికి ప్రకటితములైన మూడు ప్రకాశములలో దొరకినవి—శృంగారప్రకాశిక సర్వముం బ్రకాశితమగునేని ఇంకను ఎన్ని దొరకునో.

1. ప్రవాసానంతరాత్ కరుణానంతరో రాగవర్ధనః.—స యథా.—‘అలిమృన్నమృతమయై రివ.....

2. కరుణే [విప్రలంభే] విసంవాదనం విరుద్ధం యథా,—‘దళతి హృదయం గాఢోద్వేగాత్.’

3. తత్తైవ [కరుణవిప్రలంభే] కాలయాపనం వ్యావిధం యథా.—‘దేవ్యాః శూన్యస్య జగతో ద్వాదశః పరివత్సరః.

4. తత్తైవ [కరుణ విప్రలంభే]వ్రత్యాదానం వ్రతీధ్ధం యథా.—‘అ థేదం రక్షోః కనక.....’

5. యదా తు కరోతే రభూతప్రాదుర్భావనాద్యర్థవాచినః కరుణ ఇతి రూపం తదా స్త్రీపుంసవిషయ ఆయోజితకామసూత్రః పునఃసమాగమఫలోఽనురాగ ఏవ కరుణ శబ్దేన ఉచ్యతే. తద్యథా.—దుఃఖాతిరేకా దభూతా న్కరోతి ప్రాదుర్భావయతీతి కరుణః—యథా—

‘మాత ర్మాత ర్దళితి హృదయం.....’

6. కరో త్యభ్యజ్ఞాయతి బహిరంత్రప్రవ్యాప్నోతి విస్రంభోత్పత్త్యా స్త్రీ పుంసయో రన్యతర స్వామ్యం హృదయ మితి కరుణః. యథా ‘వియలిత మతిపూర్వై ర్వాప్న మానందకోక.....’

7. సోఽయం [కరుణః] విప్రలంబూద్ధిషు ఉపనర్జనీకృత ప్రత్యయార్థః ప్రకృ త్యర్థోపవర్ణితః. అథోపనర్జనీకృతప్రకృత్యర్థః ప్రత్యయార్థో వర్ణ్యతే. తత్ర భావః కర్మ.....హేతుకర్త.....హేతుకర్తా యథా.—

“చిదా ద్వేగారమ్భి వికృత ఇవ తీవ్రో విషరసః.....”

8. అదికరణం యథా,—“యస్యాం తే దివసా స్త్వయానహ తథా వీతాః పునః ప్లే గృహే.”

9. అథప్రత్యయోత్పత్తి కాలాః. కే పునస్తేః భూతో భవిష్యద్ వ ర్తమానోఽన్యక్త ఇతి.....తేషు లంకాదివాచ్యో భూతో యథా.—

‘ఏత క్షున ర్వన మహో కథ మద్య దృష్టం.....’

10. భూతానద్యతనో యథా...‘కరకమల వీతీరైరమ్మువీవారశస్త్రైః.....’

11. లంకాదివాచ్యో భూతాసన్నో భూతసాపీవోఽయథా.—‘వివా పీతాదేవ్యా కిమివ హి న దుఃఖం రఘువతేః....’

భవభూతి భాషవి స్వప్నవాసపద త్రచేతను కాశిదాసుని యు త్తర కాకుంఠలము చేతమ ప్రతిబుద్ధుడై, కరుణవిప్రలంభమునకై ఉవ్విడుదలారి, వానిని మించగోరి,

యోగంధరాయణాది కల్పిత దాహప్రవాదప్రభవమగు నాయుదయనుని కరుణకథ కన్నను దుర్వాసః శాపప్రభవమగు నా దుష్కంఠుని కథకన్నను ధర్మమునకు కట్టువడి, ప్రజానురంజనకై సీతను కఠోరగర్భను, నమ్మకమున తనయురమునందే విదురగూరి యున్న ప్రేయసిని, విష్ణునకు విష్ణు, తీర్థమునకు తీర్థము అయిన తననమ్మిన పవిత్ర చారిత్రను, అడవులకు తఱిమి, ఏరువనేని మొగములేని యాకపుటంపు దుఃఖ పుటమునం గుమిలిన రామునికథను, కుందమాలయం దట్లట్లు ఉన్నదానిని అందుకొని ఇట్లు నవరించి “అహో సంవిధానకము” అని తానే అత్మలో అరిచినాడు.

రసములలో అధరోత్తరములు కలవు. అందు శృంగారము సుకుమారత మము; కమనీయతం దిట్టి ప్రధానభూతము, సకలజనమనోభిరామమును. అట్లే ఈ యాలోకలోచనోద్ధారములం గనుడు.—

“నిశేషతస్తు శృక్లోరే, సుకుమారతరో హ్యసౌ.” ఆలోక

‘సర్వేభ్యోఽపి రసేభ్యః పౌకుమార్యాతిశయయోగిని కవి రవధానవాః ప్రయత్నవాః భవేత్. తత్రహి ప్రమాద్యత స్తస్య సహృదయమధ్యే క్షిప్రమేవ ఆవ జ్ఞానవిషయతా భవతి. శృక్లోరరసో హి సంసారిణాం వియమేన అనుభవవిషయత్వాత్ సర్వరసేభ్యః కమనీయతయా ప్రధానభూతః’... —ఆలోక...కించ. శృక్లో రస్య సకలజన మనోభిరామత్వాత్ —...ఆలోక.

రసములలో శృంగారమును; శృంగారమున విప్రలంభమును, విప్రలంభ మున ఆ కరుణాత్మకమును— అని యుత్తరోత్తర ప్రకర్ష సంప్రదాయమువలననే కాక కవి సహృదయాభ్యుపగతి చేతను సిద్ధము. అట్లే స్వప్నవాసవదత్తమున చిర మైనను కాముడు ప్రసుప్తుడ కాని మృతుడు గాడు.—

“చిరప్రసుప్తః కామో మే వీణయా ప్రతిబోధితః.” కుందమాలలో కుందమా లయే ప్రత్యాశకును పునః సమాగమమునకును ప్రథమ సంపాదక సామగ్రి. ఇట్టి దెల్లి ఉత్తర చరితమున మూర్ఛిత రామ ప్రత్యుజ్జీవన సీతా కరస్పర్శ ప్రభృతికి దిక్పి దర్శకము.

మఱియు వినాశ మరణముల వలని విరవడి నైరాశ్య ప్రభవ ముక్తకంఠ దుఃఖమున కన్నను ప్రత్యాశ దాగుదుమూఁతలాడు పీ సావది గ్రస్త ముక్తకంఠ దుఃఖము సుభగసుకుమారతరము. ఆంగ్ల విమర్శక రవికుండగు హట్టిమ భట్టువి యీ సూక్తులను అరయఁదగును.

Pathos in the truest sense is very much more often felt than adequately expressed. The attempt to express it too often defeats itself.....The death of little Nell, and of Paul Dombey, favourites as they are with the world at large, have in them just the air of vigilant scrutiny of the associations which rend the heart most, that, to my mind at least, robs them of what I mean by pathos in its truest sense,—that artless cry of the dumb yet not despairing heart which words so seldom render articulate and so often utterly disguise.....

I do not mean, of course, that the cry of a dumb heart which is absolutely despairing can never be adequately given without something to attenuate the misery of the cry, but only that when the passion is not thus attenuated it rises above the level of what we call 'pathos', and reaches that of tragedy. In all cases of true pathos' though trouble pervades the scene, it does not overwhelm; it is held in check by subduing feelings of a more grateful and hopeful description, which soften the pain and make the heart tremble with some undertone of unexpected sweetness, even in the very keenest vibration of its grief. Indeed so true is this, that I believe some of the most pathetic passages in our literature are those in which the subdued thankfulness or hope predominates over the pain instead of the pain over the hope.....

.....
In all cases of the higher pathos there must be something that battles against the pain, as well as some higher cry of the pain in the heart. Without the former, the latter would be a situation, not of pathos, but of despair. Wherever there is true pathos there is the surging of a buoyant wave in the heart breaking the force of the wave which overwhelms it with dejection and not unfrequently even prevailing over it.....

ఉత్తర చరితమున కరుణాంగితమైన యీ పెనగులాది హౌజ సంస్కర్ణము వలన అలవడిన బ్రాజెడీ పక్షపాతమువలనం గాబోయి లక్షకారులలో పాపొక్లేసు ప్రభృతులం దొడంగియు లక్షకారులలో అరిష్టాటులు ప్రభృతులం దొడంగియు, పేక్సియరను పెదబత్తుడుం, బివివద, నేటివఱకుం గల కవి

సహృదయ సువర్ణకారులు కూర్చిన బ్రాజెడిమాలకు హాణ సరస్వతి మెడలో రాజిల్లు దానికి బ్రాడ్లి ప్రభృతి నేటి లాక్షణికులు తుడిచి తుడిచి సానతీర్చి తీర్చి మెఱుగు ఎక్కించి అధునికులను ప్రలోభింతురేచి వీరును క్రొత్తగా బ్రాజెడిలను అట్లట్లు రచింతురు గాక. పేఱు సంప్రదాయమునకుం జెందినవైన యా ప్రాచీనోత్తర చరితాదులయందు హిందూ చిత్త సంస్కారమునకు దూరమైన బ్రాజెడిభావమును వెదకుట సమంజసము గాదు. మఱియు ఒకెల్లో హోష్టెటు మాత్సేతు సీజరు మొదలగు వాని యందు, బ్రాజెడిలయందే వీరరసముగాక కరుణరసము అంగియని నిశ్చయింపను రాదు. మాలతీ కాకుంఠల నాగానంద మృచ్చకట్యాదులయందు కట్టకడపట మాత్రమే అటు మంగళము వంకకుం బొరలిన కథను ఇటు అమంగళము వంకకుం బొరలించి యున్న అవి మంచి బ్రాజెడిలే అయ్యెడివి. మఱి పొరలింపమికి కారణము ఏకద్రవ వత్తాతిశయమందలి సంప్రదాయాగతాధివేశమే కాక, హిందువుల యాస్తికత తెఱంగు, చిత్తవృత్తి తీఱు, నమ్మకముల విధము, ఆచారముల భంగి ఇట్టివెల్ల కారణము. ధర్మమునకు జయము, సుఖమయపరిణతి, అభ్యుదయము చెప్పవలయు ననియు, అధర్మమునకు అపజయము దుఃఖమయపరిణతి, పతనము, భంగపాటును కూర్చవలయుననియు, ధర్మానుష్ఠానమున జయప్రత్యాశ ఎన్నటికిని అడంపఁగూడ దనియు ఆచార్య మహత్తరుల యాశయము కాఁబోలును. గొప్పవాఁడును అలంతి పొరచే క్లేశమును దుఃఖమును నాశమును పొందుట లోకమున కలిగియున్నను, లోక స్వభావమునకు అది నిదర్శనమైనను దాని యాట “లోకచరితమును అర్థములో చూపుట” యైనను, అందును ఉపదేశ మున్నను, నాటకమువలని పరమార్థోపదేశము నకు క్షోభకారియగు దానిని గ్రహింపక సంప్రదాయరక్షకులు కాంతికారియగు తద్విపరీతమును, అధికారి సత్పులముం బొందుటను, గ్రహించినారు. అట్లుండ పునః సంయోజనము చెప్పియేయున్న యుత్తర చరితమున కేవల కరుణమును తరువాత సంభోగమును కలిపినా రనుట అననురూపములను అదుకు వెట్టుటయగును. కాఁగా శ్రీ శాస్త్రులవారు సంప్రదాయరక్షకముగా ‘ఏక ఏవ’ కారికకు సహృదయులను విమర్శ ములకుం బొరలపిచి తెనుంగును, “శృంగారమే గాని...” అని కూర్చినారు. రూపకములలో కరుణాంగియైనది అసస్పర్థము నామమాత్రశేషము ‘అంక’ మునునది కలదు. మఱి నాటకమున ప్రసిద్ధమున, అన్యరస ప్రధానముగా ప్రసిద్ధమున, ఏడుపును అన్వింఁటికిం బెద్దచేయ నానఁగొననేల! ఇంతయు ప్రసక్తానుప్రసక్తాను సరణము.” (అంధ్ర సాహిత్యదర్పణోపోద్ఘాతమునుండి).

౨౬ - ఆంధ్ర ధ్వన్యాలోకమున ఉత్తరచరితము

ఆంధ్ర ధ్వన్యాలోకమున “విప్రలంభము సాపేక్షత నానారమోనర్చుకొని యుండును. కరుణమునకు నిరపేక్షత్వమే ప్రాణము. కావున నిరపేక్షత్వ సాపేక్షత్వముల ద్వారమున పరస్పరవిరుద్ధములగు పీఠెంటిని కలిపి కరుణవిప్రలంభశృంగారమువి ఒక అవభ్రంశభేదమును కల్పించుటయు అత్యంతదుష్టము” అని యుపపత్తిని ఉపన్యసించి “ఉత్తరరామచరితమున విప్రలంభశృంగారము గాదనియు కరుణమే అనియు అనుభవదృఢీకృతమగు సిద్ధాంతము” అని చెప్పబడినది. మరియు ‘ఉత్తరరామచరితమున కథాంశమునఁ దెచ్చిన మార్పులన్నియు శ్రీ రామాయణ ప్రసిద్ధములగు కరుణరసము నుద్బోధించి విజృంభింపఁ జేయఁగల్గినవే...’ ఉత్తరరామచరితమున వీరవిప్రలంభములు అయుక్తములు. ‘ఉత్తరరామచరితమున కరుణవిప్రలంభశృంగార’ మను శకశృంగమును గాని ధర్మవీరమును గాని ప్రధానముగానొనర్చువారికి ఈదురవస్థ తప్పదు. ఏదనఁగా శ్రీరాముని ధీరలితనాయకునిగా చేసినవారగుట. కరుణమును, విప్రలంభమును. నిరపేక్షత్వసాపేక్షత్వములవలన విరుద్ధములను నాట్యలోచనమునను ధ్వన్యాలోకలోచనమునను ఇంకను చాల చోటుల ని గ్రంథమందును విస్తరించి నిరూపించెను. కావున అట్టిరస ముండుననుట గాని, దాని నీతఁ డంగీకరించెననుట కాని పూర్తిగా ప్రమాణవిరుద్ధములు, ఉత్తరరామచరితమున గూడ నీపై నిరూపించినట్లే రసనిరూపణమును గ్రహింపవలెను. అప్పుడే అది నది సమంజసమగును; అనుభవ ప్రమాణములకు అవిరుద్ధమును కాగలదు. కావున నది కరుణవిప్రలంభ శృంగారము నంగీకరించువారు ఆలంకారిక తంత్రమున సరియగు ప్రవేశములేనివారని గ్రహింపవలెను. ‘ఉత్తరరామచరితము ఎట్లు చూచినను బాగులేనందుననే అందు ఏదియు, విషయముగాని—పద్యముగాని—ధ్వన్యాలోకమునఁగాని తద్వ్యాఖ్యయగు లోచనమునఁగాని ఉదాహరణముగాఁ గైకొనఁబడలేదు.’ అని ఇత్యాదిగా అభిప్రాయము ప్రకటింపఁబడినది. దీనికెల్ల సమాధానము చెప్ప నాకుఁ దరమా:

ఐనను, ధ్వన్యాలోకమున ఆనందవర్ధనుఁడు

“ప్రసిద్ధేఽపి ప్రబంధానాం నానారసనిబన్ధితే

ఏకా ర సోఽక్షీ క ర్తవ్య స్తేషా మత్కర్ష మిచ్ఛతా.”—21.

అని ప్రబంధవ్యాయకు ఒక్క రసమును అంగిగా చేయవలయును అని లెస్సగా చెప్పినాఁడు. అట్లే ‘యః ప్రబంధానాం చాయాతిశయ మిచ్ఛతి తేన తేషాం రసానాం అన్యతమః కశ్చ ద్వివక్షితో ర సోఽక్షితేన వివివేకయితవ్య ఇ త్యయం యుక్తతరో

మార్గః 'ఎవఁడు ప్రబంధములకు ధ్యాతాభియమును—ఎక్కువ యందమును—కోరునో అతఁడు అరసములలో తనచెప్పనిచ్చవచ్చిన యొక్కదానిని అంగిగా నెరి కొల్పిండునునది మిక్కిలి యుక్తమగు మార్గము.' అని తద్వృత్తి. మఱి ప్రబంధాత్మయగు అలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యధ్వనికి ప్రకాశనప్రకారమును ప్రతిపాదించుచో ధ్వన్యాలోకమున.

ఉద్దిపన ప్రశమనే యథావసర మస్తరా

రస స్యా రభవిశ్రాంతే రనుసన్ధాన మజ్ఞీనః.—III - 18.

అని విశ్రాంతికోడంగిన యంగిరసమునకు అనుసంధానవశ్యకత చెప్పబడినది. వృత్తియందును 'పునరా రభవిశ్రాంతే రస స్యాజ్ఞీ నోఽనుసన్ధిశ్చ, యథా తాపనవత్పరాజే.' అని వివరింపబడినది. ఇది అనుసంధిసేయబడిన రస మేది? కరుణము అంగముగాఁగల శృంగారమా? శృంగారము అంగముగాఁగల కరుణమా? లోచనము.. "తాపనవత్పరాజే హి వాసవదత్తావిషయో జీవితసర్వస్వాభిమానాత్మా ప్రేమబద్ధః (ఇది రతికి పర్యాయము. శృంగారరససంబంధమైన మాట) తద్విభావాద్యోచిత్యాత్ కరుణవిప్రలమ్బాది భూమికాం గృహ్యతా నమస్తేతివృత్తవాఙ్మి. రాజ్యప్రత్యాయివృత్త్యా హి సచివసీతిమహిమోపనతయా తదర్థభూత పద్మావతీలా భానుగతయా అనుప్రాణ్య మానరూపా పరమా మఖిలషణీయతమతాం ప్రాప్తా వాసవదత్తాదిగతి రేవ తత్ర ఫలమ్. నిర్వహణే హి 'ప్రాప్తా రేపి...' ఇత్యేవం రేపీలాభప్రాధాన్యం విధాహితమ్." అని వివరము ప్రపంచితమైనది. ఇందు తేలినవిషయము అ నాటకమునకు శృంగారమే అంగిరసమగుట కాదా? 'పశ్యమేఽపి సమాగమప్రత్యాశయా కరుణే నివృత్తే; విప్రలమ్బేఽజ్ఞానీతే' అనుటచేత అది యంగమవియు, ఈ 'అజ్ఞానీతే' అనుటచే అంగి శృంగారము (విప్రలంభము) పునరనుసంధానము చేయబడినదనియు నృప్తముగాదా? కావున ధ్వనిలోచనముల మతమున 'తాపనము'న కరుణము అంగము గాఁగల శృంగారము అంగిరసము అని చెప్పబడినది.

ఇంకను తాపనవత్పరాజమున ఈ వివరము గ్రహింపఁదగును. పెక్కు గ్రంథపాఠములతోను అనిశ్చిత పాఠములతోను ఐనను అది యిపుడు ఉపలభ్యమగు చున్నదిగదా. 'ప్రథమే తావ దక్లే సుబం స ఏవ ఉపనిబద్ధః—'తద్వృత్తేన్ద్రవిలోకనేన దివసో వీతః, ప్రదోషస్తతా తద్గో స్త్యైవ' ఇత్యాదిన 'బద్ధోక్కణ్ఠ మిదం మనః. కి మథవా ప్రేమా సమాప్తోత్పనః' అని శ్లోక ప్రతీకములు లోచనమున

ఉదాహరింపఁబడినవి. నిజముగా ఈ ప్రథమాంకమున మిక్కిలి రసవంతమగు నంభోగ శృంగారము చెప్పఁబడినది. కరుణముగాదు. దానికి ఇంకను నమయము రాలేదు. ఏత దనంతరము రాజు తాను పోయి వాసవదత్తను కలసికొనును. 'ఆమె యింకను రాలేదని రాకను గుఱించి మనసు తహతహ లాడుచున్నది' అని యాంధ్ర ధ్వన్యాలోకమున ఆంధ్ర వ్యాఖ్య. అది సరిగాదు. ఇది ఆమెరాక కాదు. తనకై కను పెట్టుకొని యున్న దనుచు ఆమెకడకు రాజు పోవుటయే, 'కిం అథవా ప్రేమా సమాప్తోత్సవః.' 'అట్లన నేలః ప్రేమకు ఉత్సవము (ఒకప్పటికి) సమాప్తమగునా? మఱి ఆ ముఖనాదే వాసవదత్త కాలిపోయిన ప్రవాద వృత్తి, ఈ ప్రేమకు ఉత్సవము సమాప్తమై శోకము పైకొనఁగలదుగాన, రాజు ఎఱుంగనిదియు సామాజికులకు తోచునదియు నగు సారస్యము 'dramatic irony' అనునదియు ఇటఁగలదు. 'Dramatic irony is the contrast between two aspects of the same thing, whether such contrast is perceived at the time or becomes apparent later. In critical discussion the term is most commonly used to express the effect produced when there is a marked and significant difference in the meaning of what is being done or said on the stage for the characters themselves on the one hand and for the spectators on the other.' నాగానందమున గరుత్మంతుని ఈ భావితమందును అట్టిది కలదు.

“గరుడః—(నాయకం కలయఁ)

నాగానాం రక్షితా భాతి గురు రేష యథా మను

తథా సర్వాశ్చ నాకాక్షాం వ్యక్త ము ద్యాపశేష్యతి.

తద్భావదేవం గృహీత్వా మలయపర్వత మారుహ్య యథేష్ట మహారయామి.”

“నాగరక్షితుండు నామ్రాల సీరితి వఱలుచుంట నధికతశ్యవృత్తి సందియంబు లేదు, చయ్యన నీవేళ సర్పభోజ శేచ్ఛ సమయనాకు.”

వీనిని కొనిపోయి మలయపర్వత శిఖరముమీఁద యథేష్టముగా ఆహారం చెదను.”

అని (శ్రీ వేదము వేంకటరాయశాస్త్రుల యనువాదము.) అనఁగా తనకు దండియైన పాముల తిండికైన యాకలి తీరునవి గరుడుని భావము. మఱి నాదే ఆ నాయకుఁడు గురువై గరుడునికి —

“నిత్యం ప్రాణాభిసూతా త్ప్రతివిరమ”

అని యిత్యాది యుపదేశింపఁగాః అతఁడును.

‘సర్వప్రాణివధా దేవ విరతోఽద్య ప్రభృత్యహమ్’

అని ‘యితః పి జన్మ ముందువఱకు నేను ప్రాణి (ప్రాముల)వధమును మానుకొన్నాడను.’ అని మానుకొన్నాడు.

‘చేయరు హింస.....’ అని.

‘వదలితి వదలితిని ప్రాణివధము మహాత్మా.’ అని.

అట్లు రాజు వాసవదత్తను కలపికొన్నతర్వాత ఆ యంకమంతయు అతి రసవంతమగు సంభోగ శృంగారము.

“ప్రత్యక్షేషు న వైవ సప్రుతి శరల్లక్ష్మీ రియం దృశ్యతే” ఇత్యాదియు.

“పున రపి గతా కిం త్వం ముగ్ధే త దేవ వధూవ్రతమ్” ఇత్యాదియు.

“.....ప్రసీద.

పర్యుత్పతే మయి కురు ప్రణయం పురేవ’ ఇత్యాదియు తర్వాత వైతాళికుడు నేపథ్యమునుండి సూర్యాస్తమయ మగుచున్న దని,

“ప్రాయః సన్ధ్యాతపాగ్నౌ విశతి దినపతౌ దహ్యతే వాసరశ్రీః” అని వాసరశ్రీ ‘కాల్పి వేయఁబడు చున్నది’ అను మాటలుగా, ఇందును కొంత యొక్కతెలుగు ‘dramatic irony’ ఉన్నట్లుగా సూచింపఁబడినది. అంత అంకాంతనిష్క్రమణమున ‘త దేహి, వాసగృహం ప్రవిశావః’ అని రాజు వాసవదత్తను పిలుచుకొని పడుకంటింబఁ బ్రవేశించును. ఇంత సంభోగశృంగారము ఐనంతట. రెండవయంకమున వాసవదత్త కాలిపోయిన దను వార్త. (యౌగంధరాయణుఁడును ఆమఁబిల్లనే ఆమెతోడనే కాలిపోయినాడని వార్త.) రాజునేర్చు. విదూషకరుమణ్యదామలు దానిని ఎంత చెప్పియు ఏమి చెప్పియు తీర్పలేకపోవుట. అంతట రాజు ‘నేనును పోయి వారిం గలపికొందును.’ అని యురవడిగా అటు కదంగుట. దుమణ్వంతుఁడు ‘అట్లేని ప్రయాగ తపోవవమునకుం టోపుట యుక్తము’ అని యనుట. రాజు ఆ మాట లెన్నయనుచు,

సఖ్యం గతా యమునయా సహ యత్ర గచ్ఛా

య త్రాత్మవన్తి మునయః స్వసమీపితాని

పాతీయసాం భవతి యత్ర పరా విశుద్ధి

స్తం మా మితో నయత మిష్టఫలం ప్రయాగమ్.

అని అటు బయలుదేలుటయు, ఆప్రయాగలో సిద్ధుఁ డొకఁడు, యౌగంధరాయణాదుల పీఠివన్నాగములోనివాడే, రాజును భౌతికతాపసవేషమును, కారణవశమున తరువాత

మానుకొన్నను దోసము కానిదానిని తైకొమ్మనియు, దేవికి సాటిమైన మఱియొక కన్య కను పాణిగ్రహణముచేసినట్లయిన, తరువాత దేవీపునఃసమాగమము కలుగుననియు అదేశింపగా ఆమాటను నమ్మి అట్లు తాపసవేసముపూని, అట్లట్లు దఱిసి తనపై మాన్ప రాని గాటంపు మరులుగొన్న మాగిధిని పద్మావతిని పరిణయమై, ఎన్నాళ్ళకును ఆపునః ప్రాప్తి లేకపోగా నడుమ నొకతూరి (IV) 'విదగ్ధసుహృజ్ఞన సమాశ్వాసన వినోద మాత్ర మే వైతత్. అన్యథా అస్తి క్వచిత్ కేనచిదుపాయేన పరలోకగతః ప్రాప్యతే' అని విసుకున తలపోసికొన్నను.

“త్వత్సంప్రాప్తి విలోభితేన మనసా ప్రాణా మయా ధారితాః”

అని కడపట తాను చెప్పఁదగినట్లుగా ప్రాణములు నిలుపుకొని కనుపెట్టుకొని యున్నట్లుగానుండి, యోగంధరాయణాదులు అట్లట్లు పన్నకముచే పునఃసంయోగముం గూర్చుగా వాసవదత్తను మరలఁగూడిన కథ. ఇందును, మంత్రుల రహస్యపుఁ బన్నాగమునఁ జేరినదైనను, దాహానంతరము అచిరముననే సిద్ధాదేశమును అందు రాజా సమ్మక ముంచుటయు, ప్రాణత్యాగపుఁ దెగువను ఉజ్జగించుటయు, 'త్వత్సంప్రాప్తి విలోభితేన మనసా ప్రాణా మయా ధారితాః' అన్నట్లు ప్రత్యాశకలిగియుండుటయుం గూడ గ్రహింపఁదగును. కాఁబట్టి అంగియై యిటున్న సంభోగశృంగారమునకును అటున్న విప్రలంభపుఁసంయోగ సంభోగశృంగారములకును నడుమ శృంగారసందంశమున తగులుకొనియున్న యీ కరుణమును ఆత్మంతికనాశమువలని యాకరుణరసముగాఁ గొనక, అలంబనమును పేజుగాక ఒక్కటియే యైయుండఁగా, ప్రత్యాశయు రతియు అట్లు దాఁగుదుమూఁతలాడుదానిని విప్రలంభభేదముగానే, కరుణవిప్రలంభనామముతో ఆచార్యమహాత్తరులు స్వీకరించుట ధ్వనిలోచనములకు ఎడపిపోవుటకాక క్రొత్తమెలఁ కువంతో అనుసరించుటయే యగును. ఇది ఆంధ్రధ్వన్యాలోకమున తాపసమునందలి విధివాద్యాచిత్య సమన్వయముయొక్క విగమనమున “ఇదట పీ త్రివిధమగు నౌచి త్యము ననుసరించి 'కరుణము విప్రలంభము సంభోగశృంగారము' అను త్రివిధము లను వాసవదత్తప్రేమ ధరించినదని గ్రహింపవలయును” అనుచో కరుణతోతొడంగి కరుణము విప్రలంభము సంభోగము (కడపటిది) అనువరుస చెప్పఁబడినది. మఱి వరుసలో ఒక గొప్పసంభోగము తొలియంకముది అరంభమున నుండవలసినది జాతి పోయినది. “కరుణవిప్రలంభాది భూమికాం” అనులోచనపంక్తిలో క్రమము. వరుస. వివక్షితముగాదు. 'అది' శబ్దమును కలుపుకొని ఊరక సామాన్యముగాఁ చెప్పఁబడినది.

అంద్రమున క్రమవివక్ష తోచునెడ ఆతొలిసంభోగము తప్పిపోయినది. అది యా శృంగార సందంశమునకు ఒకతట్టు పట్టు గదా.

స్వప్నవాసవదత్తమునను ఇట్లే యగును. అట్లే ఉత్తరరామచరితమునను. ఈ నాటకములెల్ల నాటకరక్షణము వ్రాసి దశరూపక సాహిత్యదర్పణ ప్రతాపరుద్రీయ రసార్థవనుధాకరాది యనుశాసనములు అనుగ్రహించిన యాచార్యుల చిత్తమున సుప్రతిష్ఠితములే. వారు కేవల కరుణమునకును విప్రలంభమునకును భేదమెఱుంగలేని వారుకారు. వారు ధ్వన్యలోకలోచనముల శాస్త్రమును శిరముల నవతంపించుకొను వారే. అదిమాత్రమే కాక నాటకాన అంగివిశ్వయమునకై ఇంకిను మన మెఱుంగని సంప్రదాయము వారికి ఎద్దెట్టిది అందియుండెనో: అట్టి పీఠంధణ ప్రబంధమున సర్వ వ్యాపిగా అంగిగా ఒక్కరసము ఉండఁదగును అను సామాన్యశాస్త్రమునకును నాటకమున అనుష్ఠానార్థము విశేషవియమము నిబంధించువారై, తమకు దిగిన సంప్రదాయముంబట్టి,

‘ఏక ఏక భ క దక్షి శృక్లాలో వీర ఏక వా’

అని ఏకకంఠముగా అనుశాసించినారు. కరుణమును ఈమహాత్ములు తాపనవత్పరాజోత్తరరామచరితాదులయందు అంగిగా గృహీతమైయున్నది. అదియు అంగి కాఁదగును, అని దానిని ఇందుఁ జేర్చరైరి. అవి యెదురుగానే ఉండెనే, అది వారి మతమగునేని చేర్చరా: ఇతను ఆ శృంగారమున విప్రలంభమునకు ధ్వనికారుఁడు ‘విప్రలంభ స్యాపి అఖిలా షేర్వ్యా విరహ ప్రవాస విప్రలమ్బాదయా’ అని ‘అది’ అని చేర్చి కొన్ని భేదములు పేర్కొన్నాఁడు. లోచనమునను అఖిలాష - ఈర్ష్యా - విరహ - ప్రవాస అను విప్రలంభములను అనువాదముచేసి రవంత వివరించి, ‘అది శబ్దగ్రహణాత్ కాపాదికృతః’ అని యిది చేర్చఁబడినది. తరువాతి యాచార్యు లెల్లరు మరణము లోకాంతరగమనము కలిగి మరల సంయోగముగలుగు చోట్ల, అది యొక యసాధారణ సంవిధానము గదా యని, యా విప్రలంభమున ‘కరుణము’ అను నొక భేదమును ఎక్కువగా కల్పించినారు. రసగంగాధరకారుఁడు చెవకరాని ప్రతిభగళి వాఁడు. దాటరానిమాటలు గల వాఁడు “యదా తు సకృపి మృతత్వజ్ఞానే దేవతా ప్రసాదాదినా పునరుజ్జీవనజ్ఞానం కథశ్చైత్ స్యాత్, త దాంఘ్నసస్య ఆత్యంతిక విరాసా తావాత్ చిరప్రవాస ఇవ విప్రలమ్బ ఏవ; న స కరుణః,” అని దానిని ‘దీర్ఘ’ ప్రవాస విప్రలంభ మనఁదగు ననుచునే, ‘కేచిత్తు రసాన్తర మేవ అత్ర కరుణవిప్రలమ్బాఖ్య మిచ్ఛన్తి.’ అని పాక్షికముగా కరుణవిప్రలంభమునకును తన యంగీకారమును

తెలిపినాడు. వట్టి చావే యైన కరుణమే యగును గదా. అం దెవ్వరికిని విప్రతిపత్తి లేదు. అట్టి సందర్భముల 'పునర్లభ్య' మగుట ఒక విశేషమే. అది దేవతా ప్రసాదమున గానీ; మఱి యేకారణమునం గానీ, అట్టి పునర్లభ్యములు కాదగిన సందర్భము లేవేవో ఎట్టెట్టివో. పీనుగును కంటితో చూచి కార్పియో పూర్చియో ముగించువఱకు ప్రేమచే మరల నొకవేళ ఎట్లేని సమాగమము కలుగునేమో అని ఆకాశాళిదర్శమగు మానవచిత్తమున అంత యేడ్పునను ప్రత్యాళి. ఏవేవో తాను కల్పించుకొను కారణములచే, ఇంతయో అంతయో లీనముగా ఉండనేయుండును. కాన దానికోసము శాస్త్రమును నడలించి అట్టిదాని నెల్ల కలుపుకొనుటకు అచార్యులు అసంఖ్యాకులు విప్రలంభమున ఈ కరుణభేదమును, కరుణ విప్రలంభమును, ఒక తెలుగు దానినిగా పేర్కొన్నారు. దానికి లక్షణము చెప్పినారు.

“యూనో శేకతరస్మిన్ గతవతి లోకాంతరం పునర్లభ్యే
విమనాయతే య దైక స్తవా భవేత్కరుణ విప్రలమ్భఖ్యః.”

‘య చ్చాత్ర సజ్జమ ప్రత్యాశానంతరం భవతో విప్రలమ్భస్య ప్రవాసాఖ్యో భేద ఏవ ఇతి కేచి దాహుః. త దన్యే మరణరూప విశేషసమ్భవాత్, తద్విన్న మేవ ఇతి మన్యంతే.’ అని సాహిత్య దర్పణము. ఇ ట్లితఁడే కాక విప్రలంభ భేదములలో కరుణమును చేర్చుకొనుటకు సమాధానోపన్యాసము రసతరంగిణి సరస్వతీకంఠాభరణ శృంగారప్రకాశికా రసార్ణవసమదాకరాదులయందు చక్కఁగా తేట తెల్లముగా విబంధింపఁబడి యున్నది. ఇ దెల్ల ద్వనిలోచనములకు ఒక తెలుగు విస్తరణమును వైశద్యసాధనము నగును గాని విరోధము ఉల్లంఘనము కాఁజాలదు. ఇది సాధుత మెఱుఁగు లీను నేనుఁగుదంతము; కాఁగా ఆ ‘అపభ్రంశము’, ‘దుష్టము’, ‘శకశృం గము’ అను మొదలగు వ్రాతల కేమనఁదగును:

కరుణవిప్రలంభమును విప్రలంభ భేదముగాఁగొని ముని చెప్పిన రస సంఖ్యను దాటినవారును, రసాంతరముగాఁగొని ఆ సంఖ్యను దాటిన దిట్టలును, రస తరంగిణి దాగ్బటాలంకార రుద్రటాలంకార సరస్వతీ కంఠాభరణ శృంగార ప్రకాశికా ధళరూపక రసగంగాధర సాహిత్యదర్పణ శృంగార తిలకాది కర్తలగు నాచార్యు ఇంధణును ఒక్క గొంతుగా అట్లు చెప్పినవారలు ఆలంకారిక తంత్రమందు సరియగు ప్రవేశము లేనివారేనా? ఇంక వారిని ముందుంచుకొని వారి మాటన మన్న వారు, వారిని వెనుక అందగా నుంచుకొని ముందుకు చూకినవారు మాత్రము:

‘ఉత్తరరామచరితము అదేమి నాటకము అబ్బే! అది ఆనందవర్ధనాభినవ గుప్త స్వీకృతము గాలేదే!’ అనుటయు ఒకమాటయూ! రసికప్రకాండులు సాహిత్య మృజ్జలు “ఉత్తరే రామచరితే భవభూతి ర్విశిష్యతే.” అని భల్లాలసేనుని భోజదర్శితో దాహరణముల మర్యాదగా, ‘కావ్యేషు నాటకే ష్వేన వయం వా వయ మేవవా’ అను తన పూర్వార్థమునకే ఉత్తరార్థముగా కాళిదాసునోటనే పలికించినారే! ఆ యుత్తర చరిత మందాకిని మహిమ త్రి వేదము వేంకటరాయాస్థులవారి యాంధ్రోత్తర చరితోపోద్ఘాతమున కానందగును. మఱియు.

‘సన్తి సిద్ధరసప్రఖ్యా యే చ రామాయణాదయః

కథాశ్రయా స తై ర్లోక్యాశ్చ స్వేచ్ఛా రసవిరోధిః

తేషు కథాశ్రయేషు తావత్ స్వేచ్ఛైక స యోజ్యా, య దుక్తమ్ - ‘కథా మార్గే నాతిక్రమః’ ఇతి. స్వేచ్ఛాపి యది యోజ్యా, త ద్రసవిరోధిః స యోజ్యా.’—ధ్వన్యారోకము.

“రామాయణాదులు సిద్ధముగా మన్న రసముతో—మిక్కిలి రసవంతములై— ప్రసిద్ధముగా మన్నవే. రసమునకు విరోధము కలిగించునట్లు తన యిచ్చమెయి వాని కథలవిషయముల జోలికి పోఁగూడదు. ఆ కథామార్గమును అతిక్రమింపఁగూడ దని చెప్పఁబడియున్నది గదా. ‘ఒకవేళ కవికి తన యిచ్చను గూర్చ కోరిక కలదేని, దానిచే వానిరసమునకు విరోధము కలుగనీఁగూడదు.’ అని. లోచనమున దీనికి రసవంత విస రము చెప్పుచో దృష్టాంతముగా—‘యథా రామస్య దీరలలితకాయోజనేన నాటికా నాయకత్వాది కుర్యా దితి త్వత్కన్తాసమష్టేనమ్’. ‘రామునికి.కో న్యవ్యక్త సామ్రుతం రోకే గుణవాఙ్-ఇత్యాది ప్రశ్నలకు జవాబైనవానికి దీరలలితత్వముఁ గూర్చి నాటికకు ఆతని నాయకునిగా చేయుట అత్యంతము అసంమజనము అగునుగదా -’ అని చెప్పఁ బడినది. మఱి అందువలన ఉత్తరరామచరితమున కరుణవిప్రలంబాంగిత చెప్పి వట్లయిన యా రామునికి దీరలలితతయు నాటికానాయకతయు ఘటిల్లునా? అహో! ఉత్తరచరితరామునికంటెను దీరోదాత్తుఁడు ఇలలో కలుగువా? మఱియు రామాయణ మున కరుణరసనాయకుఁడై గొప్పవాఁడుగా విరాజిల్లినట్లు ఉత్తరచరితమునను కరుణ రస నాయకుఁడై విరాజిల్లినఁట రాముఁడు! ఏటిది యిది కరుణరస నాయకుఁడై విరా జిల్లుట! కూరినానిపేదవాని కరుణరసనాయకత. కవి శక్తిగలదేని. విరాజిల్లదా? మఱి ధర్మవీర కరుణవిప్రలంభములకు నాయకుఁడగునేని, ఉదాత్తుఁడును, గొప్పవాఁడును. కాఁదా? ఇవి ధ్వనికామృతములు! బిఁ!

ఇంకను ఏ స్రుర మెందులకు?

[అంద్రదవ్యన్యాలోకప్రస్తావమునకై ఇది కొంత పునరుక్తిదోషము పుట్టిినది. అది తంతవ్యము.]

౨౭ - ఆదిక వేగువలన వినఁగానే, సీత పరిశుద్ధిని ఎఱింగి

నమ్మిన రాముఁడు దానిని ఎవరుపలికిరో వారిని దండింపక

నిరపరాధను సీతను త్యజింపఁదగునా?

ఈ మార్గాన 1964 సెప్టెంబరు భారతిలో ఎవరో, ఉత్తరవరిత భవభూతి రచి తము అదేమి నాటక మని అక్షేపణచేసినారు “అట్లు ‘ఏషతే మాత్రతో రాజా రామః సమాజ్ఞాపయతి’ అని మఱుమాట ఆడవీకుండ, త్యజిండుట, సీత భార్య, తనకు లోకువ, ‘ఉపపన్నాహి దారేషు ప్రభుజ్ఞా సర్వతోముఖీ’ అని శా నామె నేమేమి చేయఁదగును అను స్వాతంత్ర్యమును రాజాధికారమును దుర్వివియోగము పేయుట గాదా? స్త్రీని సీతను అట్లు దావినగా చూడఁదగునా? వింద పలికినవా తెనరో వారిం విడిచి ఆడుగంటి విచా రించి, అగ్నిశుద్ధిసాక్షులను విభీషణ సుగ్రీవ హనుమదాదులను విలిపించి వారిచే ఆ సాక్ష్యము జెప్పించి. విందకులగు సీతాశుద్ధివిషయమున నమ్మించియుంతువలదా? అంతట నాటకవస్తువే ప్రతిబద్ధమై యుండునే?” అని యనుట, మేఘనందేశవిషయమున ఉన్మత్తునికి యక్షునికి కొంతను దావవీకుంతు సంభేదము సంపి శాపాడవలయునను తెలివి యెక్కుదిది అనుటంబోడిది. అట్లునుజాచింపూర్చి ‘అహో మూలచ్ఛేదీ తవ పాండిత్యప్రకర్షః’ అని మల్లినాథసూరి హేళనము పలికినట్లు ఇటునుం బడకఁదగును.

ఈయాక్షేపణ కేవలము లఘుహృదయోక్త్యము. మఱియు యుగధర్మములును వాని స్మృతులును మాఱుచుండునుగదా. అదియు పరికింపఁదగును.

మఱి రామునికి సీతయు ఆమె చారిత్రమును అత్యంతప్రియము, ఉత్పత్తి పరిపూతతాదిచే గౌరవాస్పదము. నావిం గావనే మునుపు లోకారాధనము కోసమే మునుగులుగ ఘోషించిన జాగ్రత్తతో శాశు తగనివైనెను అహోక్షులు పలికి లంకా నముద్రతీరమున అమెను ఆ యగ్నిదీవ్యమునకు పొల్పజెయెను. (చూ. I. 2) అట్టి నందియము అట్టి వింద అట్టి రుజాపుల తుదముట్ట తొలగఁదగునుగాని మార్గాంతర ముల తొలఁగునది గాదు.

‘ఏత త్త త్పున రపి దైకదుర్విపాకాద్

అలర్కం విష మిత సర్వతః ప్రస్ఫుటమ్.’

అది మరల లేచి ఇట్లు వ్యాపించినది.

‘ఇత్యౌకుశం శోఽభిమతః ప్రజానాం
జాతం చ దైవా ద్యచనీయ బీజమ్
య చ్చాద్భుతం కర్మ విశుద్ధికాశే
ప్రత్యేకు క స్తద్ద్యతీదూరక ర్తీ.’

అని యీదూరాన ప్రజ దానిని నమ్మదాయెను, ఇది కేవలము దైవికము. శ్రీరాముడు తాను మరల సీతతో ‘అవవాదమును మొగమునం బలికి బందిగా ఆపరమవిసీతను పతి దేవతను జగన్మంగళమూర్తిని బలాత్కారమునఁ బంపించు ఘోరతను తప్పించు కొఱకు’ ఆమెను వ్యాజమున అడవులకుం బంపినాడు. వసిష్ఠారుంధతులు కులగురువులు లోకక్షేమదీక్షితులు ఇట్టి వింద కలుగుననియు, దానిని ఎట్లెట్లో దివ్యమార్గమున మఱి లేవనీక తొలఁగింపవలయుననియు, వారు ఎఱింగి పూనినారు. అందుకే వారు దోహదము తీర్చు మనియు ప్రజారాధనము చేయుమనియు ఒక్క గుక్కలోనే రామునికి సందేశము పంపినారు. రాముడు కాక అన్యుడు ఈ వివాసనపుఁదెగువం బూనలేడు. అదియు వా రెఱుంగుదురు. సీత మహాపతివ్రత, పాతివ్రత్యము అనిర్వచనీయమును అపరిమేయము నగు మహిమ గలిది. ఆ సాధ్విం గాఁచును; పతిం గాఁచును. లోకమును గాఁచును.

‘ఈదృశానాం విపాశోఽపి జాయతే పరమాద్భుతః
య త్రోపకరణీభావ మాయా త్యేకంవిధో జనః.’

అని యన్నాఁడుగదా.

‘శిశు ర్వా శిష్య తా య దపి మమ త త్త్రిష్టకు తథా
విశుద్ధే రుక్మర్న స్త్వయా తు మమ భ క్తిం జనయతి.’

అని యరుంధతియు

‘అవయో రపి యత్సక్తో పచిత్రత్వం ప్రకృచ్ఛతే.’

అని పృథ్వీభాగీరథులును పలికినారు, పామరజనులవలన మరల విందయు. రాముని వలన వివాసమును మహర్షులయు దేవతలయు పూనుదలవలన అట్లు అది తీటి పునః సంయోగమును జగన్మంగళమును కలుగుట—ఇట్లు నాటకవస్తువు సర్వథా విరవద్యముగా సుక్లిష్టమ యైనది. ఈ ప్రకరణమున శ్రీ వేదము వేంకటరాయశాస్త్రిలవారి యాంధ్రోత్తరచరితోపోద్ఘాతమునుండి యీ యుద్ధారము గనఁదగును. “సీతావివాసము ధర్మమా, అధర్మమా?—ప్రజారంజనార్థము శ్రీరాముడు సీతను దూరికరించెను. తద్రంజనమే తద్వ్రతము. వివాసనోపదేష్టులును తత్త్వైరకులును అరుంతి పసిష్టులు..

సీతంగూర్చి సడి వచ్చినంత తన్నివారణముకై సీతావివాహముకన్నను ఉపాయాంతరము లేదు. ఎల్లవారిం గూర్చి సీతాకుద్దిం దెలుపరాదా యనిన. అది యా పెద్దలు లేక విరహమానముగా నెట్లు జరుగును? వారు జన్మమును అకాలమున వీడి ఎట్లు వత్తురు? వారికి నమయమై వారు వచ్చి ఆ యుపాయమునే ప్రయోగించువఱకు వివాహము తప్ప దాయెను. ఈలోపల వియుక్తి కుటోదర్కమే యని ఆశీర్వాదవాక్యములచే సీతారాములకు తెలిసినారు. (అరుంధతియు) వసిష్ఠుఁడును ఋష్యశృంగుఁడును 'వీరప్రసవపు గమ్ము.' 'మఱి పుత్రపూర్ణమైన యొడితోడి నిన్ను ఆయుష్షుతిని చూడఁగలము.' అని. రాముఁడు సీతాకుద్ది నెఱుంగనివాఁడు కాఁడు. పౌరులు సీతను ఇంట నుండనీయనందులకు వారు నిందు్యలని తమన స్థూలదృష్టిచే బలుకుఁగాక. సూక్ష్మమతి శ్రీరాముల వారు పౌరులను నిందించుట తగవు గాదని పలికినారు. భాగీరథియు రాముని మతమే వహించినది. వాసంతి వివాహ మకార్య మన్నది. సీతా చిత్తుత్వకారణంబున జనకుఁడు రామునిపై అరిగియు అరుంధతి హెచ్చరించిన ప్రజాపాలనకారణమునకు సమాధాన మొందినాఁడు. అట్లే గర్భప్రీతికారణమున పృథ్వీదేవి రామునిపై కిడు నలిగియు. భాగీరథీబోధనచే సమాధానపడినది. ఈమెయు భాగీరథియును సీతాచితుద్దిని స్తుతించుట చేత పౌరజానపదులు సమాధానపడి నపుత్రసీతారామసమ్మేళనము నంగీకరించిరి. ఆకుద్దినిస్తావించి పౌరుల సమాధానపఱచుట సీతాకుద్దికిని రామునియశమునకును అత్యంతావశ్యక మని పెద్ద లెల్లరుం దలంచి, అట్లే సంవిధానముం గూర్చిరి. ఇట్లు సీతావివాహము సాధువేగాని ఆ సాధువు గాదు." అని.

ఇట్టి లఘుహృదయులనే ఉద్దేశించినాఁడు కాశ్యపండితుఁడు తన యుపోద్ఘాతమున.
 "Shallow critics, with their gratuitous sympathy with Sita for her cruel abandonment in the forest are inclined to find fault with Rama for his undue solicitude for the contentment and happiness of his overnice subjects. అని 'Judged by the ideal standard of duty, Rama deserves our approbation of his wonderful self-sacrificing nature rather than condemnation for the seemingly cruel deed.' అని ఆయన కూర్చిన సమాధానము విల్వర్కార పండితుఁడును చెప్పినాఁడు—
 "In abandoning his wife on the basis of the rumour Rama is obeying a higher call of what he owed to his subjects as a king.....Even Ram as first speech in the play,

'కి న్నమష్టాన విత్యత్వం స్వాతన్త్ర్య మపకర్షతి' to console his wife for a thing which had happened and which is inevitable points to his scrupulous appreciation of duty, rule, and law above any personal sentiment or pleasure.

౨౮ - ఉత్తరచరితపై రే పండితుని యాక్షేపాలు,

సమాధానము

కారదారంజనా రే పండితుడు. ఉత్తర చరితకు గీర్వాణవ్యాఖ్యయు అంగ్ల టీకయు రచించినవాడు. భవభూతిని సమకాలికులు మెచ్చురైరి అని యెంచి అట్లు మెచ్చక పోవుటకు కారణము ఏమగును అని విమర్శించుచు ఈ యుత్తరకథ నాటకమున అల్లికలో కొన్ని పొరపాట్లు ఉన్నవి, (ఇట్లే కదమను కాబోలు) అని ఇట్లు సూచించినాడు.

1. ఉత్తర చరితయందలి భావ చారి బిరుదుగాను, పెక్కెడల చెవికి అమధురముగాను, కటువుగాను జరుంతుదముగా సయితమును ఉన్నది. గోవర్ధనాచార్యులు దీనిని భూధరభువు—బొంతలాతిబండ—అన్నారు.

2. ప్రస్తావనలో “ఏ వీరహం కార్యవశా దాయోద్యక స్తదాపీప్రవః సంవృత్తః” ఇత్యాదిని చేర్చుంగూడదు. దానిని విస్మంభము అనవలసినది. వీటి భావ మారిష వ్యవహారము తగదు.

3. అరుంధతీ వసిష్ఠ కౌవల్యాదులు నాడే కదా ఋశ్యశృంగాశ్రమమునకు పోవుట. ఇంతలో అష్టావక్ర సందేశ మెందులకు; ఆ పేకువ వారు పోయినారు కాబోలు. ఆ మధ్యాహ్నమునకు అష్టావక్రుడు వచ్చి సందేశము చెప్పినాడు కాబోలు. ఆ దినమే దోహద సంపాదనాదేశము; ప్రజానురంజనోపదేశము. ఇక రవంత సేవటికి కాన్పుకాగరి సీతను ఆ తెల్లవాణుప్రొద్దున అత్తలు విడిచి అటు పోవుట; మధ్యాహ్నము మగఁడు విడిచి ఇటు తఱుముట; ఆ సాయంకాలమే సీతకు కాన్పు అగుట! ఏమి ఈ సంవిధానము?

4. రవణోచ్ఛేదనమునకు పోయిన శత్రుఘ్నుడు రాకయే యుండఁగా, రవణుడు నిర్జితుడుకాకయే యుండఁగా రాముడు విజసామ్రాజ్య సూచకమగు నశ్వమేధమును ఎట్లు తొడంగుట?

ఇంకను ఇట్టిట్లు.

రే మతమున ఉత్తర చరితము మహావీరచరితానంతరముది, భవభూతి రెండవ నాటకము. ఈ నాటకాలనుగూర్చి యీ పండితుడు ఏమి చెప్పినను అది ప్రల్లభమై తలనొప్పిని చీదరను పుట్టించు నతి సంకుచిత హృదయత అసహృదయత తోచు చుండును. వానికి సమాధానము ప్రయత్నించుట కర్తవ్యముగాదు. విశ్వస్తుతి పాత్ర మగు నుత్తర చరిత భాషను 'బొంతరాతిబండ' యను వానితో నేమి మాటలు? భవ భూతికారుణ్యము రాతిని సైతము ఏదీపించును అను గోవర్ధనకృత భవభూతి ప్రశంసకు ఇట్లు అర్థము చేసికొన్నాడే! వానిని ఏమనవచ్చును? ఇంకను ఆ ప్రస్తావనను గూర్చినది అదేమి యాక్షేపణ: అది ఎవరికి తోచును: ఉన్నతీరున ఆ ప్రస్తావన ఏల యుండరాదు: మఱియు సీతకు గర్భము రావణుని యశోచవనముననే వచ్చి యుండవలెను, లేకున్న ఇంతలో కాన్పుప్రొద్దులు ఎట్లు వచ్చును: ఆయుదయమే అరుంధతీ కొపల్యాదులు ఋష్యశృంగాశ్రమమునకు పోవుట, మధ్యాహ్నమునకు అష్టావక్రసందేశము! ఇంతలో సందేశ మేల? తాము సమక్షమున చెప్పి పోయి యుండరాదు: ఆ సాయంకాలమునకు సీతా వివాసము, ఆ రాత్రి తొలిజామున కాన్పు.

ఇది యాక్షేపణల వరంపర. మఱి రామాయణోత్తరకాండ చదువ(గా రామ పట్టాభిషేకమునకైన యుత్సవములు కొన్నినెలలు సాగినట్లు తోచును. అందందు వార్షికి ఆగి ఇప్పటికి నెలకు ఎక్కువ యైనది. ఇప్పటికి రెండు నెలలు ఐనవి అవి జ్ఞాపకము చేయుచున్నను కాండలో అప్పటికి సగము ముగియవచ్చుచున్న పతితలకు ఇంకను చాల దీర్ఘ కాలమయినట్లు తోచుచుండును.—

“ఏవం తేహం నికసతాం మాసః సాగ్రో యయా తథా
ముహూర్త మివ తే సర్వే రాజభక్త్యా చ మేనిరే.
రామోపి తేమే రైః సార్ధం వానరైః కామరూపిభిః

.....

ఏవం తేహం యయా మాసో ద్వితీయః శశిరః శుఖం

.....

రామస్య ప్రీతి కరణైః కాలస్తేహం శుఖం యయా.”

ఇట్టి కథనముం గన్నపుడు రెండు నెలలన్నది. ఆయుత్సవములు తొమ్మిదియు పదియు నెలలు సయితము జరిగియుండవచ్చుననుట అసంభావ్యము గాదు. కాఁగా సీత

చూచి ముదురుటకు ఎంత కాలము వలయునో అంతయు నిట కవి హృదయ మవి గ్రహింపదగును. “రామస్య అయం అభిషేకసమయః” - ‘ఇది రాముని పట్టాభిషేక సమయము.’ “య దారాధనాయ ఇయతో దివసాః” - ‘వారిని సంతోషపెట్టుటకు ఇన్నిదినములు’ ‘సంప్రతిహి’ ‘మఱి యిప్పు డన్ననో.’ ఇవి యటనున్న కాలనిర్దేశ వాచకములు. ‘సమయము’ అది ఎంత కాలమునో అంత కాలదగును. ‘ఇన్నిదినములు’ - ‘ఇన్ని’ కథావస్తువు సరివరుటకు ఎన్ని కాలమునో అన్ని కాలదగును. ఇతను ‘ఇప్పుడు’ అను నర్థముగల ‘సంప్రతి’ దినవాచకముగాదు. దానిని సయితము ఇతివృత్తమును చక్కఁబెట్టుకొనుటకు ఎంత కాలము వలయునో తదనుగుణముగా అర్థము చేసికొనదగును. ‘కృతయుగములో’ అట్లుండినది. మఱి యిప్పుడో’ అనఁగా దానికి కలియుగము అర్థము చెప్పదగును. ‘పదునేనవశతాబ్దిలో’ అట్లుండినది. మఱియిప్పుడో’ అను వాక్యమున ‘ఇప్పుడు’ నకు ఇరువదియవ శతాబ్ది యర్థముగాఁ గొనదగును. ‘విన్న అట్లుండినది. మఱి యిప్పుడో’ అనువాక్యమున ఇప్పుడునకు నేఁడు అని యర్థమగును, భవభూతి మాటలు ‘పట్టాభిషేక సమయః’ ‘ఇయతో దివసాః’ ‘సంప్రతి హి’ అనునవి. వాన దానిదానికి మనకు కావలసినకాల మును సరిపెట్టుకొన వచ్చును. కావున రే పండితుని కాలముంగూర్చిన యాక్షేపజలను కడకొత్తవచ్చును. అంతటి కవియెడ ఇంతటి ఔదార్యముచాలని ఆ పాండిత్య నైశిత్యము ఎంతటది!

ఇతఁ లవతాసురుం గూర్చి, ఏమి ఆ గ్రుడ్డి యాక్షేపణి? ఈ నాటకమున “ఆఁ కథమ్! అద్యాపి రాక్షసత్రాసః” త ద్యావ దస్య దురాత్మనః కుమ్మినసీపుత్త్రస్య ఉన్మూలనాయ శత్రుఘ్నం ప్రేషయామి.” అని చెప్పి రాముఁడు విష్ణుమించును. మఱి శత్రుఘ్నునికి ఏమేమి చెప్పి పంపెనో! ఉత్తరకాండలో శత్రుఘ్నునికి ఇక్కడనే తన చేతులతో, రావణయుద్ధమరణములకు ముందే తన్ను చేరిన విభీషణుని లంకా రాజ్యమున అభిషేకించినట్లు. మధురకు అభిషేకించి దానిని రాజుగా పాలింపుమని ఆదేశము. అట్లే అక్కడ వానిం జంపి, రాజుదానిని చక్కఁబెట్టి పరిపాలించుచుండి పండ్రెండేళ్లయినంతట తన కొడుకులకు దానిని చూచుకొందని ఒప్పుగించి, తాను అన్నను చూడఁగోరి రామునినన్నిదికి వచ్చినాఁడు. కాఁగా ఇందు “ఉత్థాతలవణః మచురేశ్వరః ప్రాప్తః” అనుభాషితమందలి ‘మచురేశ్వర’ విశేషణమున ఇదంతయు ఇమిడినాఁడు, కవి.

కాఁగా ఇట్లు ఇట్టి యలంకార రేఖోంట్లు తన జోలికి రాదగినవాఁడా ఆ సాక్షి శ్కృత శబ్దబ్రహ్మ భవభూతి?

౨౯ - ఉత్తరచరితమందలి పాత్రల శీలాది పరిశీలనము

ఉత్తరచరితయందలి పాత్ర లందఱు సీతారాములును, జనకవ్యాధికి వసిష్ఠులును. అరుంధతీ గంగా పృథ్వీలును. లక్ష్మణుడును, చంద్రకేతు కుశలవులును, వనదేవతా నదీదేవతలును, సుమంత్రుడును, శంబూకుడును వ్యాధికిరామాయణమున ఎట్టి గుణశీలములు గలవారుగా ఏయేయంతస్తు గలవారుగా ఎదురుగా అగ పడినారో, అందరి సూచనలచే ఈహకు అందినారో అట్టిగుణశీలములు గలవారుగానే ఆయాయంతస్తు గలవారుగానే ఈ నాటకమున నిర్వాహముఁ గన్నారు. కాకుంతలము నను — శకుంతలానుష్యంతులతోను కాశ్యప తచ్చిప్యలతోను అదితిమారీచులతోను సానుమతీనసుమతులతోను శకుంతల చెలలతోను — ప్రాయికముగా ఇట్టి నిర్వాహము ఉన్నను, సేనాపతియు విదూషకుడును చెంబడియు పోరీసులును హీనజాతులు ఆ యంతస్తు అందుకొననివారు కలరు. దుష్యంతునియందును ఉదాత్తోన్నతితో తొలి యంకమందలి యాత్మాపహరమును, రెండవ యంకమందలియు లోపల నొకకారణ ముండఁగా బయటికి మఱియొక కారణము చెప్పి వేఱు మాన్పించుటయు, విదూష కునితో 'కృష్ణ వయః కృష్ణ పరోక్షమన్మథః' అను బొంకు పలుకుటయు. ఐదవ యంక మందలి హంసపదిక నేస్తమును శీలమును కొన్నిమెట్లు క్రిందికి దిండునవి కలవు. శకుంతలయు అనిరాకరణమున మనస్వినియై భర్తను 'అనార్యుఁడా' అని తిట్టినది. రామాయణ సీత మనస్వినియై, రాముడు తన్ను అడవికి వెంటరాపిని ఏవేవో భయము గొలుపు మాటలు చెప్పఁగా,

“సా తం.....పరిచిక్షేప రాఘవమ్

కిం త్యాఽనుశ్యక వైదేహః పితా మే మిథిలాధిపః

రామ జామాతరం ప్రాప్య స్త్రీయం పురుషవిగ్రహం

అన్యతం బక లో కోఽయ మజ్ఞానా ద్యద్ధి కక్ష్యతి

తేజో నాస్తి పరం రామే తపతీక దివాకరే.”

అని మానాయన విజముగా పురుషరూపాన ఉన్న స్త్రీని నిన్ను, రామ, అల్లుడుగా పొంది ఏమనుకొనెనోగదా ... .. అని తెగడినది. విద్వోషనే తన్ను వివాసనము చేయఁగా తన కుద్దిని ఒట్టుపెట్టి నిర్ణయించి, మఱి రాముం గరియక, అతఁడు వలదు వలదు అనుచున్నను భూమిలో అడఁగినది. కాళిదాసుని రఘుసీతయు తన యగ్ని కుద్దిని ఎఱింగియు విష్కారణముగా తన్ను వివాసనము చేసినందులకు,

వాచ్య స్వయా మద్వచనాత్ స రాజా

వహ్నా విశుద్ధా మపి య త్సమక్షమ్

మాం లోకవాదశ్రవణా దహన్తిః

శ్రుతశ్చ కిం తత్ సదృశం కలశ్య?

అని నిష్ఠురముగా అడిగినది. తన కుద్ధిని ఒట్టుపెట్టి నిర్ణయించి మఱి రాముం గలియక భూమిలో అడంగినది. ఉత్తరచరితమున ఎందును ఇట్టి పతనము లేనేలేదు. ఎల్ల వారును తమ తమ యంతస్తున, ఎత్తైనదానిలోనే, పతనోత్థానములు లేకుండ, మరల న్వధావ సమృతతకు వెలితిరాకుండ, నడుచుకొన్నారు. కావున శాకుంతలమును ఉత్తర చరిత మించినది అనుచున్నారు. శ్రీ వేదము వేంకటరాయశాస్త్రిలవారు శాకుంతలము గంగయైన ఉత్తరచరిత మందాకిని యగును అన్నారు.

నాటకమున ఇతివృత్తమునడచుటకును పాత్రల శీలాదికము ఎఱుకపడుటకును భాషితములు—సంభాషణ—ఒక్కటే మార్గము. ఒక్కొక్కభాషితమునను వక్త యొక్క శీలము కాక, అందు ప్రస్తావించబడువారియొక్కయు శీలమును అట్లట్లు ప్రకాశము గనుచును ఊహకు అందుచును ఉండును. కావున ఆయాయేద ఆయా భాషితములకడ వానిచే ఉద్బోధితములగునవి వ్యాఖ్యలో సూచించబడినవి. మఱి యిట వాని నన్నింటిని సమాహరించి మొత్తముగా ఇంచుక.—

రాముడు—శ్రీరాముడు సకలసద్గుణరాశి. హిందూచిత్తమున రాజ్యాన రాజాగః గాని, ఇంట గృహస్థుడుగాఁగాని, ఎందును ఆతని మించిన పురుషుడు లేడు; అన్ని ఘనతలకు లక్ష్మీభూతుడు, అతనికి సీతయందు ఇంతంతయనరాని ప్రేమ. ఎప్పుడును దేవి యని సంబోధించి నిర్దేశించునంతటి గౌరవము. ఆమెంగూడిన సుమానుష (=దాంపత్య) తద్రమున హాయిగనుచు, ఇంకను గన నువ్విశులూరు చుండువాడు. అట్టి ప్రాణాధికప్రియనే ఆమెను, తాను నమ్మిన పవిత్రచారిత్రను, ఆమెకన్నం దనకు బ్రియమైన ప్రజానురంజన ధర్మానుష్ఠానమునకై, తెగువతో విడనాడి, దాన—ఆమె బాధలు ఉండనీ, తాను ఇంట నిరంతర దుర్బర దుఃఖమును అనుభవించ వియ్యకొన్నచుహాత్యాగకాలి. [నిరాకృత శకుంతల దిక్కుదూలినతనమున కన్నను కన్నుల మిఱుమిట్లు గొల్చు చూపవతిని, ఆ గర్భిణిని నేను వీ భార్యను అని చెప్పుచున్నదానిని నిరాకరింపవలసి నిరాకరించిన దుష్కంతుని చిత్తమందలిభావసంకుర్షణ నహృదయునికి జాలి కలిగించునందురు.] తనకు మునుపు సీతను కురలఁ గూర్చిన హనుమత్ సుగ్రీవ విభీషణుల కందఱికిని, తన కృతజ్ఞతకుం బాత్రములకు, తాను

ఇట్లు కృతఃస్మృతనైతి అని తలచుకొని యెంత వందునాడు; అట్లు పండ్రెం దేండ్లు పొగులుచుండి, రాజకార్యవశమున, తనకు తెలియకయే, అకస్మికముగ, పంచ వటిం జేరి, ఆ చుట్టుపట్లు చూచి, దాన పెరిగదీన పుండువలె ఆ దుఃఖము అగక బాధింపఁగా, ఆట సీతచెలి వానంతిమోము భూదనోద్ధియు చూచుటకును, అటనుండి వార్మికీయాశ్రమముచెంగట సీతనాయన జనకుని మొగమును, కులగురు వసిష్ఠుని మోమును, అమ్మ కోవల్యమోమును అరుంధతిమొగమును వార్మికీమొగమును చూడవలసి వచ్చి చూచినందులకును చిత్తమున నై లక్ష్మ్యముతో ఎంత బాధపడినాడు! ఋషులవాక్కులందలి నమ్మకము, వరకురామచిత్రముం జూపనీని వినయము, కైకచిత్రమును దాటిపోవు నొదార్యము, తాను దుఃఖాన మువిగియుండియు యమునాతీరపుఋషులం గావ అప్పుడే శత్రుఃస్మృం బింపునట్టియు, మృతబ్రాహ్మణ శిశునంజీవనమునకై అప్పుడే ఇల్లువెడలు నట్టియు కరుణతోడ ప్రభావక్షణ దీక్ష, లోకకల్యాణవరతచే అవ్యమేదముం దొడంగుట — ఈ లక్షణములచే కరము ఒప్పారినాడు. పంచవటి పునర్దర్శనమున పూర్వసహవాస స్మృతిచే దుఃఖము అఁపుకొనరాక దుఃఖించి, మూర్ఖులపాలై తాను కంటగనవి సీత స్వర్గులకు ఉల్లాసము పొందినాడు. చంద్రశేఖునియందు మన పెఱిగియు, లవకుకు లందు మన పెఱుగకయు పొంగిన అతిమాత్ర (పుత్ర) వాత్సల్యమున కరంగినాడు. ఇట్లు దుఃఖాన భూడి ఆ వియోగమునను శిశుదర్శనమునను విచిత్రతావముల తేలు చుండిన తనకు పెద్దలందఱు భూడి అవవాదము తుడిచి సితకు కొడుకులను హరిలఁ గూర్చుగా అనుందబాధితితో ఓలలాడినాడు. దేవుఁడని చెప్పకయే, నరుఁ డనుచునే రాముని భవతూతి యిట్లు మనసార తక్తిమీఱు పూటించినాడు.

సీతాదేవి — సీతాదేవి మన పురాణములం బ్రసిద్ధలైన పతివ్రతలలో అగ్ర గణ్య, ఏలిన ఆమె లక్ష్మీయవతారము గదా. మఱి యామూలము ప్రతాకముగా చెప్పక, కవి అమెను శ్రీలయందు ఏయోగాస్మృతవము మంచితవము ఉంతవలయునో బాచికెల్ల ఎల్లగా విర్వహించి అరాధించినాడు. సీతకు రామునిమీఁది మరులు ప్రేమ అగ్రధము ప్రభావము అబ్బాడు. అరుంధతీచేతను పృథివీచేతను తాగీరతిచేతను గొప్పదేవతల చేత అమెకు సేవలు చేయించినాడు. వారికి వయతము ఆమెవలన పాపనాశకీయ ముని చెప్పించినాడు. నాయన తన్ను విడిచి యూరికి పోయినందులకు, అయన పోకకప్ప భవి యెఱింగియు, సీత తాను ఆ ప్నేహముచే విన్నయైనది. చిత్రదర్శనమున తన్ను అపహరించికొనిపోయిన తరువాతి రామచరిత్ర పొమ్మలం గాంచి తనకై రాముడు అప్పు దిట్లు దుఃఖాన పొగిలినాడు గదా.

అని తా నందులకు కారణమగుటకు ఇప్పుడు దుఃఖించును. వదినె సీతకు మఱిది లక్ష్మణునియెడ ప్రీతి; అదెంత చనువు! రాముని రాజధర్మానుష్ఠానమునకు తనకు ఎంతో సంతోషము. ప్రజారంజనమునకై వలయునేని తన్నుసయితము వ్యథ చెందక విడిచిపెట్టెద నని రాముఁ డన్నందులకు, రాజ్యమైన తానును ఆయభివీక్షము నకు మెచ్చుకొనును, ఎంత విసీత సీత! తనకు అంతయు రాముని యనుగ్రహము వలననే అని యనును. కష్టాలు అనుభవించినది కావున శూర్పణఖను బొమ్మలో చూచినను భయపడి దిగులుపడును. వివాసనమున, తాను దిక్కుతోపక గంగలో దూకియు ఆ గంగచేత అత్తగారుగాను పృథివిచే అమ్మగాను కాన్పుసేవలుపొందిన మహనీయు! అంతట చనుబాలువిడిచినమాత్రనే తన బిడ్డల వియోగమును పొంది, పది యేండ్లు ఎల్లెట్లు దుఃఖపడుచు నిరాశచెందియుండినదో! పంచవటిలో ఆకస్మికముగా రాముం గలసికొని ఆతని తెల్లతాళి కృశించిన యాకారముఁ గంచి, తనకైన యాతని యుల్లాసములు విని, ఆతని యాదుఃఖమును చక్కఁగా గ్రహించి, మూర్చితు నాతని తాకి తేర్చి, ఆతనితాకున అదృశ్యగా నున్న తాను సాత్త్వికోదయముచే మిక్కిలి యోషనిదై ఎట్లో తేలును. తన ప్రతికృతినే ఆతఁడు యజ్ఞమున పత్నిగా పెట్టు కొన్నాఁడు అని వినఁగానే తన్ను ఆతఁడు త్యజించినందులకు ఇతను తనకు ఆతని మీఁద ఏమియు లే దనుకొనును. పతివ్రత, రామమయజీవిత, మరల ఎట్లు రాముం గలసికొందునా అని ఎదురుసూడఁదొడంగి, ఆ దేవతలను వాల్మీకియు అరుంధతియు తన్నుం గూర్చఁగా తన బిడ్డలతోఁగూడ ఆయనం గలసికొన్నది. నకలనద్గుణరాజ్యమై ఉత్తమశీలమునకు పతాకమై గృహిణిగా, పతివ్రతగా, రాణిగా. సీత తనకు మఱి సమానలు లేనిది.

జనకరాజు : — జనకుఁడు వేదములందు వైతము తన పేరు తగిలియుండు వాఁడు, రాజర్షి. యాజ్ఞవల్క్యమునివలన బ్రహ్మసారాయణము పొందినవాఁడు. దశరథు నింట అసాధారణ గౌరవము పొందిన వియ్యంకుఁడు. మిత్రుఁడు. తక్కిన పట్టాభిషేకా గతులువీడ్కొన్నను తాను సీతారాములను వీడలేక వీడలేక ఎట్లోకడపట వీడ్కొలు వడపి వాఁడు. తనయందు అమ్మాయితీ ఎంతయో ప్రీతి. ఆమెను నడివెట్టి వివాసనముచేయుట విని. తా నెంతయు ఆవమానముచెంది, ఆ దుఃఖము పట్టరాక, ఇంట నుండలేక అడవుల పాలై దేహము తొలుంగు తపఃప్రయత్నము లెన్నియున్నవో అన్నిటను దానిని మాడ్చు చుండినాఁడు. నిప్పు అదెంత. దానికిని 'నిప్పు' సీత అని ఆయననమ్మకము. కావున రాముని మీఁద కోపము చెందియుండి తన పాతమిత్రమును వాల్మీకిం జూడఁవచ్చి యట కలసికొన్న

కౌసల్యతో నిష్కరములాడి, రాముని శపింపఁబోయి, తాను దేవతఁబోలె ఆరాధించు అరుంధతి యెచ్చరికచే రాముని ప్రజాపరతంత్రత రాజధర్మమార్గము గ్రహించి, కోపము మాని, ప్రకృతిపొంది, లవుం జూచి లాలించి వాని సీతారాముల పోలికచే ఏమేమో మనసున తోచగా, దానిని విచారింప వాగ్మీకిం గంపికొని అంతర్నాటిక చూచి సీత మహిమ నెఱింగి ఆ పునఃసంయోగముం గాంచి సంతపించినాఁడు గొప్ప కర్మత గృహస్థుఁడు.

వాగ్మీకిమహర్షి :—వాగ్మీకి గొప్ప కులపతి, వసిష్ఠునికి ఉద్ది, తనచేత గంగపెట్టిన సీత శిశువులను కుశలవులను సంస్కరించి పెంచి చదువులు చెప్పి, రామాయణము రచించి దానిని వారికి పాఠ నేర్పి, అందలి యుత్తరకథను సీతావివాసాత్మకమును సరసనాటకము చేసి, దానిని తన మహిమచే అటఁ గూడిన సకలస్థావరజంగమములతోడి యయోధ్య పౌరజాన పదుల యెదుట నాడించి విజ మెఱిగించి, సీత మహిమం దెలిపి, అడికను ఆ యద్భుతోపాయమున అట్లు కుడిచి, ఇట్లంతయు నెఱిపేర్చి సీతాపునఃసంయోగమును కుదిర్చిన లోకక్షేమదీక్షితుఁడు మహర్షి.

వసిష్ఠమహర్షి :—ఈయన రంగన అగపఁడఁడు. మఱి రామునికి కులగురువై, లోకారాసవ్రతమున పరాకుపఁడనీక ఎచ్చరిక చేసి, జరిపించుచు, దాన సీతా వివాసమును, భావిమేలునకై, అందులకు ఏకసమర్థుఁడగు రామునిచే చేయించినాఁడు. తాను కులగురువు. వారికి యోగక్షేమావేక్షకుఁడు, సీతకు ఈ నింద ఎప్పుడైన నంటునదే దానిని ఇప్పుడే తీర్చి, ఇక వారి యాయుఃశేషమున ఇట్టిదేరియు లేకుండ హాయి కలిగింపఁగోరి ఇట్లు తాను ప్రోత్సహించుట. అది యీ తీతిన మార్గమున తీటును. మంగళము కలుగును అని తా నెఱుఁగును. అరుంధతియు ఎఱుంగును. కౌసల్యకును సూచించినాఁడు గాని, ఆమె జననీసులభమగు పామరత్వముచే దుఃఖము అపుఁకొనఁ జాలఁదాయెను.

అరుంధతి :—భవభూతి యందు అరుంధతికి చేసిన పూజ కాళిదాస కుమారసంభవ ప్రతిబోధనవలనం గాఁబోయి. అందు అరుంధతి హైమవతిని అమ్మయి పెండ్లి కూఁతును ఒడిలో కూర్చుండఁబెట్టుకొని లాలించుట మొదలైనది కలదు.

తాం ప్రణామాదరస్రస్త్త జామ్బూనద తతంసశామ్

అజ్ఞా మోశోపయామాస లజ్జమానా మరునతీ. —కమా. VI-91.

కులగురుభార్య ప్రసిద్ధ పతివ్రత. ఈమె కౌసల్యకు ఎందును తోడు. సీతతపకు తనయనలెను షష్ఠులెను అత్యంతవాత్సల్యాస్పదము. విజకుద్ధితే తనకుపైతము పాపనత

కలిగించున దని గౌరవాస్పదమును, ఆమె సీతకు దోహదము తీర్చవలసినదని రామునికి సందేశము పంపి అవివాసమునకు ప్రేరకురాలై వదలెను. ఐనను ఇందు ఆమె యభిప్రాయమును వసిష్ఠుని యభిప్రాయమే. సీతమీది ప్రేమచే ఆమెలేని యయోధ్యకు పోవన్నది. పునఃసంయోగము ఇట్లుగునని గంగమొదలగువారివలన రహస్యముగ విని యున్నదేమో. తాను స్వయముగాను ఎఱుంగఁగల మహిమకాలిని గదా. వాల్మీకి తపోవనమునకు కౌనల్యదులను పిలుచుకొని వచ్చి చేరినది. ఆమె జనకునికి పాశ్చాత్యుడేని యంతటి వంద్య. ఆయనకు రామునిమీది కోపమును తత్త్వము చెప్పి ఈమె తీర్చినది. చంద్రకేతునిం గూర్చి విని సంతసించియు, లవుం గాంచి లాలించియు నిజ వాత్సల్యము ప్రకటించినది. లవు నెఱింగియు కౌనల్యతో ఎఱుంగనని బొంకి నిపుణముగా సంయోగసిద్ధికై న రహస్యముం గాఁచినది. పునఃసంయోగమున దేవతలు పృథ్వి భాగీరథులు తనకు అప్పగించిన సీతను పాతివ్రత్యదేవతయగు తాను, ప్రజల నదల్చి ఒప్పించి తన్నమహ్నాతను రామునికి అప్పగించి వాల్మీకివలన కుశలవులను అటం జేర్చి వారింగూడ అప్పగించినది. కులగురువులైనందున ఘనస్థానుంధకులు ఈ యిక్కట్టున ఇట్లు ఆ కులమును కాపాడినారు.

గంగాపృథ్వులు :—ఒకామె ఇత్వేకుల యింటి యాడువడుచు, ఒకామె పెద్ద యిల్లాలు ఇరువురును సీతను కాపాడుచుండుండు అని రాముడు అలవోకగా పలికిన మాటకే తలయొగ్గి, ఆమెకు కాన్పుచేపి పాలుమాదిన యామె శిశువులను వాల్మీకికి అప్పగించి పునఃసంయోగఘుమకు పదకము కుదిర్చి నెఱవేర్చి రాముని మాటను రామునికి అప్పగించినారు. పూజ్యులు దేవతలు అయిన వీరికి సీత పూజ్యయు దేవతా కుల్యయు, వారికిని తాను పావనతాపాదకురాలు.

“గుర్నోర్నియోగాద్ భవితాం భనానే

సాధ్యం శుమిత్రాతనయో విహస్యతే

అవార్యతే కోతిశివీదిహస్తైర్

జహ్న్న ర్ద్ధహితా సీతయా పురస్తాత్.”—రఘు - XV - 51.

అన్నమాట విని సీతను తన యెదుట విడిచిపోవ వచ్చిన లక్ష్మణుని జాహ్నువి తన యలలచేతులతో ‘వలదు. అట్లు చేయకూడదు’ అని వారించుచున్నట్లుండె నట. ఒక వేళ కాళిదాసుని ఈ రహస్యోక్తముచే భవభూతి జాహ్నువిని ఇట్లందొక పాత్రఁ జేయ నుద్దేశము పొందినాడేమో.

లక్ష్మణుడు :—ఈ రాముతమ్మునికిని సీతమఱికిని వారికి కుత్రాప చేయుటే పని. ఎదురాదక వారు చెప్పిన పని చేయవలసినది; నాయన యూరికిపోయి

నందులకు భిన్నమైన గర్భిణీసీతకు వినోదమునకై ఆనమయమునకు సరిగా చిత్తరువులం దెచ్చి యొకదొకటిగా చూపి చెప్పుచుండెను. ఆమెకు గంగను చూడఁ జూపలేరును అయితముచేయు మని రాముఁడు అతనితోడనే చెప్పును. అంతట సదీ వినవచ్చిన తర్వాత ఆ వ్యాజముననే సీతం గొంపోయి అడవిలో దిగనాడుమనియు రాముఁడు అతనికే చెప్పి పంపును. వాల్మీకియాశ్రమము చెంగట కుశలపులం గాంచి. వారియందు అన్నపోలికలను కనిపట్టి ఇంకను ఇతరసందర్భములం దలపోసి వారు రాముని కొడుకులగుదు రని యూహించును. అటను చూచుచు చిత్తవికారములు మూర్ఛలు చెందు రామునికి తాను తోడు. పునఃసంయోగముం గవి, ఆ దినము ఆట్లు రథాన కొనివచ్చినవాఁడును గదా తాను అను సిగ్గుతో సీతకు నమస్కరించును. ఆమె దీవన యొనంగును.

చంద్రకేతుకుశలపులు:—ఈ రఘుకుమారు లందఱును ఇంచుమించుగా తుల్యవయస్కులు తుల్యలక్షణులు. (విజముగా ఒకయింటిబాదరే కదా). ఒక్క తెలింగు రాజలక్షణములు వినయాంశకృతమైన పౌరుషాతిరేకము, పలువు రొక్కని పైకొనఁగూడదు, రథి పాదచారిం దాఁకకూడదు అను వీరధర్మముల యనుష్ఠానము, పరప్రతాపమును ఓర్వమి, పగవాని గొప్పగుణములు మెచ్చుకొనుట మొదలగు సద్గుణములు గలవారు. చంద్రునికి లవుం జూచినను, లవునికి చంద్రుం జూచినను కౌఁగి లింపం గోరికయే కాని కొట్టం గోరిక కలుగదు. రామప్రతాపమున ఇంచుక భిన్నాభిప్రాయము గలిగి, దాన చంద్రిలపులు ఒందొరులపై కోపము రేఁగి తలపడి యొందొరులఁ గొట్టుకొందురు గాని, ఒకరి దెబ్బ యొకరికి తగులపీకుండ ప్రతిక్రియ చేయుచునే యుండి రామదర్శనమునను గొంతువినియు పోరు మానుదురు. మఱి ఆ జ్ఞప్తియే లేక నఖ్యపడుదురు. చంద్రకేతువు లవుంగూర్చి గొప్పగా రామునికి పిపారసు చేయును, లవుఁడు దర్శనమాత్రమున రామునిలేజమునకు పరవశుఁడై లొంగి మ్రొక్కి రామలాలితుఁ డగును. నాయన యని దగ్గఱజేరును. అట్లే తరువాత కుకుఁడును. జనకునికి లవమహిమలో వాని వినయము లొంగిచూచుచుండును. రామునికి లవకుకు లలో వినయముతోఁగూడ ఆ నడక నిలక యాననంబులలో సామ్రాజ్యలక్షణములు తోఁచును, దేహమున పెట్టుకొనని నగగా పుట్టు చక్కఁదనము అగపడును. వారిలో తక్కినవారిని కుకుఁడు అన్నిట మించినట్లు తోఁచును.

వాసంధి:—ఈమె జనస్థానవనదేవత, సీతకు నెచ్చెలి. రామునికిని, వారిలో పాల దనువుగది. అత్రేయికి అతిథిపూజ అతిక్లాఘ్యముగ అత్యాదరముతో

గావించును. సీతకు కలిగిన చెట్టను విని మిక్కిలి దుఃఖించును. లక్ష్మణునికి కొడుకు పుట్టియున్నాఁ డని విని ఎంతేని సంతపించును. రాముఁడు మరల పంచవటికి వచ్చునని విని చాల సంతోషించును. 'రాసీ, ఆయనను అడిగెదను సీతకు ఇట్లేల చేసితిమి' అని యడుగుటకు సిద్ధముగానున్నట్లుండును. సీత గున్నయేనుఁగుమీఁద తానును ప్రేమ గొనును. దీనిని ఎవరు కాపాడుదురా అని వాపోవును. రాముని కలసికొని అడుగనే యడుగును "సీతకు అట్లేల కావించితివి" అని. ఆమె యేమైనదో చెప్పవయ్య అని గ్రుచ్చిగ్రుచ్చి యడిగి చాల నిస్థురములాడును. రామునికి వనమునకుం దగిన యాతి త్యము గావించి అదటిచోట్లు చూపి ఆతని దుఃఖమును తానును పంచుకొనుచుండి. దీనిని ఎట్లు తీర్తును నేను అని యాందోళన చెంది ఆతఁడు ఇఁక పోవుదు ననఁగా. సరే యని, ఇంతటియాయన యీదుఃఖమును పెద్దలు మాన్పుఁగూడదా అని ఆశంపించును.

శంబూకుఁడు :—ఇతఁడు కూడ్రుఁడుగాను తాపసిగాను రంగాన అగవడడు. మఱి రాముని కత్తిదెబ్బకు దివ్యపురుషుఁడై పోయి అగవడును. రామునిదెబ్బకు జడియక, అద్దక, ఆ జగత్పతిని చూచినమాత్రకే తన తపస్సుకు వర మీవచ్చిన దేవతగా తలచి తల వంచి అభ్యుదయము పొంది "సత్సజ్జాని నిధనా న్యపి తారయన్తి" అను సూక్తిం బలికి, రామునికి అగస్త్యశ్రమమునకు పోవను తోడై తన దివ్య లోకమునకు పోవును.

30 - నాటక లక్షణము - ఇంచుక

మధ్యమపండితులు తమ నటీకా కాకుంతలమున నద్యుప్రకృతోపయోగము నక్రై ఇంచుక నాటకలక్షణము కూర్చినారు. శ్రీ గణపతిశాస్త్రులవారును అట్టిది తమ న్యష్నవాసనదత్తమునకు కడపట చేర్చినారు. శ్రీ వేదము వేంకటరాయశాస్త్రులవారు తమ యుత్తరచరితోపోద్ఘాతమున అట్లు చేర్చియున్నారు. అది కొంత మదీయ కాకుంతల వ్యాఖ్యోపోద్ఘాతమున ఉద్ధరింపఁబడినది. ఇందును దానిని అనుసరించెదఁగు.

“దృశ్యము శ్రవ్యము అని కావ్యము రెండు విధములు. అందు దృశ్యము అభినయింపఁబడును. దానికే నటునియందు రామాదిరూపము నారోపించుటచేత రూపకమని నామాంతరము. అభినయ మనఁగా అవస్థను అనుకరించుట. రూపకము ఉపరూపకము అని రూపకము రెండువిధములు. అందునాటకము ప్రకరణము భాణము ప్రహస

నము దీమము వ్యాయోగము సమవకారము వీధి అంకము ఈహామ్యగము అని రూపకము పది విధములు. పదిరూపకములలో ఉ. రా. చ. నాటకమును తెగలోనిది. [కడమ రూపకములకును ఉపరూపకములకును దానిదానికి చెప్పబడు విశేషము దప్ప సామాన్యలక్షణ మెల్ల నాటకమునకు ఎట్లో అట్లే ఎఱుంగవలయును.]

నాటకమునకు లక్షణము ఎట్లన:- నాటకమున ఇతివృత్తము ప్రసిద్ధమైనది. అయిదు సంధులు ఉండును. అది సుఖముఃఖములచేత సముద్భవించునది. నానారసములచే నిండినట్టిది. అందు అంకములు అయిదుమొదలు పదివఱకు ఉండును. నాయకుఁడు ప్రఖ్యాతవంతుఁడు రాజునీ దీరోదాత్తుఁడు ప్రతాపవంతుఁడు గుణవంతుఁడు దివ్యుఁడేని దివ్యాదివ్యుడేనియుఁ గావలయును. శృంగారమే గాని వీరమే గాని ఒక్కటే అందు ప్రధానరసముగా నుండును. కడమ రసము లన్నియు అంకములు (అప్రధానములు)గా నుండును. కార్యనిర్వహణమున అద్భుతరసము. కార్యమందు పనివడు పురుషులు నలువురేని అయిదుగురేని ముఖ్యులుగా నుండురు. దానిని గోపుచ్ఛాగ్రసమాగ్రముగా నిర్మింపవలయును.

అంకలక్షణము:- అంకమున నాయకుని చరితము ప్రత్యక్షముగా చూపబడును. రసభావములు వెలుంగుచుండును, శబ్దార్థములు అగూఢముగాను గద్య వాక్యములు చిన్నవిగాను ఉండవలయును, ఏదే నొక యవాంతర ప్రయోజనము సమాప్తి చెందవలయును. బిందువు కొంచెము అంటి యుండవలయును, కార్యములు పెక్కుగ నుండఁగూడదు. వీజమునకు సంహారము కూడదు. నానా సంవిధానములు వలయును. వద్యములు మిక్కుటముగా నుండఁగూడదు. అవశ్యక కార్యములకు భంగము కలుగఁగూడదు. కథ అనేక దినములు పట్టునదిగా నుండఁగూడదు. నాయకుఁడు ఆసమ్మతుగా నుండవలయును. పాత్రములు మువ్వరు నలుగు రుండవలయును.

ఈ వక్ష్యమాణములు అందుం గూడవు—దూరమునుండి పిలుచుట, చంపుట, యుద్ధము రాజ్యము దేశము మొదలగువానికి ఉపద్రవము, పెండ్లి, భోజనము, కాపము, ఉత్సర్జనము, మరణము, రతము, దంతక్షతములుపేయుట, నఖక్షతములు పేయుట, ఇట్లు లజ్జాకరములగు వితరకృత్యములు, శయనించుట, మోచియానుట ఇత్యాదులు, వగరెదులను ముట్టడించుట, స్నానమాడుట, ప్రైఘాత పూపికొనుట - ఇవి అంకమందు చూపఁగూడదు. అంకము మిక్కిలి దీర్ఘముగా నుండఁగూడదు, దేపి పరిజనాదులయు మంత్రులయు వణిజులయు భావరసోద్భవములైన ప్రత్యక్ష చిత్రచరిత్ర

మంతో గూడినదై యుండవలయును; దాని యంతమున పాత్రము లందఱును విష్కరింపవలయును.

రంగద్వార ప్రస్తావనాదులు కలదై వీజమును ఫలమును గలదై ఒక యంతము గర్భములోపల ప్రవేశించినదైన మఱియొక యంతము గర్భాంత (Interlude) మనఁబడును. ఉదా: బాలరామాయణమందలి సీతాస్వయంవరము, ఉత్తరరామచరితయందలి కుశలవ జననభాగము, మదీయ ప్రతాపరుద్రీయమునందు అష్టమాంకమున ఓడలో సుల్తానుమోల వర్తకు లాడించిన భాగము.

నాటకమందు ముందుగా పూర్వరంగము, అటుపిమ్మట సభాపూజ తర్వాత కవిని పేర్కొనుట, తర్వాత ప్రస్తావన. అందు నాట్యసప్తపుకంటె ముందుగా రంగ విఘ్నోపశాంత్యర్థము నటులుగావించునట్టిది పూర్వరంగ మనఁబడును. దీని యంగము లలో ముఖ్యమైనది నాందియనునది. ఆశీర్వాచనముతోఁ గూడినట్టిది దేవద్విజయపాదుల స్తుతి నాంది యని చెప్పఁబడును. అది మంగళకరములైన శంఖ చంద్ర కమల చక్రవాక కైరవముల వచించునదియు, ఎఱిమిదేవి, పండ్రెండేవి పదములు గలదియుఁ గావలయును. ప్రాయికముగా నాటకములలో నాంది యని తలంపఁబడుచున్నట్టిది పూర్వరంగముయొక్క రంగద్వార నామకమైన యంగము గాని నాంది గాదని కొందఱు మతము.

సూత్రధారుఁడు మధురములును కావ్యార్థ సూచకములును అగు శ్లోకములచేత రంగమును ప్రసన్నముం గావించి రూపకినామమును కవినామ గోత్రాదులను కీర్తింప వలయును. భారతీవృత్తి నవలంబింపవలయును. ప్రాయికముగా నేదే నొక ఋతువును ప్రస్తావించవలయును. భారతి యనఁగా పంసృత ప్రాయమును నరాశ్రయము నగు వాగ్విపారము.

సూత్రధారుఁడు వడితోనేని విదూషకునితోనేని పారిపార్శ్వీకునితోనేని, కూడు కొన్నవాడై తమ కార్యములనుండి యుత్పన్నములై ప్రస్తుతమును ఆశీర్వించునదైన చిత్రవాక్యములచేత చేయు పల్లాపము అముఖమనియు ప్రస్తావనయనియు చెప్పఁబడును.

ఏనస్తువు నాయకునికి అనుచితమేని, రసమునకు విరుద్ధమేని, అగునో దానిని వదలవలయును. పేరువిధముగా నేని కల్పించవలయును.

అంకములయందు చూపరానిది అయినను అవశ్యము తెలుపవలసినదియగు కథను అర్థోపక్షేపకములచేత చెప్పవలయును. అర్థోపక్షేపకములు అయిదు-విష్కంభ ప్రవేశక చూళి కాంకావశా రాంకముఖములు.

విష్కంభకము భూతభవిష్యత్కథాంశములను తెలుపుచు, సంక్షిప్తార్థముగా నుండును, అంకమున కాదిలో చూపఁబడును. అది ఒకరో ఇద్దఱతో మధ్యపాత్రము లచే జరుపఁబడినయెడల శుద్ధ మనఁబడును, నీచమధ్యపాత్రములచే జరుపఁబడినచో సంకీర్ణమగును.

ప్రవేశకము నీచపాత్రములచే నీచవాక్యములచే జేయఁబడును. రెండంకముల నడుమ వచ్చును. మిగత లక్షణము విష్కంభకమున కెట్లో అట్లే.

చూళిక యనునది పరదాలోనివారు చేయునట్టి యర్థసూచన.

అంకాంతసూచిత పాత్రములు ఆ యంకమునకు తెంపులేనియట్లుగానే పై యంకమును తొడంగుట అంకావశార మనఁబడును.

ఒక యంకములో అన్ని యంకముల సూచనయు పేయఁబడునేని దానిని అంకముఖ మందురు.

నీజ బిందు వశాకా ప్రకరీ కార్యములు అయిదు ఆర్థ ప్రకృతులు.

ఇంచుకగా ఉద్దేశింపఁబడి బహుప్రకారముల వ్యాపించునది ఫలమునకు ప్రథమ హేతువు నీజ మనఁబడును.

అవాంతరకథ విచ్చేద మొందినప్పుడు దానిని పై కథతో సంధానము చేయు నట్టిది బిందువు.

వ్యాపియగు ప్రాసంగికవృత్తము వశాక యనఁబడును.

ప్రాసంగికమై ఏకదేశస్థమగు చరితము ప్రకరి.

ఏది సాధింప నపేక్షితమో దేవికొఱకై యారంభమో, దేనిసిద్ధిచే నమా ప్రియో అది కార్యమనఁబడును.

ఫలాధ్యులు తొడంగిన కార్యమునకు అవస్థలు:— ఆరంభ యత్న ప్రాప్త్యాకా వియతా ప్తి ఫలాగమములు.

వదునగా ఈ యైదవస్థలును మున్నుచెప్పిన యర్థప్రకృతులతో యోగముం బొందుటచేత ఇతివృత్తము అయిదు భాగము లగును. అవి క్రమముగా ముఖ ప్రతి ముఖ గర్భ విమ ర్శసంహారములని అయిదు సందు లగును.

ఉ. రా. చ. యందు 1 అంకమున ముఖసంధి. 2.3 అంకములందు ప్రతి ముఖ సంధి, 4.5 అంకములందు గర్భసంధి, 6 అంకమున విమర్శసంధి, 7 అంకమున విర్వహణసంధి.

ఇందులకు ఇంచుక వివరము :

“ఎచ్చట నానావస్తురసములను కలిగించుచు వీజసముత్పత్తి ప్రారంభముతో కూడుకొని యుండునో అది ముఖము.” అనఁగా వీజారంభసంయోగము ఇతివృత్త ప్రథమఖండము ముఖసంధి. నాయకుల పునఃసమాగమము ఈయితివృత్తమున ఫలము. అందులకు ప్రథమహేతువు - వీజము—ఋషిదేవతానుగ్రహము. ‘సర్వథా దేవా ఋషయశ్చ స్వస్తి కరిష్యన్తి’ అని. అట్లే కవిభూషణ కుమారతాతార్యవ్యాఖ్యలోను వాదూల వీరరాఘవాచార్య వ్యాఖ్యలో సయితము చెప్పబడినది. సీతకు పరగృహవాసదూషణ లంకాసముద్రతీరమున ఇత సోకకుండునట్లు విశేషముగ అగ్ని శుద్ధ్యాది దివ్యపాదనములచే కడిగివేయబడినది. ఇనను దానివి ఎఱుగనివారివలన ఆ సడి మరల పుట్టక మానదు. దానివి ఇత నెన్నటికిని ఎట్లును సీతకు లేకుండచేయవలయును. అట్లు చేయబడిన సీతతో రాముఁడు పునఃసంయోగముపొందుట ఈ నాటకమున ప్రధాన ఫలము. దానికి ప్రధానహేతువు ఋషిదేవతానుగ్రహము (వీజము) విత్తనము వసిష్ఠారుంధతీ ఋష్యశృంగాదుల యాశీర్వాదమునను తత్ప్రజ్ఞానరంజన ప్రోత్సాహ సమునను లెస్సగా నాటినట్లయి, అది నలుదెసల విచ్చి మొలకెత్తునట్లు జృంభకాను గ్రహ భాగీరథీవసుంధరాప్రార్థనాదులచే లెస్సగా అరంభమైనది. సీత వివాసనము పొందినది, సీతారామవియోగము కలిగినది. ప్రథమాంకము ముగిసినది.

“ముఖసంధిలో ఉంపబడినట్టిది ఫలప్రధానోపాయము అగపడియు అగపడవి యట్లు ఉద్బేదముం బొందుట ఎవటనో అది ప్రతిముఖము.” అనఁగా బిందుప్రయత్న సంయోగము ఇతివృత్తద్వితీయఖండము ప్రతిముఖము. వాసంత్యాత్రేయుల యాతిత్యాధ్యయన ప్రత్యూహాది ప్రస్తావములచే తెగినట్లయిన కథ ‘స ఏష తే వల్లభబన్ధువర్గః’ ఇత్యాది యాత్రేయస్మరణచేతను ‘కిన్నామ దణ్డ కేయమః’ అను రాముని యభిజ్ఞానముతోడి సీతాస్మరణచేతను ఆ తెంపు అదుకబడి ఫలమునకైన ప్రయత్నము దండిగా నమకూడినది రామునికి అగస్తీలోపాముద్రల యాశీర్వాదము, పంచవటిని ఒంటరిగా గన్న యేడ్పు, సీతకు భాగీరథి తిరస్కరణి ననుగ్రహించి, ఒక తెఱంగు రామదర్శన సంయోగములం గూర్చి, అప్పటి రామచిత్తపరిజ్ఞానముచే సీతకు పరిత్యాగశల్యమును తినిచి ఆమెను పునఃసంయోగోత్సృకం జేయుట. అట్లే రాముఁడు సీతాప్రతికృతివైన

చూచి వినోదించుకొనఁ గోరుట. 'అవని రమరసిన్దుః సార్థ మస్మద్విదాభిః' అను మొదలగు వాసంతీతమనల యాశీస్సు. ఇద్దెల్ల ఫలప్రాప్తికి తొందరతో కూడిన ప్రయత్నమే. ఇట్లు రెండవ మూడవ యంకములు ముగియును.

'ఫలప్రధానోపాయము మున్ను ఒకపాటి యుద్భేద మొందినట్టిది ఎరట సముద్భేదము (=నిండుగా అంకురించుటయు), మాటిమాటికి హాసము (=అడ్డు పొందుటయు) అన్వేషము (=వెదకుటయును) కలదిగా నుండునో అది గర్భసంధి.' అనఁగా లవ(కుశుల) ప్రాసంగిక వృత్తము (నిర్వహణపర్యంతవ్యాపి) పతాక. దానికి ప్రాప్త్యాశతో యోగము గర్భము, ఇతివృత్త తృతీయఖండము. 'కిం న స్మరసి య దవోచ ద్యుశ్యశృణ్గాశ్రమే యుష్మాకఁ కులగురుః? త దుపజాత మేవ, కిన్తు కల్యాణోదర్కం భవిష్యతి' అను నరుంధతి వాక్కు, ఆవిర్భూతజ్యోతిషాం' ఇత్యాదియు ఆమె వాక్కు, వెంటనే లవదర్శనము అతనియందు సీతారాములపోలికలు ఎక్కువగా కవిపట్టణిబుట- 'అతిగమ్మీర మేత త్కిన్మపి భవిష్యతి' అని జనకుఁ డనుకొనుట, 'రఘువంశ స్వాప్రిపిర్థః ప్రరోహః' అని చంద్రకేతు వనుట, లవుని జృంభకాత్మప్రయోగము— ఆయుభయులకు యుద్ధోత్సాహమును పరిరంభణాభిలాష మ్రింగుట, సుమంత్రునికి లవు నందు రాముపోలికలు ఆగవడుట, కౌసల్య 'అతిక్రాంతో మనోరథః' అనుట, సుమంత్రుఁడు 'లతాయాం పూర్వలూనాయాం' ఇత్యాది యనుట. ఇవన్నియు ఉపాయశంకలును, అపాయశంకలును. ఇట్లు నాలుగవ యైదవ యంకములు ముగియును.

'ఎందు ముఖ్యఫలోపాయము గర్భసంధియందు ఏపాటి యుద్భిన్నమైనదో అంతకన్న అధికముగా నుద్భిన్నమో, కాపాదులచేత సపిన్నుంబునో అది విమర్శ సంధి.' అది ప్రకరి-చంద్రకేతుని యేకదేశవృత్తియగు ప్రాసంగికచరితము—వియతాప్తితో యోగముఁబొందుట విమర్శ. ఇతివృత్తముయొక్క చతుర్థ ఖండము. మేధ్యాశ్వ రక్షక సేనానాయక చంద్రకేతు చరితము ద్వితీయచతుర్థాంకములలోనే అంకురము పొందినట్టిది పంచమాంకమంతటను షష్ఠాంకమునను వ్యాపించినట్టిది, ఏకదేశ వృత్తియు ప్రాసంగికమును ప్రకరి. దానికి వియతాప్తితో సంయోగము. చంద్రకేతువు లవుని తనకు ఏవేవో అనురాగాత్మకమనోభావములు కలిగించినవానిని దివ్యాత్మయుద్ధము నను సరితొగినవానిని తన యేకాంతప్రేమభాజనమును నాయకప్రీత్యవలోకనము నకు విఫారసు చేసి అప్పగించి వివర్తిల్లును. శ్రీరామలవకుశుల సమాగమము' రామునిమనసులో విమర్శ, లవకుశులయందు రఘువంశీయుల యసాధారణ లక్షణములును, తనయు సీతయు పోలికలును, సామ్రాజ్యసూచక సాముద్రికాది లక్షణములును,

చిత్రదర్శనమప్పటి జ్యోతికాస్త్రాభ్యనుజ్ఞ ఫలించినదేమో అన్న తలంపును, ఆ వాల్మీకీ శ్రమసామీప్యమును సీతగర్భగ్రంథి రెండుగా నుండుటను తాను కనిపెట్టిన జ్ఞప్తియు, అంతలో కుశలపులు సీతయని నామగ్రహణము చేయఁగా వారు సీతకొడుకులుకారేమో అనుకొనుట, తద్దర్శనమున సౌంత కొడుకులం గాంచిన నిర్వృతితో తన హృదయము పారిష్లవతం జెందుట - మొదలగు తలఁపొతలు. ఆటవయంకము ముగియును.

“ఎందు మీజమును ముఖదులగు నితివృత్తవాగములును తమతమ తావుల నెలకొల్పఁబడినట్టివి ఏకప్రయోజనముం బొందింపఁబడునో అది నిర్వహణము.” కార్య ఫలాగమసంయోగము నిర్వహణము. ఇతివృత్తపందమ-అంతిమ-ఖండము. సీతారామ సమాగమము అను ప్రధానఫలమునకు అనుగుణముగా కార్యము అంతర్బాటకసన్నాహము, దానికి భూతగ్రామము నెల్ల అట సన్నిధిసేయించుట అట ప్రవర్తిల్లుట మొదలగు పిద్ధిసాధనములు సమకూడుట—ఇదెల్ల సమకూర్పఁబడినది. ముఖసందీమొదలు అన్నిట చెదరియున్న కథాంశములును దానికి అంగముగా ఉపసంహరణము పొంది నవి. దేవమనుష్యతిర్యగాది సకలభూతగ్రామము నెదురను అయోధ్యాపౌరజానపదుల యెదురను వాల్మీకి సత్యవాక్కుల యంతర్బాటికమూలమునను భాగీరథీ పృథ్వీరుంధతుల ప్రత్యక్ష వాక్కులచేతను సీతశుద్ధి నిర్ణయింపఁబడినది. ఋశ్యశృంగాశీర్వాదము బడి పుత్రపూర్ణోత్సంగయగు సీత పునఃసమాగమము, సమగ్రముగా, మఱెన్నటికిని ఏసేగియు కలుగకుండునట్లు సుస్థిరముగా, ఇంతకన్నను వింకేమి కావలయునన్న తృప్తి కలుగునట్లుగా వాల్మీకియాశీర్వాదముతో నెఱవేఱినది. ఏదవ యంకము ముగిసినది. నాటకమును పరిసమాప్తి చెందినది.

కవిభూషణ కుమారతాతార్యులు సూచించిన యందలి పంచసంఘల నిర్వాహపు సంగ్రహము:—

‘సర్వథా దేవాః ఋషయశ్చ స్వప్తి కరిష్యన్తి మీజన్యాసా (౧) దుపక్షేపో నామ ముఖసన్ధేః ఆద్య మగ్గమ్.’ పునఃసమాగమరూపక్షేపం సమ్పాదయిష్యన్తి. ఉద మేవ అస్మిన్ నాటకే మీజమ్. ‘స్రోకోద్దిష్టః కార్యహేతు ర్మీజమ్, విస్తార్యనేకథా. ‘కార్యస్య’ ప్రకృతే నాయకయోః సమాగమస్య పరమప్రయోజనస్యహేతుః కారణమ్. పశ్యా దనేకథా తమసాది సాహాయ్యతేన ప్రాచేతసాదీనాం లోకప్రత్యాయనానుగ్రహతో మీజస్య బహుకరణమ్.

‘ఏవ మనుర క్తప్రకృతి రార్యపుత్రః న మాం స్వతో మోక్షం శక్నుయాత్; కిన్తు ధర్మచిత్త్యా దేవ, తత స్తత్త్వే గృహితే పరిగృహ్ణాయా దితి

‘కర్కం ప్రత్యాశయా సముచ్చసితుం.’ ఇతి భావి విరహే ఇదం సీతాయా ఆశ్వాసే బీజమ్.

అత్ర గురుజ్ఞానుగ్రహ బీజస్య బహుకరణాత్ (౨) పరికరః ముఖసన్ధ్యభిమ్.

‘ఋషిజ్ఞాం పున రాధ్యానాం వాచ మర్థో ఽనుభావతి’- ఇతి ఋషిశ్రేయో వితరణబీజస్య పరినిష్పత్తేః (౩) పరిన్యాసః సన్ధ్యభిమ్.

‘అనుగృహీతాః స్మః’- ఇతి ‘బీజాగమః సమాధానమ్’ ఇతి (౪) సమాధానమ్.

‘యది వా జానకీ మపి’- ఇతి వర్తిష్యమాణ జానకీత్యాగస్య ఏతత్ ప్రతిజ్ఞాయా భావిసూచనమ్.

తపస్తేజ ఏవ ఆస్మా నప్రరూపే జానుసర తీతి దేవతానుగ్రహబీజవిషయాశ్చ ర్యావేశాత్ (౫) పరిభావనా సన్ధ్యభిమ్.

‘జనకానాం రమూణాం చ సమ్మన్తః కస్య న ప్రియః’ ఇతి త్రైకారికజ్ఞాన కాలిధి రుపపాదితే అస్మిన్ సమ్మన్తే భద్రాశంసనం తదధీన మే వేతి ఋషిశ్రేయో వితరణబీజస్య ప్రకాశనాద్ (౬) ఉద్బేదః ముఖసన్ధ్యభిమ్. సన్ధ్యజ్ఞానాం క్రమాతిరంజన మచార్యానుమత మేవ.

తాపసీవసదేవతాతిథ్యప్రస్తావేన విచ్చిన్నస్య బీజస్య పున రనుసన్ధానం (విన్దుః).

సీతాసుత దేవతా (భాగీరథ్య) భ్యుపపత్తి వర్ణనాత్ ఆయం ప్రతిముఖసన్ధిః ‘లక్ష్మ్యలక్ష్మ్య సోఽద్భేద స్తస్య ప్రతిముఖం మతమ్.’ రామాపత్యత్వేన వాల్మీక్యాదిభిరభిలక్ష్మ్యయో రిత రైరనభిలక్షణీయయోశ్చ కుశలవయో రుపనయనాది కథానా ముద్భేదాత్.

దణ్డకాయాం చిరపరిచిత వస్తు ప్రత్యభిజ్ఞాన కథనాత్ (౧) పరిసర్వః ప్రతిముఖ సన్ధ్యభిమ్.

‘రామభద్ర! ఆలం త్వయా’ ఇతి ప్రముఖవిఘ్నరవచనం (౨) వజ్రం ప్రతి ముఖాభిమ్.

‘భగవత్కరున్ధతి నాహం వధూవిరహితాం’ ఇత్యాదీనా అరున్ధత్యాః సీతామ రోదేన, కౌసల్యాదీనాం అరున్ధత్యనుసరణేన (౩) ‘పర్యుపాసనం’ ప్రతిముఖసన్ధ్యభిమ్.

‘సీతాప్రతికృతికరణమ్’ అనేన రామస్య దేవ్యా మనురాగప్రకాశనాత్ (౪) ప్రగమః ప్రతిముఖాభిమ్.

ఏతేన సీతాయాం రామస్య రత్యవిచ్ఛేదజ్ఞానేన వాసన్త్యా స్తస్మిన్ అరభ్యుప శమనాత్ (౫) ‘శమో’ నామ ప్రతిముఖాభిమ్.

అత్ర వామదేవ చంద్రకేతు యోధానాం వద్ధానాం కీర్తనాత్ చతుర్వర్గ విర్లర్థ
నమ్ (౬) 'వర్ణసంహారః' ప్రతిముఖాశ్లమ్.

శమ్భూకే ప్రహరోత్త్య 'వ్యవసాయా దబలనం స్థైర్యం'. అత ఇదం (౭)
'విదూతం' నామ ప్రతిముఖాశ్లమ్. 'అవిష్టవస్తువిక్షేపో విదూతం' ఇతి

'త్యయా సహ వివత్పామి వనేషు మధుగన్ధిషు ఇతి చామతైవ ...' ఇ
త్యత్ర సీతాప్రణయాతిరేక స్మరణాత్, రామస్య తత్పమాగ మాళాయాః ప్రకాశనాత్.
(౮) విలాసో నామ ప్రతిముఖసన్ధ్యశ్లమ్. 'రత్యర్థేహ విలాసః స్వాత్.' ఇతి.

పశ్యవట్యాః సుఖదుఃఖహేతుత్వ వర్ణనాత్ (౯) 'విధానం' సన్ధ్యశ్లమ్ -
'విధానం సుఖదుఃఖకృత్' - ఇతి.

'ఏహి సమాన యాస్మాకం. అశ్వమేధాయ సజ్జో భవిష్యసి' - ఇ త్యత్ర ఋషి
శ్రేయోవిధానరూప వీజస్య వ్యాపారవర్ణస్తత్వ ప్రతిత్యా (౧౦) 'ప్రయత్నః'.
'ప్రయత్న స్తు తదప్రాప్తి వ్యాపారో లితిత్వరావిత్తః' - ఇతి.

పూర్వాక్యే వాసన్త్యాత్రేయానమాగమే గోపితం అనన్తరసీతా వృత్తాంతం
భావినం సీతారామయో రేకత్రసమాగమం చ ప్రతిపాదయత్.

'ఫలప్రధానోపాయస్య ప్రాగుర్భిన్నస్య కిచ్చన

గర్భో యత్ర సమున్మేషో హాసాన్మేషణవాక్ ముహూః'

ఇత్యుక్త లక్షణ ప్రాప్త్యాశా పతాకయోః సన్నిరూపం గర్భసన్ని అంశేన ప్రపశ్నా
యతి. "ఏవీవాతైః శీకరక్షోదశీతైః" ఇతి, ఈదృశ రామ సజ్జీవనోపయోగి విలంబా
దానా మైవ తస్య స్వాశ్రమప్రాపణ మితి ఋషిశ్రేయో వితరణరూప వీజస్య అన్వేష
ణాత్ గర్భసన్ని రయమ్

'ఈదృశానాం విపాకోఽపి' ఇత్యాదిః అయం ఋషిదేవతానుగ్రహ వీజస్య
పరామర్శాత్ 'భిష్టః'.

'గృహోదారచ్ఛద్మనా' ఇత్యాది రామ సీతా సాన్నిధ్యోపయోగితయా ఏక దాదార
చద్మాదరణాత్ (౧) 'అభూతాహరణం' గర్భసన్ధ్యశ్లమ్.

'దిష్ట్యా అపరిహీణరాజదర్శనః' ఇత్యుక్తార్థప్రతిపాదనాత్ (౨) 'ఉదాహృతి'
ర్నామ గర్భసన్ధ్యశ్లమ్. 'ప్రస్తుతోత్కర్షాభిధాన ముదాహృతిః' ఇతి.

అత్ర సీతాస్మర్యే హరిచంద్రవద్రవాది వితర్కణాత్ (౩) 'రూపం' నామ గర్భా
శ్లమ్. 'రూపం వితర్కవ ద్వాకమ్' - ఇతి.

‘అనభ్యనుజ్ఞాత సన్నిధానేన కోపిష్యతి’ ఇతి అత్ర శబ్దాశ్రయో రుపనిబన్ధనాత్ (౪) ‘సస్మృమః’ గర్భాజ్ఞమ్. ‘శబ్దాశ్రయోచ సస్మృమః’ ఇతి.

‘క్వాసౌ దురాత్మా!’ ఇతి సహసోత్థాన మిదం (౫) తోటకం. ‘రోషసస్మృమ వచనం తోటక మితి.

‘ప్రకృష్ట మైశ్వర్యం మన్దాకిన్యాః’ ఇత్యాది (౬) ‘సల్లహో’ గర్భాజ్ఞమ్. ‘ప్రస్తుతోపయోగి సమాధాన వాక్య’ మితి.

అయం తావ దీదృశః, తౌ పునః కుశలం కీదృశః ఇతి కలభవృద్ధ్యా కుశలవృద్ధ్యనుమానాత్ (౭) ‘అనుమానం’ గర్భాజ్ఞమ్.

‘అనురుద్య ముగ్ధం తా మేవ—కాంత మథవా’ ఇ త్యత్ర ‘తా మే వే’తి సాకాశ స్వాపి వాక్యస్య నిష్పలత్వజ్ఞానేన త్యాగాత్ (౮) ‘వాక్యే’ ర్నామ వీత్య జ్ఞమ్. తస్య యథాసమ్మవం ఆజ్ఞేషు ప్రయోగానుమతిః.

‘బద్ధ స్తయా కాతర్యా దరవిస్తకుట్టలవిభః’ ఇత్యాది ఇదం భూతకార్యాభ్యానం (౯) ఉక్తిర్తనమ్ గర్భాజ్ఞమ్.

‘త్వయి వితరతు భద్రం’ ఇత్యత్ర సురమునిశ్రేయో వితరణ వీజస్య సముద్భేదాత్ (౧౦) ఆక్షేపః గర్భాజ్ఞమ్. ‘గర్భవీజసముద్భేదాత్ ఆక్షేపః’ ఇతి.

కుశలవకథా పతాకా, జుమ్మకేన ప్రత్యభి జ్ఞోపయోగ సమ్పాదనాయ రామోవక్తా నైశ్వమేధ హయగ్రహణం ప్రస్తాతి.

గర్వః వీరరస సఞ్చారీ, నః అజ్ఞరసం వీరం పుష్టాతి.

అథ కవిః పతాకానాయక విక్రమోదాహరణ మాలమ్బ్య నియతాప్తి ప్రకరీయోగేన విమర్శసద్ధి ముపవర్ణయితు ముపక్రమతే, చన్ద్రకేతుః ప్రకరీనాయకః.

‘సం స్తమ్భయామి’ - ఇతి పేనాప్రతిష్టమ్భవర్జనాత్ (౧) ‘విద్రవః’ విమర్శాజ్ఞమ్. ‘విద్రవో వదదన్దాది’ ఇతి.

చన్ద్రకేతు సహాయభూతానాం పారవశ్యాపాదనేన సజ్ఞ భేదనమ్. అయం సంహత్యః ‘మన్తార్థదైవశక్త్యాదేః సంహత్యః సజ్ఞ భేదమ్’. ఇతి.

‘ప్రసూన స్యాగమః కుతః!’ ఇతి అ త్రాశ్చర్యేణ లవస్య రామావత్య త్వావ మర్కాత్ ‘విమ’ ర్శ్యాయమ్. ‘క్రోధే నావమ్మతే ద్యత్ర వ్యసనా ద్వా విలోభనాత్

గర్భవిభిన్నబీజార్థః సోఽవమర్శః' 'అర్థః విమృత్తిః', లవే మైథిలేయత్వస్య వివర్తనాత్.

'దేవ స్త్రావం సవిశా దినోతు' ఇత్యాది. అత్ర సవిశ్రాదీనాం గురుజనానాం కీర్తనాత్ (౧) 'ప్రసంగా' విమర్శాజ్ఞమ్. 'గురుకీర్తనం ప్రసంగా' ఇతి.

'ఋషయో రాక్షసీ మాహుః' ఇతి 'కామాఽదుగ్ధే' ఇతి చ అన్వయ వ్యతిరేకాభ్యాం రామభద్రస్య దోషప్రఖ్యాపనాత్ (౨) 'అపవాదః'. విమర్శాజ్ఞమ్. 'దోషప్రఖ్యాపనవాదః స్యాత్' ఇతి. 'కిం వ్యవస్థిత విషయాః క్షత్రధర్మాః?' ఇతి స్థానే మమ అమర్ష ఇతి లవస్య స్వకృత్యుక్త్యా (౩) 'వ్యవసాయః' విమర్శాజ్ఞమ్.

'కో ప్యేష సమృగ్రి నవః పురుషావతారః' ఇతి (౪) 'చలనం' విమర్శాజ్ఞమ్. 'అవమానన లక్షణం చలన' మితి.

వృద్ధాస్తే ఇత్యాది అత్ర గురో రపి రామస్య తిరస్కారాత్. (౫) 'ద్రవః' విమర్శాజ్ఞమ్.

'అయేః మ య్యేవ భ్రుకుటీధరః' ఇతి (౬) 'సమ్మేదః' విమర్శాజ్ఞమ్. 'రోషభాషణాత్' - ఇతి.

'ఋవో లవః' ఇతి విరోధశమనాత్ (౭) 'శక్తిః' విమర్శాజ్ఞమ్.

'కల్యాణమస్తు' ఇతి భావి సీతాసమాగ మాశ్వాస్త్యా (౮) 'ప్రరోచనా' విమర్శాజ్ఞమ్.

ప్రకృతనాట కోపసజ్జేహీర్షయా విర్వహణసద్ధి ముపాదదానః విచ్ఛిత్తివిశేషవత్తయా సీతాశ్చ గావస్తరవృత్త వర్ణనోపయోగితయా చ అంతర్నాటికా ముపక్షపతి - 'తత' ఇతి.

అత్ర పృథ్వీభాగీరథ్యోః సీతావలంబు వోక్త్యా దేవర్షి శ్రేయో వికరణ రూపబీజస్య ఉపగమాత్ (౧) 'సద్ధి' ర్నామ విర్వహణాజ్ఞమ్. సమాశ్వాసహి. ప్రసూతాస-ఇత్యాది (౨) 'ప్రసాదః' నామ విర్వహణాజ్ఞమ్. పృథ్వీ భాగీరథీభ్యాం సీతాయాః 'ప్రశంసనాత్.' 'ప్రసాదః' పర్యుపాసనమ్ ఇ తీదం విర్వహణాజ్ఞమ్.

విష్ణుయానన్త సన్తర్భ జర్జరాః కరుజోర్మయః-ఇత్యాది-అత్ర విరహవ్యథాయాః త్రైధిరోక్త్యా 'సమయో దుఃఖనిర్గమ' ఇతి (౩) 'సమయః' విర్వహణాజ్ఞమ్.

దీప్త్యా అప్రదేవతాః స్ఫురన్తి ఇతి 'కృతిర్లబ్ధార్థమనమ్' ఇతి (౪) 'కృతిః' విర్వహణాదమ్.

'కి నై భూయః ప్రియ మిత్యాది నామ్నీకే ర్వరదానవర్తనాత్ (౫) 'కావ్య సంహారః' విర్వహణాదమ్.

శ్రీరామాయణ వివర్త భూత మిద ముత్తరరామచరితం అఖిలేష్టప్రాప్తిం అకేషానిష్ట నివృత్తిం చ సమ్పాదయేత్ ఇతి కుభాళంసనాత్ (౬) 'ప్రళప్తిః' విర్వహణాదమ్ - 'ప్రళప్తిః కుభాళంసనా' ఇతి.

అయం చ విర్వహణసన్నిః సీతారామ సమాగమాత్మక వ్రదాన ఫలానుగుణ్యేన కావ్యస్య ఘటనాత్. ముఖాదినస్థిషు విప్రకీర్ణానాం కథాంశానాం తదగ్గతయా ఉప సంహారాచ్ఛ.

30 - ఉత్తరచరితయందు సామెతలవంటి సూక్తులు కొన్ని —

1. సర్వదా వ్యవహారవ్యం - కుతోహ్యవచనీయతా: ప్రస్తా - 5.
2. యథా వ్రీణాం తథా వాచాం సాధుత్వే దుర్జనో జనః. ప్రస్తా - 5.
3. అనుష్ఠాన నిత్యత్వం స్వాతంత్ర్య మపకర్షతి. I - 1.
4. లోకికానాం హి సాధూనా మర్థం వా గనువర్తతే
ఋషీణాం పున రాధ్యానాం వాచ మ ర్థోనుధావతి. I - 3.
5. తీర్థోదకం చ వహ్ని శ్చ నాన్యతః కుద్ధి మర్హతః. I - 6.
6. నై సర్గికి నురభిణః కుసుమస్య పిచ్ఛా
మూర్ఛి ప్థితి ర్న చరతై రవతాడనాని. I - 7.
7. తే హి నో దివసా గతాః. I - 12.
8. అపి గ్రావా రోది త్యపి దళతి వజ్రస్య హృదయం. I - 21.
9. సతాం సద్భిః సజ్జః కథ మపి హి పుణ్యేన భవతి. II. వి - 1.
10. ప్రియప్రాయా వృత్తిః - ఇత్యాది అర్యవృత్తము. II. వి - 2.
11. వితరతిగురుః—ఇత్యాది.
ప్రభవతి కుచి ర్నిమ్బగ్రాహే మణి ర్న మృదాం దయః. II. వి - 4.
—విద్యాధుల ప్రజ్ఞల భేదము.
12. వజ్రా దపి కఠోరాణి మృదూని కుసుమా దపి
లోకోత్తరాణాం చేతాంపి కోను విజ్ఞాతు మర్హతి. II. వి - 7.
13. సత్పజ్జలాని నిధనా న్యపి తారయన్తి. II - 2.
14. త త్తస్య కిమపి ద్రవ్యం యో హి యస్య ప్రియో జనః
—మైత్రిమహిమ. II - 10.
15. ఈదృశానాం విపాకోఽపి జాయతే పరమాద్భుతః. III. వి - 3.
16. అ న్తఃకరణత త్తస్య దమ్పతోః స్నేహసంక్రయాత్.
అనన్తగ్రన్థి రేకోఽయ మపత్య మితి చిద్యతే. III - 10.
—చిద్ధలవలని యానందము

17. పూరోభీదే తటాకస్య పరీవాహః ప్రతిక్రియా
కోకషోభే చ హృదయం ప్రలాపై రేవ రార్యతే. III - 22—

—కోకకాంతికి ఉపాయము.

18. క్షతే షర మి వానహ్యమ్. IV - 5.

19. గుణాః పూజాస్థానం గుణిషు న చ లింగం న చ వయః. IV - 9.

20. పురస్థితాం చిత్తం కుసుమసుకుమారం. IV - 10.

21. సుహృ దివ ప్రకటయ్య ఇత్యాది. IV - 13.

22. అవిర్యుతకోటిపాం బ్రాహ్మణానాం ఇత్యాది. IV - 16.

23. అహేతుః పక్షపాతో యః ఇత్యాది. V - 17.

—తారామైత్రకము స్నేహము.

24. ఋషయో రాక్షసీ మాహుః ఇత్యాది. V - 30.-రాక్షసమగువాక్కు.

25. కామాకా దుగ్ధే విప్రకర్ష త్యహుని ఇత్యాది. V - 31.-సూన్యతో క్తి

26. సిద్ధం హ్యేత ద్వాచి వీర్యమ్ ఇత్యాది. V - 33.

—బ్రాహ్మణులకు వాక్కున, క్షత్రియులకు బాహువున, వీర్యము.

27. వృద్ధా ప్రే న విచారణీయచరితా. V - 35.

—పెద్దలనడువడిని ఆక్షేపింపఁగూడదులే.

28. మహర్ష స్తే ర్థానా మివ హి మహతాం కో వ్యతిశయః.

—మహాత్ముల యతిశయము. VI - 4.

29. వ్యతిషజతి పదార్థా నా నైరః కోఽపి హేతుః ఇత్యాది. VI - 5.

—పూర్వకర్మ వాసన.

30. న తేజ స్తేజస్వి ప్రస్మత మపరేషాం విషహతే. VI - 7.

—తేజస్వి వృత్తము.

31. కో నామ పాకాభిముఖస్య జన్తు

ర్వారాణి దైవస్య పితౄణాం మీషే. VII - 4.-విది దాఁబరానిది.

32. సులభసౌఖ్యం తావత్ బాల్యం. IV.

33. సర్వ మతిమాత్రం దోషాయ. VI.

3౨ - భవభూతి నాటకములలో రెంటును మూటను

ఉమ్మడిగా నుండు శ్లోకాదికము—

ఉత్తర చరిత	వీర చరిత	మాలి
I. 1. కిన్తవనుష్ఠాన.	IV. 33.	.....
I. 8. బ్రహ్మాదయో.	I. 42.	.....
I. 15. పుత్రసక్కౌన్త.	IV. 51.	.....
I. 24. ఏతస్మిన్ మదకల.	.....	IX. 14.
II. 11. ఇహనమద.	V. 40.	IX. 24.
12. దదతికుహర.	V. 41.	IX. 6.
IV. 18. చూడాచుమ్మ.	I. 18.	.....
IV. 27. జ్ఞాతిహ్వితా	III. 29.	.....
VI. 2. శ్రాతుంలొకా.	II. 41.	.....
I. 27. జీవయన్నివ.	.....	VIII. 8.
III. 11. రిలోభాత.	.....	IX. 34.
III. 26. దళతి హృదయం.	.....	IX. 12.
III. 33. హాహదేవి.	.....	IX. 20. (మాత ర్మాతః).
IV. 2. అనియతరుదిత	.....	X. 2.
IV. 13. సుహృదివప్రకట.	.....	IV. 7.
VI. 5. వ్యతివజతి.	.....	I. 27.
I. 6. తీర్థోదకంచవహ్ని	IV. 27.	.....
I. 7. నైసరికీ సురభిణా.	.....	IX. 51.
I. 9. గౌతమశ్చకతానన్దః	I. 19.	.....
I. 10. జనకానాంరమూణాం.	I. 57.	.....
VI. 9. యజ్ఞవల్క్యముని.	I. 14.	.....
IV. 14. అమృతాధ్మాత.	II. 46.	.....
II. 29. వ్లానస్యజీవకు.	.....	VI. 8.
I. 20. గుణ్ణాత్కుణ్ణకుటీర-	.....	V. 19.
III. 4. పరిపాణ్ణదుర్బల.	.....	II. 4.
V. 13. వ్యతికరణవ భీమః.	.....	{ IX. 54. X. 8.

VII. 4. కోనామపాకాభిముఖ.	.....	X. 13.
VI.(15.) లలాటం తపస్తపతి.	.....	I. (22)
I. 31. ఇయ మమృత వర్తిర్న యనయోః.	I. 28.	I. (25)
VI. 5 స్నేహశ్చ నిమిత్త.	.....	I. (27)
III. 16. శ్రస్తైకహాయన	.....	IV. 8.
III. 8. తటస్థం నై రాశ్యాన్. అపి చ కలుషం విప్రియ వశాత్.	.....	V. 28. ఆతక్ష్మా ద్వికలం ద్రుతం కరు ణయా.
III. (3) దిష్ట్యా కథం ప్రభాత చన్ద్రమజ్ఞ లాపాణ్ణర పరిశ్రమ.	.....	VII. (ఆరమ్భే) ప్రభాత ఇత్యాది.
I. 11. ఆయ మాగృహీత కమ వీయ కఙ్కణాః.	.....	I X. 9.
I. 26. వీరః స్నిగ్ధః శ్రయతి శిఖరం సూతనస్రోయ.	V. 42	IX. 24.
VI. 28. తదాకిచ్ఛేత్	.....	VIII. 29. తదాకిచ్ఛేత్
III. జలభర భరిత మేషు స్తనిత గమ్భీర మాంసలః కుతో న్వేష భారతీ నిర్దోషః.	II. (21) పుష్క లావర్తక స్తనిత మాంసలో వాశ్చిర్దోషః.	.....
IV. 21. మహిమ్నా మేతస్మి వ్యసయ శిఖతా మౌగ్ధ్య.	II. (38) పార మార్మిక వినయ దుర్వి భావ్యః నిపుణబుద్ధి.	.....
V. మ య్యేవ భ్రుకుటీధరః సంవృత్తః.	II. (46) మ య్యేవ భ్రుకుటీ.	.....
VI. (6) య దాయుధపరిగ్రహం యావ దధ్యారూఢో దుర్యోగః.	IV. 22.	.....
IV. (21) ఏష వో లవస్య శిరసా ప్రజామపర్యాయః.	IV. (24). ఏష వో రామశిరసా.	.....
III. 25. విలపనవిరోదో వ్యసు లభః.	V. (28)	.....

33 - ఇందలి పద్యముల వృత్తములు

1. ఈ యుత్తరచరితమున మొత్తము 256 పద్యములు ఉన్నవి. అందు—
1. అనుష్టుప్ - శ్లోక పద్యం గురు జ్ఞేయం సర్వత్ర లఘు పఞ్చమమ్ ద్విచతుః
పాదయోర్వ్రాస్యం సప్తమం దీర్ఘ మన్యయోః. అనుష్టుభులు సులభగ్రాహ్యము లయి
నందున వానిని ఇది నిర్దేశింపలేదు. వాని మొత్తము. 89.

2. శిఖిణీ - రనై రుదైశ్చిన్నా వమనసభలాగః శిఖిణీ (6, 11) I - 21,
22, 28, 31; II - 1, 2, 17, 18; III - 8, 25, 35, 39; IV - 1, 8, 9, 10, 11,
12, 19; V - 9, 16, 26; VI - 4, 7, 21, 23, 26, 28, 31, 32—చిని
మొత్తము, 30.

3. వసంతతిలకా - ఉక్తా వసంతతిలకా తభజాజగౌగః—ప్ర. 7; I - 2, 7,
18, 29; II - 1, 2, 13, 14; III - 3, 6, 7, 16, 21, 23, 42; IV - 4, 21, 27;
V - 10, 11, 24, 34; VI - చి. 7, 9, 12—మొత్తము. 26.

4. కాద్యుల విక్రీడితమ్ - సూర్యాశ్చై ర్యసజస్తతా స్సగురవః కాద్యుల
విక్రీడితమ్ (12, 7). I - 32; II - చి. 9; 7, 19, 20, 21; III - 11, 32, 38,
40. IV - చి. 1; 3, 15, 18, 20, 22; V - 6, 14, 19, 28, 35, 36; VI - 11,
33; VII - 20 చిని మొత్తము, 25.

5. మాలినీ-నసమయయయయ తేయం మాలినీ భోగిలోక్తా. (8, 7). I - 17,
19, 20; II - 11, 12; III - చి. 5; 14, 18, 20, 43; V - 2, 3, 13; VI - 5,
17, 19—చిని మొత్తము. 16.

6. మద్దాక్రాంతా - మద్దాక్రాంతా జలధిపడగ్త శ్యా భనా తా గురూచత్.
(4, 6, 7). I - 26; II - 4, 5, 16; III - 1, 10, 31, 33; IV - 24; V - 12; VI - 2,
15; VII - 6—చిని మొత్తము, 13.

7. హరిణీ - నసమరసలాగః పర్వేదై ర్నయై ర్హరిణీ మతా. (6, 4, 7),
I - 13, 16; II - చి. 4; III - 17, 19, 27, 27; IV - 17; V - 29—చిని
మొత్తము, 9.

8. ఉశేస్త్రవక్త్రా - ఉశేస్త్రవక్త్రా జతజా స్తతో గా. I - 8; II - చి. 6;
III - 30, 37; IV - 14; VI - 8, 20—ఇచి. 7.

9. ప్రహర్షిణీ - త్రాశ్చకాభి ర్మనజభగాః ప్రహర్షిణీయమ్. (3, 10),
I - 23, 24, 33, 42; III - 34; V - 1, 18—చిని మొత్తము, 7.

10 ఇన్ద్రవక్త్రా - స్యా దిన్ద్రవక్త్రా త త వా స్తతో గా. I - 4. 37;
II - వి, 3; IV - 6; VII - 4, 16—బిని మొత్తము, 6.

11. పుష్పితాగ్రా - అయుజి నయుగ కేఫతో యకాశోయుజి చ నజౌ
జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రా. III - 13, 15; IV - 2; V - 4; VI - 1—బిని
మొత్తము, 5.

12. మజ్జాభాషిణీ - సజసా జగౌ భవతి మజ్జాభాషిణీ. I - 11; III - వి.
4; VI - వి. 4; 10, 34—బిని మొత్తము, 5.

13. కాలిని - కాలి న్యుక్తా మ్రా రగౌ గోల్ధిలోక్తాః. (4, 7.) I - 35;
III - వి, 2; IV - 16; V - 31, 33—బిని మొత్తము, 5.

14. పృథ్వీ - జసా జసయతా వసుగ్రహయతిశ్చ పృథ్వీగురుః. (8, 9.)
V - 5; VI - వి. 1; 30—బిని మొత్తము, 3.

15. రణోద్ధతా - రాన్నరా విహ రణోద్ధతా అగౌ I - 27, 30, 33—ఇవి
మొత్తము, 3.

16. ఆర్యా -

యస్యాః పాదే ప్రథమే ద్వాదశమాత్రా స్తథా కృతీయసి
అష్టాదశ ద్వితీయే చతుర్థే పంచదశ సార్యా.

III - 36; VI - 6—ఇవి, 2.

17. ద్రుతవిలమ్బితమ్ - ద్రుతవిలమ్బిత మాహ నభౌభరా. III - 22,
IV - 18. మొత్తము, 2.

18 ఔపచ్ఛందసిక - ఇది గుండ్రీ—

అయుజో ర్గది సౌజగౌ, యుజోః

సభరా లౌ యది గుండ్రీ తదా.

దీవిః ప్రతిపాదాంతమున గురువు కలిపిన ఔపచ్ఛందసికము. V - 8—ఇది, 1.

19. వంశస్థమ్ - జతౌతు వంశస్థ ముదీరితం జరా. VI - 18—ఇది, 1.

34 - ఈ నాటకమున కొన్ని అర్థాలంకారములకు

దిక్ ప్రదర్శనముగా సూచి.

1. అనుమానః - యత్ర కార్యముభేన కారణస్య అవగతిః. IV - 18.
2. అపహ్నాతిః - ప్రకృతం ప్రతిషి ద్యాన్యస్థాపనం స్యా దపహ్నాతిః. III.29.
3. అప్రస్తుత ప్రశంసా -

క్వచి ద్విశేషః సామాన్యత్ వా విశేషతః

కార్యాన్నిమిత్తం కార్యజ్ఞ హేతో రథ సమాత్ సమమ్

అప్రస్తుతా త్రప్రస్తుతజ్ఞే ద్గమ్యతే పశ్చిదా తతః

అప్రస్తుతప్రశంసా స్యాత్. I - 1.

4. అర్థాంతరన్యూనః -

సామాన్యం వా విశేషేణ విశేష ప్రేన వా యది

కార్యజ్ఞా కారణే నేదం కార్యేణ సమర్థ్యతే

సాదర్మ్యే శతరే తార్థాంతరన్యూనోష్ఠదా తతః.

IV - 9; V - 2; VI - 4, 5, 7; VII - 4.

5. ఆక్షేపః -

వస్తునో వక్త్ర మిష్టస్య విశేషప్రతిపత్తయే

విషేషాభాస ఆక్షేపో వక్ష్యమాణోక్తగో ద్విదా. III - 21.

6. ఉక్తేక్ష -

భవే త్సమ్భావ నోక్తేక్ష ప్రకృతస్య పరాత్మనా.

I - 41; II - 1, 8; III - 1, 4; 6, 8, 9, 34; IV - 17; V - 3, 6, 14;

VI - 1, 3; 2, 12, 14, 15, 19, 24.

7. ఉపమా -

సామ్యవాచ్య మనై ధర్మ్యం

వాక్యైక్యే ఉపమా ద్యయోః.

I - 27, 33, 38; II - 17; III - 1, 5; 2, 4, 18, 31, 37, 38, 42; IV - 5;

VI - 1, 6; 14 (అభూతోపమా.)

8. కావ్యలింగమ్ -

హేతో ర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగం విగద్యతే. II - 1; III - 5.

9. దీపకమ్ -

అప్రస్తుత ప్రస్తుతయో ర్దీపక మ్తు విగద్యతే

అథ కారక మేకం స్యా దనేకాసు క్రియాసు చేత్. IV - 18

10. దృష్టాంతః -

దృష్టాంత స్తు సదర్శన్య వస్తునః ప్రతిబిమ్బనమ్.

I - 7; III - 24; V - 20.

11. విదర్శనా -

సమృవఙ్ వస్తుసమృవ్తోఽనమృవఙ్ వా పి కుత్రచిత్

యత్ర విమృశ్యమిమ్మత్వం బోధయేత్ సా విదర్శనా.

V - 11. 36; VI - 4.

12. ప్రతివస్తూపమా -

ప్రతివస్తూపమా సా స్యా ర్వాక్యయో ర్గమ్యసామ్య యోః

ఏకోఽపి ధర్మః సామాన్యో యత్ర విర్దిశ్యతే పృథక్. I - 6; III - 24.

13. యథాసంఖ్యమ్ -

యథాసంఖ్యం క్రమే జైవ క్రమికాణాం సమన్వయః. III - 20

14. రూపకమ్ -

రూపకం రూపితారోపా ద్విషయే నిరపహ్నవే.

I - 29, 31; III - వి. 5; 4, 21; VI - 25.

15. విరోధః -

జాతి శ్చతుర్వి ద్వాత్వాద్వై ర్గుణో గుణాదిభిః ప్రీతిః

క్రియా క్రియాద్రవ్యాభ్యాం య ద్ద్రవ్యేణవా మిథః

విరుద్ధ మివ బాపేత విరో ధోసౌ దశాకృతిః.

III - 6, 34; IV - 6, V - 12.

16. విషమమ్ -

గుణోక్రియే వా యత్పాతాం విరుద్ధే హేతుకార్యయోః
 య ద్వారణస్య నైపర్య మనర్థస్య చ సమ్మవః
 విరూపయోః సజ్జటనా యా చ తద్విషమం మతమ్.

I - 14; I - 36; V - వి. 7.

17. శ్లేషః .

శ్లేష్టైః పదై రనేకాథాభిహనే శ్లేష ఉచ్యతే. V - 3.

18. సందేహః .

స్యాత్ స్మృతిత్రాన్తి సందేహో నైదక్కారంకృతి త్రయమ్. VI - 12.

19. సముచ్చయః .

సముచ్చయో య మేకస్మిన్ సతి కార్యస్య సాధనే
 విరేకపోతీకాన్యాయాత్ తత్కరఃస్యాత్ పరోపి చేత్
 గుణోక్రియే వా యుగపత్ స్యాతాం యద్వా గుణక్రియే.

I - 2; III - 25; V - 26.

20. స్మరణమ్ .

సదృశానుభవా ద్వస్తుస్మృతిః స్మరణ ముచ్యతే. V - 4.

21. స్వభావోక్తిః .

స్వభావోక్తి ర్దురూహార్థ స్వక్రియారూపవర్ణనమ్.

II - 11, 12; VI - 18, 24.

ఉదాహృత గ్రంథములు

అనర్థ రాఘవము—మురారి

అభిజ్ఞానశాకుంతలము—కాళిదాసు

అమరము—అమరసింహుడు

అమరుకము—శంకరాచార్యులు

ఆంధ్ర ధ్వన్యాలోకము—వేదాల తిరువేంగళాచార్యులు

ఆప్తే నిఘంటువు—ఆప్తే

ఆర్యాసప్త శతి—గోవర్ధనాచార్యులు

Introduction to a study of English Literature—Hudson.

ఉత్తరరామాయణము—కంకంటి పాపరాజు

ఉత్తరరామాయణము—తిక్కన

ఉత్తరరామచరిత కళావ్యాఖ్య—కవిభూషణ కుమార శాతార్య

,, భావబోధినివ్యాఖ్య—రామచంద్రబుడేంద్ర

,, తలస్సర్పిని వ్యాఖ్య—వాధూల వీరరాఘవాచార్య

,, ఆంగ్లటీక—కాలే పండితుడు

,, ఆంగ్లటీక—విల్వాళికార పండితుడు

,, ఆంగ్లటీక—కారదా రంజన రే

ఋతుసంహారము—కాళిదాసు

Essays in Criticism—Hutton

ఛందఃవిచారచర్చ—శేషేంద్రుడు

చిత్రాపరిశ్రాగము—సోమదేవభట్టు

కర్పూరమంజరి—రాజశేఖరుడు

కామందక నీతిశాస్త్రము—కామందకుడు

కావ్యప్రకాశము—మమ్మటుడు

కావ్యమీమాంస—రాజశేఖరుడు

కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తి—వామనుడు

కిరాతార్జునీయము—భారవి

- కుందమాల—దిక్ష్వాగుడు
 కుమారసంభవము—కాళిదాసు
 కువలయానందము—అప్పయ దీక్షితులు
 గౌడవహము—వాక్పతిరాజు
 చంపూరామాయణము—భోజదేవుడు
 జైమిని భారతము—జైమిని
 తంత్రవార్తకము—కుమారియ్యడు
 దళరూపకము-- ధనిక, ధనంజయులు
 ధర్మసూత్రములు—గౌతమర్షి
 ధ్వన్యాలోకము—అనందవర్ధనుడు
 నాగానంద నాటకము—శ్రీహర్షుడు
 వీరికంతచంపుపు—వీరికంత దీక్షితుడు
 పాద్యపురాణము—
 ప్రసన్నరాఘవనాటకము—జయదేవుడు
 బాలరామాయణనాటకము—రాజశేఖరుడు
 బాహుము—నాగృతుడు
 బృహత్సంహిత—వరాహమిహిరుడు
 భరతనాట్యశాస్త్రము—భరతముని
 భారతి—పెట్టెంబరు, 1964
 భర్తృహరి సుభాషితము—భర్తృహరి
 భోజప్రబంధము—భల్లాలసేన
 మనుచరిత్ర—అల్లసాని పెద్దన
 మనుస్మృతి—
 మల్లినాథ సంజీవనులు—
 మేఘ, కుమార, రఘువులు
 మహాభారతము—వేదవ్యాసులు
 మహావీరచరితము—భవభూతి
 మాలతీమాధవము—భవభూతి
 మాలవికాగ్నిమిత్రము—కాళిదాసు
 వ్యాఖ్య--శ్రీనివాసాచార్యులు

ముద్రారాక్షస నాటకము—విశాఖదత్తుడు

మృచ్ఛకటిక నాటకము—కూద్రకరాజు

మేఘసందేశము—కాళిదాసు

రఘువంశము—కాళిదాసు

రసగంగాధరము—పండితరాయ జగన్నాథ కవి

రసార్థ వ సుధాకరము—సర్వజ్ఞపింగమనాయుడు

రసాస్వాదీని—కాకుంఠల వ్యాఖ్య

రసిక జీవనము—

రాజతరంగిణి—కల్లణుడు

లోచనము—అభినవగుప్తుడు

వాల్మీకి రామాయణము—

వాల్మీకి ఉత్తరకాండము—

Winter's Tale—షేక్స్పియరు

విక్రమోర్వశీయము—కాళిదాసు

వైఖానస శ్రీనివాసాచార్య వ్యాఖ్య—కాకుంఠలము

కారీరక మీమాంస—శంకరాచార్యులు

శకుపాలవధ—మాఘకవి

శృంగార ప్రకాశిక—భోజదేవుడు

సరస్వతీ కంఠాభరణము—భోజదేవుడు

సాముద్రికము—

సాహిత్యదర్పణము—విశ్వనాథకవి

సాహిత్యదర్పణము - ఆంధ్రము—వేదము వేంకటరాయశాస్త్రిలు

పిఠాంతకౌముది—భట్టోజిదీక్షితులు

సుభాషితనీవి—వేదాంతదేశికులు

సుశ్రుతము—

మూక్తి ముక్తావళి—

Cymbeline—షేక్స్పియరు

స్వప్నవాసవదత్తము—కాసుడు

హర్షవరితము—బాణుడు

ఉత్తరరామచరిత నాటక గతాః పురుషాః

(ఈ నాటకమందలి పురుషులు)

సూత్రధారః

నటః

గర్వాజ్ఞు సూత్రధారః

రామః—కథానాయకః

కఞ్చుకీ

అష్టావక్రః—కశ్చిన్మునిః

లక్ష్మణః—నాయకానుజః

దుర్యుధః—అన్తఃపురపరివారకః

శమ్భూకః—శూద్రమునిః

పౌధాతకీ

భాణ్డాయనః } వార్మికీ శిష్యా

జనకః—విదేహనాం రాజా, వాయికాజనకః

గృప్తిః—కఞ్చుకీ

కుశః

లవః } రామస్య పుత్రౌ

బ్రాహ్మణవటవః

పురుషః—చన్ద్రకేతు పైచికః

చన్ద్రకేతుః—లక్ష్మణస్య పుత్రః

సుమన్తః—చన్ద్రకేతు సారథిః

విద్యాధరః

వార్మికీ—రామాయణ వ్రణేతా మహామునిః

ఏతన్నాటక గతాః స్త్రీయః

సీతా—రామపత్ని, కథానాయికా

ప్రతీహరీ

ఆత్రేయీ—తాపసీ

వాసస్తీ—వనదేవతా, సీతాయాః సఖీ

తమసా—నదీదేవతా

మృరళా—నదీదేవతా

అరున్ధతీ—వపిష్ఠపత్ని

కౌసల్యా—రామన్య మాతా

విద్యాధరీ

పుష్పదేవతా—సీతాయాః మాతా

లాగిరళీ

ఉత్తరరామచరితనాట కాబ్బాదీనాం స్థలవిర్దేశః.

1. ప్రస్తావన	—	రాజమన్దిరాత్ బహిర్దేశః.
2. ప్రథమాంకః	—	సీతావాసగృహః
3. విష్కంభుః	—	జనస్థాన తపోవనమ్
4. ద్వితీయాంకః	—	జనస్థాన తపోవనమ్.
5. విష్కంభుః	—	పంచవటి గోదావరీహృదపరిసరః
6. తృతీయాంకః	—	తత్తైవ.
7. విష్కంభుః	—	వార్మిక్యాశ్రమసమీపదేశః
8. చతుర్థాంకః	—	..
9. పంచమాంకః	—	వార్మిక్యాశ్రమాత్ కిశ్కిన్ద్యారదేశః
10. విష్కంభుః	—	తత్తైవ - ఆకాశః
11. షష్ఠాంకః	—	తత్తైవ
12. సప్తమాంకః	—	వార్మిక్యాశ్రమసమీపగర్భాంతరదేశః.

శ్రీ:

ఉత్తరరామచరితనాటకమ్

ప్రస్తావన

శ్లో॥ ఇదం కవిభ్యః పూర్వేభ్యో నమోవాకం ప్రశాస్యహే ;
విస్తేమ దేవతాం వాణీ మమృతా మాతృనః కలామ్. ౧

శ్లో. ౧. ఇదం=ఇది, పూర్వేభ్యః కవిభ్యః=తొల్లింటివారగు కవులకు, నమోవాకం=‘నమః’ అనిపలికి, అమృతాం = మోక్షరూపిణియు, ఆత్మనః కలాం = పరమాత్మయొక్క యంత్రయైనదియునగు, దేవతాం వాణీ=వాగ్దేవిని, విస్తేమ (ఇతి)=పడయునుగాక యని, ప్రశాస్యహే=శోరుచున్నాను.

పాతాంతరమునకు. — నమోవాకం = నమః అనుపలుకును, ప్రశాస్యహే శోరుచున్నాను. మనస్సున ఉన్న భక్తిని ఇట్లు నోట పలుకుచున్నాను; వాగారంభముం బొరయుచుచున్నాను - అనుట. దేవతాం వాచం చ=ఆవాగ్దేవిని సయితము, విస్తేమహి=పడుస్కరించుచున్నాను.

ఇందు తొలిపాదమున శ్లోకమంతయు కారణకార్యసంబంధముచే ఒక్క వాక్యముగా అన్వయము. రెండవదానియందు రెండువాక్యములుగా. తొలిదాని దాక్షిణాత్యులు గ్రహించినారు; రెండవదానిని ఇతరులు. తొలిదే, ‘విస్తేమ’ అనునదే, శ్రీ వేదము వేంకటరాయశాస్త్రులవారు అంగీకరించినది. కవులకు నమస్కారమును, దాన శోరిక పడయుటయు. రెండవదాన ఊరక రెండు నమస్కారములు.

తొంటి కవుల కెల్ల ఇదిగో నమస్కారము అనుచు శోరికలు తీలునట్లు చేసెదము ఇదెదను; (దాన) అమృతయు పరమాత్మాంకయును విస వాగ్దేవిని పడ నెదనుగాక.

‘పూర్వేభ్యః కవిభ్యః’—బహువచనము పూజార్థము గాదు; అది వాల్మీకి వ్యాస కాళిదాసాదుల నెల్లరను సమాహరించుటకు. ‘నమోవాకం’-‘నమః’ అని నోటను జెప్పట భక్తి నిండి పారలుటచేత. ‘అమృతాం’—దేవతకు మృతిలేదు -

కాశ్యపత - చెప్పకయే కలిగివది గనుక, ఇటు లిందు అర్థము, మోక్షరూపిణి అను పది గ్రాహ్యము.

ఇది కొందఱ మతమున నాంది. 'నాంది అనునది నాటకాదుల యారంభ ముందు దేవబ్రాహ్మణాచార్యులకులకు క్తులిగా పాచూరికారులకు ఆకీర్తనన రూపముగా 8, 12, 18, 22 పదములుగలదిగా రచింపబడును. ఇందు లిల్య శంఖ చంద్ర కమల చక్రవాక క్షయవాది కుభవస్తు వాచకములును కావ్యార్థమూచ నయు, ఉండవలయును. కొందఱ మతమున పదవియును కథాంశమూచనలు పాక్షికములు.'

'ఆకీర్తనసంయుక్తా స్తుతి ర్మహ్నాత్ ప్రయుజ్యతే

దేవద్యుజ్జ్వలదీనాం రహ్నా న్నాన్దీతి సంజ్ఞితా,

మధ్యస్థ శబ్ద చంద్రాబ్జ శోక కైరవ శంఖి

పదై ర్మహ్నా ద్వాదశభి రష్టభి ర్వా పదై ర్మత.'

పా. ద.

'య త్రాష్టభి ర్వాదశభి రష్టదశభి రేవ వా

ద్వావింశత్యా పదై ర్వాపి పా వాన్దీతి మక్తి ర్మత.'

'అర్థః శబ్దతో వాపి మనా కావ్యార్థమూచనమ్.'

'పదాది వియ మోపి వా'

'పద్మ ని దేవతా యహ్నాత్ రహ్నా న్నాన్దీతి సంజ్ఞితా'—అనగా, ఎందువలన దేవతలు (అ) సంసింకుతో అంతులన నాంది యని పేర్కొనబడినది, అని నాందీ సంజ్ఞావివరణము. ఈ నాందియందు పదవియమును లేదు. వీరిన ఇందు పదునొకండు పదములై ఉన్నవి. ఇది నాందికై చెప్పిన వీసంఖ్యయు కాదు. వియమును వైకల్పికము. అట్లే ఇందు కావ్యార్థమూచనయు లేదు. 'శేచిత్ నాన్ద్యాం కావ్యార్థమూచనాం శేచ్ఛన్తి' అనియు కలదు. కవికి కావ్యార్థమూచన ఇంచుక గా నైనను అభిమత మీని, దానికి గనుకను శ్లోకమున స్పష్టముగా నుండ వలయునే కాని మఱింత గూఢముగా దుఱ్ఱబోధముగా ఉండుట సరికాదు. ఈ శ్లోకమున నాందీలక్షణములు అంత గా పట్టలేదు.

ఇది నాంది కాదు, 'రంగద్వారము' అని పాహిత్యదర్పణకారుని మతము. వీరిన 'నాంది' పూర్వరంగంగము, నాటకకవి రచింపవలసినది కాదు. రంగ ద్వారముం దొడంగి కవి రచింపవలసినది అని భరతముని యుక్తాపసము.

మాలితిలో తొలిశ్లోకములు ప్రాథమముగా కల్పనలు గలిగి ఏకతక్తవ్యర్థ ముగా నుండి, ఇందు ఇది కరము వేలవముగా కుష్కనైదిశ్లోకకల్పముగా నుండు

టకు ఏమి హేతువు? ఇట్లుహింస నగుంగాక—భవభూతిని సమకాలమువారు
కొందఱు మెచ్చక అవజ్ఞం బలుకుచుండిరి. కావుననే మాలతిలో,

‘యే నామ కేచి దిహ నః ప్రథయ స్త్యవజ్ఞాం
జానన్తి తే కి మపి, తాకా ప్రతి వైష యత్నః;’
ఉత్పత్స్యి తే మమ తు కౌఽపి సమానధర్మ్యా
కాలో హ్యయం నిరవధి ర్విప్రలా చ పృథ్వీ.’

అని అందు నూత్రిచేత పలికించినాడు. ‘పరాపవాద స్వాత్కన్తోపాధి రుదత
ఉచ్యతే’ అని ఉద్ధతకవి అక్షిణము, రహర్లవసుధాకరమున. విజయ ఇందు ఔద్ధ
త్యమున దాగిన రవంతి జంతును కలదా అని శంక. మాలతిలోని శృంగారమును
కవులు తన కాలమువారు మెచ్చరైరి. అంతట తనవ వీరాద్భుతములు వ్రీయుము
అగునని సాకు చెప్పికొనుచు,

‘తే నేద మద్భుత జగత్ప్రయ మన్యుమాల
మస్తాకవీర మురుసాహస మద్భుతం చ
వీరాద్భుతప్రియతయా రఘునందనస్య
ధర్మద్రుహో దమయితు శృరితం నిబధమ్.’

అని మహావీరచరితమును నిర్మించెను. ‘నశ్యవాచః కతే ర్వాక్యమ్’ అని తన
యాత్మవిశ్వాసమును బీడక పలికెను. దానిని సయితము వారు మెచ్చరైరి.

‘యథా స్త్రీణాం తథా వాచాం సాదుత్వే దుర్జనో జనః’

అని యామాటను, ‘అవజ్ఞాం ప్రథయన్తి’ అని మన్నన్నట్లే, ఈ యుత్తరచరిత
మున కూచించినాడు. అంతట మహాకవి అశ్వవిశ్వాసము కొఱతవడనివాడే
కడు భిన్నుడై, ఇందు కరుణవిప్రలంభమునకుం గడంగి, కవ్యాదరప్రాపకముగా
పూర్వకపులను సవివేకముగా కొలిచి పరస్పరిని ఇందు పొందగోరుచున్నాడు.
అట్లే గదా, రెండు నాటకములు వ్రాసి, తరువాతిచ్చిన యీమాడవదాని
యందును ‘విద్వేష దేవతాం వాణీం’ అని వాణీదేవతను బడయుదునుగాక యని
ప్రార్థించుకొనుచున్నాడు. కాలిదాసు రఘుపులోని నొలి శ్లోకములు—

“వాగర్థా విర సప్యక్తా వాగర్థ ప్రతిపత్తయే

జగతః పితరౌ వస్తే పార్వతీ పరమేశ్వరౌ,”

“మదః కవియశః ప్రార్థీ గమిష్యా మ్యపహాస్యతామ్”

“అథవా కృతవాద్వారే వం శేష్వికా పూర్వమారిభిః.”

(నాన్ద్యస్తే)

సూత్రధారః—అల మతివిస్తరేణ, అద్య ఖలు భగవతః కాల
ప్రియనాథస్య యాత్రాయా మార్యమిత్రా నిన్విజ్ఞాపయామి.

అను మొదలైనవి ఇట సాటునకు స్ఫుటికి వచ్చినను అవి ఉత్తమోపమాలంకృత
ములు కవనసౌభాగ్యముతో వెలుంగునవి. ఇది శుష్కవైశిఖని స్తోత్రపాఠముగా
ఉన్నది. ఇట్లే వచఃకుడికై కవులఁ బ్రస్తుతించిన ఆంధ్రకవితాపితామహుని అల్ల
సాని పెద్దనం గనఁదగును.

“వనజాక్షోపమ తామలూరుతనయుఁ ద్వైపాయనుఁ భట్టబా
ణుని భాసుఁ భవధూతి భారవి శుబంధుఁ బిల్లణుం గాళిదా
సుని మాఘుఁ శివభద్రు మల్లాణకవిఁ జోరు న్యూరారి న్యయా
రుని సౌమిల్లిని దండీఁ బ్రస్తుతులఁ బేర్కొంగుఁ వచఃకుడికై.”

కాదా, నేను లొంటికవులం గొలుతుఁగాని వర్తమానులను లెక్క
నేయను అని నిజకవైకజీవితను వాగ్దేవీనిదినిం దదవు భవధూతియాద్యత్య మేని
ఇంగు భావింపఁదగును. “యం బ్రహ్మాణ మియం దేవీ వాక్” ఇత్యాదియు “పరి
ణతప్రజ్ఞస్య వాణీ మిమాం” ఇత్యాదియు పలుకఁగలఁడుగదా. ఈ యుత్తర
రామచరితము “భవధూతి ర్విశిష్యతే” అనునంతటి వానిం గాంచినది భవధూతి
నాటకములు రచించిన వరుస ఇది, మాలతీమాధవ మహావీరచరిత్ర; తోర్తిరామ
చరితలు అని కవి సహృదయ చక్రవర్తి శ్రీ వేదము వేంకటరాయశాస్త్రిలవారి
మతము.

నాన్ద్యస్తే సూత్రధారః - నాంది ముగియఁగానే సూత్రధారుఁడు - నాంది
పూర్వరంగమునకు ఒక యంగము. పూర్వరంగము నాటకకవి రచించునది కాదు;
నటకుటుంబము యథాసంప్రదాయముగా నేపథ్యమునం జేసికొనునది. దాని
కడపటి యంగము ‘రంగద్వారము’ అనునది. అందు అభినయము మొదలు పెట్టఁ
బడును. రంగద్వారము మొదలుకొని కవి నాటకము రచింపఁదగును అని భర
తునిచే చెప్పఁబడియున్నది. కావున ఈ శ్లోకము ‘రంగద్వార’ మని గ్రహింపఁ
దగును అని పైన చెప్పఁబడినదిగదా, మఱి ‘నాన్ద్యస్తే’ అని చెప్పటయందు అభి
ప్రాయ మేమి అనఁగా - “యచ్చ...‘నాన్ద్యస్తే సూత్రధారః’ ఇతి లిఖనం త
స్యాయ మభిప్రాయః - నాన్ద్యస్తే సూత్రధారః ఇదం ప్రయోజితవాఁ, ఇతః
ప్రభృతి యగూ నాటక ముపాదీయతే ఇతి కవే రభిప్రాయః నూచితః ఇతి.”
నాంద్యంతమున సూత్రధారుఁడు ఈ రంగద్వారమును పఠించి ప్రస్తావనకుం

ఏవ మత్రభవంతో విదాబ్జుర్వస్తు. అస్తి ఖలు తత్రభవాన్
కాశ్యప శ్రీకణ్ఠపదలాఞ్చనః పదవాక్యప్రమాణతద్విత్యో భవ
భూతిర్నామ జాతుకన్ఠీపుత్రః.

గడంగుచున్నాడు అనుట. 'మూర్తిం కథామూర్తిం ధారయతి మూర్తిధారి
మూర్తిమును అనగా కథామూర్తిమును ధరించువాడు మూర్తిధారుడు, ప్రధాన
నటుడు, రంగమున నాటక మెల్ల నడపువాడు.

అలం అతివిస్తరేణ - అతివిస్తరము వలదు. 'అలం' - నిషేధాత్మకమైనపుడు
తృతీయాదౌగము, అతివిస్తరేణ - అని. ఇప్పటికే విస్తరమైనది. ఇంకను ఇట్లే
చెప్పుచున్న 'అతి' యగును అనుట, 'కాలప్రియవాక్య' - ఈ కాలప్రియవాక్యం
దేవేంద్రో ఇంకను నిగయము కాలేదు. భవభూతి సొంత యూరగు విదర్బదేశ
మందలి పద్మపురమందలి దేవుడని ఒక వ్యాఖ్యాత. భవభూతి యేరాల వాస్తా
నంపుఁ గవియౌ ఆక వ్యాకృతజ్ఞుడని దేవుఁ డగునా అని యొకయూహ. 'యౌ
గాధిపురస్య దక్షిణః స కాలప్రియస్య క్షత్తర ఇతి' అను రాజకేళిర వాక్యముం
బట్టి 'కాలప్రియ'ము ఒక పురముగా తోచుచున్నది. అని ఏదగునో! దాని
వాక్కుని యాత్ర అనుట. ఇతఁడు ఉజ్జయిని మహాకాలేశ్వరుడు. కాలిదాసు
పూజించినవాడు కాఁ డని యూహింపఁదగును; పేరులు భిన్నము లగుటచేత.
మహాకాలుడని ప్రసిద్ధిని కాలప్రియుడని యేల యనును? యాత్రాయాం -
ఉత్సవమునందు. గొప్ప యుత్సవమునకు 'యాత్ర' అని పేరు. 'యాత్ర' నుండి
వచ్చినది తెలుగు 'జాతర' - 'తిరునాళ్ళ' అన్నమాట. జగన్నాథుని రథయాత్ర
ప్రసిద్ధముగాదా. ఆర్యమిత్రాక్ష - 'ఆర్య' అనుటయందే పూజ గలదు. 'మాస్య'
అన్నమాట. 'మిత్రాక్ష' అని చేరుటచే పూజాతిశయము. 'మిత్ర' పూజ్య
వాచకము. 'క రవ్య మాచరక కామ మక రవ్య మనాచరక తివతి ప్రకృతా
చారః సదా ఆర్య ఇతి స్మృతః.' చేయగలసినదానిం జేయుచు కూడనిదానిని
మానుచు ఎల్లప్పుడు సదాచారసంపన్నుడగు నుండువాడు ఆర్యుడు. అట్లు
పరివర్తును గౌరవించుట వారు నాటకమును గారివించుటకు. 'అత్రభవంతి' -
ఈ పెద్దలు - ఎవరుగా ఉన్న వారు - ఇదియు గౌరవవాచకము. ఎడముగా ఉన్న
వారైన 'తత్రభవంతి' అని. 'మహానుభావులు మీరు' అన్నమాట. శ్రీకణ్ఠపద
లాఞ్చనః భవభూతిర్నామ - ఇందు చిరుదు ఏది, పేరు ఏది అని విచారింతురు.
'శ్రీకంఠుడ'ని తల్లిదండ్రులు ఆతనికిడిసిన పేరు, 'భవభూతి' అని ప్రసిద్ధికెక్కిన
చిరుదు - అని ఒక పక్షము.

1. కాలప్రియము నగరమనియు, నేటి 'కాల్పి' అనియు లేమలవాడ
కాసనముచే నిర్ధారితము. చూ. ఉపోద్ఘాతము.

శ్లో॥ యం బ్రహ్మణ మియం దేవీ వాగ్వ శ్యే వానువర్తతే,

ఉత్తరం రామచరితం తత్ప్రణీతం ప్రయశ్యతే

9

‘తపస్వీ కాం గతోఽనన్తా మితి స్మరణవా వివ

గిరిజాయః సనా వశే భవభూతి సితావతః.”

అని గిరిజా సతమున ‘భవభూతిం’ జెప్పినందున, దానిని మెచ్చుకొన్న రాజుచే భవభూతి యన్న పేరు కవికి బిరుదుగా ఘటించిన దని అనుకొందురు. ఇదేమి, పేరు-బిరుదు-పెట్టడగింత కల్పనయా? సామాన్య పురాణ భవభూతి పవిత్ర మూర్తి, ఇదియు అంతే. ‘హిమాలయో నామ’ ‘శ్యామో నామ’ ‘ప్రసరణో నామ’ ‘శ్రమణా నామ’ అన్నట్లు ‘భవభూతి రామ’ అనుటయు. భవభూతి యనియే పేరు. శ్రీకృష్ణ తదలాఞ్చనః-శ్రీ వాద్దేవి కథే యశ్య సు - వాద్దేవి అతని కంఠమున కాత్మరము అనుట. ‘పద’ ‘లాఞ్చన’ అను శబ్దములు యోగముచే ఇది బిరుదనుట స్పష్టము-అని ఒక పక్షము. పదవాక్యప్రయోగ తత్త్విజ్ఞః ‘పద’ మనఁగా శబ్దకాస్త్రము, వ్యాకరణము, ‘వాక్య’ మనఁగా తర్కశాస్త్రము, ‘ప్రయోగ’ మనఁగా మిమాంసాశాస్త్రము. వీరి ‘తత్త్విజ్ఞము’-రహస్యమును మూలంకషముగా ఎఱిగినవాఁడు అనుట. ‘నామకర్తృ పుత్రి’-అతని యమ్మ పేరు నామకర్తృ అని. దానిం జెప్పట అమెవలసిన తనకుం గల ప్రసిద్ధి నూచించుటకు, ఆమెను గొరవించుటకు.

శ్లో. ౨. బ్రహ్మణం ఇవ=బ్రహ్మణం బోలె. యం=ఎవనిని, ఇయం దేవీ వాక్=ఈ వాద్దేవి-పలుకువాణి, వశ్య = వశము చెందినదిగా - తలఁపుచోన మెలఁగు నదిగా, అనువర్తతే=అనుసరించియుండునో, తత్ ప్రణీతం=అతనిచేత రచితమైన, ఉత్తరం రామ చరితమ్ = రాముని యుత్తరకథ - పట్టాభిషేకానంతరపు గథ. ప్రయశ్యతే=అడఁబడుచున్నది.

వాద్దేవి బ్రహ్మకు ఎంత వశ్యమో ఇతనికిని అంత వశ్య. అతఁడు రచించి వాఁడు ఉత్తర రామచరిత (వాటక)మును. పేరు దానిని ప్రయోగింపఁ బూను కొంటిని.

భవభూతి వశ్యవాక్కు. దేనిగాని ఎట్లెట్లు చెప్పఁగోరన అట్లెట్లు అనా యాసముగా చెప్పఁగలఁడు. ‘అనువర్తతే’-అతని పొండితీ రసికతలకు మునుల గొన్నచై - అని భా. ‘ఉత్తరమ్’-పూర్వచరితమును మహావీరచరిత మునుపేర తాను మునుపే రచించినవాఁడు. ‘ఉత్తరమ్’ అనఁగా ‘శ్రేష్ఠము’ అనియు. మూల

ఏషోఽస్మి కార్యవశా దాయోధ్యకస్తదానీస్తన శ్చ సంవృత్తః.
(సమస్తా దవలోక్య) భో భో యదా తావ ద్దత్రభవతః పాలస్త్య
కులధూమకేతో ర్మహారాజరామ స్యాయం పట్టాభిషేకసమయో
రాత్రిద్విన మసుహృతానన్దనాన్తికః, తత్కి మిదానీం విశ్రాంతచార
ణాని చత్వరస్థానాని!

తిలో 'యే నామ కేచి దిహ నః ప్రథయ స్త్యక్షాం' ఇత్యాద్యుద్ధత వాక్కున
తాగినట్లు తోచు విడియమును తొలగఁ బలుకునట్లును, వీరచరితమున 'వశ్య
వాచః క వే ర్వాక్యమ్' అని అంతకంటె విట్టరితము తోచునట్లును, 'యం
బ్రహ్మణ మియం దేవీ వాక్' అని యిందు పరిణతప్రజ్ఞను పరిణతార్థ విశ్వాసమును
ప్రకటించునట్లును - ఆపలుకులలో తరతమత అరయఁదగును.

ఏషః అస్మి = ఇదిగో 'నేను, 'అస్మి' అవ్యయము, 'నేను' అని అర్థము.
కార్యవశా - ఈ నాటకప్రయోగముకోసము అనుట. ఆయోధ్యకః - అప్పుడు
క్రొత్తగా ఆయోధ్యపర ద్విసవాడు, ఆయోధ్యావాసి తత్కానీ వనః అప్పుడు రామ
సమకాలమున, ఉన్నవాడను. శూత్రి ప్రస్తావనకోసము ఆయూరి యాకాలపు
వాడగుట ఈనాటకమునందె. మఱియును లేదు. పరదేశమునండి అప్పుడె ఆ
యూరనుండుటకు వచ్చినవాడైనాడు. పాలస్త్యమల ధూమకేతోః - పాలస్త్యుడు
పులస్త్యప్రజాపతివంశమునం బుట్టినవాడు, రావణుడు. అతనివంశమున కెల్ల -
ధూమకేతువు=అగ్ని, నాశకుడు అయినవాడు - రాముడు - అతనియొక్క - అభి
షేకసమయం=పట్టాభిషేకసమయము. రావణ మల సంహారముగావించి ఆయోధ్యకు
మరలి క్రొత్తగా రాజ్యపట్టాభిషేకము సేసికొన్న కాలము. దీనిచేత నాటక కథా
రంభకాలమును ముగిసెమగుచున్నది. రాత్రిందినం = రేయంబవలు, అసుహృత
అనన్ద నాన్తికః=ఎడతెంపులేని ఆనందమాచకములగు మేళతాళములును ఆటపాట
లును గలది. విశ్రాంతచారణాని - (ఆటపాటలు) చాలించుకొన్న నటులు గలది.
చత్వరస్థానాని = మండ్లి. మిక్కిలి సందడి కలిగియుండవలసిన సమయము, మఱి
కందడి లేక యున్నది అని ప్రశ్న పఠూహలము. 'చారణాని' అనుట తరువాత
నట (=చారణ) ప్రదేశమునకును సూచకము.

భావ=భావా - నాట్యోక్తియందు సూత్రిని పారిపార్శ్వీకరఁడగు నటుడు
'భావ' అనియు, నటుని సూత్రి మారిష అనియు పిలుచును. అది పరిభాష.
భావ అనఁగా మాన్యుడు అని అర్థము.

నట:- (ప్రవిశ్య) భావ, ప్రేషితా హి తే మహారాజేన
స్వగృహప్రతి లక్ష్మీసమరసుహృదో మహాత్మానః స్లవజ్ఞమ
రాక్షసాః, సభాజనోపస్థాయినో నానాదిగస్తాగతాః బ్రహ్మర్షయో
రాజర్షయశ్చ, య దారాధనాయ ఇయతో దివసాః ఉత్సవ ఆసీత్.
సంప్రతి హి,-

శ్లో. 1 వసిష్ఠాధిష్ఠితా దేవ్యో గతా రామస్య మాతరః,
అరున్ధతీం పురస్కృత్య, యజ్ఞే జామాతృ రాశ్రమమ్. 3
సూత్ర— వై దేవీకోఽస్మీతి, పృచ్ఛామి. కః పున ర్జ్ఞామాతా?

లక్ష్మీ సమర సుహృదః - ఆ యుద్ధమైనంతట ఆ ముగ్ధివాది ప్లవంగములు.
విభీషణాదిరాక్షసులు, అపుడు రామమిత్రులైనవారు రామునితో కూడనే ఆ పుష్ప
కముననే వచ్చినారు. సభాజనోపస్థాయినః (తన్ను) ఆనందం జూచింప
(=Congratulate చేయ) వచ్చిన వారు. పరువాలు గేండ్లు అరణ్యవాసము చేసి,
తమకు మహాపకార మగునట్లు సకల రాక్షససంహారము గావించి, రాజ్యపట్టాభి
షేకము చేసికొనుచున్న రామునికి ఈ సభాజనము ఎంతయు ఆనందకరము. మంగళా
కాసనము చేయ నగుదెంచిన వారు అనుట. ప్రేషితాః - పంపబడినారు. వీడ్కోలు
మర్యాదలతో అనుట. బ్రహ్మర్షయః - వామదేవాదులు, రాజర్షయః - జనకాదులు.
ఇయతః దివసాః = ఇన్ని దినములును - ఆనవరతము అనుట. 'దివసాః' అని కాళి
వాచక ద్వితీయ అత్యంత సంయోగార్థము - నిమిషమేని మానకుండ - ఇయతః -
ఇన్ని. ఎన్ని? కొన్ని నెలల దినాలు అనుట. య దారాధనాయ = ఎవరిని సంతోష
పెట్టుటకు - అదియే మూర్తి చెప్పినది 'ఆనంద వాస్తిక' అని. ఉత్సవ ఆసీత్ = ఉత్స
వము - పండుగు జరుగుచుండినది. సంప్రతి హి = మఱి యిప్పుడన్ననో, ఇప్పుడు
అనగా దానికి తరువాత అనుట.

శ్లో. 3. రామస్య మాతరః = రాముని తల్లులైన, దేవ్యాః = రాణులు - కాసల్యా
సుమిత్రా కైకేయులు మువ్వరును, వసిష్ఠాధిష్ఠితాః అరున్ధతీం పురస్కృత్య = వసి
ష్ఠుడు అధిష్ఠితగా, దారిలో వీరిని విచారించుకొనువాడుగా, అరుంధతీదేవిని -
అడుతోడుగా పెద్దగా - చున్నిడుకొని, యజ్ఞే = యజ్ఞమందు - యజ్ఞమును కన్నులారా
గాంచును, జామాతః ఆశ్రమమ్ = అల్లుని యాశ్రమమునకు - అల్లుడు ఋష్యశృంగం
డను మహర్షి, గతాః = పోయినారు.

నటః—

శ్లో॥ కన్యాం దశరథో రాజా శాంతాం నామ వ్యజీజనత్ ,

అపత్యకృతికాం రాక్షో రోమపాదాయ యాం దదౌ. ర

విధట్టకసుత స్తా మృశ్యశృజ ఉపయేమే. తేన ద్వాదశవార్షికం
సత్ర మారబ్ధమ్. తదనురోధా త్కతోరగర్భా మపి వధూం జానకీం
విహాయ, గురుజన స్తత్ర గతః.

అనగా బతుటిదేశమునుండి వచ్చినవారు తమ తమ యూళ్లకు పోవుటే కాదు, ఇంటిలో స్వజనము, తల్లులు, వారితో పురోహితుడు ఆయన భార్య సయతము పోయినవారు అనుట. యజ్ఞము చూడవలసినది, అందులకు అనాహుకు అయ్యు పోవలసినది అని కాస్త్రము. మఱి చెప్పవలయునా! అది పండ్రెండేండ్ల గొప్పయజ్ఞము, దానిని చేయువాడు తమ సొంత యల్లుడు. కావున తప్పుక పోవుట.

ఇది నాటకకవి జిత్తు, బహుప్రయోజనసాధకము. రామునికి సన్నిధిలో ఆ పెద్దలయెడ అవినయాదికమును పరిహరించుటకును, ఆ పెద్దలకును ఆ వివాస మున అనుమతిని పరిహరించుటకును.

వైదేశికః అస్మి ఇతి-పరిదేశమువాడను అని.

శ్లో. ర. దశరథః రాజా = దశరథమహారాజా, శాంతాం నామ కన్యాం = కాంతయును కూతును, వ్యజీజనత్ = కనెను. యాం=ఎవరెను - ఆమెను అనుట. అపత్య కృతికాం = పెంపుడు కూతునుగా, రాక్షో రోమపాదాయ = (తన మిత్ర మయిన అంగరాజా) రోమపాదమహారాజునకు, దదౌ=ఇచ్చెను.

ఉపయేమే = పెండ్లియ్యెను. ద్వాదశవార్షికం సత్రం = పండ్రెండేండ్ల యజ్ఞము, తదనురోధాత్ = ఆయనమీది దాక్షిణ్యమువలన - ఆయనమాటను తప్పుక జరుపవలయుటవలన - కతోరగర్భాం అపి=పూర్ణ గర్భిణినినెను, గురుజనః - తల్లులు గురువులే, వసిష్ఠాదుంధకులును గురువులే. వధూం = కొడలిని, అప్పటికే నిండు చూలు అనుటచే, ఆయుత్సవములు అన్ని నెలలు జరిగినవి అనుట. ఉత్తర కాండలో రెండు మూడు నెలలని తోచునటు లున్నది. ఇంకను దీర్ఘ కాలమే అని తలంపఁదగును. అది అంతటి యుత్సవ మనుట.

రాజద్వారం = రాజాగారి దర్వాజాకడకు. తత్ కిం అనెన = దీనితో మన శేమి? మన శేల యీశోలి అనుట. స్వకాలిసమయేన=మన (=నటుల) కు

సూత్ర—తత్కిమనేన? ఏహి రాజద్వార మేవ; స్వజాతి సమయే నోపతిష్ఠామః.

నటః—తేన హి నిరూపయతు రాజ్య స్సుపరిశుద్ధా ముపస్థాన స్తోత్రపద్ధతిం భావః.

సూత్ర—మారిష,

శ్లో॥ సర్వథా వ్యవహర్తవ్యం, కుతో హ్యవచనీయతా?

యథా స్త్రీణాం తథా వాచాం సాధుత్వే దుర్జనో జనః. ౧

ధర్మముచేత - కూత్రియు నటులే - నట్రాజి. తక్కులధర్మము - స్తోత్రము నేయుట, ఉపతిష్ఠామః = నేనింకము - బహువచనమునకు ఇట్ల ద్వివచనము అర్థము. 'అస్యతో ద్వయోశ్చ' ఏకత్వే ద్విత్వేచ వివక్షితే అస్యతో బహువచనం వా స్యాత్ - వయం బ్రాహ్మ, పక్షే ఆహం బ్రహ్మ... సిద్ధాంత కామది.

నిరూపయతు - 'ఫలానా' అని నిర్ణయించునుగాక, చూచిపెట్టును గాక. సుపరిశుద్ధాం = కడుం బరిశుద్ధమైన ఎట్టి తప్పును లేని విషప్రాసలు లేని మొదలైన పరిశుద్ధిగలదానిని.

మారిష - ఇది నాట్యపరిభాషలో మాత్రధారుడు పారిపార్శ్వజని సంబోధింపఁబడిన పేరు. ఆతని నికడు 'భావ' యనియు, తాతని నకడు 'మారిష' అనియు వ్యవహరింపవలసినది.

'మాత్రధారం వదే ద్భావ ఇతి వై పారిపార్శ్వకః

మాత్రధారో మారిషేతి...' పా. ద.

శ్లో. ౧. సర్వథా = ఎల్ల తెలుగుల, వ్యవహర్తవ్యం = (కులకృత్తి) జరుపవలసినది. అవచనీయతా హి = దూఱు లేకుండుట యవ్వనో, కుతః = ఎక్కడిది? - ఎటు చూచినను, ఎంత మెలఁకువ వహించినను, అది తప్పుదు అనుట. జనః = జనులు, స్త్రీణాం సాధుత్వే యథా = స్త్రీలయొక్క పాతివ్రత్యవిషయమున పెట్ల, వాచాం (సాధుత్వే) తథా = వాక్కుల - పలుకుల - రచనల తప్పులేని తన మందును, అట్లే, దుర్జనః = దుష్టులు - తప్పు లెన్ను ఖలులు.

ఎట్లెట్లు ఆలోచించిచూచినను, కులకృత్తిని అనుష్ఠించుటయే లెస్స. మానకూడదు. ఎట్లును నింద యేమో తప్పును. అదెట్లు అని యడిగిన, స్త్రీశ్చ

పాత్రప్రత్యేకమునను వాగ్రచలవిషయమునను జనులు ఏదియో తప్పు వట్టుచునే యుండుదు. వారు అట్టి ఖలులు.

దీనిని మాత్రధారుడు తన వాఁకప్రయోగముం గూర్చియు, కవి తన హుటకరచనంగూర్చియు చెప్పుకొన్న మాటగాను గొనందగును. కాలిదాసన్ననో కావంతలమున,

“నటి—సువిహిత ప్రయోగతయా న కిమపి పరిహీయతే....

మాత్ర—అపరితోషాద్విదుషాం న సాధు మన్యే ప్రయోగవిజ్ఞానమ్.”

అని చెప్పించినాడు. నటి ‘సువిహిత’ అన్నది. ఎంత సువిహితమైనను ‘విద్వాంసులు’ మెచ్చుకొనవలదా అని మాత్ర అన్నాడు. మెచ్చుకొనవలసినవారు విద్వాంసులే అనియు, ఇతరులను తాను సరకుసేయననియు, దీనిని మెచ్చుకొనని వాడు విద్వాంసుడు కాదనియు కవి తన ‘యభిమానమును’ దాచి పలికినాడు. ఇతనిని రసార్థవసుధాకరకారుడు సర్వజ్ఞ సింగమరీఁడు ‘ఉదాత్త’ కవి యన్నాడు. బ్రహ్మయంతరివాడు తాను (భవభూతి); మఱి తన కృతియందును వచనీయమును వెదకుదురు లోకులు. “జానన్తి తే కిమపి” మాలతి; ‘కవో హి ఆవచనీయతా?’ “దుర్జ్జనే జనా” ఉ. రా. చ., అని పరాపవాదముచే నిజోత్కర్షం జెప్పుకొన్నాడు. ఇతనిని ఆయాచార్యుడే ‘ఉద్ధత’ కవి యన్నాడు.

“కవయస్తు ప్రబసార, స్తే భవేయ కృతుర్విధాః,

ఉదాత్త ఉద్ధతః ప్రాఢో విహిత ఇతి భేదతః,

అస్తర్గధాభిమానో ఽపి యదాత్త ఇతి గీయతే.

యథా మాలవకాగ్నిమిత్రే...‘పురాణ మి త్యేవేతి. అత్ర సప్తః పరీక్ష్యే త్యనేన వస్తుకృతేః పరీక్షణ క్షమత్వ కల్పితో నిజగర్వః కాలిదాసేనవివక్షిత ఇతి తస్యోదాత్తత్వమ్.

అ శ్లోధతః-పరాపవాద స్వోత్కర్షోపాధి రుద్ధత ఉచ్యతే.

యథా మాలతిమాధవే యే నామ కేది ది’తి. అత్ర ‘జానన్తి తే కిమపి’తి పరాపవాదాత్ ‘మమకుఁజిపి సమానధర్మా’ ఇతి ఆత్మోత్కర్షకభవాచ్చ భవభూతే రుద్ధ తత్వమ్.”

రసార్థవసుధాకర.

నటః—అతిదుర్జన ఇతి వక్తవ్యమ్.

శ్లో. దేవ్యా మపి హి వై దేహ్యం సాపవాదో యతో జనః,

రక్షోగృహస్థితి యుల, మగ్నిశుద్ధౌ త్వనిశ్చయః.

సూత్ర—యది పున రియం కింవద స్తీ మహారాజం స్మృతేత్,
తతః కష్టతరం స్యాత్.

‘యథా స్త్రీణాం తథా వాచాం’ ఇత్యాదిని ఇట్లు వాచించి చెప్పటచేత మాలతీ మహావీరములను పండితులు సురకు సేయలేదని తెలియుచున్నది. ‘యథా స్త్రీణాం’ అనుటలో ఆచాకలితాని కూత రవంత పరామృప్త మగుచున్నది.

అతిదుర్జన ఇతి వక్తవ్యమ్ - అతిదుర్జనులని చెప్పవలసినది. దీని భవభూతి యుద్ధతత స్పష్టమగుచున్నది.

శ్లో. ౭. యతః = ఏలయన, దేవ్యాం వై దేహ్యం అపి = దేవి విదేహరాజా కూతురు సీత విషయమాననే, జనః = జనము, సాపవాదః హి = దూఱుతోకూడు కొన్నది ఐనది - దూఱుం బల్కజొచ్చినది - కదా. (అందులకు) రక్షోగృహస్థితిః మూలం = రక్కసుని యింట నునికి (మూలం =) కారణము. అగ్నిశుద్ధౌ తు = అగ్ని యందలి (సీతకైన యగ్ని దివ్యమానందు తేలిక) పరిశుద్ధియందు అన్ననో, అనిశ్చయః = విశ్వాసములేదు.

అతిదుర్జను లని ఏల చెప్పెదగు ననగా, వారు వై దేహీదేవినిగూర్చి సైతము నిందలు పల్కజొచ్చినారే! రావణుని యింట నుంట కారణముట! అగ్నిశుద్ధిని తాము నమృరట!

‘దేవి’ అనగా పట్టపురాణి దేవతాకుల్య, ఆయోనిజత్వాది గుణములచేత స్వాభావికముగానే దేవీద్యమానముగా నుండునది; ‘వై దేహీ’ - విదేహుడు జన కుడు క్రతులందుకు ప్రసిద్ధుడు మహామహిమలు గలవాడు; అట్టి యాపవిక్ర నికిం గూతురు; సర్వథా సతీశిలపతాకయైనట్టిది. ‘అపి’ అట్టియొక యైనను అనుట. (అట్టి - వశ్యవాక్కు రచనల యందును - అనుట) ‘హి’ని కూడ ‘అపి’తో కలుపుకొని ఈయర్థమునే మఱియే యవధారితము చేయెదగును. అపవాదస్వరూప మును వాచ్యభంగిగా వాచించి చెప్పలేదు.

యది పునః ఇయం కింవద స్తీ మహారాజం స్మృతేత్ - ఈజనవాదము మహా రాజాను తాకెనా - అనగా మహారాజానకు అందెనా, చెవికివచ్చెనా - కష్టతరం = మిగులఁ గష్టము. మహారాజా గావున అట్టి నిందను ఓర్వజాలడు. మఱి యేమి

సర్వథా ఋషయో దేవతాశ్చ శ్రేయో విధాన్యన్తి. (ఇతి పరిక్రమ్య) భోభో! క్వేదానీం మహారాజాః? (ఆకర్ణ్య) ఏవం జనాః కథయన్తి.

శ్లో॥ స్నేహోత్సభాజయితృ మేత్య దినా న్యమూని
నీ త్వోత్సవేన జనకోద్ధ్య గతో విదేహాః,

పాపగుణోగదా-అనుట. అందుననియు కష్టము కలుగుననియు, అనఁగా రాముఁడు సీతను వివాసనము చేయుననియు నూచన.

సర్వథా ఋషయః దేవతాః చ శ్రేయః విధాన్యన్తి-ఎల్లవిధముల ఋషులును దేవతలును మేలుసేయుదురు. జగన్మంగళకారణము ఈదంపతులు. వీరికి చెట్ట కలుగునేని జగ మే నిర్విణ్ణమగును. దానిం దొలించుటకు జగన్మంగళ పర్యవేక్షకులు, వీరిచే రావణ సుహారాదివలన కరము ఉపక్రమింపఁగా, ఆ ఋషులును దేవతలును తామే జతనము సేయుదురు అనుట. కింవదంటి రాజాం దాఁటట, గొప్ప కష్టము కలుగుట, పృథ్వీ భాగీరథ్యాది దేవతలును ప్రాచేతసాది మహర్షులును దానిని నివారించి, సీతారామ పునః సంయోగముం గూర్చుట అని సకల నాటకవస్తువును నూత్నముగా నూచింపఁబడినది. భో! క్వ ఇదానీం మహారాజాః? = ఓహోయి ఇప్పుడు మహారాజా ఎక్కడ ఉన్నాఁడు? ఆకర్ణ్య-విని - అనఁగా వినుటను అభినయించి అని ఆ నటునికి అభినయమునకై ఎచ్చరిక. ఇది 'ఆకాశ భాషితము' అనఁబడును. పాత్రప్రవేశము లేకయే 'ఓహోయి' అని పిలిచి ప్రశ్న యడిగి, దానికి ఎవరో జవాబు చెప్పినట్లును దానిని తాను విన్నయట్లుగా అనువదించుట ఆకాశభాషితము; రవంతకోసము మఱియొక పాత్రప్రవేశమును మాన్పు ఉపాయము.

కిం బ్రవీ ష్యేవ మిత్యాది వినా పాత్రం బ్రవీచి యః

శ్రు త్వే వాన్త మప్యన్యై స్త త్స్యా దాకాశభాషితమ్.

శ్లో. 2. స్నేహోత్ = (హేతునందలియు అల్లునియందలియు) ఆర్థిలివలన, సభాజయితృం = అనందమిడుటకు, ఏత్య = వచ్చి, అమూని దినాని = ఈదినములు, ఉత్సవేన = పండువుతో, సంతోషముతో, సీత్యా = కడపి, జనకః = జనకమహారాజా, అద్య = ఇప్పుడే, విదేహాః = విదేహదేశమునకు, గతో = వెడలినాఁడు. తతః = అందువలన, విమనసః = మనసునం గుమరించున్న, దేవ్యాః = సీతాదేవియొక్క (= సీతాదేవి), పరిపాద్యనాయ = ఉపదించుటకై, వరేంద్రాః = రాజా, ధర్మసనాత్ =

దేవ్యా స్తతో విమనసః పరిసాన్త్యనాయ

ధర్మాసనా ద్విశతి వాసగృహం నరేంద్రః.

(ఇతి నిష్కాంతః.)

ఇతి ప్రస్తావనా

భద్రాసనమును, అస్థానకార్యాసనమును విడిచి, వాసగృహం = పడుకట్టింటిని, విశతి=ప్రవేశించుచున్నాడు.

పదునార్గేండ్రుల అక్షరదేహులుగా అరణ్యవాసమునుండి మరలి రాజ్యమున పట్టాభిషిక్తులగుచున్న ఈశునకు అల్లునికి అనందము కలిగింపను ఎంతో అర్చి లితో ఇచటికి వచ్చి జనకమహారాజు ఇన్నాళ్ళు ఆ యుత్సవములం గడపి ఇప్పుడే వారిని వీడ్కొని ఊరికి పోయినాడు. దానివలన సీత చాల భిన్నుగా నున్నది. ఆమెను ఊహించుటకై రాముడు కార్యాసనమునుండి సీతయున్న పడుకట్టింటికి పోవుచున్నాడట.

స్నేహాత్ - అట్టిసమయమున నాయనయు మామయనగు జనకుడు అచేత స్నేహపారవశ్యమున వచ్చియుండును, వారిని ఆయుత్సవమును చూడను కానుకలు పెట్టి వారిని దీపించి సంతోషపెట్టను! 'అమాని దినాని' - అనగా నెలలయినను కొన్నిదినములే అని తోచుచున్నది. విదేహా - దేశవాచకములు సంస్కృతమున బహువచనముగా నుండును. - విదేహజనపదములు అగుట. నిమి, జనకుల కూటస్థుడు ఇటు 'విదేహుడు' - దేహమును విడిచినవాడు - వనందున దానికి 'విదేహ' నామమని పురాణికులు. అట్టి కారణములం చేర్చు దేశములకుం గలుగును, అట్టిది మఱియొకటి, కాముడు అంగము విడిచిన చోటు అంగ దేశము. జనకుని వీడ్కొలు, సీత విమనస్కుర, తనకును అదే, ఇవి కలిగియున్నను, అదినమును రామ మహారాజు యథావిధిగా ధర్మాసనమునకుం బోకుండ నుండలేదు. వాసగృహం - శయనాగారము. క్షత్రగర్భయు సద్యః పితృవరహ విమనస్కుయుం గావున శయనాగారమున ఉన్నది. వాసగృహం = పడుకట్టిల్లు అని అమరవ్యాఖ్య. వట్టి కాపురపుటిల్లు గాదు. సీతకు ఇపుడు ఈ యూరార్పు కరము అవశ్యకము. రాజు ధర్మాసనమునుండి లేచుట సామాన్యముగా మధ్యాహ్నమున, మాళవిగావిక్ర మోర్వసులవలనను ప్రేమవర్షికారతృవశ్యాదులవలనను ఇది ప్రసిద్ధము. ఒక వేళ రాముడు బలవత్కారణములు కలిమి, నేడు ఇంచుక

ముందుగా ధర్మాసనమునుండి లేచినాడా? రామునియందు రాచకార్యములలో అట్టి వ్యతిక్రమము ఉండదు.

ఇతి - నిష్క్రమిస్త - అని - నిష్క్రమింతురు. ఇది వాటికి నిష్క్రమణ వ్యాజము. 'రా, రాజద్వారమునకే పోయి' - అని అన్నాడుగదా. వీరు చత్వరములో ఉన్నారు. ఇంక వాసగృహముకడకు పోయెదరు.

వస్తిస్థారుంధతీమాతలను అట్లే జనకుని సయితము సన్నిధిలో లేపండచేసిన నాటక సన్నివేశమును వదుర్చుచున్నాడు కవి, వివాసనమునకు అనుకూల మగునట్లు.

ఇతి ప్రస్తావనా - ప్రస్తావన ముగిసినది. ప్రస్తావన యవంగా - నటియేని విదూషకుడేని పారిపార్శ్వకుడేనియు మాత్రధారునితో స్వకార్యములంగూర్చి చిత్రవాక్యములతో ఆరంభించి నాటకవస్తువును ప్రకంపించునట్టి సంభాషణ, అది ఆముఖమనియు ప్రస్తావనయనియు పేర్కొనఁబడును.

'నటి విదూషణో నాపి పారిపార్శ్వక ఏవ వా
మాత్రధారేణ సహితాః సంలాపం యత్ర కర్వతే
చిత్రై ర్వాక్యైః స్వకార్యైశ్చై ప్రస్తుతాః పిభి ర్భవః'

ఆముఖం తద్వివాసీయాత్ బుధైః ప్రస్తావ నోచ్యతే.' సా. ద.
ఇట ఈప్రస్తావన పారిపార్శ్వక మాత్రధారుల భాషితములది. ఇందు నాటక వస్తువు మూచింపఁబడినది; సీతారామ పాత్రప్రవేశము మూచింపఁబడినది. ప్రరోచనయుం గలదు. 'ప్రస్తుతాభినయేషు ప్రకంపాతః శ్రోతృజానాం ప్రవృత్త్యన్యుభే కరణం ప్రరోచనా.' అని సా. ద. ఇందులకు శ్రీహర్ష నాటకములయందలిది 'శ్రీహర్షో నిపుణః కవిః' ఇత్యాది ప్రసిద్ధోదాహరణము. ఇం దన్ననో "అస్తి తత్రధవాక్" మొదలైనదియు, "యం బ్రహ్మణం" మొదలైనదియు కవి ప్రకంస; "ఉత్తరం రామచరితం" అని వస్తుప్రకంస. "అర్యమిత్రా" ఇత్యాది పరిషత్ ప్రకంస; "స్వజాతిసమయేన ఉపతిష్ఠావః" "సర్వథా కృత హర్తవ్యమ్" ఇత్యాది నటప్రకంస-అని దిక్కు. ఇ ట్లితరమును అరయఁదగును. ఇందు నటుడు పారిపార్శ్వకుడు నిత్యాయోధ్యావాసియు, మాత్రధారుడు ఆగంతుకుఁడును ఐయుండ, వారినడుము 'భావమారిష' కృతహారము పాసఁగునా అనిన, ఏల, పాసఁగనే పాసఁగును; అది రమణీయమును, ఇట ఈ ప్రస్తావన సంలాపమునకు మిక్కిలి పనికివచ్చునదియు.

ఉత్తరరామచరితనాటకమ్

ప్రథమాఙ్కః

(తతః ప్రవిశ త్యుపవిష్టో రామ, స్థితాచ.)

రామః—దేవి, సమాశ్వాసిహి; తే హి గురవో న శక్నువన్తి విహతు మస్మాక.

శ్లో. ॥ స్తవనుష్ఠాన నిత్యత్వం స్వాతంత్ర్య మపకర్షతి,

సజ్జుటా హ్యహితాగ్నినాం ప్రత్యవాయై ర్గృహస్థతా. ౧

ప్రవిశతి ఉపవిష్టః=కురున్న వాడుగా ప్రవేశించుచున్నాడు. ప్రస్తావనాంతమున నూచింపబడినట్లు అనుట. 'ప్రవేశము' అనగా పరివర్తునెదుట రంగాన ఆగపడుట అని నాటకపరిభాష. సమయమున నిద్రితుఁడు మూర్ఛితుఁడును గూడ ప్రవేశించును.

సమాశ్వాసిహి=ఊరిడిల్లుము. తే హి గురవః=అపెద్దలు - జనకులవారి నే ముఖ్యముగా ఉద్దేశించినను, వీడ్కొనిపోయిన పెద్ద లెల్లరంగూర్చియు. న శక్నువన్తి హి - శక్తులు గారు నుమా - పోవను ఇచ్చగింపకున్నను, మానలేక పోయినారు అనుట.

శ్లో. ౧. కింతు=చినను, అనుష్ఠాన నిత్యత్వమ్=(అగ్నిహోత్రాది ధర్మములను) అనుష్ఠించుట ఒక్కవాఁడును తప్పఁగూడని దగుట, స్వాతంత్ర్యమ్ = స్వేచ్ఛావర్తనమును, అపకర్షతి = పోఁగొట్టును. అహితాగ్నినాం = అగ్నిని (నిత్యోపాసనకై) ఉంచుకొన్న గృహస్థులకు, గృహస్థతా=(అట్లు) గృహస్థధర్మము, ప్రత్యవాయై=(కుడనివానిం జేయుట, వలసినవానిని మానుట మొదలగువానం గలుగు) పాపములచేత - దోషములచేత, సజ్జుటా హి=శ్లేశావహముగదా.

దేవి, వారికి అనుష్ఠానము ఒక దినమయినను మానఁదగినది గాదు; చేసితీరివలయును. అట్లు కాస్త్రము. కాఁగా వారికి బొత్తిగా స్వాతంత్ర్యము ఉండదు. అహితాగ్నులయిన గృహస్థులు ఎక్కడ ఏప్రత్యవాయము కలుగునో యని చాల సంకటపడుచుండురు. కావున వారికి మనలను విడిచిపోవలసివచ్చినది.

సీతా—జానామి అజ్ఞాతత్ర; కిందు సందావరణో బంధు
జనవిప్లవహాంతి. [జానామి, ఆర్యపుత్ర; కిన్తు సంతాపకారిణో
బంధుజన విప్రయోగా భవంతి.]

‘అనుష్ఠాన నిత్యత్వాత్’ అను పాకము క్లాఘ్యము గాదు. ఆపక్షమున
పూర్వార్థము నొక వాక్యముగాఁ గొనుటకు అది కర్తృహీన మగును. శ్లోకము
నెల్ల ఒక్క వాక్యముగా ‘అహితాగ్ని నాం ప్రత్యవాయైః సజ్జతా శృహస్థతా
అనుష్ఠాననిత్యత్వాత్ స్వాతంత్ర్యమ్ అపకర్షతి హి,’ అని అన్వయించుకొనవల
యును. అదియు అంత సరసము గాదు. నిత్యత్వమ్ అను పాకమును, రెండు
వాక్యములుగా అన్వయమును క్లాఘ్యము. మఱియు ‘సజ్జతా’ అనఁగా ‘నిలిచి’
మొందుకొని నిండియుండును. అను వర్తము తాత వీరరాఘవులు చెప్పినది సరి
గాదు. ఆపక్షమున ప్రత్యవాయాస్పదము గాని గార్హస్థ్యమును, అట్టి శృహ
స్థుఁడును లోకమున ఎన్నఁడును లేడని యేర్పడును. జనకాదు లన్ననో ప్రత్య
వాయ స్మర్మ సయితము లేనివా రనఁదగును. ‘దుఃఖకరము - క్షేణావహము’ అని
చెప్పినొప్పును. వీరరాఘవవ్యాఖ్యలో పక్షాంతరముగా ‘దుఃఖరూపా’ అని
యున్నది. అదియే క్లాఘ్యపక్షము. ‘అరిది గాదె’ వే. వేం. కాస్తులవారి
యనువాదము. అహితాగ్నులు శృహస్థులను ప్రత్యవాయములు పాసఁగటండ
నడుపుకొనుట మిక్కిలి కష్టము - అసాధ్యము గాదు. శృహస్థు అగ్నిని ఇంటినుండి
కులభముగా ప్రయాణములయందు తీసికొని రాఁగూడదు. ఇంట శిష్యులకు వదలి
వచ్చిన వారు కర్మ యథావిధిగా జరుపుదురో జరుపరో, వారికిని అభ్యంతరము
కలిగి హోమము నిలిచిపోవుచేమా. ఆ నిత్యతవ భంగము రానేరూడదు. ఇట్టి
ప్రత్యవాయములు పాసఁగు నను దిగులు అహితాగ్నులను సంకట పెట్టును. కనుక
వారు దీరకాలము ఇంటిని వదలి అగ్నిని వదలి ఉండఁజాలరు - అని భావము.
నాగావందమున జీమూతకేతువు, ఇంట మఱి అంత గా దిక్క లేనివాఁడు, అగ్నిం
గొనియే బయలుదేలును. “సాగ్నినా మేవ అస్మాకం యుక్తం అనుసర్తుమ్...
వయ మపి అగ్నికరణా దగ్ని వాదాయ త్వరిత మేవ ఆగచ్ఛామః” నాగా. V.

జానామి ఆర్యపుత్ర = ఎఱుంగుదును ఆర్యపుత్రుఁడా, - దీనిచే నీతకు గల
కర్మనిష్ఠాగౌరవము తెలియును. బంధుజన విప్రయోగాః = బంధుజనులతోడి - నాయనం
బోనివారితోడి - యెట్లబాటు, సంతాపకారిణః = ‘అప్పటికి’ ‘తాత్కాలికముగా
నైనను’ అనుట - సంతాపకారిణః = సంతాపము (=చిత్తభేదము) కలిగించునవే, కాం
క్రమమున మనస్సునకు సమాధానము కలిగినను, అనుట. దీనిచే నీతకు గల బంధు
ప్రేమాతిశయము నూచితము.

రామః—నీవ మేతత్. హృదయమర్మచ్ఛిద స్సంసారభోగాః,
యేభ్యో బీభత్సమానా స్సర్వా నామాకా పరిత్యజ్యారణ్యే
మనీషిణో విశ్రామ్యంతి.

కఞ్చుకీ—(ప్రవిశ్య) రామభద్ర, (ఇత్యన్తోక్తే సాశబ్దమ్)
మహారాజ.

విర మేతత్ = ఇది యట్లే - హృదయ మర్మచ్ఛిదః - హృదయమందలితయమును
చీల్చినది, సద్యః ప్రాణాపహరకములు - అనఁగా అంతటి బాధకలిగించునవి అమట.
దేహమున 108 మర్మములు (=అయములు) అనఁగా జీవప్రాణములు కలి వందురు,
ఎందు ఘాత ప్రాణహరమో. వివను ఘాత దానిదానియందు వేలువేలు అవధిగా
ప్రాణాపాదుము కలిగించును. హృదయమందలిది అన్నతో తత్క్షణమే. సంసార
భోగాః = విహితభోగములు. 'ంభావాః' - అనియు పాతము. 'సితయః దశావిశేషాః' -
విషయములు అని యర్థము. 'ంభాగాః' అను వీరరాఘవుల యచ్చుకప్పునుండి
'భోగా' అనుపాతము ఉహితము. బీభత్సమానాః = తోతగినువారై, మనీషిణః =
జ్ఞానులు, విశ్రామ్యంతి = విశ్రమించుదురు-హాయిగా నుండుదురు. ఈ మాట సీతకు
అరణ్యముల చూడ వాసఁ గొల్పుటకుగా కవిహృదయము కాఁబోలు.

కఞ్చుకీ ప్రవిశ్య - నాకరు గావున మాచన లేకయు ప్రవేశము. "అస్తాః
పురచో వృద్ధో విప్రో గుణగణాన్వితః" అనియు, 'యే విద్యా సత్త్వ సంప
న్నాః కామదోష విరజితాః । జ్ఞాన విజ్ఞాన కళలాః కాఞ్చుకీయాస్తు తే సృతాః'
అనియు లక్షిగము. రాజాంతఃపురమున నియోగమునకు అట్టివాఁడుగా ఉండవల
యును. కంఠకము - పాదుగుపాటి చొక్కా - తొడుగుకొనియుండువాఁడు, తన
నియోగమునకు గుర్తుగా. రామభద్ర - 'భద్ర' చేర్చిన సంబోధన నిర్దేశములు
రామంగూర్చి వయస్సుచే పెద్దలు చేయుదురు. 'భద్ర' ఆశీర్వాదము. అన్తోక్తే
సాశబ్దమ్ - సగము పలికి జంకుపడి, అట్లు పిలుచుట అలవాటు బలిమిచేత. జంకు
పడవేల? తాను ముసలివాఁడు, బ్రాహ్మణుఁడు, ఇన్నాళ్లును చిన్నప్పటి వాడుక
బడి రాముని రామభద్రదా యని పిలుచుచుండెను. మఱి యిపుడు పట్టాభిషేకమై
రామఁడు రా జయినాఁడు; కావున దేవ, మహారాజ మొదలగువిధమున పిలువ
వలసినది. అది జ్ఞప్తికి వచ్చి. అలవాటు బలిమిచేత తాను పొరపాటుచేసితిని
కదా యని మాట సగములో ఆఘటయు, జంకుటయు, 'మహారాజ' అని దిద్దుకొని
పలుకుటయు. 9 నెలలైనను ఇంకను క్రొత్తయా? ముదిమివలని తడబాటు.

రామః—(సస్మితం) ఆర్య, నను రామభద్ర ఇత్యేవ మాం ప్రత్యుపచార శ్లోభతే తాతపరిజనస్య, తద్యథాభ్యస్త మభిధీయ తామ్.

కఞ్చుకీ—ఋశ్యశృక్ష్ణాశ్రమా దష్టావక్ర స్సంప్రాప్తః.

సీతా—కిం విశంబీఅది ? (కిం విలంబ్యతే?)

సస్మితమ్ - పారపాటునకును తడబాటునకును నవ్వు. రాజయిన క్రొత్తి యని భావము. ఉపచారః = మర్యాద. తాత పరిజనస్య = నాయన నౌకరులకు, అనగా నాయనగారి దినాలనుండి నౌకరులుగా నుండి అట్లు వ్యవహరించుచున్న వారికి అనుట. నను శ్లోభతే = రాణించునుగదా - నిక్కముగా. దీన రాముని విన యము నూచితము. అష్టావక్రః సంప్రాప్తః = అష్టావక్రలవారు వచ్చినారు - గురు సందేశమును తెచ్చియుండు రని నూచన. అష్టావక్రఁడు ఒక గొప్ప ఋషి. కహోదమహర్షికి కొడుకు, ఉద్దాలకునికి దాపి-త్రుఁడు, గర్భమున నుండియే నాయనను తాను విద్యాలిసంగియై అమ్ముకు విచారించుట లేదని తిట్టి ఆయనచేత 'యస్మాత్ కుక్షౌ వర్తమానో బ్రహ్మ తస్మాత్ వక్రో భవితాసి అష్టకృత్వః' అని కాప మొంది ఎనిమిది వంకరలతో పుట్టెను. తరువాత ఒకప్పుడు నాయన యను గ్రహముననే నిర్వక్రతం బొందెను. ఇది మఱియొక పాతము - అష్టావక్రఁడు ఏక పాదునికి సుజాతయందు పుట్టిన కొడుకు. ఇతఁడు గర్భమున నుండుకాలమున అన వరతము శిష్యులచే జేదాధ్యయనము చేయించుచు ఉండు తన తండ్రితో శిష్యులు నిద్రలేమిం జేసి చదువు తప్పుఁ జదువుచున్నార అనినందులకు తండ్రి కోపగించి నీవు అధ్యయనంబునకు వక్రముగా పరికిలివి, కావున అష్టవక్రఁడనై జన్మింపుము అని కొడుకునకు కాపము పెట్టెను. ఇతఁడు అతితేజస్వీయు లోకపూజితుఁడు నై యుండెను. ఈతని కురూపము చూచి ఒకప్పుడు రంభాద్యపురసలు నవ్వినందున వారు దొంగలచే పట్టువడుకట్లు శపింపఁబడిరి. అది కారణముగా, వారు గోపిక లుగా పుట్టి కృష్ణునికి భార్యలుగా నుండి అతని నిర్యాణానంతరము అర్జునుని వెంట కచ్చు నకసరమున దొంగలచే పట్టువడిరి. భవభూతి ఇటు ఈయనం దెచ్చుట ఆయన మహాప్రభావతను, రాముఁడు సీతయు తచ్చరీర వక్రతాదిని చూడక తపస్వీతను బాంధవమును గౌరవించుటను ప్రకటించుటకు.

కిం విలంబ్యతే - విలంబము ఏల? ఋశ్యశృంగుఁడు, కాంత, జన్మము, అత్తలు - అందఱును జ్ఞప్తికి వచ్చి, అట్టివారికడనుండి వచ్చినవానిం గూర్చియు ముందు నివేదించుటచేత నగు విలంబము ఏల యని భావము. ఈ సీతపలుకున రామ

రామః—త్వరితం ప్రవేశయ.

(కళ్ళుకీ నిష్కాస్త్రః)

అష్టావక్రః—(ప్రవిశ్య) స్వస్తి వామ్.

రామః—భగవన్నభివాదయే. ఇత ఆస్యతాం.

సీతా—ణమో దే. అవి కుశలం సలల గురులగస్య? అజ్ఞావ
సంతాప? (నమస్తే. అపి కుశలం సకల గురుజనస్య? ఆర్యాయాః
శాంతాయాశ్చ?)

రామః—నిర్విఘ్న సోమపీఠీ మే భావుకో భగవాన్మృత్యుశృణ్ణః?

సీతా—అష్టే వా సుమరేది? [అస్మాక్ వా స్మరతి?]

అష్టా—(ఉపవిశ్య) అథ కిం. దేవి భగవాన్మృత్యుస్థ స్త్వామాహ.

హృదయజ్ఞత చేతనైన అభేదభావన, సందేశము సమాచారములు వినున సీత
తొందరయు తోచును.

త్వరితం ప్రవేశయ - రాముని భక్తిగౌరవములు నూచితములు.

ఇట్లు ఆశ్రమమునుండి సందేశము తెచ్చుటచే వసిష్ఠకాసల్యాదులు ఇందుండి
పోయి కొన్నా రైనవని తలంపఁదగును.

ఇతిః ఆస్యతామ్=ఇటఁ గూర్చుండుఁడు. కూర్చుండఁ జోటు మాపుట
అడరాతిశయముచేత.

సమగ్రస్య గురుజనస్య = గురుజనుల కెల్లరకును. ఇట్లు సీత మున్నాడి అడు
గుట ప్రేమగౌరవా ద్యతిశయముచేత. ఆర్యాయాః - ఆఁడుబిడ్డకును అక్క అని
నిర్దేశవ్యవహారములు. ఇప్పుడు మన యింద్రియందును అట్టిది కలదు. భర్తకు అక్క
తనకును అక్క.

నిర్విఘ్న సోమపీఠీ(తీ) - అను సమాసపాఠము మంచిది. అపి - ప్రశ్నార్థకము.
నిర్విఘ్నముగా సోమపానము గావించినారా? ఆవుత్తః = భావ - ఆర్యా - అక్క.
ఇది రాముని శ్రౌతకర్మశాస్త్రము తెలుపును. - ఆ సత్రాన సోమపానము ఎన్నాళ్ళకో.

స్మరతి - కావపుచే, గొంతు సవ్వడిచే ప్రశ్న - తలంచుకొనువా? ఈ ప్రశ్న
స్త్రీరద్యశము.

అథకిం - నాటకసంభాషణలో 'అవును' అని యర్థము. మఱేమి ఇంక నేమి
అని అవయవార్థము చెప్పరాదు.

త్యాం ఆహ=నీకు చెప్పెను - చెప్పిపంపినాఁడు అనుట.

శ్లో॥ విశ్వమృగా భగవతీ భవతీ మసూత,
 రాజా ప్రజాపతిసమో జనకః పితా తే,
 తేషాం వధూస్త్య మసి నద్దని పార్థివానాం
 యేషాం గృహేషు సవితా చ గురు ర్వయం చ. ౨
 ౩ త్కి మన్య దాశాస్మహే! కేవలం వీరప్రసవా భూయాః!
 రామః—దేవి, అనుగృహీతాః స్మః.

శ్లో. ౨. భగవతీ విశ్వమృగా = మాహాత్మ్యవతి యైన భూదేవి, భవతీం = నిన్ను, అమూత = కనెను. ప్రజాపతి సమః = బ్రహ్మకు సమానుడైన, రాజా జనకః = జనకరాజు, తే పితా = నీకు తండ్రి, నద్దని = పట్టి, యేషాం గృహేషు = ఎవరియింట, సవితా గురుః = (కుటుంబుడగు) మూర్త్యుడు పెద్దయో, తండ్రియో, వయం చ = నేనును, గురువః = పెద్దనో - పురోహితుడనో అచార్యుడనో, తేషాం పార్థివానాం = ఆరాజులకు, త్వం వధూః అసి = నీవు కోడలివి అగుదువు.

అమృ పాక్షాత్తు విశ్వంభరాభగవతి. నాయన బ్రహ్మకుల్యుడు జనకుడు. నీ (యత్త) మామలు మూర్త్యవంశపురాజులు, నా శిష్యులు. ఇంక నీకేమి తక్కువమ్మా!

‘విశ్వమృగా’ విశ్వము నెల్ల మోచు తల్లి అని యామె మహిమయు ఓర్పును. ‘భగవతీ’ - ఆమె దేవతయు. ‘భవతీం’ - వసిష్ఠులవారికిని నీతయందు అట్టి గౌరవము. ‘భవతీం’ - అమృ, నిన్ను అనుట. ‘ప్రజాపతిసమః’ - బ్రహ్మకుల్యుడు, అంతటిగొప్ప వాడు మహాత్మ్యుడు అనుట. ‘పితా’ పాలయితా - పోషించి శిక్షించి పెంచిన వాడు. ‘గృహేషు’ - ఇది పాధు పాతము. గృహ శబ్దమునకు బహువచనముననే ప్రయోగము, ఏకవచనము అర్థము. ‘వలేషు’ - అపపాతము. బహువచనము నిరర్థకము, అపార్థముగలదియు. ‘సవితా’ అభిజన నూచకము. వయం చ - ఇది ఆత్మ స్తుతి కాదు. ‘సతాం హి సన్దేహపదేషు’ ‘సతాం సద్భిః క్షణి’ అనువానింబోనిది.

కిం అన్యత్ = ఇంతకన్న మఱియేది? సక లాశీర్వాద ఫలములు ఇందే ఇమిడి యున్నవి - అనుట; కేవలం వీరప్రసవా భూయాః = కేవలము - తప్పక - వీరుని గన్న దానవు అగుదువుగాక - వీరునిం గందువుగాక. ఇది ఈ సమయమున పలుకఁదగినది. ఇంతే. దీన పురుషసంతానము నూచితము.

అనుగృహీతాః స్మః - దానికి జవాబు రాముడు అందుకొని చెప్పుచున్నాడు. అయాశీర్వాదమున తనకు, తమ వంశమునకుఁ గల ఫలముం బట్టిన సంతోషము చేత. ప్రసవ ప్రస్తావమున నీతకు సిగ్గుకలుగును గాన ఆమె అందుకొనదు. మఱియు

శ్లో లోకాకానాం హి సాధూనా మర్థం వా గనువర్తతే,
 ఋషీణాం పున రాద్యానాం వాచ మన్తో నుధావతి. 3
 అష్టా—ఇదం చ భగవ త్యారున్ధత్యా దేవీభి శ్శాస్త్రయా చ

ఈ భాషితమునకు ముందు 'దేవి' అను సంబోధన యుండుట శ్రేయస్తపాతము. 'లోకాకానాం' ఇత్యాదిశ్లోకమునకు ఇది అవతారిక. ఆశీర్వాదము పొల్లు గాదని దంపతులు కలియఁబలుకుకొని సంవోషించుట.

శ్లో. 3. లోకాకానాం=సామాన్యసంపారులగు - లోక్యులగు, సాధూనాం=సజ్జనులయొక్క, వాక్=వాక్కు=పలుకు, అర్థిం=అర్థమును, వారు చెప్పఁగోరినదానిని, అనువర్తతే హి=అనుగమించును గదా. ఆద్యానాం ఋషీణాం పునః=తొల్లింటి - పురాణులైన - ఋషులయొక్క యన్ననో, వాచం = వాక్కును=పలుకును, అర్థః=(దాని) అర్థము, అనుధావతి=వెంటడి పరువెత్తి వచ్చును.

లోక్యులగు సాధువులు అర్థమును తలంచుకొని దానికి తగిన మాటలు పలుకుదురు. అద్య పరమ మహర్షులు అర్థము అనుకొనకయే పలుకు పలుకుదురు, కాని ఆయిర్థము తఱుముకొనివచ్చినట్లు వచ్చి ఆపలుకున నిలుచును. ఆపలుకు తప్పక నిజమగును, జరిగి తీఱును.

'సాధూనాం' - సజ్జనులు, చెప్పఁగోరినదానిని మాటిగా చెప్పవారు, కాకుంటే అలీకములు వ్యలీకములు కావలయు నని చెప్పవారు కారు అనుట. వారు తాము చెప్పఁ గోరిన యర్థమునకు సరియగు మాటలు బ్రయోగింతురు. అర్థమును మాటలు అనుసరించును. 'ఆద్యానాం' - పురాణుల - ఇటు వసిష్ఠుఁడు మన్వంతరపురాణుఁడు, 'ఋషీణాం' - 'ఋషయః సత్యవచసః' - ఋషుల నోట వచ్చు మాట సత్యమగును. వసిష్ఠుఁడు మహర్షి ; మఱి చెప్పవలయునా? అనుధావతి = వెంట పరువెత్తుకొని వచ్చును. 'అనువర్తతే అనుధావతి' - అను వీని తారతమ్యమును అరయఁదగును.

ఈసూక్తి ఋషివాక్కులందీనిది. ప్రత్యేక దృష్టి లేని కవి ఈలోకోత్తర సూక్తిని చెప్ప నేరఁడు. భవభూతి అట్టిదృష్టి గలవాఁ డని - ప్రత్యేక జ్యోతిః, ప్రకాశము గలవాఁ డని - ఎంచఁదగును. ఇట్టివానిని కాలిదాసును చెప్పఁగలఁడు.

భగవత్త్యా అరున్ధత్యా, దేవ్యా శాస్త్రయా చ - దేవీభిః శాస్త్రయా చ అనియం పాతము. అపాతమున కాంతాదేవితేత అని. ఈ పాతమున కాసల్యాదిదేవుల చేతను కాంతచేతను అని. భూయః భూయః=మాటిమాటికి - మిక్కిల యక్కఱం

భూమోభూయ స్సద్విష్టం - య కశ్చి ద్గర్భదోహదోఽస్యా
సోఽచిరాత్ సమ్పాదయితవ్య ఇతి

రామ — క్రియతే యద్యేషా కథయతి

అప్తా—ననాన్తు పత్యా చ దేవ్యా స్సద్విష్ట మృశ్యశృణో -
వతే కరోరగ ర్మేతి నానీతాసి వత్సోఽపి రామభద్ర స్త్వ
ద్విదోదార్థమేవ ఘాతిత తత్పుత్రపూర్ణోత్సజ్ఞా మాయుష్మతీం
ద్రక్ష్యామ ఇతి

దెలుపును దోహదసంపాదనకు సందేశమును ముఖ్యముగా అనుభవకాలిను లగు
ప్రీజనులు చెప్పి పంపుట అరయ దగును ఇది ఒకవిధముగా జూడ నీతను
అడవి తప్పక పంపు మనుట అగును గర్భదోహద - వేవిట్లు - గర్భకాలమున
తోచు నపూర్వన స్త్యభిలాష గర్భకాలమున కలుగు దోహదమును దీర్చునన్న
ప్రత్యవాయము కలుగునని భిషగ్వరు డు సుక్రతాచార్యు డు - దోహద విమాన
వాత్ కుట్టం కుడిం ఖిజ్జం జడం వామనం వికృతాక్ష మనతం వా వారీ శుతం
జనయతి అని అన్నాడు గర్భిణి ఏయింద్రియార్థముల యనుభవమునకైన
కొరిక పీఠదో గర్భమునకు ఆయింద్రియపు వైరూప్యము వైకల్యమును
కలుగును అని

క్రియతే యద్యేషా కథయతి - ఈమె చెప్పునేని జరుప గలవా డను
పద్మినియు గాథలజ్జయు గాన చెప్పుదు విడియపడును అనుట యదేషా అను
పాఠము సరిగాదు చూ రఘు III - 5

న మే హియా కంసతి కిశ్చి దీస్సకమ్

స్పృహవతి వస్తుషు కేషు మాగధీ?

ఇతి స్మ పృచ్ఛ త్వనువేల మాద్యత

ప్రియాసఖీ యత్తిరణోసతేశ్వర

నీతనోట చెప్పించి విని దానిం జరిపి సంతోషపెట్టను ఆసంతోషమును
చూచి తానును సంతోషము అనుభవింపను రాముని కొరిక

ననాన్తాభ ర్తవ తో డబుట్టువు కాంతాదేవి ఆ డువిడ్డ కఠోరగర్భ
ముదిన - నిండిన - వే కటితో ఉన్నది వత్స అని తాను వయసుచే పెద్దాయన
బావయు మహర్షియు నై ప్రతితో నిర్దేశించుట అట్లే రామునికూడ వత్స

రామ — సౌత్సుక్యస్థితం తథాస్తు భగవతా వసిష్ఠేన న
కింఞ్చి దాదిప్రోఽస్మి

అప్రా—శూయతామ్

శ్లో జామాతృయజ్ఞేన వయః నిరుద్ధా

స్త్యం బాల ఏ వాసి నవంచ రాజ్యం

యక్త ప్రజానా మనురజ్జనే స్యా

స్తస్మా ద్యశో య త్పరమం ధనం వ

౪

అనుట వత్సే కఠోరగర్భా ఇతి - ఇత్యాది అయ్యాయా నిండు చాలారి వని
నిన్ను రప్పింపమెలిమి అబ్బాయిని రామభద్రుని కూడ నీకు విసోదము కోసమే
నిలిపితిమి పుత్రపూర్ణమైనయొడిలోడి యాయుష్యుతిని చూడ గలము రామ
భద్ర యని భద్రయోగము అశీర్గర్భము ముద్దునకు అట్లే చంద్ర అనియు చేర్చుట
కలదు విసోదార్థం - ప్రాదుపుచ్చుటకు రాము యొక్క యు తనతో ఉన్నం
బాలును మఱివ్యరు ఊ పోయినను పోవచ్చును వారు ఊరి పోయిరి అని
తనకు తో పడు పుత్రపూర్ణోత్సాహం - పుత్రునితో నిండిన యొడిగలదానిని ఇందు
గర్భమున అశీర్వాదము గలదు ప్రసవానంతరము ఎలిపింతుము అనుట ఏలన
అది పన్నెండేండ్ల జన్మము తరువాతను ఎన్ని యే జో జరుగుచుండ గలద
అయుష్యుతీం - వయసుచే పెద్దవారు గురువులు పిన్నులను అశీర్గర్భముగానే ప్రతితో
సంబోధన నిరేశములు చేయుమాట ఇది

సహర్ స్థితమ్ - తనకు బిడ్డ పుట్టుట ఇందు కలదు గాన సంతోషము అదే
బౌత్సుక్యము - కోరిక దానివలన రవంత నవ్వు అట్లే తాను తథాస్తు అని తట
స్థునివలె అనుచున్నందువలనను రవంత నవ్వు ఇందు లజ్జా అని కలిపిన పాశము
మందము రామునియొడ లజ్జ చెప్ప దగినది కాదు ఇది రామవేషధారి అభినయోప
దేశము అదిష్ట - ఆదేంప బడినవాడు - అజ్ఞాంబుబడినవాడు అదిప్రోఽస్మి -
ఇది ప్రశ్న ప్రశ్నార్థకము లేకున్నను కాకుపు (=గాంతు సవ్యది) చేత వా
శేమియు అజ్ఞాప్తి ఒసంగలేదా అను ఇట్లు అడుగుట దానిని నిర్వర్తించి తాను
ధన్యుడగుటకు

శ్లో ౪ జామాతృయజ్ఞేన=అల్లుడు గావించుచుండు మఖముచేత వయః=
మీము నిరుద్ధా = ఇందే యుండవలసివట్లు - ఇందుండి ఎక్కడికిని పోనీకుండ - అడ్డ
గింప బడితిమి త్వం=నీవు బాల ఏవ అసి=పనివా డడత అగుదువు రాజ్యంచ=పరి

రాముః—యథా భగవాన్మైత్రావరుణి స్సమాదిశతి.

పాలనయు - దాని మార్గములును అనుట, నవం = క్రొత్తది. కావున ఇది చెప్పుచున్నాను, ఉపదేశము, ఆదేశమును అనుట. ఆయన కులగురువు గదా. ప్రజానాం అనురంజనే = ప్రజలను సంతోష పెట్టుటయందు, యుక్తః = పూనిక గలవాడవు, ప్యాః = అగుము, తస్మాత్ = దానివలన, యత్ యశః = ఏకీర్తియో, (తత్ = అది) వః = మీకు, పరమం ధనం = మేలి ధనము.

అల్లుడు చేయు యజ్ఞమును చూడఁబోక తప్పదు. పోయినవారు తప్పక అందే ఉండవలయును - నడుమ విడిచి రాను వీలుపడదు. మన్వంతర పురాణము కులగురువులు నగు వసిష్ఠులవారి మనస్సునకు రాముఁడు ఎఱుకయు సామర్థ్యము గలవాడే ఐనను, ఇపుడును బాలప్రాయుడే, పెద్దలవలన మంచి నెబ్బరలు ఎఱుంగవలసినవాఁడు. క్రొత్తగా పట్టాభిషిక్తుఁడైనందున, రాజకార్యములందును పెద్దలసలహా అపేక్షింపవలసినవాఁడు. మఱి అనివార్యముగా తాము దూరాన ఉండవలసినదని. కావున ఉపదేశించుచున్నాఁడు - 'రాజ్యపాలన కంతటికిని మూల నూత్రము ప్రజానురంజనము. అది యెఱుంగుము. అందు ఎంతైనా పూనిక కలిగి యుండుము. దానఁ గలుగు యశమే సూర్యవంశమువారికి ధనము, అనఁగా మిక్కిలి ఆర్జించి కాపాడుకొనవలసినది' - అని. 'అనురంజనే యుక్తః ప్యాః' - అడవికి నీతను తప్పక పంపు అన్నమాటయే! దీనిని రామునికంటే ఒరుఁడు పాటింపనేరఁడు.

త్రైతాయుగమునండియు (తత్ పూర్వయుగమున మాత్రమే?) అనఁగా లెక్కలేనివేలయేండ్లుగా మనదేశమున ప్రసిద్ధమగు రామరాజ్యమున రాజు పాలన యందు నిరంతరక కాదు లక్ష్యము, ప్రజలప్రీతియే ఏకలక్ష్యము.

'జామాత్య' - దశరథునికి అల్లుడైనను, వారికులగురు వగు వసిష్ఠుఁడును, ఇంకను ఆయింటి పెద్ద లండఱునకు గూడ అల్లుడనియే వ్యవహరింతుట, చనువు ప్రీతి గౌరవములచేత, 'బాల' 'నవ' అనుటచే అనుభవము చాలమి. నవత ప్రస్తావనలోని యభిషేకోత్సవ ప్రస్తావముచేతను, 'రామభద్ర - మహారాజ' అను కంచుకి తడబాటుచేతను తెలియుచున్నది.

యథా సమాదిశతి - ఎట్లు ఆదేశించినాడో అట్లు చేసెదను అన్నమాట. 'యథా సమాదిశతి' 'సతతమ్' అని సంభాషణలో అంగీకారమును తెలుపు మర్యాదను వివరమును నూచించు మాటలకూర్పు. అనఁబోయిన చెప్పకయుండ దగినది. భగవాన్ మైత్రావరుణి - అని తన్మహిమ ద్యోతక నిర్దేశము.

శ్లో॥ స్నేహం దయాం తథా సౌఖ్యం యది వా జానకీ మపి,
ఆరాధనాయ లోకస్య ముష్కత్యో నాస్తి మే వ్యథా. ౧

శ్లో. ౧. స్నేహం = అర్పిలిని, దయాం = దయను, తథా = అట్లే - మఱియు
అనుట - సౌఖ్యం = హాయిని, యది వా = కావలసివచ్చినట్లైన, జానకీం అపి = జానకిని
పైతము, లోకస్య = ప్రజల, ఆరాధనాయ = సంతోష పెట్టుటకై. ముష్కత్యః మే =
వదలుచున్న నాకు, వ్యథా = వంత, న అస్తి = కలుగదు.

ఎందని స్నేహము వీడుటయు, ఎందని దయ వూనక పోవుటయు, మఱియు
ఏసౌఖ్యము నేని మానుకొనుటయు, ఇది యది యన నేల? సీతను పైతము విడుచు
టయు - ఇందు ఏదైనను సరే ప్రజల సంతోషమునకు అది కారణమగు నేని, అట్లు
గావింప నేమ సర్వథా సిద్ధముగా నుండును. అందులకై ఇసుమంతయు వంత
చెందను. చూ. వాల్మీకిరాముడు ఏమన్నాడో, ఉ. కాం. ౪౫.15. 'అప్యహం
దేవితం జహ్యం యుష్మా వ్యా పురుషర్షభాః, అపవాదధయాద్భీతః, కింపునర్జన
కాత్యజాస్?' అని. అతనికి సీతకన్న సోదరులు ఎక్కువ. యు. కా. లోకూడ
'దేవే దేవే కలత్రాణి!' అన్నాడు గదా. చూ. రఘు - XIV - 35.

“అపి స్వదేహాత్ కిమ తేన్ద్రియార్థాత్.

యశోధనానాం హి యశో గరీయః.”

“యశోధనానాం పుంసాం స్వదేహో దపి యశో గరీయః, ఇన్ద్రియార్థాత్
ప్రకృష్టన వనితాదేః ఇన్ద్రియ విషయాత్ గరీయ ఇతి కిమత వక్తవ్యమ్?...
సీతా చ ఇన్ద్రియార్థ ఏవ” - సంజీవని.

జానకీం అపి - జానకీం అని తుదను చెప్పటచే అంతకంటె ప్రేమాస్పదము
మఱి లేదనుట. ఆయనకు తెలియకయే, ప్రయత్నము లేకయే విధి యిట్లు నోటం
బలికించుచున్నది. కవి బీజపోషణము గావించుచున్న మెలఁపవం గనఁదగును.
యదివా - విశేషముచ్చయార్థకము. 'అహో ఉతాహో యదివా' ఇతి రత్నమాలా
అని ఘనశ్యామ వ్యాఖ్య. అట్లే చతుర్థాంకమునను.

త్వం వహ్ని ర్మృదయో వసిషగృహిణీ

గర్భా చ యస్యా విదుః

మాహాత్మ్యం, యదివా రఘోః కలగరు.

లేవః స్వయం భాస్కరః.

సీతా—అదో ఎవ్వ రాహవధురంధరో అజ్ఞాతా. [అత ఏవ రాహవధురంధర ఆర్యపుత్రాః.]

రాము—కః కోత్ర భోః? విశ్రామ్యతా మప్తావక్రః.

అప్తా—(ఉత్థాయ పరిక్రమ్య) అయే కుమార లక్ష్మణః ప్రాప్తః!
(ఇతి నిష్క్రాంతః)

లక్ష్మణః—(ప్రవిశ్య) జయ, త్వార్యః, అర్జునేన చిత్రకారే

అతః ఏవ = అందువలన నే - ఇట్లు ప్రజానురంజనాః ము దేనికైన తెగించు వాడ వగుట చేత నే - ఉత్తమ ధర్మమును పడలివాడవగుట చేత నే అనుట. 'సీత శేని' అని ఆయన యనుటయు, 'అత ఏవ' అని యామె యనుటయు ఉభయుల గుణోన్నతిని బోధార్థమును అన్యోన్యసదృశతను తెలుపును. పట్టుమీపి, అర్థాంగలక్ష్మీ, పతివ్రతయు గాన ఆయనవ్రతమే లోకారాధనమే ఆమె వ్రత మును. లోకారాధనకై రాముడు సీతను వివాసనము నేయుటయు - అంగులకు సీత నిగద్యంతరిముగా సంతసముతో అంగీకరింతుటయు - ఇట తా మెఱుంగకయేరమ నోట పలుకుట పరికింపఁ దగును. ఇవి ప్రకటముగా జరిగినవి నాటకము తొలియంకముతోనే ముగిసిపోవును! రహస్య మైనందున ఏ డంకాల నాటకము పొంగినది!

కః కోత్ర భోః? = ఎవరొయి అక్కడ? ఇది రాజు కాకరును ఎచ్చరించు కొను విధము. పరిక్రమ్య - పరిక్రమణము రంగాననే తిరుగాడుట; నీష్క్రమణము రంగమును వదలి లోనికి పోవుట. ఇవి నాటకపరిభాషలోని పదములు. 'విశ్రామ్యతాం' (=విశ్రమింపఁజేయవలసినది) ఇత్యాది నాకరు ప్రవేశోపకముండే ఉత్త రువుం బలుకుట చేత తత్ప్రవేశము పరిహృతమైనది. అయే కుమారలక్ష్మణః ప్రాప్తః = అహో కుమారలక్ష్మణుడు వచ్చినాడు! అప్తావక్రని యీమాటచే లక్ష్మణుడును తనకు అగపడినాడు అనియు లక్ష్మణప్రవేశమును నూచింపఁబడినది. 'నా నూచి తస్య పాత్రస్య ప్రవేశో నిర్ల మేపి వా' అని యనుకాసనము. అయే! - అహో - అనుట. పట్టాభిషిక్తుడైన రాజయొక్క తమ్ముడు కొడుకు మొదలైన యవల పేరువడ ముందు పెద్దలు కుమార అని చేర్చుట మర్యాద.

జయ త్వార్యః = జయము ఆర్యునికి - అన్నట్లు. ఇది తొలి ప్రవేశమున తమ్ముడు అన్నను ఎచ్చరించుకొను తెజంగు. మర్యాద.

కాస్యదుపదిష్ట మస్యాం వీధికాయా మార్గస్య చరిత మభిలిఖితం ;
త త్పశ్య త్సార్వః.

రామః—జానాసి వత్స, దుర్మనాయమానాం దేవీం వినోద
యితుం. తత్కియస్త మవధిం యావత్ ?

లక్ష్మణః—యావ దార్థాయ హుతాశనే విశుద్ధిః.

రామః—(ససాన్త్యవచనం)

అస్యదుపదిష్టం = మనము చెప్పినది - నియమించినది. ఈ యుపదేశించుటలో
రాముడును కలడు. ఈ నాటకములో గొప్ప ప్రయోజనమును సాధించిన యీ
చిత్రదర్శనమును కాలిదాసు రఘువున నూచించినాడు. XIV—25.

తయో ర్యథాప్రార్థిత మిన్ద్రియార్థా-

నాపేదుషో నద్యసు చిత్రవత్స

ప్రాప్తాని దుఃఖా న్యపి ద్దణ్డకేషు

సంచి న్త్యమానాని శుఖా న్యభూవత్.

అర్థస్య చరితమ్=అన్నయ్య చరిత్రమును, అస్యాం వీధికాయాం = ఈ వీధిక
యందు. వీధీ గృహాల్ల ఇతిహామః - వీధియే వీధిక - గృహాంగము - గోడయేని వసారా
యేని. జానాసి వత్స = ఎఱుంగుదువోయి, వత్స - అని రాముడు మెచ్చుకొనుట,
దేవికి వినోదము అక్కఱయై యున్న యాసమయమునకు, జనక విశ్వేషమునకై
వగనూరియున్న సమయమునకు సరిగా ఈ వృత్తాంతముం చెప్పుటచేత. అర్థస్య
చరితమ్ - ప్రధానముగా సీతావిరహదశాగతమునకు చిత్తరువులు. ఆమె దానిని
ఎఱుంగదు గావున అది ఆమెకు ఎక్కువ విశోదము నొనఁగును అని. రామాయణ
మని కదా పేరు, దాని బొమ్మలు. తత్ కియస్తం అవధిం యావత్ - అది - అనఁగా
ఆ చరిత్రము ఎంతవఱకు - 'అభిలిఖితం' చిత్రింపఁబడినది? యావ దార్థాయ
అగ్నిశుద్ధిః=వదిసెగారి అగ్నిశుద్ధివఱకు.

తరువాతి రామభాషితమున పేక్కుపాఠములలో 'కాన్తమ్' అని చెప్పు
కూడని మాటను వినవలసినవచ్చినపుడు చెప్పమాట ఉన్నది. వినను అగ్నిశుద్ధి
మునుపు తాను కావించినదే కావున ఇప్పుడు ఆ మాటకు తానే 'కాన్తమ్' అనుట
అంత యుచితము, నాకాకు గాదు, 'ససాన్త్యవచనం' - 'ఓదార్పుటగా' అని
మాత్రమే గ్రహించుట క్లాఘ్యము సాంత్వన మేల యన అమాట సీతకు
అప్రియ మగుటచేత.

శ్లో॥ ఉత్పత్తిపరిపూతాయాః కిమస్యాః పావనాస్తరైః!

తీర్థోదకం చ వహ్నిశ్చ నాన్యత శ్శుద్ధి మర్హతః.

౬

దేవి దేవయజనసమ్భవే, ప్రసీద, ఏష తే జీవితావధిః ప్రవాదః.

శ్లో॥ కష్టం! జనః కులధన్వై రనురజ్ఞానీయ,

స్తస్మిన్ దురుక్త మశివం, నహి త త్త్వమం తే.

శ్లో. ౬. ఉత్పత్తిపరిపూతాయాః=పుట్టుకచేతనే పావనరాస్తరైః, అస్యాః= ఈమీ వదినెకు, పావనాస్తరైః = పవిత్రతకలిగించు ఇతరములచేత, కిం = ఏమి (పరి)? తీర్థోదకం చ=ఋషులు సేవించిన పవిత్ర జలమును, వహ్నిః చ=అగ్నియు, అన్యతః=ఇతరములవలన, శుద్ధిం=పవిత్రతను, న అర్హతః=పొందఁదగవు.

“ఉత్పత్తి” - అయోనిజత, దేవయజనసంధూతి - మిక్కిలి పవిత్రత కలిగించు సందర్భము. పావనాస్తరైః - ‘అస్తరైః’ అనుటచే ఈమీయే పావన, అన్నిటికిని శుద్ధి కలిగింపఁజాలినది అని నూచితము. పృథ్వీ భాగీరథి అరుంధతి - ఇంతటి వారును తమకు నీతవలన శుద్ధి యి ఈ నాటకముననే చెప్పుదురు. అరుంధతి అనును - IV లో - ‘వత్సాం ప్రతి అగ్ని రితి పరిలఘూ న్యత్వరాణి. నీ తే ర్యేవ పర్యాప్తమ్ అని. తీర్థోదకమ్ - ‘ఋషిజాప్తజలే తీర్థమ్’ అని అమరము. నీతాదేవి పరిశుద్ధియందు రామునికి ఇప్పుడును మాయని నమ్మకము.

దేవయజనసంధవే - ఆ యుత్పత్తి పరిపూతతనే చెప్పు సంబోధన - దేవాః ఇజ్యంతే అత్ర ఇతి - దేవయజనమ్. యజ్ఞక్షేత్రము. ‘విశ్వంధరా భగవతీ భవతీం అనూత’ అన్నమాట. ప్రసీద=మన్నింపుము - అని రాముఁడును మన్నన యడిగి కొనుచున్నాఁడు. అంతటి గౌరవము. జీవితావధిః = బ్రదికియున్నంతకాలము ఉండునది. ప్రవాదః = నింద. - కనుక దానిం దీర్చనే నీతావివాసన దేవర్ష్యను - గ్రహపునః సంయోగాది యీనాటకకథకూర్పు.

శ్లో. ౭. కష్టం=కట్టా! జనః = లోకులు, కులధన్వైః = కులమే ప్రీతితో బాగ్రతతో కాపాడుకొనవలసినధనముగా కలవారితే, అనురజ్ఞానీయాః = సంతోష పెట్టబడవలసినవారు. తత్ = కాబట్టి. నః అశివం దురుక్తమ్ = నావలన చెట్ట అనుచితముగానే పలుకఁబడినది, తత్ = అది, తే = నీకు, నత్వమం హి = తగనిదే సుమా. నేను నిజముగా కూళనే విలివి అనుట, సురభిణః కుక్షుమస్య = తావి గుబులుకొను పూవునకు, మార్పిసిటిః = తలపై ఉనికి, నైసర్గికీ సిద్ధాః=స్వభావము

నై సర్గి కీ సురభిణః కుసుమస్య సిద్ధా

మూర్ధ్ని ఫితి, ర్న చరణై రవతాడనాని.

2

చేతనే కలిగియున్నది. చరణైః పాదాలతో, అవతాడనాని = నలియఁగొట్టుట(లు,) న=కాదు.

జనులు పాపము, పామరులు; వారిని కలకీర్తియే ధనముగాఁ గల మనము తృప్తి పఱుపవలయును గదా. అందులకై, ఆ లోక సమాధానమునకై, ఆ పాదు మాట—

“రావణాబ్జ పరిభ్రష్టం దృష్టం దుష్టేన చక్షుషా

కథం త్వం పున రాదద్యాం కలం వ్యపదిశ స్మహత్

త ద్ధం నిర్జితా మే త్వం యశః ప్రత్యాహృతం మయా

నాస్తి మే త్వ య్యభిష్కంజో యథేష్టం గమత్యా మితః”

ఇత్యాది నేను నోటఁ జెప్పి నిన్ను అలంపవలసినదని. ఆ క్రూరము నేను పూని తిని. నిజముగా అది నీకు సుంతయైనను తగనిదే. గునుగుమలాదు పూవును ప్రితితో తలపైఁ దాల్చువలసినది; స్వభావముచేతనే దానికి ఆమర్యాద గలదు. అంటియ కాని, దానిని పాదాలతో నలియఁ ద్రొక్కఁ దగునా?

‘కిష్టో జనః’ - అని యొక పాతము, అది సీతకు అన్వయించును. ఆపాతము ఇట రసమునకు పనికివచ్చునది గాదు. ప్రజానురంజనము అను రాజ్యతంత్ర నూత్రము ఇట అడుగడుగునను పరామృష్ట మగుచున్నది. అదియే ఇతివృత్తమునకు పాదు. కావున దానినే ఇందును స్మరింపఁదగును. “ప్రసీద” అన్నాడు కావున, ఆ లేర్చుటకు గల యుపపత్తిసర్వస్వము తన ప్రజానురంజనానుసరణము అనుట ఇందు చక్కఁగా చెప్పఁబడుచున్నది. దానికి ‘కష్టం’ - ‘కట్ట’ - ‘అయ్యో’ అనుట తగిన యారంభము. ‘సురభిణః కుసుమస్య’ - అనుటచే సీతకు కుసుమలొమలతయు పాలిప్రత్యాదిగుణముల మేలి తావియు నూచింపఁబడినది, ఇ దెల్ల మరల నాట కాంతమున భాగీరథి మాటలం గలదు. చూ. VII—6.

ఘోరం లోకే వితత మయశో; యా చ వహ్నా విశుద్ధిర్

లక్ష్మీద్వీపే, కథ మివ జన స్తా మిహ శ్రద్ధధాతు ?

ఇత్యేకాణాం కలధన మిదం య త్సమారాధనీయః

కృతోన్నలోక, స్త దిహ విమ మే కిం స వత్సః కరోతు ?

‘అపిస్వదేహతో కి ములేన్ద్రియాగ్ధాద్

యశోధనానాం హి యశోగరీయః.

రఘు - XIV - 33.

సీతా—అజ్ఞాతం త్వం వేద్యం దే చరితం. [అర్థపుత్ర], పశ్యామస్తే చరితమ్.]

(ఉత్తరాయ పరిక్రమన్తి)

లక్ష్మణః—ఇదం త దాశ్చర్యం.

సీతా—(నిర్వర్ణ్య) కే వదే ఉపరి నిరందరస్థితా ఉపశ్చవంది వితి అజ్ఞాతం? [క ఏతే? ఉపరి నిరందరస్థితా! ఉపశ్చవన్తివ ఆర్థపుత్రమ్?]

లక్ష్మణః—ఏతాని తాని సరహస్యాని జృమ్భకాస్త్రాణి, యాని భగవతో భృశాశ్వా త్కౌశిక మృషిం విశ్వస్య మిత్రం విశ్వామిత్రముపసంజాగ్రంతాని; తేన చ తాటకావధే ప్రసాదీకృతా న్యార్యస్య.

పశ్యామః తే చరితమ్ - నీచరితమును చూతము. 'మన' అనలేదు. ననుచానీ నీవు పడిన విరహాశ్లేషములను మత్సర్యోత్పత్తమును - అనుట.

ఉపరి = పైన - అనగా మింట. నిరందరస్థితా - అనునాట ఒకవాక్యము. చిత్తరువుం జూచుచు తొలత నట నాగుట. తర్వాత 'ఉపశ్చవన్తి ఇవ' ఇత్యాది మఱియొక వాక్యముం బలుకుట - అది చిత్తరువుం బరికించు నభినయమునకు సద్భుతము. 'క ఏతే? ఉపరి నిరందరస్థితా! ఉపశ్చవన్తివ ఆర్థపుత్రమ్.'

సరహస్యాని = రహస్యముతోడివి. ప్రయోగోపసంహరములందు ఏవియో రహస్యములు గలవి. అది సంప్రదాయముచేతనే, గురువువలన క్రమముగా శిష్యుడు ఉపదేశము పొందుటచేతనే ఎఱుంగఁదగినది. 'అప్నాదోక నిమృతాయను నలుపు' కాదా 'పసుపుపొడిని చల్లు' అనుటంబోనిది. ఆయస్త్రిప్రయోగము మంత్రముచే చేసినపుడు ఈరహస్యముం గూడ అనుష్ఠించిననే అది పాఠము. అస్త్రిమునకు ఎఱుంగవలయు విధులు విధు—

“పశ్యభి ర్విధిభిః పార్థ విద్యతే న త్వయా సమః
ప్రయోగ ముపసంహర మావృత్తిం చ ధనజ్ఞయః,
ప్రాయశ్చిత్తం చ వేద త్వం ప్రతిఘాతం చ సర్వకః.

మహాభారత.

ప్రసాదీకృతాని ఆర్థస్య - అన్నయ్యకు అనుగ్రహింపఁబడినవి - ఒకసంగఁబడినవి.

రామ!—నవ్వస్వ దేవి, దివ్యాస్త్రాణి.

శ్లో. | బ్రహ్మదయో బ్రహ్మహితాయ తప్తా

పరస్పహస్రాః శరద స్తపాంసి,

ఏతా న్యదర్శ స్థరవః పురాణాః

స్వా న్యేవ తేజాంసి తపోమయాని.

౮

సీతా.—ఁమో ఏదాఁగం. [నమ ఏతేభ్యః]

రామః—సర్వ భేదానీం త్వత్ప్రసూతి ముపస్థాస్యన్తి.

సీతా.—అగుగహీదమ్మి. [అనుగృహీతాస్మి.]

లక్ష్మణః—ఏవ మిథిలావృత్తాంతః.

శ్లో. ౮. పురాణాః గురవః=తొంటిగురువులైన, బ్రహ్మదయః=బ్రహ్మ మొదలగువారు, బ్రహ్మ ప్రజాపతులు మొదలగు పెద్దలు, దేవతలు - బ్రహ్మహితాయ = వేదముల మేలునకై - వైదికమంత్రములను శ్రోతమైన ధర్మమును కాపాడుటకై, పరః సహస్రాః శరదః = వేసవేలు ఏండ్లు, తపాంసి తప్తా = పెక్కు తెలుగుల తపస్సులు కావించి, తపోమయాని = తపఃప్రాచుర్యములైన - తపస్సుతో నిండిన, స్వాని తేజాంసి ఏవ = తమ తేజములే ఐన, ఏతాని = వీనిని, అపశ్యత్ = కాంచి వారు, సాక్షాత్కరించుకొన్నారు.

ఈ ఆస్త్రములు, ఈరూపు దాల్చిన వారి తేజములే, మజేమియుం గావు లోకమున తాము కల్పించిన శ్రోతధర్మముం గాపాడుటకు తామె వూని ఇట్లులే యున్నారు - అనుట.

ఈ శ్లోకము మహావీరచరిలోను కలదు. I-42. ఇంద్రే మరల VI. లోను ఖిది ఎనిమిదవది.

సర్వథా=ఎల్ల తెలుగుల - అనఁగా తప్పకుండ అనుట. త్వత్ ప్రమాతిం = నీసంతానమును - ఇటం గావించిన ఈజ్యంధ కానుగ్రహముచే అని ఆ ప్రమాతిం తెంది, కుకలపుల యభిజ్ఞాన సమయమున ఉపయోగపడును. ఇది మొదటి చిత్త రువు; బాలచరితమున ప్రధానకథ యగు కాళిక మఖ సంరక్షణమును తలంపించు నది. ఈజ్యంధ కానుగ్రహముచే సంతతి మగ బిడ్డ యన్న రాముని నిశ్చయము కూచితము.

సీతా—అమ్మ! దలంతెలుపున సామల సేద్య మసెణ సోహ
మాణ మంసలేణ దేహసోహగ్గేణ విష్ణుత ధీమద తాళ దీసమాణ
సోమ్యసుందరసీరీ అడాదర క్షండిత గంకరసరాసణో సిహండముద్ద
ముహమండలో అజ్జడతో ఆళిహిదో. [అమ్మ! దళన్నీలోత్పలకా
మల స్నిగ్ధ మస్మణ శోభమాన మాంసలేన దేహసోభాగ్గేన విస్మయ
స్తమిత తాత దృశ్యమాన సౌమ్యసుందరశ్రీః అనాదరఖడ్గిత శబ్దర
శరాసనః శిఖిణ్ణకముగ్ధ ముఖమణ్డలః ఆరిపుత్ర్య ఆలిఖితః!]

అమ్మ!—ఆర్య, పశ్య పశ్య!

రెండవది మిథిలలో ఈశ్వరధనుర్భంగము. దీనిని రవివర్మయు చిత్రించి
యున్నాడు. దళ న్నన సీలోత్పల.....‘దళతో’ ప్రక్కన ‘నన’ అనావశ్య
కము, తీసివేయదగును. ‘వికసించుచున్న నల్లగలువవంటి చామనచాయతోడి
నిద్రపు తళతళ ప్రకాశించు కండగల మేని యండముతో, అవలీలగా విడిచిన
శంకరుని వింటితో, ముద్దులూలుకు సిగతో రాణించు మొగముతో ఇదిగో ఆర్య
పుత్రుడు వ్రాసుబడియున్నాడు. అన్నివిధాల ఆశ్చర్యము గొలుపు ఆయన
సౌమ్యసౌందర్య లక్ష్మిని నాయన తెప్పవ్రాల్చక చూచుచున్నాడు!’ విస్మయ
స్తిమితతాతం - ఆశ్చర్యముచే తెప్పవాలక అట్లే నిలిచిపోయిన నాయనగారిచేత,
‘త్రీ=లక్ష్మి=సంపద - లేక అతిశయము - గలవాడు. సౌందర్యమున సౌమ్యత -
చూడఁగానే స్నేహవిశ్వాసములం గొల్పునది, అట్లే—చూ - రఘు - II.

ధనుర్భుతోఽప్యస్య దయార్ద్రభావ

మాఖ్యాత మస్తః కరిణై ర్విశక్తైః

విలోకయన్త్యో వపు రాపు రక్షం

ప్రకామ విస్తార ఫలం హరిణ్యః.

‘విస్మయ’ మేల యన మూరెడు తారెడు మీసాలరాజులు ఎత్తం గూడఁ
జాలని వింటిని అనాదరముగా త్రుంచివైచినాడు. శిఖిణ్ణక ముగ్ధ ముఖ మణ్డలః =
సిగతో సాబగారు గుండ్రని మొగము గలవాడు. “తాలావాం తు శిఖా
ప్రొత్త కాకపక్షః శిఖిణ్ణకః.” -మణ్డలః - అనుటచే మొగముయొక్క వృత్తరేఖ
వైశాల్యములు గుఱించుచున్నది. ఈబొమ్మలో అట్టి జనవండును అల్లయట్టి
రాముండును ఉన్నారు. విజిగిన శరాసనపుం దునుక రామునిచేత నున్నది. పెండ్లి

శ్లో॥ సమ్మన్ధినో వసిష్ఠాదీ నేష తాత స్త వార్చతి,
 గౌతమశ్చ శతానందో జనకానాం పురోహితః.
 రామః—సుశ్లిష్ఠ మేతత్.

శ్లో॥ జనకానాం రఘూణాం చ సమ్మన్ధః కస్య న ప్రియః,
 యత్ర దాతా గ్రహీతా చ స్వయం కుశికనన్దనః? ౧౦

కమాదుని అసేచనక (=ఎంత చూచినను తనివిటిఅని) స్వరూపము అతిప్రియమగుటచే వగవును పోగొట్టును.

శ్లో. ౯. ఏషః తవ తాతః = వీరుగో మీనాయన గారును, జనకానాం = జనకులకు - అనగా వంశపరంపరగా అయింటివారికి, పురోహితః గౌతమః శతానందః = పురోహితుడైన గౌతముని కమారుడు (ఈ) శతానందుడును, వసిష్ఠాదీ = వసిష్ఠుడు మొదలగువారైన, సమ్మన్ధినః = వియ్యంకులను, వార్చతి = పూజించుచున్నారు.

ఇది తరువాతి చిత్రము. ఇందు మీనాయన జనకరాజు ప్రక్కన పురోహితుడు గౌతమశతానందుడు చెప్పి చేయుచుచుండగా వసిష్ఠుడు మొదలగు వియ్యంకులవారిని పూజించుచున్నాడు.

‘జనకానాం’ - వంశపరంపరగా పురోహితుడు గావున బహువచనము. అందఱిని అర్పించువాడు జనకుడే, అడుగడుగునను పురోహితుడు వీరికి పాద్యము, ఇదిగో వీరికి గంధము అని నిరేశించుచుండును. సంబంధులను జనకుడును వసిష్ఠులను శతానందుడును అని క్రమము చెప్పట సరిగాదు. అట్టిసమయములను జనకుడు సొంత చేతితో చేయుట మర్యాద; పురోహితుడు ప్రక్కనుండి చెప్పుచుండవలయును. అంతే. వసిష్ఠులును సంబంధులే, ఆక్రమము కవి వృద్ధయమే ‘గౌతమశ్చ’ అన్నట్లే... ‘వసిష్ఠాదీశ్చ’ అనియు ఒక చక్కర మపేక్షిత మగును.

సుశ్లిష్ఠ మేతత్ = ఇది చక్కగా పొందియున్నది. ఇదియే, పాధీయమగు పాశము, తరువాతి శ్లోకార్థమునకు అనుగుణము.

శ్లో. ౧౦. యత్ర = ఎందు, దాతా = ఇచ్చునకడును, గ్రహీతా చ = కొను శతఃడును, స్వయా = స్వయముగా, కుశికనన్దనః = విశ్వామిత్రమహర్షియే (అయినో) అట్టి, జనకానాం = జనకులకును. రఘూణాంచ = రఘువులకును, సమ్మన్ధః = వియ్యము, కస్య = ఎవనికి, నప్రియః = సంతోషము కలిగింపదు?

విశ్వామిత్రుడు రెండిండ్లవారికిని ఉమ్మడి పెద్దయై, ఇమ్మని వారిని కైకొమ్మని వీరిని అట్లు ఒండొరులం గూర్చుమండె గాన అటునయే దాతయు గ్రహీతయు.

సీతా—ఏదే ఖి తత్కాల కిద గోదాణమంగళా చత్వారో
భాదరో విలహదిక్ష్ణి దా తుష్టే, ఆమ్నో జాణామి తస్మిం ఎవ్వపదేసే
తస్మిం ఎవ్వ కాలే వట్టా మిత్తి. [ఏదే ఖిలు తత్కాల కృత గోదాన
మజ్జళాః చత్వారో భారతనో వివాహదీక్షితా యూయం. అహో,
జానామి తస్మిన్నేవ ప్రదేశే తస్మిన్నేవకాలే వర్తే ఇతి!]

రామ!—ఏవమ్.

శ్లో॥ సమయ స్సవర్తత ఇవైష యత్ర మాం

సమనస్తయ త్సుముఖి గౌతమార్పితః,

సమస్తయ - దీనికి ఏసంబంధమును అర్థము. ఐనను 'వియ్యము' అను సంబంధ
విశేషమున రూఢ్యతిశయము.

తత్కాల కృత గోదాన మజ్జలాః - అప్పుడే గోదానమంగళమును నవారు.
'గావః కేకాః దీయంతే అస్మిక ఇతి గోదానమ్' - వ్రతమ్.

చూ - రఘు - III - 33.

“అ థాస్య గోదానవిధే రసవ్రతమ్

వివాహదీక్షం నిరవర్తయ ద్ధుః.”

‘గోదానం నామ బ్రాహ్మణాదీనాం పోదకాదిభి ర్హస్తేభి కర్తవ్యం కేకా
వ్రాఖ్యం కర్మోచ్యతే. త దుక్తం మనునా—

‘కేకాస్తం పోదకే వర్షే బ్రాహ్మణస్య విధియతే

రాజన్యబన్ధో ద్వావింశే బైశ్యస్య ద్వ్యధికే తతః’ ఇతి.

రఘు సంజీవని.

అమ్నో జానామి - అహో తలించుచున్నాను. నాటకముల సంభాషణలో
‘జానామి’ ఈయర్థమున మాటిమాటికి ప్రయోగింపబడును. తస్మిన్నేవ ప్రదేశే...
అచోటనే అసమయముననే ఇప్పుడు ఉన్నాను అని. ఇట్టిది భావికమునకు అస్ప
దము - ‘ప్రత్యక్ష ఇవ యద్భావాః క్రియంతే భూతభావినః తిద్భావికమ్’ - కాశ్య
ప్రకాశము.

శ్లో. ౧౧. సుముఖి=అందమును మంగళాస్పదము నైన మొగముగలదానా,
యత్ర = ఏసమయమందు, గౌతమార్పితః = గౌతమనిచే (నాచేత) ఉంపబడి
నదియు. అగృహీత కమనీయ కబ్బుణః=తాల్పబడిన యందంపుల బెండ్లి కంక
ణముగలదియు, అయం తవ కరః = ఈనీచేయి, మూర్తిమాణ నవనోత్సవ ఇవ =

అయ మాగృహీతకమనీయకజ్జగస్తవ

మూర్తిమా నివ మహోన్నవః కరః.

౧౧

లక్ష్మణః—ఇయ మార్యా, ఇయ మ ప్యార్యా మాడ్డవీ,
ఇయ మపి వధూ శ్చృతకీర్తి.

సీతా—వచ్చ ఇలం వి అవరా కా? [వత్స, ఇయ మపి
అపరా కా?]

లక్ష్మణః—(సలజ్జస్మితం, అపవార్య) అయే ఊర్మిళాం
పృచ్చ త్యార్యా. భవ, త్వస్యతః సభ్యారయామి. (ప్రకాశమ్)

రూపుగొన్న యా పెద్ద పండుగయో యన, మాం = నన్ను - సమన్వయత్ =
మిక్కిలియు ఆనందింపజేసెనీ, స సమయః = ఆకాలము, ఏమ తర్తత ఇవ =
ఇప్పుడు జరుగుచున్నటువలె ఉన్నది.

నీతచేరికి పెండిలి కంకణము కట్టబడియున్నది. అచేరిని గ్రహింపు
మని శతానందుడు రామునిచేత నుంచినాడు. అసమయమున రామునకు ఎంతేని
ప్రమోదము కలిగెను. ఆప్రమోదముగొన్న రూపమే అచేరి అని అతడు సంత
సించెను. ఇప్పుడు చిత్తరువుం జాడగా అడెల్ల ఇప్పుడు జరుగుచున్నట్లు రామునికిం
దోచుచున్నది.

ఇంతకన్న పెట్టు ప్రీతిం జెప్పవలవిపడును? సుముఖి - ఇది ఇప్పుడు రాముడు
నీత మొగమునఁ జూపునిలిపి, దాని సాగునకు తన్మయుండగుచు చెప్పట. పెండిలి
సమయాన ఆపెద్దల యెదుట లజ్జచే అట్లు చూపు నిలిపియుండెడు. అట్టి లజ్జ ఇపు
డును లక్ష్మణునికి సీతారామల యెదుట కలదుగదా. 'పాణిం గృహీష్వ పాణినా'
అను వాల్మీకి ప్రసిద్ధ శ్లోకమును మనసున ఉంచుకొని కవి ఈచిత్తరువుం బ్రస్తా
వించుట. 'ఉద్భ్రష్టాత' అనుపాదము అసాధువు, అకంకణమును ఏల ఎగఁద్రోయుట?
'కమనీయ' - కంకణము ధౌత్యమును రత్నఖచితము అగునా? కాదు. యథాశాస్త్ర
మైన దారమే. ఐనను అది రాముని వివాహమగుటకై ఆతనిచేతనే కట్టబడినది.
దానిచే నీత ఇంక రాముని సొమ్ము అయినది. దానం జేసి ఆయనకు దాని కమనీయ
తయు, దానితోడిచేయి రూపుగొన్నప్రమోద మగుటయు.

ఇయం ఆర్యా=ఈమె వదిలెగారవు (నీచే.) వధూ=కోడలు - తమ్మునిభార్య
మఱదలు, తమ యింటికి కోడల అగుటచే పెద్దవా రందఱు కోడలు అని వ్యవహ
రింతురు.

ఇయ మపి అపరా కా - ఈ యింకొకరే ఎవరు? ఇందు నీత చనువు ప్రీతి
తెలియును. భవధూతియందు ముందుకైన దొరకని హాస్యము, ఎగతాళి రవంత ఇది.

ఆర్య, దృశ్యతాం, ద్రష్టవ్య మేతత్. అయం చ భగవాన్ భార్గవః.

సీత—బీదమ్మ! (భీతాస్మి!)

రామః—ఋషే, నమస్తే.

లక్ష్మణః—ఆర్య, పశ్య పశ్య. అయ మసా వార్యేణ-

రామః—(సాక్షేపమ్) అయి వత్స, బహుతరం ద్రష్టవ్య మస్తి.

అన్యతో దర్శయ.

సీత—(స బహుమానా నిర్వర్ణ్య) సుప్త సోహది అజ్ఞాత్యో
ఇమిగా విణలమాహాప్సేణ. [సుప్త శోభ తే ఆర్యపుత్రి] ఏతేన
వినయమాహాత్మ్యేన.]

లక్ష్మణః—ఏ తే వయ మయోధ్యాం ప్రాప్తాః.

రామః—(సాస్రమ్) స్మరామి! హస్త స్మరామి!

అపవార్య - నాటికపరిభాషలో ఇది 'అత్యగతమ్' అని యుండవలయును. విలన 'అపవారితము'నకు చోటు ఇంచుక తలఁగుటయు, మఱియొకరితో చెప్పుటయు ఉండవలయును. చోటు తలఁగక లక్ష్మణుఁడు తాను మనసులో అనుకొన్న యిది, అత్యగతము యగును. అన్యతః సత్సారయామి - నేను విషయమునకు మరలెవ్వదను. ఆనఁగా జేటొక మంచి చిత్రగుప్తం జూపెదను. 'దృశ్యతాం.' 'ద్రష్టవ్య మేతత్.' అని వాక్యద్రవ్యముగాఁ గొనుట దర్శనప్రకరణమున మెఱుంగు. ఇట్లు తరువాతి బొమ్మకడకు జరుగుట మంచి జిత్తు.

ఆర్య, పశ్య పశ్య - అన్నా, చూడు చూడు. ఈయన సీత - (ఎట్లు నిర్వీర్యుఁడుగా చేయబడుచున్నాడో!) అని పరశురామభంగమును, అన్నంగూర్చిన క్లాఘును పలుకఁబోవుచుండఁగా రాముఁడు వలదు అన్నట్లుగా ఇతరమును చూపు మనుచున్నాఁడు.

సాక్షేపమ్ - అత్యల్పమా శ్రవణ వైముఖ్యాత్. 'వినయమాహాత్మ్యాత్.' ఇదెందులవలె అను అక్షేపముతో కూడుకొన్నట్లుగా. వినయమాహాత్మ్యాత్ - వినయముగలన ఎఱుంగ నైన రామునుహినువలన. ఒక వేళ 'మహాత్మాత్' అను పాఠము 'మాహాత్మ్యాత్'గా సలితమై యుండునా - 'వినయాలిశయమువలన' అని? కాదు. ఏకమే శ్రేయము. సీత మహాత్మురాలు గావున అవినయమును మెచ్చుకొనుచున్నది.

'సాస్రమ్' - తనకొసమే ప్రాణము విడిచిన యాప్రేమభరితుఁడగు నాయన కృతదర్శనములచే 'అస్రము.'

శ్లో. జీవత్సు తాతపాదేషు, నూతనే దారసజ్జిహే,
మాతృభి శ్చిన్త్యమానానాం, తే హి నో దివసా గతాః. ౧౨
ఇయ మపి తదా జానకీ,

శ్లో. ప్రతను విరళైః, ప్రాన్తోస్మిల స్మరోహరకు స్తలమ్,
దశనముకులై ర్ముగ్ధలోకం శిశు ర్దధతీ ముఖమ్,
లలితలలితై ర్జ్యోత్స్నప్రాప్తై రకృత్రిమవిభ్రమై
రకృత మధురై రమృచ్ఛానాం మే కుతూహల ముక్తకైః. ౧౩

శ్లో. ౧౨. తాతపాదేషు = నాయన గారు, జీవత్సు = బ్రదికియుండఁగా, దార సజ్జిహే = పెండిలి, నూతనే = కొత్తదికాఁగా - పెండిలియైన కొత్తలో ఆసుట. మాతృభిః = ఆమ్మలచేత, చిన్త్యమానానాం = విచారించుకొనఁబడుచున్న, నః = మనకు, తే దివసాః = ఆదినములు, గతాః హి = పోయినవిగదా.

నాయన గారు రుండినారు. అన్నియు ఆయనయే విచారించుకొనుచుండెను. మనకు ఏపనియు ఉండినదిగాదు. ఇంట మనకు అన్నియు ఆమ్మలు విచారించుకొనుచుండిరి. పెండిలియైన కొత్త, మనము భార్యలం గూడి ఆకొత్త సంతోషమును తినివార ఆనందించుచుంటిమి. ఆహ - ఆదినాలు పోనేపోయినవి. ఇకను మరలునా?

ఆముఖము, ఒక నాఁడు కాదు రెన్నాళ్ళు గాదు; పండ్రెండేండ్లు ఆనందించి నాఁడట, రాముడు! కావున ఇంత ఉవ్విళ్ళూలుట.

“సమా ద్వాదశ తత్రాహం రాఘవస్య నివేశకే

భుజ్జానా మానుషాక్ భోగాక్ సర్వకామసమృద్ధిః.”

రామా - సుంద - 33-16-7.

శ్లో. ౧౩. ప్రతనువిరళైః - అలలును నేలులునైన, దశనముకులైః = పంటినలతో - ననలంబోలిన పండ్లతోను, ప్రాన్తోస్మిలస్మరోహరకు స్తలం = అంచులఁ బ్రకాశించుచున్న యందంపు మంగురులుగలదియు, ముగ్ధలోకం = అందమైన చూపులు గలదియు నగు, ముఖం = మొగమును, దధతీ = వహించుచున్నదై, శిశుః = పసిదైన సీత, లలితలలితైః = మిక్కిలి శోమలములును అందములు నైనవియు, జ్యోత్స్నప్రాప్తైః = వెన్నెల నిగ్గులు నిండినవియు, అకృత్రిమ విభ్రమైః = స్వభావసీదమైన విలాసములు గలవియు, మధురైః = మిక్కిలి చిత్తకర్షకములైనవియునగు, అుక్తకైః = సన్నని శోమలాంగములతో, మే అమృచ్ఛానాం = నాయకగార్లకు, కుతూహలమ్ = చూచుచునే యుండవలయునన్న యాసను, అకృత = కావించెను - కొల్పెను ఆసుట.

సన్నగాను, విడివిడిగాను ఉన్న మొగ్గలంబోని దంతములతో ఒప్పురు నదియు, అంచుల ముంగురులు మెలయంగా, అందములును కపట మెఱుంగనివియు నగు చూపులు గ్రాలంగా నొప్పు మొగము గలదియు, అతికోమలములును, పెన్ని లలు పెదజల్లునవియు, తెచ్చుకోలు కాని సహజవిలాసములు గలవియు, ఎల్ల తెఱంగుల చిత్రమును ఆకర్షించునవియు నగు లేయంగములతో, పసిడిగా ఆమృతప చూచితీరిని సంతోషము కలిగించుచుండినది.

‘ప్రతనువరలైః’ ‘దశనముఖలైః’ - అని సాధుపాఠము. దశనములు ప్రతను పులు - సన్నినివి - గా నుండుటయు, విరలములు - ఎడము గలిగి విడివిడిగా తెలియు చుండుటయు, కావుననే మొగ్గలవలె నుండుటయు అందము. అట్లే నీర లవ కుళుల మొగమును ఇందే III న ఉద్ఘాటించుచున్నది. ‘ఈష ద్విరళ కోమల దళ నోజ్వల కపోలం’ అని. దీనిచేత ‘శిఖరి దళనా’ - అను కాలిదాసు మేఘము జ్ఞాపకమునకు వచ్చును. సాముద్రకమునం జెప్పబడినది. —

‘స్నిగ్ధాః సమాః సరూపాః సుప జ్ఞాయః శిఖరిణోఽక్లిప్తాః

దస్తా భవంతి యాసాం తాసాం పాదే జగ త్స్ర్వమ్.’

‘తామూలరసర క్తేఽపి స్ఫుట భాసః సమోదయాః

దస్తాః శిఖరిణో యస్యా క్షిరం జీవతి తత్పతిః.’

‘విరలైః’ అనుటకుం దగినట్లుగా ‘అక్లిప్తాః’ అనుటం బరికించునది. ‘దశన’ ములకు ముఖక సామ్యము కాని, కుసుమసామ్యము గురము గాదు. కుసుమముం జెప్పినయెడను ముఖకావస్థనే గ్రహింపఁదగును. ‘ప్రతన విరలైః’ అను పాఠము అనుపాదేయము. పండ్లు కొన్ని రాలి తొట్టులు ఏర్పడియున్న యనుట అంద మును వర్ణించుట గాదు. ప్రాస్తోన్మీలస్యనోహరకట్టులైః దశనపసుమైః - వీడని పెద్దపండ్లు ‘కుసుమములు’ - తొట్టులలో అందందు మొలకెంచుచున్నవి ‘కుట్టుల ములు’ - ఇట్టి దశనవర్ణనయు, వానితో ఉపలక్షితమైన ముఖము వర్ణనయు విర సము. ‘ప్రాస్తోన్మీలస్యనోహరకట్టులమ్’ అని సాధుపాఠము. ‘అభస్తలైః’ అను టయు సాధువుగాదు. అది ‘దశన...’కు విశేషణమై పండ్లప్రక్కన కంఠలముల కాంతిం జెప్పుట యగును. ‘ప్రతను విరలైః’ అని ‘భస్తలైః’ కి విశేషణము చేయు టయు విరసమే. కంఠలములకు ప్రతనుతయు విరలతయు ఉపాదేయములు గావు. ఆపక్షమున ‘దశనముఖలైః’ కి విశేషణము లేకయుం బోవును. నుఱి, ఉండఁజనును. ఈ తొట్టిపండ్ల వయసు గాని, అందము గాని రాముని నీరకు భవభూతి భావించి నవి కావు. చూ. మహావీర చరితము —

లక్ష్మణః—ఏమా మథరా.

రామః—(అనుత్తర మన్యతో దర్శయన్) దేవి, నై దేహి,

అతిక్ష్మ శ్రమ సాధ్యస వ్యతిక శోక్కముః క్షణం సహ్యతా

మజ్జే ర్మగ్ధ మధూక పుష్ప దుచిభి ర్హావణ్యసారై రయమ్

ఉన్నద్ధ స్తన కమృకట్కల భర క్వాసావభగ్నస్య తే

మధ్యస్య త్రివీరకణ్డకజామో భద్రః ప్రియే మా చ భూత్. II - 21.

ఈ 'మహావీరుని' సీతయు, ఈ 'యుత్తరరాముని' సీతయు ఒక్కరేయే కానోపును. చూ. VI - ౨౮: 'ఈ', అనుట 'సా బాలా పరవతీతి' అను కాకుంకలము జూని బాలను పోలినది. 'అంగాశాం మే' 'అంగక్షే' అని లక్ష్మణునితో వాచించి చెప్పట నాజాపకాదు; అట్లే 'ఈకు' అని యిటు ననుటయు. 'అమ్మానాం' అనుటయే సాధువు. క్రొత్తకోడలు సీత - అందటికన్నను - ఇట్టిటు - అమృలకు ముద్దుగా నుండి నది అని తలపోసికొనుట. చూ. P 241 - కాసల్యా. పాఠము—

'ప్రకనువిరలైః, ప్రాస్తోస్థిలస్యనోహరకు వ్రలమ్,

దశనమువలైః.....అమ్మానాం...'అని. అమృలకు అనురక్తిచే జానకి మనంబున నాటుకొన్నది. ఈమె కడమ కోడంద్రవంటిది కాక అకళార విశేష మైనందున అట్లు సంతోషము కలిగించినది. అయోనిజ కదా.

అనుత్తరం - ఉత్తరము చెప్పక - ఏలన అదియెట్లొ కైకేయి నిందను ప్రస్తావమునకుఁ దెచ్చును అని దానిని మానుటకు. లక్ష్మణుఁడు దానిని బ్రస్తావంపఁ బూనుటయు, రాముఁడు మానుటయు అరయఁడగును. లక్ష్మణుఁడును సీతయుతప్ప మఱెవ్వరును లేని యీ యేకాంతమందును రాముఁడు దానిని మానుటం జెప్పట! 'విగ్రహవాక్ భర్మః' అనుటను రామునియొడ దృఢముచేసి, సీతా వివాసమున కైన తేగునగలవానింగా చూపుటకు. రాముఁడు ఆప్రస్తావమును మానుటయే కాక, 'అన్యతః' అని యాప్రసంగమందలి కొన్ని చిత్తరువులం దాటి, ఒక్క తూరిగా మంచివృత్తాంతముగల చిత్తరువు కడకుం బోయి దానిం జూపుచున్నాఁడు. అట్లేగదా పుష్పకము దిగి ఇంట కైకేయింగాంచి ఆమెకు ఏదెరుకును తోఁపకుండు నట్లు ఇట్లునుచు నమస్కరించెనట - కాలి - రఘు - XII—16.

'కృతాజ్ఞానిస్త్రక య దమ్మ సత్యా-

న్నాభ్యశ్య త స్వర్గఫలా ద్దురు ర్నః

తచ్చిస్త్యమానం శుక్యకం త నతి

జహార లజ్జాం భరతస్య మాకుః' అని.

శ్లో॥ ఇట్లుదీపాదప స్సంయుం శృంగీబేరపురే పురా,
నిషాదపతిని యత్ర స్నిగ్ధే నానీ తృమాగమః. ౧౮
లక్షణః—(విహస్య, స్వగతమ్) అయే మధ్యమామృష
వృత్తాంతోఽన్తరిత ఆర్యణ.

శ్లో. ౧౮. అయం ఇట్లాదీపాదపః = ఈగారచెట్టు, సః=అది (సుమా)! శృంగీ
బేరపురే = శృంగీబేరమును పురమునందు, యత్ర = దేనికడ - (దీనిక్రింద - అనుట.)
పురా = మునుపు, స్నిగ్ధేన = మిక్కిలియు స్నేహముగలవాడగు, నిషాదపతిని =
బోయ మన్నించిన (గుహనితో,) సమాగమః = కూటమి, అనీత్ = కలిగినో - చేకూ
రనో, చేకూరినది అనుట.

అగారచెట్టును దాని క్రింద వీరిని గుహఁడు కలిసికొనుటయు ఈచిత్రము
పున వ్రాసియున్నది అనుట.

“అవిదూరా దయం నద్యా బహుపుష్పప్రవాలవాక్
సుమహా నిట్లాదీవృక్షో, తసామేఽన్త్రైర సారథే.

.....

...త మిట్లాదీవృక్షం త దోపయయతు ర్మయైః
రామేఽభియాంతు తం రమ్యం వృక్ష మిత్వోపనన్తనః
రథా దవాతర త్తస్మాత్ సభార్యః సహలక్ష్మణః

.....

తత్ర రాజా గుహా నామ రామ స్వాత్మసమః సఖా
నిషాదజాత్యో బలవాక్ స్థపతి శ్చేతి విక్రుతః.

.....

తతో నిషాదాధిపతిం దృష్ట్వా దూరా దుపస్థితమ్
సహ సౌమిత్రిణా రామః సమాగచ్ఛ ద్దుహేన సః. రామా - అయో - 50.
స్నిగ్ధేన - గుహఁడు పరమమిత్రము - మిత్రకార్యమును లెస్సగా నిర్వర్తించిన
వాడు గావున ఈమాటచే జ్ఞాపకముచేయుచున్నాడు. ఇది రాముని కృతజ్ఞతను
తెలుపును. మరారియు చెప్పినాడు.—

‘తస్మై సౌమిత్రిమైత్రీ మయ మపహృతవా నాతరం నావిశాయ’ అని.
మధ్యమామృషవృత్తాంతః - కైకేయి మధ్యమాంబ. మధ్యమ యైనను ఇతరలకన్న
ప్రియురాలట—చూ. రిఘు - X - 50.

‘అర్చితా తస్య కాసల్యా, ప్రియా కేకయకంకజా.’

వీరచరితమున కైకేయియెడ ఈ దుశ్చరిత్రమును మోసి, కథను మార్చినను,
భవధూరి ఇందు వాల్మీకికథనే అనుసరించుచున్నాడు. ఇందే అతనికి విశ్వాస

సీతా—ఏసో జటాసంజమణపు త్తంతో. [ఏష జటాసంయమన వృత్తాంతః.]

లక్ష్మణః—(ప్రకాశమ్)

శ్లో. పుత్త్రసజ్జాన్తలక్ష్మీకై ర్యద్వద్ధేత్వాకుభి ర్భృతమ్,

ధృతం బాల్యే త దా ర్శ్యేణ పుణ్య మారణ్యకవ్రతమ్. ౧౫

మును, బహుమానమును. మఱి యందలి మార్పు అందలికి మాత్రమే, 'య తస్య దనుచితం వస్తు నాయకస్య రసస్య వా' అను శాస్త్రమును నిర్వహింపను. ఇట్లు కైకేయివృత్తాంతము గల చిత్తరువును దాటిపోవుట రాముని యుదాత్తచిత్తతన మూచించును.

ఏష జటాసంయమన వృత్తాంతః—ఈ చిత్తరువును అందు వ్రాయబడినది, అదయు ఉదాహరింపఁదగినదే అని. అట్లే గదా—

‘సోఽహం గృహీత్వా నియమం తపస్విజనభూషణమ్

.....

జటాః కృత్వా గమిష్యామి న్యగ్రోధక్షీర మోనయ.

తత్క్షీరం రాజపుత్రాయ గుహః క్షిప్ర ముపాహరత్

లక్ష్మణ స్సోత్సవ శైచర రామ స్తే వాకశో జటాః.”

రామా - అయో - 52 - ౬౨.

శ్లో. ౧౫. పుత్త్ర సజ్జాన్తలక్ష్మీకైః = కొడుకులకు తమ రాజ్యలక్ష్మిని పూనినవారైన, వృద్ధేత్వాకుభిః = ముసలివారై, (వానప్రస్థమును గొన్న) ఇత్వాకువంశరాజులచేత, యత్ = ఏది, ధృతమ్ = ధరింపఁబడినదో - పూనఁబడినదో, తత్ = ఆ, పుణ్యం = పవిత్రమైన, ఆరణ్యకవ్రతమ్ = ఆరణ్యకుల - తాపకుల - వ్రతము, బాల్యే = లేఁబ్రాయమందె, ఆర్యేణ = అన్న చేత, ధృతమ్ = ధరింపఁబడినది.

ఇత్వాకురాజులు ముసలివారై, తమ రాజ్యమును పుత్తుల కప్పగించి, తాము తపస్సుకై - అడవులం జేరుదురు. రాముఁ డన్నతో బాల్యమందే పవిత్రమైన ఆవ్రతముం బట్టఁ బాల్చుడను.

‘వృద్ధేత్వాకుభిః’ - ‘వార్ధకే మునివృత్తీనాం’ రథు.

అస్త్యేతత్ పౌరవాణా మన్త్యం కలవ్రతమ్.

.....

నియ తైకపతివ్రతాని పశ్యాత్

తరుమాలాని గృహీధనన్తి రేషుమ్.”

నీతా—వసా పసన్ణపుణ్యసలిలా భలవళ భాళురహీ. [వసా
ప్రసన్న పుణ్యసలిలా భగవతీ భాగీరథీ]

రామ—దేవి, రఘుకులదేవతే, నమస్తే.

శ్లో. తురగవిచయవ్యగ్రా నుర్వీభద స్సగరాధ్వరే
కపిలమహాసా రోమా త్స్పష్టా నితః ప్రపితామహా,
అగణితతనూపాతం తప్తా తపాంసి భగీరథో
భగవతి తవ స్పృష్టా నద్భి శ్చిరా దుదదీధరత్. ౧౬.

అని సూర్యచంద్రవంశముల రాజుల సచ్చరిత్ర మను కాలిదాసు నుపదేశ
మును తాను వ్యాసవార్మీకులవలన గ్రహించి చేసిదానిని, ఇటు భవభూతియు స్మరించు
చున్నాడు. 'సంక్రాంత...' 'తనంతట సంక్రమించిన' అని కాదు - తాము
వృద్ధులై, యథావిధిగా ఆశీర్వాదపూర్వముగా కొడుకులకు అప్పగించినది ఆలక్ష్మీ
అనియే భావము. అప్పగింపనిరాజ్యము నిలువదు.

భూత్వా చిరాయ చతురస్త మహీసపత్నీ
దాప్యన్తి మప్రతిరథం తనయం నివేశ్య

భర్తౌ తదర్పితకుటుమ్భభరణ సార్థం

కాస్తే కరిష్యమి పదం పున రాశ్రమేఽస్మిక్.

కావ్యం - IV.

అథ స విషయవ్యావృత్త్యా యథావిధి మానవే

నృపతికవదం దత్వా యూనే సితాతపవారణమ్.

రఘు - III - 70.

స రాజ్యం గురుణా దత్తం ప్రతిప ద్యాధికం బభౌ.

రఘు - IV - 1.

'కాల్యే' - ఇది రాముని మనోజయమును నూచించును.

వసా... భాగీరథీ - ఇది తరువాతి చిత్తరువు, మిక్కిలి వ్రాయఁదగినదని వ్రాసి
నది. ఇందు ముచ్చి నేర్పును తోచుచున్నది. చూడఁగానే అభిజ్ఞాతమగుచున్నది
'భాగీరథి' యని. ప్రసన్న పుణ్య సలిలా - తేటయు పవిత్రము నైన జలముగలది.

రఘుకులదేవతే - రఘువంశమువారికి అమె యెట్లు విశేషముగా దేవతయైనదో
అది తరువాతి శ్లోకమున ఉపన్యస్తము.

శ్లో. ౧౬. సగర ఆధ్వరే = సగరుని (యశ్వమేధ) యాగమునందు,
తురగ విచయ క్యగ్రా = గుఱ్ఱమును వెదకుటయందు మిక్కిలియు పనివడిన
వారును, (అందులకై) ఉర్వీభదః = భూమిని త్రవ్వుచున్నవారును, కపిల
మహాసా = కపిలుడను లేజస్సుచేత, రోమాల్ = కినుకవలన, స్పష్టా = కార్చిబైనఁ

సా త్వ ముమ్మ. స్నుషాయాం సీతాయా మరుద్ధ తీవ శివాను
ధ్యానపరా భవ.

బడినవారును, విన, పితామహాకాతన తాతలను, అగణిత తనూపాతః = లెక్కింప
బడని తన దేహవాళము గలవాడై, తపాంపి తప్త్యా = తపస్సులు చేసి, భగీరథః =
భగీరథుడు, భగవతామహిమలుగలతల్లి, పురా=మునుపు, తవ అద్భిః సృష్టాకా =
నీ నీశ్వర తాఁకఁ (తడవఁ) బడినవారిని, - ఆచలువచేత అనుట - చిరాత్ =చిరకాల
మునకు - ఎట్టకేలకు అనుట, ఉదదీధరత్ =ఉద్ధరించును.

ఓ భగవతీ, మునుపు సగరుడు అశ్వమేధమునకై విడిచిన గుఱ్ఱమును,
(ఇంద్రుడవహరింపఁగా) అగపడకపోయినదానిని, వాని కొమాళ్ళు వెదుకఁ
జూచి, భూమిని మిక్కిలి త్రవ్వఁగా, ఆయడుగున తిరుగాడుచున్న తమ గుఱ్ఱముం
గాంచి, దానిచెంత తేజోరాశిగా అగపడిన కపిలమహర్షిని ఆగుఱ్ఱపుదొంగయని
బ్రమసి పరిభవంపఁజోగా ఆయన తన శ్రోధాగ్నిచే వారిం గాల్చి బుగ్గిచేసెను.
వారి యాత్మల నుద్ధరించుటకై, వారి మనుమని కొడుకైన భగీరథుడు పలులెఱంగు
లైన కడింది తపములు గావించి, నిన్ను భూమిపైకి అవతరింపఁజేసి, వారి బూడిద
యొమ్మలపై పాఱింపఁగా, వారికి స్వర్గప్రాప్తి కలిగినది. మాంకమునకు అట్టి
పాతనపు, మహాపరాజివి.

దీన రాముని దేవతాభక్తి నూచితము. కపిలమహాపా = కపిలుని లేజన్ముచే
అనుటకన్నను కపిలుడను లేజన్ముచే అనుట మెఱుగు. 'పాగరులు' సగరునికై
భూమిం ద్రవ్వి కాలిపోయినవారు భగీరథునికి ప్రపితామహులు.

'సగర స్వాసమజ్జస్తు, అసమజ్జా దధాంకుమాక'

దిలీ పాంకుమతః పుత్రో దిలీపస్య భగీరథః.'

స్వర్గం గచ్ఛేయం రిత్యంతం సర్వే మే ప్రపితామహః

రామ. కాల. 42.

'శోషత్ ప్లుష్టాకా' అన్నదానికి తగిన మాటగా 'అద్భిః సృష్టాకా' అనుట.

సా త్వ ముమ్మ - 'సా' అను నిర్దేశము ఇట్టివోట్ల పూర్వము వర్ణించి చెప్పిన
యన్ని విశేషణములను ఆకర్షించును. 'మా భగీరథునిచే అవతారితవై, మా పూర్వు
లను ఉద్ధరించి, అట్లు మాకు కలదేవతవైన' అనుట. శివానుధ్యానపరా - ఇట్లు
అలవోకగా చేసిన రాముని ప్రార్థనను జగత్పతియుత్తరువుగాఁ గొని, భాగీరథి
ఇఁకముందు వివాహిరసీతను కాపాడి నెఱవేర్చును. అట్లు కవి దానికి ఉత్తర
ప్రయోజనమును ఉద్దేశించియున్నాడు.

లక్ష్మణః—అసౌ భరద్వాజావేదిత శ్చిత్రకూటయాయని
వర్తంతి వనస్పతిః కాశీనీతలే వట శ్యామో నామ.

(రామః సస్పృహ మాలోక తే.)

సీతా—సుమరేది ఏదం పృథేసం అజ్ఞాత్యో? [స్మరతి ఏతం
ప్రదేశ మార్యపుత్రః?]

రామః—అయి కథం విస్మర్యతే?

శ్లో॥ అలసలులితముగ్ధా న్యధ్వసజ్ఞాతభేదా

దశిఫిలపరిరమైర్దత్తసంవాహనాని,

వనస్పతిః...వటః శ్యామో నామ - చిత్రకూటమునకు దారి చెప్పవో పెద్ద
గుర్తుగా భరద్వాజులవారు చెప్పినది యీ మఱి - దీనికి ప్రసిద్ధముగా 'శ్యామ' మని
చేరు.

'తతో న్యగ్రోధ మాసాద్య మహాస్తం హరితచ్ఛదం
వివృద్ధం బహుభిర్ వృక్షైః శ్యామం' సిద్ధోపసేవితిమ్
తస్మై సీతాంజలిం కృత్వా ప్రయుజ్ఞో తామః శివః'

రామా - ఆయా. 55.

కాలిదాసును రఘువున దానిని మానలేదు. దానిని మింట తృప్తమునుండి
చూచుచున్నారు, సీతారాములు.

తస్య పురస్తా దుపయాచితో యః
సోఽయం వటః శ్యామ ఇతి ప్రతీతః
రాశి ర్మణీవా మిత గారుడానాం
సపద్యరాగః ఫలితో విభాతి.

దీనినే 'అక్షయవట' మనియు అందురట.

కావుననే దానిని చిత్రగ్రహము చేయుట. 'వనస్పతి' యనగా వూకతో
కాయలు కాచునది - మఱి, అత్తి మొదలగునది. దీనికి తరువాత 'రామః సస్పృహ
మనలోకయతి' - అనుపాదము ఉండనే తగును, సీత 'స్మరతి' అను ప్రశ్నకుం
దగినట్లు.

శ్లో. ౧౩. యత్ర=నిచ్చట - అనగా ఇచ్చట అనుట, అధ్వ సజ్ఞాత
భేదాత్=మార్గము (వడచుట) వలన కలిగిన యలపువలన, అలసలులిత ముగాని =
అలత చెందినవియు నలిగినవియునయ్య (కావుననే) సౌబగారుచున్నట్టియు, పరి
మృదిత మృణాలీ దుర్బలాని = నలిగిన తామరతూండ్లవలె వాడి దుర్బలములై
నట్టియు, అశిఫిలపరిరమైః=నడలని (దీని) కాగిలింకలచే, దత్త సంవాహనాని =

పరిమృదితమృణాళీదుర్బలా న్యజ్ఞకాని

త్వ మురసి మమ కృత్వా యత్ర నిద్రా మవాప్తా. ౧౭

లక్ష్మణః—ఏష విధ్యాటవీముఖే విరాధసంరోధః.

సీతా—అళం దావ ఏదేణ. పెళ్ళామి దావ అజ్ఞఉత్తసహత
ధరిద తాళనెంటాదవత్తం అత్తణో దక్షిణారణ్యపవేసారంభమ్.
[అలా తావదేతేన. పశ్యామి తావ దార్యపుత్రస్వహస్త ధృతతాల
వృన్తాతపత్రం ఆత్మనో దక్షిణారణ్య ప్రవేశారమ్భమ్.]

ఒసంగబడిన పిసికిళ్లుగల యట్టియు, అజ్ఞకాని=పాపము! (నీ) కోమలాంగములను,
త్వం = నీవు, మమ ఉరసి కృత్వా = నా వక్షమునఁ గూర్చి, నిద్రాం అవాప్తా =
నిదురంబొందితివి.

శ్యామమును చేరునప్పటికి సీత చాలదూరమునడిచినందున అలసిపోయినది.
పాపము, ఆమె కోమలాంగములు నలిగిన తామరతూండ్లవలె వాడి వర్షులైపో
యినవి; దాన రామునికి మఱియు అందముగాఁ దోచినవి. అట్లు రామునిం గోరి
లించుకొని అతని యురముననీ, అతని బిగి కాఁగిలులే మార్గాయాసమును, అంగాల
నొప్పులను తీర్చు సంవాహనములు కాఁగా, అట్లే అందే హాయిగా నిద్రవోయినది.
(ఇది నిజముగా మఱపురానిదే!) అక్కణుని యెదురుగాను సీతారాములు ఇట్లు మాట
లాడుకొందురు. అక్కణుఁడు పసివానిక్రింద లెక్క.

విరాధ సంరోధః—విరాధునితోడి యురయిక.—వాఁడు దానిని అడ్డుట
మొదలైనది.

అలం తావత్ ఏతేన—ఇ చెందుట లే, వలదు. 'అలం' నిషేధార్థకము.
భీషణమై వెగులుకొల్పినదగుటచేత. సీతకు ఉద్వేగము కలుగును. రామునికి
విశ్రాంతి మగును.

అర్యపుత్ర హస్త ధృత తాళవృన్తాతపత్రమ్—అర్యపుత్రుఁడు చేతఁ
దార్చిన విసవకజ్జయే నాకు గొడుగుగా నుండిన, అది సీత అనుభవించిన భాగ్యము.
అందుచేతనే ఆవిత్తరువుం జూడ ఎక్కువ కోరిక.

రామః—

శ్లో॥ ఏతాని తాని గిరినిర్ఘరిణీతతేషు

వైఖానసాశ్రితతయాణి తపోవనాని,

నేమ్యాతిథేయపరమా శృమిహో భజస్తే

నీవారిముష్టిపచనా గృహీణో గృహీణి.

౧౮

లక్ష్మణః—అయ మవిరళానోకహనివహనిరస్తరస్నిగ్ధనీలపరి
సరారణ్యపరిణద్ధ గోదావరీ ముఖర కన్దరః సస్తత మభిష్యస్తమాన
మేషుమేదురితనీలీమా జనస్థానమధ్యగో గిరిః ప్రస్రవణో నామ.

ఈశ్లోకము రామభాషితము—

శ్లో. ౧౮. గిరి నిర్ఘరిణీ తతేషు = కొండ సెలయేరుల తీరములందు, వైఖా
నసాశ్రిత తయాణి = వైఖానసవ్రతులచేత ఆశ్రయింపబడిన చెట్లుగల, తపోవనాని =
తపోవనములు, ఏతాని తాని = ఇవి అవే! - మఱువరాని మనోహరములు, అనుట.
యేషు = వేనియందు, అనగా వీనియందు అనుట. అతిథేయపరమాః = అతిథి
సపర్యయే ముఖ్యముగాఁ గలవారై, శమిహః = శమము, (విషయవ్యావృత్తి,) కల
వారై, నీవారి ముష్టి పచనాః = పిడికిలి నివ్వరినే వండుకొనువారైన, గృహీణః =
గృహిణులు, గృహీణో = ఇండ్లను, భజస్తే = పొందియున్నారు.

ఇట్ల కొండలు. వానిపై కొండవాగులు. వానితీరములలో మెండుగా తపో
వనము లున్నవి. అందు చెట్లక్రింద వైఖానసులు. గుడిసెలలో గృహిణులు. వారు
మిక్కిలి శమముగలవారు, పిడికిలి నివ్వరినే వండుకొని (తిను) వారు; విషమ అతిథి
సపర్యమ మానక ముఖ్యముగా ఆచరించువారు.

ఇందు వైఖానసులును గృహిణులును, ఇరు లెఱుంగులవారు చెప్పబడి
వారు. వైఖానసులు ఇండ్లులేనివారు. చెట్లక్రింద కాపురముచేయువారు.
గృహిణులు వడీరములు వేసికొని అందు కాపుర ముందురు. వారు
ఇంద్రియజయముగలవారు. పిడికెడు నివ్వరికన్నను ఎక్కువ వండుకొనరు. మఱి
అతిథేయమే వారి కెట్లు ముఖ్యమగును? అందులకై మఱికొన్ని పిడికిళ్లు వండుదురు.
తాము పిడికిలినియమును పాటించురు. ఇ కెల్ల సీతారాములకు మఱుపురాని
విషయములు.

అయం...గిరిః ప్రస్రవణః - ఇది లక్ష్మణభాషితము. ఇది ప్రస్రవణ మను కొండ.
దీనికి మూడు విశేషణములు - (i) జనస్థానమధ్యగః - జనస్థానమునకు నడుమనుండు
నది. (ii) అవిరళానోకహ...కన్దరః - దాని గుహలు గోదావరిచే మ్రోగుచున్నవి.

రామ:—

శ్లో॥ స్మరసి సుతను తస్మిన్ పర్వతే లక్ష్మణేన
ప్రతివిహితసపర్యాసుస్థయో స్తా న్యహాని,
స్మరసి సరససీరాం తత్ర గోదావరీం వా
స్మరసి చ తదుపాస్తే హ్వావయో ర్వర్తనాని.   ౧౯

‘గుహలు’ అనగా ‘గుహద్వారములు’ అనుట. ఆగోదావరి, చెంగటి యడవులచే ఒత్తిడికలిగియున్నది. ఆ యడవులు చెట్ల దట్టంపు మొత్తముచే సందులేనివై తళి తళిన నల్లగా నున్నవి. అనగా చీకట్లులు కమ్ముకొనుచున్నట్లున్నవి. (iii) సతతం=అనారతము, అభివృద్ధమాన...నీలిమా - వాన కురియుచున్న మేఘములచే, దట్టము సేయబడిన నైల్యముగలది - అనగా మిక్కిలి కార్కనుచున్నది, అనుట. దీనినెల్ల భావించుట కవిప్రతిభ; చిత్రగతము చేయుట ముచ్చి నేర్పు.

శ్లో. ౧౯. సుతను = కుభాంగీ, తస్మిన్ పర్వతే = ఆగిరియందు, లక్ష్మణేన = లక్ష్మణునిచేత, ప్రతివిహిత సపర్యా సుస్థయో = చక్కగా చేయబడిన సేవలచే హాయిగనున్న, (మన) తాని దినాని=అదినములు, స్మరసి = స్మరింతువా? కావపుచే ప్రశ్న. తత్ర = అచట, అనగా ఆకొండచెంత, సరససీరాం = తీయని నీరు గల దైన, గోదావరీం వా=గోదావరినదని సైతము, స్మరసి=స్మరింతువా? తదుపాస్తేఘ = దాని సమీపములయందు, బహువచనముచే పెక్కుచోటుల నని భావము. ఆవయో=మన యిరువురియు, వర్తనాని స్మరిసి? = నడవదులను స్మరింతువా?

లక్ష్మణుడు చక్కగా కుశ్రూప సేయుమండ నీతారాములు అదినా లను అట కడుహాయిగాఁ గడపిరి. చెంతనే గోదావరీ ప్రవాహము, తియ్యని నీళ్లు; దాని సమీపప్రదేశములలో మాటి మాటి వారు వర్తించిన తెలుగులు - విహరవిశేషములు - అన్నియు వారికి ఒక నాటికిని ముఱపువచ్చునవి కావు. ఆయరణ్య వాసమును వారు ఎంతో హాయిగా చేసినారు.

లక్ష్మణేన - సపర్యా సుస్థయో - “తన సర్వం కరిష్యామి” అని ఆసేవలు సేయుటే తనకు అనందమిడునని కోరి వచ్చినాడుగదా తమవెంట లక్ష్మణుడు. సరససీరాం - గోదావరి నీటి తీపు భవభూతి సాంతముగా ఎఱింగి తానును ఇట స్మరించుకొన్నారేమో! ఆంధ్రుడగువా? లేక ఆతీరవాసిమాత్రమా? ‘సుస్థయో’ అనుపాఠము ‘సుస్థయో’ కన్నను శ్రేయము.

అపిచ—

శ్లో॥ కిమపి కిమపి మన్ద మ్మన్ద మాసత్తియోగా
దవిరభితకపోలం జల్పతో రక్రమేణ,
అశిథిల పరిరమ్భ వ్యాప్త తైకైకదోష్టో
రవిదితగతయామా రాత్రి రేవ వ్యరంసీత్.

౨౦

శ్లో. ౨౦. అశిథిలపరిరంభ...దోష్టో=చిక్కని కాగిలింకలయందు పనివడిన ఒక్కొక్క బాహువు (ఇరువురియు రెండుబాహువులు) గర్భి, (కావుననే,) అసత్తియోగాత్=చేరిక పెంపున కూడుటవలన, అవిరభిత కపోలం=ఒకరి చెక్క మఱియొకరి చెక్కనకు సందులేక అనించయున్నట్లుగా, (కావుననే) మన్దం మన్దం = మెల్లమెల్లగా, కిమపికిమపి = ఏమేమో, అక్రమేణ=ఒక వరుసయనునది లేక, ఒకరిమాట ఒక సంగతి ముగియక మునుపే మఱి యొకరు మఱియొక సంగతి తొడంగుచు, జల్పతో=మాటలాడుకొనుచున్న (మనకు,) అవిదిత గత యామా = ఎఱుంగబడకయే, అనగా మన పరావననే, కడచిపోయిన జాములు గలవై, రాత్రిః ఏవ=రాత్రియే, వ్యరంసీత్=తుదముట్టెను.

రాముడు ఒక్క చేతితోడనే సీతను, సీతయు ఒక్క చేతితోడనే రాముని మాటిమాటికి జాటిపోనీక సవరించుచు కాగిలింపుకొన్నారు. అట్లు ఒకరి తల్తుకు ఒకరు ఒత్తిగిలి మ్మెయిమెయినున్నందున చేరువచే ఒకరి చెక్కిలి ఒకరి చెక్కిలికి సందు లేక అనిపోయినది. కావున మెల్లమెల్లగా వారు ఏమేమో, ఒకటి ముగిసిన తరువాత ఒకటి యని కాని, ఒకరు ముగించిన తరువాత ఒకరు అని కాని, వరుస పాటింపక గొణగొణ మాటలాడుకొనుచునే యున్నారు. మాటలు ముగియలేదు. జాముజాముగా రాత్రి దాటిపోవుచున్నను వారికి తెలియనేలేదు. ఇంతలో వారికి తెలియకుండనే తెల్లవాటిపోయినది.

ఇది మిక్కిలి స్వభావోక్తిగా నున్నది. కవి యసాధారణ ప్రజ్ఞను నూచించును. ఇది చాల ప్రసిద్ధశ్లోకములలో ఒకటి. యువతీయువకుల రాత్రి విస్రంభపు తేజాంతము అతి రమణీయముగా ఇందు వర్ణితము. ఈయొక్కశ్లోకమున కాలిదాస భవభూతుల కవనముల తారితమ్యమును రసీకప్రకాంధులు పరిగణించివారు. భవభూతి తన యీ యుత్తరచరితమును, 'దీనిని రవంత చూడవయ్యా, చూచి నీకు తోచినమాట చెప్పు' అని కాలిదాసుకడకు శిష్యునిచే పంపె ననియు, కాలిదాసు తాను కాంతతో సరసగోష్ఠిలో నుండియే, శిష్యుని చదువరా యని, తన లీలల

లక్ష్మణః—ఏమా పశ్యవట్కాం శూర్పణఖా.

సీతా—హా లజ్జకీత్ర, ఏత్తిఅం దే దంసణం. [హా! ఆర్య పుత్త్ర! ఏతావ స్తే దర్శనం!]

రామః—అయి విప్రయోగత్ర స్తే! చిత్ర మేతత్.

సీతా—జహతహవా హోదు. దుష్టణో అసుహం ఉప్పానది. [యథా తథావా భవతు. దుర్జనోఽసుఖ ముత్పాదయతి.]

పరావనంబోరేనే యుండెనయు, పరనము ముగిసెనయు, అంతట సరే, నీవిక చోరా అని ఆశిష్యం బంపివై చెననియు, భవభూతి అప్రత్యాగతుని 'ఏమిరా, ఏనున్నాఁ దాయన' అని యడుగఁగా, శిష్యుఁడు "అయన ఏమియు అన లేదు - అయన దీనిని విన్నట్లే లేదు. ప్రియురాలి చేతి తమలపు మడుపు లందుకొను చున్నపుడుమాత్రము, నేనును 'కిమపి కిమపి' శ్లోకముం జదువుచుండగా, 'అత్ర లిందు ర్విశిష్యతే' అని ఒకమాట అన్నాఁడు. నున్నము ఒకచుక్క ఎక్కువ వూసినావుగదే - అని కాంతను మందలించినాఁడు అనుకొన్నాను. మఱి యొక్క మాటకూడ అనలేదు." అని శిష్యుఁడు చెప్పెననియు, అట్లుగా! అని భవభూతి ఆ తన శ్లోకముం జూచుకొని, ఆరరే, ఇందు నేను 'రాత్రి రేఖం వ్యరంసీత్' అని రచించితిని, 'ఏవం'లోని 'లిందువు' 'నున్న' ఎక్కువ - 'నీవ' అని యుండఁ దగును అని దానికి కాళిదాసు దిద్దుపాటు - అని గ్రహించి సంతసించి అట్లు దిద్దు కొనెను - అనియు కథ యల్లినారు. కాళిదాసభవభూతులు కాలముచే కడు విత్ర కృష్టాంతరు అని చరిత్రకారుల నిర్ణయము. కావున ఈకథ యబద్ధము. మఱియు మహానుభావుఁడు భవభూతి 'వైదగికి' తన ప్రసిద్ధిని తాన చెప్పుకొన్నవాఁడు ఇటు తానై 'ఏవ'ను వ్రాయ నేరనివాఁడు కాఁడు. మఱి యిందు మూచన యేమనఁగా కాళిదాసునకును భవభూతికిని కవిత్వలో వాని ఇంతటిది అని సుచమత్కార ముగా, వ్యంగ్యభంగిచే ఎవఁడో సహృదయుఁడు తెలుపుట. మఱియు 'వం'ను లిందువుతో కాక 'వమ్' అని వ్రాయుట శ్రేయమును. 'అపక్తియోగాత్' అను పాఠము మందము. ఇట 'అసత్తి' చెప్పఁదగును, అట్టి జల్పనమునకు ఆ మిక్కిలి చేరువు. ఈశ్లోకము సంభోగశృంగారమునకు దశరూపకమున ఉత్తాహృతము.

ఈ కాళిదాసీయుంగనుఁడు - రఘు - XIII - 85.

అత్రానుగోదం మృగయానివృత్త -
సరజ్జనాతేన విసేకభేదః.

రాము:—హస్త! వర్తమాన ఇవ మే జనస్థానవృత్తాంతా!

లక్ష్మణ!—

శ్లో॥ అభేదం రక్షోభిః కనకహరిణః చృద్భవిధినా

తథా వృత్తం పాపై ర్వ్యథయతి యథా ఖలిత మపి;

జనస్థానే శూన్యే వికలకరణై రార్యచరిత్రై

రపి గ్రావా నోది త్యపి దళతి వజ్రస్య హృదయమ్. ౨౧

రహస్యదుత్సర్జ నివర్ణమారా

స్మరామి వానీర గృహేషు నుప్తః.

ఇటను, ఉత్తరోత్తరము ఇట్టియెడను భవభూతికల్పనకు ఇది యెంత ఉత్తాపకమా!

పశ్చాత్కట్యాం కూర్పణా - ఇది అచిత్తరువు. చేటలనంటిగోళ్లతో కూర్పణలు తెలియుచున్నది. పంచనటియు - చిత్తరువునకు మిక్కిలి తగినది.

హ, ఆర్యపుత్ర, ఏతావత్తే దర్శనమ్ - ఇది ప్రకృతపుత్ర జెట్టకును నూచక ముగా నీత నోట వచ్చిన మాటయు నగునా? ఆకథలో ఇట్లనుట ఇంకను ఈ కూర్పణలు చాడి చెప్పినంతనే రావణుడు వచ్చి నీతను హరించుకొనిపోవును గదా! 'అయి' అని శోమలామంత్రము - ప్రియా - అన్నమాట. చిత్రం ఏతత్ - ఇది చిత్తరువు. యథా తథా వా భవతు=ఎట్లులెనను కానీ, ఏదైనను కానీ. దుర్జనః - కూర్పణలుబోసింది. రా - హస్త - అయ్యో. నీతకుబోలెనే, రామునకును ఈచిత్ర దర్శనమున, స్మారితములై అప్పటి దుఃఖభావములు పైకొనుచున్నవి. కాలిదాసన్ననో

తయో ర్యథాప్రార్థిత మిన్ద్రియా రా వాసేదుషోః సద్యసు చిత్రవత్సు

ప్రాప్తాని దుఃఖా న్యపి దణ్డకేషు సంచిన్త్యమానాని సుఖా న్యభూవన్.

రఘు - XIV - 25.

అన్నట్లు ఇట్టి చిత్రదర్శనము సుఖకారణ మనెను. ఆతలంపును న్యాయ్యమే, సరసమే. ఈతలంపును న్యాయ్యమే, సరసమే, మఱి భవభూతి దీనిని ఇట్లు కల్పించుట కరుణోత్తరమైన తన వస్తువునకు తగిన సీతకం జేయుటకు.

శ్లో. ౨౧. అథ=ఇటుతర్వాత, ఇదం=ఇది - ఈవృత్తము అనుట. ఏ దనంగా పాపై=ఖలులగు, రక్షోభిః = రాక్షసులచేత, హ్రారాత్మ్యులచేత అనుట, కనక హరిణ చృద్భవిధినా=బంగారులేడి యను మిష ప్రయోగించుటచేత, తథా వృత్తం=అట్లు కానింపఁబడినది, యథా = ఎట్లునగా, ఖలితం అపి = (అది) కడిగివేయఁబడిన దైనను - పూర్తిగా ప్రతిక్రియ చేయఁబడిన దైనను అనుట. వ్యథయతి = వెత కలిగించుచునేయున్నది - స్మరణచేత సయితమును. శూన్యే = (నీతలేక) పొడువడిన,

సీతా—(సాస్రమ్ అత్యగతమ్) అమ్మో! దిగలరఉలాణందో
ఎవ్వం మహా కాళదానా కిభిట్టతనీ. [అహో దినకరకులానందన ఏవం
మమ కారణా జ్ఞిష్ట ఆసీత్.]

లక్ష్మణ!—(రామం నిర్వర్ణ్య, సాస్రమ్) ఆర్య, కి మేతల్ ?

జనస్థానే=జనస్థానముందు, వికలకరణై=ఇంద్రియములు పాటవముం గోలుపోయిన,
ఆర్యచరితై=అన్న చేష్టలచేత, అపి గ్రావా=రాయిసైతము, రోదితి=ఏడ్చును, అపి
వజ్రస్య హృదయమ్=హీరమణియంతర్భాగము సైతమును, దళితి=చీలును!

అథ ఇదం - అని తగువారి చిత్తరువే కాబోలు ఇది. బంగారులేడిరూపాన
(మారీచుడు) రాముని ఎలయించుకొని పోవుట - చూరాన దానిని ఆతఁ డేయుట.
ఆతఁడు రామునిగొంతుంబోని గొంతున 'లక్ష్మణా' అని కయ్యడి నేల కొరగుట,
లక్ష్మణుఁడు సీతాప్రేతుఁడై సీతను ఒంటిగా దించి రామునికడకువచ్చుట, ఇంతలో
రావణుఁడు రాముని కుటీరముం జూచి సీతను హరించుకొనిపోవుట, రాముఁడు
ఎకాయేకి అటకు వచ్చి సీతం గానక అత్యంతదుఃఖమున మునుంగుట! ఇంతకన్నను
కరుణతర సంవిధానమును, అదికవి కన్నదానిని మఱి ఏకవియు గననేరఁ డన
వచ్చును. 'అపి గ్రావా రోది' తీత్యాది భవభూతివాక్యమును వాల్మీకిం గూర్చిన
మైముఱచిన మెచ్చుకొలుంగాఁ గొనఁదగును. మఱి దీనిని గోవర్ధనాచార్యులు
ఉత్తరచరితమునందలి 'ఏకారసః కరుణ ఏవ' ఇత్యాది ఘట్టములకు చిత్తమున
అలరి భవభూతిభావతిని విశేషించుటకే వినియోగించినాఁడు!

'భవభూతేః సంబన్ధా ద్భూధరభూ శేవ భారతి భాతి!

ఏత త్కృత కారుణ్యే కి మన్యథా రోదితి గ్రావా?' అని.

భవభూతి సంబంధమువలన భారతి కొండపుట్టువుగానే భాసిల్లుచున్నది! అట్లు
కాదేని ఆతఁడు కూర్చిన కారుణ్యమున కిల ఎటువలె ఏడువనేర్చును? ఇందలి
భావనాధీరత మహాకవితన, మహాప్రతిభను చెప్పుచున్నది.

'అహో, దినకరకులానందనః ఏతావత్ మమ కారణాత్ క్లిష్ట ఆసీత్' - ఇది
సీతకు అత్యగతము గనుక, ఈపాతము సాధియ మగును. దినకరకులమువారికెల్ల
ఆనందము కలుగఁజేయువాఁడు నా (యొక్కతె) కోసము ఇంత పెల్లిదముగాఁ
దెల్లడిల్లినాఁడు - అని అక్రవులు. ఆయనదుఃఖమునకై తాను వగచుచున్నది.

ఈఘట్టము సృతికి రాఁగానే రామునికి అపుకొనరాని యేడ్పు వచ్చినది.
దానినే లక్ష్మణుఁడు చెప్పుచున్నాఁడు. ఇది యాతని రామతత్పరతను నూచించును.

కిం ఏతల్ - ఏమియిది? - అనఁగా నీయందును, ఇప్పుడును, ఇదితగునా అనుట.

శ్లో అయం తే బాహ్మణుః స్తుతిత ఇవ ముక్తామణిసరో
 విసర్పక్ ధారాభి ద్దుతతి ధరణీం జన్మరకణః;
 నిరుద్ధోఽప్యవేగ స్ఫురదధరనాసాపుటతయా
 పరేషా మున్నేయో భవతి చ భరాధ్మాతహృదయః. ౨౨
 రామః—వత్స,

శ్లో. తత్కాలం ప్రియజనవిప్రయోగజన్మా
 తీవ్రోఽపి ప్రతికృతివాఙ్మయా విసోధః,
 దుఃఖాగ్ని ర్మనసి పున ర్విపచ్యమానో
 హృన్మర్మవ్రణ ఇవ వేదనాం తనోతి. ౨౩

శ్లో. ౨౨. అయం=ఇదిగో ఈ, తే బాహ్మణుః=నీ కన్నీటి ప్రవాహము, స్తుతితః ముక్తామణిసరః ఇవ=తెగిన ముత్తెపుముఖం చేరువలె, ధారాభిః ధరణీం విసర్పక్=ధారలుగా నేలపైన వ్యాపించుచు, జన్మరకణః=బిందువులుగా చెదరి నదై, లుతతి=దొరులుచున్నది. ఆవేగః=సంభ్రమము, నిరుద్ధః=అపి=అడ్డఁబడినదైనను, ధర ఆధ్మాతహృదయః=పెక్కువచే నింపఁబడిన మనస్సుగలదై, స్ఫుర దధర నాసా పుటతయా=అదరుచున్న అధరమును ముక్కుదొప్పలును కలదగుటచేతి (కలవాడవగుటచేత,) (అది ఆయావేగ కార్యము) పరేషాం=ఇతరులకు, మాకు అనుట, ఉన్నేయః భవతి చ=ఊహింపఁదగినది అగుచున్నది. రామని యీ యావేగము ఎంతచాపకు అంత గాలి అన్న టున్నది.

అన్నా, ఏమి యిది! ఇట్లేడుచున్నావు! నీకన్నీటి ప్రవాహము పెరిగిన ముత్తెపుఁ చేరువలె ధారలుధారలుగా నేలపై బడి బిందువులుగా చెదరి దొరులుచున్నది. నీ దుఃఖసంభ్రమమును నీవు ఎంత అడఁచుకొన్నను, అది నీ హృదయము నిండి పోయి, నీపెదవి ముక్కుదొప్పల యదరుచే మాకు ఎఱుంగనగు చునే యున్నది!

ఎంత ధీరోదాత్తుఁడును ఎంతటి గాంధీర్యముగలవాఁడును, ఇట్టి సమయ మన దుఃఖమును ఆపుకొనఁజాలఁడు. ఇది స్వభావోక్తిగా నున్నది!

శ్లో. ౨౩. తత్కాలం=ఆ సమయమునందెల్ల, ప్రియజన విప్రయోగ జన్మా దుఃఖాగ్నిః=ప్రేయసిం బాయుటవలన కలిగినదైన యగ్నింబోలిన దుఃఖము, తీవ్రః అపి=తీవ్రమైన దైనను, ప్రతికృతి వాఙ్మయా=పగతీర్చుకొను నాసచే, విసోధః=ఓర్చుకొనఁబడినది; పునః=(ఇపుడు) మఱల, మనసి విపచ్యమానః=మన

సీతా—హద్ధి! హద్ధి! అహం వి అదిభూమిం గ దేణ రణరణ
ఏణ అజ్జఉ త్తసుణ్ణం విల అత్తాణం పెళ్ళామి. [హాథిక్! హాథిక్! అహ
మ ప్యతిభూమిం గ తేన రణరణకేన అర్యపుత్త్ర)శూన్య మివ
అత్మానం పశ్యామి.]

లక్ష్మణః—(స్వగతమ్) భవతు, అన్యతః కీపామి. (చిత్రం
విలోక్య) (ప్రకాశమ్) ఆ తైత న్నన్యస్తరపురాణస్య గృధ్రరాజస్య
నున పరిపాకముం జెందుచున్నది, (విపచ్యమానః = సెలవేయుచున్న.) హృన్య
ర్మవ్రణ ఇత = హృదయపుటాయమునందలి గాయమువలె, వేదనాం = బాధను,
తనోపి = (మిక్కిలిగా) కలిగించుచున్నది.

(ప్రేయసిం బాసిన యాదుఃఖము అగ్నివలె అతితీవ్రమైనను ఆ సమయమున,
దానిం గలిగించిన యాభార్యాహ ర్తపై పగతీర్చుకొనునాసచే ఓర్పుకొనబడెను.
అది యిప్పుడు మఱి తలఁపునకు వచ్చి, అఁపుకొనరాక, హృదయములో ఆయమున
మఱి సెలవేసిన గాయమువలె నై, తీరిని వేదనం గలిగించుచున్నది.

ఆపూర్వవియోగముం గూర్చిన యాభావమునే ఇంకను వివరముగా భవ
ధూతి కామునిచే చెప్పించును—III = 44.

‘ఉపాయానాం భావా దవిరత విసోదవ్యతికతో,

విమర్షే ర్వీరాణా జ్జగతిజనితాత్యద్భుతరసః,

వియోగో ముగాఢ్యః స ఖలం రిపుపూతావధి రధూతః;

కథం తూష్ణం సహ్యా నిరవధి రిదానీ స్త విరహః?’

రామునికి ఇప్పు డీదుఃఖము అవశకునముగానే తోచుచున్నది; భావివియోగ
మాచకమై పైకథను ఆకరించుచున్నది. హృన్యర్మవ్రణ - దేహమున 108 మర్మ
ములు - ఆయములు ఉన్నవి. అందు ఎందును పూతము ప్రాణహర మైనను కాలభేదము
ఉండును. హృదయమందలి యాయమునందలి గాయము సద్యఃప్రాణహరమగును.

అతిభూమిం గ తేన = మేర మీటి పోయిన, రణరణకేన = వియోగదుఃఖము
చేత, దానివలని వణఁకుచేత - అర్యపుత్రకూన్యనై ఉన్నా నని నాకు తోచు
చున్నది. అత్మానం పశ్యామి = నన్ను తలంచుకొనుచున్నాను. సీత యాచిత్ర
కృత్రియు చెట్టుకు నూచకమే.

‘కీపామి’ - అనగా దుఃఖమునుండి కృతేజ్జతకు మరలించుచున్నాడు.
మన్యస్తర పురాణ గృధ్రరాజస్య - ఒక మన్యస్తర మనగా 43,20,000, నలు
వదిమూడులక్షల యిరువదివేల యేండ్ల కాలము. కాశ్యపుని భార్యలలో తామ్ర
ఒకరే. తామ్రకు మునిమనుమరాలు వినత, వినతకొడుకులలో అరుణః దొకడు.

తత్రభవత స్తాతజటాయుష శ్చరిత్ర విక్రమోదాహరణమ్.

సీతా—హాతాద! నివృత్తో దే అపచ్ఛసజేహా. [హాతాత నివృత్తస్తే అపత్యస్నేహా.]

రామః—హా తాత కాశ్యప శకుంతరాజ, క్వ పున స్త్వాద్వ శస్య మహత స్తీర్థభూతస్య సాధో స్సమ్భవః

అ యరుణునికిం గొడుగు జటాయువు. కాపున పెక్కు వేలయేండ్ల వయసువాఁడగును. ఒక మన్వంతరమే, మన్వంతరముతో బ్రదికినవాఁడు - అంత పురాణుఁడు ముసలివాఁడు, కాదా ప్రాతవాఁడు - అనుభవకాలి, గౌరవార్హుఁడు. ఈవైవస్వత మన్వంతరారంభమున జటాయురుత్పత్తిని అనుకొనియు ఇట్లు చెప్పఁదగును. తాతం - నాయన గారికి దశరథులవారికి మిత్రుడైనందునను 'నాయన' అని యీత్యవహరము కాఁదగును. చరిత్ర విక్రమోదాహరణమ్ - పనులయొక్కయు పరాక్రమముయొక్కయు ఉదాహరణము - అనఁగా చిత్తరువున వ్రాయఁబడియున్న దనుట.

నివృత్తస్తే అపత్యస్నేహా - నిరూఢ అనియు పాతము, క్రేయము. వీరిద్దఱ (మగుమా) యందలి పక్షపాతమును చక్కఁగా తెలివేర్పిలిచి - మాకుఁ గాఁపుగా మాచెంతనే కొండకొమ్మన కాపురముంటివి. తరువాత సమయాన నన్నుం గావ పోరాడి అగువులనే పాసితివి - ఇంతకన్న నిర్వాహము ఉండునా? 'నిరూఢము కావించితివి' - గట్టిగారుజువుచేసితివి, ప్రాణములంగూడ ఒడ్డి; మాచెంతనే కాపురము ఉండియు - చూII - ౧౬.

‘అన్యై వాసీ నృహతి కిఖరే గృధ్రరాజస్య వాసు

త స్యాధస్తా ద్వయ మపి రతా స్తేషు పర్వోటకేషు.’

తీర్థభూతస్య = పవిత్రుడైనవాఁడు. సాధోః = మంచుగుణములుగలవాఁడు - నాయనకు సాటి. కాపుననే తన చేలిమిఁడుగా ఆతనికి దహనసంస్కారము గావించి—

మయా త్వం సమనుజ్ఞాతో గచ్ఛ లోకా నమ త్రయా

గృధ్రరాజ, మహాసత్త్వ, సంస్కృత శ్చ మయా, రజ - రామా ఆర. 68 అని ఆపునరావృత్తిసానమునకుం బంపినాఁడు!

దనుక బన్ధాధిష్ఠిత - దనుక బంధుఁడు వసించుచున్న, సిద్ధశబరీ - సిద్ధ యనఁగా తపఃసిద్ధిగఁగి.

అత్మణః—అయ మసౌ జనస్థానపశ్చిమః కఙ్గావాన్నామ దను
కబద్ధాధిష్ఠితో దణ్డకారణ్యభాగః, త దిద మమువ్యవరిసరే మతక్లా
శ్రమపదం, ఇయం శ్రమణానామ సిద్ధశబరీ, త దేత త్పమ్పాధి
ధానమ్ పద్మసరః.

సీతా—ఎత్త కిల అజ్ఞాతేణ విసజ్జదామరిసధీర త్తణం పముక్క
కణ్ఠం పరుణ్ణం ఆసీ. [అత్ర కిల ఆర్యపుత్రేణ విస్మయమర్హధీరత్వం
ప్రముక్తకణ్ఠం ప్రరుదిత మాసీత్.]

రామః—దేవి, రమణీయ మేతత్ సరః.

శ్లో. ఏతస్మి నృదకలమల్లికాక్ష పక్ష

వ్యాధూత స్ఫుర దురుదణ్డపుణ్డరీకాః.

విస్మయమర్హ ధీరత్వం - పగ వానిమీడి కోపమును స్వాభావిక ధైర్యమును
(=నిబ్బరమును) మాని రాముడు అట్లు ఏదైనని ఆమె ఎట్లు ఎఱుగును ?
ఊహయా? కాదు. లంకనుండి ఆయోధ్యకు పుష్పకమున మరలుచో దారిలోని
విశేషములను తనకు అనుభూతపరిచితులను రాముడు సీతకు చూపుచుండెను.
అప్పుడు పంపను ఇట్లు చెప్పుచుం జూపెను—రామా—యుద్ధ - 127 - 3౫.

ఏమి సా దృశ్యతే పమ్పా నళినీ చిత్రకాననా

త్యయా విహీనో యత్రాహం విలలాప సుదుఃఖితః.

అటనే రఘువులో పంప, అందు నీరు సారసములచేతను వానీరములచేతను
మఱుగుపడియుండగా దానిని తాను దృష్టిని నిగిడించి చూడవలసినవైనను.
ఇటనో కవలయములకు పుండరీకముల మఱుగు.

ఉపాస్త వానీరవ నోపగూఢా న్యాలత్య పారిష్లవ సారపాని

దూరావతీర్ణా పిబ తీవ ఖేదా దమూని పమ్పాసలిలాని దృష్టిః.

రఘు - xiii - 80.

రాముడు పంపను పరకాయించి చూచుట విరహదుఃఖాపనోద్ధార్థము.

శ్లో. అర. ఏతస్మిక్ = ఇందు, మదకల మల్లికాక్ష పక్ష వ్యాధూత స్ఫుర
దురుదణ్డ పుణ్డరీకాః = సంతసముచే క్రుశ్కుచు కూయుచు నున్న నల్లని ముక్క
లును నల్లని పాదములును గల మల్లికాక్షముల రెక్కలచే నెట్టుబడినవై కద
లుచు నూగుచు నున్న లావు కూండనొప్పు తెల్లతామరలుగలవైన, కవలయినః =

బాష్పామ్మ, పరిపతనోద్గమాస్తరాశే

సందృష్టాః కువలయినో భువో విభాగాః.

౨౪

లక్ష్మణః—అయ మాగ్యో హనూమాన్.

కలువలకు తావలములయిన, భువః విభాగాః=ప్రదేశముల భాగములు, బాష్పామ్మః పరిపతనోద్గమాంతరాశే = కన్నీళ్ళు రాలి మరల పొడము వంతరమునందు సందృష్టాః=కాంచబడినవి.

ఈ పంపలో మల్లికార్జునులు సంతసమునం ద్రుక్కుచు కూర్చును ఈదు చుండెను. లావు కానులు గల తెల్లదామరల గుబురు లుండెను. వాని లావు తూండ్రుల మల్లికార్జునులు తెక్కలం గొట్టి ఇటునటు జోపఁగా, వాని మాటున నున్న కలువతండముల తావులును కాననగుచుండెను. అట్టి యాసరస్సుం జూచు చుండ నాకు నిరంతరముగా కన్నీళ్ళు పొడముచు రాలుచు నుండెను.

కలువ తండముల యాకులు నాళములు పూలు అన్నియు చిన్నవిగను సన్న విగను నుండును. తెల్లతామరల తండముల యాకులు నాళములు పూలు అన్నియు పెద్దవిగను లావైనవిగను నుండును - కావున పూర్వములు ఉత్తరముల మాటునం బడియుండును. వీనిని మల్లికార్జునులు తెక్కలతో నెట్టివెచినపుడు, అదరు తూండ్రులతో ఆతామరలు సందీయఁగా, ఆ కలువతండములు బయటపడి కను పండువు సేయును. మల్లికార్జునుల యీశలు, పుండరీకముల వ్యాధూతాప సరణములు, కువలయవద్భాగములు అన్నియు కనుపండువులే, ఉద్దీపకములే, ప్రశోదనముం గలిగించునవే. కువలయవంతములుం గల వనియు, పుండరీకము లను అట్లు విశేషింపకున్న ఇవి బయలుపడవనియు 'వ్యాధూతి' ఇత్యాది దీర్ఘ విశేషణము. ఆయంతరాళమునం జూచితి నవఁగా నిరంతరము ఏడ్చుచుం జూచుచు నుంటిని అనుట.

‘ఏషా ప్రసన్న సలిలా పద్మసీలోత్పలాయతా

హంసకారణానాకీర్ణా పమ్నా సౌగంధికాన్వితా.’ రామా - కిష్కి - 1.

ఈ శ్లోకము కవికే ప్రియమగుటచే ఇందే కాక, దీనిని మాలత్యుండును ఒకానొక పద్మ సోవర్ణ నమున, తు చ తప్పవండ, చెప్పినాడు. IX - 14. ఐనను నాలవపాదమునమాత్రము వేలు పాతము ‘దృశ్యంతా మవరహిత క్రియో విభాగాః’ అని. కువలయములు లేవు.

ఆశ్యా హనూమాన్ - పూజ్యాడు - మహాత్ముఁ డగుటచేత. చిర నిర్విణ్ణ జీవ లోక సముదరణ గురూపకారీ - చిర కాలము నిర్వేదము (దుఃఖము) చెందిన ప్రాణి

నీతా—ఏసోసో చిరగివ్వెట్లాజీవలోల సముద్ధరణగురూపరీ
మహాభాట మారుదీ. [ఏష స చిరనిర్విణ్ణ జీవలోక సముద్ధరణ
గురూపకారీ మహాభాగో మారుతిః.]

రామః—

శ్లో॥ దిష్ట్యా సోఽయం మహాబాహు రజ్జనానన్దవర్ధనః!

యస్య వీర్యేణ కృతినో వయం చ భువనాని చ! ౨౫

కోటిని ఉద్ధరించుటచే మహాపకారము చేసినవాడు - లోకమున తన్ను ఉద్ధరిం
చుట ఎల్లవారిని ఉద్ధరించుటగా తోచును, తనకు ఉపకారి లోకమున కెల్లను
ఉపకారి అని తోచును. కావున ఇది తన్నుంగూర్చిన విశేషమును సామాన్యము
చేసిన తెలుగు. స్త్రీజనము ప్రాయశముగా ఇట్లు పలుకును. రావణుడు 'లోక రాజ
ణుడు.' వానిచే లోకము 'చిరనిర్విణ్ణము.' వానిం జంపుటకు ముఖ్యకారణమైనందున
ఇట్లు భావించి 'జీవలోక...రీ' అన్నది సీత, యనుట అంతి సరసము గాదు. మహా
భాగః మహామహుడు. సీతకుఁ గల కృతజ్ఞత నూచితము.

శ్లో. ౨౫. దిష్ట్యా=సంతోషము! సంతోషము! సః ఆయం మహాబాహుః =
అతఁడే ఆమహాభుజుఁడే, ఇతఁడు. ఆజ్ఞనానన్దవర్ధనః = అంజనాదేవి కొమారుడు.
యస్య=ఎవనియొక్క (ఇతనియొక్క అనుట.) వీర్యేణ = బీరముచేత. వయం చ =
మనమును, భువనానిచ = (ఎల్ల) భువనములును (అనఁగా అందలివారును,) కృతినః=
కృతార్థము, ధన్యులము.

ఆహాహా, ఈతఁడు ఆమహాభుజుఁడు, అంజనేయుఁడు. ఈతనిబీరముచే ఉప
కృతులమై మనము ధన్యుల మైతిమి. అట్లే ఎల్ల భువనములలోని వారును.

ఇది రాముని కృతజ్ఞతావాక్యము. భువనాని చ - అని శ్రీరాముఁ డనుట
ఇతఁడు ఎల్ల లోకములకు వీడ కలిగించుచున్న రావణుని వధకును సహాయుఁ
డగుటచేత. మహాబాహుః - చిత్తరువున అట్లు వ్రాయఁబడియున్నాఁడు. ఆహా ఈ
చేతులతో ఈది దాటినాఁడు కాఁబోలు సముద్రమును అన్నట్లును, సర్వకార్యము
లును వానితో సాధించినాఁడుకాఁబోలు అన్నట్లును - కూర్చుంటిరేకము. భవభూతి
శ్రీరామమహావీరచరితముం గూర్చి 'తే నేద ముద్భృత జగత్ప్రయ మన్యు
మూలమ్' అనెను గదా. లోకోద్ధారకుఁడును విశ్వసంస్తూయమానుఁడును అగుటచే
ఆజ్ఞనానన్దవర్ధనః - తన తల్లికి ఆనందవర్ధనుఁడనుట.

సీతా—వచ్చు, ఏసో కుసుమిత కలబాబ తరు తండవిత వర హిణో కిం గామ హేట గిరి? జగ్గ లిణహావసోహగ్గ మే త్తపరి సేసధూ సరసిరి ముచ్చంతో తువ పరుణ్ణెణ ఓళంబిదో తరులలే అజ్జపుత్తో అలిహిగో. వ్రతస్స ఏష కుసుమిత కదమ్మ తరు తాణ్ణవిత బర్హిణః కిన్నామథేయో గిరిః, యత్రానుభావ సౌభాగ్యమాత్ర పరిశేషధూ సరశ్రీః మూర్ఛం స్వయా ప్రగుదితే నావలమ్మిత స్తరుతలే ఆర్య పుత్ర అలిఖితః?]

అత్యుణ్ణ—

శ్లో. సోఽయం శైలః కకుభసురభి ర్నాల్యవాన్నామ యస్మి
స్మిల స్మిన్ధ శ్చ)యతి శిఖరం సూతన స్తాయవాహః,
ఆ ర్యే నాస్మిక్...

ఏష కుసుమిత కదమ్మతరు తాణ్ణవిత బర్హిణః - ఈచిత్తరువులం దెల్ల ముచ్చిసేర్పును భవభూతి ఎఱింగించుచునే యున్నాడు. దాన తన చిత్రకర్మ రసికతయు. చూడఁగానే కడిమిచెట్లయియు, అందు పూత యనియు, వానిపై గెముళ్లు తాండవించుచున్నవనియు తెలియుచున్నది. దీనిచేత వర్ణామము. దాననే సీతావియుక్తి, రామునికి మూర్ఛాదికమును, దాన అత్యుణ్ణుని యేడ్చును. 'అను భావ సౌభాగ్య మాత్ర పరిశేష ధూసర శ్రీః' - 'అనుభావో భావబోధకః' - రూప మాత్రమునం దోచు మహిమ; స్వాభావికమైన తేజస్సు - సౌభాగ్య = స్వతఃసిద్ధ మైన యందము, అవి మాత్రము మిగిలియున్నట్టిదియు, ధూసరమైనదియు = మాసి నదియు - నగు మేనిసిరిగలవాడు. స్వభావముచే చిత్తవికారములు సులభమైనట్టిది సీత; అందును విశేషముగా ఇట్టిసమయములందు. అట్టి యామెచేత, అట్టి యవస్థ కెరిన రాముని చూచుచుండఁగా, ఈకొండ పేరేమి? అని యడిగించుట ఇటు చాల మందము! ఇట్టివానిని అత్యుణ్ణునిచేత చెప్పించి, దాని విన్నందులకు తగిన మాటలను సీతచేత పలికించి యుండఁదగును. కాదా ఇట్లు సమాధానపడఁ దగును. ఆకొండపేరు జ్ఞప్తియుంచుకొనఁ దగినది. ఇటు తనతోడి విరహమును ఓర్వఁజాలక రాముఁ డట్లాయెను గదా.

శ్లో. అఽ. ఆయం = ఇది, స్తైలః = ఆకొండ, కకుభ సురభిః = కొండ మల్లెలతో పరిమళించునట్టిది, మాల్యవాక్ నామ = మాల్యవంతులను పేరుగలది. యస్మిక్ - దేని (=దాని) మీఁద, శిఖరం = శిరమును - కొమ్మును, సీలః = నల్లనిదియు

రామ:—

విరమ విర మాతః పరం న క్షమోఽస్మి;
ప్రత్యాస్తృత స్స పున రివ మే జానకీప్రియోగః. ౨౬
లక్ష్మణః—అతః పర మార్యస్య తత్రభవతాం కపిరాక్ష
సానాశ్చ అసంఖ్యతా న్యుత్తరోత్తరాణి కర్మాశ్చర్యాణి. పరిశ్రాంతా
చేయ మార్యా. త ద్విజ్ఞాపయామి విశ్రమ్యతా మితి.
సీతా—అజ్ఞాతృ ఏషణా చిత్తదంసణేణ పచ్చుష్పణ్ణదోహశాప
మే అత్థి విణ్ణప్పం. [అర్యపుత్ర ఏతేన చిత్రదర్శనేన ప్రత్యుత్పన్న
దోహదాయా అస్తి మే విజ్ఞాప్యం.]

స్నిగ్ధః = (నీరు నిండియుండుటచే) నిద్రముగా - తళితళిన - ఉండునదియు నగు,
నూతనః=క్రొత్త - ఈసంవత్సరమునకు ఇదే మొదటిదైన, తోయవాహః=మేఘము,
శ్రయతి=పొదివియున్నది.

వత్స=నాయనా, ఏతస్యాత్=దీనినుండి. విరమ విరమ = మాను, మానరా.
అతః పరమ్=ఇంతకు పైన, న క్షమః అస్మి = (ఓర్వ) శక్తుండగాను. సః జానకీ
ప్రియోగః=సీతతోడి యావియోగము, మే=నాకు, పునః=వెండియు, ప్రత్యా
స్తృతః ఇవ=సంభవమైనదివోలే నైనది.

ఇది యామాల్యవంతము, కొండమల్లెల పరిమళము గుబాళించుచుండు
నట్టిది. దాని కిళిరమును తళితళిన కార్యోయిలు, అప్పుడే వచ్చినట్టిది, పొదివి
యున్నది. నాయనా, లక్ష్మణ, మానరా, మానరా, దానిని, ఇంక నేను విన
శక్తుండ గాను. నాకు ఆ సీతావిరహము మఱల వచ్చినట్లు లగుచున్నదిరా!

రఘువున ఇదిగో పుష్పకమునుండి యగపడిన మాల్యవంతము - అందుండియే
అది వీరచరితోత్తర చరితలకు వచ్చినది - రఘు - XIII - 26 - 9.

ఏ తద్గిరే ర్మాల్యవతః పురస్తా-

దావిర్భవ త్యమృత రేఖి శృణ్ణమ్

నవం పయో యత్ర ఘనైర్మయాచ

త్య ద్విప్రియోగాక్ర సమం విస్ఫుప్తమ్.

గన్ధశ్చధారావతపల్వలానాం కాదమ్మ మశోద్ధతకేసరంచ

స్నిగ్ధాశ్చకేకాః కిళివాం బభూవు ర్యస్మి న్నగహ్వని వినా త్వయా మే.

పూర్వానుభూతం స్మరతా చ యత్ర కమ్పాత్తరం భీను తపోపగూఢం

గుహావిసానీ ణ్యతివాహితాని మయా కథంచిద్ధ నగరితాని.

రామః—నన్వాక్షాపయ.

సీతా—జానే పునః పి ప్రసన్నగంభీరాసు వనరాజిషు విహరిస్సంతి—[జానే పునః పి ప్రసన్నగంభీరాసు వనరాజిషు విహరిష్యే, పవిత్రసౌమ్యశిశిరావగాహం చ భగవతీం భాగీరథీ మవగాహిష్యే ఇతి.]

వీరచరితమునను - లక్ష్మణుడు అడుగును.

‘కిం...సర్వతః బాష్పపటలయా దృశా ..ధనురవప్తవృద్ధిరధారిత శరీరేణ ఆర్యేణ సీతుతే! అని. రాముడు బదులిడును.

‘...శ్రయతి శిఖరమద్రే ఝూతన స్తోమవాహః’ - అని.

అమౌల్యవంతమున రాముడు ఇట్లు ఓపక మార్చిల్లినట్లు వాల్మీకి చెప్పలేదు. వర్ష నెల్ల రామునిచేతనే వర్ణింపించినాడు గాని మఱి అయనను ఇట్టి యవస్థపాలు చేయలేదు. ‘నుతన స్తోమవాహః’ అనుటచే కాలిదాసుని ‘నవ జలధరః సన్నద్ధోయం’ అను పురూరవుని, ‘అన్తర్బాష్ప శ్చిరమనుచతో రాజరాజస్య’ అను యక్షునిం దలంచుకొని ఆతనిజాడం బడి తద్వరసస్యం జేయుచున్నాడు.

ఒకవిధముగాఁ జూడ ఇవన్నియు శ్రీరాముని యనురక్తికి తార్కాణములు, గావున ఇట్టివానిని ఎంతవిన్నను సీతకు తనివిలేదనియు తెలంపఁదగును.

రాముని ఇటు ఇంత ఓపనిదుఃఖము పాలుచేసి. సీతను ఊరక నిలఁజెట్టి నాడు కవి! అప్పుడే ‘అతిభూమిం గతేన రణరణకేన ఆర్యపుత్రకూన్య మిన ఆత్మానం పశ్యామి’ అని యన్నడే - ఇప్పుడు ఈ చిత్రపులం జూచినపుడు రాముఁడట్లుగనుండ, సీత యెట్లు కాఁదగును! ఇది యీఘట్టమున ఆరయఁదగును. మొత్తమునకు ఇరువురిచేతను - ‘ఆర్యపుత్రకూన్య మిన’ ఇత్యాది అటనే సీతచేతను, ‘ప్రత్యావృత్తః పునః రివ’ అని ఇట రామునిచేతను చెప్పించి, ఈచిత్రభిన్నత యను నవకథనముచే దుర్ముఖునిమాట వినుటకును, వివాసదుఃఖ మనుభవించుటకును కవి పీఠిక వదిలిపెన్నాడు. లక్ష్మణుడు ఒకింత తటస్థుఁడుగానే ఉన్నాడు.

అసక్త్యాతాని - లెక్కలేనివి - కర్మాశ్చర్యాణి - కర్మరూపమైన యాశ్చర్యములు. ‘అశ్చర్యాణి’ విశేష్యము, విశేషణము గాదు. ఉత్తరోత్తరాణి=ఒకదానిని మించిన దొకటియైనవి.

పరిశ్రాంతా చ ఇయం ఆర్యా - మఱి వదిలె ఇదిగో అలసిపోయినది - అని చూపుచు చెప్పట. ఈచిత్రదర్శనమునకు రెండు ప్రయోజనములు. ఒకటి సీతా

రామః—వత్స అచిరం సమ్పాదనీయో దోహద ఇతి సమ్మృ
త్యేవ గురుభి స్సన్నివృత్తః; త దస్థలితసుఖ సమ్పాతం రథ ముపస్థాపయ.

సీతా—య మ్మే హిం వి ఆలంతవ్వం. (యుష్మాభి ర
ప్యాగస్తవ్యమ్.)

రామః—అయి కఠినహృదయే, ఏతదపి వక్తవ్య మేవ?

సీతా—తేణ హి పిలం మే. [తేన హి ప్రియం మే.]

లక్ష్మణః—యథాజ్ఞాపయ త్యార్యః (ఇతి నిష్క్రాంతః)

రామః—ప్రియే ఇతో వాతాయనోపకణ్ఠే ముహూర్తం
సంవిష్టాభవ.

రామలక్ష్మణ అనశ్చవన మనఃదగునట్టి మనోభావము కలిగించుట. రెండు - సీతకు
ఈదోహదోత్పత్తిం గూర్చుట.

అస్తి మే విజ్ఞాప్యతే - అని సీత యనుట, నను ఆజ్ఞాపయ - అని రామఁ డను
టయు పరికింపఁదగును. నను సంబోధన - ప్రేయసీ అన్నట్లు. 'అజ్ఞాపింపుము' -
నీకోరికం దీర్చ నేను సిద్ధముగా నున్నాను - అనుట. అనురాగ స్నేహాతిశయమున
రామఁడు సీత 'అజ్ఞాన' బ్రతీక్షించుట కాంతానువృత్తి రసజత యగును.

ప్రసన్నగంభీరాను - వనరాజిషు = అడవిబారులయందు. అవి 'ప్రసన్న' ము
అగుట 'నిర్వాధము' అగుట - రాక్షసులు ఘాతుకజంతువులు మొదలగునవి లేకుం
డుట. గంభీరములు - దట్టమై లోతు (వైకాల్యము) కలిగినవి. ఈకోరిక సీతకు కలి
గించుటకే ఈచిత్రదర్శనకల్పన. ఈకోరిక మిక్కిలియు స్వాభావికము.

గురుభిః సన్నివృత్త - అరుంధతియు కాంతాదేవియు అష్టావక్రనిచే చెప్పిపంపి
వారు గదా - ఇదియే వారు కోరినది.

అసలిత సుఖ సమ్పాతం = కుదిరింతలేక సుఖముగా పోవునట్టిది. ఉప
స్థాపయ = తెప్పించుము.

అయి కఠినహృదయే - నీవు చెప్పకన్న మేము రా మని యనుకొన్నావటే -
నిన్ను విడిచియుండలేని నన్నుంగూర్చి అట్లు నీవు భావించుటే నీ హృదయ
కాఠిన్యము. ఇందు రామఁడు సీతను వంచించుచున్నాఁడా? లేదు. నింద విన్న
తరువాత చిత్తము మార్చుకొన్నాఁడు. లక్ష్మణుఁడును ఇప్పుడు రామనిచే
వంచితఁడు గాఁడు. లక్ష్మణునితోను అతఁడు సద్భావముతోనే చెప్పినాఁడు.
కుదుపులేని లేరు తెప్పించుము అని. అడిగివిన్నతరువాత 'మౌనోరాజా' ఇత్యాది

సీతా—ఏవం హోదు, ఓహరిజ్జమ్మిలు పరిస్సమజణిదావీ
ణిద్ధావీ. [ఏవం భవతు, అపహ్రియేఖలు పరిశ్రమజనితయా నిద్రయా.]

రాముః—తేన హి నిరస్తర మవలమ్మస్య మామనుగమనాయ.

శ్లో॥ జీవయన్నివ ససాధ్యస్యశ్రమ

స్వేదబిష్టు రధికణ్ఠ మర్చ్యతాం,

బాహు రైన్దవమయూఖచుమ్మిత

స్యద్విచన్ద్రమణిహారవిభ్రమః.

౨౭

అదేశమును దుర్మఖునిచేత పంపినాడు. దానికి ఈ ప్రకృతమును 'చంద్ర' గా విని
యోగించినాడు.

వాతాయనోపకణ్ఠే = కిటికీచెంత.

సంవిష్టా భవ=బూర్పున్నదానవు, కాదా, పరుండిదానవు కమ్ము. కూర్పుం
డుము - పరుండుము అనుట.

పరిశ్రమజనితయా - బడలిక వలనకలిగినదైన. అపహ్రియే - అపహరింపబడు
చున్నాను. ఎటకో కొనిపోబడుచున్నాను. అనగా నిద్రవ పరవశ నగు
చున్నాను. అనగా అత్రుణానరాక నిద్రవచ్చినది పీఠము.

నిరస్తర మవలమ్మస్య మాం అనుగమనాయ - ఎడయక నన్ను పట్టుకొనుము,
వెంట వచ్చుటకు. పట్టుకొని వెంటరమ్ము. 'అత్ర శయనాయ' అను పాఠము
సాధువుగాదు. అట్టి అపహరణమున 'పండుకొనుటకై' పట్టుకొనుట ఎందులకు?
ఇంకను కొన్ని అడుగులు నడువవలసియున్న, అప్పుడు అందులకై అవలంబము
వలయును. అప్పుడే తరువాతి శ్లోకమునం జెప్పినట్లు, అవలంబనప్రకారముగా,
తన బాహువును రామునికంటాన ఉంచుటయు సరి యగును.

శ్లో. ౨౮. ససాధ్యస్యశ్రమ స్వేద బిష్టుః=భయమువలనను అలసటవలననుకలి
గిన చెమరుబొట్లు కలిగి, విన్దవ మయూఖ చుమ్మిత స్యద్విచన్ద్రమణిహార విభ్రమః =
చంద్రునివైన కిరణములు తగిలి నీరు కాలుచున్న చంద్రకాంతముల హారపు సౌభగు
గలదై, జీవయన్ ఇవ = నాకు ప్రాణమిచ్చునదియుం బోలె నున్న, బాహుః = నీ
భుజము, అధికణ్ఠమ్=నామెడపై, అర్చ్యతాం=ఉంపబడును గాక.

గర్భిణీసులభమైన భయములకును, ఇంతసేపు నిలంబడి చిత్తరువులం జూచు
చుండిన యలసటకును నీబాహువున చెమరుబొట్లు కూడినవి. దాన అది ఇందుని
కిరణములు పోడి నీటిబొట్లు ఓడుచున్న చంద్రకాంతముల హారముం బోలి తెల్లగా
తళతళన చల్లగా నున్నది. దానిని నామెడ నుంతువేని నాకు పోయినప్రాణమున
వచ్చునట్లు ఆస్థాయముగా హాయిగా నుండును - అట్లు ఉండుము.

(తథా కారయన్, సానన్దం) ప్రియే కి మేతల్ ?

శ్లో. వినిశ్చేతుం శక్యో న సుఖ మితి వా దుఃఖ మితి వా,
ప్రబోధో నిద్రా వా, కిము వివవిసర్వః, కిము మదః ?
తవ స్పర్శే స్పర్శే మమ హి పరిమూఢేంద్రియగణో
వికార శైతన్యం భ్రమయతి సమున్మీలయతి చ. ౨౫

ఇది సీతాబాహుస్పర్శపౌఖ్య వర్ణనము. ఇందుమణిహారము తెల్లగా తళ తళన ఉండును. తనంతటనో చల్లనిది, చంద్రకిరణములు సోకి చెమ్మగిల్లిన మిక్కిలియు చల్లని దగును. అట్టి సాబగును శైతన్యమును కలిగియున్నది, ఆబాహువు అనుట. అది కంఠమునకు తగులఁగానే ఎంతో హాయిగానున్నది. సాధ్వస = భయము. సీతకు భయమేల? చిత్రదర్శనమునం గలిగినదా? అట్టి భయంకరమైనవి అం దేవియు సీత చూడలేదే. దోహదముం గూడ గొన్నదే! ఇది గర్భిణులకు తొలిగర్భమున తనంతటనే యుండు సాధారణ భయము కాఁదగును. ఈ శ్లోకము కవికి ప్రియము, మాలలియందును గలదు.

తథా కారయన్=అట్లు చేయుచును - అనఁగా తానే సీతబాహువును తన మెడపై ఇడుకొనుచు - ఇది అంత వ్రీడాకరమనియు రంగమున మాపఁగూడని దనియు అనుకొన నక్కఱలేదు.

శ్లో. ౨౫. సుఖం ఇతి వా=సుఖ మనియో, దుఃఖం ఇతి వా=దుఃఖమనియో; విబోధః (వా) = మెలఁకువ యనియో, నిద్రా వా=నిదురయనియో, వివవిసర్వః కిము=విస మెక్కుటయో, మదః (కిము)=కై పెక్కుటయో, వినిశ్చేతుం = నిర్ణయించుటకు, న శక్యః = అనిపడనిదై, తవస్పర్శే స్పర్శే = నీపీడని తాఁకునందు - తాఁకుటవలన, పరిమూఢేంద్రియగణః = కన్న మొదలగు నాయంద్రియ సమూహమునకు పరిమోహము (=మైకము) కలిగించునదై, వికారః=ఒక వికృతి, మమ = నాయొక్క, శైతన్యస్=చేతనను, భ్రమయతి హి = ఊపుచున్నది గదా, సమున్మీలయతి చ హి=(చేరుతో కూడ) పెకలించుచునున్నదికదా.

ప్రియా, నీవు తాఁకినమాత్ర నాకు ఒక చిత్రవికారము కలుగుచున్నది. అది యిట్టిదని భావించుకొననేరకున్నాను. సుఖమొ, దుఃఖమొ; మెలఁకువో నిద్రయో; వివ మెక్కుటో కై పెక్కుటో. దాన నా యంద్రియములకు ఏమో మోహము కలుగుచున్నది. ఇది నాచేతనను సుడియించుచున్నది గదా, పెకరించియే వైచుచున్నది గదా.

నీతా—శిరప్రసాదా తుష్టే, ఇదో దానిం కి మపరం? [శిర
ప్రసాదా యూయం, ఇత ఇదానిం కి మపరం?]

రామః—

శ్లో॥ స్థూనస్య జీవకుసుమస్య వికాసనాని

సస్తర్పణాని సకలేంద్రియమోహనాని,

ఈవ్యభిచారిభావముల వర్జన అతిశ్లాఘ్యము, ప్రాధము, ఇతర కన్యతీతము. ఈవికారము లన్నియు ఇంద్రియములకు మోహము కలిగించునవే. కుఱుము గానీ, దుఃఖముగానీ, అట్లే తక్కినవియు. దుఃఖము, నిద్ర, విషవిసర్పము - ఇవి చెడ్డవి, కుఱుము, ప్రబోధము, మదము - ఇవి మంచివి. వీనిజంటలు చెప్పబడినవి. నిద్ర యేకాంతముగా చెడ్డది కాదు. విసను అప్రబోధముప్రకృత చెడ్డదే. ఇందు ఏది ఉత్కృటమైనను ఆ మంచిచెడుగులు లెక్కలేక, ఏకవిధముగా ఇంద్రియములకు విమోహము కలుగును. కావుననే ఈ మోహాతిరేకముం దెలుపుటకే వానింగూడ జెప్పట. 'ప్రబోధ' మందును ఇంద్రియగణము మోహము చెందునా యన్న, ఇది అనట్టిమెలకువ గాదు. మఱి 'ప్రకృష్టబోధ' 'నిరంతర పరమధ్యానము' అనుట. చిత్తము అందే లీనమైపోవుట. 'విష విసర్పః - మదః' ఇందువరుసతప్పుట ప్రక్రమ భంగముగా లెక్కనేయ నక్కఱలేదు, ఇంద్రియగణ పరిమోహాది కార్యము ఏక విధమే యగుటవలన.

శిరప్రసాదా యూయం=శిరమైన యనుగ్రహము గలవారు తమరు. ఇతిః ఇదానిం కిం ఆపరం = ఇంతకన్నను ఇప్పుడు ఇంకేమి యున్నది? నాయందు ఏమి యెక్కువ యున్నది? అట్లు తోచుటెల్ల నాపై తమ యనుగ్రహము వీడవండుటే. యూయం=మీరు - ఈ బహువచనము సాధారణముగా వాగ్మీకి కాలిదాసాదులలో వాడుక లేనిదే. విసను సంభాషణలో ఇటీవలి యాచారమని గ్రహింపఁదగును. నాయందు ఏమి గుణము ఇత్యాది అనుట సాధ్యులక్షణము. నీత కృతజ్ఞతాది ఉత్తమ శీలమును మోచించును.

శ్లో. ౨౯. సోరుహక్షి, ఏతాని తే సువచనాని = ఈ నీ మంచిమాటలు, 'శిరప్రసాదా' మొదలైనవి - స్థూనస్య జీవ కుసుమస్య వికాసనాని = దూనమై వాడిన పువ్వులబోలె నున్న, నాయాత్మకు, ఆప్యాయనము కలిగించి, వికసిల్ల (ఊడిల్ల) జేయునవి, సంతర్పణాని = తృప్తి కలిగించునవి, సకలేంద్రియ మోహనాని=అన్ని ఇంద్రియములకు సొక్కు కలిగించునవి, కర్ణామృతాని=చెవులకు అమృతమువలె ఆమెత యైనవి, మనసః=చిత్తమునకు, రసాయనాని చ = రసా

ఏతాని తే సువచనాని సగోరుహాక్షి,

కన్ఠామృతాని మనసశ్చ రసాయనాని.

౨౯

సీత—పిలంవది, సత్తస్సమ్. (ప్రియావద శయిష్యే.)

[ఇతి శయనాయ నమస్తతో నిరూపయతి.]

రామః—అయి, కి మన్వేష్టవ్యమ్?

శ్లో. 1 ఆవివాహసమయా ద్ధృహ వనే

శైశవే తదను యోవనే పునః,

యన మను మందుంబోలె సకలబాధలు తొలగించి బలమును సంతోషమును
కూర్చునవి!

ఓ పద్మనయనా, నీవుపలుకు మందిమాటలు వినఁగా దూనమైన నాయాత్మ
అప్యాయితమై వికసిలుచున్నది; ఎంతో శృప్తి కలుగుచున్నది, సకలేంద్రియము
లకు (అనందముచే) మైకము కలుగుచున్నది, చెవులకు ఆమెతగా నున్నది.
హృదయమునకు తియ్యనై అన్నిచింతలుమానఁగా క్రొత్తబలము కలుగుచున్నది.

రామునికి ఇప్పుడే మనసునకు సీతావియోగము కలిగినట్లు తోచి దుఃఖము
కలిగెనుగదా. అంతట ఈసీతబాహువుతో కంఠాలింగనము, ఈసీత తియ్యని
మాటలు వినట కలుఁగఁగా చిత్తమునకు అన్ని బాధలు తీరి ఎంతో యూజట
కలుగుచున్నది. అంతియకాక ఇట్లు పలుకు దెల్ల రాముని కాంతానువృత్తి చాకు
ర్యము నగును, సీతను మెచ్చుకొనుచు ఉత్సాహము పెంచుట, సంతోషము
కలిగించుట. ఆమె స్థిరప్రసాదము అన్నందులకు ఇది మెచ్చుకొలు. రసాయన
మనఁగా—

‘దీరమాయాః స్మృతి మౌఢా మాశోగ్యం తరుణం వయః

ప్రభా వర్ణ స్వరూదార్యం దేహేన్ద్రియ బ లోదయమ్

వాక్స్థితిం వృషతాం కాన్తి మవాప్నోతి రసాయనాత్.’ బాహట.

[ప్రియంకద - ఇది రామవాక్యమును సీత అభినందించుట.

శయనాయ నిరూపయతి - శయనించుటకు కలయించి బరికించును. తలాచి
ఏమగునా అని కాబోలు.

అయి - అని కోమలామంత్రము - ప్రేయసీ అనుట. కిం అన్వేష్టవ్యమ్ - ఏమి
వెదకవలసియున్నది? అనఁగా ఏమి వెదకదలపు? అనుట.

శ్లో. 30. ఆ వివాహసమయాత్ = పెండ్లిసమయమునుండియు, గృహే =
ఇంటియందును, వనే=వనమందును - ఊరిలో ఉన్నప్పుడేమి, అడవిలో ఉన్నపు
డేమి అనుట. శైశవే=బాల్యమందును, తదను=తరువాత, పునః = మరల - అనఁగా

స్వాపహేతు రనుపాశ్రితోఽన్యయా

రామబాహు రుపధాన మేష తే.

30

నీతా—(నిద్రాం నాటయన్తి.) అథి ఎదమ్, అజ్ఞాత, అథి ఎదమ్. (అస్త్యేతత్, ఆర్యపుత్ర, అస్త్యేతత్.)

(ఇతి స్వపితి)

రామః—కథం! ప్రియవచనా వక్షసి ప్రసుచైవ! (నిర్వర్ణ్య సన్నహం)

శ్లో. ఇయ క్లేహే లక్ష్మీ, రియమమృతవర్తి ర్మయనయో,

రసా వస్యా స్సప్నో వపుషి బహుళ శ్చందనరసః.

అట్లే అనుట - యావనే = జన్మనమునందును, స్వాపహేతుః = నిద్రకు కారణము, నిద్రను కలిగించునది, అన్యయా = మఱియొకచేతను, అనుపాశ్రితః = ఆశ్రయింపబడనిది, ఏషః=ఇదిగోఇది, రామబాహుః - రామనిభుజము, తే=నీకు, ఉపధానమ్-తలఁపి.

పెండ్లిసమయము ఆరంభము. అది మొదలుకొని, నీవు ఎందున్నను, ఎట్లున్నను, నీకు తప్పని తలఁపి, ఇదిగో, నారాహువు, నీకు ఎప్పుడును నిద్రకు కారణమైనది, మఱి యొకచేతను ఆశ్రయింపబడనిది.

శ్రవణే అనఁగా అసలు శిశువుగా ఉన్నప్పుడు అనికారు, ఆ పెండ్లియైన వయఃసంధికాలమే గ్రహింపఁదగును. యావనే - యావనముందును, ఇపుడును, మొన్న నిన్న నేడునుంగూడ. అనుపాశ్రితః అన్యయా - రాముడు ఏకపత్ని వ్రతస్థుఁడు గావున. ఏషః ఇదిగో - అని చూపుచుం బలుకుట.

‘నాటయన్తి’ - ఇది ఆ చేసమున నున్న మానిసికి అభినయోపదేశము.

కథమ్ - ఏమి! ఆశ్చర్యముం బెలుపును. ఇంతలో నిద్రపోయినట్లే అనుట. కుచైవ - ఏవ ‘ఇంతలోనే’ అని నూచించును. ఇది గర్భిణీలక్షణము. ఎక్కువ నిద్ర కావలయును; నిద్ర క్షణములో వచ్చును. ‘అన్యద్ బ్రీడాకరం చ యత్’ అని రంగాన అలింగ నాదులకు సాహిత్యదర్పణమున నిశ్చేదము గలదు. కావున ఇట్లు రామబాహువున, ఉరమున నిద్రించుట రంగాన సభ్యమా? ఒంటిపాటున ఆపాటి బ్రీడాకరము కాజేమా! నిర్వర్ణ్య = పరికించి, సన్నహం = స్నేహముతో. ఇవియు రామపాత్రమునకు అభినయోపదేశములు.

శ్లో. 30. ఇయం=ఈ (కల్యాణి,) గేహే=ఇంటియందు, లక్ష్మీ=లక్ష్మి-నా గృహలక్ష్మి అనుట. ఇంట నాసకలసంపదలు ఈమెయే, నాయుంటి యెల్లనింగార

అయం కశ్చే బాహుః శిశిరమస్పృశో మాక్తికసరః;

కి మస్యా న ప్రేయో యది పర మసహ్యాస్తు విరహః. 30

ప్రతిహరీ—(ప్రవిశ్య) దేవ్య ఉపస్థితో. [దేవ, ఉపస్థితః.]

రామః—అయే! కః?

మును ఈమెయే - అయట. అయం=ఈ (కల్యాణి,) నయనయోః = కన్నుగవట,
అమృతవర్తిః = అమృతంపు వర్తి - అమృతంపుసలాక - కనులకు అంతటి చల్లని
యానందమును కలుగజేయునది. అమృతపు సలాకను కనులకు చలువకై, అప్యాయనమునకై,
అంటించుకొందురు. అసౌ=ఇదిగో ఇది, అస్యాః స్పర్శః = ఈమెమేని
తాఁకుడు, వపుషి=దేహమునందు అంటిన, బహులః చందనసః=చిక్కని గండపు
రిసము - ఉరమునం బవ్వలించియున్నది గావున ఇదిగో అనుభూయమానమగు
దున్నది. అయం = ఇదిగో ఇది, కశ్చే బాహుః = (నా) కంఠమునందలి, భుజము,
శిశిరమస్పృశః=చల్లగాను తళితళిన నున్న గాను ఉన్నట్టి, మాక్తికసరః=ముత్రైంపుఁ
దేరు. అస్యాః కిం=ఈ (కల్యాణిది) ఏది, ప్రేయః = మిక్కిలి ప్రియము గాదు?
విరహః తు యది = విరహము గలిగినేని, పరం అసహ్యః = మిక్కిలి యోర్వరాని
దగును

ఈకల్యాణి నాగృహలక్ష్మి; నాకన్నుల యమృతశలాక; ఈ కల్యాణి యీ
తాఁకుడు నామేనికి దట్టంపు గండంపుఁబూత, నా మెడలోని యీ కల్యాణి
యీబాహువు చల్లఁగా నున్న గా తళితళిన యున్నట్టిది, అట్టిదేయైన ముత్రైంపుదేరు.
ఈకల్యాణిది ఏదియు నాకు ప్రియము - విరహమున్ననో మిక్కిలియు ఓర్వరాని
దగును.

అయం కశ్చే బాహుః - శిశిర మస్పృశః - ఈ విశేషము బాహువునకుం దగి
నదే, మాక్తిక సరమునకును. ఇప్పుడే దీనిని 'చంద్రమణిహరవిభ్రమము' అన్నాఁడు.

ఈరామవాక్యము 'విరహః' అని ముగిసినది. దానికి తగులఁకొనునట్లుగా
అన్యవహితముగా వచ్చి పలికిన ప్రతిహరివాక్యారంభాంగము 'దేవ ఉపస్థితః' -
'విరహః ఉపస్థితః' అని యన్వయమై, ఉపక్రమితిగా రామునికి చిత్తమున 'కళుష్క'
మనును. దానికి ఉండఁదగిన నూచన రామభాషితమున ఏపాఠముననుం గానరాదు.
ఒక వేళ 'అయి కః' అనునది 'అయే! కః' అని యుండఁదగునా? అట్లే యుండునని
తోచెడిది. అయే - ఇటు భేద నూచకముగు నన్వయముగాఁ గొనఁదగును. అయే - 'అ'
అన్నట్లు. దానివాక్యమేమో 'దేవ ఉపస్థితః ఆనన్త పరిచారో దుర్యుఖః' అని.
అయే 'ఉపస్థితః' అని అఁగలేదు, అఁగ నక్కఱలేదు. మఱి ఇట్లు అమంగళము

ప్రతిహారీ—అసన్మతాంతరం దేవస్య దుష్కృతాః. [అసన్మతాంతరం దేవస్య దుష్కృతాః]

రామః—(స్వగతం) శుద్ధాంతచారి దుష్కృతాః! స మయా పౌరజానపదే వ్యవసర్పితం ప్రయత్నః. (ప్రకాశమ్) ఆగచ్ఛతు.
(ప్రతిహారీ నిష్క్రమంతాః.)

దుష్కృతాః—(ప్రవిశ్య స్వగతమ్.) హా కహం నీదాదేవిం అందరేణ ఏరిసం అచింతిజ్ఞం జగత్పాదం దేవస్య కహన్తిస్య? అహవా నిటట య ఏరిసో మందభాఅస్య. [కథ మిదానీం నీతాదేవీ మత్తరే తోచినందున రాముడు అంతలోనే 'అయే' అని అడ్డపడి, ఇంచుక కలవరముంబడి 'అయే క' అన్నాడు. ప్రతిహారి దాన ఆగి వాక్యముం బూరించినది; అది రామునికి జవాబును వినది.

ఉపనీతః - పులింగము; 'క' ప విశేషణము. తెలుగున దానికి రెండర్థములు ఉండవచ్చును. 'ఏమి?' 'ఎవరు?' అని.

ఈ ముద్రారాక్షసోదారమును దీనిని పోలినదానిని కనఁదగును - IV.

రాక్షసః - అపినామ చాగక్యవటుః

దౌవారికః - జయతి!

రాక్షసః - అతిసనాతుం శక్యః స్యాత్?

దౌవారికః - అమాత్యః.

'అపినామ' మొదలు - 'స్యాత్' వఱకు ఒకటేవాక్యము, రాక్షసుని తలపోత. మఱి యందు చాగక్యవటుః అను నవయవమునకు దౌవారికని 'జయతి'యు, 'అమాత్యః' అనుదానికి 'అతిసనాతుం శక్యః స్యాత్' అనియు తగులుకొని వక్రకు రాక్షసునికి అనిష్టపూచనచేసెను. 'ఇతి వాగీశ్వరీ...ప్రతిపాదయతి' అని యతఁడు అనుకొనియు తన పట్టు వదలఁదాయెను.

ఈ 'ఉపనీతః' ఇత్యాదిని దశరూపకకారుఁడు గండమనియు, సాహిత్య దర్పణకారుఁడు పితౄకానామనియు నిర్దేశించినారు. ఇట్టి వాగీశ్వరీప్రస్తావములు నాటకముల నటనటఁ గనఁదగును.

అసన్మతాంతరకః - ఎప్పుడును కూడ నుండి చెప్పినపనులు చేయుచుండు నాకరు.

దుష్కృతాః - చెడ్డనోటివాఁడు, చెడ్డమాటలు పలుకువాఁడనియు అర్థము. వాఁడు అట్టివాఁడే స్వభావముచే అగునేని వానిని నాకరుగా ఉంచుకొనియుండరు. చెడ్డమొగముగలవాఁడు - ఎట్టివో మొగాన రూపహీని కలవాఁడు. ఉత్తర

జేద్యశ మచిన్త నీయం జనాపవాదం దేవస్య కథయిష్యే; అథవా
నియోగః ఖల్వీద్యశో మన్దభాగ్యస్య]

సీతా—అజ్ఞాత కహింసి, కహింసి. (ఆర్యపుత్ర, కుత్రాసి!
కుత్రాసి!)

రామః—అయే పై వ రణరణక దాయినీ చిత్రదర్శనా ద్విరహ
భావనా దేవ్యా స్వప్నోద్వేగం కరోతి. (అజ్ఞ మస్యాః పరామృశన్.)

శ్లో॥ అద్వైతం సుఖదుఃఖయో, రనుగతం సర్వా స్వవస్థాసు య,

ద్విశ్రామోహృదయస్య యత్ర, జరసా యస్మిన్న హార్యో రసః,

కాండమునను రఘువంశమునను 'భద్రుఁ'డని ఈచరునిశేరు. అపసర్పితుం = తేగు
ఉండుటకు. తేగుగా మాటుతేసములనుం బోయి పొరులు జానపదులు ఏమను
కొనుచున్నారో, ఏమి చేయుచున్నారో కనిపట్టుటకు.

అచిన్తనీయమ్ = తలంపరానిది. నియోగః = చేయవలసినపని, నాకరి. మన్ద
భాగ్యస్య=అదృష్టవీహనునికి, నిర్భాగ్యునికి. 'అచిన్తనీయం జనాపవాదం' అయిప
వాదమును కుప్పటముగా ఈగ్రంథమున నెచటనుం జెప్పలేదు. ఇట నిదియు
స్యగతమే.

ఉత్స్వప్నాయతే - కలలో పలవరించును.

రణరణకదాయినీ - కంపము కలిగించునది. స్వప్నోద్వేగం - కలలో భయము.
పరామృశత్ - అప్రాయముగా నిమిరుచు.

శ్లో॥ 32. యత్ = ఏది = ఏమనానుచుము (=దాంపత్యము,) సుఖదుఃఖయోః =
సుఖమునందును, దుఃఖమునందును, అద్వైతమ్ = ఒక్కటిగానే ఉండునో, ఒకరి
సుఖమే మఱొకరి సుఖము; ఒకరి దుఃఖమే, మఱొకరి దుఃఖము. యత్ = ఏ (దాం
పత్యము,) సర్వాసు అవస్థాసు = అన్ని యవస్థలయందును - సంపదలందును అపద
లందును; ఉత్సవసమయములందును అరణ్యవాసమునందును - అన్నింటను, అను
గతమ్ = అనుగమించియే, కూడవచ్చుచునే, యుండునో; యత్ర = ఎందు (ఏదాంప
త్యమునందు,) హృదయస్య - (ఒండొరుల) చిత్తమునకు, విక్రామః = ఊటటయో,
యస్మిక్ = ఎందు (ఏదాంపత్యమందు,) జరసా = ముదిమిచేత, రసః = రక్తి, ప్రీతి,
అహార్యః = హరించుటకు వీలుగాదో, యత్ = ఏ (దాంపత్యము,) కాలేన = కాల

కాలే నావరణాత్యయా త్పరిణతే య త్సేహసారే స్థితం
భద్రం తస్య సుమానుషస్య కథమ ప్యేకం హిత త్సార్థ్యతే.
దుర్ముఖః—(ఉపసృత్య) జలది జలది దేవ్యో. (జయతి
జయతి దేవః!)

రామః—బ్రూహి య దుపలబ్ధం.

దుర్ముఖః—ఉపసృత్యవంది దేవ్యం పోరజాణపదా, జహా, విసు
మరిదా అప్తే మహారాల దసరహస్స రామ భద్రేణత్తి. [ఉపస్త

మచే - అది సాగుటచే, ఆవరణాత్యయాత్ = ఆవరణము - కప్పు, క్రొత్తదనమువలని,
అత్తమామలవలనియు, భయము లజ్జ మొదలైనది - తొలగెగుటవలన, పరిణతే =
పండిన, సేహసారే = ప్రేమ స్థిరాంశమున, స్థితం = నెలకొనియుండునో, తస్య
సుమానుషస్య = ఆ దాంపత్యముయొక్క, ఏకం తత్ భద్రం = ముఖ్యమగు నా
భద్రము - మంచి - చేయుము, కథ మపి = ఎట్లేనియు, ప్రార్థ్యతే = కోరబడుచుండును.

దాంపత్యమంగళమునకై, ఎట్లేనియు, ఎల్లవారును ఆశించురు. అందు సుఖ
దుఃఖానుభవమున ఒకరికి ఒకరు తోడగుటమాత్రము గాదు, ఈదుగా, ఒక్కటి
గానే యుండురు. ఏయవస్థయందును, వారు ఒండొరుల వీడక కలసియుండురు.
చిత్తమునకు అందే యూహలు - ఒకరొకరితో తలపోసికొని, ఏ కష్టము వచ్చినను
సుఖము గలిగినను, ఊహిల్లుదురు. ముదిమి పైకొనుటచే, ఇరువుర నెవరికిని ప్రీతి
డిందదు; కాలము సాగె సాగె, అన్ని యావరణములు తొలగి, వారి ప్రేమ
పండి స్థిరాంశమగును.

జరసా యస్మిన్ అహోర్యో రసు - భవాదికముచే ఉత్పన్నమైన వేళాజన
ప్రీతియు, యావనసుభగతతచే ఉత్పన్నమైన పరకీయాప్రీతియు జరచే అపహృత
మగును. దంపతుల ప్రీతియన్ననో నిర్వాణము. ఆవరణము - కప్పు - తెర - అత్తి
మామలవలని భయాది, తమకును క్రొత్తదనమువలన లజ్జాది - ఇవి కాలము సాగు
కొలది తుదముట్ట పోవును. ప్రేమసారము లేలును.

ఈ యత్వైతభావనచే ఇప్పుడే దాంపత్యము అవతరకుల్య మొనరి. ఆ
దాంపత్య భావానుభవమునకే ఇంతలో భంగము వచ్చుచున్నదనుట. ఈ సందర్భ
ముల ఒకదొడుకు, సంఘటన పరికింపఁదగును. కవిహృద్వి!

జయతి దేవః = ఇది నొకరు దొరను దఱిసినపుడు ఆచారోక్తి. ఇందు రామునికి
తేజవగొల్పు ఉపకుత్రి కలదా?

య దుపలబ్ధమ్ = ఏది ఎఱుంగఁబడినదో. ఏమేమి తెలిసికొనివచ్చితివో.

వన్నిదేవం పౌరజానపదాః, విస్మృరితా వయం మహారాజ దశరథస్య
రామధర్మణేతి.]

రామః—అర్థవాద ఏషః. దోషం తు మే కఞ్చి త్కథయ,
యేన ప్రతివిధీయతే.

దుర్యుధిః—(సాసం) సుణాదు దేవ్యో. (శృణోతు దేవః.)
(కర్ణే ఏన మేవమ్)

రామః—అహహ తీవ్రసంవేగో వాగ్వాజః! (ఇతి మూర్ఛతి)

దుర్యుధిః—సమాససిదు దేవ్యో. (సమాశ్వసితు దేవః)

రామః—(సమాశ్వస్య)

విస్మృరితాః - మఱిపింపబడితిమి. మఱచునట్లు చేయబడితిమి. దశరథుని
సాటి రాముడు, మించినవాడును అనుట. మహారాజదశరథస్య = దశరథమహా
రాజును - షష్ఠికి ద్వితీయ అర్థము. 'స్మృ' ధాతువుకర్మ షష్ఠియందును ఉండును.

అర్థవాదః - స్తుతి, వట్టి పొగడ్త - అబద్ధము కాదగును; దశరథనాయనను
మించుట అసాధ్యము. కాదా అట్టిది వట్టి యాశంసయు కాదగును - మఱిపించువాఁ
డగునుగాక అని. శేదమున 'విధులు'=రిపస్సుచేయుము మొదలైనవి - చెప్పి, అవి
చిత్తమునకెక్కి అనుష్ఠితము లగుటకు - దానిచే అట్టి లాభము కలిగినది, ఇట్టి కీడు
తొలఁగినది అని దృష్టాంతములం బోని కథలు, వట్టి అబద్ధములే చెప్పబడి
యుండును. అట్టివానికి 'అర్థవాదములు' అని పేరు. అట్టి వట్టి జనస్తుతులు నా
కెందులకు చెప్పట? దోషము లేమేని జనులు అనుకొనునవియున్నఁ జెప్పము.
దానిని దిద్దుటకు దగిన ప్రయత్నము చేయుదును అన్నమాట. రాముని యీ
యుక్తమతము పరికింపదగును.

కర్ణే ఏనం ఏనం - చెవిలో ఇట్లు ఇట్లు. ఈనాటకమునం దెక్కడను ఆ యప
వాదము ఏమగునో, మహాకవి మెలఁకువతో ఎవ్వరిం జెప్పనీక వారించినాడు,
జగన్మాతవిషయమన, ఊహకుమాత్రమే అందించినాడు - ఎట్టిదో ఒక యట్టిది అని.
ఎట వచ్చినను స్వగతమా చెవిలో చెప్పటయో. అట్లు జూచితి పోషించినాడు.

వాగ్వాజః=వాక్కి వ్రజము - పిడుగుమాట - మాటపిడుగు - అదే అపవాదము.
మానము పోవుటకంటె ప్రాణముపోవుట మేలు - అనుట.

శ్లో॥ హాహా! ధీ! కృరగృహవాసదూషణం య

ద్వైదేహ్యః ప్రళమిత మద్భుతై రుపాయైః,

ఏత త్త త్సన రపి దైవదుర్విపాకా

దాలర్కం విషమివ సర్వతః ప్రస్ఫుప్తమ్!

33

తత్తి మత్ర మన్దభాగ్యః కరోమి? (విమృశ్య సకరుణం) అథవా కి మన్యత్ ?

శ్లో. 33. హాహా - అక్కటా, ధీ - చీచీ, దైదేహ్యః = నీరయొక్క, యో = ఏ, పరగృహవాసదూషణం = ఒరుని యింట నుండినదన్న వింద, అద్భుతైః = అశ్చర్య కరములైన, ఉపాయైః = ఉపాయములచేత, ప్రళమితమ్ = అడంపబడినో, తత్ ఏతత్ = అదే ఇది - ఇదిగో ఇప్పుడు అన్నమాట, దైవ దుర్విపాకాత్ = విధియొక్క దుష్టఫలమువలన, ఆలర్కం విషం ఇవ = పిచ్చిపక్కదైన విషమువలన, సర్వతః ప్రస్ఫుప్తమ్ = అంతటను వ్యాపించినది!

పిచ్చిపక్కవిషము, కాటుపడఁగానే తాత్కాలిక చికిత్సచే మనినట్లగును. మఱి కాలాంతరమున, ముఖ్యముగా వానకారు రాఁగానే, మరల అవిషవేగము తొడంగి, దేహమంతయు వ్యాపించి, చావునందెచ్చును. అట్లే నీరకు రావణునింటి వాసపు దోషము, అప్పుడు అద్భుతోపాయములచే అణంపబడినది. అదే, ఇప్పుడు మరల, దౌర్భాగ్యఫలముగా ప్రజలలో నెల్ల వ్యాపించినదే, అక్కటా!

అద్భుతైః ఉపాయైః - అగ్నికుడి, పాక్షాత్తుగా దేవతలు వచ్చి ఆమె పాలి ప్రత్యయంగూర్చి ప్రబల సాక్ష్యము చెప్పుట - మొదలైనవి. వానికన్నను ప్రమాణీకరింపఁదగినవి మఱి లేవు. దైవ దుర్విపాకాత్ - దైవము పాడు ఫలము లిడుట వలన - అద్భుతమైన యుపము - మిక్కిలి తగినది - 'ఆలర్కం విషమివ' ఇత్యాది.

విమృశ్య - విమర్శించుకొని - ఇది రామపాత్రమునకు అభినయోపదేశము. ఆక్షణముననే విమర్శించుకొని ఇతికర్తవ్యమును నిశ్చయించుకొన్నాఁడు రాముడు - నీరకు వివాసము విధించి అడవిం ద్రోయింపవలసినదని. ఇదెల్ల 'సకరుణము' గానే, మనకు ఆయనయందు జాలి కలుగఁదగినట్లే చేయును. కాదా 'దుఃఖముతో కూడుకొన్నట్లుగా' - అనఁగా అప్పుడే మనమున వివాసననిశ్చయము చేసికొన్నాఁడు అనుట.

అథవా కి మన్యత్ - చిత్తమున విమర్శ జరిగినది. దానిపైన అనుచున్నాఁడు కాక మఱేమి? అని.

శ్లో॥ సతాం కేనాపి కాశ్యేణ లోక స్వారాధనం వ్రతమ్,
త త్పూరితం హి తాతేన మాం చ ప్రాణాంశ్చ ముఞ్చతా. 38
సప్రప్త క్షేవ భగవతా వసిష్ఠేన పద్విష్టమ్. అపి చ,
శ్లో॥ య త్సావిత్తైర్దీపితం భూమిపాలై
లోకశ్రేష్ఠైస్సాధు శుద్ధం చరిత్రమ్,

శ్లో. 38. సతాం=పాధువులకు, కేన అపి కాశ్యేణ = ఏపనిచేసినను, లోకస్య ఆరాధనం=లోకమును - జనులను - సంతోష పెట్టుటయే - పూజించుటయే, వ్రతమ్=మానరాని యాచారము. తత్ హి = అదియేకదా, మాం చ = నన్నును, ప్రాణాకా చ = ప్రాణమును, ముఞ్చతా = విడిచిపెట్టుచున్నవాడైన, తాతేన = మానాయన (దశరథుని) చేత, పూరితమ్ = నెరిపబడినను.

కైకేయికి ఇచ్చినవరముం బాలింపకున్న లోకాన అడుదానికి అపదలో మాట ఇచ్చి, పిదప సమయమున తప్పినాడు అని గొప్ప లోకనింద కలుగును. దానిని మాన్పి లోకమును ఆరాధించువాడై నన్ను విడిచెను. అనగా వనవాస మనకు బంపెను. అంతట నావియోగమును ఓర్వలేక అసువులంబాసెను. రెండును లోకారాధన వ్రతానుష్ఠానములు. వాకన్నను, తన ప్రాణములకన్ననుం గూడ లోకారాధనమే ప్రియమాయెను. అది నాకు ఒరవడియగును అనుట. తన్ను నాయన మున్ను సత్యమునకై - లోకము నారాధించుటకై - అడవికి పంపెనే దానిని తా నిపుడు మెచ్చుకొనుచున్నాడు. తాను ఇపుడు అనుష్ఠింప నిశ్చయించు కొన్నాడు.

అంతియకారు - ఇప్పుడే వసిష్ఠులవారు సందేశించినారు - 'యుక్తః ప్రజానా మసురంజనే స్వా, ప్రస్వాద్యశో యత్ పరమం ధనం వః' - అని.

మఱియు ఇదియు నొకటి - ఏదనగా.

శ్లో. 39. యత్ - ఏ, పాధు, శుద్ధం, చరిత్రమ్ = ఉత్తమమైనదియు, ఏదోష ములును లేక పరిశుద్ధము (పవిత్రము) వినదియు, అగు చరిత్రము - కథ, పావిత్ర్యైః = మూర్ఖవంశజులును, (కావుననే), లోకశ్రేష్ఠైః = లోకమునకు అగ్రస్థులైనవారును అగు, భూమి పాలైః = (మనువులదొట్టిన) రాజులచేత, దీపితమ్ = నెరిగింపబడినదో -

మత్సమన్తా త్కశ్యలా కింవదన్తి

స్యాచ్చే దస్మిన్ హస్త! ధిజ్ఞామధన్యమ్!

3౫

హా దేవి, దేవయజనసమ్భవే! హా స్వజన్మానుగ్రహపవిత్రిత వసుస్థలే!
హా నిమిజనకవంశనద్విని! హా పావకవసిష్ఠారున్ధతీ ప్రశంసిత శీలశాలిని!
హా రామమయజీవితే! హా మహారణ్యవాసప్రియసఖి!

విరాజిల్లంజేయబడిననో, అస్మిన్=అందు, మత్సమన్తాత్ = నాసంబంధమువలన -
నేను అందు పుట్టి, ఇట్టిటి నడువడియు సంగతులును కలవాడ నగుటవలన, కశ్య
లా=మలినమైన - అపకీర్తికరమైన - పాడు, కింవదన్తి=నింద - ఆడిక, స్యాత్ చేత్ =
కలుగునేని, హస్త=అయ్యో, మాం అధన్యం ధిక్=చీచీ నేను ఎంత అధన్యుడను!

మూర్ఖవంశపురాణాలు, మనువు, ఇక్ష్వాకువు, రఘువు మొదలగు ఎల్లరును
లోకమున అన్నివిధాల తొలిమెట్టునకు చెందినవారు. ఆ వంశచరిత్రమును ఈ
నిమిషమువఱకు పాఠువుగాను శుదముగాను వెలుంగఁజేసినారు. అందు నావలన
నేనును సావిత్రుడ నగుటవలన ఇష్వాక్కు ఒక మలినమైన నింద సోఁగిన,
అయ్యో, చీచీ, నేనెందుకు బ్రదికియుండుట! కావున తానిపుడు పరాక్రముగా
లోకార్థముగా నడుచుకొనవలయును.

సావిత్రు లనుటయు, లోకశ్రేష్ఠు లనుటయు మెచ్చుకొలు పరాకాష్ఠ.
చూ - రఘు - XIV - 87 -

“రాజర్షి వంశస్య రవిప్రసూతే రుపస్థితః పశ్యత కీదృ శోఽయం
మత్తే సదాచారకుచేః కలబ్ధః పయోదవాతా దివ దర్శనస్య.”

‘దేవి’ - రాముఁడు నీతను ‘దేవి’ అనియే సంబోధించును, నిర్దేశించును. అది
తనకు ఆమెయందుఁగల మిక్కిలి గౌరవమునకు మూచకము. దేవయజనసమ్భవే -
ఇత్యాది ఈ వాపోయిన క్రమమున నీతయొక్క గొప్పతనము సర్వమును, నిశ్చ
యముగా చెప్పబడినది. అట్లే తన ప్రీతి యనురాగములకు ఏకధామి యనుటయు.
వానికి మించి యింక మాటలులేవు. శీలమునకు పావకునికన్నను వసిష్ఠునికన్నను
అనుంధునికన్నను ప్రశంస పలుకఁగలవారు కలరా? వారి యెల్లర ప్రశంసయు
పొందినట్టిది, నీత. ఇదెల్లరాముఁడు చక్కఁగాఎఱుంగును; నమ్మును, ఈనిముసునును.

‘అనైమి చైనాం అన ఘోరి కింతు! లోకాపవాదో బలవాన్యతో మే’ -

రఘు - XIV - ౪౦.

రామమయజీవితే - ‘న్నేహ స్తస్యాః స తాదృశః’ - అని యనును గదా
రాముఁడే - II - లో. కథం=ఏమి! ఏమి యిది! అని అబ్బురపడుట. ప్రశ్న కాదు.

హా ప్రియస్తోకవాదిని! కథ! మేవంవిధాయా స్త వాయ
మీదృశః పరిణామః!

శ్లో॥ త్వయా జగన్తి పుణ్యాని
త్వయ్యపుణ్యా జనోక్తయః,
నాథవస్త స్త్వయా లోకా
స్త్వ మనాథా విపత్స్యసే.

3౬

ఏవంవిధాయాః తవ=ఇట్టివానవైన నీవు, ఆయం ఈదృశః పరిణామః=ఇదిగో ఇది
యిట్టిది పరిణామము! మార్పు - కడపటికి గతి. కడపటికి ఇట్టి (అడవిపాలగు) గతి
పట్టినదే! - అనుట. ఇందలి సీతావిశేషణములచే ఆమె కళత్ర సకలసద్గుణకాలిని, -
అని నూచింపఁబడినది. రాముని యాపరాధి దుఃఖమునకు ఇది యొక తెఱఁగు పొంగు.

‘కథం - పరిణామః’ ఎఱుకలిగినది ఈపరిణామము అని ఒక ప్రశ్న చేయుట -
ప్రకరణమును నాటకములో సంభాషణ తెఱంగును అరయలేమి, అజ్ఞానవిలసిత
మగును. ‘పరిణామః’ అనుటచే రాముఁడు అప్పుడే తన మనసున సీతావివాసమును
నిశ్చయించెనని తెలియుచున్నది. నాయన నాఁడు తన్ను ప్రాణములను వదలెను,
తాను నేఁడు సీతను వదలును!

శ్లో. 3౬. త్వయా=నీచేత, జగన్తి=లోకములు, పుణ్యాని=పాపములు.
త్వయి=నీయెడ, జనోక్తయః=లోకులమాటలు, అపుణ్యాః=పాపములు కాక
యున్నవి. త్వయా=నీచేత, లోకాః=ఎల్లలోకములు, నాథవస్తః=దిక్కు (రక్షణ)
గలయవి, త్వం=నీవు, అనాథా=రక్షకుఁడు (=దిక్కు) లేనిదానవై, విపత్స్యసే=
అపదఁ జెందుచున్నావు!

వైన నాపోయినదానినే భంగ్యంతరమున ఇందు చెప్పుచున్నాఁడు. నీవు
ఇందున్న కారణమున ఈలోకములెల్ల పవిత్రమైనవి. మఱి నీయెడ ఆలోకుల
మాటలు మలినముగా నున్నవి. నీవలననే లోకమునకు ఒక రక్షకుఁ డున్నాఁ
డనుట. మఱి నీకే రక్షకుఁడు లేక నీవు అపదం బొందనున్నావు?

మా - రఘు - XIV - 64.

“నికాచశోపప్లవ భర్తృకాణాం
తపస్వినీనాం భవతః ప్రసాదాత్
భూత్వా శరణ్యా శరణార్థ మన్యం
కథం ప్రపత్యే త్వయి దీప్యమానే.”

ఇట్లు విరోధము తోఁపఁ బలికినాఁడు. అందు ఆయన యున్నాఁడు గనుక
అది పూర్వక్షేత్రము, ఇందు ఈయన యున్నాఁడు గనుక ఇది పుణ్యక్షేత్రము,

దుర్ముఖ, బ్రూహి లక్ష్మణం; - ఏష తే నూతనో రాజా రామ
స్సమాజ్ఞాపయతి. (కర్ణే ఏన మివ)

దుర్ముఖః—కహం దాణిం అగ్నిపరిసుద్ధావ గబ్బట్టిద పవిత్ర
రహుఉలసంతాణావ దేవీవ దుజ్జణనఅనాదో ఎవ్వం అజ్ఞాపనీ దం
దేవ్యేణ! [కథ! మిదానీ మగ్నిపరిశుద్ధాయా గర్భస్థిత పవిత్ర రఘుకుల
సంతానాయా దేవ్యా దుర్జనవచనా దేవ మధ్యనసితం దేవేన!]

అన్నట్లు, నీవు ఇంచున్న కారణమున ఈలోకాలు పుణ్యమైనవి. అట్టి నిన్నుఁ
గూర్చి లోకులు మలినపుమాటలు పలుకుచున్నారు. ఆమాటలు ఫలానా అని నోట
చెప్పుడు, అత్యంతమలినములు అయిచున్నాడు. నీవలన లోకము సనాథము.
లోకాలను రక్షించువానవు నీవు. నీ కెవనిమీఁద నేని కరుణ గలిగిన, వానిని
రక్షించి సకలార్థులదయములు గూర్చు నేనున్నాను. 'అనాథా' - అట్టి నీకు నేను
రక్షకుఁడం గాకపోవుచున్నాను. నీవు దిక్కుమాలినదానవయితే! నీవు ఆపదం
బొందనున్నావే! ఏమి నేయుదును! రాముఁడు నీతావివాసమును మనసులో నిశ్చ
యించుకొనియైనది. కావున ఇట్లు పలుకుచున్నాడు. దానినే సద్యః దుర్ముఖుని
చెవిలో లక్ష్మణునికి సందేశించుచున్నాడు.

'నిశ్చిత్య చానన్యనివృత్తి వాచ్యం'

త్యాగేన పత్న్యాః పరిమార్జ్య మైచ్ఛత్' - రఘు - XIV - 85.

ఏష తే నూతనో రాజా రామః సమాజ్ఞాపయతి - మీయాన్న చెప్పుచున్నాఁ
డని కాదు, సందేశము. నూతనః=క్రొత్తగా, రాజా = రాజైనవాఁడు, రామః =
ధర్మము తప్పనివాఁడు - ఒక్కొక్కమాటయు తన మాటను లక్ష్మణుఁడు, తిరుగు
లేక అనుష్ఠింపకలయుటకు కారణోపన్యాసగర్భము. క్రొత్తరాజానుత్తమపు, దాట
రానిది. కర్ణ - చెవిలోచెప్పుట - రహస్యమును బోధిత్యమును రక్షించుటకు.

కథం - ఏమి! - ప్రశ్నార్థకము గాదు, ఆశ్చర్యార్థకమే. వాఁడు రాముని
ఎదురుగానే ప్రశ్న తొడంసపాటియా? మఱి 'ఇదానిం అగ్నిపరిశుద్ధానుః' -
ఇత్యాది కావపుచే ప్రశ్నయే. దానినైనను అతఁ డడుగుట అసన్నపరిచారకుఁ
డైన చొరవచేత. దుష్ఠంతుఁడు శకుంతలం గొని తాపసులు తన కడకు వచ్చు
టకు కారణము ఏమగునా అని వేత్రవతితో తలపోసికొనును గదా. ఇట్టి ప్రశ్న
కైన వీని యీ వాగారంభమునకు కారణము నీకమీఁదియు రఘుకులముమీఁదియు
ఇంతంతనరాని యతని ప్రీతిగౌరవములు. వాన, తనంతట ప్రశ్న నెట్టుకొని
వచ్చినది.

రామః-శాస్త్రమ్ పాపమ్! కథం దుర్జనాః పౌరజానపదాః? పశ్య.
శ్లో॥ ఇత్స్వాకువంశోఽభిమతః ప్రజానాం
జాతేశ్చ దైవా ద్వచనీయభీజం,
యచ్చాద్భుతం కర్మ విశుద్ధికారే
ప్రత్యేకు కస్తద్ధృతిదూరవృత్తమ్! 32

తద్దచ్చ.

దుర్ముఖః—హా! దేవి! (ఇతి నిష్క్రమ్య)

రామః—హా! కష్ట! మతిబీభత్సకర్మా నృశంసోఽస్మి
సంవృత్తః; యోఽహమ్.

శాస్త్రమ్ - విసంగూడనిది చెవిం బడినపుడు ఆపాపము శమించును గాక అని చెప్ప వలసమిది, 'అట్లనకు' అన్నట్లు. కథం దుర్జనాః? వారెట్లు దుర్జను లగుదురు, పాపము?

శ్లో. 32. ప్రజానాం = లోకులకు, ఇత్స్వాకువంశః = ఇత్స్వాకుకులము, అభిమతమ్ = మాననీయమైనది. వచనీయభీజమ్ = నిందకు కఠంబు, దైవాత్ = (దుర్) విధి వలన, జాతేష్ = కలిగినది. విశుద్ధికారే = (అనిందా) విశుద్ధి కారించిన యా కాలమందు, అద్భుతం కర్మయత్ = అద్భుతమైన పని ఏది జరిగినదో, అతిదూరవృత్తమ్ = చాల దూరములో, ఎక్కడనో లంకాసముద్రతీరమున, జరిగిన, తత్ = దానిని, కః ప్రత్యేకు హి = ఎవడు నమ్మనయ్యా?

ఇత్స్వాకువంశ మన్న ప్రజలకు అదంత అభిమానము! ఊరక వారేల నింద పలుకుదురు? మఱి అందు నిందకు కారణము దైవగతిచే కలిగినది. విశుద్ధికాలమందు ఏయద్భుతములు జరిగినవో, అంతదూరమున జరిగినవానిని ఇక్కడ ఎవడు నమ్మును?

దైవాత్ - యే దుర్దైవమువలన సీతాపహరణము, సీతకు రావణునింట వాసము కలిగినది. విసను అనిందయంతయు అత్యద్భుతకర్మలచే, అగ్నికుద్ధి, బ్రహ్మాండ్రాదులగు ఎల్లదేవతల సాక్షాత్ సాక్ష్యము - మొదలగువానిచే నిశ్చేషముగా అప్పుడు లోలగింపబడినది. అదెల్ల లంకలో జరిగినది, అంతదూరాన. అయోధ్యప్రజల కదెట్లు ఎఱుక? వారు దానిని ఎట్లు నమ్ముదురు? ఇది జనులు అపవాదము పలుకుటకు రాముని సమాధానము. అది న్యాయమే అనుచున్నాడు.

అతిబీభత్సకర్మా = అతిభూరకర్మా - మిక్కిలియు ఏవ, రోత పుట్టు పని చేయు వాడను. నృశంసః - క్రూరుడను. అట్టి సీతను ఇట్టి గర్భిణిగా నున్న సమయమునను అడవిం ద్రోచి రమ్మని ఉత్తరువు పంపినాడను. ఇంతకన్నను బీభత్సము క్రూరము ఉండునా ఎందైనను? మగనిచేతకును రాజుచేతకును ఇట్ల భర్మసంఘర్షణ.

శ్లో॥ శైశవాత్ప్రభృతి పోషితాం ప్రియాం,
సాహృదా దప్యథగాశయా మిమాం,
ఛద్యనా పరిదదామి మృత్యవే
సానికో గృహశపన్తికా మివ.

3౮

తత్త్వి మస్పర్శనీయః పాతకీ దేవీం దూషయామి!

[స్తీతాయాశ్శిరః స్వైర మున్నమయ్య బాహుం కర్షన్,]

శ్లో. 3౮. శైశవాత్ ప్రభృతి = పిన్నతమినుండి, పోషితాం = పెంపబడినట్టియు, ప్రియాం=మిక్కిలి ప్రీతిః తావలమైనట్టియు, సాహృదాత్ = కూర్మికలన, అప్యథగాశయాం = వేలు తలంపు లేనట్టియు, ఇమాం = ఈనీతను, సానికః = (పక్షులం పెంచి చంపి యమ్ముకొను) కసాయివాడు, - శైశవాత్ ప్రభృతి పోషితాం - మొదలగు నన్ని విశేషములతో కూడుకొన్న - గృహశపన్తికాం ఇవ=జారి గొలుపుచున్న ఇంటి పెంపుడు పక్షినిబోలే, ఛద్యనా = మిషచేత, - భాగీరథీతీర భూములం జాపుటకు అను పాకుచేత, మృత్యవే=మృత్యువునకు, పరిదదామి = చేతులార అర్పించుచున్నాను.

చిన్నపుటినుండియు పెంచితిని; ఎంతో ప్రీతికి పాత్రమైనది; స్నేహాతి కయమున, నేను తప్ప ఎప్పుడును మఱి వేలు తలంపే లేనిది. అట్టి నీతను, ఏదియో పాకున, మృత్యువునకు నేనే నాచేతులార ఒసంగుచున్నాను; కసాయివాడు అట్టిదేయైన జారి గొల్చు పిట్టను చేతులార కొయునట్లు - ఎంత చక్కని ఉపమ!

అప్యథగాశయాం - అనుట సాధుపాతము. మీరుకూడ రావలయును నాతో అని యిప్పుడును అన్నది. ఎందును ఎప్పుడును నేను తప్ప వేలు తలంపే లేనిది. ఆపెంపుడు శకుంతికయు పెంచినవానిని నిమిషమేని యేమిటక, దేనిని కూడ పరువెత్తుచునే యుండును. మృత్యవే - మృత్యువునకు - ఈయనస్థలో ఆడవిపాలు చేయబడిన యీమెకు సద్యః చావు నిశ్చితమే గదా - అనునగదా “క్రవ్యాద్ధి రజ్జలతికా నియతం విలుస్తా” అని - III - ౨. ‘ఛద్యనా’ - వనపీఠం విహారమున గంగాస్నానమును కొలినదే, ఆమిషతో ఆడవిలో విడిచిరమ్మని దుర్ముఖముఖమున లక్ష్మణునికిం బంపిన యాజ్ఞ దీన గూఢనిర్దిష్టము.

అస్పర్శనీయః=తాళ కూడని వాడను. చండాలునిం బోని మఱిమఱుడను. పాతకీ=పాపము పైకొన్నవాడను. దేవీం=పాతివ్రత్యాదిచే దేవతలబోని పవిత్రను, దూషయామి=మెలచేయుదును.

శ్లో. అపూర్వకర్మ చక్షాల మయి ముద్ధే విముఞ్చ మాం,
శ్రీతాసి చంద్రభాన్త్యా దుర్విపాకం విషద్రుమమ్. 3౯

ఉన్నమయ్య=ఎత్తి. రంగాన ఇంతసేపును ఇట్లు తప్పే పండుకొనఁ జెట్టు కొనుట, తగునా? శయనాధరపానాదుల కూడదన్నదే సాహిత్యదర్పణము - అన్న, అంతగా అనుచితము కాదు. క్రాంతికైన ఈ శయనమాత్రము అని తలంపఁ దగును.

శ్లో. 3౯. అయి ముద్ధే=ఓ నేరనిముగుదా, అపూర్వ కర్మ చక్షాలం=ఇప్పు టికి ఎందును ఎన్నఁడును కనని విసని కర్మ చందాలుఁడ నైన, మాం = నన్ను, విముఞ్చ = విడుము, చంద్ర భాన్త్యా = చందనమును భ్రమచే, దుర్విపాకం = చేదు పండును ఇడుఁబ్టి, విష - ద్రుమమ్=కాలకూటపుఁ జెట్టును, శ్రీతా అసి = ఆశ్రయించినదాన వెలివి!

తెలియనిదానా, నేను అపూర్వపుఁ గర్మ చందాలుఁడనే - విడిచిపెట్టుము నన్ను, చందన మని, విసంపుఁబండు పండు విషద్రుమమునీడవ వచ్చితివి!

ఈ కాలిదాసీయముంగనుఁడు - రఘు -

“ప్రియంకరోమే ప్రియైత్యనన్దో
నాబుద్ధి కల్ప ద్రుమతాంవిహాయ
జాతం తమాత్య న్యసిపత్రవృక్షమ్.

‘అపూర్వ - చక్షాలం’ - స్మృతులలో కర్మచందాలురు కొన్ని విధాలవారు చెప్పఁబడివారు. ‘అనూయకః పిశునశ్చ కృతఘ్నో దీర్ఘరోషకః’ అని. నేను క్రొత్తవిధమైన వాఁడను; ఇంతకు మున్నెందును లేనట్టివాఁడను.

విషద్రుమమును చందనమువలె కైత్యాది యన్ని బయటి మంచి గుణములు గలిగియుండును. పండినపుడు మాత్రము ఆ పండు కట్టి కాలకూటముగా నుండును. ఆ గుణములచే తొలుత ఆశ్రయమునకు ఆకర్షించును; ఆ ఫలముచే పిదప చంపును. అట్లే రక్షించెద నని నాయండం జేరిన నిన్ను చంపివేయుచున్నాను. ‘కర్మ’ చక్షాలమ్ - ఇతరుఁడు ‘జాతి’ చందాలుఁడు. అతనికన్న ను నిహినుఁడు కర్మ చందాలుఁడు - అస్పృశ్యతరుఁడు. ఇంతకన్న అత్యనింద యుండదు - దివ్యమైన ఉపమ.

తనయచ్చమెయిం గాకయే, కేవలము ధర్మముం గోరి, ప్రజలను అను రంజించుటకై ఈపని చేయుచున్నాఁడు.

హస్త విపర్యస్త స్సంప్రతి జీవలోకః! ఆ ద్యావసితం జీవిత ప్రయోజనం రామస్య! శూన్య మధునా జీర్ణారణ్యం జగత్! ఆసార స్సంసారః! కష్టప్రాయం శరీరం! అథవా!

శ్లో. దుఃఖసంవేదనా యైవ రామే చైతన్య మాహితమ్,

మన్మోపఘాతిభిః ప్రాణై ర్వజ్రీలాయితం స్థితైః. ౪౦

విపర్యస్తః = తలక్రిందైనది, జీవలోకః = ఈ ప్రాణిలోకము. జీవిత ప్రయోజనమ్ = బ్రతికియుండుటవలని యుపయోగము - ఇత నేల నేను బ్రదికియుండుట? అధునా - శూన్యం జీర్ణారణ్యమ్ - వట్టి వల్లకాడు. జీర్ణానాం అరణ్యం - జీర్ణలు అనగా ముడిసిపోయినవారు, పితిరులు అనుట - జీర్ణారణ్యం - అనునది 'పితృ కాననమ్' వంటిది. తత్పర్యాయమే. 'జరద్వనం' 'జరదరణ్యం' అనియు ప్రయోగములు గలవు. శూన్యం = పాడు, పాడుపడిన. సంసారః - విహిక పుటునికి. కష్టప్రాయం = కష్టము తప్ప ఇతను ఈ శరీరమునకు ఏమున్నది? అథవా = కాశేమి? - దుఃఖమున ఇదియొక తెలుగు అల.

శ్లో. ౪౦. దుఃఖ సంవేదనాయ ఏవ = దుఃఖమును తెన్నగా అనుభవించు జేయుటతోసమే, రామే = రామునియందు, చైతన్యం = చేతన, ఆహితమ్ = ఉంపంబడినది. స్థితైః = స్థిరమై, నన్ను వదలనిదై, మర్మ ఉపఘాతిభిః = మఱి ఆయములను ప్రక్కలించుచున్నదియు నై, ప్రాణైః = ప్రాణము, వజ్రకీలాయితమ్ = వజ్రపు మీకు వలె నైనది. 'భావేప్రయోగమునకు' తెలుగున కర్తరిగా ఆర్థము.

మొన్ననే అడవిలో ఆ దుఃఖ మెల్ల అనుభవించి వచ్చితిని. ఇప్పుడు మఱి ఈ దుఃఖము, కడలేనిది వచ్చినది. ఇట్లు ఒక్క మొగిని దుఃఖ మనుభవించుటకే నాకు దేహాన ఈ చేతన. ప్రాణమైనను పోవునా యన్న, అది వదలక నాయాయములను ప్రక్కలించుచున్నది. ఇట్టిచోట్ల ప్రాణశబ్దమునకు బహువచనముననే ప్రయోగము. ఎల్ల కాలము దుఃఖభాజనమనే విధిని - అని భావము. లోకములో సుఖములో సుఖమే, కష్టములో కష్టమే జ్ఞాపికి వచ్చును.

రాముడు ఒక్క మొగిని విద్యుచ్చయనే ఈ వివాసవిధానమెల్ల కావించెను. అట్లే మా. రఘు XIV - 84.

బధూవరామః సహపా సభాష్టవ్

కుషారవర్షే వ సహస్య చంద్రః

హా! అమ్మ అరున్ధతి! హా! భగవన్తా వసిష్ఠవిశ్వామిత్ర! హా!
దేవి భూతధాత్రి! హా! తాత జనక! హా! తాత! హా! మాతర!
హా! ప్రియసఖ మహారాజ సుగ్రీవ! హా! సౌమ్య హనూమత్! హా!
మహాపకారిణ్ లజ్కాపతే విభీషణ! హా! నఖి త్రిజటే! ముషితాస్థస్య
పరిభూతాస్థస్య రామ హత కేన! అథవా, కో నామ తేషా మహా
మిదానీ మాహ్వనే!

శ్లో॥ తే హి మన్యే మహాత్మానః కృతఘ్నేన దురాత్మనా
మయా గృహీతనామాన స్పృశ్యంత ఇవ పాపనా. రం
యోఽహం!

కాలిన భీతేన గృహాన్నిరస్తా

న లేన వైదేహసుతా మనస్తః.

రామచికి బ్రతికియుండుట ఇపు డంతి దుర్భరముగా నున్నది.

రాముని మఱియొక పెద్ద దుఃఖపుటల ముంచుచున్నది. సీత ఎవరెవరి
గారాబో ఆతన పెద్ద లందఱును, పూర్వవియోగమున సీతను వెదకి తెచ్చి పూర్వను
ఎవరెవరు ఉపకారము చేసినాలో వారందఱును తలంపునకు వచ్చుచున్నారు -
ముషితాః = కొల్లఁబోయితిరి - పరిభూతాః=అవమానితు లైతిరి. వారందఱు ఇపు
దున్న, వివాసనము జరుగ దేమా - ఆ మాటయే ఆశ్రేయిలో వాసంతి యనును. II.
కప్టం! అరున్ధతీత్యాది.

కః నామ ఆహం=నే నెవఁడను - ఆహ్వనే=పేర్కొనుటకు.

శ్లో. రం. హి = ఏలయన, తే మహాత్మానః = ఆమహాత్ములు, దురాత్మనా =
దుష్టుఁడను, కృతఘ్నేన = చేసిన మేలు మఱచువాఁడ నగు, మయా = నాచేత,
గృహీత నామానః = పేర్కొనఁబడినవారై, పాపనా=పాపముచేత, స్పృశ్యంత
ఇవ = సోకఁబడుచున్నవారుం బోరె - (అని) - మన్యే=తలంతును.

సీతకు ఇట్టి కీడు కాలించినవాఁడను, వారు చేసిన ఆ మహాపకారమును
మఱచినవాఁడను - తుడిచివేసినవాఁడను - పాపాత్ముఁడను. అట్టి నేను వారి కేరును
నోటఁ జెప్పినను వారికి మెల - పాపము - సోకు నని తలంతును.

యోఽహమ్ - ఎట్టివాఁడను నేను!

శ్లో. విస్మయా దురసి నిపత్య జాతనిద్రా-
మున్నుచ్య ప్రియగృహిణీం గృహస్య లక్ష్మీం,
ఆతక్కుస్ఫురితకళోరగర్భగుర్వీం
క్రవ్యాదోభ్య బలిమివ నిర్ఘ్నః క్షీపామి! ౪౨
(సీతాయాః పాదా శిరసి కృత్వా) దేవి అయం పశ్చిమస్తే రామస్య
శిరసా పాదపద్మజస్పర్శః. (ఇతి రోదితి)

శ్లో. ౪౨. విస్మయాత్ = (నాప్రియుడు, నారక్షకుడు, నా సర్వము అను) విశ్వాసమువలన, ఉరసి = (నా) యెడపై, నిపత్య = వ్రాలి, లబ్ధనిద్రాం = పొందిన నిద్రగలదానిని, గృహస్య లక్ష్మీం = ఇంటికి సర్వసంపద, శోభ, దీపమునంటిది అయినట్టియు, ఆతక్కు స్ఫురిత కళోర గర్భ గుర్వీం = (గర్భిణీ సులభమైన) భయములచే అదరుచున్న నిండు చూలుచేత, చాల వ్రేక్కునట్టిదియు అగు, ప్రియ గృహిణీం = నా యత్యంతప్రియయగు నిల్లారిని; ఉన్నుచ్య = నేనే తలను ఎత్తి అతల పెట్టి, వదలి, క్రవ్యాదోభ్యః = పచ్చిమాంసముం దినునవైన (పులి తోడేలు మొదలైన) వానికి, రాక్షసులకు అని యేని, బలిం ఇవ = బలిని (ఆహారమును) బోలె, నిర్ఘ్నః = దయమాలినవాడనై, క్షీపామి = పొజువేయుచున్నాను - అయ్యో! అనుట.

విస్మయాత్ - నమ్మకమువలన - ఇక్కడ మనకు ఏ యాపదయు నెబ్బరయు కలుగదు, ఏయిదదయు ఇక్కడ నున్న తీతిపోవును అను నమ్మకమువలన. పసి పిల్లలు తల్లిదండ్రులు కఠినము కొట్టినను గూడ వారిని వదలక వారి యొడిలో దాగుకొనుట ఎట్టి నమ్మకమువలననో అట్టి నమ్మకమువలన, 'ఉరసి' - ఆ చోటును ఆవిస్రంభముం బట్టినదే. 'నిపత్య' ఇదియు ఆ నమ్మకముం దెలుపునదే - లబ్ధనిద్రాం = అనుటయు ఆ కొలత లేని నమ్మకమునే తెలుపును. క్షీపామి - అదవిలో పొజువేయుచున్నాను! అట్లే తరువాత వివాహిత సీతంగూర్చి యనుకొనును - 'క్రవ్యాదోభ్య రజ్జ లలికా నియతం విలుప్తా' అని.

పశ్చిమః - కడపటిది. సీత పాదములను రాముడు శిరమున నుంచుకొనుట - 'పశ్చిమః' - అనగా ఇట్లు ఇదివఱకు పలుమాలు చేయువాడే అనుట, అత్యున్న పరిహారమునకై - రామునికి సీతయందు అంతిగౌరవము గల దనుట. భార్యపాదములను తలయందుంచుకొనుట యేమి అని యనదగదు. ఉంచుకొనకపోవుట పురుష స్వాహి లాభిమానముచేత; ఉంచుకొనుట విషయ గౌరవములచేత. 'దేవి' అని సీతయందు రామునికి, పూజ్య యనుభావము సిద్ధము. ఇది ఈర్ష్యకహయిత

(నేపథ్యే)

(అబ్రహ్మణ్య మబ్రహ్మణ్యమ్!)

రామః—జ్ఞాయతాం భోః కి మేతత్.

(పున ర్నేపథ్యే)

శ్లో॥ ఋషీణా ముగ్రతపసాం యమునాతీరవాసినామ్,

లవణత్రాసితస్ స్తోమ శ్వరణ్యం త్వా ముపస్థితః. ౪౩

రామః—ఆః కథ మద్యాపి రాక్షసత్రాసః! త ద్యావ దస్య
దురాత్మనో మాధురస్య కుమ్భానసీపుత్రస్య సమన్మూలనాయ

మాన మూనినపుడు కొట్టు కాలితాఁపు కాదు. అదియు సమయాన కలుగును గాక. ఇది అంతకంటెను వేలు 'స్పర్శ.' 'తాదృతి' - వాచించి యేడ్చుచున్నాడు. అబ్రహ్మణ్యమ్ - 'కావరయ్య' అని జ్ఞయి - అపాయము కలిగినపుడు దీనులు శరణుకై అఱచుటకు మాట. 'అబ్రహ్మణ్య మవధ్యోక్తా' అని యమరము.

భోః - ఇది ఎదురుగా లేని నాకరునకు ఎచ్చరిక, పిలుపు. ఇంతలో జవాబు నేపథ్యమునుండియే వినంబడుచున్నది. పాత్ర ప్రవేశ నిష్క్రమణములం బరిహరించిన తెలుగు.

శ్లో. ౪౩. యమునా తీర వాసినామ్ = యమునానదీతీరమున ఆశ్రమములయందుండువారును, ఉగ్రతపసాం = తీవ్రమైన తపస్సుగలవారును అగు, ఋషీణాం స్తోమః = ఋషుల గుంపు, లవణ త్రాసితః = లవణాసురునిచే భయపెట్టబడినదై (వారై,) శరణ్యం = ఆపదలం దీర్చు రక్షకుడవైన, త్వాం=నిన్ను, ఉపస్థితః = తఱిసినది, చేరవచ్చినది.

ఉగ్రతపసాం - తమ తపస్సుచే తమ్యం గాపాడుకొన వలంతులయ్యి, తద్వ్యయమును ఇచ్చిగింపనివారై, శరణ్యం = కాపాడవలయుట రాజధర్మము గావున, దానికి తగినవాడైన రాముని, త్రాసితః - వాడు పెట్టుచుండు యాతనలం బడలేక భయము చెందినవారై, రాముని నిష్క్రమణమునకు వ్యాజము.

ఆః - అని చిత్తపీడం దెలుపును. రాముని చిత్తమున వివిధభావముల సంఘర్షణం జూపుటకు కవి ఈ సమయాన ఈమయిని వినచుట. ఏసమయమునను రాముడు ధర్మమును విమరడు - అనుటకు.

పునః ప్రతినివృత్త - మరల మరలించి - వీడలేని దయయు జాలయు, ఏమనినో గదా అను భయమును; వానికిని వీడ నేవలయు ధర్మగ్రహమునకును చిత్తాన సంఘర్షణ.

శత్రుఘ్నం ప్రేషయామి. (కించి త్వరితక్రమ్య పునః ప్రతినివృత్త్య) హా
దేవి! కథ మేవంగతా భవిష్యసి? హా భగవతి వసుధరే, శ్లోఘ్యం
దుహితర మవేక్షస్వ జానకీం.

శ్లో. జనకానాం రఘూణాం చ య త్కృత్స్నం గోత్రమక్షయం,
యాం దేవయజనే పుణ్యే పుణ్యశీలా మజీజనః. రర

(ఇతి నిష్కాం ప్రే.)

కథం ఏవం గతా భవిష్యసి! - ఏవంగతా = ఇట్టిగతిం బొందినదానవై - అడ
విలో విడువబడినదానవై, కథం భవిష్యసి! = ఎట్లు ఆగుదువో, ఏమగుదువో. తనకు
ప్రతిక్రియ ఏమియుఁ తోఁపకున్నది.

వసుధరే - ఇపుడు సీత దేనిమీఁదనున్నదో అది, ఎందును సీతం జూచు
చుండునది, సర్వవ్యాపినియై అడవిలో తా నొక్కతెయే దిక్కు కాగలది.
కావున ఇపుడు రామునిమనసునకు వచ్చినది. పృథ్వీభాగీరథులయందు రామునికి
నిజమైన నమృతము, గౌరవము.

శ్లో. రర. యతో = ఏది - ఎవరై ఆనుట. 'మణ్డలమ్' అను విధేయప్రాధాన్య
ముచే, నపుంసకలింగము, జనకానాం = జనకులయు, రఘూణాం చ = రఘువులయు,
కృత్స్నం = సమస్తమైన, గోత్ర మణ్డలమ్ = వంశమునకు మంగళభూతయైనదో,
తాం పుణ్యశీలాం = ఆపుణ్యశీలను, పవిత్రమయిన చారిత్రము గలదానిని, పుణ్యే =
పవిత్రమైన, దేవయజనే = యజ్ఞశ్రేయము (దేవతలను యజించు చోట,) అజీ
జనః = కంటివి, నీవు, దీనికి విధేయమైన విషయము, 'కావున నీవు కాపాడుము'
మొదలైనది ఈ శ్లోకపు టవతారిక యగు గద్యభాషితమున నున్నది.

జనకులయింట పుట్టి అవంశమున కెల్ల సమస్తమంగళభూతయైనది. రఘు
వులయింట మెట్టి, అవంశమున కెల్ల సమస్త మంగళభూతయైనది. అట్టి యాపుణ్య
శీలను సీతను నీవు యజ్ఞశ్రేత్ర సీత (నాటిచాలున) యందు కంటివి. తల్లిది.
విచారించుకొనవచ్చు. (మఱి దిక్కులేనిదైనది.)

ఇతి నిష్కాం ప్రేః - రాముడు నిష్క్రమించినాడు. (శత్రుఘ్నం బంపు
టకు.) పృథ్వీ ఈరాముని ప్రార్థనను అట్లే జరుపును. భాగీరథియు. ఇట సీతను
రాముడు వదలిపోయిన తెలుగు భవభూతి పెప్పినది, కరము కరుణోత్తరముగానే
యున్నది. ఒంటిపాటున తాను అట్లు ఏడ్చి యేడ్చి, వదలిపోవు కాళ్ళొడక మర
లను వచ్చి చూచి, దిక్కుమాలినవారికి దిక్కు కాగల వసుంధరకు అప్పగించి

సీతా—హా! సామ్య అజ్ఞుడై కహింసి? (సహ సోత్థాయ).
హాధీ హాధీ దూసివిణవణ విప్పశధా అజ్ఞుడై త్రసుణ్ణం విల అత్తాణం
పెళ్ళామి. (విలోక్య) హాధీ హాధీ! ఏతథిణి మం పసుత్తం ఉయ్యిల
గదో అజ్ఞుడై. కిందాణి ఏదం? హోదు సే కుప్పిన్సం, ఇతి తం
పేళ్ళంతీ అత్తణో పహవిన్సం. కో ఏత్త పరి అహో? [హా! సామ్య ఆర్య
పుత్ర కుత్రాసి? హా ధిక్, దుస్స్వప్నేన విప్రలభ్యా ఆర్యపుత్రశూన్య
మివాత్మానం ప్రేక్షే, హాధిక్! హాధిక్! ఏకాకినీం మాం ప్రసుప్తా
ముయ్యేత్వా గత ఆర్యపుత్రః. కిమిదానీ మేతత్? భవ త్వస్మై కోపి
ప్యామి, యది తం ప్రేక్షమానా ఆత్మనః ప్రభవిష్యామి. కోఽత్ర
పరిజనః?]

వెక్కి యేడ్చుచునే పోయినాడు. ఇట్లు మనసున నున్నదానిం జెప్పికొని యేడ్చు
టకు ఒంటిపాటుం గల్పించినాడు. అందు రామునికి సీతాపాదస్పర్శకు అవ
కాశము కలిగినది. సీతను తాను పెట్టుచున్న క్లేశమును చక్కగా ఎఱిగి తల
పోసికొని తలపోసికొని యేడ్చినాడు, రాముడు. తాను ఇంక నెప్పటికిని మన
సున ఇట్లు ఏడ్చుచునే యుండునని నూచించినాడు. బయటికి వచ్చినప్పుడు
ఇట్లు లక్ష్మణులు తమ్ములు, ఇతరులు నౌకరులు - వారి యెదురుగా తాను ఏడ్చు
టెట్లు? అంతయు చిత్తమున ఆపుకొనవలసియుండును. ఇదియెల్ల భవభూతి
యేడ్చునట్టియు ఏడ్పించునట్టియు నేర్పు. రిభువంశమునఁ గాని రామాయణ
మునఁగాని ఇట్ల ఇట్టియేడ్పు చెప్పఁబడలేదు. ఎందున రామపరోక్షముననే సీతను
లక్ష్మణుడు రథ మెక్కించుకొని పోయినాడు. తిక్కన తన ఉత్తరరామా
యణమున మాత్రము వేణువిధముగా మార్చినాడు. రాముడు తాను సొంత
ముగా సీతాలక్ష్మణులను రథ మెక్కించును. అత్తణి సీతారామలక్ష్మణులు ఏమి
యనుకొనుటం గనఁదగును. రాముని తెచ్చుకొలు ధైర్యముం బరికింపఁదగును!

‘ఆర్యపుత్రుడా, ఎక్కడ నున్నావు’-ఇట్లే రెండు నిమగ్నులకు ముందును
సీత పలవరించెను. దానికి సీతదేహమును రాముడు సుమానుష భద్ర ప్రార్థనతో
నిమగ్నమండఁగా దుర్యుఖుడు వచ్చి జనాపవాదముం జెప్పినాడు. దానిని విన్న
మాత్రనే, మఱి వేణు ఆలోచన లేక, రాముడు ఏడ్చుచునే ఆ దుర్యుఖునిచేతనే
లక్ష్మణునికి సీతను అడవులకుం గొంపొమ్మని ముదల యంపి, తాను ఆపుకొన
రాక ఎల్ల భంగుల నేడ్చి సీతను విడిచిపెట్టి పోయినాడు. సీత మరలను అటే

దుర్ముఖః—(ప్రవిశ్య) దేవి, కుమార లక్ష్మణోవిష్ణవేది, సజ్జో రహా. ఆరుహదు దేవిత్తి. (దేవి, కుమారలక్ష్మణో విజ్ఞాపయతి, సజ్జో రథః, ఆరోహతు దేవీతి.)

సీతా—ఇలం ఆరుహమ్మి. (ఉత్థాయ పరిక్రమ్య,) పుర ఇ మే గబ్ధభారో! తా సణిలం గచ్ఛమ్మ. [ఇయ మారోహామి. స్ఫురతి మే గర్భభారః. తత శ్చనై ర్గచ్ఛామః.]

పలవరించుచు తటాలున లేచి కలలో తన యనుభవముం జెప్పుచున్నది. 'ఆర్య పుత్రహూస్య మివ ఆత్మానం పశ్యామి' - 'ఆర్యపుత్రుడు లేనిదానినిగా నన్ను తలచుకొనుచున్నాను.' అని. కలుగఁబోవుదానికి నూచనగా అవశమను తుకల. ఒక వేళ చిత్రదర్శనమున తనకు గల్గిన భావననే కలం గాంచినదేమో. లేక ఇది వేఱు శ్రోత్రభావనయో. యది తం ప్రేక్షమాణా ఆత్మనః ప్రభవిష్యమి - ఆయనం గన్నప్పుడు నేను నావశమన యేని. ఆయనయెదుట తాను ఆయనపై శోపపడనేరదు. ముందు అనుకొన్నను, ఎదుట ఆ నిశ్చయము శిథిలమైపోవును. ఆయనలో పలుక సిగ్గు జంకు నెందును. రాముఁడును మునుపు అన్నాఁడుగదా - 'యద్యేషా కథయతి' అని, దోహదముం గూర్చి. మఱియు సమక్షమున అతి స్నేహగౌరవ పరవశ. శోపపడను అసమర్థ. ఎవరక్కడ పరిజనుడు? అనునపు టికి, కాకతాళియముగా, దుర్ముఖుఁడు లక్ష్మణ సందేశముతో వచ్చి, సీతప్రశ్నకు జవాబుంబోలే దానిని అందించును. చిత్రదర్శనానంతరము సీతశోరిక విని ఆమె యెదురుగానే లక్ష్మణుం బంపెనుకదా, కదుపులేని లేరిని తెమ్మని. కావున ఇప్పుడు సీత ఏమియు అనుకొనక శంక లేక వెడలిపోవును రథ మెక్కుటకు

రాముఁడు దుర్ముఖునివలన సీతంగూర్చిన లోకుల యాడిక విని, తచ్చుస్థిని యెఱింగియు, తా నెంతేని యెద్దుచునే లోకరంజనమునకై, సీతకు వినాసింప నిశ్చయించుకొని తాను సీతకు మఱియగపడక పరోక్షముననుండియే సీతం గొం పొమ్మని లక్ష్మణునికి ముదలయిడును. వాల్మీకి ఉత్తరకాండయందు అట్లే చెప్పి నాడు.

'శ్వస్త్యం ప్రభాతే సామిత్రే సుమంత్రాధిపితం రథం

ఆరుహ్య సీతా మాశాప్య విషయాంతే సమత్సృజ.'

45 - 17

కాలిదాసును రఘువున అట్లే చెప్పినాడు—

ప్రజావతీ దోహదశంసివీ తే, తపోవసేషు స్ఫుహయాలు లేవ

స త్వం రథీ తద్వ్యపదేశ నేయాం ప్రాపయ్యవాల్మీకిపదం త్యజై నామ్.

సుశోర్పిణీ దేశా ద్వనితాం వహస్తే పాద్యం సుమిత్రాతనయో విహస్యత్.

XIV - 45 - 51.

కుండమాలయందును అట్లే చెప్పబడినది.

...వత్స లక్ష్మణ... సుమస్తాధిష్ఠితం రథ మాశోష్య కస్మింశ్చి ద్వనోద్దేశే
పరిశ్రయ్య నివర్తస్వ - ఇతి.

గంకంటి పాపయ్య వాల్మీకిని అనుసరించి ఇట్లే చెప్పెను.

VI - 220 - 1.

‘జనవిభుఁ డంతట లక్ష్మణుఁ గనుఁగొని.....

పల్కాటలో దలపెట్ట కర్కుఁ డుదయింపకా లేపె యీలోకనిం

ద ల్కానంగ సుమంత్ర చోదిత రథాధ్యాసీనఁ గావించి వ-

న్యగోదంబునఁ జూడరమ్మనుచుఁ గాంతకా నీవు గొంపోయి యా

వాల్మీకుల్ వసియించు నాశ్రమముచేర్వకా డించిరమ్మా వెనకా,’ అని.

మఱి లెక్కయ్యవ్వ లక్ష్మణునితో సీతాప్రస్థానమును రామునిచే సముత్తమున
సాంతముగా చేయించెను. లక్ష్మణుఁడు సుమంత్రునిచే రథ మాయితంబు నేని
తెప్పింపఁగానే ...అంత మేదిసేవిభుండు

౧౩౧. క. అడ లడఁచి నెమ్మనంబున, వెడతెలి వొడఁగూర్చి మాట వేర్పడకుండం

జడిముడి వడక నయంబున నెడమడు వొక్కింత లేక యిట్లునుసలితోన్.

౧౩౨. చ. పాలఁతుక, గంగ చేరుక తపోవనభూములు నూడ నీమదిన్

మొలచిన కాకుకంబు దుదిముట్టఁగ లక్ష్మణదేవు నిన్ను నం

దులకు మనోముదం బెసఁగఁ దోకొనిపో నియమించితికా సము

జ్వల మణి కాంతి మైన రథసత్తమ మెక్కుదు రమ్మ నావుడుకా.

౧౩౩. ఉ. అక్కట, నాడు వేడ్క కుచితానుచితంబులు నూడకే విభం

దొక్కతలంపువాఁ డయి సముత్సుకతకా నను దవ్వు వుచ్చఁగా

నిక్కమ యియ్యకో లరయ నెయ్యముతియ్యము గాదె యంచు నిం

పెక్కఁగ, రాముడెంద ముడు కెక్క, రథంబు తఱంగి యెక్కినకా.

౧౩౪. ఉ. అత్తితీ నన్నధైర్యమున కచ్చెరువందుచు, జీవితేకు హృ

ద్వృత్త మెఱుంగమిక వదిలె దీనికి నమ్ముట కుమ్మరించుచుం,

జీతముభేద మాననముఁ జెందిన, మాన్పఁగ లేక, లక్ష్మణుం

డుత్తలమందుచున్న, విభుఁ డుగ్గులి కారనిఁ జూపి యిట్లునకా.

౧౩౫. ఉ. దూరము నాక ఘోర వన దుర్గ తలంబులఁ గలి సల్పఁగాఁ

గోరెడు భామలం బ్రియఁ గోరినయట్టులు పుచ్చు రాజాలకా

దుర్ముఖః—ఇదో ఇదో దేవి. [ఇత ఇతో దేవి.]

సీతా—నమో రహుడశ దేవదాణం [నమోరఘుకుల
దేవతాభ్యః]

(ఇతి నిష్కాంతా స్ఫుర్తే.)

చిత్రదర్శనోనామ

ప్రథమా ౭ బ్జుః ౧.

ధారుణీ నెందుఁ గాన మని తా మును దీనికి నడ్డపెట్ట నేఁ
బోకమాడి యిట్లు నినుఁ బుచ్చుట కల్గినవాఁడు నూచితే.

౧౩౬. క. అని తన మొగ మొప్పుమి క

మృనుజేంద్రుఁడు నెపము చెప్పి మాటాడినఁ దా

నును దదనురూప వచనము

లను సంభాషణ మొనర్చె లక్ష్మణుఁడు దగఁగా.

తే. ఇన్విధంబునఁ దన తలఁ పించుకంతయైనఁ జానకి యెఱుంగనియట్లుగాఁగఁ
బాలతోడ విషం బిడు పగిది ననిచిపుచ్చి రాఘవు డుల్లంబు నొచ్చిమరలె.

ఇందు కరుణాదితారతమ్యమును సహృదయులు అరయఁదగును.

నిష్కాంతాః స్ఫుర్తే - అంకాంతమున గుర్వపాత్ర నిష్క్రమణము అని
అలంకారికలు.

చిత్రదర్శనమ్ - ఇతివృత్తముం బట్టి ఈ యంకమునకు పేరు. చిత్రరువులం
కాచుటయే ఈ యంకమునెల్ల సాగించినది.

శుద్ధవిష్కంభము

(నేపథ్య)

స్వాగతం తపోధనాయాః.

(అధ్వగ వేషా) తాపసీ—(ప్రవిశ్య) అయే వనదేవ లేయం,
ఫలకుసుమపల్లవాఘ్నేణ మా ము పత్తిష్ఠ తే!

వనదేవతా—(ప్రవిశ్య, అర్ఘ్యం వికీర్య.)

శ్లో. యథేచ్ఛం భోగ్యం వో వన మిద, మయం మే సుదివస,
స్సతాం సద్భి స్సజ్జః కథమపి హి పుణ్యేన భవతి;

ప్రథమాంకము సీతావివాహముతో ముగిసినది. ఇందు ఆశ్రేయి పునః
సంయోగవస్తువును లొడంగుచున్నది. నేపథ్యమున వినంబడినది - స్వాగతం తపో
ధనాయాః. ప్రవిశ్య - అధ్వగ వేషా - అధ్వగుల (= బాటసారుల) వేషముగలది. -
చారి వెదకునది. వనదేవతా ఇయం - అని ఒరులు చెప్పక, వారి యన్యోన్యభాషితము
వలననే వారెవరో ప్రేక్షకులకు తెలిసిపోయినది. ఇట్లు ప్రేక్షకులకు ఇట్టిది సులువు
గాను అవలంబితముగాను అందే తెలియునట్లు కవి రచింపవలయును. రంగానం
బ్రవేశించిన పాత్రము ఎవ రిగునా అని వాటకప్రదర్శన ప్రకటన కథాసంగ్రహ
పత్రముం గాంచి ఎఱుంగఁదగిన ట్లుండరాదు. అర్ఘ్యమ్ = పూజకైన పూలు మొద
లైనది, వికీర్య=చల్లి.

శ్లో. ౧. ఇదం వనం = ఈవనము, వః = మీకు, యథేచ్ఛం = (మీ)యిచ్ఛ
మొయి, భోగ్యం = అనుభవింపందగినది. అయం = ఇది, మే=నాకు, సుదివసః = సుది
వసము. సతాం = సాధువులకు (ఉన్నచోటును వదలలేక అందే యుండువారికి అని
యేరి. - వనమునకు ఆధిదేవత నియతముగా తదేకవాసగా నుండునుగదా,) సద్భిః =
సాధువులతో, సజ్జః=సమాగమము, కథమపి=ఎట్టకేలకు, పుణ్యేన హి=పున్నెము
చేతనే కదా - పుణ్యఫలముగాఁ గదా, భవతి - కలుగును! తరుచ్ఛాయం=చెల్లనీడలు,
తోయం=నీళ్లు, యత్ అపి=ఏది మఱి, తపసః=తపస్సునకు - తాపసులకు అనుట,

తరుచ్ఛాయం తోయం య దపి తపసో యోగ్యమశనం,
ఫలం వా మూలం వా త దపి న పరాధీన మిహ వః. ౧

తాపసీ—కి మత్రోచ్యతే?

యోగ్యం=తగిన, ఆశనం=భోజనము, ఫలం వా=ఫలము, మూలం వా=వేరని, తదపి=అదెల్ల, ఇహ=ఇచట, వః=మీకు, న పరాధీనమ్=పరాయత్తము గాదు, మీవశమే - అనుట.

ఇందు ఇది చేయదగును ఇది కూడదు అను విచార మిగుమంతయు లేక, ఇది నాది ఇది నాది గాదు అను జంకుకొంకులు లేక, ఈ వనము మీ రనుభవించదగును. ఇది నాకు మిక్కిలి కుదినము. వనదేవతనై, ఇందుండి ఎండుబోవను అన కాశము లేనిదానను నేను. నాకు సాధువుల సంగతి కలుగుట ఎంతో పుణ్యఫలము. ఇందు చెట్లనీడలు నీళ్ళు, మీకు తగిన భోజనము ఏదేది కావలసియున్న అదియెల్ల మీరు స్వేచ్ఛగాఁ గొనదగును. దేనికిగాని ఎవరిని అడుగ నక్కఱలేదు, అను మానపడ నక్కఱలేదు.

ఇట్లెల్ల వాసంతి యతిథిపూజాప్రవణత. 'సతాం సద్భిః సద్భిః కథమపి హి పుణ్యేన భవతి.' - ఇందు 'సాధువులకు' అని తన్ను నిర్దేశించుకొనుట ఆత్మకాఘ యగునుగదా అని యాత్మేపింతురేమా. వస్తునీతి చెప్పటగానే అట్టిది సమయాన అనుమతమే యగును, క్లాఘ యను దోషముం జెందదు - 'సతాం హి సద్దేహ పదేషు వస్తుషు' అని కాళిదాసు దుష్యంతునిచేత చెప్పించినాడు. దానిని నిర వద్యముగా కుమారిలభట్టునంతటివాఁడు గ్రహించినాడు. 'తరుచ్ఛాయం' - నపుంసకలింగమున పెక్కు చెట్లు అర్థము.

కిం అత్ర ఉచ్యతే - ఇందు చెప్పవలసినది ఏమన్నది? మీఁబోంట్లకు ఈ సౌజన్యము స్వతఃసిద్ధమే - అనుట. అట్లే కాకుంథల పంచమాంకము మొదట పునో హితుఁడు రాజాంగూర్చి మునులతో - 'ప్రాగేవ మక్తాసనో వః ప్రతిపాలయతి. పశ్య తైనమ్' అనఁగా, కార్తరవుఁడు 'కామ మేత దభీనద్దనీయమ్' అనియు 'తథాపి వయ మత్ర మధ్యస్థాః.

కుతః - భవంతి క్రమాంతరః ఫలాద్దమైః

నవామ్ముభి ర్దూరవిలమ్బినో ఘనాః

అనుదతాః సత్పురుషాః సమృద్ధిభిః

స్వభావ ఏ వైష పశోపకారిణామ్.' అని తమ మాధ్యధ్యక్షుం జెప్పెను.

శ్లో॥ ప్రియప్రాయా వృత్తి, ర్విసయమధురో వాచి నియమః,
ప్రకృత్యా కల్యాణీ మతి, రనవగీతః పరిచయః,
పురో వా పశ్యాన్ ద్వా త దిద మవిపర్యాసితరసం,
రహస్యం సాధూనా మనుపథి విశుద్ధం విజయతే. ౨
(ఉపవిశతః.)

వస—కాం పున రత్రధవతీ మవగచ్ఛామి?

తాప—ఆత్రే య్యస్మి.

శ్లో. ౨. వృత్తిః=కాయకవర్తనము, చేత అనుట, ప్రియప్రాయా=మిక్కిలి ప్రియమైనది - ప్రీతితోనిండినది; వాచి=మాటయందు, నియమః=విర్వాటు, మితి, వినయమస్పృహః=వినయము (అడఁకువ)చే కోమలము - మంజులము; మతిః=తలంపు, ప్రకృత్యా = స్వభావముచేతనే, కల్యాణీ = మేలైనది (శుభావహమైనది); పరిచయః=స్నేహము, వారు చేయునది గాని, వారితో చేయునది గాని, అనవగీతః=అనిందితము. పురః పా=ఎదుటగాని, లేక ముందు అనఁగా క్రొత్తగా గాని, పశ్యాత్ వా=వెనుక గాని - పరోక్షమున గాని, పిదప గాని, అవిపర్యాసితరసం=మార్పుచెందని రుచి (లేక గుణము లేక భావము లేక ప్రీతి) గలదైన, తత్ ఇదం=అయీ, సాధూనాం రహస్యం=సజ్జనుల గుట్టు, తత్త్వము, అనుపథి=నిర్వాణ జమగా, స్వభావముచేతనే, విశుద్ధం=పరిశుద్ధమైనదై, విజయతే = సర్వోత్కృష్టముగా వెలయును.

చేతయంతయు ప్రియముం గూర్చునదే; మాట పరిమితము కట్టుబాటునకు లోనై, వినయముతో మధురము; చిత్తవృత్తి స్వభావముచేతనే శుభమైనది, చెడ్డతలంపు కలుగనే కలుగదు; మొగ మెటుక స్నేహము ప్రశంసించఁదగినది, ఒకప్పుడును నిందపాలుకానిది; తొలుత గాని పిదపగాని, ఎదురగాని మఱుంగున గాని మార్పుచెందక దాని రుచి అనఁగా ఆప్రీతి ఏకరీతిగా నుండును. సాధువుల గుట్టు అనఁగా తత్త్వము నిస్సర్గపరిశుద్ధమై వెలయును.

ఇందు ఆర్యవృత్తము నిపుణముగా ఉపన్యసించఁబడినది. ఇంత నిపుణముగా చిత్తవృత్తి విశేషములను సామాన్యకవులు చెప్పఁజాలరు.

కాం అవగచ్ఛామి = ఎవరెనుగా ఎఱుంగుదును? నీ వెవరు. నీ చేరేమి అనుట. ఆత్రేయ - గోత్రముం జెప్పుచున్నది; పేరు గాదు. పేరు గాక, గోత్రముం జెప్పట మర్యాద. ఇది దండకారణ్యముట - వనదేవత చెప్పుచున్నది.

వన—ఆర్యే ఆత్మేయి, కుతః పున రిహాగమ్యతే? కింనిమిత్తో
వా దండకారణ్యప్రచారః?

ఆత్మేయీ—

శ్లో అస్మి న్నగ స్త్యప్రముఖాః ప్రదేశే

భూయాంస ఉద్గీధవిదో వసన్తి.

తేభ్యోఽధిగస్తం నిగమాస్తవిద్యాం

వాల్మీకిపార్శ్వా దిహ పర్యటామి.

3

వన—యదా తావ దన్యేఽపి మునయ స్త మేవ పురాణ
బ్రహ్మ వాదినం ప్రాచేతస మృషిం బ్రహ్మపారాయణా యోషాసతే
త త్కోయ మార్యాయాః దీర్ఘప్రవాసప్రయాసః?

కుతః=ఎందుండి? ప్రచారః=తిరుగుట. కింనిమిత్తః=ఎందుకొసము?

శ్లో. 3. అస్మిక ప్రదేశే=ఈ ప్రదేశమందు, అగ స్త్యప్రముఖాః=అగ స్త్యుడు
మొదలైనవారు, భూయాంసః=పలువురు, ఉద్గీధవిదః=సామవేదము ఎఱింగినవారు,
ఓంకారత త్వము నెఱింగినవారు, వసన్తి=వసింతురు. తేభ్యః=వారివలన, నిగమాస్త
విద్యాం=వేదాంతవిద్యను, అధిగస్తం=నేర్చుకొనుటకు, వాల్మీకిపార్శ్వాత్=వాల్మీకి
చెంతనుండి, ఇహ=ఇచటికి, పర్యటామి=వచ్చుచున్నాను.

ఈచోట అగ స్త్యులనారు మొదలగు పలువురు సామవేదవిదు లున్నారని,
వారివలన వేదాంతము నేర్చుకొనుటకు వాల్మీకిచెంతనుండి వచ్చుచున్నాను.

ఇది కేవలము కథలో లంక. అంతే.

ఉద్గీథము సామవేదము, గొంతెత్తి పాడంబడునది, వేదములలో శ్రేష్ఠము.
అగ స్త్యులవారిది గోదావరిచెంత గొప్పవిర్యాస్థానము. వాల్మీకులవారిది భాగీరథి
చెంత గొప్పవిద్యాస్థానము. అది యీతఱును ఇది యీతఱును గూడ ప్రసిద్ధము.
తాపసస్త్రీలును నిగమాంతవిద్య నేర్చుకొందురు. ఆత్మేయి స్త్రీవిద్యాభ్యస
మును శంబూకుడు కూద్రతపశ్చర్యను నెలకొల్పుచున్నారు. భవభూతి రెంటిని
చెప్పినాడు.

యదా = యతః - ఎందువలన...కత్ = అందువలన - దీనికి ప్రతియోగిగా
'యదా' ఇట ప్రయుక్తము.

బ్రహ్మ - త త్వం - వదతీతి - త త్వముం బలుకువాడు - ఉపదేశించువాడు.
బ్రహ్మపారాయణాయ - త త్వముం బూర్తిగా నేర్చుకొనుట - ఈ వసదేవత
యాత్రేయిలోడిమాటలలో బ్రహ్మ - అనఁగా వేదము - అను అర్థము పనికిరాదు.

అత్రేయీ—తత్ర మహా నధ్యయనప్రత్యూహ ఇతి దీర్ఘప్రవా
పోఽన్గీకృతః.

వన—కీదృశః?

అత్రేయీ—తస్య భగవతః కేనాపి దేవతావిశేషేణ సర్వ
ప్రకారాద్భుతం స్తన్యత్యాగమాత్రకే వయసి వర్తమానం దారక
ద్వయ ముపసీతమ్, త త్థలు న కేవల మృషీణాం, అపి తు చరాచరా
ణాం భూతానా మాస్తరాణి తత్త్వా న్యుపస్నేహయతి!

వన—అపి తయో ర్నామసంవిజ్ఞాన మస్తి?

అత్రేయీ—త యైవ కిల దేవతయా తయోః కుశలవా వితి
నామనీ ప్రభావ శ్చాఖ్యాతః.

వన—కీదృశః ప్రభావః?

అత్రేయీ—తయోః కిల గరహస్యాని జృమ్భకా స్త్రాణి జన్మ
సిద్ధానీతి!

స్త్రీలకు తదక్షరగ్రహణరూపపారాయణము నిషిద్ధము. తదక్షరగ్రహణము కూడినదే.
అ యర్థమే 'త త్త్వము.' దీర్ఘప్రవాస - చిర లేక దూరప్రవాస. అధ్యయన - చదువు
కొనుట. ప్రత్యూహః=విఘ్నము.

ఎవరో దేవత - అమె భాగీరథి అని తరువాత తెలియును. అత్రేయికి అది
రహస్యముగా నున్నది. అట్లే అచట ఇతరులును అదేవత యెవరో ఎఱుంగరు
కాబోలు.

సర్వప్రకారాద్భుతమ్ = ఎల్ల తెలుగుల ఆశ్చర్యకరమైనది. ఆకారమున,
ప్రతిభలో - ఇట్లు సర్వమందును. ఉపస్నేహయతి = స్నేహము గొల్పుచున్నది.
ఎవరును వారిమీఁద తనంతట కలుగు స్నేహముచే వారికి పరవశము కావలసినదే -

నామసంవిజ్ఞానం = పేరులఎఱుక - పేరు తెలుంగుదువా? - అనుట. వారికి
కుశలవులన్న పేరు రామాయణమున వాల్మీకి ఇడును; ఇందు భాగీరథి! కావుననే
భాగీరథియింట నున్న సీతకును ఆపేరులు తెలియును. ఆయస్త్రములు జన్మసిద్ధము
లన్నమాటయే కాని అది అట తార్కాణపడుటకు ఇంకను అవకాశము కలుగ
లేదు. అసిద్ధివిధము ఇందలి కటపటియంకమందలి అంతర్నాటికలో తెలియును.
ఐదవయంకములో లవుడు దానిని మేధ్యాశ్వరత్నాసనమీఁద ప్రయోగించును.

వన—ఇతి హి భో శ్చిత్రమ్!

అత్రేయీ—తౌ చ భగవతా వాల్మీకినా ధాత్రీకర్మవస్తుతః పరిగృహ్య వాపితౌ పరిరక్షితౌ, వృత్తచూడౌ చ, త్రయీవర్ణ మితరా విద్యా స్సానధానేన సాతౌ. సమనంతరం చ గర్భైకాదశే వక్షే తౌత్తేణ కల్పే నోపనీయ త్రయీవిద్యా మధ్యాపితౌ. న హ్యేతాభ్యా మతిప్రదీప్తప్రజ్ఞామేఘాభ్యా మస్మదాదే సహాధ్యయనయో గోఽస్తి. యతః.

శ్లో వితరతి గురుః ప్రాజ్ఞే విద్యాం య తైవ తథా జడే;
న హి ఖలు తయో ర్జ్ఞానే శక్తిం కరో త్యపహన్తి వా;
భవతి చ తయో ర్భూయాత్ భేదః ఫలం ప్రతి; త ద్యథా,
ప్రభవతి శుచి ద్భిమ్బుగ్రాహే మణి ర్న మృదాం చయః. ౪

ధాత్రీకర్మవస్తుతః పరిగృహ్య = దాదిపని మొదలుకొని తానేపూనుకొని - అతిప్రదీప్త ప్రజ్ఞామేఘాభ్యాం = మిక్కిలి ప్రకాశించు ప్రజ్ఞయు మేధయుగల వారితో - ప్రజ్ఞా - నేర్పినదానిని గ్రహించు శక్తి. మేధా - గ్రహించినదానిని ధారణ చేయు శక్తి. సానధానేన - వారికి ఒకమాటు చెప్పినం బాలునుగదా - కావున. సహాధ్యయన యోగః = కూడి చదువుకొను యోగ్యత.

శ్లో. ౪. గురుః = గురువు, విద్యాం = విద్యను, ప్రాజ్ఞే యథా = ప్రజ్ఞాకారియందు - ప్రజ్ఞాకారికి అనుట - ఎట్లో. తథా ఏవ = అట్లే, జడే = (ప్రజ్ఞ లేని) ముందునికిని, వితరతి = ఒకరిను. తయోః = వారిరువురికిని, జ్ఞానే = నేర్చుకొనుటయందు, శక్తిం = సమ రతను, న చ కరోతి ఖలు = కలిగింపఁడు గదా, న వా అపహన్తి ఖలు = తొలగింపఁడు గదా. ఫలం ప్రతి = ఫలము విషయమున, అనఁగా తెలియింపు, తయోః = అయిరువు రకు, భూయాత్ భేదః = మిక్కిలి భేదము, భవతి చ = కలుగుచున్నది. తత్ యథా = అది యెట్లున్న, శుచిః = (మనకలేని) పరిశుద్ధమైన, మణిః = రత్నము, భిమ్బుగ్రాహే = ప్రతిబింబము - నీడను - గ్రహించుటయందు, ప్రభవతి = శక్తి కల దగును, మృదాం చయః = మట్టిముద్ద, న (ప్రభవతి) = (శక్తి కలది) కాదు.

వన—అయ మ సా వధ్యయనప్రత్యూహాః?

ఆత్రేయీ—అపరశ్చ.

వన—అథాపరః కః?

ఆత్రేయీ—అథ స బ్రహ్మర్షి లేకదా మధ్యందినసమయే నదీం తమసా మనుప్రపన్నః. తత్రచ యుగ్మచారిణోః క్రౌఞ్చయో రేకం వ్యాధేన విధ్యమాన మవశ్యత్. ఆకస్మిక ప్రత్యవభాసాఞ్చ దేవీ వాచ మవ్యతిక్రీణ్ణా మనుష్టుభేన ఛందసా పరిచ్ఛిన్నా మభ్యుదై రయత్.

గురువు ఒక తెలుగుననే చుట్టకైనవానికిని, మొద్దుగానికిని విద్య నేర్పును. నేర్పుకొనుటకు ఒకనికి తా శక్తి నీయఁడు, ఒకనికి మాన్పఁడు. మఱి ఫలముంబట్టి చూడ, తెలివిలో ఇరువురకు మిక్కిలి భేదము. అది యెట్లనఁగా - నిర్మలమైన మణిలో నీడ (= ప్రతిబింబము) చొచ్చును; మట్టిముద్దలో చొందుగదా.

కాలినాసు నైతము చెప్పినాడు - చూ - మాశ. - I.

పాత్రవిశేషే న్యస్తం గుణాంతరం ప్రజలి శిల్ప మాధాతుః.

జల మివ సముద్రశుక్లా ముక్తాఫలతాం పయోదస్య.

రఘువునను - III - 29 - క్రియా హి వస్తుపహితా ప్రసీదతి.' క్రియా=శిక్ష - సంకీర్ణం. కాటిల్లుఁడును - క్రియా హి ద్రవ్యం వివయతి, న అద్రవ్యం, అని.

అయం అసౌ...ప్రత్యూహః - ఇదియా ఆయభ్యంతరము అని కావవుచే ప్రశ్న, కాదా అంగీకారము. బ్రహ్మర్షి=బ్రాహ్మణుఁడైన ఋషి. యుగ్మచారిణోః=కలయకలోనున్నవైన, క్రౌఞ్చయోః=కొంగదంపతులలో, వ్యాధేన విధ్యమానమ్=బోయవానిచే ఏయఁబడుచున్నదానిని - అనఁగా - బోయవీయుటను. ఆకస్మిక ప్రత్యవ భాసాం=ఆకస్మికముగా (కారణములేక తనంతట) ముగించినట్టిది. దేవీ వాచం=వాగ్దేవిని - ఆమె తానే ఈ శ్లోకరూపమున తోచినదని - ఇట్లు దేవతగా నిర్దేశించుట. అవ్యతిక్రీణ్ణాం=సంకీర్ణ గాక, విడివిడిగా నున్నట్టివానిని - అక్షరములు చెదరక అన్నియుకలసి మొత్తముగా ఏర్పడియున్నదానిని. అనుష్టుప్చందసా పరిచ్ఛిన్నాం - పా - పరిణతాం=అనుష్టుప్చందస్సున కదురుకొన్నదానిని - తానే కదురుకొన్నది, ఆయవచే కదుర్పఁబడలేదు. కావుననే ఆశ్చర్యపడి అక్కఱతో దానిం బరికించుట

శ్లో॥ “మా నిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వ మగమ శ్శాశ్వతీ సుమాః,
యత్రోఽఞ్చమిథునా దేక మవధీః కామమోహితమ్” ఇతి. గి
వన—చిత్ర! మామ్నా యాదన్యో నూతన శ్చస్తసా మవతారః!
ఆత్రేయీ—తేన ఖలు పున స్సమయేన తం భగవత్త మా
విరూపత శబ్దబ్రహ్మప్రకాశ మృషి ముపగమ్య భగవాన్ భూత
భావనః పద్మయోని రవోచత్, ఋషే, ప్రబుద్ధోఽసి వాగాత్మని
బ్రహ్మణి, తద్ బ్రూహి రామచరితం, అవ్యాహత జ్యోతి

శ్లో. గి. నిషాద = ఓరిబోయ, త్వం = నీవు, శాశ్వతీః సుమాః = పెక్కిండ్లు,
ప్రతిష్ఠాం = మంచినీటిని, మా అగమః = పొందవు పోరా! యత్ = ఏలన, క్రాన్చ
మిథునాత్ = కొంగలజంటనుండి, కామమోహితమ్ = కామముచే - కామనివలన -
ఒడలు తెలియక (ఆనంద) పరవశమైయున్న, ఏకం = ఒకదానిని, మగదానిని,
అవధీః = చంపిలిచే!

ఓరిబోయవాఁడా, నీవు ఎప్పటికిని (కలకాలము) బాగుపడవు పోరా.
మెయి మెయి కూడియున్న ఆకొంగజరిలో, వలపుచే ఆనందమున మైముఱచియున్న
యీ మగదానిని చంపిలివిగదరా!

వార్మికిమనకున కొంగం కాడఁగాఁ గలిగిన శోకము ఇట్లు ‘శ్లోక’రూప
మును తనంతట పొందినది. ‘శ్లోకః శ్లోకత్వ మాగతః.’ అట్లే రామాయణమున
వార్మికి, రఘువున కాలిదాసును.

‘శ్లోకా త్ర వాస్య శబ్దపేః కి మిదం వ్యాఖ్యాతం మయా!

చిన్తయత్ స మహాప్రాజ్ఞ శృణోత మతిమా నృసింహ.

పాదబద్ధోఽక్షరసమ స్తస్మిలయసమన్వితః

శ్లోకా త్రస్య ప్రవృత్తౌ మే శ్లోకో భవతు వాస్యథా.’

రామా - చాల - II - 16 - 8.

నిషాదవిదాగజదర్శనోక్తిః శ్లోకత్వ మాపద్యత యస్య శ్లోకః

తేన సమయేన - ఆసమయమందు.

[రఘు - XIV - 70.

అవిరూపత శబ్దబ్రహ్మప్రకాశమ్ - శబ్దబ్రహ్మయొక్క తెలుఁగు తనయందు పాడ
మినవానిని - శబ్దజ్ఞానముయొక్క తెలుఁగు ఆయనయం దావిర్భవించినది. పద్మయోనిః -
ఇది ఆయన పేరు. భూతభావనః - ఆయనకు విశేషణము - మహిమం దెలుపునది - భూత
ములను సృష్టించువాఁడు, సృష్టించినవానిని సరిగా, సప్రయోజనముగా, ఉంచు
వాఁడు. ఇక్కడ ఇపుడు వార్మికినోట శబ్దబ్రహ్మను పుట్టించినాఁడు. దాని

రార్షం తే ప్రాతిభం చక్షుః. ఆద్యః కవిర సీ' త్యుక్త్వా అస్త్యుతః.
అథ భగవాన్ ప్రాచేతసః ప్రథమం మనుష్యేషు శబ్దబ్రహ్మణ
స్తాదృశం వివర్తమితిహాసం రామాయణ మృషిః ప్రణినాయ.

వన—హస్త! పండిత స్సంసారః!

అత్రేయీ—తస్మా దవోచం మహా నధ్యయనప్రత్యూహ ఇతి.

వన—యుజ్యతే.

అత్రేయీ—విశ్రాంతాస్మి భద్రే. సమ్మృత్యగస్త్యశ్రమస్య
పథానం బ్రూహి.

వన—ఇతః పశ్చివతీ మనుప్రవిశ్య గమ్యతా మనేన గోదా
వరీ తీరేణ.

అత్రేయీ—(సభాష్టం) అ ప్యేత త్తపోవనం? అ ప్యేహ
పశ్చివతీ? అపి సరి దియం గోదావరీ? అ ప్యయం గిరిః ప్రస్రవణః?
అపి జనస్థానవనదేవతా పాసన్తి త్వం?

వాసంతీ—అ స్త్యేత త్వర్వం.

ప్రయోజనముం జాపుటకై - 'బ్రూహి రామచరితమ్' - అని ఉపదేశించుటకై వచ్చి
నాడు. 'అవ్యాహతశ్లోతిః - ముక్కువోని వెలుగురుగలది -' అది పాఠనిచోటు
ఉండదు అనుట. ఆరం - ఋషయః సత్యవచసః - సత్యమును, ఉన్నది ఉన్నట్లు,
జరిగినది జరిగినట్లు, కనెంచాలినది. ప్రాతిభం చక్షుః - ప్రతిభాచక్షుస్సు - 'ప్రజ్ఞా నర
నవోన్మేషకాలినీ ప్రతిభా మతా, య దనుప్రాణనా జీవే ద్వర్షహనిపుణః కవిః'
అని. 'ప్రతిభా అపూర్వవస్తు నిర్మాణక్షమా ప్రజ్ఞా' అని అభినవగుప్తుడు. ప్రబు
ద్ధోఽసి... జ్ఞాని వైతివి - వశ్యవాక్కువును. వివర్తం = పరిణామమును, మార్పును,
పండితః సంసారః - సంసారము పాండితికలదైనది. పాణిరీమణ్డితః అనియు పాతము.
పాండిత్యముచే అలంకరింపఁబడినది. ఇది గీర్వాణమున ఆదికావ్యప్రశంస.

తస్మాత్ = అందువలన, ప్రత్యూహః = విఘ్నము - ఆయన పాతముచెప్పుట
మూనికేమి కవిత్వములో దిగినాడు. ఒకవేళ చెప్పినపుడు వారిని కూర్చుండఁ
బెట్టుకొని చెప్పుటచే, నాబోంట్లకు పాతము అందుటయు లేదు.

అనేన గోదావరీ తీరేణ - ఈ గోదావరీతటముననే - దండకలో పంచవటి,
గోదావరీతటము అగస్త్యాశ్రమము అని దానివరుస.

అ ప్యేతత్ - అపి ప్రశ్న.

అ స్త్యేతత్ సర్వమ్ = సర్వమును అట్లే.

అత్రేయీ—న తే జానకి!
 శ్లో॥ స ఏష తే వల్లభ బంధవర్గః,
 ప్రాసక్తికీనాం విషయః కథానా
 త్వాం నామ శేషా మపి దృశ్యమానః
 ప్రత్యక్షదృశ్యా మివ నః కరోతి.

౬

శ్లో. ౬ ఏషః—ఇదిగో ఇది. తే—నీయొక్క, స వల్లభ బంధవర్గః = ఆ ప్రియ బంధువులసమితి; (ఇదియే) ప్రాసక్తికీనాం = ప్రసంగవశమున (మేము) చెప్పికొను, కథానాం = కథలకు—ఉబుసున ప్రస్తావనవశమున చెప్పికొనువానికి, విషయః=విషయ మైనది—వీనింగూర్చిన కథలతోనే మేము ఉబుసు పుచ్చుకొందుము. నామ శేషాం అపి = పేరుమాత్రమే మిగిలిపోయినదానినైనను—చనిపోయినదానినైనను, త్వాం = నిన్ను, దృశ్యమానః = ఇది యిప్పుడు చూడఁబడుచున్నదై, ఇది యిప్పుడు కనుల కగపడుచున్నదై, నః = నాకు, ప్రత్యక్షదృశ్యాం ఇవ = ప్రత్యక్షముగ అగపడు చున్న దానివలె, కరోతి=చేయుచున్నది.

అత్రేయీ! వాల్మీక్యాశ్రమమున రామాయణమును వినుచున్నదానికి, ఆ విను కలిచేతనే నీరయ్యం దలిమాత్రవాల్మీక్యభావన కలిగెను. నీరయ్య నీరకథలును అడుగడుగున అయాశ్రమమున ప్రస్తావమునం దుండెను. పంచటి గోదావరీ తపోవన ప్రసవగణియలును వాసంతియు, అచటి వానినడిమి నీరవృత్తమును శ్రుతి దిన మొకతూరియైనను స్మరణకు వచ్చునట్లే. ఆమెకు వానియం దెంతయో ఖారిమికదా. ఇప్పు డీ సన్నివేశము కన్నులంజూడఁగా అత్రేయీకి నీరయ్య కన్ను లపం జొడగట్టునట్లులైనది. మఱి అడుగఁదగును—అత్రేయీ! నీర రామాయణ కథలు విని తాను తలపోసికొను తలంపులోనిదే కాని ఎన్నఁడును ప్రత్యక్ష దృష్ట కాదుగదా. దాననే తనకు ఇట్టి మానసిక సీతాస్నేహము. నీరను ఒంటరిగా లక్ష్మణుఁడు అడవిలో విడిచి పోవువఱకు వాల్మీకి రచించినాడని లభుఁడు చెప్పును గదా—చూ. IV. తరువాత నీరవృత్తాంతము అత్రేయీకి తెలియదు. ఆమె నీర నామ శేషయాయెనని తలంచినది. దుఃఖించినది. దుఃఖించుచున్నది. తరువాతి యయోధ్యవృత్తాంతము—రాముఁడు ఇప్పు డేమి చేయుచుండుటయు అశ్వమేధము తొడంగుట మొదలైనదియు అట్లే బ్రాహ్మణబాలుని వృత్తాంతమును అత్రేయీకి ఎట్లు తెలియును, వాసంతి అత్రేయిని అడుగుచున్నదే—అని. వసిష్ఠారంధరీ కాస ల్యాదులు ఋశ్యశృంగాశ్రమమునుండి వచ్చి వాల్మీకిశ్మాశ్రమముచెరితే చేరినారు. కావున వారు విని చెప్పుకొను నయోధ్యవృత్తాంతము వాల్మీకిశ్మాశ్రమమున వ్యాప్తిపొందియుండఁదగును. కాన అదియు అట్లు అత్రేయీకి తెలియఁబోలును,

వాసస్తీ—(సభయమ్, స్వగతమ్)—కథం! నామశేషా
మిత్యాహ! (ప్రకాశమ్) ఆర్య, కి మిత్యాహితం సీతాదేవ్యా?

అత్రేయీ—న కేవల మిత్యాహితం, సాపవాదం చ.
(కన్యే ఏవ మివ.)

వాసస్తీ—అహహ! చారుణో దైవనిర్ఘాతః! (మూర్ఛతి.)

అత్రేయీ—భద్రదే సమాశ్వాసిహి సమాశ్వాసిహి.

వాసస్తీ—హా! ప్రియసఖ మహాభాగే! ఈవృత స్తే నిర్మాణ
భాగః! రామభద్ర! రామభద్ర! అథవా అలం త్వయా! ఆర్యే
అత్రేయి, అస్మా దరణ్యా త్పరిత్యజ్య వినివృత్తే లక్ష్మణే సీతాయాః
కిం వృత్త మితి కాచి దస్తి ప్రవృత్తిః?

అత్రేయీ—నహి నహి.

వాసస్తీ—ఆః కష్టమ్! అరున్ధతీ వసిష్ఠాధిష్ఠితేషు రఘుకుటుంబ్యు
కేషు, జీవస్తీషు చ వృద్ధాసు రాజ్ఞీషు, కథ మిదం జాలేమ్?

IV. ౪ అంకమున 'భోభోః పైనికా, ఏవ ఖలు కమారచంద్రకేతుః ఆశాపయతి'
అన్న భాషితము వినబడఁగానే అరున్ధతీజనకులు 'అయే మేధ్యాశ్వరః
ప్రసక్తాత్' అని ఆశ్వమేధారంభమున తామెఱిగినట్లు పలుకుదురు. వారివలన
అయోధ్యారామవృత్తాంతములు వాల్మీకి యాశ్రమమున వ్యాపించియుండఁదగును.
చూ. ఉపో. పు. 72 - అంతః.

వాసంతికి సీత జనస్థానముందున్నదినాలలో ఆమెయెడ ఇంతంతసరాని ప్రీతి
స్నేహములు కలిగియుండెను. కావున 'సభయమ్' - సీత నామశేషయైనందులకు
ఆమెకు దుఃఖభయములు కలిగినవి. అత్యాహితం=మహాపద, కన్యే ఏవ మివ-అత్రేయి
వాసంతికి చెవిలో చెప్పును. మఱి ఆయపవాదము ఏమనియో, నోట నుచ్చరింప
రానిదానిని సీతకు దేవతగానే ఆరాధించుచున్న మహాకవి ఈ నాటకమున
ఎందును ఎవరిచేతను పలుకనీయగదా. అట్లు మెలఁకుతే కదవజకును నిర్వ
హించినాడు. దైవనిరారః - దైవమే అను, కాదా దైవమువలని, పిదుగు, నిర్హ
తము వాయుసంహతివిశేషము. ఇది నిజముగా సీతకు తగులఁదగినది గాదు!

నిర్మాణభాగః-జన్మయొక్క భాగధేయము-భాగ్యము అనుట. అలంత్వయా-
నితో నేమి? అరణ్యాత్ పరిత్యజ్య నివృత్తే - ఇది వృత్తకథాంత నిర్దేశమునకు.

రఘుకుటుంబ్యుకేషు - రఘుకుటుంబమునందు - 'కదమ్బకేషు' - ఇది అంత
శ్లాఘ్యపాతము గాదు. వృద్ధాసు రాజ్ఞీషు - వృద్ధులు రాజులు - కాసల్యాదులు గర్భిణీ

అత్రేయ—ఋష్యశృంగేశ మే గురుజన స్తదాసీత్. సంప్రతి పరిసమాప్తం ద్వాదశవాక్షికం సత్రం, ఋష్యశృంగేణ విసర్జితాః సంపూజ్య గురవః. తతో భగవ త్యయంధతీ 'నాహం వధూవరహితా మయోధ్యాం గమిష్యా' మీ త్యాహ. త దేవ రామ మాత్మభి రను మోదితం. తదనుగోధా ద్భగవతో వసిష్ఠస్య సుపరిశుద్ధావాచః యథా—“వాల్మీకి తపోవనం గత్వా తత్ర వత్సామ” ఇతి.

వాసస్తీ—అథ స రాజా కిమాచార స్సమ్ప్రీతి?

గానున్న నీరకు ఇట్లు గావించుట కూడదని చెప్పఁదగిన పెద్దలు. మగనికి చిన్న వానికి అట్లు కోపమువచ్చినను బుద్ధులు చెప్పి మాన్పఁదగినవారు, మాన్పరలిన వారు, ముఖ్యముగా కృద్ధస్త్రీలు, కాపున, విసర్జితాః. అంపకముచేయఁబడినారు. తద్ద్వాదశవాక్షికంసత్రమ్. దీనిచే ప్రథమాంకమునకును ఇప్పటికిని కంఠంజేండ్ల యొడము కలిగినది అనుట. ఇన్నాశ్చ రామునికి నీతావరహమును, నీరకు రామ విరహమును; నీతకోమాశ్చకు ఇప్పటికిని ఇంతవయసు. అయంధతిరాణులు అప్పుడే నీతాన్నహమువలని దుఃఖవశమునను కోపవశమునను అయోధ్యకుం బోకూడ దని నిశ్చయించుకొన్నారు. నారు వాల్మీకితపోవనము చేరినందున ఈవృత్తాంతము అత్రేయకి తెలియవచ్చెను. వాల్మీకితపోవనమున శేలి? అని రాముని యయోధ్యకు దూరమగుటచేతను, వాల్మీకిసాన్నిధ్యము పవిత్రము గొప్పది అగుటచేతను చిత్త కాంత్యాపాదకముగును అని పైకి. అయంధతీ వసిష్ఠులకు ఇంకను అపరాధభవద్ భావిదర్శన మున్నందున, నీతా పునఃసంయోగ సన్నివేశము అట జొనఁగూడునని లోపలికిం గాఁబోలును. దీనిచే వసిష్ఠులవారు ఋష్యశృంగేశమమునకు పోవు టకుముందు అయోధ్యలో రామునికడ నుండిగని తెలియును. వసిష్ఠులయభిప్రాయ మేమన ఎట్లును నీరయొడ, అపవాదమునకు అవకాశ ముండకూడదని. దానిని లోలఁగింపవలెనని, నీతాప్రేమచేత అయంధత్యాదులు అయోధ్యకు పోనొల్లవి. నీర యపవాదము అత్రేయి యెఱుఁగును. జనకుఁడు ఎఱుఁగును. అదియే వసిష్ఠుల కోరిక. అది లోకమంతయు ఎఱుంగవలయునని. ఒక్కమ్మడి అడంగవలయునని.

కిమాచారః? ఏమి యాచరించుచున్నవాఁడు? ఇట్లు అత్రేయి నడుగుటకు ఇప్పటి రామునియాచారము ఆమె కెట్లు ఎఱుక? వాసంతికి రామునియొడ ఎంత స్నేహము! ముందు 'రామభద్ర' అని నోట పెట్టుకొనివచ్చినదికదా? ఇప్పుడు కోప ముచే అతని రాచటికమును దెప్పచు 'రాజా' అని నిస్సేహముగా పలుకుచున్నది. 'కిమాచారః' అంత దొడ్డరాజా గొప్పపనులు పూనుకొనక అలంకులఁ గాలము గడ

అత్రేయీ—తేన రాజ్ఞా క్రతు రశ్వమేధః ప్రశాంతః.

వాసస్తీ—హ ధి కృరిణీత మపి!

అత్రేయీ—శాస్తమ్! శాస్తమ్! నహి, నహి.

వాసస్తీ—కా తర్హి యజ్ఞే సహధర్మచారిణీ!

అత్రేయీ—హిరణ్మయీ సీతాప్రతికృతిః.

వాసస్తీ—హస్త భోః.

శ్లో॥ వజ్రా దపి కతోరాణి మృదూని కుసుమా దపి,

లోలోత్తరాణాం చేతాంసి; కోను విజ్ఞాతు మర్హతి? 2

పడుగదా అని ప్రశ్న. రాముడు యజ్ఞముం దొడంగినాడనుట ఒకతే నాట్య
క్యాది మహర్షుల తపోవనములకుం చెలుపడగినదై తెలుపబడినది అని యను
కొందమన్నను, బ్రాహ్మణపుత్రమృతీక్యాది అచటికి ఎట్లు తెలియవచ్చును అత్రేయ
యెఱుంగుటకు? ఇది చోద్యము. ఒకతే రాముని తల్లులను వసిష్ఠారంధతులను
ఎందున్నను, అక్కడికిని ఆయోధ్యకును 'దూతల' రాకపోకలు కలవని తెలిపఁ
దగునా? అట్లుగారు. చా. ఉపా. పు. 72-అంతాన -

పరిణీత మపి- పెండ్లికూడ చేసికొన్నాడా? ఇట్లుడుగుట యేల యన,
భార్యాసహచరితుడు గాక యజ్ఞమును, విశేషముగా ఆశ్వమేధమును, చేసు
రాదు గావున.

హిరణ్మయీ సీతాప్రతికృతిః - బంగారపు సీతాప్రతిమ. సీతాస్త్రీహము వీడ
రాకయున్నది. "స్త్రీహ నాహుః కిమపి విరహే ధ్వంసిన స్త్రీ త్వభోగా దిష్టే
తస్తు న్యుపచితరపా ప్రేమరాశీభవంతి"-అన్నట్లు ఉపచితరస మగుట మాత్రము
గాదు. సీతకు మానలేక తాను కావించిన ఘోరాపకారానశయముచే సీతా
స్త్రీహము ఆడుభుచుచే మఱియు గాధముగా నున్నది.

శ్లో. 2. వజ్రాదపి-ఇత్యాది-వజ్రాత్ అపి=(కాశిన్యమునకు పేరుగన్న) వజ్ర
మున కంటెను. కతోరాణి = కతివములును, కుసుమాత్ అపి = పూవునకంటెను,
మృదూని=కోమలములును విన, లోలోత్తరాణాం=విశ్వాతిగుల పురుషులయొక్క,
చేతాంసి=మనములను, కోను=అరయగా (=నిజముగా)ఎవరు, విజ్ఞాతుం అర్హతి=
ఎఱుంగఁగలరు?

గొప్పవారు (ధర్మానుష్ఠానమునకై) అంతలో చిత్తమున అంతులేని కాశిన్య
మును వహింతురు, (అందులకయ్యే) అంత కనికరముం చాల్తురు. వారి మనస్సు
ఇట్టిదని నిశ్చయింప నెవరితరమాను?

అత్రేయ—విస్మయ శ్చ వామదేవాభిమన్రితో మేధ్యాశ్చః. ప్రకృష్టా శ్చ యథాశాస్త్రం రక్షితారః. తేషా మధిష్ఠాతా చ లక్ష్మణాత్మజ శ్చద్రికేతుః అవాప్తదివ్యాస్త్రసమ్ప్రదాయ స్తురగ్ధిబలాన్వితః ప్రహితః.

వాసస్తీ—(సన్నహకాతుకాసమ్) కుమారలక్ష్మణ స్వాపి పుత్రః! హస్త! మాత! క్షీవామి!

అత్రేయ—అత్రాస్తరేణాహ్మణేన మృతం పుత్ర మారోఽప్య రాజద్వారి, సోరస్తాడ మబ్రహ్మణ్య ముద్ఘోషితమ్. తతో “న

ఇట్లు చేతముల యీ భేదమును ఎవరు కనిపట్టగలరు? ఇట్లు ఎవరు చెప్పగలరు - భవభూతికాక! కావంతలకున జాలరివాని మాటలలో ఇట్టి యుక్తి కలదు - ‘పశుమారణకర్మదారు జోఁనుకమ్మమ్మదు తేవ త్రోఁత్రయః.’ అని. అట్లే భర్తృహరియు - ‘సమ్మత్సు మహతాం చిత్తం భవ త్యుర్వలొనులమ్; అరుత్సు చ మహాశైలిలాంకూతకర్కశమ్.’ ఇట సాచిత్రకీర్తివాళనము అవడ.

వామదేవాభిమన్రితః - వసిష్ఠులవాడు తనందున వామదేవుడు పోరోహితుఁడైనాడు.

యథాశాస్త్రం - యథావిధిగా - విధియు - ‘యదమిత్రా ఆశ్వం విస్తేరకా హస్తే తాస్య యజ్ఞః, చతుఃశతా రక్షన్తి యజ్ఞ స్వాసూతాయ’ అని. తుంజ బలాన్వితః - గుఱ్ఱపుదందులతోహడుకొన్నవాడు. ‘చతురగ్ధిబలాన్వితః’ అను పాఠమును అసాధువు గాదు. ఇతఁడు గుఱ్ఱపుదందే కాక రథగజములును చెప్పవచ్చును. చూ. V-౫.

సన్నహకాతుకాసమ్ - వాసంతికి అంత అశ్మగపేహము! మునుపు అట్లు అన్నియు మానుకొని రామసేవక అడవులకు, జనస్థానమునకు వచ్చి యుండెను గదా! అసము సంతోషాతిశయముచేత. అంత సంతోషము పుత్రప్రాప్తివలన మునుపు హిందువునకు!

అబ్రహ్మణ్యమ్ - ‘కావరయ్యా కావరయ్యా’ అను వయి. ‘అబ్రహ్మణ్య మవధ్యోక్తా’ అను. అవయికి సంకేతమగు మాట.

రాజాపచారం అస్తరేణ = వివా రాజదోషం - రాజాచేననదోషము లేక. అయ్యో! ఏమిచేసినాడనోగదా నేను ఇది కలుగిటకు అని. చూ - రథం XV.

రాజాపచార మస్తరేణ ప్రజా స్వకాలమృత్యు శ్చరతి" త్యాత్మ
దోషం నిరూపయతి కరుణామయే రామభద్రే, సహస్రై వాశరీణి
వా గుదచరత్.

43. శోచనీయాసి వసుధే యా త్వం దశరా చ్యుతా

రామహస్త మనుప్రాప్య కష్టాత్ కష్టతరం గతా.

44. క్రుత్వా తస్య కుచో హేతుం గోప్తా జిహ్వా రాఘవః

న హ్యకాలభవో మృత్యు రిత్వేషుపద మస్పృశత్.

'జిహ్వా - లజ్జితః' - సంజీవని.

.....

47. రాజ స్ప్రిహసు లే కశ్చి దపచారః ప్రవర్తతే

త మన్విష్య ప్రశమయే ర్భవితాసి తతః కృతీ.

'రాజాపచార'మన్నమాట కూడ దీని సమర్పితమే భవధూతికి.

రామ. ఉ.కాం.78 - 18.

'మృత్యు కం రాజదోషోఽయం భవిష్యతి న గంశయః

పురే జనపదే వాసి తతో బాలవధో హ్యయం.'

రాముడే ఇందు తన యపచారముఁ దడపుకొన్నాడని చెప్పటచే భవధూతి
రాముని కరుణామయతను భర్మధురంధరతను నూచించినాడు. 'రామస్య
గాత్ర మసి, ...కరుణా వత సీ?' అని రాముడే పలుకును II - 1.

అశరీణి వాక్ ఉదచరత్ - అశరీరవాక్కు వెలువడినది - వివరించినది. ఇట్లు
సమయాన అశరీరవాక్కు వివరించుటయు రామమహిమస్ఫోరకమే. మిన్నను
మింట దేవతలును రామునికి పాయపడుదురు. చూ. రఘు - XV

46. ఆత్మ శస్త్ర స్త దధ్యాన్య ప్రస్థితః స రఘూద్వహః

ఉచ్చచార పురస్తస్య గూఢరూపా సరస్వతీ

47. రాజా ప్రజాసు లే కశ్చి దపచారః ప్రవర్తతే

త మన్విష్య ప్రశమయే ర్భవితాసి తతః కృతీ.

50. ఆత్మానం శమ్భుకం వామ కూద్రం గురపదాగ్ధీనం

.....

51. శీర్ష చేద్యం పరిచ్ఛిద్య నియన్తా శస్త్రమాదడే

.....

53. కృతదణ్డః స్వయం రాజ్ఞా లేభే కూద్రః సతాం గతిం,

తపసాదుశ్చరేణాసి న స్వమార్గ విలక్షిన్.

శ్లో॥ శమ్భూతో నామ వృషభః పృథివ్యాం తప్యతే తపః,

శీర్షచ్ఛేద్య స్స తే రామ, తం హత్వా జీవయ ద్విజమ్. ౮

ఇ త్యుపశ్రుత్య కృపాణపాణి ర్విమాన మారుహ్య సర్వా దిశో విదిశశ్చ శూద్రతాపసాన్వేషణాయ జగత్పతి శ్చరితు మారభ్యవా.

వాస న్తి—శమ్భూతో నామ ధూమపాఽస్మిన్నేవ జనస్థానే తప శ్చరితి. త దపినామ రామభద్రః పున రిదం వన ములక్కుర్యాత్ ?

ఆత్రేయీ—భద్రదే. గమ్యతేఽధునా.

వాస న్తి—ఏవ మస్తు, కతోరీభూత స్తు దివసః. తథాహి—

శ్లో. ౮. శమ్భూతః నామ వృషభః = శంబూపఁడనుపేరి శూద్రుఁడు పృథివ్యాం = ధరణియందు, తపః తప్యతే = తపస్సు చేయుచున్నాఁడు. రామ = ఓ రాముఁడా, సః = అతఁడు, తే = నీకు నీచేత అనుట. శీర్షచ్ఛేద్యః = తలఁద్రెంపఁగా వలసినవాఁడు. తం హత్వా = వానిని చంపి, ద్విజం జీవయ = బ్రాహ్మణుని బ్రదికింపుము.

శంబూపఁడనుపేరి శూద్రుఁడు పృథివియందు తపస్సుచేయుచున్నాఁడు. శూద్రుఁడన్ననో తపస్సుచేయదగినవాఁడు. కావున దండుఁడు వాఁడు; రామ, రాజవగు నీచే తలఁత్రెంపఁబడవలసినవాఁడు. వానిం జంపి, బ్రాహ్మణులైన బ్రదికింపవలయు. ఇది నీరాజధర్మము.

పృథివ్యాం - ఈ సర్వభూమియు రామరాజ్యము. ఇందు ఆధర్మము ఎందున్నను దానిని రాముఁడు దండింపఁదగును. 'వృషభం లాఠీతి వృషభః' అని సాధిప్రాయము, ధర్మము చెఱుచువాఁడు అని. 'ధూమపః' - ఇది మిక్కిలియు తామస తపస్సు.

అపి నామ...అలక్కుర్యాత్ - అలంకరించునా? 'నామ' సంభావనం చెఱుపును. అట్లు అలంకరించుట తనకు ఆసంగోపఁదగిన దనుట. అట్లయిన అలంకరించుటకు నేను ఉవ్విళ్ళూరుదును అనుట. కతోరీభూతః = ముడిరినది. మట్టమధ్యాహ్నము కతోరము, తర్వాత ప్రాద్దువాలుకొలఁది కతోరత తగ్గును.

శ్లో॥ కణ్డాల ద్విప గణ్డపిణ్డ కషణోత్కమేన సమ్పాతిభిర్
 ఘర్మసంసితబద్ధనై స్వకుసుమై రర్చన్తి గోదావరీం,
 ఛా యాపస్కిరమాణ విష్కిర ముఖ వ్యాకృష్ట కీటత్వచః
 కూజత్కాస్తకపోతకుక్కుటకులాః కూలే కులాయద్రుమాః.

(పరిక్రమ్య నిష్కా) నే)

ఇతి శుద్ధవిష్కమ్భః

౯. శ్లో. కణ్డాల శత్యాది-కూలే=(గోదావరీ) తీరమందు, కులాయద్రుమాః=పక్షులగుండ్లుగలచెట్లు, ఘర్మ సంసిత బద్ధనైః=చెట్లచే పట్టువదలిన తొడిమలుగలవై, కణ్డాలద్విప...మేన కణ్డాల=దురదగొన్న-ద్విప గణ్డపిణ్డ=ఏనుగులచెక్కిటి గుండ్లయొక్క-కషణం=ఒరయికచేత-సంపాతిభిః=రాలుచున్న, స్వకుసుమైః=తమపూలతో, గోదావరీం=గోదావరిని, అర్చన్తి=పూజించుచున్నవి. (మఱియు) ఛాయాపస్కిర...చః-ఛాయా=(తమ) నీడయందు-అపస్కిరమాణ=తెక్కిరించుచున్నవైన-విష్కిర=పక్షులయొక్క-ముఖ=ముక్కుతో-వ్యాకృష్ట=లాఁగఁబడిన-కీటత్వచః=కీటకములుగల బెరడులుగలిగియున్నవి. కూజత్ క్లాస్త...కులాః=కూజల్=కూయుచున్న, క్లాస్త=(ఎండవ) బడలిన-కపోత=పావురాలయొక్క-కుక్కుట=కోళ్ళయొక్క, కులాః=గుంపులుగలిగియున్నవి.

ఇప్పుడు మట్టమధ్యాహ్న మయినది. ఏనుగులు తాపశాంతికై తీరవృక్షముల నీడలవ వచ్చి, దురదగొన్న తమ చెక్కిటిగుండ్లను, దురద తీల, చెట్లవ రాచుకొనుచున్నవి. ఆయదరునకు ఎండచెట్లవ తొడిమలు సడలిపోయిన పూవులు గోదావరిలో రాలుటం జాడఁగా, గోదావరిని ఆచెట్లు తమపూలు చల్లి పూజించుచున్నవా యన్నట్లు లున్నది. ఆ నీడలో పక్షులు గుంపులు కూడి ఆ చెట్లబెరడుల సందులలో ఇట్టటురొ పురుగులను ముక్కులతో లాఁగిని తినుచున్నవి. పావురాలు కోళ్ళు (మొదలైనవి) ఎండవడవ బడలి తమ గూళ్ళుచేరి (హాయిగా) కూయుచున్నవి.

ఇతి - ముగిసినది.

శుద్ధ విష్కమ్భః.

వృత్త వర్తిష్యమాణానాం కథాంకానాం నిదర్శకః
సజీవార్థస్తు విష్కమ్భో మధ్యపాత్ర ప్రయోజితః
వికాశకృతః శుద్ధః; సజ్జీవో నీచమధ్యమైః.

అని దశరూపకము. ఇందు ఇరువురును ఆశ్రేయీవాసంతులు సంస్కృతము భాషించువారు మధ్యపాత్రలు. కావున ఇది శుద్ధవిష్కంభము. ఇందు వశలవులు అరుంధతీ వసిష్ఠకౌసల్యాదులు, రామఁడు మొదలైనవారి వృత్తములును, శంబూక వధాదివర్తిష్యమాణములును అగు కథాంశములు సంక్షిప్తముగా నూచింపఁబడినవి. విష్కంభము నాటకమున అలోపక్షేపకములలో నొకటి. ఏ యర్థములు అంకమున కెక్కునంతటివి కావో, మఱి వేనిజ్ఞానము కథాగ్రహణమునకు అవశ్యకమో అట్టివి ఇట్టివానిలో చెప్పఁబడును.

ఉత్తరరామచరితనాటకమ్

ద్వితీయాఙ్కః

(తతః ప్రవిశతి సదయోద్యతఖడ్గో రామధద్రః)

రామః—

శ్లో॥ రే హస్త దక్షిణ, మృతస్య శిశోద్విజస్య
జీవాతవే విసృజ శూద్రమునౌ కృపాణం;
రామస్య గాత్ర మసి, దుర్భరగర్భభిన్న
సీతావివాసనపటోః కరుణా కుతస్తే?

౧

సదయోద్యతఖడ్గః = దయతోడనే కత్తిని చేత వూనినవాడై - దయ యేల
యన శూద్రుడు సాధువు, తాపముడై కడిది తపస్సు చేయుచున్నవాడు. అది
ధర్మశాస్త్రముబడి తప్పు అగును గాని అతని ఖలత్వము గాదు. వానిం జంపుట
ధర్మముం బ్రతిష్ఠించుటకు; ఆచావుచే ఈ సంజీవనము అని పెద్దలు చెప్పియున్నం
దున. కావున ఇట్లు చంపఁబూనుట. చేయి ఆడకయున్నందున దానికి అవస్థం
భముం గొలుపుచున్నాడు - రేహస్త అని.

శ్లో. ౧. రేహస్త ఇత్యాది - రేహస్త దక్షిణ = ఓరీ వడి కరమ, ద్విజస్య
మృతస్య శిశోః = బ్రాహ్మణుని చనిపోయిన బాలునియొక్క, జీవాతవే = బ్రదికించు
టకై, శూద్రమునౌ = శూద్రజాతియైన (యీ) మునిమీద, కృపాణమ్ = కత్తిని,
విసృజ = విడుపుము. దుర్భరగర్భభిన్న సీతావివాసనపటోః = మాయరావన్న (నిండు)
చూలుచే మిక్కిలియు ఓపనిదైన సీతను తఱిమిన కూళ్లయైన - కఠినాత్ముడైన,
రామస్య = రామునియొక్క, గాత్రం అసి = అవయవ మగుదువే, రే కరుణా కుతః =
నీకు దయ ఎక్కడిది?

ఓరి వడిచేయిగా, చచ్చిన యీ బాపనబాలుడు దీనం బ్రదుకునట,
కావున ఈ శూద్రమునిపై కత్తిని వ్రేయుము. నిండువేళటిచే ఇంచుకయు ఓపిక
లేకున్న యీసీతను ఆడపులకుం దఱిమిన రాముని యవయవమవే! నీకు కరుణ
ఎక్కడిది?

[కథంచి త్పిహృత్య] కృతం రామసదృశం కర్మ. అపి జీవేత్ స బ్రాహ్మణపుత్రః!

(ప్రవిశ్య) దివ్యపురుషః—జయతు జయతు దేవః.

దక్షిణ-అనఁగా 'వడి' యనుటకన్న మఱి యే విశేషార్థము గల్పించుటయు పనికిరాదు. వక్తయగు రామనినోట ఈ ప్రకరణమున అట్టిది క్షేపణచమత్కారము, అయ్యుక్తమగును, 'వడి' అని యొకటి అర్థము. ఆ సంబోధన కల్పిని వైచుట దాని పనియగుటచేత. అంతియ. ద్విజబాలని బ్రదికించుటకై ఈ క్రూరకార్యమును చేయుచున్నాఁడు. లోకులు అడికలు పలికెనారని, పరిశుద్ధుడని తా నెఱింగి నమ్మిన సీతను, అట్లు కేకటిలో బడలియున్నదానిని అడవులకుం దఱిమినవాఁడు. (ధర్మానుష్ఠానమునకును, ప్రజాసురంజనమునకును అడ్డము వచ్చునేని) అతనికి కరుణ పాటించుట యొక్కదిది?

'ఇచట ద్విజశిశుజీవనమునకై మునియైనను కూర్చుండు వధ్యుడని రామునికి అత్యకర్మ నింద కాదు; కాని అనయకారియగు వానిం జంపుటకు లోత (జాగుప్స) పుట్టినది. అంతలో అది సీతాపరిత్యాగవిషయముగు జాగుప్సను స్మృతికి తెచ్చి అది అట్లుగానే మిక్కుటమై తిరముగొనుచున్నదని గ్రహింపఁదగును. శంబూకవిషయమున దానికి పుట్టుకమాత్రమే' అని కంఠాధరణమున భోజదేవుఁడు. చీ, చీ, రాముఁడు ఇట్టి కూళ! అని.

'రామస్య గాత్ర మహి' 'రామసదృశం కర్మ' అని రాముఁడు అత్య నామ గ్రహణము చేయుట నిరసప్రోళితకు ప్రసిద్ధిగన్నవాఁడని అవివక్షితవాచ్యధ్వని.

కథఞ్చిత్ ప్రహృత్య-ఇది రంగాన ప్రకటముగాఁ జంపుట కాదు. ఇంకను శంబూకుఁడు ప్రవేశింపలేదు. సేవధ్యముననే యున్నాఁడు. కావున ఇది అంకాన అచార్యులచే ప్రదర్శనవిషిద్ధమైన వధం జాపుట గాదు.

అపి జీవేత్ స బ్రాహ్మణపుత్రః-ఆ బ్రాహ్మణ పుత్రుఁడు బ్రదుకును గాక. ప్రశ్న కాదు. (ప్రవిశ్య) జయతు జయతు దేవః-ఇది రాముని 'అపి జీవేత్'కు జవాబుగా వివంబదిన 'ఉపక్రమి'ంబోనిది. అది యట్లే జయించును, ఉత్కర్ష కలిగి వర్తించును అనుట. అనఁగా సంజీవనాదులగు అన్నియు నెఱవేఱును. ఉత్కర్ష కలుగును అనుట.

శ్లో॥ దత్తాభయే త్వయి యమా దపి దణ్డధారే,
 సజ్జీవిత శ్శిశు రయం, మమ చేయ మృద్ధిః,
 శమ్భూక ఏష, శిరసా చరణౌ సత స్తై;
 సత్సద్జ్ఞాని నిధనా నృపి తారయన్తి. ౨

రామః—ద్వయ మపి ప్రియం నః, త దనుభూయతా ముగ్రస్య
 రపసః ఫలమ్.

శ్లో. ౨. దత్తాభయేత్యాది. యమాత్ అపి=యమునివలనను, దత్తాభయే= అభయమిచ్చినవాడనై, త్వయి = నీవు, దణ్డధారే = దండమును (దండనమును) ధరించినవాడవు (పూనిన - చేసిన - వాడవు) కాఁగా, అసౌ శిశుః=ఈ (బాపన) నిశుఁగు, సజ్జీవితః=బ్రదికింపఁబడినాఁడు. మమ చ=నాకును, ఇయం మృద్ధిః=ఈ (ఇట్టి) శుభసంపద (కలిగినది.) శమ్భూకః ఏషః=వీఁడుగో (నేను) శంబుకుండను. తే చరణౌ = నీపాదములను, శిరసా = ముఖంతో, నరః = మ్రొక్కివాడను. సత్సద్జ్ఞానాని = సాధుజనసంగభవంబులగు, నిధనాని అపి = చావులు గూడ, తారయన్తి = తరింపఁజేయునవగును.

ఈ శిశువుం కామకోనుఁడు, ఇదే నే బ్రదికింతునని యమునివలనను అభయ మిచ్చినవాడనై నీవు నన్ను (కత్తివేటుతో) దండించి చంపఁగా, ఈ నిశుఁగు జీవనమొందినాఁడు. నాకును ఇట్టి శుభము (దివ్యత్వము) కలిగినది. నేను శంబు కుండను. ఇదిగో నీపాదములం బ్రణమిల్లుచున్నాను. ఆహ - సత్పురుష సంబంధము వలన కలుగు చావులు సుతము కడలేర్పుచు కదా!

‘తం హత్వా జీవయ ద్విజం’ అని ఆశీరవాక్కు చెప్పినదేకదా. అట్లే వానిం జంపిన, వీఁడు బ్రదికినాఁడు. శంబూకుఁడు తాను దివ్యపురుషుడైనందున ఇండుండియే ఆసంగతి ఎఱుంగఁజాలెను. తా సజ్జనుఁడును గొప్పవాఁడునుగాన విసీతముగా ముందు ఆ బాపనబాలుని యభ్యుదయమును తరువాత నిజస్థితిని చెప్పు చున్నాఁడు. సత్సద్జ్ఞాని-ఇత్యాది లోకోక్తి.

ఉగ్రస్య రపసః ఫలమ్-రపస్సు చేయఁగూడనిదే, దానికిని ఫలముగలదా? అన్న, లేదు, రాముఁడు ఊరక ఉపచారముగా పలుకుచున్నాఁడు. నిజముగా అది రామునిచేతి దండనకు, నోటి యా యుగ్రహమునకు ఫలము.

శ్లో॥ యత్రానన్దాశ్చ మోదాశ్చ యత్ర పుణ్యాశ్చ సమృదః,
వైరాజా నామ తే లోకానైజసా స్సన్తు తే ధ్రువాః. 3

శమ్భూకః—యుష్మత్ప్రసాదోపాదాన ఏష మహిమా, న తు
తపసః ఫలమ్. అథవా. మహా దుపకృతం తపసా.

శ్లో॥ అన్వేష్టవ్యో య దసి భువనే లోకనాథ శృరణ్యో;
మా మన్విష్యన్నిహ వృషలకం యోజనానాం శతాని.

శ్లో. 3. యత్రేతి - యత్ర = ఎందు, అనన్దాః చ = ఆనందములు (అనునో),
(యత్ర) మోదాః చ = మోదములు (ఎసగునో), యత్ర = ఎందు, పుణ్యాః = పుణ్యము
లగు, సంపదః చ = సంపదలును (కలుగునో) వైరాజానామ = వైరాజములను పేరు
గల, నైజసాః లోకాః = తేజోరూపములగు, తే లోకాః = అలోకములు, తే = నీకు,
ధ్రువాః స్సన్తు = స్థిరవాసము లగును గాక.

ఆనందములును మోదములును సకలపుణ్య సంపదలును వెల్లివిరియు
వైరాజములని ప్రసిద్ధములగు సర్వతేజోమయులోకములు నీకు స్థిరవాసము లగును
గాక.

లోకాః సాన్తానికా నామ యత్ర తీవ్రన్తి భాస్వరాః। తే వైరాజా ఇతి
ఖ్యాతా దేవానాం దేవి దేవతాః, వైరాజః - ఇవి అట్టి లోకవిశేషములు - బ్రహ్మ
లోకముగాదు. శంబూకుడు అపవర్గమును కోరినవాడుకాదు, విశ్వరూఢిలాషి.

యుష్మత్ప్రసాదాత్ ఏవ ఏష మహిమా, న తు తపసః ఫలమ్.

ఈమహిమ మీ ప్రసాదమునకు ఫలము గాని, తపస్సునకు గాదు. అథవా -
అట్లనఁగూడదు. మహాదుపకృతం తపసా - తపస్సే మహోపకారము గావించినది.

శ్లో. ౪. అన్వేష్టవ్య ఇతి - భువనే = భూమియందు, భూతనాథః = సకలభూతము
లకు (ప్రాణులకు) పతివి. శరణ్యః = శరణుచొరఁదగినవాడవు, రక్షుఁడవును,
(కావుననే) అన్వేష్టవ్యః = వెదకఁబడవలసినవాడవు, యత్ అసి = అగుదువు.
అయ్యును, వృషలకం = మ్రుక్కడి కూద్రుఁడనగు, మాం = నన్ను, అన్విష్యత్ =
వెదవచు, యోజనానాం శతాని = నూలులు అమడలు, క్రాన్త్యా = చాటి, ఇహ =
ఇచటికి, ప్రాప్తః = అరుదెంచితివి, ఇహ = దీనియందు, సః = అది, తపసః = తపము
యొక్క, సంప్రసాదః = మహిష్టమైన (మిక్కిలి గొప్పదైన) అనుగ్రహము. (అగును
అనుట.) అన్యథా చేత్ = అట్లుగాకున్న, అయోధ్యాయః = అయోధ్యనుండి, దద్ధ

క్రాన్త్యాప్రాప్త! స్పృహ తపసాం సమ్రుసా; దోఽన్యథాచే,
త్వాయోధ్యాయాః పునరుపగమో దణ్డకాయాం వనేవః? ర
రామః—కిం నామ దణ్డ కేయం? (సర్వతోఽవలోక్య)

శ్లో॥ స్నిగ్ధశ్యామాః క్వచి, దపరతో భీషణాభోగయాతాః,
స్థానేస్థానే ముఖరకకుభో ఝూబ్జుతై ర్నిర్ఘరాణాం,

కాయాం వనే=దండకాటవియందు, పునః ఉపగమః=మరల అరుడెంచుట, వః=నీకు, క్వ=ఎక్కడిది? కలిగియుండదు అని భా.

ఈ భువనమందు ఎల్లప్రాణిలోటికి వాఘుడవు, అపదలందు రక్షకుడవు, కావున ఎల్లవారును నిన్ను దెదకుకొనివత్తురు. అట్టి నీవు, ఒక మ్రొక్కడి కూడ్రుని నన్ను ఇందెందో ఉన్నవానిని వెదకుచు సూలులానుడలు వచ్చితివే! ఇది నాతప మ్మనకే యయిన మహాఫలము. అట్లుగాకున్న అదెక్కడ ఆ యయోధ్య! ఇదెక్కడ ఈ దండకాటవి! నీ విచటికి అరుడెంచుట అదెక్కడ!

భువనే భూతనాథః శరణ్యః—ఈ లోకమునందు అన్ని భూతములకు వాఘుడవు. ఎవనివలననేని దేనివలననేని ఎంతవానికైనను శరణు ఈ గలవాడవు. 'అభయం సర్వభూతేభ్యో దదామి' అన్నవాడుగదా రాముడు. అది యట స్మరితము.

కింనామ దణ్డకా ఇయం=ఏమి దండకయా ఇది? సర్వతః అవలోక్య-అంతటం గలయంజూచి, ఏలయన పూర్వము పండెందెడ్లవాసముచే తనకు అశ్యంతము పరిచితమైనది. ఇప్పుడు అంతదూరము ఇచటికి వచ్చినాడనా! శంబూకుఁ డిందున్నాడని రామునికి తెలియదు. వెదకి వెదకి కనిపట్టినాడు. కాదా పుచ్చకమునకు దివ్యశక్తిచే తెలియును, అది ఇచటికి కొనివచ్చినది. ఇచట ఈ యనుమంగమున చిత్రదర్శనము ప్రస్తావించని పూర్వరామరణ్యజీవితాంశములు చెప్పబడుచున్నవి.

శ్లో. ౫. స్నిగ్ధశ్యామేతి-క్వచిత్=కొన్నియెడల, స్నిగ్ధ శ్యామాః=(దట్టంపుఁ జెట్లగుబురులచే) తళితళిన పచ్చగ నున్నవి; అపరతః=వేటొందెడల, భీషణ అభోగ యాతాః=భయంకరములగు కైకాల్వములచే (కాలి యెండి) కంటికి కలకుగా నున్నవి. స్థానే స్థానే=అయాస్థలములయందు, నిర్ఘరాణాం=సెలయేళ్ల యొక్క, ఝూబ్జుతై=(పాటుల)ఝూంకారశబ్దములచే, ముఖర కకుభః=మొరయు

ఏతే తీ ధాత్రమ గిరి సరిధర్మ కాంతార సాన్ద్యాన్
 సస్త్వశ్యస్తే పరిచితభువో దద్దకారణ్యభాగాః! గ
 శమ్భూకః—దండ కై వైషా. అత్ర కిల పూర్వం నివసతా
 దేవేన.

శ్లో॥ చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణాం
 త్రయశ్చ దూషణ ఖర త్రిమూర్ధానో రణే హతాః. ౬

చున్న దిక్కలు గలిగియున్నవి. ఏతే = ఇవిగో - కట్టెగుట్ట అనుట, తీర్థ ఆశ్రమ గిరి
 సరిత్ గర్భ కాంతార సాన్ద్యాః = పుణ్యప్రదేశములు, ఆశ్రమములు, కొండలు, నదులు
 తమలోగల పేరడవులు దట్టముగా నున్నట్టియు, పరిచితభువః = పరిచితములగు
 చోట్లుగల, దద్దకారణ్య భాగాః = దండకాటవియొక్క నానాభాగములు, సస్త్వ
 శ్యస్తే అగపడుచున్నవి.

ఇవిగో నే నెఱిగినదే, దండకారణ్యభాగములు. కొన్నియెడల కాలడ
 వులు పచ్చగా నిగనిగన ఉన్నవి. వేతెడల చెట్లు లేవు, వికాలపుబజువులు,
 కంటికి వెక్కసముగా నున్నవి. అటవట పెలయేళ్ళ దూకుటలకు దిక్కలు
 భాంకరించుచున్నవి. పుణ్యతీర్థములు, ఆశ్రమములు కొండలు ఏళ్ళు - ఇవెల్ల లోపల
 మెండుకొన్న పేరడవులతో నిండియున్నవి!

దద్దకా ఏవ ఏషా - దండకయే ఇది. అత్ర కిల - ఇచటగదా, దేవేన =
 దేవరచేత.

శ్లో. ౬. చతుర్దశేతి - భీమకర్మణాం = ఘోరమైన - క్రూరమైన - పనులు
 చేయువారైన, రక్షసాం చతుర్దశ సహస్రాణి = రాక్షసుల పదునాల్గువేలు - చతుర్దశ
 అనివ్యస్తపదము - పదునాలుగువేల రాక్షసులును, దూషణ ఖర త్రిమూర్ధానః =
 దూషణుడు, ఖరుడు, త్రిశిరుడును (అను), త్రయః చ = మువ్వురును, రణే =
 యుద్ధమందు, హతాః = చంపబడిరి!

ఖరదూషణత్రిమూర్ధులు తమ పదునాలుగువేల రాక్షసులతో ఇందుండి
 క్రూరకర్మలు - ఋషులను బాధించుటలు మొదలైనవి - చేయుచుండిరి. వారు
 రామునిచే, ఒక్కనిచేతనే, యుద్ధమున చంపివేయబడిరి.

ఈ శ్లోకము ఇట్లే రామాయణమున గలదు. కవికి వాల్మీకిమీది భక్తిచే
 నుయముల రామాయణశ్లోకములు అట్లే దొరలినప్పును. అంతయు కంఠస్థము.

యేన సిద్ధిక్షేత్రే జనస్థానే మాదృశానా మపి భీరుజనానా మకుతో
భయ స్పృహౌర స్పృహౌతః.

రామః—న కేవలం దణ్డశా! జనస్థాన మపి!

శంబూకః—బాధం. ఏతాని ఖలు సర్వభూతకోమహర్షణాని
ఉన్మత్త చణ్డ శ్వాపదకులాశ్రాంత గిరిగర్హారాణి జనస్థానపర్యవ్ర
ద్ధిర్హారణ్యాని దక్షిణాం దిశి మభివర్తంతే, పశ్య.

శ్లో. నిష్కాజస్తమితాః క్వచి, త్వచి దపి ప్రోచ్ఛన్దాస త్వస్యనాః,
స్వేచ్ఛాసుప్త గభీరభోగ భుజగ శ్వాసప్రదీ ప్రాగ్నయః.

యేన=ఎంచుచేత - అనఁగా - అంచుచేత. సిద్ధిక్షేత్రే జనస్థానే - జనస్థానమున
తపస్సు తత్పరయు ములువుగాను ఎక్కువగాను నిద్రించునని ప్రసిద్ధి. కావున అందు
లక్ష దీనిని తాపములు విశేషముగా ఆశ్రయించెడివారు. ఖరాదులు ఇటు కావు
రముచేరినది మొదలు ఇది పాదువులకు చొరరాని దైనది. వారిం జంపివైచినందున
ఇప్పుడు చొరదగిన దైనది. సిద్ధిక్షేత్రమైనందుననే శంబూకుఁడు తపస్సునకు
ఇక్కడికి వచ్చినాఁడు.

న కేవలం దణ్డశా - దండకయ కాదు! జనస్థానం అపి=ఇది జనస్థానము సయిత
మునా! జనస్థానము దండకాభాగము. సర్వభూత కోమహర్షణాని = సకలప్రాణు
లకు (భయముచే) గగుర్పాటు కలిగించునవి. వీనిం గాంచిన సింహాకరభములు
ఉవ్వకులూరును. అనఁగా అంత భయంకరమైనవి. ఉన్మత్త చణ్డ శ్వాపదకుల
సమూహగిరిగర్హారాణి = మదమెక్కిన (ఒడరెఱుంగక చేపించుచున్న - అనుట),
లేఁగియున్న ఘోరుజంతువుల (పులుల) సమాహమలు క్రిక్కిరిసియున్న కొండ
బొరియులు గలవి. జనస్థానపర్యవ్ర = జనస్థానముకడకు వచ్చుచున్న, దక్షిణాం దిశం అభి
వర్తంతే=దక్షిణపుదిక్కుగా వ్యాపించియున్నవి.

శ్లో. 2. నిష్కాజేతి - సీమానః = (ఈ) ప్రదేశములు, క్వచిత్ = కొన్ని
యెడల, నిష్కాజస్తమితాః = కూతలు లేక ఏకదలికయు లేక ఉన్నవి. క్వచిత్
అపి = మఱి కొన్నియెడల, ప్రోచ్ఛన్దాస త్వస్యనాః = జంతువుల భయంకర శబ్ద
ములు - ఆర్భటులు - కలిగియున్నవి. (క్వచిత్ = మఱియు కొన్నియెడల - అని
శేషము.) స్వేచ్ఛాసుప్త...గ్నయః = స్వేచ్ఛా = ఇచ్చుమెయి-చోయిగా, శుప్త =
నిద్రించుచున్నవియు-గభీరభోగ=లోఁకుపడగ - లేక - పెద్దదేహము గలవియునగు
భుజగ = పాములయొక్క, శ్వాస = నిట్టూర్పు(గాలు)లచేత - ప్రదీప్త = వెల్లుగా

సీమానః ప్రదగోదరేఘ విలస త్స్వల్పామృసో యా స్వయం
తృవ్యద్భిః ప్రతిసూర్యకై రజగర స్వేదద్రవః పీయతే. 2
రామః—

శ్లో॥ పశ్యామి చ జనస్థానం భూతపూర్వఖరాలయం,

ప్రత్యక్షా నివ వృత్తాంతాః పూర్వా ననుభవామి చ. ౩

మంటగొల్పబడిన - అగ్నయః = (దాక+) అగ్నిలు గలిగియున్నవి, (కృదిక్.)
ప్రదగోదరేఘ = లోతులగుళులలోపల, విలసత్ స్వల్పామృసః = మినుకుచున్న
మిక్కిలియు నల్పములగు నీళ్ళుగలిగియున్నవి. యాను = జేసియుండు - అనగా నీవి
యుండు అనుట. అయం = ఇదిగో, తృవ్యద్భిః = దప్పిగొనుచున్న, ప్రతిసూర్యకైః =
తొండలచేత, అజగర స్వేదద్రవః = తొండచిలువల చెమట నీరు - కాతిన చెమట,
పీయతే = త్రాగబడుచున్నది.

కొన్ని ప్రదేశములు ఏకజ్జమునులేక విచలనములులేక యున్నవి. దానికి విక
రీతముగా కొన్ని, జంతువుల యులివులచే భయంకరముగా మోటుత్రాగుచున్నవి.
మఱియు కొన్నిట పాములు హాయిగా నిద్రించుచున్నవి. దాని తెనుగొట్టాల
వంటి దేహమునండి, కాదా పడగలనుండి, పెడలు క్యాస - కొలిమిలి పిగాలువలరె
నుండి-అగ్నిలు మిక్కిలియు మంఘుచున్నవి. ఎక్కడను నీరు అగవడలేదు. శేల
లోతుపగుళులందు అడుగున అల్పాంబువులు మిణుక్కుమిణుక్కు మనుచున్నవి.
ఇచ్చట అజగరముల తెనుదేహములనుండి చెమటనీరు కాలుచున్నది. దానిని
దప్పిగొన్న తొండలు త్రాగుచున్నవి.

భవభూతి ఇట్టి భయానక వీధిత్సవర్ణనయగు చాల సమరూఢు. అది నీర
చరితయందును అంతికన్నను మోలతియందును మఱియు వన్నె కెక్కియున్నది.
'గభీరఘోష' అనుటకన్నను 'గభీరభోగ' అనుపాదము శ్రేయము. 'భోగము'
దేహమేని పడగయేని. 'గభీర' లోతుగా తెనుసారంగమువలె నుండుటచే క్యాస
గాలి పెండు. 'ప్రతిసూర్యక' 'మూర్ధ్నినితట్టు మొగమిడువని' కావున దానికి
దప్పి యెక్కువ.

శ్లో. ౩. పశ్యామి...భూతపూర్వ ఖరాలయం = మునుపు ఖరుఁడు కాపుర
మున్నచోటగు, జనస్థానం = జనస్థానమును, పశ్యామి చ = కాంచుచున్నాను.
పూర్వాః వృత్తాంతాః = అల్లవాఁటి = (మునువటి) వృత్తాంతములను, ప్రత్యక్షా
ఇవ = ఇప్పుడు కనులయెదుర జరుగుచున్న వనింబోలె, అనుభవామి చ = తోడనే
అనుభవించుచును జిన్నాను.

(సర్వతోఽవలోక్య) సర్వథా ప్రియారామా హి తైదేహ్యసీత్,
ఏతాని తాని నామ కాంతారాణి. కి మతఃపరం భయానకం స్యాత్?
(సాస్రమ్)

శ్లో త్వయా సహ నివత్స్యామి వసేషు మధుగన్ధిషు;
ఇతి హి రమ్యైవాసా! స్నేహ స్తస్యాః స తాదృశః! ౯

ఇదిగో మునుపు ఖరుడు కాపురమండిన జనసానము అగపడుచున్నది. అది యగపడఁగానే అలవాటి వృత్తాంతములును - సీతతో హాయిగానుండుట, ఇంతలో కూర్చుంటు వచ్చి భంగపడుట, ఖరారులతోయుద్ధము, బంగారులేడి యగపడుట - మొదలగున వన్నియు ఇప్పుడు నాకన్నుల యెదుట జరుగుచున్నట్లున్నది.

పశ్యామి చ - అనుభవామి చ - అను 'చ' కారద్వయముచే ఇది యగపడఁగానే అవియు అనుభవమునకు వచ్చుట యను అన్యవహితత తోఁచును.

ప్రియారామా - ఆరామ ప్రియ - ఆమాటయే సీతవాక్యముగా తరువాతి శ్లోకమున ఉన్నది - త్వయా సహ... మధుగన్ధిషు అని. 'తాని కాంతారాణి' అన్న విద్వేషముండును కలదు. కావున ఇదియే 'ప్రియారామా' అను పాఠమునకన్న శ్రేయము. కి మతః పరం భయానకం స్యాత్ - ఆమెను 'ఎడబాసి' వీసిం గాంచుటకన్న 'భయానకము' ఏమున్నది! అనుట. సభాష్పక్తు - ఆజ్ఞప్తిచే దుఃఖము పొరలివచ్చుచున్నది.

శ్లో. ౯. "త్వయేతి... మధుగన్ధిషు = లేన తావిగలతైన, వసేషు = కావలండు త్వయా సహ = సీతోకూడ - నిన్నుంగూడి, నివత్స్యామి = కాపురముందును." ఇతి = అని, ఇహ = ఇందు, అహి = ఆమె, అరమతి ఏవ = సంతోషముతో ఆటగాఁ గడపి నది - విహరించినది అనుట. తస్యాః స స్నేహః = ఆమెకు న్నానైగల యా నెయ్యము, తాదృశః = అట్టిది!

లేన సీతోఁగూడ వక్తును. అయడవులం గాపురముండును. అని లేన తావులు గుబుల్కానుచుండునుగదా, అది నా కంటేని ప్రియము - అని నాతోకూడ అయడవులకు వచ్చి ఎంతో విహార మనుభవించినది! ఆమెకు నామీద అంత స్నేహము! అంత ప్రీతి! చూ. రామా - ఆయో - ౨౭ - 12-3.

'కుక్రూషమాణా తే నిత్యం నియతా బ్రహ్మచారిణీ'

సహ రంస్యే త్వయా వీర, వసేషు మధుగన్ధిషు,'

'సహ' - సీతోకూడియున్న, 'వసమునను నాకు 'రతి'యే - విహారమే. ఇటు నా వాల్మీకి వాక్కు.

శ్లో॥ అకిఞ్చ దపి కుర్వాణ సౌత్వైర్ద్యుః స్యాన్యపోహతి;

త త్తస్య కిమపి ద్రవ్యం యో హి యస్య ప్రియో జనః. ౧౦
శమ్భూకః—త దల మేభి ర్ద్వరానదైః. అదైతాని మదకల
మయూర కణ్ఠకోమలచ్ఛవిభి రవక్ష్ణేర్దాని పర్వతైః, రవిరళ నివిష్ట సీల బ
హుళచ్ఛాయ తరుణ తరుషణ్ణమణ్ణితాని అసమ్భ్రా) నైవిధమ్మగయా
థాని పశ్యేతు మహాభాగః ప్రశాన్తగమ్భిరాణి మధ్యమారణ్యాని.

శ్లో. ౧౦. అకించిదితి - యః = ఎవరు, యస్య = ఎవరికి, ప్రియః జనః = ప్రియ
మైన జనమో, తస్య = వానికి, తత్ = అది, అప్రియజనము - విధేయప్రాధాన్యముం
బట్టి నపుంసకలింగము, కిమపి ద్రవ్యమ్ - ఏమో ఇట్టిదని చెప్పరాని వింత
ద్రవ్యము! అకిఞ్చోత్ అపి కుర్వాణః = అది (= అజనము) తా నేమియు చేయకయే,
సౌత్వైః = సౌఖ్యములచేత, దుఃఖాని = దుఃఖములను, అపోహతి = పోగొట్టును - విదు
లృప్తు అనుట.

ప్రియజనము తా నేమియు చేయకయే, కేవల సన్నిధిమాత్రముచేతనే,
దుఃఖములు కలిగించి మనసునుండి దుఃఖములం దోలును. అదేమో ఇట్టిదని చెప్పరాని
ద్రవ్యము. రామునికి సీత అట్టి ద్రవ్య మనుట.

అలం ఏభిః - తృప్తీయతో కూడిన 'అలం' ప్రతిషేధార్థకము. 'వల దివి'.
చిత్తగింపఁదగినవి కావు - అనుట. అథ ఏతాని... ఇటుపైని ఇవి... మధ్యమారణ్య
ములు. మదకల మయూరకణ్ఠకోమలచ్ఛవిభిః = మత్తుతో కూయుచు త్రుక్కుచు
నుండు నెమిళుల మెడల రమణీయమైన కాంతివంటి కాంతిగలవి - చెట్లసాంద్ర
తచే దూరానకు అట్టి కాంతిగలయట్లు ఆగపడుచున్నవి. కాదా అట్టి నెమిళులును
వానిమెడల కాంతియు, దానివలని రామణీయకమును కొండలయందు తోచు
చున్నవనియు - ఆ మెడల కాంతులలోనే కూడుకొన్న కొండలు అనుట. శంబూ
కుడు దివ్యపురుషుఁ డైపోయినందున ఈ దూరమునకును వాని దివ్యదృష్టికి
ఆ నెమిళ్య మెడలును కనఁబడుచున్నవని భావము. అవక్ష్ణేర్దాని = వ్యాప్తములు -
అక్కడకొండ అక్కడ కొండగా పెక్కు కొండలు చల్లినట్లు వ్యాపించియున్నవి.
బహుళచ్ఛాయ - దట్టమైనదీక్షల అనుటకన్న, ఈదూరానకు దట్టమైన కాంతిగల
అనుటమంచిది. అసమ్భ్రాన్త = లేదరొందని, వివిధ = పలు లేగలగు, మృగయాథాని =
జింకలకడుపులతో కూడుకొన్నవి. పూర్వము చెప్పిన దక్షిణారణ్యములు చా
ళియంకరములు. ఈమధ్యమారణ్యము లన్నవో ప్రకాంతగంభీరములు.

శ్లో॥ ఇహ సమదశకున్తాస్తవానీరవీరుల్
 ప్రసవసురభీశీతస్వచ్ఛతోయా వహన్తి,
 ఫలభరపరిణామశ్యామజమ్బునికుంజ
 స్థలనముఖరభూరిప్రోతసో నిర్ఘ్నరిణ్యాః.

౧౧

శ్లో. ౧౧. ఇహోతి-ఇహ=ఇక్కడ, సమదశకున్తా..తోయా=మడించిన పక్షులచే ఆక్రమింపబడిన ప్రబలి తీగలపూలతో పరిమళించుచు చల్లగా లేటలైన నీళ్ళుగలవియు, ఫలభర...ప్రోతసః=కాయల మొత్తమెల్ల పండుటచే నల్లనైన శేరటిపొదలం దొట్టిబటచే శబ్దము కలిగివియు ఉలికినవియు నగు ప్రవాహములుగలవియు నగు, నిర్ఘ్నరిణ్యాః=కొండవాగులు, వహన్తి=పాటుచున్నవి.

ఇక్కడ పెరియేళ్లు ప్రవహించుచున్నవి. వానిశ్రవణ ప్రబలితీగలు పూచియున్నవి. వానిమీద పక్షులు బ్రాలియున్నవి. ఆ యెడరునకు ప్రబలిపూలు అవాగులందు రాలినవి. కొండవాగులైనందున నీళ్ళు చల్లగా లేటగా చున్నవి. ఈ పూలపరిమళము కలిగియు నున్నవి. అవాగులవారిలో శేరటిపొదలు, వానినిండి పండ్ల మొత్తము వాని శ్యామకాంతిని చీకటి మొత్తమువోలె పెంచుచుండగా, బాల అందముగా నున్నవి. వాగులు పొదలకు తగులుటచే నీరు ఉలికి, వానినుండి దూసికొని ప్రవహించుటచే వ్రాతలు కలిగి యున్నవి. ఇదెల్ల దర్శనీయమే.

ఫలభరపరిణామశ్యామ-కాయల మొత్తమెల్ల నల్లగా పండుటచే కొమ్మలయు ఆవలయు రంగు తోచక అంతయు పండ్లగుత్తుల నలుపుగా నే యున్నది.

ఈవర్ణన కవికి ప్రియమగుటచే, తుల్యసంవిధానమున మాలియించుచు ఈ శ్లోకమే చెప్పినాడు. ఇది తొలకరిడినములని అందు 'ఘర్భామ్భా విగమోగమవ్యతికర శ్రీవాహితో వాసరా' అని స్పష్టముగా చెప్పినాడు. ఆమెభ్రమన మేఘదూతమున కాలినాడు కూచించినదే ఈ సాభాగ్యము. 'జమ్బుకుంజ ప్రతి హతరయం తోయ మాతాయ గచ్ఛే' I-20. అనియు - 'త్య య్యాసశ్చే పరిణతి ఫల శ్యామ జమ్బుకనాస్తా' I-24. అనియు, 'ఇదం జమ్బుకుంజ స్థలిక జల ఝాత్కార లహరీ గభీరయాః' అని - మాలితి. 'జమ్బుకతనవానీరకద మ్పాదుమృరాదునాః' అని అనూపజములవాదితా బృహత్సంహితయందు. ఈ తొలకరికాలము రమణీయమైనందున ఎట్లో కవి వానికి అవకాశము కల్పించును.

శ్లో॥ దధతి కుహరభాణా మత్ర భిక్షాకాయానా
మనురసిలగురూణి స్త్యాన మమ్బాకృతాని,
శిశిరకటుకషాయః స్త్యానతే సల్లకీనా
విభదళిత వికీర్ణగ్రన్థి నిష్యద్దగన్థః.

౧౨

రామః—(సఖాష్టస్తమ్భం) భద్ర, శివాస్తే పథానః. దేవ
యానం ప్రతిపద్యస్య పుణ్యేభ్యో లోకేభ్యః.

శ్లో. ౧౨. దధతి. - అత్ర = ఇచట, కుహరభాణం = బాణియలలోనున్న, భిక్షాకాయానం = ఎలుగుయవలయొక్క, అమ్బాకృతాని = ముక్కులతో 'అమ్మ-అమ్మ' అను ప్రాంత కలుగునట్లుగా నిశ్చయించు ఎల్ల చేష్టలధ్వనులు, అనురసిరగురూణి = ప్రతిధ్వనులచే దిగ్గరయునున్నవై, స్త్యానం దధతి = వృద్ధిగనుచున్నది. సల్లకీనాం = అందుగుచెల్లయొక్క, విభదళిత వికీర్ణగ్రన్థి నిష్యద్దగన్థః = ఏనుగులచే చీల్చబడి చిందరవందరచేయబడిన కలుపులనుండి కావిన రసముయొక్క వాసన, శిశిరకటుకషాయః = చల్లగాను, కారము (గాటు)గాను, చేదుగాను ఉన్నదై, స్త్యానతే = వ్యాపించుచున్నది-మన ముక్కులకు ఎక్కువగా గొట్టుచున్నది-అనుట.

బాణియలలోని యెల్లయువలు అంబాకృతము శేయంగా, అది ప్రతిధ్వనిం గూడి దీర్ఘమై, పెనుప్రాంతయగుచున్నది చెవికి. అట్లే ఏనుగులు అందుగుచెట్ల గలుపులను చీల్చి పెదవల్లంగా వాని పాల వాసన చల్లగా గాటుగా చేదుగా వ్యాపించి ముక్కులకు గొట్టుచున్నది.

సఖాష్టస్తమ్భమ్-రాష్ట్రముల నడంచుకొని - ఇక్కడ నీత మునుపు తన్నుం గూడి విహరించినది. ఆనీతను తా నిపు డట్లు తఱిమిచేసితివే - అని పట్టరాని దుఃఖము వచ్చినది రామునికి. వానియెదుట దాని వానిష్కరింప జొరలేదాయె, ధీరోదాత్తుఁడు గాంధీర్యశాలి దాని పెట్లో అడంచుకొనుచున్నాఁడు. గొంతులో కూడ ఆ గులుకు బయటికి తెలియనీవండ శంబూకునికిం తెప్పచున్నాఁడు.

దేవయానం ప్రతిపద్యస్య = దేవయానమును పొందుము. (దానిం పొంది - అందు ఎక్కిపోయ్యు.) ఉపనిష దుదాహృతము దేవయాన మొకటి కలదు. ఛాందోగ్య-తద్య ఇత్థం విదుశ్యేచేతేరణ్య శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే, తేఽర్పిష మభి సమ్భవ, స్త్యోర్విహేఽహ, రక్షా ఆపూర్యమాణవత్, మాపూర్యమాణవత్ త్యాక్ వదు దక్షేతి మాసాంస్తాక్. మాసేధ్యః సంకర్షరం, సంకర్షరాకాఙ్క్య, మదిత్యాచ్చస్త్యి మసం చస్త్యమసో విద్యుతం, తత్పురుషో మానవః స ఏతాక్ బ్రహ్మగతుశ్చేష

శంబూకః—యావత్పురాణబ్రహ్మవాదిన మగస్త్య మృషి
మభివాద్య శాశ్వతం పదం ప్రవిశామి. (నిష్క్ర)స్తః)

రామః—

శ్లో॥ ఏతత్తదేవ హి పున ర్వస మద్య దృష్టం
యస్మిన్నభూమ చిరమేవ పురా వసస్తః
ఆరణ్యకా శ్చ గృహిణా శ్చ రతా స్వధర్మే
సాంసారికేషు చ సుభేషు వయం రసజ్ఞాః.

౧౩

దేవయానః పథా ఇతి. అర్చిరాది మార్గమనియు చేరు. ఐనను అది అపునరా
వృత్తికి. రా. ఉ. కాండలో శంబూకుడు తన జోరిక దేవత్వమనియు దేవలోక
జగీషయనియు అన్నాడు. కావున ఇటు ఇది దేవతల యానము (=బండి,) విమా
నము. వైరాజములు దేవలోక విశేషమగునుగాని అపునరావృత్తిపదముగాదు.
0ల్లోకేభ్యః - వైరాజములను లోకములను రాముడే ఆతనికి అనుగ్రహించి
నాడుగదా - అక్కడికి, బ్రహ్మవాదినం = తత్త్వమును పలుకువాడు - ఉప
దేశించువాడు - వేదాంతి - ఐన. వైరాజములకుం దరలిన తాను ఆయానను
బిడ్డొనఁ గోరుచున్నాడు. యావత్ ప్రవిశామి - ప్రవేశ్యామి = చొరఁగలను -
పోఁగలను అనుట. ఇంకను రాముడు ఒంటరి యైనాడు. సీతకై ఇంట అట్లు
ఏడ్చుతోటములుచున్నవాడు దైవికముగా ఈ చోటికి వచ్చినాడు - పట్టరాని
దుఃఖము నుశేపుచోటికి.

శ్లో. ౧౩. ఏతిదితి - ఏతత్ = ఇదిగో, తత్ ఏవ వసం = ఆకాననమే. పునః =
వెండియు, అద్య = ఇపుడు, దృష్టం హి = చూడఁబడినది - (చూచినాడను) కదా.
యస్మిన్ = ఎందు - (అనఁగా ఇందు) పురా = మునుపు, చిరమేవ = చాలకాలమే -
పెక్కు సంవత్సరములు, వయం = మేము, ఆరణ్యకాః = ఆరణ్యకులముగను - అనఁగా
ఆతాపవ్రత మాచరించువారముగను, గృహిణాః = గృహస్థులముగను -
అనఁగా ఆ వ్రతమాచరించువారముగను. స్వధర్మే రతాః = మా సాంత(క్షాత్ర)
ధర్మమున - ఆర్తత్రాణాదియందు - ఆసక్తికలవారముగను, సాంసారికేషు సుభేషు =
విహీనుఖములయందు, రసజ్ఞాః = రసమెఱింగినవారముగను, వసస్తః అభూమ =
కాపురమున్న వారమైతిమి.

అయడవి నే నేను మరల ఇపుడు చూడఁగంటిని. ముందు మేము ఇందు
చాలకాలము కాపురముంటిమి. గృహస్థులమైనను ఆరణ్యకవ్రతమును ఆచరించి
తిమి. మఱి గృహవ్రతమును మానినవారముగాము, దానినింగూడ ఆచరించితిమి.

శ్లో॥ ఏ తే త ఏవ గిరయో విరువన్మయూరా,
స్తా న్యేవ మత్తహరిణాని వనస్థలాని,
ఆమజ్జువజ్జుశలతాని చ తా న్యమూని,
నీరస్థనీప నిచళాని సరిత్తటాని.

౧౮

శ్లో॥ మేఘమా లేవ యశ్చాయ మారా దపి విభావ్యతే,

గిరిః ప్రసవణః సోఽయం యత్ర గోదావరీ నదీ.

౧౯

మాసాంకక్షాత్రత్రత్రమును, ఆర్దులంగాపాడుట మొదలైనదియు అదరించితిమి.
నేను నీర, మాకు నోడు లక్ష్మణుడు నున్నందున విహితధర్మముల వీడకయే,
సంసారసుఖరసమును అనుభవించుచుంటిమి.

అనీరను అట్లు తఱిమివేసి ఇపు డిచటికి ఇట్లు వచ్చి వీనిం గాంచినందున
నా కదంతటి దుఃఖముగా నున్నది! - అని తలపోసికొనుట.

శ్లో. ౧౮. ఏత ఇతి - విరువన్మయూరాః = కూయుచున్న నెమిళ్లు గలవి.
ఏతే = ఇవి, తే గిరయ ఏవ = ఆ కొండలే, (ఏతాని) మత్తహరిణాని = మడించిన
జింకలుగల యివి, తాని ఏవ వనస్థలాని = ఆ వనప్రదేశములే, ఆమూని ఆమజ్జువజ్జుల
లతాని = ఇవిగో సాంపారువేతసపు తీగలుగలవియు, నీరస్థనీపనిచళాని = దట్టంపు
కడుములును నిచులములుం గలవియు అగు నివి, తాని ఏవ సరిత్తటాని చ = ఆ యేటి
యొడ్డులే.

ఇవి ఆకొండలే. వీనిపై అప్పటివలెనే ఆ నెమిళ్లు కూయుచున్నవి. ఇవి ఆ
వనప్రదేశములే, ఇండు ఆ జింకలే మడించి దుముకుచును తేండియు నున్నవి.
ఈయేటికట్టలును అత - ఆవేతసపుతీగలయందము, ఆ నీపములు నిచళములు
దట్టముగా గుబురుగొనియుండుట - అదెల్ల ఆట్లే యున్నది.

రాముడు నీరంగూడి కొన్ని యేండ్లు ఇచట కాపురముండెను, నీతాపహ
రణమువఱకు. ఆ నీతావియోగము ఒక సంవత్సరము కాఁబోలు - అందందు ఆమెకై
తెదకుచు తిరుగుచు నుండెను, తరువాత రావణవధ. అనంతరము అయోధ్యలో
పట్టాభిషేకము. నీతావివాసము. తర్వాత ఇపుడు పండ్లంజేంద్రయినది. నేడు
శంబూకవధవ్యాజమున ఇచటికి వచ్చినాడు. వీనిం గాంచుచున్నాడు. ఇట్లు తల
పోసికొనుచున్నాడు. ఇట్టితలంపులే నోలియొకమున ఈ ఘట్టపుఁ జిత్రధర్మన
మున 'కిమపి కిమపి మన్దం మన్ద' ఇత్యాదిని ఉదాహృతములు. అక్కడ చెప్ప
నివి ఇక్కడ చెప్పబడుచున్నవి.

శ్లో. ౧౯. మేఘమే - అయం = ఇదిగో, మేఘమాలా ఇత = ముగిశ్చబారువలే,
ఆ రాత్ అపి = ఈచప్పుననుండి సయితము, యా విభావ్యతే = ఏది యగపడుచున్నదో,

శ్లో॥ అ పై వాసీ నృహతి శిఖరే గృధ్రరాజస్య వాసః
 స్త స్యాధస్తా ద్వయ మపి రతా స్తేషు పన్ణోటజేషుః
 గోదావర్యాః పయసి వితతశ్యామలానోకహస్త్రి
 రిస్తః కూజన్ముఖశకునో యత్ర రమ్యా వనాస్తః. ౧౬

పః అయం = అల్లయది, ప్రసవణః గిరిః = ప్రసవణమున కొండ, యత్ర = ఎక్కడ
 అనఁగా-అక్కడ అదిగో, గోదావరీ నదీ=గోదావరి నీలు.

అదిగో ఈ దూరమునకును అగపడుచున్నది, ముగిశులబారువలె, అదే
 ప్రసవణము. దానిచెంగట అదిగో గోదావరి.

ఆ సౌభాగ్యమెల్ల కన్నులకు దోచుచున్నది. 'జానే పునరపి ప్రసన్న
 గమ్భీరాను వనరాజ్య విహారిష్యమి' అని నీతపలికిన దోహదమున వీనిం గాంచు
 కొరియు నుండఁగాఁబోలు. మఱి యెల్ల అట్లయినది! 'ప్రసవణ' - చుట్టును
 ఊటబుగ్గలుగలది. కావుననే మేఘమాల పోలిక.

శ్లో. ౧౬. అపై వాసీ - అస్య వీన = దీనియొక్కయే, మహతి శిఖరే = గొప్ప
 కొమ్ముమీఁద, గృధ్రరాజస్య = గద్దలతేని (=జటాయువు యొక్క), వాసః = కాపు
 రపుగూడు, అపీత్ = ఉండెను. తస్య ఆధస్తాత్ = దానికి క్రింద, పయం అపి =
 మేమును, తేషు పన్ణోటజేషు = అవిగో ఆయాకులగుడిపెలలో, రతాః = సంతోష
 మతో ప్రీతితో నుంటిమి. యత్ర = ఎక్కడ - అనఁగా అక్కడ, గోదావర్యాః =
 గోదావరియొక్క, పయసి = నీటియందు, వితత...త్రీః = (నీడగా) వ్యాపించిన
 నల్లని (ముదురు పచ్చని) చెట్ల కాంతిగలదియు, ముఖర శకునః = కూయుచున్న
 పక్షులుగలదియు, అస్తః కూజత్ = తాను లోపల కూయుచున్నట్టిదియు, (కావుననే)
 రమ్యః = రమణీయమునైన, వనాస్తః = వనమును, వెలసియుండెను.

ఈ కొండపెనుఁగొమ్మననే జటాయువుగూడు. దానిక్రింద అనుకునడిసి
 తలో మేము ఎంతోహాయిగా నుంటిమి. పక్కనే గోదావరి. దానిచెంగట తుండ
 మైన యావనము. దానిచెల్లు ఆ గోదావరి తేటనీటిలో ప్రతిబింబించుచు నున్నవార
 ముగానుండును. వానియందు పక్షులు కూయుచుండ ఆ వనము మొరయుచుండున
 టుండును. ఆ గుఱుకులెల్ల ఇపుడును అట్లే అగపడుచున్నవి.

జటాయువుగూడు ఆ కొండకొమ్మన నుండినందున, మాఱుయోజనముల
 దూరమైనను చూడఁగల చూపునైశిత్యము, రావణునైనను అదలింపఁగల దేహపు

అత్రైవ సా పశ్యవటీ, యత్ర చిరనివాసేన వివిధవిస్రమ్భాతి
ప్రసన్నాక్షిణః ప్రదేశాః, ప్రియాయాః ప్రియసఖ వాసంతి చ ప్రతి
వసతి తత్కిమిద మాపతిత మద్య రామహతకస్య? సంప్రతి హి,

శ్లో॥ చిరా ద్వేగారమ్భి ప్రసృత ఇవ తీవ్రో విమరసః,

కుతశ్చి త్సంవేగా చ్చలిత ఇవ శల్యస్య శకలాః,

బలము, తాను నాయనకు మిత్రమన్న యపత్యవార్తల్యము గల జటాయువు వీరికి
ఎట్టినోడో ఎట్టికాఁపా అరయఁదగును. పల్లటశేఖ - బహువచనము - వంటకు వేణు,
విశోదాసీకకు వేణు, పదుకకు వేణు అగునట్లుగా కొన్నిగుడినెలు వేసికొన్నార
వారు. ఒకటియే కాదు, ఎన్ని ఎట్లు వేసికొన్న తమకు అన్ని తెఱంగుల గుఱుముగా
నుండునో అన్ని.

అత్ర ఏవ సా పశ్యవటీ - అదియు అగపదుచున్నది విదుమణ్ణులు ఒక్కట
మొత్తమైయుండు చోటు. అది యెంతోవికాలమై చల్లనై చాలహాయిగా నుండు
చోటు. మదరాసు అడయాలలో ఆనివసెంటువారి కట్టడములన్నయెడ అట్టి
పెద్ద చెల్లు నీడలు పర్వచు ఉన్నవి గదా. అంతకన్నను ఈచోటు ఎంతిరమణీయ
ముగా లోభనీయముగా నుండునో! యత్ర=ఎచ్చట, అనగా ఇచ్చట అన్నమాట.
చిర నివాసేన=చాలకాలము కాపురమున్నందున, ప్రదేశాః=ఈప్రదేశములు - వివిధ
విస్ర మ్భాతిప్రసన్న సాక్షిణః = పెక్కు తెఱంగుల నమృకము మిక్కిలిగా కలిగి
యుండినందులకు - అట్టి నమృకముతోడి పనులు అతిక్రమణములు సైతము మేము
కావించినందులకు - సాక్షులైనవి. గుడిసెకు గొల్లెముసైత మిడక తిలుగువారము.
కూర్పుండుము - పొరలాడుదుము - మాటాడుదుము - విహరింతుము - ఏమేమో చేయు
దుము - వాని నన్నిటిని మాచుచుండినవి ఈప్రదేశములు. ప్రియాయాః ప్రియసఖ =
నాప్రియురాలికి నీరకు అనుంగునెచ్చెలియైనది. ఇచటి వసదేవత వాసంతి. తత్కి
మిదం ఆపతితం అద్య రామహతకస్య - ఏమి వాటిల్లినది ఇప్పుడు రామహతకనీ!
తలఁపని తిలంపుగా ఆపుష్పకము ఈశంబూకవధవ్యాజమున ఇచటికి చేర్చినది, నా
దుగ్ధవంశము! నీర నాతోడ లేదు. నీరకు నేను ఆపని కావించితిని. ఎట్టి యిట
వీరియెడట వీరియెడుట ఎట్లు నిలువఁగలను! అని దుఃఖము ఆకలేక పొరలి
వచ్చుచున్నది, రామునికి ఇప్పుడు. హరికుండన్న ఆత్మనిండ తన దుర్దైవమునకు.
ఎట్టిగియెఱిగి నీరకు అట్లు చేయవలసినవాడనైతి నే - అని.

శ్లో. ౧౭. చిరాదితి - చిరాత్ = చాలకాలమునకు - పన్నెండేడ్లకు ఇప్పుడు
తేగారమ్భి = తేగము - దాని (చెడు) గుణము - చూపందొడంగినదై, - తేగినదై,

ప్రణో రూఢగ్రన్థి స్ఫుటిత ఇవ హృన్మర్మణి పునః
ఘనీభూత శ్శోకో వికలయతి మాం నూతన ఇవ. ౧౭

తథాపి తాః పూర్వసుహృదో భూమిభాగాః పశ్యామి,
(నిరూప్య) అహో అనవస్థితో భూమిసన్నివేశః.-

ప్రస్ఫుటః = వ్యాపించిన, తీక్ష్ణః = తీక్ష్ణమైన, విష రస ఇవ = విసంపుద్రవమువలెను;
ఘనీభూతః = ఎందుండియో (తగిలిన), సంవేగాత్ = దెబ్బవలన, దేనియో ఉరవడివలన,
చలితః = కదలిన, శల్యస్య శకల ఇవ = బాణంపు ములికకణికవలెను; రూఢగ్రన్థిః =
పొక్కుకట్టినదై, పునః స్ఫుటితః = మరల పగిలి సెలవడిన, హృన్మర్మణి = గుండీయ
యాయువుపట్టులోని, ప్రణ ఇవ = గాయమువలెను; పునః = మరల (ఇప్పుడు), ఘనీ
భూతః = పేరుకొన్నదైన, శోకః = దుఃఖము, నూతన ఇవ = క్రొత్తదియుం బోలె,
మాం = నన్ను, వికలయతి = తెలివిదప్పినవానింగా చేయుచున్నది. ఏమియు చేయఁ
బాలనివానింగాఁ జేయుచున్నది, అవశీకరించుచున్నది.

కొన్నివిషములు మ్రింగినపుడు బాధించియు అడఁగి కిరువారే చిరకాలము
నకు మరల తమ జీవము చూప నారంభించి రేగి వ్యాపించును. — దానివలెను;
ములికకణిక గ్రుచ్చుకొన్నప్పుడు చాలబాధ కలిగించును. అది యడఁగును. ఏదేని
పెద్దదెబ్బచే అది కదలిన మరల ఎంత తీవ్రబాధకలిగించును! దానివలెను; హృద
యము ఆయువుపట్టులో చేరినది, అందు గాయము ఎంత నొప్పి కలిగించును? అది
యెట్లో పొక్కుకట్టినది. మరల యెట్లో పగిలి సెలవడిన, అది యెంత యోర్వరాని
బాధకలిగించును! — దానివలెను; నీతను తఱిమివేసిన దుఃఖము ఆ సమయమున ఎంతో
ఓర్వరానిదై యుండినది. సమాల్లింపుట వచ్చినట్టులుండినది. అయినను ఇన్ని
యేండ్లకు ఇప్పుడు వీనిదర్శనమున మరల జేర్చుచున్నదై క్రొత్తదియుం బోలె నన్ను
అవశుని చేయుచున్నది.

అన్ని యుపయోగములచేతను తొలుత ఓర్వరానిబాధ కలిగించియు, కాల
ముచే కొంత యడఁగియున్నట్టిది, ఇప్పుడీకారణము కలుగఁగా తొల్లిటికంటెను
బాధకలిగించుచున్నది అనుట తెలియఁదగును. అత్యంతోక్తృటభావము అప
ద్యమగా చెప్పినాఁడు కవి!

తథా అపి = అట్లే నను - దర్శనము మిక్కిలి దుఃఖమును పొంగించుచున్నను,
పూర్వసుహృదః = పూర్వమిత్రములను - మునుపు ఎంతో స్నేహము గొల్పినవానిని,
నిరూప్య = చక్కఁగా పరిశీలించి, భూమి సన్నివేశః = నీలమిది యేగ్నాట, నీల

శ్లో॥ పురా యత్ర ప్రాతః పులిన మధునా తత్ర సరితాం
విపర్యాసం యాతో ఘనవిరళభావః క్షీతిరుహం,
బహో ద్భ్రష్టం కాలా దపరమివ మన్యే వనమిదం,
నివేశ శ్చైలానాం తదిద మితి బుద్ధిం ద్రథయతి. ౧౮

ఉండుతీలు, అనవస్థితః=నిలుకడలేనిదిగానున్నది. భూమి అడే యైనను, దానిమీఁది
గున్ని వేశము మార్పు చెందినది. పండ్రెండేం ద్దయినవికదా.

శ్లో. ౧౮. పురేతి-పురా=మునుపు, సరితాం=నదులలో, యత్ర=ఎక్కడ,
ప్రాతః=నీటిపాటుదలయో, అధునా=ఇప్పుడు, తత్ర=అక్కడ, పులినమ్=ఇసుక
దిన్నె. క్షీతిరుహం = చెట్లయొక్క, ఘనవిరళభావః = పాండ్రదియై విరళయై -
వట్టముగానుండుటయై, పలుచగానుండుటయై, విపర్యాసం యాతః = మార్పును-
అది యిదియై ఇది యదియై అగుటను, పొందినది. బహోః కాలాత్ ద్భ్రష్టం =
చాలాకాలమునకు చూడఁబడిన, ఇదం వనమ్=ఈయడవిని, అపరమ్ ఇవ=వేటలోక
టిగా, మన్యే=తలంచుచున్నాను. అట్లు తోచుచున్నది. (అయినను), శ్చైలానాం=
అచలములయొక్క, నివేశః=వీర్పాటు, ఉన్నతీలు, రత్ ఇదం ఇతి=అదియే ఇది
యని, బుద్ధిం ద్రథయతి=బుద్ధిని గట్టిపఱచుచున్నది. నమ్మించుచున్నది-అనుట.

నదులలో మునుపు పాటుదల యున్నచోట, ఇప్పుడు ఇసుకదిన్నె; మునుపు
ఇసుకదిన్నె యున్నచోట ఇప్పుడు ప్రవాహము కాననగుచున్నది. చెట్లు మునుపు
వట్టముగా నున్నచోటుల ఇప్పుడు పలుచవాతీనవి; మునుపు పలుచగా నున్న
చోటుల ఇప్పుడు వట్టమైనవి. ఇన్నియేంద్రియవర్యత చూడఁగా ఈ యడవి,
అదె, శ్రోత్రదీవోరే తోచుచున్నది. కొండలు అచలములు, మార్పులేనివిగదా -
దాని యేర్పాటుం గాంచి అదె ఇది యని గట్టిగా నమ్మకము కలుగుచున్నది.

దీనిని సారూప్యసమాసోక్తిః ఉదాహరణముగా అప్రయదీక్షితులు వదలయా
నందమున ఉదాహరించెను. ఒక యూరిలో మునుపు ధనసంతానసమృద్ధివట్టుంబ
ములు అవి; అవి ఇప్పుడు దైన్యము చెందినవి. మునుపటి యధనసంతానదీపవట్టుంబ
ములు ఇవి; ఇవి ఇప్పుడు గుమ్మరి చెందినవి. ఊరు గుఱుగుకెలియకపోయినది.
దినమ అదిగో ఆ గొప్పవట్టుంబము, అల్ల యదియై, వాటికినేటికి ఒక తీలుగా
నుండి ఇది ఆయూరే అని గుర్తింప ననువుపడుచున్నది-అన్నట్లు. రసగంగాధర
కారుఁడును ఉదాహరించి, దానిని ఆక్షేపించి, ఇంను అప్రస్తుతప్రశంసయై అని
యెఱెను. దీనిని క్షేమేంద్రుఁడును బౌచిత్యవిచారచర్చయందు ఉదాహరించి
నాడు - దేవచిత్రమునకు.

హస్త! పరిహరస్త మపి మా మితః పశ్చపతీస్నేహో బలా
దాకర్ష తీవ. (సకరుణమ్)

శ్లో! యస్యాస్తే దివసా స్తయా సహమయా నీతా యథా స్వే గృహే,
యత్సమ్మన్ధికథాభి రేవ గతతం దీర్ఘాభి రాస్థీయత,
ఏక స్సమ్మన్ధి నాశితప్రియతమ స్తా మేవ రామః కథం
పాపః పశ్చపతీం విలోకయతు వా గచ్ఛ త్వసమ్మావ్య వా?

హస్త=అయ్యో, పరిహరస్త మపి=విడనాడి ఏగుచున్నవానినైనను, సకరు
ణమ్=దుఃఖముతో.

శ్లో. ౧౯. యస్యామితి—యస్యాం = ఎందు, యథా స్వే గృహే = మా
సొంతయింటంబోలే, తే దివసాః = ఆ దినములు, తయాసహ = ఆ ముంగూడి, మయా
నీతాః = నాచేత పుచ్చబడెనో, దీర్ఘాభి = నిడుపులైన, యత్సమ్మన్ధికథాభిః ఏవ =
నేనికి సంబంధించిన కథలతోనీ, సతతం = ఎల్లప్పుడు, ఆస్థీయత = (ఉండబడెనో-
అనగా) ఉంటిమో, తాం పశ్చపతీం = ఆ పంచవటిని, ఏకః = ఒక్కరుఁడు,
నాశితప్రియతమః = తాన ప్రీయతమను నాశనముచేసినవాఁడు, పాపః = పాపుఁడు
నైన, రామః = రాముఁడు, అద్యః = ఇప్పుడు, కథం = ఎట్లు, విలోకయతువా = కనును?
అసమ్మావ్య = కనకయో, గచ్ఛతు వా = పోవును?

ఈ పంచవటియందు ప్రీయయు నేనును మా సొంతయింటంబోలే ఆ దిన
ములు పుచ్చినారము. ఎప్పుడును మాకు ఇక్కడి యా కడునిడుదలగుకథలే చెప్పి
కొనుటకు, మాకు జోడుగా ఇరువురకు ఒక్కట దీనియందు ఆట్టిమైత్రి. మఱి
యిపుడు నేను ఒక్కరుఁడనీ, ప్రీయను రఱిమిన పాపాత్ముఁడను ఆచోటిని ఆ
పంచవటిని ఎట్లు కాంతును, కాంచక ఎట్లు పోదును?

‘యత్సమ్మన్ధికథాభిః’-చూ. రఘు-XIV-25-“తయో ర్యథాప్రార్థిత మిద్ధి
యార్థా నానీమహాః సదృశు చిత్రతత్పు ప్రాప్తాని దుఃఖా న్యపి దణ్డకేషు సంచిన్త్య
మానాని కుఖా వ్యభూతకా.” తరువాత అయోధ్యయందును ‘సంచిన్త్యమానాని’
అన్నాఁడు, కాలిదాసు. పంచవటితో అట్లు తనకు నీరంగూడినయప్పటి మైత్రి.
నేఁడు నీతను రఱిమిచేసిన యొక్కరుఁడను దానిని ఎట్లు కాంతును? - అనుట.
భావముల ఒరయిక, కోర్కులయు అడ్డంకులయు ఘర్షణ.

ఇంతలో పోవుటకు సాకు దొరకనది.

శంబూకః—(ప్రవిశ్య) జయతు దేవః. దేవ, భగవా నగస్త్య
మ త్రస్మృత భవత్సన్నిధాన స్త్వా మాహ “పరికల్పితావతరణమగ్లా
ప్రతిక్షతే వత్సలా లోపాముదా, సర్వే చ మహర్షయః. తదేహి,
సమ్మాన యాస్మాక, అథ ప్రజవినా పుష్పకేణ స్వదేశ ముపగ
మ్యాశ్వమేధాయ సజ్జో భవిష్యసీతి”.

రామః—య శాశ్వాపయతి భగవాన్.

శమ్భూకః—ఇత స్త్వి ప్రవర్తయతు పుష్పకమ్.

రామః—(పుష్పకం ప్రవర్తయన్) భగవతి పంచవటి, గురు
జనానురోధాత్ క్షణం క్షమ్యతా మతిక్రమో రామస్య.

శంబూకః—దేవ! పశ్య పశ్య.

మ త్రః శ్రుత భవత్ సన్నిధానః = నీ సన్నిధానమును నావలన విన్నవారై -
నీ విట ఉన్నావని నేను వారికి చెప్పితిని అనుట. పరికల్పిత విమానావతరణ
మగ్లా = విమానము దిగునప్పటిమంగళసంచిధానమునకు, హరితియైత్తుట మొదలగు
దానికి కావలసినదెల్ల - సమకూర్చుకొని. ‘వత్సలా’ లోపాముద్రమృత రాముని
యందు పుత్రవాత్సల్యము, తత్ ఏహి = కావున రమ్ము. సమ్భారయ ఆస్మాక = మాకు
అగపడుము. మమ్మ గౌరవింపుము అనుట. ప్రజవినా పుష్పకేణ. పుష్పకము వాయు
వేగముతోను మనోవేగముతో సయితము పోవునది కావున, ఈ యలంఛివిలంబము
లెక్కనేయఁదగదు అనుట. ఆశ్వమేధాయ సజ్జో భవిష్యసి - అన్న మహర్షి
వాక్కున దానిలోనే నీతావునక్కోగము గూఢముగా నున్నదా? తను యాశీర్వా
దములును అందులకు సాయపడును అని. వదలిన గుఱుము మరల ఊరు చేర
వలయును - తరువాత ముఖ్యయజ్ఞము.

ప్రవర్తయతు - నడుపునుగాక. ।

శురుజనానురోధాత్ = పెద్దల(యాజ్ఞ) ననుగురించుటవలన, రామస్య అతి
క్రమః = రాముని యతిక్రమము - నిన్ను చూడక దాటి అటుపోవుట, రామునికిఁగ
పెద్దలవలన విధేయత కననగును.

శ్లో॥ గుఱ్ఱతుఱ్ఱకుటీర కాళికఘటాఘూత్కారవత్కిచక
స్తమ్బాడమ్మర మూక మౌకులికులః క్రౌఞ్చవతోఽయం గిరిః,
ఏతస్మిన్ ప్రచలాకినాం ప్రచలతా ముద్వేజితాః కూజలై
రుద్వేల్లన్తి పురాణగోహిణతరుస్కన్ధేషు కుమ్భాసనాః. ౨౦

శ్లో. ౨౦. గుఱ్ఱదిత్తిగుఱ్ఱతు...వలః-గుఱ్ఱత్ = 'గుండ్' అని శబ్దించుచున్న-
గుఱ్ఱకుటీర = పాదలు అనెడి గుడిసెలలో నున్న, కాళికఘటా = గూబలగుంపుల
యొక్క - ఘూత్కారవత్ = 'ఘూత్' అను కూతలుగల, కీచక స్తమ్బ = బొంగు
వెదురు పాదలయొక్క, అడమ్మర = రొదచేత, మూక = మూగలైన, మౌకులికులః =
కావలగుంపులు గలదైన, అయం గిరిః = ఈకొండ, క్రౌఞ్చవతః = క్రాంచావతము
(అను పేరిడి). ఏతస్మిన్ = దీనిమీద, ప్రచలతాం = తిరుగాడుచున్న, ప్రచలా-
నాం = నెమిళ్ళయొక్క, కూజలైః = కూతలచేత, ఉద్వేజితాః = బెడరఁగొట్టబడినవై,
పురాణగోహిణ తరుస్కన్ధేషు = మదురుగండపు వ్రూతల బోదియలయందు,
కుమ్భాసనాః = పెనుబాములు, ఉద్వేల్లన్తి = అదరిపడుచున్నవి.

ఇదిగో క్రాంచావతగిరి. దీనిమీద పాదలు గుడిసెలలెనుండి 'గుండ్' అని
శబ్దించుచున్నవి. వానిలోపల చేరి గూబలు గుంపులుగూడి ఘూత్కరించుచున్నవి.
అశబ్దములతో బొంగువెదురుపాదల రొదయుం గూడినది. దానిచే (బెడరి) వాని
మీది కావలగుంపులు నోరు తెఱవక మూగలై యున్నవి. ఇదిగో దీనిమీద
నెమిళ్ళు కేకలిడుచు తిరుగాడుచున్నవి. ఆ కేకలకు ఆప్రాత పెద్ద మదురు గండపు
వృక్షముల బోదెలం జాటుకొనియుండు పెనుబాములు ఉదరిపడుచున్నవి.

'గుండ్' అని మొరయు పాదరుగుడిసెలు, అందు, 'ఘూత్' అని కూయా
గూబిందులు, (గాలివాసికొని 'గీ' అని మొరయు) బొంగువెదురు పాదలు,
వానిపై మూగలైయున్న కావలగుంపులు; వెదురుపాదలు దట్టమై చీకటులుపఱచి
రాత్రియను భ్రాంతిని కలిగించుచున్నవి. కావున గూబలు ఘూత్కరించుట,
కావలు మూకములగుట. అట్లే తిరుగాడుచు కేకలిడు నెమిళ్లు, ముడుక గండపు
వృక్షములు, వానిబోదెలమీద 'కేక'లకు ఉదరిపడు పెనుబాములు! ఈ కొండను
చూడవచ్చు క్రాంచావతమును! అచోట ఆకొండ ఆకూతలు అకన్నియు వానిం
జూడనేర్చినవారికి అది యొక రామణియక మే - నేత్రోత్సవమే! చావువాడు
దివ్యుడు, చూచువాడు దేవుడు!

అపిచ—

శ్లో॥ ఏ తే తే కుహరేషు గద్గదనద ద్లోదావరీవారయో
మేఘాలబ్జృత మాళి నీలశిఖరాః క్షోణీభృతో దక్షిణాః,
అన్యోన్యప్రతిఘాత సజ్జులచల తక్కుల్లోలకోలాహలై
రుత్తాలాస్త ఇమే గభీరపయసః పుణ్యా స్ఫురితస్థమాః. ౨౧
(ఇతి నిష్కాన్తా)

ఇతి పంచవటీప్రవేశోనామ
ద్వితీయాజ్ఞః

శ్లో. ౨౧. ఏత ఇతి - కుహరేషు = గుహలయందు, గద్గదనదత్ గోదావరీ
వారయః = 'గద్ గద్' అని మ్రోతగత గోదావరీనీళ్ళు గలివియు, మేఘా
లబ్జృత...రాః = ముగిసులచే ఆలంకరింపబడినవై జాట్టువలెనున్న నల్లని
కొమ్ములుగలివియు, ఏతే = ఇవిగో, తే దక్షిణాః క్షోణీభృతః = ఆదక్షిణంపుఁ
గొండలు. అన్యోన్య...కోలాహలైః - అన్యోన్య = ఒండొంటిని - ప్రతిఘాత = కొట్టు
కొనుటచేత - సజ్జుల = ఒండొంటినిగలిసిపోయి - చలత్ = రేచుచున్న - ఊఁగుచున్న -
తక్కుల్లోల = అలలయొక్క - కోలాహలైః = పెనుధ్వనులతో కూడుకొని, ఉత్తాలాః =
తాటిచెట్టు ఎత్తువలెచి దూఁకుచున్న, గభీరపయసః = కడు లోతునీళ్ళుగల, పుణ్యాః =
పావనములైన, తే స్ఫురితస్థమాః = అయ్యేళ్ళకూడలులు, ఇమే = ఇవిగో!

ఇవిగో దక్షిణపుగొండలు. గోదావరీనీళ్లు వీని గుహలలోనికీ దూతీ గద్గద
యని మ్రోయుచున్నవి. శిఖరములు మేఘాలంకృతములై వాని జాట్టువలె నల్లగా
నున్నవి. ఇవిగో ఆ పావనములై మిక్కిలి లోతైన నదీసంగమములు. ఒక యేటి
యలలు ఒండొక యేటియలలతో ఎదురుకొట్టుకొని సంకలములై పాఱు పెను
మ్రోతలతో తాటిచెట్టునెత్తువ ప్రతిభయముగ రేచుచున్నవి.

ఇదియు మేలి ప్రకృతి సౌభాగ్యవర్ణనము. ప్రకృతిలో అబోవ్! అని
భయముతోచు మహిమయందు - ఒకతూటి చూచిన మరి ముఱపురాని యుద్ధతి
యందు - భవభూతి రామణీయకమును భావించును. ఆ చోటులను కన్నులతో
ప్రత్యక్షముగా తాను చూచినట్లు తోచుచున్నది. పుణ్యాః = పావనములు - ఈ
ఘట్టమున స్నానాదికము సకలపాపములం గడిగివైచును. అచ్చట సంగమేశ్వర
స్వామియు వెలసియున్నాడు. భవభూతి కంటితో చూచి ఆపాపగా అనుభ

విందివాఁడేమో ఈచోటులను! ఇట్లు అసదృశముగా వర్ణించివాఁడు. శంబూబని నోట ఇంత వర్ణన ఏల యన రామునికి అగస్త్యశ్రమమార్గమున వివోదమునకు.

తొలియంకమున చిత్రదర్శనమును, ఈ యంకమునను తృతీయమునను గూడ పంచవటిలో విడియుటయు - ఇది యొక తెలింగు వ్యాజమున భవధూరితయు రామాయణసారాయణమును, వాల్మీకిసేవయు. 'మా నిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వం' 'చతుర్థక సహస్రాణి'. 'త్వయా సహ నివత్స్యామి...' ఇవి రామాయణశ్లోకములే ఇందులోనికి దొరలినవి. ఇంకను ఇతరమును అట్టిదే పెల్లుగాఁ గలదు.

శంబూబని జనస్థానమున నుంపకున్న ఈ రెండంకముల కథ లేకపోవును, అశరీరవాక్కు అతిఁడు తపస్సు చేయుచున్నచోటుం జెప్పమియు, పుష్పకము, తా దేవత, అచోటు తెఱిగి రాముని అచటికిం దెచ్చుటయు, అది జనస్థాన మగుటయు - కథలో కల్పన - కథ అట్లు సాగినది. పశ్య - చూడు చూడు అని ఈ మార్గముం జెప్పట నిష్క్రమణమునకు సాకు.

ఇతి వృత్తముంబట్టి ఈయంకమునకు పేరు,
పంచవటి ప్రవేశము

శుద్ధవిష్కమ్భః

(తతః ప్రవిశతి నదీద్యయం తమసా మురళాచ.)

తమసా—సఖి మురళీ, కి మసి సమ్భా) నేవ!

మురళా-భగవతి తమసే, ప్రేషి తాస్మి భగవతోఽగస్త్యస్య
పత్న్య లోపాముద్రయా సరిద్వరాం గోదావరీ మఖిధాతుం-“జానా
స్యేవ యథా వధూత్యాగాత్పృథితి-

శ్లో! అనిర్భిన్నో గభీరత్వా, దస్తహ్లాఢఘనవ్యధః,

పుటపాక ప్రతీకాశో, రామస్య కరుణో రసః!

౧

నదీద్యయం = నదుల దోయి - ఇరువురు నదీదేవతలు. తమసయ్య, మురళయ్య.
తమస వాల్మీకియాశ్రమము చెంగటిది; ఉత్తరాన ఉండునది. భాగీరథికి ఆశ్రమ
రాలు. ఉపనది. నీతకు సఖి; కాదా తోడు వచ్చిన పెద్దామె. నీత
ఎంతటిమహిమకాలిని యనఁగా అట్టి నదీదేవతలు తాము కొరుకొని తన్నుం గూడు
నంతటిది. 'తమసాం అను ప్రపన్నః' II., 'వితమసా తమసా సరయూతటాః'
అని రఘువు. మురళీ అగస్త్యాశ్రమము చెంగటిది; దక్షిణాన ఉండునది. లోపా
ముద్రవ ఆశ్రమరాలు. ఇందు ఆరుంధతీ లోపాముద్రవకు పృథ్వీభాగీరథుల
మించిన మహిమకలిమి కవితే భావింపఁబడినది. వారి కల్లరకును నీతారముల
యందు అపత్యవాత్సల్యమే కాక, హర్దముగా మోడుషమున దాఁగిన లక్ష్మీనారా
యణులన్న అంతర్భక్తియు కలను; లోకేశులన్న ప్రకాశులభక్తియు కలదు.
అవి అంతర్వాహినులుగా ప్రవహించుచునే యుండును. అట్లే గోదావరికి కాఁ
దగును. తమసమురళీలు విప్రకృష్టాంతరలై నను నదీదేవత లగుటచే సఖులు; ఇపుడు
కారణవిశేషముచే కలిసికొన్నారు. తమస మురళీకు పూజ్య, మురళీ తమసకు
స్నేహభూమి-ఆభేదము పరికింపఁదగును.

సప్రస్థాన్త ఇవ=సంభ్రమము-తత్తిరపాటు-గలదానివలె, వధూత్యాగాత్ =
కొడలిని విడనాడినప్పటినుండి. అందఱు రామునివారై నీతం గోడలింగాఁ గార
మింతురు. 'వధూ' - అని కొడలికి నిర్దేశము, సంబోధన. జానానీ ఏత = ఎఱుంగనే
ఎఱుంగుదువు. నేను చెప్పనక్కఱలేదు.

శ్లో. ౧. అనిర్భిన్నో గభీరత్వాత్ = గాంభీర్యమువలన - చిత్తవికారములను
బయటికి తెలియనీని లోఁకుపాఁకు గలుగుటవలన, అనిర్భిన్నః = నిలికి నిడుల

నిదియు, (కావుననే), అన్తర్దాహునవ్యధః-లోపల దాఁపబడినందున పైకి అగపడని గాటంపు బాధకలిగించునదియునై, రామస్య కరుణః రిసః=రాముని దుఃఖభావము, పుటపాక ప్రతికాః=(కావుననే) పుటమునం బాకముం బొందు పాటువఁచెందినదై, యున్నది.

పుటముగో పాకము లోకులో లోపలనున్నదై, బయటికి అగపడవన్నను, ఆలోపల మఱింతగా నుడువచుండును. అట్లే రాముని నీతా వియోగదుఃఖము ఆరని గాంభీర్యమువలన బయటికి రాదు, మఱి లోలోపలనే ఎవరికిని తెలియకుండ వనిబాధ అతి ఘనముగా నున్నది.

‘అన్తర్దాహ’-ఇది యొకరితో బయటికి చెప్పుకొనఁదగినదికాదు-అట్లు చెప్పి కొనుటచే కొంతయూఁజట కలుగును. దీని కారణము తెఱంగుంబట్టి అట్లు ప్రకటముగా చెప్పుకొనఁదగినది కాదు. దాఁచుకొననే వలసినది, తానొక్కఁడే తనలో ఎంతేని కుములవలసినది. స్వభావసిద్ధముగా తన గాంభీర్యము గొప్పదే-ఏవికారమును బయటికి సామాన్యముగా లోఁపనీనది. ప్రకృతమున అది మఱియు ఎక్కువ, ఎట్లును నిర్భేదములేనిది. పుటపాకలోపము కరము రమణీయమైనది. కరుణోరసః=కరుణరసము-అనఁగా ఉత్కటదుఃఖము-‘ప్రియావియోగ నిబన్ధనః శోక సమ్భారః’ అని రామచంద్ర బుధేంద్రవ్యాఖ్య. ‘శోక జ్ఞో మనోవికారః’ అని కారదాంజన రే. ఇట్లునుటయే సాధువు అని శ్రీవేదము వేంకటరాయశాస్త్రులవారు. “..... రసము కథాపురుషులందుఁ గాని నటులందుఁ గాని ఉండదు. అది సామాజికతల హృదయమందు ఉద్బుద్ధమగును.” కావున ఇది యీ నాటకమందలి రసమునకు నిర్దేశకము గాదు. “మఱియు-రామస్య కరుణోరసః-ఇత్యాది శాక్యములయందు కరుణపదము కరుణరసపరమ యేని కవికి నాయకునియందు రసమును స్వశబ్దము చేతనే చెప్పిన దోషము సంభవించును. ఎట్లన-సాహిత్యదర్పణ సప్తమపరిచ్ఛేదమున ‘అథ రసదోషా నాహ-రస పోక్తిః స్వశబ్దేన...రసస్య స్వశబ్దో రసశబ్దః శృంగారాది కర్తృః.....’ అట్లయిన రామస్య కరుణోరసః-ఇత్యాది వ్యవహారములయందు ఆశబ్దమున కర్థ మేమన, దుర్భరవిరహావృథయే యర్థము. అదియే కరుణ విప్రలంభోద్బోధకము”. “మఱి రామస్య కరుణో రసః అనుచో కరుణశబ్దము నిరుక్తరసపరమగాదీని కవి దానిని రసమని వ్యవహరించివాఁడే, అది యెట్లు సంగతమగును? అని యందులేని ఇట్టి సలములలో రసశబ్దము భావపరముగాని శృంగారాది రసపరిగణనాంతరత కరుణరసపరము గాదు. మాళవిక యందలి యీ క్రింది ప్రయోగముం గనుఁడు—

‘అక్షై రన్తర్నిహితవచనైః నూచితైః సమ్యగర్థః,

పాదన్యాసో తయ మనుఁగత, స్తవ్యయత్నం రసేషు.

తేనచ తథావిధేష్టజనకప్రవినిపాతజన్మనా ప్రకర్షితేన దీర్ఘ శోకసంతానేన సమ్ప్రతి నితరాం పరిక్షిణో రామభద్రః. తమవలోక్య కమ్పిత మివ మే హృదయమ్. అధునాచ ప్రతినవర్తమానేన రామ భద్రేణ నియత మేవ పశ్యవటీవనే వధూసహవాసవిస్రమ్భసాక్షిణః ప్రదేశా ద్రష్టవ్యాః. తత్ర చ నిసర్గధీర స్యా ప్యేవంవిధాయా మవ స్థాయా మతిగభీరాభాగ శోకక్షోభసంవేగా త్వదేవదే మహాన్తి ప్రమాదస్థానాని శబ్దనీయాని. తద్భగవతి గోదావరి, త్వయా సావ ధానయా భవితవ్యమ్.

ఇందులకు 'రసేషు సాత్త్విక కృత్తిచారి భావేషు' అని శ్రీనివాసాచార్యవ్యాఖ్య. 'అత్ర రస శబ్దేన ఉపచారాత్ పరిపాసితకాయవనో భావాః కథ్యంతే, ప్రకృత త్వత్. రసేష్వతి ప్రసక్తాత్.' అని కాటయజమానరాజు వ్యాఖ్య. "జే. వేం. వారి ఉ. రా. చ. ఉపోద్ఘాతము. తత్త్వ మిట్లుండ దీనిమీఁద 'కరుణా కరుణ విప్ర లమ్భాఖ్యః, రసః విభావాదిసాముగ్రీ చర్యణాపాదితస్థాయితాశో భావః' అను శ్రీమత్కుమారతాతార్యవ్యాఖ్య ఎట్లు గుఱితప్పిన యెంత పొరపాటో అరయఁ దగును.

తేన చ = దానంజేసి, తథావిధ...నా = అట్టి (వినిపాతమునకు విశేషణము) యాప్రేయసికి కలిగిన యనిష్టపుటాపదవలనం బొడమిట్టియు, ప్రకర్షితేన = తెంపుపొందినట్టియు, దీర్ఘ శోకసంతానేన = చాలకాలపు (12 ఏండ్ల తెంపులేని) శోకపరింపరచేత, పరిక్షిణః = కృశించియున్నాఁడు. తం ఆవలోక్య = అతనిం గాంచి - ఇపుడే మాయాశ్రమమునకు వచ్చి యగపడినాఁడు. కమ్పితం ఇవ మే హృదయం = నాగుండె క్రక్కదలిపోయిపట్టున్నది. ప్రతినవర్తమానేన = ఇందుండి మరలిపోవుచున్నవానిచేత - నియతం ఏవ = తప్పకుండనే, వధూసహవాస విస్రమ్భ సాక్షిణః = కొడలితోడి సావాసపు విస్రంభపుఁ (జేతలకు) సాక్షులైన, అతి గమ్భీరా... గాత్ = కడులోఁతును పలుపును గల శోకము కలఁత పెట్టు నోర్వ రాని కృతచేత (కాదా తీవ్రతచేత), ప్రమాదస్థానాని = ప్రమాదకారణములు, శబ్దనీయాని = వెలువలెనియున్నవి. సావధానయా = కడు మెలఁకువ కలదాన పుగా - ఇంచుకయు పరాకులేనిదానపుగా.

శ్లో॥ వీచీవాతై శ్శీకరక్షోదశీతై

రాకర్షద్భిః పద్మకింజల్కైః గన్ధాః,

మోహే మోహే రామభద్రస్య జీవం

స్వైరం స్వైరం ప్రేషితై స్తర్పయేతి.

౨

తమసా—శిచిత మేవ దాక్షిణ్యం స్నేహస్య. సజ్జీవనో
పాయ స్తు మౌలిక ఏ వాద్య సన్నిహితః.

మరణ—కథమివ?

శ్లో. ౨. వీచీతి—శీకరక్షోదశీతైః = కుంపురుల పొడితో చలువగలవియు, పద్మకింజల్కగన్ధాః = తామరపూల యకరువుల పరిమళమును, ఆకర్షద్భిః = లాగి మోచికొనివచ్చునవియు, మోహేమోహే = అడుగడుగునంగలుగుమూర్ఖులయందు, స్వైరం స్వైరం = ఇచ్చమెయి, ప్రేషితైః = పఱపఱబడినవియునగు, వీచీవాతైః = మృదువైనవనములతో—చిన్ని యలలమీదిగాలులతో, రామభద్రస్య జీవం = రామచంద్రునిప్రాణమును, తర్పయ = తేర్చవచ్చు.

సన్నని పొడివంటి నీటికుంపురులతో చల్లనివియు, తామరయకరువుల పరిమళమును లాగికొనివచ్చునవియు, నగు నీ పిల్లయలలగాలులను మాటిమాటికి మూర్ఛకలిగినపుడెల్ల నెమ్మదిగా వీచి శ్రీరామునిప్రాణములను తేర్చవచ్చు.

ప్రక్కన కూరుచుండి వీవనతో ఆప్యాయముగా విసరినట్లు అనుట. 'శీతై' అని తైత్త్యమును, 'గన్ధాః' అని సౌరభ్యమును, శీకరక్షోదమును మోచుటచేత, కింజల్కముల లాగుటచేత, వీచులం జోవుటచేతను, స్వైరం స్వైరం అనుట చేతను, మాంద్యమును—ఇట్లు గాలి మూడు మంచుగుణములు చెప్పఁబడినవి.

తాను రాముని జూచుటక కాక, ఇట్లు ప్రమాదనివారణ ప్రయత్నములకు అవకాశముపొందుటకే వత్సల లోపాముద్ర రాముని ఆశ్రమమునకు పిలిపించినది. అట్టిది ఆ స్నేహము!

స్నేహస్య = ఆ (పుత్ర) వాత్సల్యమునకు, దాక్షిణ్యం = ఈదయ, ఉచితమ్ = తగియున్నది. సజ్జీవనోపాయః ఈ = సంజీవనోపాయమున్ననో, మౌలికః ఏవ = మూలమునుండివచ్చినదే—ప్రధానతమమే—సీతావియోగమునం గలుగుదానికి సీతా సంయోగమునం గలుగుదానిం గూర్చుటకన్న మేలిమందు, ప్రతిక్రియ యుండునా? కావున ఇది మౌలికము—'మూలాత్ ఆగతి'—ప్రాప్తప్రసవవేదనం—కలిగిన కాన్పునొప్పలుగలదానిని—గర్భాప్రవాహే నిక్షిప్తతీ—గంగప్రవాహమందు వైచికొన్నది. ఇది ఆత్మహత్య చేసికొనుటగాదా?

తమసా—శ్రూయతాం. పురా వాల్మీకిరహస్వనోపకథా త్వరిత్యజ్య గతే లక్ష్మణే, నీతాదేవీ ప్రాప్తప్రసవవేదన మాత్మాన మతిదుఃఖసంవేగా ద్దక్షాప్రవాహే నిశీ. ప్రవతీ. తదైవ తత్రదారకద్వయం ప్రసూతా. భగవతీభ్యాం పృథ్వీభాగీరథీభ్యా మభ్యుపపన్నా, రసాతలం చ నీతా; స్తన్యత్యాగాత్పరేణ చ తద్దారకద్వయం ప్రాచేతస్స్య మహార్షే ర్దక్షాదేవీ స్వయ ముద్భవతీ.

మురళి—(సవిస్మయం)

‘న ఖ ల్వద్యైవ సామిత్రే జీవితం జాన్మనీజతే ।

త్యజేయం, రాజవంశస్తు భర్తృ త్య పరిహాస్యతే.’

రామా - ఉత్తర XXVII - 8.

‘కిం న ఖలు తద్యైవ నిరనుక్రోశస్య సమాన ఏష ప్రసవఃప్రేక్షితవ్య ఇతి వచనీయకల్పకాపహితం జీవితం పరిరక్షామి?’

వృద్ధమాలా - 1.

కిం వా త వాల్మీకిస్త వియోగమోఘ

దర్శ్యా మపేక్షాం హత జీవితేఽప్యిశా

స్యా ద్రక్షణీయం యది మే న తేజస్

త్వదీయ మస్తర్గత మస్తరాయాః.

రఘు. XIV - 65.

ఇట్లు మహామహులందఱు ఆమె గర్భరక్షణార్థము అట్టి పని చేసికొన నని నిశ్చయించుకొనుటం జెప్పినారు. ఇందును అట్టి నిశ్చయము ఉన్నను, వాల్మీకి యను గ్రహమును వానం జెప్పినదానిని మునుగలుగఁజెప్పించున, ఆ ప్రసవవేదనాభరము, విశేషముగా అనుడలకాన్పునం గలుగునది, స్త్రీ ములభముగా ఒక నిమిషమున అన్ని నిశ్చయములను తోలఁగించి అన్ని యద్దులను పెట్టును - కాన కటాంబున నీత తన్ను గంగలో ద్రవికొన్నది! తరువాతిరక్షణి ద్రవికము - రాముమహిమకు నీతమహిమకు సదృశమైనది. తదైవ - అనిముసుముననే నొప్పులు తీతే కాన్పు వినది. భగవతి భాగీరథి జలములపుర్వయు పృథ్వీతలస్పర్శయు ఆమెకు అట్టి యుపకారముం జేసినవి. అభ్యుపపన్నా = అనుగ్రహింపబడినది - కావఁబడినది. వధువునకు తొలికాన్పున అమృతమును అత్రగారును అన్నివిధాల అదుకొని నొప్పులకు పట్టుకొని కాకురు గదా. నీతకు అట్టిది కలుగనే కలిగినది - ఒకతేక రాజ్యాన ఇంటనున్న ఇది కలిగియుండదేమో! అమృత భూదేవిని అతడు భాగీరథిని కొడలి! నీతకు మహాలక్ష్మికే శుక్రామకు పెట్టినాఁడు భక్తుఁడు కవి! ఆమాటనే మురళిచేత పలికించినాఁడు - సవిస్మయమ్ = ఆశ్చర్యముతో—

శ్లో॥ ఈదృశానాం విపాకోఽపి జాయతే పరమాద్భుతః,
యత్రోపకరణీభావ మాయా త్యేవంవిధో జనః. 3

ఇదానీస్తు శమ్భూక వృత్తాంతే నానేన సమ్భావితజనస్థానా
గమనం రామభద్రం సరయూముఖా దుపశ్రుత్య భగవతీ భాగీరథీ
య దేన లోపాముద్రయా స్నేహవశా దాశక్తితం, తదే వాశక్యం,
సీతాసమేతా కేనచి దివ గృహచారవ్యపదేశేన గోదావరీం విలోక
యితు మాగతా.

శ్లో. 3. ఈదృశానామితి - ఈదృశానాం = ఇట్టివారికి, విపాకః = కష్ట
దశ, అపాయము - సైతము, పరమాద్భుతః = పరమవిస్మయము కలిగించుచుదిగా,
జాయతే = పరిణమించును. యత్ర = ఎందు - అందు అనుట - ఉపకరణీభావమ్ = ఉప
కరణము - సహాయము - అగుటను, ఏవంవిధః జనః = ఇట్టివారు, ఆయాతి = పొందుదురు.

ఇట్టి (గొప్ప)వారికి (=లోకాలిగులకు) కష్టదశ వచ్చిన, అదియు కర
మాశ్చర్యకరముగానే యుండును. అందు పాయము సేతవను ఇట్టివారే సమ
కూడుదురు.

'అయాతి' - తామే, ఇతరప్రారస - చోదన - లేకయే, వత్తురు. సీతకు కలిగిన
విపాకము - ఇట్లు కఠోరగర్భముతో తన్నుం బోలిన మహారాణి, వివాసముం
బొందుట, గంగయొద్దన ఒంటరిగా దిక్కులేక విడిచిపెట్టబడుట, కాన్పు
నొప్పలు. వానియొర్వలేమి, అంతట గంగలో దూకుట - ఇంతకన్నను ఆశ్చర్య
కరమైన విపాక ముండునా? ఇతరులు దూకిన సేమగును? మునుకయు, చావును.
మఱి సీతకు గుఖప్రసవము, పృథ్విభాగీరథుల సొంత కుక్రూషావేక్షణములు,
పాతాళమున గుఖవాసము, బుడుతలు సకలసంస్కారములకు ఉత్తమస్థానమగు
కాల్మీకియాశ్రమము చేరుట - ఇంతకన్న పాయముండునా ఆనమయమున?

సమ్భావితజనస్థానాగమనం రామభద్రం - రామభద్రుని జనస్థానమునకు
రాక ఊహింపఁదగునని, సరయూముఖాత్ ఉపశ్రుత్య = సరయువు (నోటి)రలన
విని - సరయువు అయోధ్యచెంగటి నది - భాగీరథికి ఉపనది - అనదియు
దేవత, జరుగఁబోవుదానిని ముందుగానే ఎఱుంగఁగలదు. కావున ఆమె
భాగీరథికిం జెప్పినది. కేనచిత్ గృహచారవ్యపదేశన = ఏదియో గృహ
చారమును మిచిపెట్టుకొని - రఘువలాచారమును దేనినో మిచగాఁ గొని.

మరణ—సువిచిన్తితం భగవత్త్యా భాగీరథ్యా. “రాజధానీ
స్థితస్య ఖలు తైస్తైర్జగతా మాభ్యుదయితైః కార్యై ర్వాప్యతస్య
రామభద్రస్య నియతా శ్చిత్తవిక్షేపాః. అవ్యగ్రస్య పున రస్య శోక
మాత్రద్వితీయస్య పశ్చివతీప్రవేశో మహా ననర్థ” ఇతి. త త్కథ
మిదానీం సీతాదేవ్యా రామభద్ర ఆశ్వాసనీయ స్సాన్యత్ ?

తమసా—ఉక్త మత్ర భగవత్త్యా భాగీరథ్యా “వశే దేవ
యజన సమ్మవే సీతే, అద్య ఖ ల్వాయుష్మహోః కుశలవయోః
ద్వాదశసంవత్సరస్య సఖ్యామగ్గళగ్రస్థి రాబధ్యతే. త దాత్మనః
పురాణశ్వశురం ఏతావతో మానవస్య రాజ్ని వంశస్య ప్రసవితారం
సవితార మపహతపాప్మానం దేవం స్వహస్తావచితైః పుష్పై రుప
తిష్ఠస్య. న చ త్వా మవనిపృష్ఠచారిణీ మస్మత్ప్రభావాత్

జగతాం ఆభ్యుదయితైః కార్యైః = జగములకల్ల రాజా గావున, అన్నింటికిని
ఆభ్యుదయముం గూర్చు వ్యాపారములచేత. - కార్యసమున నుండుట దంధ్యుల
దండించుట ఆపన్నులం గాచుట - మొదలగునవి. చిత్తవిక్షేపాః = మనసు ఇటు
అటు చెదరుటలు - ఇది యాలోచించుట అది యాలోచించుట - అను మనోవ్యాపార
ములు, నియతాః=తప్పక యుండును - అనగా ఆయాభ్యుదయిక వ్యాపార ‘వ్యగ్రు
డుగ’ నుండును. అవ్య గ్రస్య = అట్టి (చిత్త)వ్యాపారములేనివానికి. శోకమాత్ర
ద్వితీయస్య = శోక మే లోడుగాఁ గలవానికి - ఏడ్చుట తప్ప మఱి రెండవ పని లేని
వానికి-మహాకా ఆనర్థః - మహానర్థకరము-కథం ఆశ్వాసనీయః - ఎట్లు ఊటఁగొల్పఁ
దగినవాఁడు (అగును)? - ఇట్లుడుగుట యేల యన - వివాహిత సీత తాను రామునికి
ఎట్లు అగపడవచ్చును, ఊటించుటకు?

అత్ర=ఇందు - ఈవిషయమున, సఖ్యామగ్గళగ్రస్థినిః = సంఖ్యామంగలంపుముడి.
ఇదియ కాబోలు ఆ గృహచారము, కుశలపులు తనలో లేరు - వాత్సలికడ
నున్నారు. వారి పశోక్షమునను ఇట్లు ఏఁటేట మంగలార్థము - ఆయుర్వృద్ధి,
ఒకనాటికి నాయనం గలసికొనుట - మొదలగు యోగ క్షేమములంగూర్చుటకు - ఇది
రథువుల యింటివాడుక. పురాణశ్వశురం = ముదుసలి - పెద్ద మామగారిని -
ఏతావతః = ఇంతటికిని, ఈ సర్వమునకును, మానవస్య రాజ్ని వంశస్య = మానవ
రాజుని వంశమునకుఁకటికిని, ప్రసవితారం = జనకుని, అపహత - పాప్మానం =
పాపమేడంచువానిని, ఉపతిష్ఠస్య = పూజింపుము - తన చేయవలయు
పూజకు తన చేతులతోనే పూలుకొని చేయుట ఎక్కువ ఫలప్రదము.

వనదేవతా అపి ద్రక్ష్యన్తి, కింపున ర్మర్యా” ఇతి. అహం చాజ్ఞాపితా,
 “తమసే, త్వయి ప్రకృష్టప్రే మైవ వధూ ర్వత్సా జానకీ; అత స్త్వ
 మే వాస్యాః ప్రత్యనస్తరీ ధవే”తి. సాహ మధునా య థాదిష్ట
 మనుతిష్ఠామి.

మురళి—అహ మ ప్యముం వృత్తాంతం లోపాముద్రాయై
 నివేదయామి. రామధన్రోఽప్యగత ఏవేతి తర్కయామి.

తమసా—త దియం గోదావరీహదా నిష్క్రమ్య,

అవనిపృష్ఠ = కేలమీద, ఆస్మత్ప్రభావాత్ - మా(నా) ప్రభావంబునందేసి - కన
 దేవతా అపి = కనదేవతలుసయితము - కావుననే ఉత్తరకథలో నీత రామునికిని
 వాసంతికిని అగపడదు. ఈయగపడమి కనదేవతలకు మాత్రమే, నదీదేవతలకుం
 గూడనా? తమసఖా? గోదావరికి? కనదేవతలకు మాత్రమని కొందరును. కాదా-
 తాను అనుగ్రహించిన నదీదేవతలకును - తమసఖ తానే భాగీరథి నీతకు వోడుండు
 మని యాదేశించినందున తమసఖ తద్దర్శనసిద్ధి - ఈ తిరస్కరణము ఎంత యక్క
 అయో అంతవఱకే - అట్లు వ్యవస్థచేయుటకును భాగీరథికి ప్రభావముగలదు అనుట.
 వార్యకి దివ్యమహిమంబట్టి అక్కడి నదులదేవతలును ఆయన యనుగ్రహము
 వేడియు, లోకజననియగు నీత కుతూహలగోరియు ఆయాశ్రమమున చరించు
 చుండురు. అట్లే అగస్త్యశ్రమమునను. అట్టి లోకమును మనము భావించ
 వలయును. ప్రత్యనస్తరీ = అనుచరి - తోడు - ‘యథాదిష్ట మనుతిష్ఠామి’ ‘నివేద
 యామి’ అని ఇరువురకును నిష్క్రమణవ్యాజములు. తర్కయామి = తలంకును.
 అగతవివ ఇతి-అగస్త్యశ్రమమునుండి వెనుమరలి ఇచటికి రానే వచ్చినాడు అని.

గోదావరీహదాత్ నిష్క్రమ్య = గోదావరిమడుగునుండి వెలువడి - అనగా
 స్నానమాది మడిగా పూజాకొని వచ్చినది - హదాత్ - మడుగునుండి అనగా
 గంగయడుగున రసాతలమున కదా నీతయుండుట - గోదావరియు - హ్రదములందు -
 రసాతలవ్యాపిని - అటనుండి రసాతలముననే ఇటకును, ఇట మడుగునుండి వెలికిని -
 అని ఒక వ్యాఖ్య. అదే సాధువు. ‘గోదావరీం విలోకయితు మాగతా’ అని.

శ్లో॥ పరిపాణ్డూదుర్బలకపోలసుందరం దధతీ విలోలకబరీకమాననమ్,
కరుణస్య మూర్తిరథవా శరీరిణీ విరహవ్యథేవ వన మేలి జానకీ.
మురళౌ—ఇయం హి సా.

శ్లో॥ కిసలయే మివ ముగ్ధం బద్ధనా ద్విప్రలూనం
హృదయకుసుమశోషీ దారుణో దీర్ఘశోకః,

శ్లో. ౪. పరిపాణ్డీవ్రితి-పరిపాణ్డు...రం-పరిపాణ్డు=అంతటనుపాలి-దుర్బల =
క్రుక్కియున్న - కపోల = చెక్కిళ్ళచే - సుందరం = సౌబగారుచున్నదియు. విలోల
కబరీకం = చెడరిన తుఱుముగలదియు నగు, ఆననం = మొగమును, దధతీ =
తాల్చినదై. కరుణస్య మూర్తిః ఇవ = కరుణదాల్చిన మూర్తివలెను, వా = కాదేని,
శరీరిణీ విరహవ్యథా ఇవ = మొయిగొన్నవిరహబాధవలెను, ఉన్నదై, జానకీ = సీత,
వనం ఏలి=వనమునకు అరుగుదెంచుచున్నది.

ఇదిగో సీత (పూలుకోయుటకై) వనమునకు అరుదెంచుచున్నది. చెక్కలు
పాలి క్రున్చి యున్నవి. తుఱుము సంస్కారాభావముచే చెడరియున్నది. అయి
వను మొగము సౌరు గులుకుచునే యున్నది. కరుణము ఇట్లు మూర్తిగొన్నదా
అన్నట్లును, విరహవ్యథ ఇట్లు రూపుదాల్చినదా అన్నట్లును ఉన్నది.

అతిమాత్రశోకముగాని విరహవ్యథగాని కలవారికి అట్టి కపోలము కబరి
ముఖము ఉండును. సీతకు అవి మితిమీరి యున్నవి - అనుట.

తమను తా నిన్నాళ్ళను సీతతో జూడిచాడియున్నది. ఆమెకు సీత ఇపు
డట్లు తోచినది. మురళి ఇప్పుడే సీతను ఈయవస్థలోనిదానిని ఇత తొలుమాటు
చూచుచున్నది. ఆమెకు ఎట్లు తోచినదనఁగా సీత - ఇయం హి సా = ఈమెయే
గదా యామె!

శ్లో. ౫. కిసలయమితి - బద్ధనాత్ విప్రలూనం = తొడిమనుండి గిల్లికేయఁ
బడిన, కిసలయం ఇవ = చిగురాకువలె, ముగ్ధం = ముద్దుగులుకుచున్నదైన, ఆస్యాః =
ఈమెయొక్క, పరిపాణ్డు = వెల్లబాటినట్టియు, మౌమం = కృశించినట్టియు, శరీరం =
దేహమును, శరదిః=శరత్తువంబుట్టిన (శరత్కాలపు), ఘర్మః=ఎండ, శేతకీ గర్భ
పత్రమ ఇవ = మొగలి లో రేపంబోలె, హృదయకుసుమశోషీ = పూవుంబోని హృద

గ్లపయతి పరిపాణ్ణాత్మామ మన్యా శ్శరీరం

శరదిజ ఇన పుర్యః కేతకీగర్భపత్రమ్.

౫

[పరిక్రమ్య నిష్కాస్త్రే.]

ఇతి శుద్ధవిష్కంభః

యమును వాడ్చునదైన, దారుణః = తీవ్రమైన, దీర్ఘశోకః = చాల ఏడ్చుగా పడుచున్నదుఃఖము, గ్లపయతి = వాడ్చివేయుచున్నది.

తెల్లనై కృశించిన యీమెదేహమును, తొడిమకడపిన చిగురుకలె బెడగొందుచున్నదానిని పూవుంబోని యీమెహృదయమును ఎండించుచున్న తీవ్రదీర్ఘశోకము వాడ్చివేయుచున్నది - అదెట్లనఁగా, శరత్కాలపు పెండవేడి మొగలిసోరేపంబోలె, నిప్రలూనమౌతొడిమనుండి గిల్లినది సులువుగా వాడిపోవును. ఇది నీత అశశతను అనవాయతను నూచించును రామునిం గూడియున్న వాడదనుట.

ఈ శ్లోకములు ఊచితమకపోల మానసం ఇత్యాది కాకుంథల శ్లోకమును స్మృతికి ఎలయించునా? అందలి 'సుందరం' అనునదియు, ఇందలి 'మృగం' అనునదియు - 'తదపి కమనీయం వపు రిదం. సమ స్తాపః కామం మనసిజ నిదాఘప్రసరయోః, నకు గ్రీవ్య సైకం సుభగ మపరాధం యువతిషు' అనుదానియందలి 'కమనీయ సుభగములం' దలంపించునా? నీతకు ఇదియు విరహము - ఆశ్రమమున తాపసులయు దేవతలయు ఆరాధనం బొందుచున్నది. కావున ఆమెకు ఇది కృశించినను కాంతి యెక్కించు కాలిదాసు చెప్పిన బాధంబోనిదే అని గ్రహింపఁదగును. తలుగుదేహమున ఈ కాంతిపెరుగు రహస్యమును కాలిదాసు కనిపట్టినాడు, శవంతులాదుష్యంతాదులయందు నిబంధించినాడు, కవి సహృదయ లోకమునకు చూపిచిచినాడు! నిత్యము చూచు తమసకు 'సుందరము'గా నున్నది. ఇప్పుడె చూచు మరళకు 'మృగము'గా నున్నది, నీత.

ఈ విష్కంభము - శుద్ధము - ఇందు వ్యాపృతలయిన యిరువురును సంస్కృతము భాషించు మధ్యమపాత్రలు. స్త్రీలయ్యును దేవతలయినందున వీరు సంస్కృతము భాషింతురు. ఒండెడ స్త్రీలు మధ్యమలు, ఉత్తమలైననుగూడ, నీచులవలెనే ప్రాకృతము భాషింతురు. కావున నీచమధ్యమాది నిర్దేశము స్త్రీ పాత్రలయెడ కేవలము భావంబట్టియే చేయను, దానిం బట్టి విష్కంభమును శుద్ధమనియో మిశ్రమనియో నిర్ణయింపను కలనుపడదు. కాకుంథలమున నాలవయంకారంభములోనిది, సర్వప్రాకృతమైనను, దానిపాత్రలు శవంతులసఖులు అన మాయాప్రియంబదలు మధ్యమపాత్ర లైనందున. శుద్ధవిష్కంభకమే యగును.

‘వృత్తవర్తిష్యమాణానాం కథాంకానాం నిదర్శకః । సజ్జీప్తార్థస్థ విష్ణు మౌఖ్య
మధ్యపాత్రప్రయోజితః’ ఇత్యాది లక్షణము మున్ను చెప్పినదే. ఇందు రామునిం
గూర్చియు నీతంగూర్చియు వృత్తాంశములును వర్తిష్యమాణాంశములును చెప్పఁ
బడినవి సులువుగా అరయఁదగినవే - రాముఁడు అగస్త్యశ్రమమునుండి పంచవటికి
మరలి ఆచట మిక్కిలియు దుఃఖముపాలగుట - ఆతనిని ఊరడింపను అదృశ్యతను
అనుగ్రహించి భాగీరథి నీతను ఇటవం దెచ్చుట - మొదలగునది వృత్తము. నీత
రాముం జూచుచును రాముఁడు నీతం జూడవండను - వారు అద్భుతసమాగమ
మనుభవించుట మొదలైనది వర్తిష్యమాణము.

ఉత్తరరామచరితనాటకమ్

తృ తీ యా జ్ఞాః

(నేపథ్య)

హస్త! ప్రమాదః! ప్రమాదః!

(తతః ప్రవిశతి పుష్పవచయవ్యగ్రా,
సకరుణౌత్సుక్య మాకర్ణయన్తీ సీతా.)

సీతా—అప్పుహే, జాణామి పిలసహీ వాసంతీ మే వాహరది.
[అహో! జనామి, ప్రియసఖి వాసన్తీ మే వ్యాహరతి.]

(పునర్నేపథ్య)

శ్లో॥ సీతాదేవ్యా స్వకరకలితై స్సల్లకిపల్లవాగ్రై
రగ్రో లోలః కరికలభకో యః పురా పోషితోఽభూత్.

నేపథ్య-ప్రమాదః! ప్రమాదః! - తెరలోపలనుండియే రంగాన పాత్రము ప్రవేశింపకయే పలికినది ఇది - ఏమఱుపాటునం గలిగిన అపాయము ఆపద - ప్రమాదమునం గలిగినది-ప్రమాదము.

తతః ప్రవిశతి పుష్పవచయవ్యగ్రా = పూలను చేతితో కోసికొనుటయందు అక్కఱతో వ్యాపృతయై - ఇది భాగీరథియూదేశముం జరుపుట - సూర్యపూజకు. సకరుణౌత్సుక్యం - ఆపదయని కరుణ, ఎవరికో అని బోత్సుక్యము. గొంతుసవ్వడి వాసంతిదిగా తోచినందున ఈరెండును ఎక్కువగా కలిగినవి.

జాణామి - నాటకసంభాషణలో మాటిమాటికి దీనికి 'తలంతును' అని యర్థము. 'ఎఱుగుదును' అని కాదు. వాసంతిని వీడిపోయి పన్నెండేండ్ల కెక్కువ యైనను మునుపటి పెక్కిండ్ల మిక్కిలి చెలిమిచే గొంతు మొదలైనది చిత్తమున నాటుకొని జ్ఞాపకమున్నది.

పున ర్నేపథ్య - నేపథ్యమున ఆభాషితము పాఠించున్నది. సీత ఉన్నను అగపడదు, సీతమాటలు వినబడవు. కావున 'సీతాదేవ్యా' ఇత్యాది శ్లోకము

సీతా—కిం తస్య? (కిం తస్య)

(పునర్వేషణే)

శ్లో॥ వధ్వా సార్థం పయసి విహరన్ సోఽయ మచ్ఛేన దర్పా

దుద్దామేన ద్వీరదపతినా సన్నిప త్యాభియుక్తః.

౧

‘ప్రమాదః’ అన్నదానితో అంటి తెంపులేక పలికిన భాషిత శేషమే యగును. ఈ మాటలతెంపు కూడికలయందును, ఒకరిది ఒకరికి వినఁబడి, ఒకరిది ఒకరికి వినఁబడమియందును ప్రేక్షకులకు ఇంచుక చమత్కారము కలుగును. రంగాన ఈ దృశ్యతా దృశ్యతలం కాపుటెట్లు? జిలుగు వల తెరలచే కాఁబోలును.

శ్లో. ౧. సీతేతి - సీతాదేవి = సీతాదేవిత, స్వకరకలితై = తన సొంత చేతితో ఒసంగఁబడిన, పల్లకీపల్లవాగ్రై = అందుగుఁ జిగుళ్ళొసలచేత, అగ్రః = ఆమె యెదుర, లోలః = ఆసాసగా తోఁడ యాదించుచు తొండము త్రిప్పుచు కలుగుచు పలుతెలుగుల మురిపముం కాపుచున్నదై, యః కరికలభకః = ఏ యేనుఁగున్ను, పురా = మునుపు. పోషితః అధూత్ = పెంపఁబడినదాయెనో, సః ఆయం = అదే ఇదిగో, వధ్వాసార్థం = తన పిడితోడం గూడి, పయసి విహరన్ = (గోదావరి)నీట ఈయచు విహరించుచుండఁగా, దర్పాత్ = పొగరువలన, ఉద్దామేన = ఉగ్రముగానున్న, అశ్వేన ద్వీరదపతినా = మఱియొక గజరాజుచేత, సన్నిపత్య = పైకిదూకి, అభియుక్తః = పోరఁ ద్రెళ్ళినంబడినది.

మునుపు ఇందున్నప్పుడు సీతాదేవి తన సొంతచేతితో అందుగుఁ జిగుళ్ళొసలను పెట్టి మేపి పెంచినది యీ యేనుఁగునున్నను. ఇదియు ఆమె యెదుట ముద్దుగా మురిపముఁకాపుచు తిని యెదిగినది. అట్టియిది యిపుడు పెద్దదై తన పిడి నుండరితో నీట క్రీడావిహారములు సేయుచుండఁగా, ఎక్కడిదో ఒక్క మదపు తేనుఁగు శోపముతో దానిపై భయంకరముగా పడి జగడ మారంభించినది.

సీతాదేవియీ వృత్తము ఇప్పటికి పన్నెండేండ్లక్రిందటిది. వనదేవత వాసంతి దానిని స్మరించుచున్నది. ఆ స్నేహ మట్టిది. ఆ యేనుఁగునకే ఇపు డీ ప్రమాదము వాటిల్లినది. కనుక ఇట్లు పెట్టుకొని కుయ్యిడినది. స్వకర - తన సొంత చేతితో పెట్టుట వాత్సల్యభరముచేత. పల్లవాగ్రై - పల్లవములు మృదుకొమలములు - వాని యగ్రములు మృదుకొమలతరములు. వానికే ఏర్పి నోటఁదెట్టుట మఱియు తదతిశయముం దెలుపును. ఇది ‘శ్యామాకముష్టిపరివర్ధితో జహాతి | సోఽయం న పుత్రకృతకః పదవీం మృగస్తే’ - కావం. IV - 18. అను నిందలి శబంధంల చామల పిడికిళ్ళం దలఁపించును. ‘వధ్వా’ - అపిడిని ‘వధు’వనుటయు ఆ ప్రీతిని, సీతకు

సీతా—(ససమ్మ)మం కతిచిత్పదాని దధతీ) అజ్జఉత్త పరి
త్తాహి పరిత్తాహి మమ తం పుత్తలం. (స్మృతి మభినియ సవైక్ల
బ్యమ్) హద్ధి హద్ధి! తాఇం ఏవ్వ చిరపరిచిదాఇం అక్ఖరాఇం పంచ
వడిదంసణేణ పుణో వి మం మందభాఇణిం అణురున్ధన్తి. హా
అజ్జఉత్త! (ఇతి మూర్ఛతి.)

[ఆర్యపుత్ర, పరిత్రాయస్వ పరిత్రాయస్వ, మమ తం
పుత్రకం. హా! ధిక్! హా! ధిక్! తా న్యేవ చిరపరిచితా న్యక్షరాణి
పఞ్చవటీ దర్శనేన పున రపి మాం మద్దభాగినీ మనురున్ధన్తి. హా!
ఆర్యపుత్ర!]

తమసా—(ప్రవిశ్య) వత్సే సమాశ్వసిహి, సమాశ్వసిహి.

(నేపథ్యే)

విమానరా, జాత్రైవ స్థీయతాం

సీతా—(ఆశ్వస్య ససాధ్యసోల్లాసం) అమ్మ హే జశభరిదమేహ

చెలియగుటచే తనకును నాటినుండి సంక్రమించియున్నదానిం దెలుపును. దాననే
ఇపుడు ఇట్లు 'ప్రమాద'మని తాను వున్నట్లు.

'ససంధ్రమం కతిచిత్ పదాని దధతీ' - అనియు. 'స్మృతి మభినియ సవై
క్లబ్యమ్' - అనియు - సీత తనము గొనువారికి అభినయోపదేశము. తొట్టుపాటుతో
కొన్నియడుగులు నడిచి - జ పి నభినయించి సిగ్గుతోడి దైన్యముతో - తాను వివాస
మున నున్నను తన నోట ఆ 'నిరనుక్రోశుని' పేరు, ప్రార్థనయు తటాలున అట్లు
వచ్చినదే అని సిగ్గును దైన్యమును. పండెందేం డ్దయిపోయినను, ఆయనంగూడి
మునుపు కాపురమున్న పంచవటిదర్శనముచే తన నోట, తనకు తెలియకయే వచ్చి
నేయుచున్నది. 'మందభాగినీం' - అద్భుతహీనురాలిని - అమరున ని - అనుసరించు
చున్నది. నేను పలుకుట కాదు, ఆ యక్షరములు తమంతట నానోట వెలువడు
చున్నవి! అనుట. 'హా ఆర్యపుత్ర!' ఒక్కమ్మడి ఆ పూర్వానుభవము - ఆ యమ
రాగము ఆ గుళిము - ఇప్పటి తనదశలో జ్ఞాపికలుగఁగా మూర్ఛ ముంచుకొనివచ్చి
నది. వత్సే - పట్టి - తమస సీతకు అట్లు ప్రీతితో శుక్రాపించును. తమస విష్కంభ
నూచిత మైనట్లు ప్రవేశించి సీతకు తోడ్పడును.

విమానరాజ - పుష్పకము దేవతకాపున ఇట్లు సంబోధనయు, మాటయు.
ఈ రామప్రవేశమును విష్కంభనూచితము.

ఆశ్వస్య - ఇత్యాది నటోపదేశము - ఊబడిల్లి - అమాటలు రాముఁడు పలికినవి.
ఆగొంతు చెవిం బడఁగానే ఆయూబుట కలిగినది. ససాధ్యసోల్లాసమ్ - తన్ను

తృణిదగంభీరమంసతో కుదో ను ఏసో భారదీణిగోసో భరిజ్జమాణ కణ్ణ
వివరం మం వి మందబాణిణిం ఝట్టి ఉసాసేష!

(అహో! జలభరిత మేఘస్తనిత గమ్భీరమాంసలః కుతో ను
ఏవ భాంతీ నిస్సోహో, భ్రియమాణ కర్ణవివరాం మామపి మస్తభాగినీం
ఝడితి ఉచ్చాస్వయతి!)

తమనా—(సన్నహాసం) అయి వ తేస్స.

శ్లో॥ కిమవ్య క్తేఽపి నినదే, కుత స్త్యేఽపి త్వ మీదృశీ,
స్తనయిత్తో ర్ఘాయా రీవ చకితోత్కణ్ఠితం స్థితా?

తమిమన రామునికంటఁ బడుదురో అని 'సాధ్యస' - భయము. ఆ గొంతు - మాటలు
చెవికి ఆట్లు ఇంపుకాఁగా, మూర్ఛ తొలఁగినదనియు, ఆయనను ఎట్లో తాఁ
కాడఁగందునేమో అని - 'ఉల్లాసము'. అవ్వు హే = అహో - ఆశ్చర్యార్థకము.
జలభరిత మేఘస్తనిత గంభీరమాంసలః - ఇది రామునిగొంతు, ఆరాజాధిరాజా ధీరో
దా త్తకంతస్వరమును వర్ణించుట. రామవేషగ్రాహి అట్టి గొంతుగలవాఁడుగా
నుండవలయును. 'నీరు నిండిన మొయిలు ఉలుమువలె' - గంభీరమధురమును - మాం
సల = బిగరయును - వినది. ఒకింత దూరమునుండియే వినవచ్చినది. 'భారతీ' - అతి
గౌరవముతో నిరేశము - ఆమాటలకు. భ్రియమాణకరవివరాం = నింపఁబడుచున్న
వీనులరంధ్రములు గలది. వీనులు తనకు ఆమాటలనో నిండిపోయినవి. ఉచ్చాస్వ
యతి=ఉఱుట కలిగించుచున్నది. మనభాగినీం - ఇప్పటికి పన్నెండేండ్లుగా ఏ
యూటయు నెఱుఁగని దురదృష్టురాలిని.

వీరచరితమున పరకురాముని గొంతు తొలిమాటు విన్నప్పుడు రాముఁ
డనుట - తన్ని.....పుష్కలావర్తక స్తనిత మాంసలో వాక్సేర్పొవఁ. కర్ణవివర
మాప్యాయయతి.

సన్నహాసమ్ - సన్నహమువలని జాలివలన బాష్పములు. అయి - అని గుఱు
మారమగు నానుఁగ్రణము - 'అయే - అనునది ఆశ్చర్యార్థకము, అది వేఱు.

నీతగాని తమసగాని రామునిని వాసంతికింగూడను ఆగపడరు.

శ్లో. ౨. కిమితి = అవ్యక్త = వ్యక్తిం జూరయనిదై - ఫలానామాటలు
అని స్పష్టముగా తెలియనిదై - కుత స్త్యే అపి = ఎక్కడినుండియో వచ్చినది
వినను - ఫలానావారు పలికినదని తెలియకున్నను, నినదే = శబ్దమున, అనఁగా అది
వినంబడఁగానే - నాకు వట్టి 'నినద'మాత్రముగా ఉన్నది, త్వం = నీవు, ఈదృశీ
అని కిం=ఇట్టిదానవైతివేమి! స్తనయిత్తో=మేఘముయొక్క, (నినదే=శబ్దమున

సీతా—భావది కిం భణాసి అపరిష్కడం తి? మన ఉణ సర సంజోషణ పచ్చభిరణిదం అజ్ఞఉత్త ఎవ్వ వాహరది. (భగవతి, కిం భణాసి అపరిష్కట మితి? మయా పునః స్వరసంయోగేన ప్రత్య భిజ్ఞాతం, ఆర్యపుత్ర ఏవ వ్యాహరతి.)

తమనా—శ్రూయతే తపస్యతః కిల శూద్రస్య దణ్డధారణార్థ మైశ్వోకో రాజా జనస్థాన మాగత ఇతి.

సీతా—దిట్టి! అపరిహీనరాలధమ్నా సో రాజ! (దిప్త్యా అపరిహీన రాజధర్మః ఖలు స రాజా!)

అని శేషము), మయూరీ ఇవ = నెమిలి కోమలివరై, చకితోత్కణ్ఠితం = భయ పడినదానవును, (ఉత్కంఠ=) అర్మిలిగలదానవుమంగా, స్థితా=ఉన్నావు!

వట్టి శబ్దము విసంబధించి, ఏమాటయైనదియు తెలియలేదు, ఎందుండి యైనదియు తెలియలేదు; దానికే ఇట్లు లెనావేమమ్మా! భయపడితివి! ప్రీతితోడి కోరికను (ఆసను) జెందితివి! అదెట్లనగా, తటాలున మేఘురవము విన్న యాడు నెమిలివరై!

తమసఖ రామకంఠము రామవాక్కు శ్రుతచరమే. వివను చక్కగా అనవాలు పట్టలేకపోయినది. మాటలు ఫలానా అని తెలియలేదు. పలుకు మాత్రము వివరచ్చినది. సీతతో వ్యక్తమయినది. అదే అనురాగమహిమ. దానితో సీతకు కలిగిన యాప్యాయనమునకు తమస అచ్చెరువందుచు ఇట్లు పలికినది. నెమిలికి మేఘురవమునకై ఆస ప్రసీదము.

భగవతి - సీతకు తమసయెడ దేవతగా ఉపచారము. స్వరసంయోగేన - పలుకు (=గొంతు) సవ్యడిచేత, ప్రత్యభిజ్ఞాతమ్=అనవాలు పట్టబడినది.

శ్రూయతే=విసంబధించున్నది - నేను విన్నాను - ఆమాట నాచెవికి వచ్చినది. శూద్రస్య దణ్డధారణార్థమ్ = శూద్రునికి దండన ఒసంగుటకై, ఐశ్వోకః రాజా = ఐశ్వోకుడొకఁడు రాజు - రాముడు - నీ యార్యపుత్రుడు.

దిప్త్యా = ఆహ - ఇది సంతోషముం బలుపును. అపరిహీనరాజధర్మః = కొల వడని రాజధర్మముగలవాడు - రాజై తన్ను తఱిమినాడు, రాచకార్యములను మానక చేయువాడని నిందాగర్భముగా దెప్పుట గాదు - జానకి ఎప్పుడుకానీ, అట్లు దెప్పునది కాదు - ఇది మఱి హర్షమైన మెచ్చుకోలే అగును. (I-౫) 'యది వా జానకీ మమి । ఆరాధనాయ లోకస్య ముఖ్యతో నా స్తిమే వ్యథా.' అన్న మాటలను విన్ననాడును 'అత ఏవ రాఘవ ధురనర, ఆర్యపుత్రః' అన్నది. చూ. (I)

(నేపథ్య)

శ్లో॥ యత్ర ద్రుమా అపి మృగా అపి బన్ధవో మే
యాని ప్రియాసహచర శ్చిర మధ్యవాత్సలం,
ఏతాని తాని బహునిర్ఘ్నరకస్తరాణి
గోదావరీ పరిసరస్య గిరే స్తటాని.

3

సీతా—(దృష్ట్వా) హా! కహం! పహాదచందమండ లాపండుర
పరిక్ళామ దుబ్భుకేణ ఆఆరేణ అలం గంభీరాణుహావమేత్త పచ్చహి
జాణినో అజ్ఞఉత్తో ఎవ్వ. హా! మం థా రేహి.

విమానరాజ ఆత్మేత - మొదలుకొని ఒకటి రామభాషితము - 'యత్ర ద్రుమా
అపి' ఇత్యాదియు 'అస్తగీనస్య' ఇత్యాదియునై, 'హా...విదేహరాజపుత్రి!
(మూర్ఛతి)' వజ్రము, ఆయనకు సీతాతమసలు తిరస్కృతిమహిమచే అగపడరు,
వినబడరు. ఆయన వీరికి అగపడును, ఆయనమాటలు వినబడును. ఆయన భాష
తము అవయవము అగయవముగా వీరికి వినబడినపుడు, వీరికి కలుగు భావములును
వీరు పలుకుమాటలును దానికి నడుమ అగపడుచున్నవి, చొచ్చుకొనుచున్నవి.
కవి అట్టి సంవిధానముం గల్పించినాడు. ఈ యంకమంతయు నిశ్లే - దీనిని ప్రేక్ష
కులకుం జూపి తాత్త్వికబుద్ధి గొల్పుటకు ప్రతిభ అవసరము, ప్రేక్షకులకును
ఒకింత భావనాబలము అవశ్యతము. నేడు కులభమగు వలతెరలు మంచువలెను
సన్నని యద్దమువలెను ఉండు మేలి పట్టుతెరలు మొదలైనవానితో నిమ్రుణముగా
ఈయంకమును రంగానం జూపడగునేమో!

శ్లో. 3. యత్రేతి - యత్ర = ఎచట (వేనియందు), ద్రుమా అపి = చెట్లు
సయితము, మృగా అపి = శేక్కుసయితము, మే = నాకు, బన్ధవః = (అనుగు) చుట్ట
ములో, యాని = వేనియందు, ప్రియాసహచరః = ప్రియముకూడినవాడనై, చిరం =
చాలకాలము, అధ్యవాత్సవం = కాపురముంటినో, తాని=అవే, బహునిర్ఘ్నరకస్తరాణి=
పెక్కు పెరియేళ్ళును గుహలును గల, గోదావరీపరిసరస్య = గోదావరిచేంగటనున్న,
గిరేః=కొండయొక్క, తటాని=దరులు, ఏతాని=ఇవిగో.

నేను ప్రియంగాడి మనుపు చిరము కాపురముండిన యాగోదావరిదాపు
కొండదరులు ఇవిగో; పెక్కు పెరియేళ్ళు (అవి మిరయు) గుహలుగలవి. ఇందు
చెట్లును, శేక్కును గూడ నాకు చుట్టములై యుండెను.

[హా కథం ప్రభాతచంద్రముణ్డలాపాణ్డూరపరితామదుర్భలే నా
కారేణ గమ్భీరానుభావమాత్ర ప్రత్యభిజ్ఞాతః ఆర్యపుత్ర ఏవ!
త న్మాం ధారయ.] (ఇతి తమనా మాశ్లేష్య మూర్ఛతి.)

తమనా—(ధారయన్తి) వ తే సమాశ్వసిహి, సమాశ్వసిహి.

(నేపథ్యే)

అనేన పంచవటిదర్శనేన.

అస్తగ్గీనస్య దుఃఖాగ్నే రద్యోద్దామగ జ్వలిష్యతః,

ఉత్పిడ ఇవ ధూమస్య మోహః ప్రా గావృణోతి మామ్. ర

(పియాసహచరితుడైన హాయిగా నుండిన యీ చోటికి నేడిట్లు దైవత
కున ఒంటరిగా వచ్చుట కలిగినది! అయ్యో! - అని యనుకొనుట.

హా - కథం = ఎట్లా! - అని ఆశ్చర్యార్థకముగాని, ప్రశ్నార్థకము గాదు.
ఇట్టిది నాటకసంభాషణలో పలుమాటలు ప్రయోగింపబడుచుండును. ప్రభాత
చంద్రము.....దుర్భలేన = ప్రాతఃకాలముండలి చంద్రమండలమువలె పాలి చిక్కి బల
హీనమైన యాకారముతో, అయం = ఈయన, గమ్భీరానుభావమాత్రప్రత్యభి
జ్ఞాతః = గంభీరమైన (తన సొంత) కాంతిచేతమాత్రమే ఆనవాలు తెలియు
చున్నాడు! ఎటుకవడుచున్నాడు - అనుట, మాం ధారయ = నన్ను పట్టుకొనుము.
ఇట్లే యాయనం జూడఁగా నేను నన్ను సమాశించుకొనలేకయున్నాను. నాదుఃఖ
మును భరింపలేకయున్నాను - మూర్ఛవచ్చుచున్నది - అనుట. తమసాం ఆశ్లేష్య
మూర్ఛతి = తమసమ కాగిలించుకొని మూర్ఛిల్లినది - ఇది రెండవతూరి మూర్ఛిల్లుట.
సమాశ్వసిహి = ఊహిల్లుము - అని తమన లేచుచున్నది. అనేన పంచవటిదర్శనేన =
ఈ పంచవటి దర్శనముచేత.

శ్లో. ర. అస్తగ్గీనస్యేతి - అంతః లీనస్య = హృదయమున (లీనమై) దాగి యున్న
దియు, అద్యః = ఇప్పుడు, ఉద్దామం = అతను ఎగఁద్రోసికొని, జ్వలిష్యతః = మండఁబోవు
చున్నదియు నగు, దుఃఖాగ్నేః = దుఃఖాగ్నియొక్క, ప్రాక్ = మున్ను లేచెడి,
ధూమస్య ఉత్పిడ ఇవ = పొగ మొత్త మో యన. మోహః = మూర్ఛ. మాం = నన్ను,
ఆవృణోతి = కమ్ముచున్నది.

సీతను అడవిపాలుచేసిన దుఃఖము నాఁ డెట్లెట్లో భగ్గుమనిమండినట్టిది, హృద
యమున లీనమై కుములుచునే యున్నది ఇప్పుడు సీతాసహవాస విస్రంభసాక్షు
లను ఇటుచూడఁగా అది అడ్డులేక భగ్గుమనఁబోవుచున్నది. దానికిముందు లేచు
తెనుపొగ మొత్త మో యన నన్ను మూర్ఛ కమ్ముచున్నది.

హా! ప్రియే! జానకి!

తమనా—(స్వగతము) ఇదం తదాశక్కితం గురుజనే నాపి.

(నేపథ్య)

హా! దేవి, దణ్డకారణ్యవాసప్రియసఖి! హా! విదేహరాజపుత్ర!

సీతా—హాద్ధీ! హాద్ధీ! మం మంధ బాణినిం వాహరిల ఆమీ
శంతజేత్తనీపుష్పలో ముచ్చిదో ఎవ్వ అజ్ఞుడత్తో! హా! ధరణిపిత్త
కహం! ణిరుద్ధ ణీసాన ణీసహం విష్ణుత్తో! భలవది తమసే పరిత్రాహీ
పరిత్రాహి, జీవావేహి అజ్ఞుడత్తం. (ఇతి పాదయోః పఠతి)

[హాధిక్ హాధిక్! మాం మన్దభాగ్యాం వ్యాహృత్య ఆమీల
న్నేత్ర సీలోత్పలం మూర్ఛితస్థిత్యపు త్త్రో! హా! కథం! ధరణిపృష్ఠే
నిరుద్ధనిశ్వాస నిస్సహం విపర్యస్తః! భగవతి తమసే పరిత్రాయస్వ
పరిత్రాయస్వ! జీవ యార్యపుత్రమ్.]

మంటకు ముందు ఎక్కువ పాగ, అంతట మంట కదా. ఇంగుండి లేజరగానే,
అపరాని యేడ్పులు ప్రవర్తిల్లును - అనుట. ఇదం తత్ ఆశక్కితం గురుజనే నాపి -
ఇదే అది, గురుజనులుకూడ ఆశంకించినట్టిది - కలుగునని దిగులుపడినట్టిది - గురుజనులు -
అటు లోపాముద్రయు, ఇటు భాగీరథీదేవియు - పెద్దలు, తల్లులంబోనివారు.

హాప్రియే జానకి! హాదేవి దణ్డకారణ్యవాసప్రియసఖి! - ఇదెల్ల ఒక్కటే
రామవాక్యము. అది సీతాతమనలకు అదృశ్యులుగానున్నవారికి విసంబదును. ఆర
యవారయవమునకు వారు దానికి ఏమో అనుకొందురు, వారిభాషితములు, రాము
నకు విసంబదనివి, మఱి యాయనమాటలకు సంబంధపడినచే నడుమనడుమ వివర
బడును.

మన్దభాగ్యాం వ్యాహృత్య = భాగ్యహీనురాలిని పేర్కొని, ఆమీలన్నేత్ర
సీలోత్పలః = మొగుడుచున్న నల్లగులురలంబోని కన్నులుగలవాడై, నిరుద్ధనిశ్వాస
నిస్సహం = ఉపరియాడకయు, (దాననే) తాళలేక, విపర్యస్తః = 'దబ్బున' పడి
నాడు - చాచకట్టుగా పడినాడు అనుట. పరిత్రాయస్వ = కాపుము, జీవయ = బ్రది
కింపుము. ' - నేత్రసీలోత్పలః' - పురుషుని నేత్రములకు ఉత్పలసామ్యము అరుదు.
అయినను మూతిపడుచున్నవానియందు, తెల్లకాంతికన్నను, నల్లకాంతి లోచనముటం
లేని మహాకవి యీసామ్యము నిర్దేశించినాడని స్వాద్యక్షము గ్రహింపఁదగును.

తమసా—

శ్లో! త్వమేవ నను కల్యాణి సజ్జీవయ జగత్పతిం;

ప్రియస్పర్శో హి పాణిస్తే తత్తై)వ నియతో భరః.

౫

శ్లో. ౫. త్వమేవేతి - నను కల్యాణి = ఓ కల్యాణీ, త్వం ఏవ = నీవే, జగత్పతిం = జగములకు ప్రభువైన శ్రీరాముని, సజ్జీవయ = బ్రదికింపుము. మూర్ఛనుండి తేర్పుము. హి = ఏలన, తే పాణిః = నీచేయి, ప్రియస్పర్శః = (అయనకు) ప్రియమగు తాఁకు గలది. తత్ర ఏవ = దానియందే, భరః = భారము, బ్రదికించితివలయుట, నియతః = తప్పకయున్నది. భరము అనఁగా రక్షణము అనియేనియు.

ఓ కల్యాణీ, నీవే జగత్పతియగురాముని మూర్ఛ తేర్పుము. నీచేతితాఁకు అయనకు మిగులప్రియము. నీవు తాఁకినమాత్రకు అయనకు మూర్ఛలొలఁగును. (కావున) అందే యున్నది తప్పక అయనరక్షణము.

కుల్యసంవిధానమున కందమాలలో సీత రాముని ఆలింగనముచేసికొన్నది. అట్లు చెప్పటకన్నను ఇట్లు తాఁకుంజెప్పట మెఱుఁగు.

చూ. “సీతా - హాధిక్ హాధిక్ మోహంగత ఆర్యపుత్ర్య!.....శోకా వేగ బలాత్కారితా ఆత్మనః సప్రభవస్తీ ఈదృశం సాహస మనుతిష్ఠామి...(పరివృజతే)

రామః - (ప్రత్యాగమనం నాటయతి).....(విలపక) గాఢ మర్లిజ్జై దేహి దేహి మే దర్శనం ప్రియే .....” కువ్వమాలా - IV. విక్రమార్వశీయమున అనంగక్లిష్టాంగుని పురూరవుని ఆతనికిం దెలియనీక ఉర్వశి కనులుమాసి తాఁకును, అప్పుడు—

“రాజా - (స్పర్శం రూపయిత్వా) నారాయణోరుసమ్భవా సేయం వశోరూః
.....

అబ్ధ మనజ్జక్లిప్తం కుఖయే దన్యా న మే కరస్పర్శాత్

శోచ్యసితి తపనకిరణై శ్చన్ద్ర స్యేవాంకుభిః కమదమ్.” విక్రమ - III -

16. అట్లే మరల నాలవయంకమునను—

“రాజా - (నిమిలితాక్ష ఏవ స్పర్శం రూపయిత్వా) అదే!

ఉర్వశీగాత్రసమ్పర్కా దివ నిర్వృతం మే శరీరమ్.

.....

అతో వినిద్రే సహసా విలోచనే

కశోమి న, స్పర్శవిభావికప్రియః.

విక్రమ - IV - 69.

సీతా—జంహోది తం హోదు. జహా భలవతు ఆణవేది.
[య ద్భవతి త ద్భవతు. యథా భగవత్పాజ్ఞాపయతి]

(ఇతి ససమ్భ్రమం నిష్క్రान్తా.)

[తతః ప్రవిశతి భూమ్యాం నిపతిత స్సాస్రయా సీతయా హృది
స్పృశ్యమాన స్సాష్టాదోచ్ఛ్వాసో రామభద్రః.]

సీతా—(సహర్షం స్వగతమ్) జాణే పుణోవి పచ్చాలదం
జీవిదం తెఱ్ఱోలగాహస్య, [జాణే పున రపి ప్రత్యాగతం జీవితం
త్రైలోక్యవాఢ్యః.]

రామః—హస్త! భోః! కిమేతత్!

శ్లో॥ ప్రశోచ్ఛ్యతనం ను హరిచందనపల్లవానాం!

నిష్పీడి తేను కరకన్దళజో ను సేకః!

ఆ స్పర్శను దానికార్యమును భవధూతి కడునిపుణముగా అవలంబించు
చున్నాడు.

యద్భవతి తద్భవతు-ఏమగునో అది కానిమ్ము-ఏమైన నగుగాక. అనంగీకృత
సన్నిధానమునకు శోపము వచ్చిన రానిమ్ము, మఱేమైనను గూడఁ గానిమ్ము-అన్న
మాట,

సాష్టాదోచ్ఛ్వాసః - ఆష్టాదశముతో ఉచ్ఛ్వాసిలుచున్నవాడు - అనఁగా
మూర్ఖు లేఱుచున్నవాడు.

జాణే=తలంతును. త్రైలోక్యవాఢ్యః - రాముఁడు మల్లోకములకు ప్రాళు.
కావున ఆయన సంజీవనము మల్లోకములకు అక్కఱు.

హస్త-ఇతిహస్తే - ఓహో! భోః-ఎవరిక్కడ! అని యాశ్చర్యముతో తడవు
కొనుట. కిమేతత్ - ఏమి యిది! - అని ఆశ్చర్యార్థకమే-ప్రశ్నకాదు. ప్రశ్నకు
అట వెవరును లేరుగదా.

శ్లో. ౬. ప్రశోచ్ఛ్యతనమితి - హరిచందనపల్లవానాం = హరిచందనమును ఒక
జాతి గండపు చిగుళ్ళయొక్క (పసురుయొక్క - పసురును అనుట), ప్రశోచ్ఛ్యత -
నం ను=దట్టముగా చిలుకుటో-అనఁగా - పూయుటయో! నిష్పీడితేను కరకన్దళజః=

ఆత ప్రజీవితతనోః పరితర్పణో మే
సజ్జీవనౌషధిరసో ను హృది ప్రసీ క్తః?

E

అపిచ

శ్లో॥ స్పర్శః పురా పరిచితో నియతం స ఏష,
సజ్జీవనశ్చ మనసః పరిమోహణశ్చ,
సంతాపజాం సపది యః ప్రతిహత్య మూర్ఛా
మానస్తనేన జడతాం పున రాతనోతి.

2

పిండబడిన చంద్రుని కిరిణముల కొనల రసమునం గలిగిన - రసముతోడి అనుట -
సేకః ను = చిలుకుటయో, - తిడుపుటయో! మే = నాయొక్క, ఆత ప్రజీవితతనోః =
(దుఃఖమున) త్రాచబడిన ప్రాణమునెడి చెట్టునకు, పరితర్పణః = తృప్తి కలిగించు
నదై, సజ్జీవనౌషధిరసః = సంతేవనము (ప్రాణము పోయినపుడు బ్రదికించునదైన)
ఓషధియొక్క రసము, హృది = డెందాన, ప్రసీ క్తః ను = అలందబడినదో!

శ్లో. 2. స్పర్శఇతి - ఏషః = ఇది, నియతం = తప్పక - నిశ్చయముగా, సజ్జీ
వనః చ = మూర్ఛ తేర్చునదియు, మనసః = చిత్తమునకు, పరిమోహణః చ = మైముఱపు
కలిగించునదియు నగు, పురా పరిచితః = మునుపుపరిచితమైన, సః స్పర్శః = అల్లయ
తాకుడె, యః = ఏది - అనఁగా ఇది, సంతాపజాం మూర్ఛాం సపది ప్రతిహత్య =
దుఃఖమువలన కలిగిన మూర్ఛను ఇపుడె మాన్పి - తొలగించి, అనస్తనేన = ఆనందము
కలిగించుటచేత, పునః = బెండియు, జడతాం = మ్రాసుపాటును, ఆతనోతి = కలిగించు
చున్నది.

ఏమియిది! నా కలుంగరాక యున్నది! హరిచందనపుఁ జిగుళ్ళరసమునో,
చంద్రకిరణాలకొనలరసమునో చిక్కగా చల్లి యలందినటులున్నది! దుఃఖాన
మాడిన నా ప్రాణవృక్షమునకు పోయి కలిగించునట్లుగా నాయురమున సంతేవని
తీగరసము పూసినట్లున్నది! ఈతాకుడు నాకు మునుపు పరిచితమైనదే, పోయిన
ప్రాణము మరల వచ్చునట్లు చేయునది, మనోమోహకమైనది. అది సోకఁగానే
దుఃఖాన కలిగిన యామూర్ఛ తటాకున లేటి, మరల ఆనందమువలన మైముఱపు (= మ్రా
స్పాటు) గలుగుచున్నది!

‘హరిచందన’ - పసుపున న్నెల యొక జాతి గండపుడెట్లు - గోశ్చిర క మనంబడు
నది - దానికి శైత్యపౌరణ్యము లెక్కువ. కాళిదాసు పలుమాఱు ప్రస్తావించినది.
కరకన్దలజ - కరములు మింటినుండి క్రిందికి ఉండునవి. కాన నాని యమృతము
ఆకొనలకు దిగి సమృద్ధముగా నుండును, పిండఁగానే మఱితఁగా నివ్యంధము

సీతా—(ససాధ్యసకరుణం కిచ్చి దపస్పృత్య) ఎత్తిలం ఎవ్వ మే దాగేం బహుదరం. [వ్రతావ దేవ మే ఇదానీం బహుతరం.]

రామః—(ఉపవిశ్య) నను ఖ ల్విదానీం దేవ్యా వత్సల యాభ్యుపపన్నోఽస్మి.

సీతా—హద్ధి హద్ధి కింతి మం అయ్యపుత్తో మగ్గిన్నది? [హాథిక్! హాథిక్! కిమితి మా మార్యపుత్తో? మార్గిష్యతి?]

రామః—భవతు పశ్యామి.

సీతా—భలవది తమసే ఓసరమ్మ, జగి దావ మం పెళ్ళిస్సది తదో^{నా} అణబ్బుణ్ణాద సంఘిహాణేణ అహిలదరం మమ మహారాట కుప్పి స్సది. [భగవతి తమసే, అపసరావః. యది తావ న్నాం ప్రేక్షిష్యతే, రచ్చును - అనుట. 'సజ్జీవనాపది' - ఇదియు ప్రసిద్ధము. చల్లగా ఆపార్యముగా ప్రాణమునిచ్చునది - మూర్ఛను తొలగించునది. మాడినచెట్టును తడిపి చిగిరింపఁ జేయునది. జడత మూర్ఛయందుం గలదు, మైముఱపునందుం గలదు. అది సంతా పజము, ఇది ఆనందజము. పరిచితమే - అనుటచే, ఇది నీతచేతితాఁకుడుగా నున్నది. మఱి యదెక్కడిది! అసంభవముగదా అనుకొనుట. ససాధ్యసకరుణం - భయము తోను, దుఃఖాన జాలితోఁచునట్లును, అపస్పృత్య=ఓసరిల్లి, ఏతావత్ ఏక ఇదానీం మే బహుతరం - ఈపాటియే ఇప్పుడు నాకు ఎంతో యెక్కువ. ఇది నీత కృతజ్ఞత. రామునికి సమయాన ఇట్లు సంజీవనము చేయు నవకాశము తనకు కలిగినదిగదా - అందుచేత అన్నమాట. 'నన్నేల తాఁకినది' అని కోపపడఁ 'జడతా మారినోలి' అని యన్నాఁడే - అందులకును.

నను ఖలు అభ్యుపపన్నః అస్మి = అనుగ్రహింపఁబడినవాఁడను కాఁబోలు - అని యనుకొనుట. 'వాత్సల్యముచే నీతాడేని అనుగ్రహించినది కాకలయు!'

మార్గిష్యతి? - వెదకునా ఏమి? తత్కాలసంభ్రమమున నీతకు తన యదృశ్యత ముఱపునకు వచ్చును. దాన భయ మించుక కలుగును.

భవతు పశ్యామి = కానీ పరికించెదను - ఆమాట వినఁగా తన్ను వెదకునను భయ మెక్కువయగును.

అసభ్యనుజ్ఞాత సన్నిధానేన=అనుమతి, అంగీకారము లేని నా సన్నిధానము చేత - మహారాజః - 'ఆర్యపుత్రః' అనలేదు - రాజభావమున కోపించుటయు దండించుటయు - నాఁడు తఱుముటయు. అదియే నీతకు జ్ఞాపకము - అని. వనదేవతానాం

తతోఽనభ్యనుజ్ఞాత సన్నిధానేన అధికతరం మే మహారాజః
కోపిష్యతి.]

తమసా—అయి వత్సే, భాగీరథీప్రసాదా ద్వసదేవతానా
మప్యదృశ్యాసి సంవృత్తా.

సీతా—ఆం అథి ఏదం. [ఆమ్ అప్త్యేతత్.]

రామ—ననుప్రియే జాపకి!

సీతా—(సమన్యగద్గదం) అజ్ఞఉత్త అరసిసం ఖి ఏదం వలణం
ఇమస్స పుత్తంతస్స! (సాస్రం) అహవా కింతి వజ్జమఈ జమ్మంద రేవి
అసంభావిద దుశ్చహ దంసణస్స మం ఎవ్వ మందభాఇణిం ఉద్దిసిల
వచ్చశస్స ఎవ్వంవాదిణో అజ్ఞఉత్తస్స ఉపరి ణీరణుకోసా హవిస్సం!
అహం ఏలస్స హిలల జాణామి మమ ఏసోత్తి. [ఆర్యపుత్ర అసదృ
శం ఖి త్వేత ద్వచనం అస్య వృత్తాస్తస్య! అథవా కిమితి వజ్రమయీ
జన్మాస్తరేపి అసమ్భావితదుర్లభదర్శనస్య, మామేవ మస్తభాగిని
ముద్దిశ్య వత్సల సైవంవాదివ ఆర్యపుత్ర స్యోపరి నిరనుక్రోశా భవి
ష్యామి? అహ మేతస్య హృదయం జానామి మమ ఏషః. ఇతి.]

అపి - మఱి వదీదేవతలకు అదృశ్యకారు - తమసభకాని, గోదావరికికాని. వనదేవత
యగు వాసంతిని మనకున ఉంచుకొనియే భాగీరథీభగవతి వనదేవతలకు ఆగపడ
నీక అనుగ్రహించినది. రామునికి ఆగపడమి ఉండనేయున్నది.

సమన్యగద్గదమ్=కోకమునఖని దగ్గుత్తికతో - నన్ను ఎప్పటి ప్రీతిపిలుపు
తోనే పిలిచివాడే - అవి యీ వివాసమున తంత్రునకురాగా కోకము. అసదృ
శం ఖి=సరిపడకుదా. ప్రీయతమను ఇంటినుండి తలుముటకును అన్యోన్యవిరో
ధముగదా. అథవా=అట్లుగాదు, ఇప్పుడు ఆవిరోధము స్ఫురణీయము గాదు. అందు
లకై ఆయనయొడ కాతివ్యము తూవరాదు, ఇప్పుడు ఇంతప్రీతిని ఇంత స్నేహమును
చూపుచున్నాడు గావున, నిరనుక్రోశా=కనికరములేనివానను - ఆయన స్నేహమును
పూరింపక కాతివ్యమును పూరించుదానను, దాన నన్ను చాచుకొనుదానను. అహం
ఏతస్య హృదయం జానామి, మమ ఏష ఇతి = నేను ఈయనహృదయము నెఱుం
గుదును, ఈయన హృదయమును ఎఱుంగును అనుట. ఏవి అన్యోన్యస్నేహము

రాముః—(సర్వతో విలోక్య సనిశ్చేదమ్) హా! అత్ర న కశ్చిదపి!

సీతా—భావది తమసే, తహా నిక్కాశణ పరిచ్ఛాదణోవి ఏఅస్స ఎవ్వం విహేణ దంసణేణ కేరిసో మే హిఅలణుబంధోత్తిణాణామి! [భగవతి తమనే తథా నిష్కారణపరిత్యాగినో ఒప్యేతస్య ఏవంవిధేన దర్శనేన కీదృశో మే హృదయానుబంధ ఇతి న జానామి!]

తమనా—జానామి వత్సే, జానామి.

శ్లో॥ తటస్థం నైరాశ్యా, దహిచ కలుషం విప్రియవశా,
ద్వియోగే దీర్ఘైస్త్రి ర్పుటితి ఘట నోత్తమృత మివ,
ప్రసన్నం సౌజన్యా, ద్వయితకరుణై గ్లాఢకరుణం,
ద్రవీభూతం ప్రేక్షా, తవ హృదయ మస్మిన్ క్షణ ఇవ. ౮

నకు అన్యపాక్ష్యము అక్కఱలేదు. ఇది యెపుడును ఒండొంటిపై శోపము వహించుచు, హా కథమ్=హా! ఏమీ! - నిర్వేదాశ్చర్యార్థకములు. అత్ర న కశ్చిదపి=ఇటు వెలయున లేరే! నిర్వేదము ఎవరును అగపడని యాశాభంగమువలన, ఏవంవిధేన దర్శనేన=ఇట్లు దుఃఖించుచున్న యీయనను ఆకస్మికముగా చూచుటచేత, కీదృశో మే హృదయానుబంధః ఇతి = నాహృదయము ఏదశశః - ఏ ప్రకారమును - పొందియున్నదో, న జానామి=ఎఱుంగ లేకున్నాను. అనిర్యాచ్యముగా నున్నది అనుట.

శ్లో. ౮. తటస్థమితి - అస్మిన్ క్షణే = ఈనిమిషమందు, తవ హృదయమ్=నీ దేందము, నైరాశ్యాత్ = అసలేకపోయినందుచేత, తటస్థ (ఇవ) = ఉదాసీనము బలెను, అపి త=మఱియు, విప్రియవశాత్=తఱిమెనన్న యప్రియమువలన, కలుషం (ఇవ) = కలఁగినదిబలెను, అస్మిన్ దీర్ఘై వియోగే = (ఇప్పటికి పన్నెం దేండ్లుగా పర్విన) ఈ చిరతరమైన ఎడవాలనందు, ఘటితి ఘట నోత్తమృతం ఇవ=ఆకస్మికంపుఁ గలయొక చేత ప్రాపు - ఊట - గన్నదిబలెను, సౌజన్యాత్=అయిన మంచి తనము (ప్రత్యక్షీకరించుకొన్నందు) వలన, ప్రసన్నం (ఇవ) = (శోపశోకములు లేక) లేటయు దయయు కలిదిబలెను, ద్వయితకరుణైః = వల్లభుఁడైన (రాముని) శోకములచేత - శోక పులుబుకులచేతను చేపలచేతను, గ్లాఢకరుణం (ఇవ)=గాటంపు శోకముగలిదిబలెను, ప్రేక్షా=అనురాగముచేత - అయినయనురాగము గన్నందునను

రామః—దేవి,

శ్లో॥ ప్రసాద ఇవ మూర్తస్తే స్పర్శ స్నేహార్ద్రాశీతలః.

అద్యా ప్యానస్తయతి మాం, త్వం పునః క్యాసి నద్దినీ? ౯

నీకు అనురాగము కలిగినందునను, ద్రవీభూతం ఇవ=కరంగినదియైయుంటెను - బనది - అని శేషము.

ఈనిమిషమున నీ హృదయము ఎట్లున్నదనగా ఈవివాసమున పన్నిందేండ్లయిపోయినందున రామపునర్దర్శనము - ఇంకను ఈ జన్మ లోలేదని, ఆజన్మమును ఇంక నింటే అని యనుకొన్నందున నిరాశ చెందితగులకున్నది. ఇట్లు నిష్కారణముగా తణిమినాడే అన్న విప్రియమునకు, అపకారమునకు, కలగిపోయినట్లున్నది. ఇన్నాళ్ళకు ఇట్లు డబ్బాటుగా కలసికొన్నందున ఊటట గన్నట్లున్నది. ప్రకృతి సిద్ధమైన మంచితనమువలన సంతసమును దయయు చెందుచున్నట్లు ఉన్నది ప్రియుని యేడ్పులం జూచి ఏడ్పులపాలగుచున్నది. శ్రేమచేత కరగిపాలుచున్నది. ఇట్టి భావముల సమ్మేళనముం జొందుచున్నది.

బహుభావసాంకర్యమును అసదృశముగా వర్ణించినాడు, కవి.

అట్లే మాలతిలో మాలతిని ఆఘోఘంటుని కత్తినుండి కావగన్నప్పుడు మాధవవాక్యము. V - 28..

రాహో శృన్వకలామి వాననచరిం దైవాల్ సమాసాద్యమే

దస్యో రస్య కృపాగపాత విషయా దాచ్ఛిన్దతః శ్రేయసీమ్,

అరక్కా ద్వికలం, ద్రుతం కరుణయా, విక్షోభితం విస్మయాత్,

క్రోధేన జ్వలితం, మదా వికసితం, చేతః కథం వర్తతే!

కుండమాలలోని యీసంవాదకల్పమును గనందగును.—

'అహో దృష్ట ఇతి పరితోషః, చిరప్రవాస ఇతి మన్యః, పరితాప ఇత్యుద్యేగః, నిరనుక్రోశ ఇత్యభిమానః, చిరపరిచిత ఇత్యనురాగః, దర్శనీయ ఇత్యుత్కణ్ఠా, స్వామితి బహుమానః, కుశలవయో స్తాత ఇతి కుటుమ్బినిగద్యావః, అపరాధం ప్రవేశి తాస్మీతి లజ్జా.—న జానామి అర్యపుత్రదర్శనైవ కీడ్వశీ మవస్థా మనుభవామితి."

దీనికి అనుకరణమును, సంస్కరణమును, విఘ్నీకరణమును భవభూతియేడ ఇటను ఇంక ముందుకు పరికింపదగును.

శ్లో. ౯. ప్రసాదేతి-ననిని=అనందముకలుగుగఁజేయుచున్నదానా, మూర్తి=యాపుగొన్న, ప్రసాద ఇవ=అతగ్రహమో యన, స్నేహార్ద్రాశీతలః=(వాక్తన)

సీతా—ఏదే ఖు దే అగాధ దంసిద సజ్జహసంభారా అణం దణిసందిణో సుహామతి అజ్జకత్తస్స ఉత్థావా, జాణం పచ్చవణ ణీక్కాలణ పరిచ్ఛాల సళ్ళివోవి బహుమనో మే జన్మలాభాహో. [ఏతే ఖలు తే అగాధ దర్శితస్నేహసమ్భారా అనన్దనివ్వద్దివో సుధా మయా ఆర్యపుత్రస్య ఉల్లాసాః, యేషాం ప్రత్యయేన నిష్కారణపరి త్యాగ శల్యితోఽపి బహుమతో మే జన్మలాభాః.]

రామః—అథవా. కుతః ప్రియతమా? నూనం సజ్జల్పభ్యాస పాట వోపాదాన ఏష భ్రమో రామభద్రస్య.

హరిమితో తడిసి చల్లగానున్నట్టి, తే స్వర్కః = నీతాఁడు, అద్యాపి = ఇప్పుడుకూడ, మాం = నన్ను, అనన్దయతి = ఆనందము చెందించుచున్నది - సంతోషపెట్టుచున్నది, పునః = మఱి, త్వం = నీవు, క్వ అసి = ఎటునున్నావు?

ఆనందమిడుదానా, నీతాఁడు, రూపు బాల్చిన నీకునుగ్రహముంబోనిది, ఎప్పటికప్పుడు క్రొత్త (పచ్చి)గా నుండు స్నేహముతో చల్లగా నుండునట్టిది, ఇట్లు ఇప్పుడును నాకు ఆనందమిడుచున్నదే, మఱి నీ వెక్కడనున్నావో ప్రేయసి!

అద్యాపి - ఇప్పుడును - ఆ ప్రపాదమునకును ఆ స్నేహమునకును అరకాళము లేని ఈ పన్నెండేండ్లైన వివాసమున ఈ యడవిలో సయితము. 'ఆర్యయతి' అనుటకన్నను 'అనన్దయతి' అనుపాఠము శ్రేయము. నీతాఁడు అగపడుచున్నది, నీవు అగపడకున్నావే! - అనుట.

అగాధ దర్శిత స్నేహసంభారాః = లోఁతు ఇంత యని చెప్పనలవిగాని యట్లు ప్రకటింపఁబడిన స్నేహంపుఁ జెను మొత్తముగలవి - మిక్కిలి స్నేహముతో నిండి నవి, అనన్దనివ్వద్దినః = ఆనందము కాలుచున్నట్టివి, ఉల్లాసాః = ఉప్పొంగి చెప్పిన మాటలు - దుఃఖభారము లొంగి పారలినట్లు చెప్పినమాటలు. సీతకు రాముఁడు అగపడుటయు, రామభాషితములు వినఁబడుటయు, ఆమె మనసులోని నిష్కారణపరిత్యాగశల్యము ఊడుటకే. 'నిష్కారణ' - ఈనాటకమున ఆకారణము - జన నింద - ఆమె చెవిలో వేయవలెను. యేషాం ప్రత్యయేన = వేరియందలి - అనఁగా నీని యందలి - అనుట - నమ్మికచేత - బహుమతిః - సమృతి - మిక్కిలి ప్రియమైనది. సీతకు రామునిమీఁద ఇంచుకయు కోపము లేదు.

అథవా = కాదు, కాదు. సజ్జల్పభ్యాసపాటవోత్పాదితః = మాటిమాటికి కూర్చుకొన్నకోరిక (=తలఁపు) బలముచే కలిగినట్టిది - భ్రమ - రాముఁడు తన్ను 'రామభద్రుఁడు' అని నిర్దేశించుకొనుచున్నాఁడు, సీతప్రీతి తలఁపునవరాఁగా.

(నేపథ్య)

ప్రమాదః! ప్రమాదః!

'సీతా దేవ్యా స్వకరకలితై'రి త్యాది పూర్వార్థం పఠ్యతే.

రామః—(సకరుణోత్సుక్యం) కిం తస్య?

(పున ర్నేపథ్య)

('వధ్వా సార్థమ్' త్యుత్తరార్థం పఠ్యతే.)

సీతా—కోదానిం అహింజిస్తస్య. [క ఇదానిం అభియోక్త్యతే]

రామః—అః క్వాసౌ దురాత్మా యః ప్రియాయాః పుత్రకం వధూ ద్వితీయ మభిధవతి? (ఇత్యుత్తిష్ఠతి.)

వాసస్తీ—(ప్రవిశ్య సంభ్రాంతా) కథం దేవో రఘునాథః!

సీతా—కహం! పిలసహీ మే వాసంతీ! [కథం! ప్రియసఖి మే వాసస్తీ!]

వాసస్తీ—జయతు దేవః.

రామః—(నిరూప్య) కథం! దేవ్యా! ప్రియసఖి వాసస్తీ!

వాసస్తీ—దేవ త్వర్యతామ్ త్వర్యతామ్ ఇతో జటాయుశిఖ

సకరుణోత్సుక్యమ్=కాలితోను, ప్రమాద మేమా యజుంగు శోరికతోను, కిం తస్య=ఏమిదాని? అది కీత కంతో అంత తనవను అనుంగు కదా.

క ఇదానిం అభియోక్త్యతే=ఇప్పుడు ఎవరు (దానిని ఎదుర్కొని) చండింకురు?

క్వాసౌ దురాత్మా=ఎక్కడ అదుప్త(గజ)ము, యః అభిధవతి=ఏది పైకొనుచున్నదో. పుత్రకం=పెంపుడు పుత్రుని.

ప్రవిశ్యసంభ్రాంతా=సంభ్రాంతురాలు ప్రవేశించి - ఏనుంగునాపదవలని దిగులు వలననో, రాముని యాకస్మిక దర్శనమువలననో, ఉభయమువలననో - సంభ్రమము - తత్తటపాటు. కథం! ఏమి! - ఆకస్మికతవలని యాశ్చర్యముం దెలుపును. అట్లే కథం! ప్రియఃఖి - ఆనుటయందును. అట్లే కథం! దేవ్యాః - ఇత్యాదియందును. జయతిదేవః - ఇది ఆచారోక్తి, మహారాజప్రథమదర్శనమున. జటాయు శిఖరస్య

రస్య దక్షిణేన సీతాతీర్థేన గోదావరీ మవతీర్య సమ్భావయతు దేవ్యాః పుత్రకం దేవః.

సీతా—హా! తాద జడాడ, అజ్జ సుణం తువ విణా జణట్టాణం!
[హా! తాత జటాయో, అద్య శూన్యం త్వయా వినా జనస్థానం!]

రామః—అహహ! హృదయమర్మచ్ఛదః ఖ ల్వమీ కథోద్ధాతాః.

వాస న్తి—ఇత ఇతో దేవః!

సీతా—భావది సచ్చం ఎవ్వ వణదేవదా వి మం ణ పెళ్ళంది.
[భగవతి సత్యమేవ వనదేవతా అపి మాం న పశ్యంతి.]

తమసా—అయి వ తేసే, సర్వదేవతాభ్యః ప్రకృష్ట మైశ్వర్యం భగవత్యా మద్దాకిన్యాః. త త్కిమి త్యాశజ్ఞసే?

సీతా—తదో లణుసరమ్మ. (పరిక్రామతః.) [తతోఽనుస రామః.]

రామః—భగవతి, గోదావరి, నమస్తే.

జటాయుఃఖరమునకు - సీతాతీర్థేన = ఆ తీర్థమునకు, సమ్భావయతు = ప్రాప్తు అగును గాక - లేక - చిత్తగించును గాక. తాత = నాయనా - ఇది తెనుగులోని 'తాత' కాదు. దీనికి తెనుగు 'తాతుడు' అగును. త్వయా వినా = నీవు లేక, జటాయువులేది జనస్థానమును సీత మున్నెన్నడును చూడలేదు - ఇదె లోలుమాట. మునుపు జన స్థానమున సీత చొచ్చినది మొదలు, రావజాపహృతయై దానిని వీడిపోయినంత వఱకు అందు జటాయువు నోడుగా మన్నవారే. ఒక వాడైనను ఆయన యెడ తాటు కలుగలేదు. కావున ఇతడు మిక్కిలి శూన్యముగా - బోసిగా - ఆగపడు చున్నది.

కథోద్ధాతాః = కథారంభములు - అనగా మునుపటికథల ప్రస్తావములు - జటాయుఃఖర మునుటయు, సీతాతీర్థ మునుటయు ప్రాతకథలను స్మృతికి తెచ్చి, హృదయమర్మచ్ఛదః = డెండమండలి యాయువుపట్టులం జీల్చునవి - అట్టి దుఃఖముం గలిగించునవి - గదా - అనుకొనుట. గోదావరీ నమస్తే - భాగీరథికి సమానముగా శ్రాజ్య - మునుపు తమ శ్రాజల సంధుకొనుచున్నట్టిది - మహానది - రామునికిఁగల తర్కూజ్యభావము ఆయనకిలమును వెలిగించును.

వాసన్ని—దేవ, మోదస్య, విజయినా వధూద్వితీయేన
దేవ్యాః పుత్రకేణ.

రామః—విజయతా మాయుష్కా,

సీతా—అష్టుపే ఏరిసో ఏసో సంపుత్తో. [అహో ఈదృశ
ఏవ సంపుత్తః.]

రామః—దేవి, దిప్త్యా వర్ధసే!

శ్లో! యే నోద్గచ్ఛ ద్విసకిసలయస్నిగ్ధ దంతాబ్జురేణ
వ్యాకృప్తప్రే సుతను లవలీపల్లవః కర్ణపూరాత్,
సోఽయం పుత్రస్తవ మదముచాం వారణానాం విజేతా
యత్కల్యాణం వయసి తరుణే భాజనం తస్య జాతః. ౧౦

విజయినా మోదస్య=విజయముగొన్న వానిచేత సంతోషింపుము - అనఁగా -
విజయముగొన్నాఁడు, దాన సంతోషింపుము - అనుట. విజయతాం - వర్ధిల్లునుగాక -
అని శుభాశంస, ఆశీర్వాదము పలుకుట.

ఈదృశః ఏవః సంపుత్తః=ఇది యిప్పటికి ఇట్టిదిగా అయినది. దానిని
తాను వీడిపోయి చిరకాలమైనది. - పరుమాఁడు ఏం దెనవి - కావున అట్లు ప్రీతితో
తలపోసికొనుట.

దేవి, దిప్త్యా వర్ధసే! - దేవి, నీవు అదృష్టవంతురాలవు! ఈగజవిజయమున,
అది నీత పెంపుడుకొడుకైనందున, నీతకు మేలైనఁగూడిన దని ఇట్లు పలుకుట.
దీనిం తాచి నీతను మిక్కిలి తలంచుకొనుచున్నాఁడు.

శ్లో. ౧౦. యే నోతి - కుతకు - శుభాంగికో, ఉద్గచ్ఛ ద్వి .....బ్జురేణ -
ఉద్గచ్ఛత్=పొడ తెంచుచున్నదై - విసకిసలయ = తామరతూటినినలవలె - స్నిగ్ధ =
నిగనిగలాడుచున్న - దంతాబ్జురేణ - దంతపు మొలకలుగలదైన, యేన = దేనిచేత,
తే కర్ణపూరాత్ = నీ కర్ణావతంసమునుండి, లవలీపల్లవః = లవలిచిగురు, వ్యాకృప్తః =
లాగబడెనో (-మేయబడెనో), సః అయం తవ పుత్రః)కః=నీ యాగారాబుకొమా
రుఁడు, వీఁడుగో, మదముచాం వారణానాం విజేతా = మదజలము ఓడుచున్న
యేనుగుల జయించినవాఁడు(ఐ), తరుణేవయసి=ప్రాాయమునందు, యౌవనమునందు,
కల్యాణం యత్=శుభము ఏదియో, తస్య = దానికి - అనఁగా దాంపత్యకల్యాణ
మునకు, భాజనం జాతః=పాత్ర మైవాఁడు.

సీతా—అవిజ్ఞానాత్ దానిం దీహాడో ఇమావ సోమ్యదంసణావ సమం హోదు. [అవియుక్త ఇదానీం దీర్ఘాయు రసయా సౌమ్య దర్శనయా సమం భవతు.]

రామః—సఖి వాసన్తి, పశ్య, కాంతానువృత్తిచాతుర్య మపి శిక్షితం వత్సేన!

ఓ శుభాంగీ, మునుపు ఈయేనుగునున్న మొలకలెంచుచున్న దంతపు మొలకలు తామరకూటికొనలవలె నిగనిగలాడుచుండగా (వాల్మభ్యముచే) నీ కర్ణావతంసముననున్న లవలిచిగురును లాగికొని మేసినది. అట్టి నీప్రేమపాత్రము, ఇపుడు యావనము పొంది, మత్తేభములను జయించి, యాప్రాయమున విడి కల్యాణమౌ ఆ వధూయోగమును పొందినది - నీపుణ్యము గొప్పది అనుట.

దంతపు మొలకలచేత దాని బాల్యమును అప్పటి దాని సౌభాగ్యమును, 'వ్యాకృష్టః' అనుటచే దానికింకల చనవును, దానియందలి నీరవాత్సల్యమును నూచింపఁబడినది. కర్ణపూర్వాత్ - మఱి యితరముతో, శరీరహృదయాలతో నేలు రంగులదానితో సౌభాగ్యమునట్లు తెల్లని యాచిగురును పొంది ఆవతంసించు కొన్నది - అని యాదివాల నీరవాజాకు చెప్పఁబడినది. అట్లే గారి కలువతోఁగూర్చి స్కందుని నెఱియింపఁగను చెవియందు చెరివికొనునట—

‘జ్యోతిరేఖావలయి గళితం యస్య బర్గం భవానీ

పుత్రప్రేమా కవలయదళప్రాపి కర్ణకళోతి’

మేఘ - I - 48.

కలువతేటలో పొదివి - అన్నమాట.

శ్లోకపూర్వోత్తరారములలో వయోభేదము స్పష్టముగా నూచితమైనది - బాల్యము, తారుణ్యము. ఇట్టి భోగము తాఁగోల్పయినందులకై రాముని వియోగాగ్ని ప్రదీప్తమగును. అందులకు ఈవర్ణన. ‘అవియుక్త ఇదానీం అయం దీర్ఘాయుః అవయా సౌమ్యదర్శనయా భవతు’ - దయితవియోగ బాధను మునుపును ఇపుడును తనవలె అనుభవించినవారు లేరు గాన, పుత్రప్రేమభరముతో ఈ నిత్యసంయోగముం గూర్చి ఆకిక్కును పలుకుచున్నది. ఇపుడు ఈదీర్ఘాయువు - అనగా ఇపుడు ఇట్లు పెండిలియైన యా దీర్ఘాయువు - ఈ యందములొలుకు పిడితో ఎప్పుడును సంయోగము గలవారే - వియోగ మెఱుంగనివారు - అగును గాక. అట్లే యథుఁడు మేఘునియెడ ఆశంపించును—

‘మా భూ దేవం త్వం మపి చ తే విద్యుతా విప్రయోగః.’ మేఘ-II-55.

‘కాంతానువృత్తి చాతుర్యం’ - కాంతను అనుకరించి మఱి తన్ను వదలిపోకుండ అనురక్తను చేసికొను నేర్పు - శిక్షితం వత్సేన - పుత్రప్రేమచేత నేర్పఁబడియున్నది - నేర్పియున్నాఁడు ఇతఁడు - అన్నమాట. ఈతారుణ్యముతో ఆచాతుర్యము తానే వచ్చినది.

శ్లో॥ రీలోత్థాత మృణాళకాణ్డ కబళచ్ఛేదేషు సహృదితాః
 పుష్పృత్పష్కరవాసితస్య పయసో గణ్డూషనక్త్యాన్తయః,
 సేక శ్శీకరిణా కరేణ విహితః కామం, విరామే పున,
 ర్య త్స్నేహా దనరాళనాళ నలినీప త్రాతపత్రం ధృతమ్. ౧౦

శ్లో. ౧౦. రీతేతి - యత్ = ఎట్లనఁగా, లేక ఏమనఁగా, రీలోత్థాత.....
 చ్ఛేదేషు = నాశావగా - అదియు ఒకఁగాటగా తోచునట్లుగా - పెకలింపబడిన
 తామరతూటికాడల కడుల తునుకలయందు (తునుకలుచేసి పెట్టిన కడులయందు,)
 పుష్పృత్ పుష్కర...స్య = విరియుచున్న తెల్లతామరలచేవాసనలదైన, పయసః =
 నీటియొక్క, గణ్డూషనక్త్యాన్తయః = పుక్కిలింతల పోయుటలు, సహృదితాః =
 సమహృద్బడినవి. శీకరిణా = తుంపురులుగలదైన, కరేణ = తొండముతో, కామం =
 తనియునట్లుగా - దండగా, సేకః = చిలువట, విహితః = కానింపబడినది.
 (ఏనుఁగొండముచివరఁ బుట్టు మదమునకును శీకరమని పేరు.) విరామే = (దాని)
 ముగింపువందు, అనఁగా ముగించి మానువపుడు, పునః = మఱి, స్నేహత్ = కూరిమి
 వలన, అనరాళనాళనలినీప త్రాతపత్రం = వంకరలేని తొడిమ, లేక కాడగల
 తామరపాకుగొడుగు, ధృతమ్ = పట్టబడినది.

ఆ పేర్చుట యెట్లనఁగా - నాశావగా తామరతూళ్లం బెకలించి, తునుకలు
 చేసి, కబళము కబళముగా నోటఁబెట్టి, వానియందు అప్పుచే విరియుచున్నవగు
 టచే మిక్కిలియు పొరభముగలదైన తెల్లతామరపూవుల వాసన యెక్కిన నీటి
 పుక్కిలింతలను పోసినది. తరువాత తొండమునిండ నీరు పీల్చుకొని, దానితో
 (అప్యాయమైన) శీకరసేకము - తుంపురులుచల్లి ప్పానమాడించుట - దానికి తృప్తి
 కలుగునటు చేసినది. మరల - (=మఱియు) కూరిమి మీఱ వంకరలేక గరిగామన్న
 (పొడుగుపొటి) తూడుగల తామరపాకును గొడుగుగా పట్టినది.

రీల - నాశావగా. చమత్కారముగా - దీనిని చూచి కూడ అపిడియేనుగు
 సంతోషించునట్లు - చేదములను కవళముకవళముగా అందిచ్చుటయు. కాంతకు పేరఁ
 'కబళ' - పగము నమలినది కాబోలు. వాసితస్య - అట్టి పరిమళముగల నీటిని తాను
 తొండమునం బీర్చి, దాని నోటికి పుక్కిలింతగా అందిచ్చుటయు. అట్లే తాప
 మాఱ, ఇక దానికి చాలునని తోచునటు, శీకరసేకము చేయుటయు. అంతట
 నట్టనిగిడిన తూటికాడతోడి తామరపాకును ఎత్తి గొడుగుగా పట్టుటయు.
 యత్ - దీనిని శ్లోకారంభమున అన్వయించుకొనవలయును. ఆ శిక్షణ ఎట్లనఁగా
 లేక ఏమనఁగా - అని యర్థము. కాదా యత్ - ఏలయన - ఏల 'శిక్షితమ్' అని చెప్పితి
 ననఁగా - అని యేనియు అర్థము. ఈశ్లోకము మాలతీమాధవమందును కలదు; అందు

సీతా—భావన ఇతమనే, అయం దావ ఏరిసో బాదో. దేవుణ
గా ఆరామి కుసళవా ఎత్తివణ కాళేణ కేరిసా విల హాంతి. [భగవతి
పాతము 'య త్సేహో' అనుటకు 'న సేహో' అని కలదు. అది యచట ఉచి
తమే. ఏలయన దాని యవతారికయైన మాధవభాషితమున - 'సాపవాదమ్' - దూష
ణలో కూడుకొన్నట్లుగా అని యెప్పుడు యున్నది. అది యట మాధవునియెడ
దానిపై అనూయ చెందినవనియెడ మిక్కిలి తగును. ఇట పుత్రవాత్సల్యమునకును
అదిగల రామునికిని ఉచితము గాదు. ప్రకరణములకు వక్తలకుఁ దగినట్లు కవి
శ్లోకపాతముల మార్చినాడు. 'వేదేషు' - అనఁగా కడులకు కడులకు నడుమ -
కడులుమారి నీరు త్రాఁపుట మరల కడులు పెట్టుట - అని ఈవిధముగా అనియేని -
'మధ్యే మధ్యే పానీయమ్' అన్నట్లు. ఇట్టి భోగములు తాఁ గోల్పోయినందులకు
రాముని విరహాగ్ని నీనను ప్రదీప్తమగును.

కంఠుతపోవనమున వసంతమున కాళిదాసుక రేణువు గజమునకు ఇట్టి గంధూ
డుము పెట్టినది. అట్లే చక్రవాకము చక్రవాకికి అరసమలిన తామరతూటిం బెట్టి
నది. కమార - III - 37.

దదౌ రసాత్ పద్మజరేణుగన్ధి
గజాయ గజ్జూషజలం కరేణుః;
అశోపథ్యేన విసేన జాయాం
సమ్మారయామాస రథాద్గనామా.

ఈ భవభూతియేనుఁగు ఆరెండు ఉపచారములను ఆగురువులకడ నేర్పు
కొన్నది. అట్లే ఈప్రస్తావమున కాళిదాసుపురూరవుని యేనుఁగును ఈవిడి
యైనను లేకుండునా? చక్ర - IV - 44 - 7.

“అయ మదిరోద్ధతపల్లవ ముపవీతం ప్రియక రేణుహస్తేన
అభిలేఖు తావ దాసవసురభిరసం సులకిభిద్రుమ్.
అయే కృతాహరకః సంవృత్తః! భవతు, పృచ్ఛామి.

.....

స్త్రీరత్నేషు మ హైర్యశి ప్రియతమా యూతే తి జేయం వశా.
సర్వం మో మను తే; ప్రియావిరహజాం త్వం తు వ్యథాం మానుభూః.
మఖమాస్తాం భవాత్. సాధయామస్తావత్.”

అట ప్రకరణమునకు నాయకునకు తగినట్లు ఆరిఁడు, ఇట ప్రకరణమునకు నాయకు
నకు తగినట్లు ఈరెఁడు. కవిగారు శిష్యకుశూషలు స్పష్టములు.

తమసే, అయం తావ దీదృశో జాతః, తౌ పున ర్న జానామి కుశలవౌ
ఏతావతా కాశేన కీదృశా వివ భవతః.]

తమసా—యావృశోఽయం తాదృశౌ తా వపి.

సీతా—ఏరిసీ అహం మందభాషిణీ, జావ గ కేవళం అజ్ఞుడై
విరహో, పుత్రవిరహో వి. [ఈదృ శృహం మన్దభాగినీ, యస్యా న
కేవల మార్యపుత్రవిరహః, పుత్రవిర హోపి.]

తమసా—భవితవ్య తేయ మీదృశీ.

సీతా—కిం వా మమ పసూదావ? జేణ తారినాణం మమ
పుత్ర అణం ఈసి విరళ కోమల దన ణుజ్జల కవోలం అణుబద్ధ ముద్ధ
కాలలి విహసిలం ణిబద్ధ కాలసిహండలం అమల ముహాపుండరీల
కాలలం గ పరిచుంబిలం అజ్ఞుడై త్రేణ! [కిం వా మయా ప్రసూతయా?
యేన తాదృశ యోర్మమ పుత్రక యోః ఈషద్విరళకోమల దశనోజ్జ్వల

అయం తావత్ ఈదృశో జాతః; తౌ పున ర్న జానామి.....ఇది యిట్టి
దైవది. ఇంతటిది అయినది. మఱి వారు అవకలవులు ఇంతకాలమునకు ఏపాటిగా
నవుడూ, వియందుకో, ఎఱుంగను. దీనిం జూడఁగానే ఈస్మరణము ఈతలంపు
మిక్కిలి స్వభావోచితము. తల్లి స్తన్యత్యాగమునందే పన్నెండేండ్లు చూడఁ
గానకపోయిన కొడుకులంగూర్చి ఇట్లు తలంచుకొనుట ఎంతయేని సదృశము.
ఈదృశి అహం మన్దభాగ్యా=నేను ఇట్టి మందభాగ్యురాలను, భవితవ్యత=విధివిధా
నము - తలఁచాత. భవభూతి భవితవ్యతయందలి నమ్మకమును చూచిచూచికి
చెప్పును. కిం వా మయా ప్రసూతయా=నేను కన్నదాననై ఏమి? నేను కని
యేమిప్రయోజనము - అన్నమాట. 'ప్రసూతా' - ఇట కర్తరి. కలకాంతలకు తమ
కన్న బిడ్డను కాంతుఁడు లాలించి ముద్దుగొనిన, అది యెంతో సంతోషము
గూర్చును. ఈషద్విరళ కోమల దశ నోజ్జ్వల కపోలం=ఇంచుక యెడములు గల
కోమలదంతములచే భాసిల్లుచున్న చెక్కిఁగ్గుగలది - ముఖపుద్గరీకమునకు విశేష
ణము. దంతముల యీషద్విరళత కోమలతలవలని సౌభాగ్యమును భవభూతి
చూచిచూచికి చెప్పును. అట్లే-I. 'ప్రతనువిరళై - ఇత్యాది - క్రొత్తకోడలైన పీత
ముగము వర్ణన. అనుబద్ధ ముగ కాకలీ విహసితిమ్=అంటియున్న (=బిడక కూడు

కపోలం అచుబద్ధ ముగ్ధ కాకలి విహసితం నిబద్ధకాకశిఖణ్డకం అమల ముఖ పుణ్డరీకయుగళం న పరిచుష్పిత మార్యపుత్రేణ!]

తమసా—అస్తు దేవతాప్రసాదాత్.

సీతా—భలవది తమసే, ఏదేణ అపచ్చసంసుమరణేణ పద్మాదత్తణీ తాణం అ పిడుణో సంణిహణేణ ఖణమెత్తం సంసారిణిమ్మి సంపుత్తా. [భగవతి తమసే, ఏతేనాపత్యసంస్కరణేన ప్రస్నుత స్తసి తయోశ్చ పితృ సస్నిధానేన క్షణమాత్రం సంసారిణ్యస్మి సంపుత్తా.]

తమసా—కి మత్రోచ్యతే! ప్రసవః ఖలు ప్రకర్ష పర్యంతః స్నేహస్య. పరమశ్చైత దన్యోన్యసంశ్లేషణం పిత్రోః.

అస్తాకరణత త్వస్య దమ్మత్యోస్నేహసంశ్రయాత్,

కొన్న) ముద్దులొలుకు మధురమాత్మ్యస్ఫుట (ధ్వనితోడి) హాసితముగలది. అను బద్ధముగా - బిడక అంటియుండునది హాసితము - నిబద్ధకాకశిఖణ్డకమ్ = చక్కగా ముడిపైచుకొన్న జాట్టుగలదియు - లేక జాట్టుముడి గలదియు - దానిని కాకపక్ష మనియు అందురు. 'క్షత్రియాణాంచాదా కాకపక్షః' అని క్షీరస్వామి. అమల = నిర్మలమైన - వెలుగుచున్న, అస్తు దేవతాప్రసాదాత్ = దేవతల యనుగ్రహమువలన కలుగునుగాక. ప్రస్నుత స్తసి = చేరినచన్నులుగలది. ఈ బిడ్డలతలంపుచే చన్నులు చేపుటచేతను వారికండయెడుట నిలబడుటచేతను ఈరవంతసేపు సంసారిణిగా లోకములో ఎలవడింపినులనంటి దాననుగా వితిని. భవధూతి లోకస్వభావమును రహస్యములతో ఎఱుగును. కి మత్ర ఉచ్యతే - అత్ర = ఇందులకు - ఈవిషయమునకు ఏమందుము? అది యోగ్యే; దానికి చెప్పవలసిన దేమున్నది? ప్రసవః ఖలు.... కానుపుగదా స్నేహముయొక్క అతిశయమునకు పరమావధి. దీనికి మించిన స్నేహప్రకర్ష మతి లేదు - అనుట. ఏతత్ పిత్రోః పరమం అన్యోన్యసంశ్లేషణమ్. ఇది తల్లిదండ్రులకు ఒండొరులతో ఉత్కృష్టమైన కూర్పు. ఇందు వారిరువురు ఒక్కటిగా కలసియుండురు. భవధూతికి ఎంతటి కుటుంబత త్వపరిజ్ఞానము!

శ్లో. ౧౧. అస్త ఇతి. దంపత్యోః = భార్యాభర్తల యిరువురయు, స్నేహ సంశ్రయాత్ = ప్రీతియొక్క కూడికవలన - భార్యాభర్తల యన్యోన్యస్నేహమునకు ఇది యేకాగ్రయము అగుటవలన, అస్తాకరణత త్వస్య = ఇరువురి మనకు అను

అనన్తగ్రన్థి లేకోఽయ మపత్య మితి బధ్యతే.

౧౧

వాసస్తీ—ఇతోఽపి దేవః పత్యతు;

శ్లో॥ అనుదివస మవర్థయ త్ప్రియా తే

య మచిరనిర్గతముగ్ధలోలబర్హమ్,

మణిమకుట ఇ వోచ్చిఖః కదమ్బే

నదతి స ఏష వధూసఖ శ్శిఖణ్డే.

౧౨

పగార్థముయొక్క, ఏకః=ఒక్కటియైయిన, అనన్తగ్రన్థిః=హస్తముయొక్క ముడి, అపత్యం ఇతి=అపత్యము అని. అపత్యమను పేరుతో, బధ్యతే=కట్టబడును.

దంపతుల యరువురియొక్కయుప్రేమకు ఏకాశ్రయ మగుటవలన, బిడ్డ యను పేరుగలది ఆమె యంతఃకరణపదార్థమును ఆయన యంతఃకరణపదార్థమును లాగి కలిపి జేసిన మార్పు ముడి, ఒక్కటియై యైనది, మఱి సాటిలేనిది.

భవభూతి లోకమునకు పరిణామము కల్పించి జేర్చువాఁడు గదా. వారి ప్రేమకు ఏకాశ్రయమగుటవలన బిడ్డ వారి మనఃసంతోషపు ముడి, గంటు, మల్లె - అన్నట్లు. దంపతుల పుత్రప్రేమను గుఱించి కాళిదాసునూర్తియు కనఁడగును.

రథాదినామ్నో రివ భావబననం

విధూత య త్వేష పరస్పరాశ్రయమ్

విభక్త మ శ్యేకమతేన త త్తయోః

పరస్పర సోఽపరి పర్యచీయత.

రఘు - III - 24.

“నుదక్షిణాదేనికిని దిశీపమహారాజానకును ఒకరివృద్ధయమును ఒకరిమీదికి లాగు చున్నట్టి యన్యోన్యప్రేమ యుండెను. అప్రేమను ఇపుడు వారి యేకపుత్రుఁడు తాను పంపుకొన్నప్పటికిని వారికి పరస్పరమును తఱుంగలేదు, మఱి తెరిగినది” - శ్రీ శంకటరాయకావ్యులవారు చెప్పిన తాత్పర్యము.

శ్లో. ౧౨. అనుదివసమితి - తేప్రియా=ప్రీతియని (ప్రీతి,) అనుదివసమ్=ప్రతి దినమును - ఒకదినమేని ఏమరకుండ, అచిరనిర్గత ముగ్ధ లోల బర్హమ్=క్రొత్తగా మొలచిన యందమైన కదలాడు పింఛముగల, యం=దేనిని - ఏనెమిలిని, అవర్థయత్=తెంచెనో, సు=అది, ఏషః=ఇదిగో, ఉచ్చిఖః=ఎత్తుగా తెరిగిన సిగగలదై, (కావుననే) మణిమకుట ఇవ=రతనాల కిరీటమువలె నున్నట్టిది, కదమ్బే = కడిమి చెట్టుమీద, వధూసఖః=తెంటితోకూడినదై, నదతి=కూయుచున్నది.

నీతా—(సకాతుకాశ్రమం) ఏసో సో? [ఏమ సో?]

రాము:—మోదస్య వత్స మోదస్య.

నీతా—ఎవ్వం హోదు. [ఏవం భవతు.]

రాము:—

శ్లో॥ భ్రమిషు కృతపుటా న్తర్మణ్ణలావృత్తి చక్షుః

ప్రచలిత చటులభూతాణ్ణవై ర్మణ్ణయన్త్యా,

కరకిసలయతానై ర్ముగ్ధయా న ర్త్తిమానం

సుత మివ మనసా త్వాం వత్స లేన స్మరామి. ౧౩

అదిగో కడిమిమీద నెమిలి - అది మునుపు నీ ప్రేయసి ప్రతిదినము ఏమరక పెంచినట్టిది. అప్పుడు దానికి పురి క్రొత్తగా ఇంచుక బయటికి వచ్చి అటుఇటు (తళతళ) కదలాడుచు ఎంతో ముద్దుగా నుండినది. దానికి నీగ ఎక్కుగా పెరిగినది, కావున అది, పురులయు నీగయు తళతళచేత, ఒక రతనాలకిరీటమువలె నున్నది. అదిగో తన పెంటింగూడి కూయుచున్నది.

‘అతరుణ మదతాణ్ణ వోశ్చనాస్తే’ - అని ప్రథమపాదమునకు పాతాంతరము. అది ‘అస్తే’ అని ముగిసిపోయిన - అనగా రామునికంటబడని - యా తాండవముం జెప్పునది అంత మందిదిగాదు. ‘అనుదివసం’ ఇత్యాది, ‘నీతాదేవ్యా స్వకర కలితైః’ ఇత్యాదిగా ఏమగునున్నంగూర్చి చెప్పినదానితోనిది, నీతను ఎక్కువగా స్మరణకు తెచ్చునది శ్రేయము. అచిరనిరత... రక్ష - అది యప్పటి దాని పవిత్రమముం దెలుపును. ‘లోల’ - దానిచేత అది తళతళలాడును. అదియూ ఇప్పుడు బాగుగా పెరిగియున్నది. కావున మఱింత కాంతి.

ఏమసో - అది యా ఇది? - అని సకాతుకాశ్రమ-అపతో చూచుటయు కన్నీటి గ్రమ్ముటయు కూడొకన్నట్లుగా. నెమిలి ఎన్నియేండ్లు బ్రదుకువో? ఇన్నియేండ్లు - 15, 20 యేండ్లు బ్రదుకునా? బ్రదుకును కాబోలు(?)

మోదస్య - ఆనందింపుము - అని శ్రీలిలింబుకు మాట. ఏవం భవతు - అట్లే అగునగాక - అనగా ఆమెయు ‘మోదస్య వత్స, మోదస్య’ అన్నట్లు.

శ్లో. ౧౩. భ్రమిష్యతి - భ్రమిషు = గొండిలులందు (=మండలాకార స్మరణ ములందు,) కృతపుటా న్తర్మణ్ణలావృత్తి = కావించబడిన రెప్పలలోపలి మండలాకారమైన నుడియుటగల - రెప్పలలోపలి కంటిదొప్పలో గుడ్డును మండలాకారముగా నుడియించుట (అట్లు సంకేతము, సంజ్ఞ)గలదై న. చక్షుః = కంటిని, ప్రచలిత... ణైః = కదల్చబడిన - అడింపబడిన - (చతుర =) కేర్పుతోడి లేక అందమైన - బొమలయాడించుటలతో, మణ్ణయన్త్యా = అలంకరించుచున్నదై, కరకిసలయ

హస్త! తిర్యగ్నోపి పరిచయ మనురుద్ధ్యస్తే.

తాత్పర్యము = చివరలంబోని చేతుల చప్పుటలతో, (తాలో గీతక్రియామాన్) - ముగయా = అందమగులదైన నాప్రియనీచేత, నర్తమానం = ఆడింపబడుచున్న, త్యాం = నిన్ను, సుతంజన = నా కొమారునిగా, వత్సలేన మనసా = గారవ మొప్పు మనసుతో, స్మరామి = తలించుచున్నాను.

కంటిలో చూపును - కనీనికను - మండలాకారముగా కుడియించుచును, వానికి అందమిడునట్లుగా బొమలను నేర్పుమీఱ నాడించుచును, చివరలంబోని చేతులతో తాళము వేయుచును మునుపు నాప్రియ నిన్ను గొండిలులలోఁ గొల్పుచుండనే - కొనుగోలు ఇచ్చి ఆడించుచుండనే, నాగారాబుకుమార్తె, అదెల్ల యిప్పుడు నాకు తలంపునకు వచ్చుచున్నదిరా!

అతిమధురమును ప్రియమును వివ సృగణము! ఆనాటి యాటపాటలు తలంపునకు వచ్చుట.

ఇట ఈ కాలిదాసీయములను స్మరింపఁదగును - సంవాదమునకుఁ గాకున్నను ఇందలి కవి తలంపులను లేపుటకు - విక్రమా - IV - 18.

“అలోకయతి పయోదాక ప్రబలపురోవాతతాడిత శిఖిః

శేకాగర్భేణ శిఖి దూరోన్నమితేన కణేన.”

మేఘ - II - 18.

“తస్యభ్యే చ సుటికఫలకా కాంచనీవాసయస్మి

య్యారే బద్ధా మణిభి రనతిశ్రాడ వంశప్రకాశైః

తాత్పర్యము = శిఖావలయ ముభగై ర్నరీతః కాన్తయా మే

యా మధ్యాస్తే దివసవిగమే నీలకణః సుహృ ద్యః.”

కృతపుటాస్తర...ధూతాద్ధావైః - అనుట వంతయు ఒక్క సమాసముగాను కొనఁ దగును - చేయబడిన దొప్పలతోపలి గుండ్రని కుడియుటలుగల కనులు గలుగు నట్లుగా కదల్చబడిన కుందరమైన బొమలయాటలచేత - అప్పుడు ‘మధ్యాస్త్యా’ కు ‘త్యాం’ కర్మ. అనఁగా అట్టి కొనుగోలిచ్చు దృష్టిప్రసారము ఆ నెమిలిపై మండనముగా నొప్పెనని. ‘ముగయా’ - నీత అప్పటికిని ఒకపాటి చిన్నవయసుదై అట్టియాటలందు ప్రీతిగలిగియుండె ననుట. సుతంజన - కొమారుని‘వలె’ అనుటే యిది - నీత పెంచుకొన్నందున అది నీతకు కొడుకు; ఈయనకును కొడుకువలె - అని. తాత్పర్యము = అనుటచే గాఢం గల్గును ఊహింపవలదా, కాలిదాసుని శింభావలయ సౌభాగ్యమును?

తిర్యగ్నోపి = పక్షులు మొదలగు తిర్యగ్జంతులు సయితము, పరిచయం అను రుద్ధ్యస్తే = పరిచయమును అనుసరించును. ఇది ఇది ఎంతయో ప్రశ్నతో చెప్ప నూక్తి. ఏల యిట్లు చెప్పుట యనఁగా—

శ్లో! కలిపయ కుసుమోద్గమః కదమ్బుః
ప్రియతమయా పరివర్ధితో య ఆసీత్,
సీతా—(నిశ్చల్య సాస్రమ్) సుట్టు పచ్చహిజాణిదం అజ్జ
డి త్తేణ. [సుష్టు ప్రత్యభిజ్ఞాతం ఆర్యపుత్రేణ.]
రామః—

స్మరతి గిరిమయూర ఏష దేవ్యాః.

స్వజన ఇవాత్ర యతః ప్రమోద మేతి.

౧౪

శ్లో. ౧౪. కలిపయేతి - ప్రియతమయా = ప్రేయసి చేత. పరివర్ధితః = పెంప
బడిన, యః కదమ్బుః = ఏకడిమి, కలిపయకుసుమోద్గమః = కొన్నియే పూవులపూత
కలది, బాలకదంబమయి క్రొత్తగా పూతపవచ్చి, పూచియు పూవని దశయం
దున్నది - ఆసీత్ = ఆయెనో, అత్ర = అ దీనియందు. ఏష గిరిమయూరః = ఇదిగో ఈ
కొండ నెమలి, స్వజనే ఇతః = ప్రియబంధువునందుంబోలే, యతః = ఏత, ప్రమోదం
ఏతి = హర్ష ము గమచున్నదో, (తతః = దాన), దేవ్యాః = (సీతా)దేవిని, స్మరతి =
తలంచుచున్నది.

ఈకడిమియు సీత పెంచినదే, అప్పుడు గున్న, కలిపయకుసుమమాలే బయ
టికి వచ్చినవి; పూచియు పూతకయండినది. ఈకొండ నెమలియు సీత పెంచినదే.
కావున కడిమియు నెమ్మియు తోబుట్టువులంబోనివి. అందుచేత అది దీనియందు
హర్ష ము గమచున్నది. కావున అది నిజముగా సీతమ్మను తలంచుచున్నది.

కాలిదాసుసీత పంచవటిలో గున్నమామిళ్లను పెంచినది, కృష్ణసారములను
గూడ. మా.రఘు. XIII - 84.

ఏషా త్వయా పేకలమధ్యయాపి ఘటామ్బు సంధరిత బాలమాతా

అనన్దయ త్యున్మృఖకృష్ణసారా దృష్టా చిరాత్ పశ్చానటి మనో మే.

ఈచూతముల మృగముల పశ్చానటి భవభూతిచిత్తమున ఏమేమి లేపవు!

ప్రత్యభిజ్ఞాతం = ఆనవాలుపట్టబడినది. వాటి గున్నకడిమి ఇప్పుడు పెద్ద
మ్రానైయున్నది. వాటి గిరిమయూరము పెద్దసిగతో పెంటింగూడునంత పెద్దదై
యున్నది. అది యెక్కువగా తన 'యన్న'యైన యీ కడిమిమీదనే ప్రీతిగొని
దానిమీదనే యున్నది. ఇ బెల్ల ఆసీత స్మరణమే. 'గిరిమయూరః' సీత పెంచిన
నెమలిని కొండ నెమలి యనుటేమి? పెంపకముందు కొండది, పెంచి విడిచిన యనం
తరమును కొండదే, నడుమ కొన్నాళ్లే పెంపుడుదయైనది. మరల నిట్లు తన ప్రకృ
తిం బొందియున్నందున, దానిని వీడి పదుమూడేండ్లయినందున - 'గిరి.' దానికిని

వాసస్తీ—అత్ర తావ దాసనపరిగ్రహం కరోతు దేవః.

శ్లో॥ ఏత త్తదేవ కదలీవన మధ్యవర్తి

కాస్తాసఖస్య శయనీయ శిలాతలం తే.

అత్ర స్థితా తృణ మదా ద్భహుశో య దేభ్య

స్థితా తతో హరిణకై ర్న విముచ్య తేస్య.

౧౫

రామః—ఇద స్తావ దశక్య మేవ ద్రష్టుమ్. [ఇత్యన్యతో రుద
న్నప విశతి.]

కడిమికిని బాంధవము తెలిపారేదు. అసోదర స్నేహముచేత నీతయందలి మార్క
స్కరణ ఊహించబడుచున్నది.

ఏనుగును గొమిలిని ఈయన ఆనవాలుపట్టుటే కాని అవి యాయనను ఆన
వాలుపట్టుట తెట్టుబడలేదు. కాలాంతరము అందులకు చాల ఎక్కువ.

అసనపరిగ్రహం కరోతు దేవః - ఇట్లు ప్రథమపురుషగా చెప్పట - నీవు
అనకపోవుట - నాజాను, మర్యాదయు - దేవర యిటు గూర్చుండునుగాక. 'ఇట'
అని అసనయోగ్యదేమును చూపుచున్నది.

శ్లో. ౧౫. ఏతదితి - కాస్తాసఖస్య=కాంతతోకూడియున్న, తే=నీకు. కదరీ
వనమధ్యవర్తి=అరటితోట నకుమనున్న, తత్=త, శయనీయశిలాతలం=పడు
క గానున్న రాతియరుగు, ఏతత్ ఏవ=ఇదియే - ఇదిగో ఇక్కడ మన్నది. అత్ర
స్థితా(సతీ)=ఇందు ఉన్నదై, స్థితా=స్థిత, ఏభ్యః=ఏనికి, యత్ బహుశః తృణం
అదాత్=పలుమాఱు గడ్డి యొసంగినందున, తతో=ఆకారణమువలన, హరిణకైః
తేజ చేత, న విముచ్యతే స్య=(ఇది) విడువబడలేదు.

మునుపు కాంతతో కూడి యిందుండగా నీవు వాడుకగా ప్రియంగూడి
కూర్చుండు నా తాతీయరుగు, అరటివనమునకును ఇదిగో. తేస్య ఎప్పుడును దీని
చుట్టును కెండియే యుండెను. అవి దీనిని విడిచిపెట్టినే లేదు. ఏలన ఇందు
కూర్చుండియే నీత ఎక్కువగా మాటిమాటికి వానికి గడ్డిపెట్టి మేపుచుండినది.

న విముచ్యతే స్య - అలవాటు పడిపోయినందున. ఈ కదరీవనవృత్త స్వార్
ణము ఇపుడు రాముని కెట్లుండు ననగా లంఘనాలలో అల్లెపుభోజనపు
దలంపువలె. కావుననే, 'ఇదం తావత్ ఆశక్య మేవ ద్రష్టుమ్' - ఇది యన్ననో చూచు
టకు శక్యముగాకయే యున్నది! - మఱి యిందు ఎట్లు కూర్చుండగలదు? పూర్వ
విస్మంధవృత్తాంతము లన్నియు స్మరణకు వచ్చుచున్నవే. ఆ కదరీవనము
అయరుగు అస్థితాసఖ్యము అతృణదాసము అతేస్య! కావుననే 'అన్యథః రుదక్
ఉపవిశతి' - ఒండెడ నేర్పుచుం గూర్చుండును.

సీతా—సహి వాసంతి! కిం తువ కదం, అజ్ఞాతృస్స మహాల
 వీ దం పదేసం దంసయంతీవ! హద్ధి! హద్ధి! సోఎవ్వ అజ్ఞాతృ, తం
 ఎవ్వ పంచవదీవణం, సా ఎవ్వ పిలసహీ వాసంతీ, తే ఎవ్వ వివిహా
 వీసంధ సక్కిణో గోలవరీకాణణుద్దేసా, తే ఎవ్వ జాదణి వ్విసేసా మల
 పక్కి పాలవా, మహా ఉణ మందభాషణీవ దీసమాణం వి, సవ్వం ఏదం
 ణత్తి! ఏరిసో జీవలోలస్స పరిణామో సంపుత్తో. [సఖి వాసంతి కిం
 త్వయా కృత మార్యపుత్రస్య మమ చ ఏతం ప్రదేశం దర్శయన్త్యా!
 హస్త! హస్త! స వ వార్యపుత్రః, త దేవ పఞ్చవటీవనమ్, సైవ ప్రియ
 సఖి వాసన్తి, త ఏవ వివిధవిస్రమ్భ సాక్షిణో గోదావరీకాన నోద్దేశాః,
 త ఏవ జాతనిర్విశేషా మృగపక్షిపాదపాశ్చ. మమ పునర్నదృష్ట
 భాగ్యాయా దృశ్యమాన మపి సర్వ మేత న్నాస్తి. ఈదృశో జీవలో
 కస్య పరిణామః సంపు త్తః!]

వాసన్తి—గది సీతే, కథం న పశ్యసి రామధద్ర స్యావస్థామ్!

శ్రీరాముని యాశ్రమమునకు ఆరణ్యుల యావరణముకలదని వాల్మీకిరావ
 ణుడు చెప్పుచున్నాడు - రామా. ఆరణ్య - 42 - ౧౩.

‘ఏతద్రామాశ్రమపదం దృశ్యతే కదరీపుత్రమ్’ అని. 42 - ౨౩.

‘కదరీపుత్రాకం గత్వా.....’

కిం త్వయా కృతం! ఏమి చేయుటచేసినది నీచేత - ఏమి చేసితివే నీవు! హద్ధి
 హద్ధి - అయ్యో, అయ్యయ్యో! జాతనిర్విశేషా=విడ్డలకన్న జేటుగానట్టివి - విడ్డలే
 దనవి - అన్నమాట. దృశ్యమానం అపి=అగపడుచునేయున్నను, సర్వం ఏవ తత్
 వాన్తి=ఇట్లెల్లను లేనిదే! ౦పరివర్త - పరిణామము, మార్పు.

ఈదండకదర్శనము సీతకు మనమున ఆశ్చర్యకరమును, ఇట్టిదని చెప్పు
 నలవిపడనిదియు నగు నొక మహాసంతోషస్థితిం గూర్చుచున్నది.

సఖి సీతే - సఖి సీతా - ఇది తలఁపునకు వచ్చిన సీతయే కాని ఎదుటనున్న
 సీత కాదు - సీత కన్నులకు అగపడదు. ఈసంవిధానము సీతను తలఁపునకు లాగు
 చున్నది. ఎక్కడనున్నావే నీవు, సీతా! కథం న పశ్యసి - ఏమి చూడకున్నావా?

శ్లో॥ కువలయదళస్నిగ్ధై ర్నైర్దదన్నయనోత్సవం

సతత మపి తే స్వేచ్ఛాదృశ్యో నవో నవ ఏవ యః,

వికలకరణః పాణ్డుచ్ఛాయ శ్శుచా పరిదుర్బలః

కథమపి స ఇ త్యున్నేతవ్య స్తథాపి దృశ్యోః ప్రియః. ౧౬

సీతా—పేక్ళామి సహి పేక్ళామి. (ప్రేక్షే, సఖి, ప్రేక్షే.)

తమసా—పశ్యన్తి ప్రియం భూయాః.

శ్లో. ౧౬. కువలయేతి - యః=ఎవఁడు, కువలయదల స్నిగ్ధైః=కలువరేకులవలె తళతళ సాంపాదనట్టి, అద్యైః=అయవములతో, నయనోత్సవం = కన్నులపండువును, దదత్=ఒసంగుచున్నవాడై, తే=నీకు, స్వేచ్ఛాదృశ్యః అపి=ఇచ్చ మెయి (తలచుకొన్నపు డెల్ల) చూడఁదగినవాడయ్యును, సతతం=ఎల్లప్పుడును, నవః నవః ఏవ=క్రాంతవాడే క్రాంతవాడే (అయినో,) సః=అతఁడే, అయం=మీఁడుగో, శుచా=దుఃఖముచేరి, వికలకరణః=వసముతప్పిన యంగములుగలవాఁడును, పాణ్డుః=పాలిపోయిన దేహముగలవాఁడును, పరిదుర్బలః = మిక్కిలియు దుర్బలుఁడును, (ఐ), కథమపి=ఎట్టకేలకు, స ఇతి = అతఁడే యని, ఉన్నేతవ్యః = ఊహించి యెఱుంగఁదగినవాడై, తథా అపి=అట్లుండియు, దృశ్యం ప్రియః = కన్నులకు ప్రియుమగానే యున్నాఁడు - ప్రీతిగొల్పుచునే యున్నాఁడు.

కలువరేకులవలె తళతళలాడు అంగములతో కన్నులపండువు నేయువాఁడు' తలచినపు డెల్ల ఇచ్చ మెయి నిరాటంకముగా నీవు చూడఁగల్గినను, నీ కెప్పటి కప్పుడు క్రాంతక్రాంతగానే తోచుచుండువాఁడు - అట్టి సోయగముగలవాఁడు, ప్రీతిగల్గించువాఁడు (ఆరాముఁడే,) ఇప్పుడు శోకముచే అంగములు వగముతప్పి, దేహము పాలిపోయి, బలము హీనమై, అతఁడే ఈతఁ డని కష్టముతో ఎట్టకేలకు ఊహించి కనిపట్టవలసినవాఁడుగా వి యున్నను కన్నులకు అమెత కలిగించుచునే యున్నాఁడు.

మునుపటికిని ఎప్పటికిని భేదము అరయఁదగును.

నాఁడు కన్నులతో చూచి యనుభవించిన వాసంతి శేఁడును రాముని చూచి యనుభవించగన్నది. ఈద్వారమున కవియే రామసాభాగ్యమును భావించి నేవించుచున్నాఁడు.

సీతా—హా దెవ్వ! ఏనో మన విణా, అహం వి ఏదేణ విణాత్తి.
కేణ సంభావిదం ఆసి! తా ముహూర్తం వి జన్మంతరాదో విల శ్చ
దంసణం బాహుసలిశందరేసు పేక్షామి దావ వచ్చశం అజ్జడత్తం.
(సతృప్త్యం పశ్యతి.) [హా దైవ! ఏష మయా వినా, అహం మ ప్యేతేన వి
నేతి కేన సమ్భావిత మాసీత్? తస్మాన్మహూర్త మపి జన్మాంతరా
దివ లబ్ధదర్శనం బాష్ప సలిలాంత రేషు పశ్యామి తావద్వత్సల
మార్యపుత్రమ్.]

తమసా—(సప్నేహం పరిష్కర్య)

విరహాదుఃఖ కార్యపాండిమలచే దేహమునకు కాంతి యెక్కి రమణీయ
కృతిగానే యుండు ననుట కాలిదాసు చెప్పిన రహస్యము - “సర్వా స్వకథాసు
రామణీయక మాకృతివిశేషణాం! ఏవ ముత్సుకోఽపి ప్రియదర్శన ఏవ.....

తేజోగుణా దాత్మనః

సంస్కారోల్లిఖితో మహామణి రివ క్షీణోఽపి నాలక్ష్యతే.” కావం. VI - 5.

‘యథా పరిహీయమానై రద్వైః శోభనే’ - విక్రమా.

‘క్షణేక్షణే య స్సవతా ముపైతి త దేవ రూపం రమణీయతాయా!’

— మాఘుడు.

పశ్యన్తీ ప్రియం భూయాః - ప్రియునిఁ జూచుచుండువుగాక - సీతచూపు
రామైకాగ్ర మైయున్నది - దానిని ఆభినందించుచు పలుకుట. అట్లే శ్లో. ౪౦ లో -
‘ప్రత్యుప్త స్త్యేవ దయితే’ ‘ప్రియునియందు నాటఁబడినట్టైయున్నది చూపు’
అనును.

హృదైవ - హృదైవమా - ఈవియోగము కేవలము దైవికము గాన, దైవమా
అనుచున్నది. ‘ఏష మయా వినా అహం ఏతేన వి నేతి కేన సమ్భావిత మాసీత్’ -
అసోన్య ప్రియులగు దంపతులు మృకముతో అట్లు తలంకురు! జన్మాంతరా దివ =
జన్మాంతరమందు (=వలనం)బోలె - ఇప్పటికి పన్నెండేండ్ల యుపాయినవి. కావున
‘జన్మాంతరమందు’ అనుట. బాష్పసలిలాంతరేషు=బాష్పజలముల నడుమనడుమ -
ఆగఁగ పొడముచునే యున్నది కన్నీళ్లు, చూపును అడ్డగించుచు - కావున
‘నడుమనడుమ’ అనుట. మహూర్త మపి=రవంత సేపు. రవంత సేపే కదా కార్య
కళమున కచ్చిన రాముఁడు ఈయడవిలో ఇట నుండఁబోవుట. ఈక్షణమున వివాస
దుఃఖము తలంపుననే లేగు.

శ్లో. విలులితమతిపూరై రాబ్బప్పమానన్దశోక
ప్రభవ మవస్థజన్తీ తృష్ణ యోత్తానదీర్ఘ,
స్వపయతి హృదయేశం స్నేహనిష్కన్దిని తే
ధవళబహళముగ్ధా దుగ్ధకు లేవ దృష్టిః.

౧౭

శ్లో. ౧౭. విలులితమతి... అతిపూరై = వెలువలచే, విలులితం = పారలితోసు
కుచున్న, అనన్దశోక ప్రభవమ్ = ఆయన అగపడి శాశ్వత్యముతో వాపోవుచున్నాఁ
డన్న యానందమువలనను, నేను ఇట్లు అడవిపాలైన విరహిణి నైపోయితి నే అను
దుఃఖమువలనను పొడమిన, బాష్పం = కన్నీటిని, అవస్థజన్తీ = కార్యచున్నదై,
తృష్ణయా = అసతో, ఉత్తానదీర్ఘ = (విప్పానందున) పెడల్పుగాను పొడుగుగాను
ఉన్నదై, (తెల్లగాను సమృద్ధముగాను అందముగాను ఉన్న), తే దృష్టిః = నీ
కన్ను, స్నేహనిష్కన్దిని = కూరిమి జాల్కొనుచున్నట్టిదై, ధవళబహళముగ్ధా =
తెల్లగాను దండిగాను అందముగాను ఉన్న, దుగ్ధకుల్య ఇవ = పాలకాలువ కలె,
హృదయేశం = ప్రాణనాథుని, స్వపయతి = ప్పానము చేయించుచున్నది.

అనందాక్రవులును దుఃఖాక్రవులును నిండి తోనుకుచున్న నీ కన్నుల,
ఇన్నాళ్లకు అగపడెను, మఱి యెప్పుడైన దొరకునా అను శేరాసతో పెడల్పుగా
విస్ఫురితములును (చెవులుదాక) పొడుగులైనవియు నై, తెలుపును, సమృద్ధియు
అందమును కలవై, కూరిమిజాలుతో, అట్టిదే విన పాలకాలువవలె, ప్రాణనాథుని
ప్పానముచేయించుచున్నవి, మంచుచున్నవి. అంత ఆశ్రమతో చూచుచున్నవి.
అనుట.

ఇటు దృష్టి కన్ను, చూపా యన్న, బాష్పపూరములు తోనుకుట ఉత్తాన
మును దీర్ఘమును అగుట - తెండలగు విశేషణములంబట్టి కన్నే యగును. తిమిరయే
మరల సేతకు ఇత దానిని లాగికొనుము. ఉపసంహరింపుము అని చెప్పిన
శ్లో. 40 కమందు, దీశితే నిర్దేశము అని చెప్పబడినదానియందు, 'తృష్ణాదీర్ఘస్య
చక్షుషః' అని చక్షుస్సు' (= 'కన్నే') చెప్పబడియున్నది. కన్ను తడుపుట
చూపుచేత నే, 'విలోకనప్రభావీచికం దదీయపదవికా గలకాంబుధి పెల్లిగొల్పు
చుకా' (కలకాంబుధి = పాలసముద్రము) 'చంద్రికల్ దనుకం జాచె లతాంగి
భూసురు' - మను. II - 29, 30. భావశబలత ఇందు కననగును. సీతకైన తమస
స్నేహార్పితయు.

వాస స్త్రీ—

శ్లో॥ దదతు తరవః పుష్పై ర్ఘృతం ఘృతై శ్చ మధుశ్చ్యుత,
స్ఫుటిత కమలామోదప్రాయాః ప్రవాన్తు వనానిలాః.
కల మవరళం రత్యుత్కణ్ఠాః క్వణస్తు శకు న్తయః,
పున రిద మయం దేవో రామ స్స్వయం వనమాగతః. ౧౮

శ్లో. ౧౮. దదతుఇతి - రామదేవుని కూర్చుండఁబెట్టి వాసంతి, తాను వన దేవత యగుటకు తగినట్లు అతిథిసత్కారముఁ గూర్చుచున్నది. తరవః=వృక్షములు, పుష్పైః=పూలతోడను, ఘృతైః=పండ్లతోడను, మధుశ్చ్యుతః=తేనె కాలు చున్నవై, అర్ఘ్యం=అర్ఘ్యమును, దదతు=ఁబండునుగాక. స్ఫుటిత కమ లామోద ప్రాయాః=విరిసిన తమ్మల సౌరభము ఎక్కువగా కలవై, వనానిలాః=అడవిగాలులు, ప్రవాన్తు = వీచునుగాక, రత్యుత్కణ్ఠాః=ప్రీతితో - రక్తితో - ఎలుగువలె నైనవై, కాదా - సంకసముతోడి యాటలకాసగొన్నవై, శకు న్తయః=పక్షులు. కలం=అవ్యక్త మధురముగా, అవరళం=అవిచ్ఛిన్నముగా - ఎడతెంపులేక, క్వణస్తు = కూయును గాక. (అవరళం=దండిగా - అనియు పాతము.) అయం=ఏఁడుగో, తేవః రామః = రామదేవుఁడు, పునః=మరల, ఇదం వనం=ఈవనమునకు, స్వయం=తానే, ఆగతః = వచ్చినాఁడు.

పండ్లుం బూవులుం గూడిన తేనెతో చెట్లు అర్ఘ్యమిచ్చునుగాక. విరిసిన తామరల పరిమళము ప్రచురముగ - తెల్లవ పొరలునట్లుగా - అడవిగాలులు వీచును గాక. ఆటలలో ఆసగొన్నవై పక్షులు తెంపులేక అవ్యక్తమధురముగా కూయును గాక. మరల ఇప్పుడు శ్రీరామదేవుఁడు స్వయముగ ఈవనమునకు వచ్చినాఁడు.

అర్ఘ్యమిచ్చి, వీచోపులిడుచు, పాట వినుచును, శ్రీరామమహారాజునకు. వనదేవత వాసంతి తనకు సద్భక్తిముగా అతిథిసపర్య కావించుచున్నది. పూవులు, పండ్లు, వానితో తేనె. తేనె అర్ఘ్యమేని, పాద్యము సయిత మేని, పానీయము సయిత మేనియు - అతిథికి. అడవిగాలులును ఆ మెతగా నుండును. 'దదతు' 'ప్రవాన్తు' - అని ప్రభవపురుషుగా చెప్పట వాఱాట. వారువారు ఆపనులు చేయుదురుగాక. మీరు మీరు మీరును - అందఱును ఆయాపనులు చేయుఁడు - అనుట. వాసంతియొక్క పరమ రామభక్తియు పూజయు కననగును.

రఘుపుత్ర కాలిదాసు దీర్ఘనికే అరణ్యద్రుమాదులచేత ఇట్లు రాజోపచార ములు సంపాదించినాఁడు. మల్లినాథుఁడు ఇట్లు అవతారిక కూర్చినాఁడు - "తస్య మహామహిమతయా ద్రుమాదయోఽపి రాజోపచారం చక్రః" అని. —

రాముః—సఖి వాసన్తి, న న్విహస్థీయతామ్.

వాసన్తి—(ఉపవిశ్య సాస్రం) మహారాజ, అపి కుశలం కుమార
లక్ష్మణస్య?

రాముః—(అశ్రుతి మభినయ.)

శ్లో॥ కరకమల విత్తిరై రమ్భునీవారశమ్మై

స్తరు శకుని కురక్టా నైర్మలీ యా నపువ్యత్,

విస్మయపార్శ్వమచరస్య తస్య పార్శ్వగ్రహః సాశభృతా సమస్య
ఉదీరయామాసు రిహోన్మదానా మాలోకశబ్దం వయసాం విరాజైః
మరుత్ప్రియైర్కాశ్య మరుత్సఖాభం త మర్చ్య మా రా దభివర్తమావం
అవారణ బాలలతాః ప్రమానై రాచారలాజై రివ పారకన్యాః
ధనుర్భుతో ప్యస్య దయార్ద్రభావ మాఖ్యాత మస్తః కగితై ర్విశతైః
విలోకయన్తో వపు రాపు రక్ష్యం ప్రకామవిస్తార ఫలం హరిణ్యః
స కీచకై ర్మృగత పూర్ణరస్మైః కూజద్భి రాపాదిత వంశకృత్వమ్
కుశ్రావ కుశ్లేష యశః స్వ ముచ్చై రుద్గీయమానం వనదేవతాభిః
పుక్త ముషై ర్గిరి నిర్మలా రాజా మనోకహ కమ్పితపుష్పగన్ధి
తమాతపశ్చాన మనాతపత్ర మాచారపూతం పవనః విషేషే.

వివను ఈ కావిహస్థీయమున రాజానకు వట్టి ఆచారము జరుపుటవలె తోచు
చున్నది. భవభూతిలోనో ప్రీతిభక్తులు నిండి తోలుకుచున్నవి.

సఖి వాసన్తి, నను ఇహా స్థీయతాం - ఇటః గూర్చుండుము. ప్రకరణమున
'గూర్చుండుటే' అర్థము - దేవత, తో సఖి యైనను, రామునియెదుట అనమమతముగా
గూర్చుండను సంకోచపడును - అని చెప్పుచున్నాడు.

అపి కుశలం కుమారలక్ష్మణస్య = కుమారలక్ష్మణునికి కుశలమా? లక్ష్మణుడును
ఆమెకు చాల పరిచితుడు, మునుపు వనవాసమున. కావున ఈ యుపచారోక్తి.
'మహారాజ' అను సంబోధనకు ప్రేమకూన్యమైనది అని భావము; రాముడే ఆనంత
రము చెప్పును. అశ్రుతిం అభినయ - ఇది పాత్రమునకు అభినయజాపకము. రాము
నకు అటః గూర్చుండి చుట్టను చూచినప్పుడు మంచుకొనివచ్చిన దుఃఖమునకు
మేరలేననుచు ఆదే పరాజ, వాసన్తి మాటలు వివరబడలేదు. దానినే చెప్పు
చున్నాడు 'వికారః' అని.

శ్లో॥ ౧౯. కరై - కరకమలవిత్తిరై = కమలమునంటి చేతితో ఒసంగబడిన;
అమ్మనీ వారశమ్మై = జలము, నివ్వరి, గట్టిక - అమతానితో - అనఁగా అవి పెట్టి,
యాజ్ తరు శకుని కురక్టా = ఎ చెట్టులను, పిట్టలను, జింకలను, అపువ్యత్ =

భవతి మమ వికార స్తేషు దృష్టేషు కోఽపి

ద్రవ ఇవ హృదయస్య ప్రస్తవోద్భేదయోగ్యః.

౧౯

వాన స్తీ—మహారాజ, నను పృచ్ఛామి, అపి కుశలం కుమార లక్ష్మణస్య?

రామః—(ఆత్మగతం) అయే! మహారాజేతి నిష్ప్రణయ నూమస్త్రీణ పదం. సామిత్రిమాత్రే చ బాష్పస్థలితాక్షరః కుశల ప్రశ్నః. లెథా మన్యే విదితసీతానృతా న్నేయ మితి. (ప్రకాశం) ఆం, కుశలం కుమారస్య. (ఇతి రోదితి.)

పెంచెనో, తేషు దృష్టేషు=అవి చూడబడఁగా - వానిని చూడఁగా నే, ప్రస్తవోద్భేదయోగ్యః=రాతిబండను పగులఁగొట్టుటకుఁ జాలినట్టిది - అంతపలువైనది, హృదయస్య ద్రవ ఇవ = హృదయముయొక్క పగిలి వెలువడిన నీటింబోనీ, కాదా, హృదయమీ కరఁగి పాటుచున్నదో యనునట్టి, కః అపి వికారః=ఒకా నొక - ఇట్టిదని తఱిచి చెప్పనలవిపడని, వికారము, భవతి=కలుగుచున్నది.

ఇవటి చెట్లను పక్షులను మృగములను నీత తన సొంత కరకములనుతో నీరు, నివ్వరి, గరికయు పెట్టి పోషించినది. ఇట్ల నిపుడు నీనిని చూడఁగా నాకు మనసులో ఇట్టి దని చెప్ప నలవికాని వికారము జాతిబండను పగిల్చి నీరు బయటికి వచ్చునట్లుగా చేయునంతటిది, హృదయము పగిలి నీరుకాటుచున్నదో అను నట్లుగా కలుగుచున్నది.

ఆ వికారము ఎంతబలియమో ఇట్లు ఇట్టి యుపమానముచేత తెలియఁజెప్పు చున్నాఁడు. మనుపటి రాముని యేర్చునట్ల 'అపి గ్రావా రోదితి అపి దళతి వజ్రస్య హృదయం' అన్నాఁడు గదా - చూ - I. ౨౧.

మహారాజ, నను పృచ్ఛామి=మహారాజా, అడుగుచున్నాను గదా - రామఁ దేమో 'సఖి, వాసంతి' అన్నాఁడు, మనుపటి తనవాడుక ప్రకారము. వాసంతి తన వాడుకబడి రామభద్ర అనియో, రామచంద్ర అనియో వయస్య అనియో స్నేహముతోడి పలుకరింపు పలుకక, శ్రోత్తమాదిరిగా, స్నేహకూన్యముగా, ఆచారమాత్రముగా మహారాజ అని అనుచున్నది. ఇపుడు రాముని చూచినది మొదలు దేవ దేవ అనియే అనుచుండినది. 'నకు' - అని తన మాట చెనింబెట్టమికి, జాపకము సేయుటకు. పెట్టకున్నకు జాపకము సేయుట మనుపు అలవడిన చనవు చేత. సామిత్రిమాత్రే చ=లక్ష్మణునిగూర్చి మాత్రము - అనఁగా అంతకంటెను ముందుగా అడుగవలసిన తన చెలి నీతంగూర్చి యేమియు అనక, నీకనే రెత్తక. బాష్పస్థలితాక్షరః=దగ్గరిక చే చెదరిన యక్షరములు గలది. బాష్పము గొంతుకు అడ్డపడి, దగ్గరిక గూర్చును. తథా మన్యే=కావున తలంచెదను. విదిత సీతా

వాసస్తీ—అయి దేవ, దారుణః ఖ ల్వసి?

సీతా—సహీ వాసంతి కిం తుమం ఎవ్వం వాదిణి? పితరుహా
ఖ సవ్యస్స అజ్ఞాతే, విసేసన్ మహా పితసహీప? సఖి వాసస్తీ, కిం
త్వం ఏవం వాదిసి? ప్రియార్హః ఖలు సర్వ స్యార్యపుత్రః. విశేషతో
మమ ప్రియసఖ్యాః?

వాసస్తీ—

శ్లో! త్వం జీవితం, త్వ మసి మే హృదయం ద్వితీయం,
త్వం కౌముదీ నయనయో, రమ్యతం త్వ మగ్నే,
ఇత్యాదిభిః ప్రియశతై రినురుధ్య ముద్ధాం
తా మేవ,

[నిశ్చస్య] శాస్త్ర! మథవా, కి మిహోత్త రేణ? ౨౦

(ఇతిమూర్ఛతి)

వృత్తాంతా ఇయం - ఈమెకు సీతావృత్తాంతము ఎఱుకపడి యున్నదని. ఎంత నిపుణ
ముగా ఈహాసేయుచున్నాడు రాముడు! సీతాయనుంగు మిత్రుడు వాసంతిని
కలసికొన్నప్పటినుండి ఆమె ఏమడుగునో అని బిడియము గఱచు, రామునికి.
దారుణః ఖ ల్వసి = క్రూరుడవు! దా విలేది... ఏవం వాదిసి = ఇటు వలెకద వేమే?
ప్రియార్హః = ప్రియార్హుడు = ప్రీతిపాత్రుడు - ప్రియమైన మాటలు పలుకఁదగిన
వాడు. విశేషతః మమ ప్రియసఖ్యాః = నాకై నాప్రియసఖిని నీవు అర్యపుత్రు
నితో ప్రియమే మాటలాడవలసినదానవు - అట్టివాఁడు నీకు ఆయన - అనుట.

శ్లో. ౨౦. త్వమితి - త్వం (మే) జీవితమ్ = నీవే నా జీవితము - ప్రాణమువు
(అనీ.) త్వం మే ద్వితీయం హృదయం అనీ = నీవే నా రెండవహృదయము వగుదువు.
త్వం నయనయోః కౌముదీ = నీవే నా కన్నలయందు వెన్నెలవు (అనీ.) త్వం అగ్నే
అమృతమ్ = నీవే (నా) దేహమందు అమృతమువు. - ఇత్యాదిభిః = అను మొదలైన
వైశ్య ప్రియశతైః = మార్గ యిచ్చకములతో, ముగాం = చేతన, అనురుధ్య = అను
సరించి, లాలించి, తాం ఏక = వానినే, శాస్త్రం = (ఆహూయింపు) అడంగునుగాక.
అథవా = అట్లుగాక, ఉత్తరేణ = అపైమాటచేత - 'అడవిలో పాటకె చిలివే!' అను
మొదలగు దానిచేత, ఇహా కిమ్ = ఇప్పుడు ఈవిషయమున ఏమిప్రయోజనము?

నీవే నా ప్రాణమువు, నీవు నా రెండవ హృదయమువు, నాకన్నలకు నీవు
చల్లని తెల్లని వెన్నెలవు, నాదేహమందు నీవే అమృతమువు - అని యిట్లు లెక్కలేని
ఇచ్చకములాడి యాడి, కడకు దానినే - సరి, ఇంక నెందుకులే ఆతరువాతి మాట?
అది యిదిగి యేమి ప్రయోజనము? వోరాడని దానిని నానోట అనుటయు నేల?
అపాపము అడంగును గాక.

రామః—స్థానే ఖలు వాక్య నివృత్తి, గోహత్య. సఖి, సమాశ్వాసిహి సమాశ్వాసిహి

వాస స్తీ—(సమాశ్వాస్య) త త్కి మిద మ తార్క మనుష్ఠితం దేవేన?

సీతా—సఖి వాస స్తీ విరమ, విరమ.

రామనిమిద గట్టికప్పును బెట్టిదముగా పలుకుచున్నది! నీవు లేవన్న వాకు ప్రాణములేనట్లే; తగ్గమైనను జీవింపను. నీవు చెప్పక, నీకు చెప్పక నేను ఏమియు చేయను. నా తలఁపులే నీవు - సుఖము నీవు, దుఃఖము నీవు. నిన్ను చూచుచున్న వాకన్నల బెన్నెలచలువలు నిండుచుండును. నిన్ను తాకిన, నీవు తాకిన, అమృతము సోకినట్లు, పూసినట్లు ఆప్యాయన కలుగును - ఇట్లు ఎన్నెన్నియో ఇచ్చకములు పచరించుచు, నిరంతరము లాలించుచుండి. కడకు దానినే - ఈ నీవు చేసిన పని నేను నోట చెప్పనైనఁ జాలనే. ('విఘ్న క్రవ్యాదమలభ పాణవై చిలివే ఆయో!') అని వాక్యపూరణము కాబోలు!) విధి! అని ఆ క్రూర్య స్మరణచే ఆ మాట నోట పలక నేరక మూర్ఛిల్లినది. దీనిచేత మునుపు పంచ వటిలో రాముఁడు సీతతో ఎట్లెట్లు కడపెనో, ఎట్టి సీతారామస్నేహము పరిచి తమో, వాసంతికి సీతయందు ఎట్టి స్నేహభరమో, ఆగర్భతి రామునియందు ఎట్టి చనవో, తెలియుచున్నది. ఈ సమాగమమున రాముని కెట్లో! వాసంతి కెట్లో! అని అనిపించుచున్నది.

స్థానే ఖలు = యుక్తము గదా. వాక్యనివృత్తి = మాట - మామటయు. మోహః = మూర్ఛిల్లుటయు. ఇది మహాకవి - సాంత హర్షమైన మెచ్చుకొలును అంగీకారము నగును. రాముఁడు వాసంతిని మూర్ఛ చేయును.

కి మిద మ తార్క మనుష్ఠితం దేవేన - ఏల యీ ఆ తార్కమును దేవర కావించెను? - వాసంతి 'ఆ తార్క' - మని రాముని - మోగాన అనఁగలిగినది. ఏల కావించితివి అని యడుగఁగం గలిగినది. అట్టిది ఆమెకు ఆ సీతారామలయందలి స్నేహము, చనవు. దేవేన = దేవర చేత ఆమెకుయు బెప్పటయే.. ఆ తార్క - మని ఆ మెనిశ్చయును, అవశ్యకార్థ మని రామునినిశ్చయును!

వాస స్తీ, విరమ విరమ = మాననే, మాననే. ఏల యట్లునుచున్నది అనఁగా, అది రాముని ఆక్షేపించుట అగుననియు, అయినకు దాని! జవాబు చెప్ప వలయును కలిగించుట అగుననియు. ఏలన, తన్నే తలఁచుకొని రాముఁడు ఏడుపు

రామః—లోకో న మృష్యతీతి.

వాసస్తీ—త త్కస్య హేతోః?

రామః—స ఏవ జానాతి కిమపి.

తమసా—ఉచిత స్తదుపాలమ్భః.

వాసస్తీ—

శ్లో॥ అయి కతోర యశః కిల తే ప్రేయం!

కి మయశో నను ఘోర మతః పరం?

కి మభవ ద్విపినే హరిణీదృశః?

కథయ నాథ కథం బల మన్యసే.

౧౧

చుండుటను మార్చిల్లుటనుంగూడ తాను ఇప్పుడే చూచినది కదా. తన కంటి కప్పము వచ్చినను రాముని మనస్సు నొవ్వనాడఁగూడదు.

లోకః న మృష్యతి ఇతి—లోకము ఒప్పులేదు అని. భవభూతి లోకజనని సీతకుఁ గావించిన యిందలి పూజలో, సీతమీఁది యానింద ఏమో దానిని ఎవరి నోటను పలికింపకుండుట ముఖ్యము. దుర్యుఖుఁడు రాముని చెవిలో పలికినాఁడు ఇట్టిట్లు అని. ఎట్లెట్ల దానికి ఎటును ఈనాటకమున 'ప్రకాశము' లేదు. సీతకు తన్నేల వివాసముచేసినో ఇప్పటికి తెలియదు. ఇప్పుడైనను 'లోకము' అని ఏమో చూచాయగా తెలియుచున్నది.

తత్ కస్య హేతోః=అది ఎందువలన? అందుల కేమి కారణము? ౨ ఏవ జానాతి కిమపి=అడవియో అదియే (లోకమే) ఎఱుఁగును. 'కిమపి' అనుటచే దానిం తెప్పుట తనకు అప్రియమని నూచితము. త దుపాలంభః=దానిని నిందించుట. లోకమును నిందింపఁదగును, కాని సీత కేల అడవిపాలనయ్యెట్? అని భావము.

శ్లో. ౨౧. అయి కతోర=ఓయి క్రూరుఁడా, కతినాక్యుఁడా, తే=నీకు, యశః కిల=యశమే కదా, ప్రేయం=అభిమతము. నను=అయ్యో, దేవా, కిం అయశః=ఏ యయశము, అతఃపరమ్ = ఇంతకంటెను, ఘోరం = భయంకరము, దారుణము? విపినే = అడవియందు, హరిణీదృశః = మృగికన్నులవంటి కన్నులుగలదైన యా సీతకు, కిం అభవత్ = ఏమాయెను? నాథ=రాజా, కథయ=చెప్పవయ్య. బల = అయ్యయో! కథం మన్యసే=ఎట్లని - ఏమాయెనని - తలంకువో, ఊహింతువో! - ఏమి ఏమనుకొన్నావో, చెప్పు.

సీతా—తుమం ఎవ్వ సహి వాసంతి దారుణా కథోరా అ, జా
ఎవ్వం అజ్ఞాతం పదీతం పదీవేసి. [సఖి వాసంతి, త్వమేవ దారుణా
కథోరా చ, యా ఏవం ఆర్యపుత్రం ప్రదీప్తం ప్రదీపయసి.]

తమనా—ప్రణయ ఏవం వ్యాహరతి, శోకశ్చ.

రాముః—గఖ కిమత్ర మస్తవ్యం!

శ్లో॥ త్రైతైకహాయన కురజ్జవిలోలదృష్టే

స్తస్యాః పరిస్ఫురితే గర్భభరాలసాయాః,

ఓయి క్రూరుడా, నీకు యశము ఒక్కటియే గదా ఎంతయు ప్రియమా
యెను! ఏయయశము ఇంతకన్నను - అలిని కానలకుఁ దఱిమినాఁడు, కఠోరగర్భను -
అనుటకన్న - ఘోరమైనది లోకాన నుండును? అయ్యో ఆలేడికంటికి కానలో
ఏమైపోకదా! రాజా, నీ వైనను ఏమని యూహింతువయ్యా?

రామునికడ ఎంత చనవు కలిగిన, నీతకై ఎంత బాలి గలిగిన, వాసంతి
రామునితో ఎట్టెగుట ఇట్లు పలుక శేర్పును? దుఃఖము పట్టకయున్నది. కఠోర -
అని నోట పెట్టుకొనిచచ్చుచున్నది. యశము కోరి కదా ఈసని చేసితివి? నిజముగా
ఇంతకంటెను ఘోరమైన అపయశము లోకాన ఉండునా? యశమును కోరితివి,
దానిని పొందితివా? అపయశమును మాన్పఁ దలఁచితివి, మఱి దానిశే పొందితివి
కదా. 'కథం మన్యశే?' - నీవుమాత్రము ఎఱుంగుదువా? ఊహలు చేయవలసినదే
కదా. నాథ - నీవే కదా ఎల్లరకు నాథుండవు, రక్షకుండవు, నీరథను. ఎఱి ఆమె
అడవిలో ఏమైనదని యూహింతువు? - అనుట.

ప్రదీప్తం ప్రదీపయసి = తుభితుని తోభిపెట్టుచున్నావు! నన్ను రలంచు
కొని ఇప్పుడే ఏడ్చుచు మూర్ఛపొందుచు లేలుచు ఉన్నవానిని నీయిమాటలచే
మిగుల కాఠీయఁజెట్టుచున్నావు. నీరథ తాను ఏమైపోయినను సరే; రాముని
యెడ అట్టి గాఢప్రేమ. ప్రణయ ఏవం వ్యాహరతి, శోకశ్చ - ప్రేమయు శోక
మును ఇట్లు పలుకుచున్నది, అనఁగా పలికించుచున్నది. వాసంతియు వసము
రప్పియే ఈమాట లనుచున్నది. కిం ఆత్ర మస్తవ్యమ = ఇందు అనుకొనవలసినది
ఏమున్నది? నులువుగా తెలియుచున్నదే - అనుట.

శ్లో. ౨౨. త్రస్తేతి. త్రైతైకహాయన కురజ్జ విలోల దృష్టే = బెదరిన, ఒక్క
సంవత్సరము వయసైన, లేడి (పిల్ల) యొక్క కన్నులవంటి చపలపుఁగన్నులగల
దియు, పరిస్ఫురితే గర్భభరాలసాయాః = అదరుచున్న కేకటివ్రేగుచేత ఓపికలు
తూలినదియు ఐన. తస్యాః = ఆమెయొక్క, జ్యోత్స్నామయీ ఇవ = వెన్నెలమను

జ్యోత్స్నామయావ మృదుముగ్ధమృగాళకల్పా

క్రవ్యాద్వి రజలతికా నియతం విలుప్తా.

౨౨

మోయన - వెన్నెలనో చేసివదిమోయన - నున్నట్టిదియు, మృదుముగ్ధమృగాళకల్పా = మెత్తగా ముగ్ధగా నున్న తామరకూటితో సమానమయినదియు నగు, అజలతికా = తీవ్రబోని దేహము, క్రవ్యాద్వి = పచ్చిమాంసమే పెట్టి తిను పులి మొదలైన ఘాతుకమృగములచేతనో, లేక అట్టి రాక్షసులచేతనో, విలుప్తా = ముగించినదయినది - మెచ్చి, లేపండచేయబడినది. నియతమ్ = నిజము.

దెవరుగొన్న ఒక్కయేడు నిండియునిండని జింకపిల్ల కన్నులవంటి కన్నులుగలిగియుండ - అట్టిచూపులు చూచుచుండేగా, గర్భభరము అదరుచు ఓపికలు కూలింపగా, వెన్నెలవలె తళతళని లేత తామరకూటివలె మెత్తని, తీవ్రబోని యామె దేహము ఏపులియో ఏతోడో ఏరాక్షసుడో నిజముగా నమలి వేసి లేపండజేసియుండును. అంతే.

క్రస్త - ఏకహాయన - అని యింతవివరముగా చెప్పట కన్నుల లెల్లొలికయ మును చిత్తములకు తెచ్చుటకు. క్రవ్యాదములు పట్టుకొనగా అప్పటి యాచాపు లను చిత్తమునకు తెచ్చి జాలించెంచుటకు. పరిస్థురిత...యా - తప్పించుకొనుట కైన ఏప్రయత్నమునకును - పరుగెత్తుట మొదలైనదానికిని - దానిచేతనే అలసి పోయినదానికి, అనుటకు, క్రవ్యాదమునకు ఆహారముగా దొరకినప్రాణి - పిల్లనోట ఎలాక కీచుకీచునుటయు, పులినోట జింక తన్నుకొనుటయుం బోలె - చూపులు చూచుటయు చేష్టలు చేయుటయు నమలుకుకూహలముం బెంచును. అట్లేక దా కాలిదాను - కావం. VI - 6.

‘ఏవ త్వా మభినవ కన్యకోణితార్థి

కాద్యం! పకు దివ హస్తి చేష్టమానమ్.’

అని ‘చేష్టమానం’ అన్నాడు. మఱియు చంపువున భోజదేవుడు అపహృత సీతంగూర్చి ఈ రామ పరిజేతనముల గూర్చినాడు - అరణ్య - 89.

‘స ప్రాణాచే జనకతనయా కిం న తిష్ఠేత మన్యాం?

హింస్రైః సత్త్వైర్న ఖలు నిహతా, రిక్తసిక్తా న పృథ్వీ.

గోదావర్యాం పులిసవిహృతిం రామకూన్యా నవర్యాత్.

యత్తం, న క్తంచర కబలనాత్ సంస్థితా సర్వథా సా.

ఇందు కడపటిచరణముం బరికింపదగును. ‘జ్యోత్స్నామయా’ ఇది భవభూతికి కడుప్రియము. చూ - 1 - ౨౦ “లలితలలితైర్జ్యోత్స్నాప్రాయైః...అద్భుతైః” ‘మృదు ముగ్ధమృగాళకల్పా...విలుప్తా.’ తామరకూటిని తుంచుకొని నమలినట్లుగా ఆచ

సీతా—అజ్ఞాత త్త వసా ధరామి. [ఆర్యపుత్ర, ఏవా ధియే.]

రామః—హా ప్రియే జానకి త్యాసి!

సీతా—హద్ధి హద్ధి అజ్ఞాత్యో వి పముక్తకంఠం రుణ్ణో!

[హాధిక్ హాధిక్ ఆర్యపుత్రోఽపి ప్రముక్తకంఠం రుదితః!]

తమసా—వ త్సే, సామృతిక మే వైతత్, కర్తవ్యాని ఖలు దుఃఖైర్దుఃఖ నిర్వాపణాని, యతః —

శ్లో॥ పూరోత్పిడే తటాకస్య పరీవాహః ప్రతిక్రియా,

శోకక్షోభే చ హృదయం ప్రలాపై వీర ధార్యతే. ౨౩

ఓలగా ఆసాసగా తిని వేసియుందురు - అనుట. నియతమ్ - తప్పకుండ - ఇది సంభావనను, ఉత్పేక్షను తెలుపును. నిజముగా సీత యట్లు మృత యని రాముడు నిశ్చయించుకొనఁడు, అట్టిది సీతగ్రహచారము అని రాముడు తన మనసును రాయించుకొన్నాఁడు! (తన గ్రహచారమును! అట్లు వివాసనము చేయవలసి వచ్చుట!)

ఏవా ధియే=ఇదిగో నేను బ్రదికియే యున్నాను. విముక్తకంఠం శోదితి = వాచిచ్చి యేడ్చుచున్నాఁడు! అధీరోదాత్తుఁడు ఆమహానర్తుఁడును - అని శేషము. దీనిచేత రామునికి గాంభీర్యలోపము నెప్పుడదు. ఆదుఃఖాతిశయము, ఈ నెచ్చెలి సాన్నిధ్యము, అంత కమ్మర కాని యడవియైంటిపాలు. వాసంతి యెదుట తలుపు బార్లా తెఱచినట్లు ఏడుపు ఆపుకొనరాక పొగలును. అట్లే తమస వ్యాఖ్యానించుచున్నది. సామృతిక మేవ ఏతత్=ఇది యుక్తమే.

శ్లో. ౨౩. పూరతి - పూరోత్పిడే = వెల్లువ మిక్కుటముగా పొడిచినప్పుడు, దరులఁ బొరలినపుడు, తటాకస్య=చెలువునకు, పరీవాహః = కలుణ తెఱచి నీరు బయటికి పాటించుట. ప్రతిక్రియా=ఆపుదల, శోకక్షోభే=దుఃఖమువలని కలఁ తలో, హృదయం చ=మనస్సు సయితము, ప్రలాపైః ఏవ=తనకు ఇట్లు ఇట్లు అని వాపోవుటలతోడి యేడ్పుచేత నే, ధార్యతే=నిలుపఁబడును, కావఁబడును.

చెలువున వెల్లువ మిక్కుటమయినపుడు, కట్ట తెగిపోవును. (అట్లు తెగునీని వచ్చుములు కొలువరానివిగదా.) అట్లు తెగనీక, ఒకమాత్ర కలుణ తెఱచి నీరు వెరికి పాటించినవిన, అది కట్ట తెగిపోనీక, చెలువునిండ నీటిని నిలిపి కాపాడును. అట్లే శోకముయొక్క ఖోభ మిక్కుటమైన నుండె ప్రీతి యపాయము కలుగును. వాచిచ్చి యేడిచిన శోకమునకు ఇంచుక వేగము తగ్గును. నుండె ప్రీతక నిలుచును, రక్షితమగును మిక్కిలియు తగిన యుపమానము.

విశేషతో రామభద్రస్య బహుతర ప్రకార కష్టో జీవలోకః.

శ్లో॥ ఇదం విశ్వం పాల్యం విధివ దధియైక్తేన మనసా;

ప్రియాశోకో జీవం కుసుమ మివ ఘర్మో గ్లపయతి,

స్వయం కృత్వా త్యాగం విలపనవినోదోఽప్యసులభ!

స్తవ ద్యా పుష్పచ్ఛాసో భవతి, నను లాభో హి రుదితమ్. ౨౪

‘పరీవాహ’ - ‘జలం ప్రవృద్ధం ఉచ్ఛస్థితీ పరివహతి యై ర్నిర్గమయై స్తే పరీవాహః. కలుదా, ‘ఉపార్జితానాం విత్తానాం త్యాగ ఏవ హి రక్షణమ్! తటాకో దరసంసానాం పరీవాహ ఇవామృతసాం.’ అని పెద్దలు.

విశేషతః=విశేషముగా - సామాన్యముగా ఎవనికైనను అట్లు అగును. రామ భద్రునికి ఇతరులకంటె చాల ఎక్కువగా అగును. బహుతర ప్రకారకష్టః=పలు పెరిగిన కష్టములు యున్నది. జీవలోకః=ఈ ప్రాణిలోకము - సంసారము అనుట. అప్రకారములనే జాతితాగా చెప్పుచున్నది, తమన, ఒకపాటి రామపక్షపాతమును ఆనలందించి.

శ్లో. ౨౪. ఇదమితి. - ఇదం విశ్వం = ఈలోకమంతయు, విధివత్ = విధులు దాటకుండ - యథావిధిగా - కాస్త్రముప్రకారము, అధియైక్తేన మనసా = పూనిక గల చిత్తముతో, పాల్యం = ప్రోవలసియున్నది. (-ఇది యొక కష్టప్రకారము. మఱి ప్రోవకూడదా యన్న-) ప్రియాశోకః=ప్రియకడిన యిడుములకైన(తన)దుఃఖము, ఘర్మః=ఎండ, కుసుమం ఇవ=పూవునం బోలె, జీవం=(తన) యాత్మను, గ్లపయతి=వాచ్ఛుచున్నది. స్వయం=తానై సొంతముగా, త్యాగం = విడిచిపెట్టుటను, కృత్వా=చేసి - అనగా వివాసనముచేసి, కానలభ తతిమి - ఆతుట - చేసి అనగా చేసినందున అనుట. విలపన వినోదః అపి=వాచించి యేడ్చి (ఆశోకముం) దీర్చుకొనుటయు, అమలభః=సులువుకాక యున్నది. తత్=కావున, అద్య అపి=ఇప్పుడైనను, ఉచ్ఛాసః=హిట, భవతి=కలుగును. నను=ఏమయ్యా, సీతా, రుదితమ్ = విద్యు, లాభః హి=మేలు - ప్రయోజనకరము - కదా.

పూనికతోడ. కాస్త్రప్రకారము, పొరపాటు లేకుండ (తనరాజ్యమైన) యీ లోకమంతయు పరిపాలింపవలసియున్నది. అట్లే పరిపాలింపకూడదా యన్న, ప్రియమైన తాను గావించిన చెట్టలని తన శోకము, ఎండ పువ్వులబోలె, తన యాత్మను వాచ్ఛుచున్నది. శోకమును ఏడ్చి దీర్చుకొనరాదా యన్న, నీత తతిమి మరల ఏడ్వదవా అందుకేమో అని, అతనికి అదియు సులువు గాదాయెను. కావున ఇప్పుడైనను - ఈవాచించిన యేడ్పులచేత రమంత యూటట కలుగును గదా. అట్లు ఏడ్చు ప్రయోజనకరమే అగునుగదా, సీతమ్మా.

రామః—కష్టం భోః కష్టం.

శ్లో॥ దళశి హృదయం గాఢో ద్వేగాద్, ద్విధా తు న భిద్యతే;
వహతి వికలః కామో మోహం, న ముఞ్చతి చేతనాం;
జ్వలయతి తనూ మ స్రర్దాహః, కరోతి న భస్మసా;
తృహరతి విధి ర్మర్మ చ్ఛేదీ, న కృన్తతి జీవితమ్. ౨౫

ఇట్లు రామని యేడ్చునట్ల సమాధానము. 'విధవత్' 'అభియుక్తేన మనసా' - సీతా-దుఃఖాక్రాంతుడైనను, రాముడు చేయుచుండు రాజ్యపాలన ప్రకారము నకు ఇది తమన సాత్వ్యము. బ్రాహ్మణికులను బ్రదికింప పూటవడి ఇంతవఱకుండే శంబూకం జంప నూలులానుడలు వచ్చినాడు! కోదనమును చక్కగా సమర్థించి నది, తమను. 'ప్రధానం క్షత్రియే కర్మ ప్రజానాం పరిపాలనం' అని యాజ్ఞ వల్క్యుడు. కష్టమ్-కట్టా. (అను తెనుగునకు అది ప్రకృతి) - దుఃఖనూచకమ్.

శ్లో. ౨౫. దళశితి. - హృదయం=గుండె, గాఢో ద్వేగాత్ = గాట మైనభయము వలన, కాదా, సీత పోయినదే అను కలవరమువలన, దళశి = పగులుచున్నది, చీలు చున్నది; తు=కింతు=అయినను, ద్విధా న భిద్యతే = రెండుగా తునియుటలేదు! కాయః=దేహము, వికలః=వనముతప్పినదై, మోహం=మూర్ఛను - సామ్యసిల్లుటను, వహతి=తాల్చును - పొందును. (కింతు=కాని,) చేతనాం=ప్రాణమును, న ముఞ్చతి= వీడదు! అస్తర్దాహః=(చిత్తము)లోని మంట, తనూం=దేహమును, జ్వలయతి = కాలుచును (కింతు=అయినను,) న భస్మసాత్ కరోతి=బూడిదగా చేయుదు! విధిః=(నా హత) విధి, మర్మచ్ఛేదీ = ఆయువుపట్టులను కోయునదై, ప్రహరతి = చిట్టు కొట్టును. (కింతు=అయినను,) జీవితమ్=బ్రదుకును, ఆయువును, న కృన్తతి = కోయదు!

నాగుండె పెనుభయమున (కలవరమున) పగులుచున్నది, కాని రెండు తును కలు కాదాయె! దేహము మూర్ఛలచే వివశితను పొందునే కాని, ప్రాణమును విడువదాయె! కడుపులోని సాద దేహమును మండించునే కాని, బూడిద చేయ దాయె! ఆయువుపట్టులం గోయునదై విధి చిట్టు కొట్టునే కాని, బ్రదుకును కత్తి రించితేయదాయె!

కోకాలిరేకముం జెప్ప నీశ్లోకమునకు మించినది లేనట్లు భవధూతిప్రీతితో దీనినే తుల్యసంవిధానమున ప్రియా వియోగదుఃఖమున మాలతిలో మాధవుని చేతం బలికించివాడు. IX - 12. గుండెప్రిలుట, దేహమును మూర్ఛపెకొనుట, లోనినెగ దేహమును కాల్చుట, విధి మర్మములం బ్రహరించుటయు - ప్రాణాంతకమగు

సీతా—ఎవ్వ జ్ఞేవమ్. [వనంను ఏతత్.]

రామః—భవస్తః పౌరజానపదాః,

శ్లో॥ సఖలు భవతాం దేవ్యా స్థానం గృహేభిమతం. తత
స్త్రాణ మివ వనే శూన్యే త్యక్తా, న చా ప్యనుశోచితా;
చిరపరిచితాస్తే తే భావా పరిద్రవయన్తి మా

మిద మశరణై ర ద్యాస్మాభిః, ప్రసీదత, రుద్యతే. ౨౬

బాధను కలిగించునది. ఆబాధం జెప్పుటకు మఱి ప్రకారాంతరము భాషలో లేదనఁదగును. అట్టి ప్రాణాంతము నేయునంత బాధకలుగుచున్నదే కాని ప్రాణాంతము కాకయున్నది! ప్రాణము అంతమైన, మఱి బాధ యుండదు. కాకున్న, ఆబాధ ఉత్కటోత్కటము, దుర్భరతము. మహాకవి ఎంతయు నేర్పులో అందముగా వివరించినాడు.

ఏనంను ఏతత్ = ఇట్టిదే ఇది. సీత తన సాంతయనుభవముచేత రామోక్తి సమంజసతను అంగీకరించుచున్నది. ఆ దుఃఖము అట్టిది యనుటకు సీతారాము లిరువురును అనుభవించి యెఱింగినసాక్షులు.

భవస్తః = అయ్యలారా - పూజతోడి సంబోధన. ఎదుట లేని వారిని కలఁపునం బిలుచుట - విశేష సంబోధన.

శ్లో. ౨౬. సఖ్యైరి - దేవ్యాః = రాణియొక్క, గృహే స్థానం = ఇంటనుండుట, భవతాం = మీకు, న అభిమతం ఖలు = ఇష్టము గాకపోయెనుగదా. (పా. నకిల) తతః = దానంతేనీ, తృణం ఇర = గడ్డిపరకవలె, శూన్యే వనే = ఎవ్వరునులేని అడవియందు, త్యక్తా = విడిచిపెట్టఁబడినది. అపిచ = అంతియకాదు, మఱియు, న అనుశోచితా = తరువాత ఆమెం దలఁచుకొని ఏడువనైతిని. చిరపరిచితాః = చిరకాలము (వాదమునుపు) పరిచితములైన, తే తే భావాః = ఆయావస్తువులు, విషయములు, మాం = నన్ను, పరిద్రవయన్తి = కరఁగించికేయుచున్నవి. ఆశరణైః = మఱి కరణము లేనివాడనైన, అస్మాభిః = నాచేత, అద్యః = ఇప్పుడు, రుద్యతే = ఏడువఁబడుచున్నది. - నేను ఏడ్చుచున్నాను అనుట. ప్రసీదత = మన్నింపుడు.

మీ మదికి దేవి కానకి యింట నుండుట సరిపడదాయెను. దాననే ఆమెను గడ్డిపరకవలె శూన్యమైన యడవిలో విడిచి పెట్టితిని. మఱి ఆమెకై ఏడువనైతిని, ఇప్పుడు ఆమెం గూడి నేను మునుపు చిరపరిచయము గన్న ఆయాపదార్థములం గాంచఁగా నామనస్సు కరఁగి దుఃఖము వెల్లువపొడిచినది. దానిని ఆశ్రుకౌసలాలని వాడనై ఇదిగో ఇట్లు ఏడ్చుచున్నాను. ఇందులకై నన్ను మీరు కోపపడక మన్నింపుడు.

తమసా—(స్వగతం) అతిగమ్భీర మాపూరణం శోక సాగరస్య!

వాస స్తీ—అతిక్రాంతే ధైర్య మవలమ్యుతాం దేవేన.

రామః—సఖి కి ముచ్యతే ధైర్య మితి!

‘సతాం శేనాపి కార్యేణ లోక స్యా రాధనం వ్రతమ్’ అని తన వలక్రమాగత వ్రతము. కాఁగా, సీతచారిత్రమును ‘లోకో న మృత్యుతి’ ‘లోకము మన్నింప దాయె’నని తాను వివేచన, లోకమును ఆరాధించువాడై, ఆమె చారిత్రమందలి తన నమ్మకమును రెక్క నేతుక, ఆమెను ఇంట నుండనీక, ఒక శృంగమువలె, ఒంట రిగా దిక్కులేనియడవిలో విడిచినాడు. ఆ దెల్ల లోకమును తృప్తిపఱుచుటకే. తాను మిక్కిలి ఇష్టముతోనే చేసినాడు, అపనిని. అందులకై ఆమెకై తాను దుఃఖించిన లోకము మెచ్చదు, తనకు ఇష్టముగాని పని చేసినాడు రాముఁ డని తలంచును అని తన దుఃఖమును ఇన్నాళ్ళు (పండ్లెం దేండ్లు) ఆపుకొనియుండి నాడు. నేడు ఆమెంగూడి తాను చిరకాలము బాంధవముసల్పిన యా పంచనటి, ఆ గోదావరి, ఆ యరఁటితోట, ఆ వాసంతి మొదలైనవానిని తాఁ గాంచఁగా ఆపుకొనరాక దుఃఖము పొంగి పొరలినది. అందులకై ఏమియు అనుకొనక తన్ను మన్నింపుమని ప్రజలను తలంచుకొని బలిమాలుకొనుచున్నాడు దీన సీతావివాసన మున రాముని చిత్తవృత్తి యెట్టిదో స్పష్టముగా తెలుపఁబడినది. ‘గృహే స్థానం’- అనుటవలన ‘ఇంట తెచ్చిపెట్టుకొన్నాడు’ అని లోకము దెప్పినది ఊహింపఁ దగును. చూ. ఉత్తర కాండ.

43 సర్గ-18. కృణు రాజక యథా పారాః కథయన్తి కుభాకుభం

.....

16. హత్వా చ రావణం యుద్ధే సీతా మాహృత్య రాఘవః

అమర్షం పృవతః కృత్వా స్వ వేశ్య పున రావయత్.

17. కిద్వళం వృదయే తస్య సీతాసంభోగం సుఖమ్!

ఇట్టిదే చెవిలో చెప్పిన యిందలి దుయ్యఖునివాక్కును అని ఊహింపఁదగును. ‘మరల ఇంట తెచ్చిపెట్టుకొన్నాడు’ అనియే ఇట్టియెడ లోకనిందోక్తిప్రకారము.

అపూరణం శోక సాగరస్య=లోక సమద్రమయొక్క నింపు, అతిగమ్భీరమ్= మిక్కిలి లోఁతుగానున్నది. అనఁగా అట్లు పోటుపోడిచి, అందనిలోఁతుగా, పొంగినది లోకము - అనుట. అతిక్రాంతే=కడచిపోయిన వానింగూర్చి - పండ్లెం దేండ్లయిపోయినది - ఇతఁడు ఇప్పుడు ఏడ్చి ఏమి? ధైర్యం అవలమ్యుతాం = తేకున -

శ్లో॥ దేవ్యా కూన్యస్య జగతో ద్వాదశః పరివత్సరః,

నప్తం సీతేతి నామాపి; న చ రామో న జీవతి. ౨౭

సీతా—మోహిద ప దేహిం అజ్ఞాతృవలదే హిం. [మోహి

తాస్మి ఏతై రార్యపుత్రవచనైః.]

తాల్మి—అవలంబింపబడునుగాక. కిం ఆత్ర ఉచ్యతే ధైర్యం ఇతి—ఇందు ధైర్యము అని ఏల చెప్పచున్నావు? అనఁగా నేను అవలంబించిన ధైర్యము ఇంతంతయ, కొంత యున్నదా? సీతావిరహితుడనై పండ్లెండెండయినను నేను ప్రాణము తోనే యున్నానే ఇంకను. ఇంతకన్న ధైర్యము ఉండునా లోకాన—అనుట.

శ్లో. ౨౭. దేవ్యతి. — దేవ్యా=(సీతా) దేవిత, కూన్యస్య = కూన్యమైన - దేవి లేకపోయిన, జగతః=లోకమునకు, ద్వాదశః పరివత్సరః=పండ్లెండెండవ పెద్ద యేడు. సీతా ఇతి నామ అపి=సీతయనెడు పేరును, నప్తం = నష్టమైనది - లేక పోయినది. రామః=రాముడు. న చ న జీవతి=లేకపోలేదు. - రామః చ = రాముఁ డన్నచో, న న జీవతి - బ్రతికియుండక - చచ్చి - పోలేదు.

దేవితేక (నాకు) పాడుపడిన ఈలోకమునకు ఇప్పుడు పండ్లెండెండవ పెద్ద సంవత్సరము. అనఁగా అంత దీర్ఘ కాలమైనది. సీతయన్న పేరుపైతము మాసి పోయినది. కఠినాత్ముడు రాముడు లేకపోయినాఁ డన్నమాట ఇంకను లేదాయెను. ఇది తాలిమిపరాకాష్ఠ.

దేవ్యా కూన్యస్య జగతః - దేవి లేనందున జగము కూన్యముగా పాడుపడి నట్లులున్నది. పరివత్సరః - వత్సరము అన్న నే ఒకయేడు. పరివత్సరః - ఒక్కొక్క సంవత్సరము కడు దీర్ఘముగా తోచుచున్నది యనుట - 'దీర్ఘయామా త్రియామా' అన్నట్లు - యామము ఎప్పుడును మూడు గంటల దైర్ఘ్యముగలదే - ప్రియవియోగా దులయందు ముప్పదిగంటలదిగా తోచును. అట్లే వత్సరము పండ్లెండునెలల దైనను, ఈవియోగమున ఒక్కటొక్కటియు ఇరువదినెలల దైనట్లులు తోచును. అట్టిది యిది పండ్లెండెండవ సంవత్సరము. 'చ రామః' 'రామః చ' - 'రామః తు' అన్నట్లు. రాముడు అని తన పేరుం చెప్పటచే కఠినాత్మక చెప్పకొన్నట్లు. ననజీవతి - చావలేదు - లేకపోలేదు. పండ్లెండెండు సీత పేరుమాసిపోవునంత సుదీర్ఘమైనకాలము. మఱి రామునికి ఇంకను చావు రాలేదు. 'లేడు రాముడు' అన్న మాట ఇప్పటికిని లేదాయెను. ఇట్లు బ్రతికియే యున్నాడు.

మోహితా అస్మి=మూఢనగుచున్నాను, మూర్ఛితనగుచున్నాను - సంతోషాతిశయముచేత సీతకు ఈపారవశ్యము. ఏలన అవి అంత స్నేహపూర్వకములుగా

తమనా—ఏవం వశే.—

శ్లో॥ వై తాః ప్రియతమా వాచ స్నేహార్ద్రా శ్లోక దారుణాః;
ఏతా న్తా మధునో ధారా శ్చోక్త్యతన్త్ర సవిమా స్త్వయి. ౨౮
రామః—వాసన్తి, మయా ఖలు

శ్లో॥ యథా తిరశ్చీన మలాతశల్యం ప్రత్యుప్త మస్త సప్తివశ్చ దంశః,
తథైవ తీవ్రోహృది శోకశబ్దుర్మర్మాణి కృ త్తన్న పికిం నసోధః!

నున్నవి. ఇప్పుడు తొలుతగా తెలియుచున్నది నీరస, రాముడు, తానై కాక, ప్రజలసంతోషముకై ఇట్లు ప్రియం దణిమినాడని, అందులకై ఇట్లు ఏర్చుచు నున్నాడని. తన మనసున రామునిమీద శోపము ఇంచుకయు లేక తొలగిపోయినది. ఏకం=అట్లే, నీవు మాధవగుట సరియే. ఏలన—

శ్లో. ౨౮. 'వైతా' ఇతి—స్నేహార్ద్రాః = అనురాగముతో తడిసినవియు (=కూడుకొని చల్లగా నుండునవియు,) శ్లోక దారుణాః=దుఃఖముచేరి నిఘ్నముగా నుండునవియు నగు, ఏతాః వాచః=ఈపలుకులు, న ప్రియతమాః=మిక్కిలియు ఇష్టములు గావు. ఏతాః=ఇవి, తాః మధునః ధారాః=ఆ తేనెధారలు, సవిమా = విసముతో కలిసినవై, త్వయి=నీమీద, త్యోక్త్యన్తి = కరియుచున్నవి. (నీకైన) స్నేహమునకు నూచకములైనందున చిత్తమునకు చల్లగానుండునవియు, ఆయన దైన శోకముతో పూర్ణములైనందున చిత్తమునకు చాల నిఘ్నముగానుండునవియు నగు ఈ రామునిమాటలు నీకు అంతప్రియములుగావు. వినఁగానే ఆప్యాయ ముగా నుండి, అదుఃఖధరముచే దుస్సహములుగా నుండును. మకరందపుధారలు (నాలుకకు తగులగానే తియ్యగా మ్రింగబడి,) విసముతోకూడినవైనందున మార్చకలిగించును. అట్లు, మయాఖలు=నాచేత, నీకే చెప్పకమ్మా! - అన్నట్లు, తరు వాచి శ్లోకముతో అన్వయము.

శ్లో. ౨౯. యథేతి - అన్తః = లోపల హృదయములో, ప్రత్యుప్తం=నాటఁ బడినదియు, తిరశ్చీనం = అడ్డముగా, వంకరగా నున్నదియు నగు, అలాతశల్యమ్ యథా=కొఱచి (కాలుచున్నకట్టై) ములికి యెట్లో, సవిమా=విసముతోకూడుకొన్న, దంశః చ యథా=కాటు, పాముకాటు అనుట. ఎట్లో, తథా ఏవ=అట్లే, హృది=హృదయముందు, తీవ్రః=తీవ్రమైన, ఓర్వరానితైన, శోకశబ్దుః=దుఃఖపు మేకు, మర్మాణి=అయువుపట్లను, కృ త్తన్తా అపి=కొయుచున్నను, న సోధః కిం=ఓర్పు కొనబడలేదా?

సీతా—ఎవ్వం ఘ్ని మందభాగిణీ పుణో వి ఆలసరిణీ అహం
అజ్ఞఉత్తస్స. [వీవ మస్మి మన్దభాగినీ పునర ప్త్యాయాసకారిణీ ఆర్య
పుత్రస్య.]

రామః—వీవ మతినిష్కమ్పస్తమ్భితాన్తఃకరణ స్వాపి మమ

అడ్డముగ హృదయమున నాటిన కొఱవిములికివలెను, విషముతోడి (పాము)
కాటువలెను, అందలి యాయువుపట్లను కోయుచున్న తీవ్రమైన మేకంబోనిదగు
దుఃఖమును నేను ఓర్చుకొన లేదా? అంతకన్న ధైర్యమును నాకన్న ధైర్య
కాలియు మఱియెంచెని యుండునా - నేను తాల్చి వహించువాడనే కదా?

ఎంతయు తగినయుపమానములు! 'తిరక్చినం' - అడ్డముగ గ్రుచ్చిన, తివియ
రాక, ఎక్కువ బాధపెట్టిన దగును. 'శల్యం' - ములికియైన నాటకమైన.
'అలాత' - ముందుచున్నట్టిది, నిష్పతోడిది, ఓర్వరానిబాధం గలిగించును. 'మర్మాణి
కృత్తకా అపి' - పీత అతిపవిత్ర, నిర్దోష - తా నెఱుఁగును; 'స్వయం కృత్వా
త్యాగం' అని ఆమెను తానే కానపాలుచేసినవాఁడు - తులలంపులు, హృదయము
లోనివి, అక్కడ యాయువుపట్లను నిరంతరము కలకలకొయుచున్నవి. మఱి
అవి తాను ఓర్చుకొనుచు నేయున్నాఁడు - చావలేదు. ఇది తన యత్యంత ధైర్యము
నకు సాక్ష్యము. ఇట్ల ఉక్తి సాటువకు, ఇంచుక వేఱు ప్రకరణములోనిదైనను ఈ
నాగానందోద్ధారమును చూడఁదగును. నాగా - II.

“విదూ - భోవయస్య, కుత్ర ఖలు గతమ్ తే ధీరత్వమ్?

నాయ - వయస్య, నను ధీర ఏ వాస్మి. కుతః.

3. సీతాః కిం న నితాః శకాఞ్కధవళా? నాస్మాతమిన్దీకరం?

కిం నోన్మీలితమాంతరి సురభయః సోధాః ప్రదోషానిలా?

మొక్కారాః కమలాకరే మధువిహం కిం వా మయా న క్రుతా?

నిర్వాణజం విధుతే వ్యధీర ఇతి మాం యే నాభిధత్తే భవాన్?

అథవా సమ్యగభిహితం వయస్యేన.

౪. ప్రీహృదయేన న సోధాః కీప్తాః కనుమేషవోఽప్యనశ్లేన,

యే నాదైవత పురస్తత వదామి ధీర ఇతి స కథ మహమ్?

విదూ - ఏవ మధీరత్వం ప్రతిపద్యమానే నావిష్కృతోఽనేన మహా
హృదయ స్వావేగః.....”

వీవం అస్మి మన్దభాగ్యా = నేను ఇట్లు - ఇంత - మందభాగ్యురాలను! పునరపి
అయాసకారిణీ...మరలకు ఆర్యపుత్రునికి అయాసము కలిగించుదాన నైతిని! అతి
నిష్కమ్ప స్తమ్భితాన్తః కరణస్య అపి=ఇంచుకయు చలించనీక మనస్సును

సంస్తుత త త్తత్త్రియవస్తు దర్శనా దద్యాయ మావేగః. తథాహి:—

శ్లో॥ వేలోల్లోల త్సుభితకరణో జ్జృమ్భణస్తమ్భనార్థం
యో యో యత్నః కథమపి మయా ధీయతే తం త మస్తుః,
భిత్వా భిత్వా ప్రసరతి బలాత్కోఽపి చేతోవికార
స్తాయస్యే వాప్రతిహతరయ సైకతం సేతు మోఘః. 30

స్తంభించుకొన్నవానికైనను - మనస్సును ఇట్లు రాయ చేసికొన్నవానికైనను -
సంస్తుత...పరిచితమైన - అద్య అయం ఆవేగః=ఇప్పుడు ఈ (కోక) భావంపు
టుద్రేకము, దుఃఖంపు టుప్పెన! ఇది ఎంతయు స్వభావసిద్ధమైన సత్యము!

శ్లో. 30. వేలేలి - వేల ఉల్లోల త్సుభిత కరణ ఉజ్జృమ్భణ స్తమ్భనార్థం =
హద్దుమీఠినదైన కలగిన యింద్రియముల విజృంభణముయొక్క (పొంగుయొక్క -
ఆవేగముయొక్క) ఆఘటకై, యః యః యత్నః=ఏయేజతనము, కథమపి=ఎట్లు
కేలకు, మయా=నాచేత, అధీయతే=చేయఁబడునో, తం తం=దానిని దానిని - జతన
ముల నన్నింటిని. అంతః=నడుమనే, అప్రతిహతరయః = అపరానివేగము (=విస
ద)గలదైన, తోయస్యః=నీటిప్రవాహము, సైకతం సేతుం ఇవ=ఇసుకతో
నెట్టిన కట్టంబోరె, భిత్వా భిత్వా=అప్పటికప్పుడే త్రోసివైచి, కోఽపి=ఇట్టిదని
చెప్పనలవిపడని, చేతోవికారః=(నా) మనసునందలి వికారము - వేదన, బలాత్ =
బలాత్కారముగా, నెట్టన, నెట్టుకొని, ప్రసరతి=వ్యాపించుచున్నది.

కలగిపోయిన నాయింద్రియముల మట్టుమీఠిన యావేగమును అడంచు
టకై నేను ఎంతయో క్షేమముతో ఏయేప్రయత్నమును చేయుదునో దానినెల్ల,
ఇసుక కట్టను అప్పటికప్పుడే నెట్టివేసి పాటు అడంపరాని వేగముగల నీటిప్రవా
హమువలె, ఏదియో ఇట్టిదని చెప్ప నలవికాని చేతోవికారము మాటిమాటికినెట్టన
నెట్టుకొని నెట్టుకొని వ్యాపించుచున్నదే. (ఏమి సేయుదును? అనుట.)

ఇదియు రాముఁడు తనచైర్యమునుగూర్చి కాసుంఠికి చెప్పు మాటయే. నేను
దుఃఖమును అడంచుకొనను ఆఘకొనను ఎంతెంతయో ప్రయత్నములు చేయు
చున్నాను. అది నాకు అలవిపడక పొంగుచునే యున్నది, ఏమి సేయుదును - అను
చున్నాఁడు. 'చైర్య మవలంబ్యతాం' అన్న కాసుంఠిమాటకు రాముని జవాబు
ఇటు మూఁడుశ్లోకములతోడి మూఁడువాక్యములు - ఒక్కటే మొత్తము అని
జ్ఞాపకముండఁదగును. నడుమనుండు తమసాసీరత వాక్యములు కలిపించు తృత

సీతా—అజ్ఞుడైత్రస్స ఏదేణ దుష్వారదారుణారంభేణ దుష్ఠ సంభోహేణ పరిష్కరిత నిలదుష్ఠం విల ఆలంపితం మే హిలలం. [అర్యపుత్రస్య ఏతేన దుష్వారదారుణారమ్భేణ దుఃఖసంక్షోభేణ పరిష్కరితనిజదుఃఖ మి వాక మ్పితం మే హృదయమ్.]

వాసస్తీ—(స్వగతం) కష్టమభ్యాపన్నో దేవః. తదాక్షిపామి తావత్. (ప్రకాశమ్) చిరపరిచితా నేతా జనస్థానభాగా నవలోకయతు దేవః.

రామః—ఏవ మస్తు (ఉత్థాయ పరిక్రामతి.)

సీతా—సందీక్షణా ఎవ్య దూహస్స పిలసహీ విణోదణోవా ఒత్తి మణ్ణేది. (సద్వివనా న్యేవ దుఃఖస్య ప్రియసఖి వినోదనోపాయ ఇతి మన్యతే.)

ధామమును తొలగించుకొనవలయును. అవి రామవాక్యములపై వ్యాఖ్యానాచకము లగును. తమసానీతలు రామవాసంతులకు అగపడరుగదా.

దుష్వారదారుణారమ్భేణ = అడంపరాని తీవ్రమైన పని - ఫలము - గలదైన, దుఃఖసంక్షోభేణ=కోకావేగముచేత, పరిష్కరిత నిజదుఃఖమ్ ఇవ=తన(=నా)దుఃఖ మెల్ల చక్కగా స్ఫురణకు - అనుభవమునకు - వచ్చినదానివలె. తన (=నా)దుఃఖ మెల్ల తన (=నా)కిపుడుక్రొత్తదై ఉచితము. ఆకమ్పితం మే హృదయమ్ = నా హృదయము వడవడ వణుకుచున్నది. ఇది ప్రియదుఃఖముచే నిజదుఃఖము పొంగి పార లుట! కష్టం అభ్యాపన్నః = కష్టమును పొందినాడు, కష్టముపాలైనాడు. అక్షి పామి = వేటువిడుమునకు మరల్చెను. ఏతా జనస్థానభాగా అవలోకయతుః ఈ జనస్థానముందలి భాగములను - ప్రదేశములను - చూచునుగాక. ఇష్టదే రాముడు అన్నాడు, 'సంస్తుత త త్త త్ప్రియవస్తు దర్శనా ద ద్యాయ మావేగః' - అని తన నోటితో. వాసంతి వానినే మరల వివరముగా చూపెద ననుచున్నది! దీనివలన కోకోద్దిపనమేగదా కలుగును. అయినను, కాదా, కావుననే, రామునికి వానిని చూడగోరిక, ఆదుఃఖము ఒకవేళ వినోదము పొందునేమో అని వాసంతికి భ్రాంతి. వనదేవత కావున వనభాగములను చక్కగా చూపుచున్నది. సందీప వాని ఏత=అది దుఃఖసందీపనములే - దుఃఖమును ఎక్కువచేయునవే అని వీరయో రలించుచున్నది. 'సంస్తుతప్రదేశ దర్శనాసహిష్ణోః, ఆని మాంతిలోను. వినను

వాస స్త్రీ—(సకరుణం) దేవ, దేవ,

శ్లో॥ అస్మిన్నేవ లతాగృహే త్వమభవ స్తస్మార్గదత్తేక్షణ,
సా హంపైః కృతకాతుకా చిర మభా గ్గోదావరీపైకతే;
అయాన్త్యా పరిదుర్మనాయిత మివ త్వాం వీక్ష్య బద్ధ స్తయా
కాతర్యా దరవిష్టకుట్కలనిభో ముగ్ధః ప్రణామాజ్ఞలిః. 30

అమవృరకును రామవాసంతీ సీతలకు దర్శనకుతూహలమును మనసున లేకపోదు. చూడను చూతురు, వారివారికి తగినట్లు ఏడువను ఏడ్చుదు. కావుననే వాసంతి వాక్యమునకు 'సకరుణమ్' అని అవతారిక. వారికన్నను ముందు వాసంతికి కన్నులలో అశ్రువులు పారలును.

శ్లో. 30. అస్మిక ఇతి - అస్మిక లతాగృహే ఏవ = ఈ తీరగయింటిలోనే, త్వమ్ = నీవు, తస్మార్గ దత్తేక్షణః = అమె రావలయు మార్గముననే చూపు నిల్విన వాడనై, అభవః = ఉంటివి. సా = ఆమె, (నానెచ్చెలి సీత), హంపైః = హంస లతో, కృతకాతుకా = చేడుకగొన్నదై, వానివిహారసాభాగ్యముం జూచుచు కాతుకముచే అపహృతయై, గోదావరీ పైకతే = గోదావరియందలి యిసుకదిన్నెపై, చిరం అభూత్ = చాలసేపు ఉండెను - తామసించెను. అయాన్త్యా = (మరలి) వచ్చు చున్నదై, పరిదుర్మనాయితం ఇత = మనసులో భేదపడుచున్నవానివలె (ఉన్న) త్వాం = నిన్ను, వీక్ష్య = చూచి, కాతర్యాత్ = (నీవు ఏమందువో అను) భయము వలన, అరవిష్టకుట్కలనిభః = తామర మొగ్గనుబోలిన, ముగ్ధః = అందమైన, ప్రణా మాంజలిః = నమస్కరించుటకైన చేమొడ్చు - దోసిలి, బద్ధః = కూర్చుంటెను.

ఇదిగో అతీతయిల్లు. మనువు ఒకనాఁడు నీవు ఇంద్ర సీతకై కనుపెట్టు కొనియుంటివి. ఆమెయు గోదావరికిపోయినట్టిది, అటు దిన్నెపై విహరించుచున్న హంసలను తమితో చూచుచుండి, ఇంచుక ఆలస్యముచేసినది. అంతట (వేగముగా) సీతదేవు మరలజొచ్చినది. నిన్ను అంతట చూచి నీవు మనసున వెతచెందుచున్నా వని కనిపట్టి, భయపడినది. అంతట తమ్మిమొగ్గవలె చేతులు అందముగా కలిపి సీత నమస్కరించినది, తమపదకొసము. ఇందు మిక్కిలి ఉద్దీపనము చెప్పబడి నది. శృంగారసందర్భమున నాయకునికి నాయికపై కోపమును, నాయిక దానిం దీర్చ నాయకునికి నమస్కరించుట జెప్పటయు మందము కాఁబోలు. మఱి ఇటు దుర్మనాయితర కోపము గాదు, వెత, ఉత్కంఠయే, అగును. సీతయు ముద్దుగా అందముగా చేతులు జోడించినది. ఈయలంతి యాలస్యపు విరహమును సైతము ఆ దినాల్లో ఆయన ఓర్వకాలకుండెను. అట్టిది ఆయనరాగము, స్నేహము. ప్రణామము

సీతా—దారుణాసి ^{హా} సహా వాసంతీ దారుణాసి, జా ఏదేహిం
హిలలమమ్మున్నాడిల సశ్వసంఘట్టజేహిం పుణో పుణో మాం మంద
భాఇణిం అజ్జఉత్తిం అ సన్తావేసి [దారుణాసి సఖి వాసన్తి దారుణాసి,
యా ఏతై వ్హృదయమగ్నోద్ధాటిత శల్యసంఘట్టనైః పునః పున ర్కాం
మద్దభాగిని మార్కపుత్రం చ సన్తాపయసి.]

రామః—చణ్డి జానకి! ఇత స్తతో దృశ్యసే; న చానుకమ్మసే!
శ్లో॥ హాహా! దేవి! స్ఫుటతి హృదయం, ధ్వంసతే దేహబద్ధః!

కూన్యం మన్యే జగ, దవిరతజ్వాల మస్త ర్జ్వలామి;

క్షమాపణమునకై. 'పరిశుర్యనాయకిమ్ = అత్యంత ఉత్కృష్టావలిత హృద
యం' - అని రామచంద్రునికి. అజ్జలిః=బాటనవ్రేలిని వంచి చూపుదువ్రేలి మొదట
గూర్చి వ్రేళ్ళన్నియు చక్కగా చాచి పట్టిన రెండు అజలచేతులును తగులునట్లు
పట్టినవి. అట్టిదే తమ్మి ముగ్ధం బోలును. బాటనవ్రేలిని వంచుట ఆకశ్యకము -
బట్టలసామ్యమునకు.

హృదయ మర్కగూఢ శల్లోద్ ఘట్టనైః=హృదయమందలి యాయువుపట్టున
లోతుగా చొచ్చియున్న ములికిని కదలఁద్రేకి (సుత్రైసోనుంబోరె) కొట్టుటలచేత
చిత్తమున లోపలమఱిగియున్న వీనిని స్ఫుటికి తెచ్చుట అట్లున్నది - అనుట.
సీతకును రామునికిని సమానముగా దుఃఖము పొరలివచ్చుచున్నది. సంతాపము
కలుగుచున్నది. (వాసంతికిని; కావున నే, సకరుణిమ్ అన్నాడు.)

చణ్డి - శావీర అక్కర కోపముగలదానా - ఇతః తతః=ఇటును అటును,
ఇంతట నంతట, దృశ్యసే - కనబడుచున్నావు. దృశ్యసే ఇవ - అన్ని పాఠము
పాఠువుగారు - అది 'న చానుకమ్మసే'తో వరుసను. జాలిగాననందున నే, ఛీరడింప
నందున నే - చండి అని భావించి బలిమూలకొనుట.

శ్లో. 32. హాహేతి - హాహా=హా! ఆయో! దేవి=నా దేవి, హృదయం =
శుండియ, స్ఫుటతి=పగులుచున్నది; దేహబద్ధః=శరీరపుకట్టు - అవయవములహార్యు-
చేతులు కాళ్ళు మొదలగువానియొక్క కట్టు, ధ్వంసతే=నాశనమై పోవుచున్నది,
సదలితోవుచున్నది. నాచేతులు కాళ్ళు దేహము మొదలగునవి ఒండొంటినిగూడి
ఒక్కటిగా కట్టుబడియుండక వేనికి అవి వీడి ఎల్లో పోవునట్లు ఉన్నవి. జగత్ =
జగమును, కూన్యం=కూన్యముగా - ఎవ్వరును ఏదియు లేని యెడలిగా, మన్యే =
తలఁచుచున్నాను. ఆవిరతజ్వాలమ్=ఎడతెగని జ్వాలలు గలయట్లుగా, అస్త్ర =

సీద స్నన్ధే తమసి విధురో మజ్జతీ వాస్త రాత్మా,
వివ్వజ్జోహ స్థగయతి; కథం మద్దభాగ్యః కరోమి! 32

(ఇతి మూర్ఛతి.)

సీతా—హద్ది హద్ది! పుణోవి మూఢో అజ్ఞఉత్తో. [హాథిక్!
హాథిక్! పున రపి మూఢ ఆర్యపుత్రః.]

వాస స్తీ—దేవ సమాశ్వసిహి సమాశ్వసిహి.

సీతా—హా! అజ్ఞఉత్త, మం మందభాగ్యణిం ఉద్ధిసితి సత్య
జీలలోల మంగళాధారస్స దే వారంవారం సంసగద జీవిద దారుణో
దనాపరిణామో! హా హదమ్మి. [హా! ఆర్యపుత్ర, మాం మద్దభాగిని
ముద్దిశ్య సకలజీవలోక మజ్జళాధారస్య తే వారం వారం సంశయిత
జీవితో దారుణో దశాపరిణామ ఇతి హా హతాస్మి!] (ఇతి మూర్ఛతి.)

లోపల, జ్వలామి=మందుచున్నాను. మంటలు గలిగియున్నాను. అస్తరాత్మా =
అంతరాత్మ, విధురః = వికలమై, వసముతప్తవదై, సీదకా = క్రుంగిపోవుచు, అన్ధే
తమసి=కాలు కటిక చీకటిలో, మజ్జతి ఇవ=మునుగుచున్నట్లున్నది, మూహః=
మూర్ఛ. వివ్వక్=అంతటను, స్థగయతి=కమ్మకొనుచున్నది మద్దభాగ్యః=(ఇట్లు)
అదృష్టహీనుడనైన నేను, కథం కరోమి? = ఎట్లు చేయుదును?

అయ్యయ్యా, ప్రాణేశ్వరీ, నాగుండియ పగిలిపోవుచున్నది! నాదేహమున
అన్ని బంధములును సుడలి నాశనమగుచున్నది! కుట్టును లోకము నాకు పాడు
పడినట్లు తోచుచున్నది! లోపల అంగక విగ్రహమున్న మంటలలో నేను కాళి
పోవుచున్నాను! నా యంతరాత్మ నావీరసమితప్పి నెమరలేక చీకటిలో క్రుంగి
మునిగిపోవుచున్నట్లు ఉన్నది! అంతటం గ్రమ్ముచు మూర్ఛ నన్ను వైకొను
చున్నదే! మందభాగ్యుడను అయ్యా, ఇప్పుడు నేనెట్లు చేయుదును!

ఇది తెలివినుండి మూర్ఛకు మాటు క్రమము! 'విమూఢః' - వివ్వజ్జోహా!
అన్నట్లు నేనుమూర్ఛిరో పడినాడు. మద్దభాగ్యాం మాం ఉద్దిశ్య=మందభాగ్య
నైన నన్నుగూర్చి - నాకోసము - నేను ఉన్న నది యెంత పోయిన నది యెంత!
రాముడు సకలజీవలోక మంగళమునకు ఆధారభూతుడు. అమంగళము అయి
నపై నిలిచియున్నది - అనుట. సంశయిత జీవిత దారుణః - ప్రాణ మున్నదా పోయి
నదా అను సందియము కలిగించునంత ఊద్రమైన. హా హతాస్మి=అయ్యా చెడితినే!

తమసా—వత్సే, సమాశ్వసిహి, సమాశ్వసిహి. పునస్త్వ
త్వాణిస్పర్శ ఏవ సజ్జీవనోపాయో రామభద్రస్య.

వాసస్తీ—కథ మ ద్యాపి నోచ్ఛ్వసితి! హాప్రియసఖి నీతే!
క్యాసి? సమ్భావ యాత్మనో జీవితేశ్వరమ్.

[నీతా ససంభ్రమ ముపసృత్య హృది లలాటే చ స్పృశతి.]

వాసస్తీ—దిప్త్యా ప్రత్యాపన్న చేతనో రామభద్రః!

రామః—

శ్లో॥ ఆలిమ్ప న్నమృతమయై రివ ప్రలేపై

రస్తర్వా బహిరపి వా శరీరధాతుః,

సంస్పర్శః పున రపి జీవయ న్నకన్యా

దానన్తా దపరవిధం తనోతి మోహమ్.

33

చచ్చితిశే' అని కాదు అర్థము. ఐనను తెనుంగునను ఆయర్థమున 'చచ్చితిశే' అనఁదగును. హాప్రియసఖి నీతే - అని వాసంతి సంబోధించుటయు రామునికిం బోలెనే తనకును ఉన్మాదపర్యంతమైన యప్పుటి దుఃఖమున సంభావనచే మనసు ననే కాక ఎదురను తోచునట్లు ఉండుటచేత. నీతా ససంభ్రమం ఉపసృత్య హృది లలాటే చ స్పృశతి=నీత వడివడిగా సమీపించి ఎదయందును నొసటును (రాముని) తాఁకును. ఈ స్పర్శమహిమంగూర్చి పూర్వము ౫-వ శ్లోక వ్యాఖ్యం జాడఁదగును.

శ్లో. 33. ఆలిమ్ప ఇతి - అస్తః కా బహిః అపి హ=లోపలను బయటనుం గూడ, శరీరధాతుః = జీవామందలి ధాతువులను - మాంసాస్త్రీమజా కుక మేదః శోణితకసం నేడింటిని, అనఁగా లోపలను బయటను శరీరమంతటిని, ఆమృత మయైః = అమృతముతో చేసినవైన, ప్రలేపైః = పూతలతో, ఆలిమ్ప ఇత = చిక్కగా అలందుచుంబోలెనున్న, సంస్పర్శః=తాఁకుడు, పునః అపి = మరలనుం గూడ, అకన్యాత్=ఉన్నటులుండి, తటాలున, జీవయత్=నాకు చేతనం గూర్చును, అనాత్=వారాంతరమువలన, అపరవిధం మోహమ్ = ఒందు తెలుగు మైకమును, తనోతి=కలిగించుచున్నది.

మరల తటాలున నాకు ఎందుండియో ఒక యరిదితాఁకుడు కలిగినది. దాన ఒడ లంతయు, లోపలను బయటను, తోలు వెండ్రుక పెత్తురు కండ మొదలగు అన్ని ధాతువులను, అమృతముతోడి మైపూత అలందినట్లు, జీలుమన్నవి. అపరి మితానందమువలన ఒందు తెలుగుమైకము పెరిగినుచున్నది.

(ఆనందనిమిగితాక్ష ఏవ) సఖి వాసన్తి, దిప్త్యా నర్థనే!

వాసన్తి—కథమివ!

రాముః—సఖి, కిమన్యత్? ప్రాప్తా పున రపి జానకీ.

వాసన్తి—అయి దేవ రామభద్ర! క్వసా!

రాముః—(స్వర్కసుఖ మభినీయ) పశ్య నన్వీయం పురత ఏవ.

వాసన్తి—అయి రామభద్ర! కిమితి మర్మచ్ఛేదదారుణై రేభిః ప్రలాపైః ప్రియసఖదుఃఖదగ్ధా మపి పున రాం మన్దభాగ్యాం దహసి!

సీతా—ఓసరిదు మిచ్చమ్మి. ఏసో పుణ చిరసత్త్వావ సామ్మసీ అళేణ అజ్జడి త్తఫంసేణ దీహదారుణం వి సందావం ఝుత్తి హవేణ వజ్జలేవోవణద్ధో విల సిజ్జన్త గేసహ వివల్లత్తో వేనది అవసో విల మే హత్తో. [అపసర్తు మిచ్చామి. ఏవ పునః చిర సద్భావ సౌమ్య శీత లేన ఆర్యపుత్త్రస్స శ్చేన దీర్ఘదారుణ మపి సన్తాపం ఝుత్తితి

కోకమార్క x మర్కమార్క - ఆన్యోన్యవిపరీతముల కార్త్యక్యము! స్వర్క మహిమం జెప్పిన ముందజ్ఞోకములను 1, 2 లను పరికింపఁదగును. మునుపు చెప్పినదానినే శేర్పుతో భంగ్యంతరముగా చెప్పినాఁడు. ఈకవికి ఇట్టియెడల, కుల్యసంవిధానములయందు చెప్పిన శ్లోకమునే మరల చెప్పట శైలి. ఏనను ఈ విషయము ఆయనకు ఎంత ప్రియమాయె ననఁగా, దాని! శేర్పుతో ఇట భంగ్యం తర మవలంబించి చెప్పి చూచుకొనునంత.

. ఆనంద నిమిగితాక్ష ఏవ=ఆనందముతో కన్నులు మూసికొన్నవాఁడుగానే, దిప్త్యా=సంతోషము! సంతోషము! అనుట. తరనే=తరలిచున్నావు, నీయద్వైతము దొడ్డది - అనుట. ప్రాప్తా పునః అపి జానకీ=జానకి మరల దొరకినది. రాముఁడు నిజముగానే చలువ యనుభవముచే కన్నులు తెఱవక చెప్పుచున్నాఁడు. కన్నులు తెఱచి చూచుచున్న వాసుంధికీ సీత, తాఁకుచున్నట్టిది, యగపదనందున ఇది రాముని శోకోన్మాదంపుఁజ్రేలుట యని తోచి, ఆ రాముని దుఃఖాతిరేకమునకై తాను మఱింత దుఃఖముపాలగును. అట్లే చెప్పను - కిమితి మర్మచ్ఛేదదారుణైః ఇత్యాది. ప్రియసఖీ దుఃఖ దగ్ధాం అపి=ప్రియసఖికైన దుఃఖముతో మాడిపోయిన దానినైనను, పునః దహసి=మరల ఇంకను - మార్చెదవు. అపసర్తుం ఇచ్చామి = నేను అవలికి ఆరుగఁగోరెదను - అనఁగా సీత చేతిని రామునిహృదయమున ఉంచియే యున్నది - ఇంకను చక్కఁగా రాముఁడు కన్నులు తెఱవనందున - స్వర్కకార్యము తూర్తిగా అయిదని సీతకు తోఁపనందున. ఇప్పుడు ఈ రాము వాసుంధికీపరిమల,

హారతా వజ్రలేపోపనిబద్ధ ఇవ స్విద్యో నిఃసహ విపర్యస్తో వేపతే
అవశ ఇవ మే హస్తః.]

రామః—సఖి, కుతః ప్రలాపాః!

శ్లో॥ గృహీతో యః పూర్వం పరిణయవిధౌ కబ్జిణధర

శ్చిరం స్వేచ్ఛాస్పర్శై రమృతశిశిరై ర్యః పరిచితః

సీతా—అజ్ఞఉత్త, సో ఎవ్వ దాణిం సితుమం. [ఆర్యపుత్ర, స
ఏ వేదానీ మసి త్వం.]

రామః—

స ఏ వాయం తస్య స్తుహినకరకౌపమ్యసుభగో

మయా లబ్ధః పాణి ర్గలితలవలీకస్తశనిభః.

3౪

(గృహీతి)

చేత సందేహము తీరినందున తాను చేయి లీసికొని అవతలికి పోగోరుచున్నది. వివసు రాముని దేహస్పర్శ చాల చల్లనై 'జిల్లు' మని సీతకును అనందము కలిగించినది. దానఁ బొడమిన పా త్విశోదయమువలన బొడ్డ స్వేదములచేత కీరడలినట్లు రామ దేహమునకు గట్టిగా అంటుకొనిపోయినట్లు తివియరాక తడవబడుచు వసుమదప్పి వణఁకఁజూచినది. చిరసద్భావసౌమ్యశీతలేన=చిరకాల మలవడియున్న (సద్భావ=) నమృతమునంజేసి సౌమ్యమును శీతలమును వివ, 'వజ్రలేప' - రాతిని రాత్రితో తడికింపఁజాలిన జిగురుగల యొక బంక. దానితో తడికించినదానివలె - అంత గట్టిగా అదుకుకొని పోయినదనట. ఇట్లుగునని తాను ముందుగా ఊహింపలేదు, అనుకొనలేదు. ఉల్లపతా = అపలాపించుచున్నదై - పోగోటుచున్నదై, నిఃసహ= బలమెడలి పీపనిదై, - (కీరడలినట్లులై,) విపర్యస్తా=తడవబడుచున్నదై, 'వేపతే' - వణఁకుచున్నది. ఇట్టిభావముల మునుపు ఏ కథలూ ప్రాసినారు! అశ్రూర్వరమ జేయుము. అంకారంభమునందలి తొలిపూర్వలో సీతకు ఇట్లు కాలేదు. 'సహ ధ్వసం...అపసృత్య' - తాఁకియు తాఁకకయే అపుడు భయం అపసరిగినది. వీరః ప్రలాపాః=ప్రలాపములేలే? అనఁగా అట్లునెడలే? పలవరింపరా? (=ప్రలాపములా) ఇవి?

శ్లో. 3౪. గృహీతఇతి. పూర్వం = మునుపు, పరిణయవిధౌ = వివాహకర్మ యందు, కబ్జిణధరః=కంకణము ధరించినదై, యః=ఏది, గృహీతః = పట్టుకొనం జడివడో, (తరువాత) చిరం = చాలకాలము. అమృతశిశిరైః = అమృతమువలె చల్ల నైన, స్వేచ్ఛాస్పర్శైః=ఇచ్చు మెయి - మోటిమోటికిని వివ - అనురాగమువలని స్పర్శ లచే, యః=ఏది, పరిచితః = అనుభవముచే ఎఱుకవడియున్నదో, స ఏవ అయిం=

సీతా—హద్దీ! హద్దీ! అజ్ఞాత ఫల మోహిదావ పమాదో
ఖు మే సంవృత్తీ! [హాధిక్! హాధిక్! ఆర్యపుత్రస్వర్ణమోహితాయాః
ప్రమాదః ఖలు మే సంవృత్తీ!]

రాముః—సఖి వాసస్త్రి, ఆనందనిమిలితేంద్రియః సాధ్యసేన
పరవా నస్మి, తత్త్వం తావ దేనాం ధారయ.

(సీతా ససంభ్రమం హస్త మాఢీ స్వాపసర్పతి.)

అదియే ఇదిగో ఇది, అలిత అలలికస్థల నిభః = కోమలమైన పెన్నెలతీగ మొలకం
బోనిది, కుహిన కర కాపమ్య సుభగః = మంచుతోడియు వడగల్లుతోడియు
పాటువచే పాటగాదుచున్నదై, తస్యాః పాణిః = ఆమెచేయి, మయా లబ్ధః = నాకు
దొరకినదికద!

మునుపు మాపెండిలో కంకణము కట్టుకొనియుండఁగా నేను పట్టుకొని
నది, తరువాత చిరకాలము, పెక్కెండ్లు, ఇష్టమైనపు డెల్ల తాఁకుచుండిన
అమృత కిరంపు తాఁకుదులచే, నాకు లెస్సగా పరిచితమైనది, ఆమెచేయియే
ఇదిగో పెన్నెలతీగ మొలకంబోలినదై మంచుగడ్డవలెను వడగల్లువలెను జిల్లుమని
సుభ గాప్యాయముగా నుండునది, నాకు దొరకినది, చూడు.

ఆర్యపుత్ర, స ఏవ ఇదాసి మహి త్వం - అతఁడతే ఇపుడు నీవు - అని నీత
రాముని శ్లోక పుమాటల నడుచునే అనును. ఈ సమయమున ప్రకృతివివాసాదియెల్ల
మునుచున్న ఆ సయాగమ ముఖానుభవము గలిగినది. దాన ఈమాటలు పెట్టుకొని
వచ్చినవి. పుర్వముఖముచేత అనవాలు పట్టినాడు. ఇతి గృహాంతి - అని పట్టు
కొనును. నీతచేయి రామునిచేతికి చిక్కినది. ప్రమాదః ఖలు - ఏములుపాటున పొర
పాటు, అపదగదా - ఇట్లగునని నీత తలంపలేదు. ఆనందనిమిలితేంద్రియః = అనంద
ముచే జడమై చేష్టలు దక్కిన యింద్రియములుగలవాడను - సాధ్యసేన = భయ
ముచే - నీత పట్టు తప్పించుకొని పోవునేమో అని, పరవా అస్మి - నేను నానగు
ముఖ జేతు. త్వం తావత్ ధారయ - ఇంకను రాముఁడు కన్నులు మూసికొనియే
ఁజూస్తాఁడు. చేత నీతచేయి పట్టువడి ఆమె తనప్రక్కన తనకు చిక్కియున్నట్లు
నిశ్చయించుకొన్నాడు. పట్టు దూసిపోవునట్లు లున్నది అని, అట్లు పోవీకండ
నీతచేతిని వాసంతిచేత పెట్టబోయినాడు. ఆసందున నీత చేతిని లొంగికొని అపప
ధిల్లనని. అంతట రాముఁడు అయ్యో ఏములుపాటున పొరపాటు కలిగినదే
అన్నాడు. కన్నులు తెలుచుకొని చూచుచున్న వాసంతికి నీప యగపడనందు

వాసస్త్రీ—కప్ట! మున్నాద ఏవ!

రామః—హా! ధిక్ప్రమాదః!

శ్లో॥ కరపల్లవ స్స తస్యా స్పృహ నైవ జడా జ్ఞడః పరిభ్రష్టః,

పరికమ్పితః ప్రకమ్పి కరా న్మమ స్విద్యతః స్విద్యత్. 3౫

పల్ల ఆమె ఈ రామభాషిత మెల్ల ఉన్నతప్రలాపముగాఁ గొని, ఇట్లు పిచ్చి వాఁడైనారే ఎట్లబ్బా అని అతిదుఃఖమును, దిగులును పొందును. ఇందువలన వెండియు దుఃఖసంపేదనము! ప్రమాదః=విమఱుపాటున పొరపాటు.

శ్లో. 3౫. కరపల్లవ ఇతి. తస్యా=ఆమెయొక్క. కరపల్లవః=చివురుంబోని చేయి, ప్రకమ్పి=వడఁకుచున్నదియు, స్విద్యత్=చెమర్చుచున్నదియు, జడః=మ్రాన్నదినదియునై, (అట్లే,) పరికమ్పితః=వడఁకుగొన్నదియు, స్విద్యతః=చెమర్చుచున్నదియు, జడాత్=జడనుగొన్నదియు నగు. మమ కరాత్=నా చేతి నుండి, సహసా ఇవ=తటాలునంబోలె, పరిభ్రష్టః=జాతిపోయినది.

అన్యోన్యస్పర్శచేత నీతచేతికిని రామునిచేతికిని తుల్యవస్థ కలిగినది. వడఁకుచు చెమర్చుచు మ్రాన్నదిన నాచేతినుండి వడఁకుచు చెమర్చుచు మ్రాన్నదిన యామెచేయిచివురు జాతిపోయినది.

కంపము స్వేదము జడత - ఇది సాత్త్వికభావములు - నీతారామలకు ఉభయలకు సమానముగా ఒండొరులస్పర్శచే కలిగినవి. అసామ్యముం జెప్పటకు 'జడాజ్ఞడః' 'పరికమ్పితః' 'ప్రకమ్పి' మొదలగు క్రమరచన మిగుల సదృశము, సుభగము. ఇది వాగ్మీకి శిష్యుడైన కాలిదాసునకు తాను శిష్యుడై ఆమకరించుట. చూ. మేఘ. —

II - 41. అక్తే నాథం ప్రతమ తమనా గాథతప్తేన తప్తం

సానీతాక్రద్రుత మవిరతోత్కణ ముత్కణితేన.

ఉష్ణోచ్ఛ్వాసం సమధికతతోచ్ఛ్వాసినా దూరవక్త్రీ

విక్రమైః పైర్వికలి విధినా మైతా దుదమార్గః.

ఒక్కడ 'ప్రతమ తమనా' అని ద్విరీయయైన 'తమ'తో 'ప్ర' చేర్చియు. ఒక్కడ 'గాథతప్తేన తప్తం' అని తృతీయయైన 'తప్తేన'తో 'గాథ' చేర్చియు చెప్పటచేత ఆవస్థలోని యొక్కవ తక్కువలు గావు, సామ్యమే విరక్షితము అని మూచింపఁబడినది. ప్రకృతశ్లోకమునన్నవో 'పరికమ్పితః' 'ప్రకమ్పి' అని ఉపసర్గ యిడినవోట రెంటు సమానముగా నిడి పాటుర లెస్సగా నిర్వహింపఁ బడినది.

సీతా—(స్వగతం) అమ్మహే! అవశేష ఏదేన అత్తాణిఎణ
లజ్జావిదమ్మి భావదీప తమసాపి. కింతి కిల ఏనా మణిస్సది ఏనా
పరిచ్ఛాపి ఏసోల హిలలసజ్జోత్తి. [అహో అవశేస ఏతేన ఆత్మనా
లజ్జాపితాస్మి భగవత్యా తమసయా. కిమితి కిల ఏమా మంస్యతే. ఏష
పరిత్యాగః ఏష హృదయాసజ్గ ఇతి.]

రామః—(సర్వతోఽవలోక్య)హా! కథం! నాక్త్యేన! న
న్యకరుణే వై దేహి!

సీతా—సచ్చం ఆకరుణమ్మి. జా ఎవ్వంవిహం తుమం పేక్ఖంతీ
ణం ధరామి ఎవ్వ జీవదం! [సత్య మకరుణాస్మి, యా ఏవంవిధం
త్వాం పశ్యంతీ నను ధరా మ్యేన జీవితమ్!]

రామః—క్వాసి దేవి! ప్రసీద, న మా మేవంవిధం పరిత్యజ్య
గన్తు మర్హసి.

సీతా—అజ్ఞఉత్త, వివరీదం విల ఏదమ్. [ఆర్యపుత్ర, విపరీత
మివ ఏతత్.]

మొచ్చినాడు. అది తనచిత్తమున నాటుకొనిపోయినదని మునుపు మాలతిలోను
సమసంవిధానమునఁ దానినే కూర్చినాడు. (III - 7)

‘ప్రథమ ప్రియావచన సంక్రమ మ్మగిత్

పులకేన సంప్రతి మయా విడమ్మ్యతే

ఘనరాజి మాతనపయః సముక్షణ

క్షణ బన్ధ కట్కల కదమ్మ దమ్మరః.

మఱియు - (VII - 1).

‘వయం తథా నామ య దాత్ కిం వదా మ్యయం చ కస్మా ద్వికలః కథాన్తరే!

కదమ్మగోరాకృతి మాక్రతః కథం విభుదముగః కులకన్యకాజనః!’

అవశేస ఏతేన ఆత్మనా=అవశేసైన - ఈనాచేత - ఇదిగో నేను నాకు వసు
కానిదాన నైపోయి, లజ్జాపితా ఆస్తి=లజ్జించునట్లు చేయఁబడితిని - లజ్జిత నైతిని.
ఏష పరిత్యాగ (ఇది) ఏష హృదయాసంగ ఇతి - ఈ పరిత్యాగ మేమి, ఈమనసు
తగులుకొను మేమి. (అనురాగాభినివేశ మేమి) అని - పరిత్యాగముచే కొపరుఁడు
నిర్వేదములు కదా కలుగఁజలయును. తఱిమినాయనమీఁద ఈకూరిమి ఏమి అని
తనస హేళనము చేయు నని ఎచ్చరిక వహించినది కారు అంతటిది సీత
యాకూరిమి! ప్రసీద = అనుగ్రహించుము - నామీఁద కొపము మానుము. విపరీతమ్
ఇవ ఏతత్ = ఇది విపరీతముగా నున్నది. విడిచిపెట్టినవాఁడు నిజముగా ఆయన

వాసంతీ—దేవ ప్రసీద, ప్రసీద; స్వేనైవ లోకోత్తరేణ దైర్యేణ సంస్తంభ యాతిభూమి గత విప్రలమ్భ మాత్మానం. కుతోఽత్ర మే ప్రియగణి!

రామః—వ్యక్తం నాస్త్యేన. కథ మన్యథా వాస స్త్యపి తాం న పశ్యేత్? అపి ఖలు స్వప్న ఏషః! న చాస్మి సుప్తః. అథవా కుతో రామస్య నిద్రా! సర్వ భాషి న వ వైష భగవా ననేక వార పరికల్ప నానిర్మితో విప్రలమ్భః పునః పున రనుబధ్నాతి మాం.

సీతా—మమ ఎవ్వ దారుణాఽవి విప్పశర్థో అజ్ఞఉత్తో. [మయా ఏవ దారుణయా విప్రలబ్ధ ఆర్యపుత్రః.]

వాసంతీ—దేవ, పశ్య పశ్య.

శ్లో॥ పౌలస్త్యస్య జటాయుషా విఘటితః కార్ణాయసోఽయం రథ,

స్తే చైతే పురతః పిశాచవదనాః కజ్జ్వల శేషాః ఖరాః,

నన్న విడిచిపెట్టకే అనుచున్నాడు! అతిభూమిగతవిప్రలంభం = మేరమిడిపోయిన విప్రలంభము గలవానిది - విప్రలంభః = విరహము - ఉన్మాదము కలిగింతునంతటిది, దైర్యేణ = లేకుండా, అది మనోవికారములను నిలువరించుకొనుకత్తి. సంస్తమ్భాయ = నిలువరించుకొనుము. తువిరహమునకే నిర్దేశము - 'ఏకో రసః కరుణ ఏవ' (III - ౪౦). వ్యక్తమ్ = నిజముగానే. అపి ఖలు స్వప్న ఏషః = ఇదేమి కలయా? ఇది - అనగా సీత తాతలది, చలువలు గొలుపుట, చేతికి చిక్కుట, దూసికొనిపోవుట - మొదలగున దంతయు. భగవాన్ విప్రలమ్భః = అపరిమేయ తుహినుగలది, చిత్తీధ్రమ. అనేక వార = పలుమారులు. అంకారంభమున పంచకటిం బాడఁగానే మూర్ఛిల్లికపుడు ఒక తూరియైనదికదా. కాదా - 'విరింతర' - భారన సీతను సదా కల్పించియెడుట ఇంతట అంతట నిలుపుచునే యున్నదికదా, అచిత్తీధ్రమ అనుట. మయా ఏవ దారుణయా విప్రలబ్ధః = 'నేనే' త్రూయకాలను కంచించితిని అనుట. వాసంతి కాశ్యకుందలి 'విప్రలంభ' మును గ్రహించి ఆమాటతోడనే ఇంచుక అర్థభేదముతో సీత జవాబు కలుపచున్నది - 'కంచించితివి' అని.

శ్లో. 32. పౌలస్త్యస్య - ఇతి - అయం - ఇదిగో ఇది, జటాయుషా = జటాయువుచేత, విఘటితః = విఘటఁగొట్టఁబడిన. పౌలస్త్యస్య = రావణునియొక్క, కార్ణాయసః = ఉక్కుతో చేయఁబడిన, రథః = రథము! ఏతే = ఇవిగో, పురతః =

ఖడ్గచ్చిన్నజటాయుపక్షతి రిత స్సీతాం జ్వలన్తీం వహా,

న్నస్తర్వాన్యవవిద్యుదమ్బుద ఇవ ద్యామభ్యుదఘాదరిః. 32

ఎదుట; తస్య=వానియొక్క, తస్యైశే - పా. పితాచవదనాః=పితాచముల మొగముల వంటి మొగములుగల, కక్టాగ్రశేషాః=ఎముకలుమాత్రమే మిగిలిన. ఖరాః=గాడి దెలు! ఇతః=ఇదిగో ఇటునుండి, అరిః=శత్రువు - రావణుడు ఖడ్గచ్చిన్న జటాయు పక్షతిః=కత్తితో నలుకబడినజటాయువు తెక్కల మొదట్లు కలవాడై - తెక్కల మొదలంట నడికితనినవాడై అనుట, జ్వలన్తీం=(కోపముతో) మండుచు ప్రళాశించు చున్నట్టి, సీతాం=సీతను, వహా=ఎత్తికొన్నవాడై, అంతర్వాన్యవ విద్యుత్ = లోపల తళుక్కుమని తళతళలాడు మెలుపుతీరగల, అమ్బుద ఇవ=మేఘమువలె, ద్యాం= (మింటింగూర్చి=) మింటికి, అభ్యుదఘాత = ఎగిరినాడు, ఎగిరిపోయినాడు!

ఇదిగో రావణుని యుక్కులేరు; జటాయువు విలుగఁగొట్టినది! ఇవిగో ఎదుట, దానికి కట్టిన గాడిదెలు; వాని మొగాలు పితాచపు మొగములవలె నున్నవి! వట్టి ఎముకలుమాత్రమే మిగిలియున్నట్టివి! పిడుగుగో శత్రువు రావణుడు, జటాయువు తెక్కలు మొదలంట నడికి, సీతను కోపముతో మండుచు ధగధగనున్న దానిని ఎత్తుకొని మింట ఎగిరిపోవుచున్నాడు, లోపల తళతళలాడుచున్న మెలుముగోడి మేఘమాయన్నట్లు!

వాల్మీకి ఇట రావణునికి చెప్పిన లేరు ఇదిగో - రామా - అరణ్య. 3౫ - ౬.

'కాఞ్చనం రథ మాస్థాయ కామగం రత్నభూషితమ్

పితాచవదనై ర్యుక్తం ఖరైః కాఞ్చన భూషణైః!

వేణుభావమును లేపుటకైనను - ఇదియు ఉన్మాదకమే. 'అయం...రథః' అనియు, 'ఏతే పురతః' అనియు. 'ఇతః అరిః' అనియు ఎదురుగాడగల ఉన్నట్లు చూపుచుం జెప్పట బలవదాక్షరణము. 'అంతర్వాన్యవ విద్యుత్ అమ్బుద ఇవ' - అనుట 'నీలమేఘాశ్రితా విద్యుత్ స్ఫురన్తీ ప్రతిభాతియా, స్ఫురన్తీ రావణస్యాశ్లేతైదేవీన తపస్విని.' - రామా. కిష్కిం. ౨౨ - 12. అను మొదలగు వాల్మీకివాక్యలను, 'నవజలధరః సన్నతోఽయం, స దృష్ట నిశాచరః..... కనకనికచన్ద్రిగా విద్యుత్ ప్రియా మమ సోర్యశీ.'.....'మయా జాతం మృగ లోచనాం నిశాచరః కోపి హరతియా వస్తు నవతటి చ్ఛాన్యగాలో ధారాధరో వర్షతి' - విక్రమా - IV. అను కాలిదాసువాక్యలను పూజ. లేరు జటాయు దెబ్బలకు భగ్నముకాఁగా, దానిని అటనే విడిచి, ఊరక అకాశయానమున

సీతా—(సభయమ్) అజ్ఞాత, తాదో వావాదీఅది, అహం ఓహరిజ్ఞామి, పరిత్రాహి పరిత్రాహి. [అర్యపుత్ర తాతో వ్యాపాద్యతే, అహ మపహి]యే, పరిత్రాయస్య పరిత్రాయస్య.

రామః—(సవేగ ముత్థాయ) ఆ! పాప! తాతప్రాణసీతాప హరి! క్వ యాసి?

వాసస్తీ—అయి దేవ, రాక్షసకులప్రళయధూమకేతో, కిమ ద్యాపి తే మన్యవిషయః?

సీతా—అప్హో ఉమ్మత్తి అమ్మి సంవుతా. [అహో ఉన్మత్తాస్మి సంవుతా.]

రామః—అన్వర్థ ఏ వాయ మధునా ప్రలాపో వర్తతే. అన్వ ఏ వాయ మధునా విపర్యయో వర్తతే.

లంకకు చేరిన అనుట. విశ్వకే - అని కలుపదము, అందుదమునకు విశేషణము. అంత దుఃఖమున మునింగియున్న రామునికి చిత్తవిక్షేపము కలిగించి ప్రకృతిం బొందించుట కోపము కలిగించుట ఉపాయమని, కాళిదాసు కాకుంఠలమున విరహానుశయ దుఃఖముపాలై వికృతి చెందియున్న దుష్టుండుని! మాతలిచే మాధ వ్యునికి గొంతు పిసికించి వానిని అణపించి ఏడ్పించి, దాని కోపముగొల్పి ప్రకృతిం గూర్చిన ఉపాయముచే, ఎఱింగినాడు కాబోలు. మాతలి - కిన్నిమిత్తా దపి మనః సస్తాపా దాయుష్మక మయా విక్లబో దృష్టః. పశ్చాత్కోపయితుం తథా కృత వా నస్మి. కుతః.

‘జ్వలతి చలితేన్ధ్ర నోఽగ్ని, ర్విప్రకృతః పన్నగః ఫణాం కరుతే

ప్రాయః స్వం మహిమానం క్షోభా త్పులిపద్యతే హి జనః.’

కావ్యం. VI - 80.

రాక్షసకులప్రళయ ధూమకేతో = రాక్షసులవంశములకు ప్రలయాగ్నియైన వాఁడా - ప్రలయాగ్ని సర్వమును కాల్చివేయునట్లు ఎల్ల రాక్షసులవంశములను నాశనము చేసినవాఁడా యనుట. అద్యాపి తే మన్యవిషయః = ఇప్పుడును నీ కోప మునకు విషయము కలదా? - కాకున్నచే ప్రశ్న. ఇంకను ఉన్నారా రాక్షసులు అని. ‘తేడు’ అన్నమాట. ‘ఉన్మత్తాస్మి సంవుతా’ అనుటయు ‘అన్వర్థ ఏ వాయ మధునా ప్రలాపో వర్తతే’ అనుటయు కుల్యాగ్రకములు. సీత కణ్ణిదానికలె మాట లాడినది ‘తాతో వ్యాపాద్యతే’ మొదలగునవి. రాముఁడు పలవరించినాడు. ‘ఆ! పాప’ ఇత్యాది. ఇపువురియనయ్య ఇపుడు కుల్యముగా నున్నది అన్నమాట. తన మాట ఎట్లు పలకరింకయో చెప్పుచున్నాఁడు. విపర్యయః=విపర్యాసః - దశమార్పు.

శ్లో॥ ఉపాయానాం భావా దవిరతివినోదవ్యతికరై
 ర్విమర్శై ర్వీరాణాం జగతి జనితాత్మద్భుతరసః,
 వియోగో ముగ్ధాత్మ్యా స్స ఖలు రిపు ఘాతావధి రభూ.
 త్కథ స్తూష్ణీం సహ్యా నిరవధి రయం త్వప్రతివిధః? 3౮

శ్లో. 3౮. ఉపాయానాం ఇతి - ముగ్ధాత్మ్యః = అందమైన కన్నులుగలవైన
 సీతయొక్క, స ఖలు విరహః = ఆవిరహము అన్ననో, ఉపాయానాం భావాత్ =
 ఉపాయముల కలిమివలన, ఆవిరత వినోద వ్యతికరః = ఎడతెగని వినోదముల
 సంబంధము కలిగియుండినదియు, వీరాణాం విమర్శైః = వీరులయొక్క - ఆనందగా వారి
 తోడి - యుద్ధములచేత, జగతి = లోకమున, జనితాత్మద్భుతరసః = కలిగింపబడిన
 మిక్కిలి యాశ్చర్యమువలన రుచి (=ప్రీతి) కలదియైనది - కాదా - ఉత్కటమైన
 యద్భుతరసముగలదియు, రిపుఘాతావధిః = శత్రువులం జంపుట హద్దుగాగలది -
 అంతట తీయనది - ఆధూత్ = ఆయెను. అయం తు (వియోగః) = ఈవియోగ మన్ననో
 అప్రతివిధః = ఎట్టి ప్రతీకారమును లేనిదియు, నిరవధిః = కద - హద్దు - లేనిదియు,
 తూష్ణీం = చూన మవలంబించి వానిచ్చి యేడువనుంగూడ ఏడువరానిది, కథం =
 ఎట్లు, సహ్యాః = ఓర్వడగిన దగును?

సీతను పెదకించి కనిపట్టి శత్రువులం జంపుటకైన నానోపాయములు తీసింది
 నెఱవలయుటచేత, చిత్తము వానిమీఁద నిడుటచేత, ఆవిరహమునకు ఎప్పుడును
 వినోద ముండినది. వారి, ఇంద్రజిత్తుంధకర్ రావణాదులు, దేవతలకును అఱపని
 వారు. వారితో జగముల కెల్ల ఆశ్చర్యము కలిగించిన యుద్ధములు చేయవలసి
 వచ్చినది. అదియు విరహమునకు వినోదమే ఆయెను. అంతట శత్రువులం జంపఁగా,
 దాని హద్దు కడచినది. పునఃసంయోగమున వియోగము తీటిపోయినది. ఈవియోగ
 మన్ననో ఏప్రతీకారమును లేనిది, ఏహద్దును లేనిది, ఏడువనుంగూడ లేక ఏమియు
 చెప్పక ఏమియు చేయక ఉండవలసినదే, ఎట్లు ఓర్చుకొందును?

‘ఉపాయానాం’ - సుగ్రీవసఖ్యము, శాసరప్రేషణము, సేతుబంధనము మొద
 లగునవి. వీరాణాం - వారి, రావణుని తనచంక నిటికించుకొని ఏడువముద్రములు
 త్రిప్పినవాఁడు. ఇంద్రజిత్తు ఇంద్రజిత్తు. రావణుఁడు బ్రహ్మరావణుఁడు -
 ఒక్కరావణుననే తూర్పుట మొదలగు వారితోడి యుద్ధములు వాని ప్రకార
 ములు లోకమున మిక్కిలి ఆశ్చర్యమును కలిగించినవి. ‘తూష్ణీం’ తీరక, నోరు
 తూసికొని. తేయ కదల్చక, ఏడువనేని ఏడువక. తానే అన్నాఁడు కాదా - న్నయం
 కృత్యా త్యాగం విపలవినో దోఽప్యనులభః’ అని. గొప్ప వీరవిజృంభణము
 లను విన్నను, కాంచినను అద్భుతము తోఁచును. ‘సహ్యా భవతి శృంగారాత్

నీతా—నిరవధి రితి హా హతాస్మి మస్తభాగినీ! (ఇతి రోదితి)
[నిరవధి రితి హా హతాస్మి మస్తభాగినీ]

రామః—హా కష్టమ్!

శ్లో! వ్యర్థం యత్ర కపీంద్రస్థా మపి మే, వీర్యం హరీణాం వృథా,
ప్రజ్ఞా జాన్మవతోఽపి, యత్ర న గతిః పుత్రస్య వాయో రపి,
మార్గం యత్ర న విశ్వకర్మతనయః కర్తుం నశోఽపి క్షమ,
స్వామిత్రే రపి పత్రిణా మవిషయే తత్ర ప్రియే, శ్వాసి మే ౩౯

కరుణా! రాద్రకర్మణః, అన్యుతశ్చ తథా వీరా ద్విధత్వాచ్చ భయానకః - అని
అచార్యులు. పూర్వరామచరితముంగూర్చి మహావీరచరితముని శేరిది నాటకము
రచించి భవభూతి అందలి తన పక్షపాతమునకు కారణము చెప్పినాడు...

‘తే నేద మద్భుత జగత్ప్రియమన్యమూల

మస్తాకవీర మురుసాహస మశ్చుతం చ,

వీరాద్భుతప్రియతయా రఘునందనస్య

ధర్మమహా దమయితు శ్చరితం నిబదమ్.’ అని.

‘నిరవధిః ఇతి’ - నీరతి ఈవియోగమందును రామునియందు వీడని యను
రాము. ఇప్పుడు ఈదర్శనశ్రవణములచేత అది మఱియు ఉత్కటమైనది. పునః
సంయోగము ఎన్నఁ దెలు కలుగునా అను ఆసయము కలిగియున్న జాడ తోఁచును.
ఈవివాసమునకు రామచిత్తమున అవధియుండునోమో, తన కెఱుంగరాక, అను
ప్రత్యాకాయము కలిగియుండును. మఱి యిప్పుడు అయినయే ‘నిరవధి’ అని యనఁగా
ఇఁకనెట్లు అన్న నిరాశచే దుఃఖము పొరలి వచ్చినది నీరతి. కావున ‘రోదితి’ -
వీడును. ‘నిరవధి’ అని రామునికిని వీడును. ఇదె ఆయేడ్చు, ‘నిరవధి’ - అందు
వలననే ఆయితిలోకప్రభావు లెల్లరు పనివడి ‘సావధి’ చేసినారు. దాననే కరుణ
విప్రలంఘనమనది.

శ్లో. ౩౯. వ్యర్థమితి - యత్ర = ఎచట. కపీంద్రస్థాం అపి = వానరరాజును
మౌగివుని చెల్మియు, వ్యర్థం = పనికిరాదో; (యత్ర = ఎచట,) హరీణాం=(మౌగి
పాజుచుదంగదాదులను) శోఽతులయొక్క, వీర్యం=(ఎదిరిని ఆడంచు) శక్తి, వృథా=
పనికిరాదో; (యత్ర = ఎచట,) జాన్మవతః = జాంబవంతునియొక్క, ప్రజ్ఞా=
మతియు, మదియు, (వృథా=పనికిరాదో;) యత్ర=ఎందు, వాయోః పుత్రస్య
అపి=వాయువు పుత్రుడైన హనుమంతునికి సయితము, న గతిః=గమనము లేదో,
యత్ర=ఎచట, విశ్వకర్మతనయః = విశ్వకర్మకు శోడుకైన, నః అపి = నలుఁడు

సీతా—బహుమన్తా విదమ్మిపువ్వవిరహం. [బహుమానితాస్మి పూర్వవిరహమ్.]

సయితము. మార్గం కర్తం=దారి - సముద్ర సేతువుంబోనిది - చేయుటకు, న త్కముః=శక్తుడుకాఁడో, సామిత్రేః=అత్కలునియొక్క, పత్రిణాం అపి=బాణములకును, అవిషయే=గుఱికి అందనిదైన, తత్రక్య=అట్టి యేవోట, అపి=ఉన్నావో గదా, తే ప్రియే=నాప్రియసీ!

ప్రియా, నీవు నన్ను చాసి ఎం దున్నావోగదా! ఇప్పుడు అందు నిన్నుం గనను నన్నుం జేర్చును సుగ్రీవుసఖ్యముగాని, కోఁతులశక్తికాని, జాంబవంతుని బుద్ధికాని, హనుమంతుని గమనముగాని, సాక్షాద్విశ్వకర్మ కొమారుడగు నలుఁ డును చేయఁగలదారిగాని, అత్కలుని బాణములుగాని పనికిరావుగదా!

కపీంద్ర) - నేల యానినట్లు కోటకొలఁదికోఁతులను రామకార్యమునకయి కూర్చి, వారిచేత ఆశ్వేషణము, సేతువు, యుద్ధము మొదలైనవన్నియు చేయించినవాఁడు - అట్టిది ఆసఖ్యము. వీర్యం - హనుమంతుఁడు సముద్రమును దాటి సీతం గాంచి రాక్షసవీరులం జంపి లంకం గాల్చి వచ్చినట్టిది; యుద్ధాన సుగ్రీవహనును దంగడ నీలనలాదు అందఱు లెక్కట మిక్కిలియైన రాక్షసయోధులం జంపినట్టిది. 'ప్రజా జాన్యురతః' - సముద్రమును దాటుటెట్లు అని వానరులు సీతను వెదకుచున్నవారు, కింక ర్తవ్యతామూఢు లైనపుడు హనుమంతుఁడు అందులకు తగిన వాఁడు అని బోధించి ఆతనిచే సముద్రలంఘనము చేయించినదియు. ఇంద్రదత్త) యుక్త బ్రహ్మస్త్రియచే సుగ్రీవాంగదాది వానరవీరులే కాక, కృద్బలుక్షరాజా జాంబవంతుఁడును, రామలక్ష్మణులును మృతులొ యన మూర్ఖులబడఁగా, 'మార్గతే జాన్యురంతం స్య హనుమాన్ సవిభీషణః' అని హనుమంతునిచే వెదకఁబడినపుడు రామలక్ష్మణసంజీవనమునకై సంజీవన్యాపధిని తెమ్మని యుపదేశించినదియు నగు 'ప్రజ' 'త్రైకాలికమగుబుద్ధి,' 'వాయోః పుత్ర స్సాపి న గతిః' - వాయువునకు గతి లేని చోటు లేదుగదా - ఇంక నిది 'వాయువునెల్ల'కును లేనిది అవుట. అట్టి వాయుసుకునికిని చనరాని చోటు. విశ్వకర్మ తనయుఁ నలః - విశ్వకర్మ దేవతల్లి - ఆతనికొడుకు వానరుఁడు నలుఁడు - 'అయం సౌమ్య, నలో నామ తమజో విశ్వ కర్మణః...' 'ఏష సేతుం మహాత్మానః కరోతు మయి వానరః, త మహం ధారయిష్యామి' అని దారిచేయ మొనగాఁడని సముద్రునిచే నిర్దిష్టుఁడు.

బహుమానితాస్మి పూర్వవిరహం = మునుపటి విరహమును గొప్పగా తలంచునట్లు చేయఁబడితిని. బహుమానించుచున్నాను - గొప్పగా తలంచుచున్నాను, అది మరల కూర్చినందునను, రాముఁడు ఇంత మొగ్గరముగావించి నామీఁది యనురాగ

రాముః—సఖి వాసస్తి, దుఃఖా యై వేదానీం రామదర్శనమ్ సుహృదామ్, కియచ్చిరం త్వాం రోదయిష్యామి! త దనుజానీహి మాం గమనాయ.

సీతా—(సోద్యేగం తమసా మాశ్లేష్య,) భఅవది తమసే కహం! గచ్చది శివ్య అజ్ఞాతత్వే! [భగవతి, తమసే, కథం! గచ్చత్యే వార్యపుత్రః!]

తమసా—న తేస్మై సమాశ్వసిహి సమాశ్వసిహి. న న్వావా మహ్యాయుష్కోః కుశలవయో ర్వర్ష గ్రహిమజ్ఞశం సమ్పాదయితుం భాగీంధిపాదాన్తిక మేవ గచ్ఛావః.

సీతా—భఅవది, పసీద. ఖణ మేత్తం వి దావ దుశ్శహం జణం పేత్థామి. [భగవతి, ప్రసీద, యణమాత్ర మపి తావత్ దుర్లభం జనం పశ్యామి.]

రాముః—అ స్తి చేదానీ మశ్వ మేధాయ సహధర్మచారిణీ మే.

మను అవిష్కరించినందునను 'త్వాం రోదయిష్యామి' - నిన్ను ఏడిపింతును. వాసంతియు నిరంతరముగా ఏడుచున్న దనుట. అనుజానీహి = అనుజ్ఞయిమ్ము, ఉద్యేగ=దిగులు, కథం గచ్చ త్యేక = ఏమీ! పోనేపోవునే! వర్షగ్రహిమజ్ఞలమ్ = వర్షారంభదినమున - పుట్టినదినమున - ఆచారముగా జాతకునికై మంగళార్థము కట్టు వది. కృత్యచింతామణిలో సంవత్సరము నిండునపుడు చేయవలసినది ఇట్లు చెప్పఁ బడియున్నది 'గుడదుగతిలాఁ దద్యా ద్ధస్తే గ్రహిం చ బన్ధయేత్, గుగులుం నిమ్మసిద్ధార్థ దూర్వాగోచనాదికమ్, సమ్పాజ్య భానువిఘ్నేశ మహర్నిం ప్రార్థయే దిదమ్' అని. రాముఁడు వాసంతిలో ఇంటికి పోవుదును అనఁగా తమ పయు సీతతో 'మనమును మనయింటికి భాగీరథిపాదములకడకు పోవుదము' అను చున్నది. అందులకు సీత 'ఉండవచ్చు. ఇంకొకనిముసమైనను ఈ దొరకని యాయ నను చూతును' అని యనుచున్నది. రాముఁడును అట్టిమాటయే అనుచున్నాఁడు. 'తత్రాపి...చక్షు ర్వివోదయామి.' సీతారాములు కుల్యావస్థలో సర్వము కుల్య ముగా పలుకచున్నారు. 'అశ్వమేధాయ సహధర్మచారిణీ మే.' - సహధర్మచారిణీ సహకృతుఁడు గాక అగ్ని కార్యము యజ్ఞము. విశేషముగా అశ్వమేధము చేయ రాదు. అందుకొసము 'హిరణ్మయీ సీతాప్రతికృతిః.' అస్తి మే సహధర్మచారిణీ,

సీతా—(సోత్తమ్మమ్) అజ్ఞాత, కా సా? [ఆర్యపుత్ర కా సా?]

రామః—హిరణ్యయీ సీతాప్రతికృతిః.

సీతా—(సోచ్చాస్వాసాస్రమ్) అజ్ఞాతదానిం సి తుమం. అహ్మ
హే! ఉత్థాదం దానిం మే పరిచ్ఛాల గళ్య మజ్ఞాతత్వేణ. [ఆర్యపుత్ర
ఇదానీ మసి త్వం. అహో ఉత్థార మిదానీం మే పరిత్యాగశల్య
మార్యపుత్రేణ.]

అని వాక్యము తొడంగినమాత్రకే, రాముఁడు మరల ఎంతవేరని పెండ్లి చేసి
కొన్నాఁడేమా - అని అనుయతోమ పునఃసంయోగముండ దను భయముతోను
'సోత్తమ్మమ్' అతిమాత్రపు వణకు పొందినది. 'సీతాప్రతికృతిః' అని
వాక్యము ముగియఁగానే 'సోచ్చాస్వమ్' ఎంతో ఊట చెందినది. 'సాస్రమ్' -
కంట నీళ్ళును పొరిలినవి - అనంతముచేత. ఆర్యపుత్ర ఇనానీమ్ అనీ త్వమ్=ఆర్య
పుత్రుఁడనే ఇపుడు నీవు - మదేక హృదయుఁడవు గదా - అనుట. అపత్నికుఁడు
కుశమయి మొదలగు ఉపాధులను పెట్టుకొనియేని యజింపవలసినది అను కాస్త్ర
మును నమ్మినవాఁ డగునా, భవభూతి? 'కాంచనం మను పత్నించ పీతాయాం...'
ఉత్తరకాండ ౯౨ - 82. కాళిదాసును రఘువున - XIV - 87.

'సీతాం హిత్యా దశముఖిపు శ్నోపయేమే య దన్యాం

తస్యా ఏవ ప్రతికృతిసఖో య త్కృతూ నాజహర,

వృత్తాన్తేన క్రవణవిషయప్రాపితా తేన భద్రః

సా దుర్వారం కథమపి పరిత్యాగదుఃఖం విషేహే'

ఇది భవభూతికి సర్వభాషబోధకము. మిమాంసక కుమారిలవచనము
'రామభీష్ములకన్ననో...వట్టి ధర్మముతోసముమాత్రమే భార్యలున్నవారికి...' అని
రామునికి సీతకన్న తేలుభార్యను ధర్మముతోసముమాత్రమే పరిణీతను చెప్పినది
ఉపాదేయము కాదు. అట్లే వారిసమాధానమును - 'మఱి రాముఁడు బంగరసీత
బొమ్మను తేసికొనుట లోకాపవాదభయముచేతను, సీతను అట్లు అడవిపాలు
చేసియు జాలితేటన్నాఁ డను ఆశంకను తీర్చుటకును' అనునదియు, సగ్రమయి
తేసికొనుట. ఇది కాస్త్రమునకే కాక రఘుతోసమును. ప్రతికృతి విరహవిశోక
సంపాదకము. హిరణ్యయియైన యా ప్రతికృతి శిల్పవైపుణిచే ప్రకృతిని యథా
స్థితిముగా తలంపించునదే అగును - దుష్కంతుని శకుంతలచి తరువువలె. కావుననే
రామఁ డనుచున్నాఁడు 'తత్రాపి...చక్షు ర్వివోదయామి' అని. బాష్పదిగం=
కన్నీటితో వూయఁబడిన - బాష్పవిరుదమైన - నిష్కారణముగా ప్రకృతిని కొన
పాలుచేసి ఇట్లు ప్రతికృతిని చూడగొంటినే - అందుకు ఈ యజ్ఞమందు - అని
కన్నులు.

రాముః—తత్రాపి తావ ద్భాష్యదిగ్ధం చక్షు ర్విన్దయామి.

సీతా—ధన్యో నా, జా అజ్ఞతీతేణ బహుమన్దేఅది, జా అజ్ఞ తీత్రం విన్దోదలంతీ ఆసాబంధణం, జాదా జీవళోఅస్స. [ధన్యా నా, యా ఆర్యపుత్రేణ బహుమాన్యతే, యా ఆర్యపుత్రం విన్దోదయన్తీ ఆశాబంధనం జాతా జీవలోకస్య.]

తమసా—(సస్మితస్నేహాస్రం పరివృజ్య) అయి వత్సే, ఏవ మాత్యా ఏవ స్తూయతే.

సీతా—(సలజ్ఞం అఘోముఖీ స్వగతమ్) పరిహసి దప్త్తి భలవ దీవ. [పరిహసితాస్మి భగవత్యా.]

వాసస్తీ—మహా నయం వ్యతికరోస్తాకం ప్రసాదః; గమ నం ప్రతి పునః యథా కార్యమాని ర్న భవతి తథాస్తామ్.

సీతా—పడితాహ దాణిం మే వాసంతీ సంవృత్తా. [ప్రతికూలా ఇదానిం మే వాసస్తీ సంవృత్తా.]

తమసా—ఏహి న తేస్య గచ్ఛావః.

సీతా—(సకప్తం) ఎవ్వం క రేష్టు. [ఏవం కుర్వః.]

(రామం సత్ప్రశ్నం పశ్యతి.)

తమసా—కథం వా గమ్యతే, యస్యాస్తవ

‘అహో! ఉత్థాత మిదానిం మే పరిత్యాగశల్యం ఆర్యపుత్రేణ’ - ‘వాక్యేషు ఆర్యపుత్రుశ్చేత పరిత్యాగశల్యము తినిచివైవబదినది!’ - అట్లు తినిచివై ది సీతకు పునఃసమాగమోక్తుకం తేముటకే నూండవయంకమున ఈ సమాగమము. బహు మాన్యతే=బహుమానింపబడునో. ఆశాబంధనం జాతా జీవలోకస్య=జీవలోకము నకు ఆస వీడనీకుండుటకు కారణమైనది. విన్దోదయనేకున్న రాముడు ఏమేవి యగును. రాముడు ఏమేనియైన జీవలోకము ఆశ కోలుపోవును. రాముడు జగదాలంబనము అనుట. ఆత్మా స్తూయతే - ప్రతికృతిపాగడిక ప్రకృతికి చెందును కదా! పరిహసితా అస్మి=పరిహసింపబడితిని. ఇందు అతి కోమలపరిహాసము కలదు. అయం వ్యతికరః=ఈ (సీ) సమాగమము, ఈ (నీవిటకువచ్చు) సంవిధానము. మహాకా అస్యాకం ప్రసాదః=మాకైన నీకుహాప్రసాదము. ప్రతికూలా - రాముడు పోవ నశకులించుటచేత. గమనం ప్రతి - పోవుటంగూర్చి శుక్లతో - యథా కార్య మాని; న భవతి - ఇది చాలగౌరవముగా వీడ్కోను తెలుసు. కథం గమ్యతే=ఎట్లు పోయెదవు, యస్యా; తవ=(ఏనీయొక్క)=) ఏలన నీకు,

శ్లో॥ ప్రత్యుష్ట స్వేన దయితే తృష్ణాదీర్ఘస్య చక్షుషః,
మర్మచ్ఛేదపరై ర్యతైర్నరాకర్షో న సమాప్యతే? రం
సీతా—ఁమో అపువ్యపుణ్యజగదదంసణాణాం అజ్ఞాతీత్యలగా
కమళాణం. [నమోఽపూర్వపుణ్యజనిత దర్శనాభ్యాం అర్యపుత్ర
చరణకమలాభ్యాం.] (ఇతి మూర్ఛతి)

తమసా—వత్సే, సమాశ్వసిహి సమాశ్వసిహి.

సీతా—(సమాశ్వస్య) కైత్తిలం చిరం వా మేహందరేణ
పుణ్యమా చందదంసణం. [క్రియచ్చిరం వా మేఘాస్తరేణ పూర్ణిమా
చంద్రదర్శనమ్?]

శ్లో. రం. ప్రత్యుష్టస్య - ఇతి. - తృష్ణాదీర్ఘస్య = చూచుచునే ఉండవలయును అన్న అతిమాత్రపుంగోరిక - శేరాస - చేత పొడుపువాటి (=తీగ పాగి నట్టై.) దయితే=వల్లభునియందు, ప్రత్యుష్టస్య ఇవ=నాటబడినట్లు వియున్న, చక్షుషః=కంటికి, మర్మచ్ఛేదపరై=(కంటి) అయివుపట్టును తెగఁగోయునంతటి వైస - అంతబాధకలిగించునవైన, యత్యై=ప్రయత్నములచేత. ఆకర్షః = తినిచి కొనుట - కంటిని అందుండి లాగిపైచి కొనుట, న సమాప్యతే=ఇంకను ముగింపఁబడకయున్నదే?

అగపడక అగపడక అగపడిన వల్లభుని శేరాసతో (తిరస్కరణచే ఆయన చూపు ఎదుర్కొను నన్న కొంఠ ఇంతుకయు లేక) (తడకతానముగా తెప్ప బ్రాల్చుక) చూడఁజూరఁగా, కన్ను తీగపాగినట్లు పొడుగు వి, ఆయనమేన నాటు కొనిపోయినట్లయినది. ఇందుండి పోవలయు నన్న, దానిని లాగికొనవలసియున్నది. అందులకైన ప్రయత్నములం కంటిమర్మమును కోయునట్లున్నవి. ఎంతసేపటికి ముగియకున్నవి. సీతకన్ను రామునిమీఁదనుండి ఇవతలికి ఎంతమాత్రము రాకయున్నది. ఆయనమీఁదనుండి చూపును మరల్చుకొనవలయునన్న సీతకు అంతవ్యథగా నున్నది.

తమసాపాన్నిధ్యమం గూడ మఱచి రామునే చూచుచున్నది.

అపూర్వ పుణ్య జనిత దర్శనాభ్యాం = ఉత్కృటపుణ్యముచే (కలిగిన అగ పాటుగల=) దర్శనమొసంగిన, చరణకమలాభ్యాం = అడుగుదామరలకు - ఇట్టి పుణ్యముకూడ చేసియుంటినని. నీను అనుకొననేలేదు (=అపూర్వ.) మూర్ఛతి-వది పోవు దుఃఖాలిరేకము మూర్ఛ కలిగించినది. క్రియచ్చిరం వా మేఘాస్తరే పూర్ణిమా

తమసా—అహో సంవిధానకం ।

శ్లో॥ ఏకో రసః, కరుణ ఏవ, నిమిత్తభేదా

ద్భిన్నః పృథక్పృథ గి వాక్రయతే వివర్తాః;

అన ర్తబుద్ధుడతరజ్జమయా స్వికారా

నమో యథా, సలిల మేన హి త త్సమ స్తమ్.

రగ

చంద్రదర్శనమ్ - ఎంత సేపు మేఘములనడుచు పూర్ణిమాచంద్రదర్శనము - వివాస మనునది ఒకటే పర్వినమేఘము - దాన తిశోహితుడైన (రామచంద్రుని) దర్శనము క్షుణ్ణమే యగును. ఇంతలో మేఘము మరల వచ్చి కమ్ముకొనును. రాముడును తరలి పోవును. అంతరేగ - అంతరే - అనుట సాధువు. (ఇట్లును అగునా - గంగమహిమవలని తిరస్కరణి మఱుంగున తన కిప్పుడు ఎట్లో ఇటువచ్చిన ఈయన దర్శనము, అది యెంత సేపు ఉండును? అని. పూర్వమ (త్రేయము.) సమాశ్వసిహి - త్వరలోనే రామునిఁ బడసెదవుగాక - 'అస్మద్విధాభి.' అని రగ లో అనునగదా. అహో సంవిధానకమ్ - తమస ఇంతకట్టు తాఁగన్న ఆ సన్నిధివిరహ సంవిధానమునకు - సందర్భమునకు - ఆశ్చర్యపడుచున్నది. తమసచాటున, అన్యజమున భవభూతియే తాను గూర్చిన యీ సంవిధానమునకు రసకర్తమనునకు, మఱిందును తన పాటిలేని దానికి, అలరుచున్నాఁడు. అట్లే మాలతీమాధవము కడపటను 'అస్తి వా కురిచ్చి దేవం భూతం మహాద్భుతం విచిత్రమణియోజ్జ్వలం ప్రకరణమ్!' అని కామందకీ చాక్రముగా, కవి తన రూపకముగూర్చియు తన యభిప్రాయము వెలయునట్లుగా, పలికినాఁడు. తమస తమ్యును వాసంతీరాములంగూడ ప్రశ్నిక్షీకరించుకొనుచున్నట్టిది సంవిధానకమునకు అబ్బుర పడ వలంలి. ఉత్తరరామచరిత్ర ప్రయోగమందు ఈ తృతీయంకము అద్భుతసంవిధానముచే కరము రక్తియెక్కును అని మహావి తలంచెను. 'పరిభావము వ్యభిచయై ధ్వన్యస్త రూపాం బుధాః' అని తన నాట కము ప్రయోగమునకయి ఎంతయు ఉవ్విగులూరెను. ఒకచో ఈకాలమువారు దీనిని మెచ్చరా? ప్రయోగమునను తమ యనుభవమున మిక్కిలి రక్తి కట్టినదని తే. వేం. కాస్త్రుల పాక్ష్యము కలదు. చూ. ఉపో. పు. 13

శ్లో. రగ. ఏకో రస ఇతి. రసః=మనోభావము, ఏకః=ఒక్కటియే, కరుణ ఏవ=కరుణమే, వియోగమువలని యత్యంతమనఃభేదభావమే. నిమిత్తభేదాత్ = నిమిత్తములు వేరువేరు అగుటవలన, భిన్నః=వేరువేలై, పృథక్ పృథక్ ఇవ = ఇదివేలు, అంతకన్న ఇది వేలు అన్నట్లు, వివర్తాః=మాటురూపములను, అక్రయతే=పొందును. యథా = ఎట్లనగా, అన్యః = నీరు, అన ర్త బుద్ధుడ తరజ్జ

మయాకా=సుడి, బుడగ, అల - అను రూపముగల, వికారాకా=వికృతులను - మాటు
మాటురూపములను, (అశ్రయతే=పొందును.) తత్ సమస్తమ్=అది యెల్ల, సలిలం
ఏవ హి=నీరే కదా.

మనోభావము ఒకటే, కరుణనునదే - అత్యంత విరహావ్యథయే - కారణములు
జేసుకుంటే పలుకెఱుంగురై పలువికృతులం జెందును. నీటికరేనే నీరు నుడి బుడగ
అల యను వికృతులం జొందును. ఐనను అదెల్ల నీరే కదా.

అట్లే మురారి VII - 18.

‘స్వా దేవ తోయ మమృతప్రకృతి; ర్యది స్వా-
త్వై కాస్త మద్భుత; మిదం పున రద్భుతం నః
లక్ష్మీ కుమారకర కాస్తభ పారిజాత
ధన్వంతరి ప్రభృతయో య దపాం వివర్తా!’

శంకరాచార్యపాదుల జేదాంతమూత్రభాష్యమున ఇట్లు మాటిమాటికి కలదు.

‘తథాహి సముద్రా దుదకాత్మనోఽనన్యత్వేఽపి
త ద్వికారాణాం శేనమిది తరణి బుద్ధుదాదీనాం
ఇత రేతరవిభాగ ఇతరేతర సంశ్లేషాది త్యగింశ్చ
వ్యవహార ఉపలభ్యతే.’

మహావీరచరితమున వీరమునుగూర్చియు ఇట్లు కలదు - ప్రస్తావన - 8.

అప్రాకృతేషు పాత్రేషు యత్ర వీరః శ్రితో రసః
భేదైః సూక్ష్మై రభివ్యక్తైః ప్రత్యాధారం విభజ్యతే.

ఇక్కడను అంకాన నీతా తమపా వాసంతులందును రామునియందును కరుణ
విభక్తమై యున్నది, సూక్ష్మభేదములతో -

జేదాంతమున వివర్తపరిణామముల స్వరూపము ప్రకృతిస్వరూప - అనుప
మర్దన - రూపాంతరోత్పత్తిః వివర్తః; ప్రకృతిస్వరూప - ఉపమర్దన - రూపాంతరో
త్పత్తిః పరిణామః - నీరు బుడగ వివర్తము - పాలు పెరుగు పరిణామము.

అంకారంభమున రామునికి అంతర్లీన దుఃఖాన్ని భగ్గున ముండజూచ్చి
మూర్ఛితెచ్చినది. నీరతాఁడుడుచే లెప్పిరిల్లి ఉచ్చాసముం గన్నాడు. నీర
యగపడమికి నిర్వేదము. అందుననే ఆనందభరము. నీర పెంచిన యేనుఁగుగున్నున
అపాయము కలిగినని భేదము, దానిం గావ సంకల్పము ఉత్సాహమును. ఇంతలో
తన సఖి, నీతాప్రియసఖి వాసంతి అగపడినది. మనస్సుకు ఏమి తోచి

యుండదు! జటాయుశిఖర నీతాతీరాది సన్నివేశముం గనఁగా గుండె వ్రేలిన
 టైనది. నీత గారాబుకొమరుఁడైన యేనుఁగుగున్న విజయకల్యాణములం గాంచిన
 సంతోషము. అట్లే దాని కాంతానువర్తనచాతుర్యమునకును. అట్లే నీత పెంచిన
 నెమలిని కడిమిని గాంచియు సంతోషముగ నుట - దుఃఖమునం గనుట. ఆనంటివని
 తాలియరుగునుగని దానిం జేరఁబోక యేడ్చుట. అచటి నీతంగూడిన పూర్వ
 వృత్తములం దలంచి పట్టరానిదుఃఖము పాలగుట. వాసంతి చేరువంగూరుచుండఁ
 గా ఆమెఁభికి తా విడిచి భేదమునకు విలక్షుండగుట. వాసంతి యడుగఁగా నీతను
 ఏపులియో తోడేగా తిని కనియుండునని యనుట. వాచించినయేడ్చు. ఆయ్యో!
 నాకు చావు రాకూడదా అని యనుకొనుట. తన యేడ్చునకు పారజానపదులకు
 అప్రియము కలుగునేమో అని శంకించి వారిమన్నన ప్రార్థించుట. నీత పోయి
 పన్నెండేడ్లయినదే, తనకు లోకమే పాకుపడినట్లయినదే - చావు రాకూడదా అని
 కోరుకొనుట. రామునికి పట్టరాని దుఃఖసంక్షోభము. ఉన్మాదము ఎత్తుట. జానకీ,
 కోపనా, కనఁబడుచునే యున్నావే, జాలిగొనకేమి అని వాపోయి మూర్ఛిల్లుట.
 మరల నీత తాఁబడుచేతనే సంతేపనము ఆనందము పొందుట. నీత చేతిని పట్టు
 కొనుట. ఆనందనిమిలితేంద్రియుండును వివకుఁడు నగుట. నీత చేతిని లాగి కడి
 కొనఁగా మితిమీరిన విప్రలంభముపాలయి ధైర్యమును మొదలంటి కోలుపోవుట -
 పలవరించుట. ఇఁకను ఇంటికిపోయి అక్క మేధముననున్న నీత బంగరు ప్రతికృతి
 నైనఁ గాంచి కన్నీటికంటిని విసోదించుకొందును అనుట. తరలుట. ఇట్లు ఆయా
 కారణములచేత ఆవిగహవ్యభ ఎన్ని వివర్తములం గన్నదో అరయఁదగును. అట్లే
 నీతయొడను వివర్తములను విచారింపఁదగును. మనువు నీతమనోదళ యెట్లెట్లా
 యెకో 'తల్పం' ఇత్యాదిగా ౬ లో తమసయే విచారించినది గదా. ఇట్లు ఇరువురి
 యొడను ఇప్పుడు కరుణవివర్తములం గాంచఁగన్న తమన పరిశీలనము ఇట్లు బాగా
 రంభముం గన్నది. 'వికోరసః కరుణ ఏవ' - "కవి దానిని రసమని వ్యవహరించి
 వాడే, అది యెట్లు సంగత మగును? అందుకేని, ఇట్టి స్థలములలో రసశబ్దము
 భానపరము గాని శృంగారాది రసపరిగణ వాంతర్గత కరుణరసపరము గాదు.
 మోక్షవికయందలి యీక్రిందిప్రయోగముం గనుఁడు:-

‘అక్షై రస్తన్నిహితవచనైః కూచితః షమ్య గర్భః,

పాదన్యాసో లయ మనుగత, స్తన్యయత్నం రసేషు.’

ఇందులకు - ‘రసేషు సాత్త్వికవ్యభిచారిభావేషు’ అని శ్రీనివాసాచార్య వ్యాఖ్య.

‘అత్ర రసశబ్దేన ఉపచారాత్ పరిపాషాతికయంతో భావాః కథ్యంతే, ప్రకృత

రామః—విమానరాజ, ఇత ఇతః. (సర్వే ఉత్తిష్టన్తి)

తమనా వాసంత్యే-(సీతారామా ప్రతి.)

శ్లో॥ అవని రమరిసింధు స్సార్ధ మస్మద్విధాభి

స్స చ కులపతి రాద్య శ్చస్తసాం యః ప్రయోక్తా,

స చ ముని రనుయతానుస్థితీతో వసిష్ఠః

తవ వితరతు భద్రం భూయసే మద్గళాయ.

ర.౨

(ఇతి నిష్కాంతా స్సర్వే)

త్వత్, రసేషు అతిప్రసక్తాత్' అని కాటయవేమవ్యాఖ్య..... 'ఏకో రసః కరుణ ఏవ నిమిత్తభేదాత్' అనువాక్యమున దుర్భరవియోగవ్యధయే విప్రలంభ శృంగారాది వివర్తములం జెందునని భావము" - అని వేదము వేంకటరాయకామ్యుల వారి యుత్తరచరితోహాదాతము. మఱియు ఇట రామునియేర్చు ఒక తెఱఁగుది, వాసంతిది ఒక తెఱఁగుది, సీతయేర్చు ఒక తెఱఁగుది తమసరియు ఒక్క తెఱఁగుది - అన్ని తెఱఁగులయేర్చును ఒక్కడ రాజిగా పోవినాడు కవి. ఇదియ పరికింపఁదగును. 'వివర్తక' - అని ప్రయోగించుటచే ప్రపంచము బ్రహ్మముయొక్క వివర్తమా పరిణామమా అను వేదాంతవిచారమున భవభూతి వివర్తమును మతము వాఁడగునని ఊహించుటకలదు పాలు పెరుఁగుటంబోని మార్పు - పరిణామము, నీరు అలబుడగ యగుటంబోని మార్పు - వివర్తము.

శ్లో. ర.౨. అవనిరితి. - అస్మద్విధాభిః పార్థం = మావంటి వదీవేవతలతోను వనదేవతలతోనుం గూడ, అవనిః = భూదేవియు, అమరసింధుః - దేవనది భాగీరథియు, యః=ఎవఁడు, ఛందసాం = పద్యములకు, ఆద్యః = మొదటివాఁడైన, ప్రయోక్తా=రచయితయో, సః కులపతిః=గొప్ప శిష్యబృందమునకు అన్నవర్త్రము లిచ్చి చదువు చెప్పుమండు వాతఁడును, అనఁగా వాల్మీకియు, అమయా తారునధీశః=వెంబడించిన యయంధతి కలవాఁడగు. సచ వసిష్ఠఃమునిః=ఆ వసిష్ఠమునియు, త్వయి=నీయెడ, భూయసే మద్గళాయ=గొప్పమంగళము (కలుగుట)కై, భద్రం = మేలును, వితరతు=ఒసంగును గాక.

వేమను వాదోటివారును ఉండవేయున్నారగుదా, మాతోగూడ భూదేవి, భాగీరథి, ఆద్యకవి కులపతి వాల్మీకి, అయంధతి, వసిష్ఠుఁడు - వీరందఱును నీకు మిక్కిలి మంగళము కలుగునట్లుగా మేలును అనుగ్రహింతురు గాక.

తమపదము వాసంతికిని సరిపడునది ఒక్కటే శ్లోకము, ఇరువురం బలుకు నది, వాటకమున అభినయమున ఇది చమత్కారకారణమగును. అట్లే విదవయంక మున లవచంద్రకేతువులకును ఒండొరులొగూర్చిన సమానశ్లోకములు చెప్పి

ఇతి

ఛాయానామా తృతీయాబ్జః.

యున్నాడు. దీని రంగాన ఒక యసాధారణరక్తి చమత్కారము కలదు. భవ భూతి అగట్టు కనిపట్టినాడు. దానికి ఆసంవిధానములును అనుకూలించినవి.

అస్మద్విధాభిః - తమసు వదీదేవత; వాసంతి వనదేవత. తమబోంట్లునుంగూడ. 'సహాయ క్షేప్రధానే' అను పాణిని నూత్రముచేత 'సహ' 'సార' ములం గూడినది అప్రధానమగును. అవని మొదలైనవారు ప్రధానము, వారితోతామును అన్నమాట. తమసు వాక్యీయాశ్రమము చెంత నుండునది, భాగీరథికి అనుచర. అవని నీతం గన్న తలిమని తా నెఱుంగును. అరుంధతీ వసిష్ఠులు నీతావివాస దుఃఖితులై ఆయోధ్యకు పోక వాక్యీకి తపోవనమునకు వచ్చినారు కావున ఆసంగతి తమసు యెఱుంగును. కావున వారందఱు నీతారాములకు మంగళములం గూర్చు పనివడుదురుని నమ్మి తమసు ఈ మంగళాశాసనము చేయుచున్నది. ఇదెల్ల ఆశ్రేయి వలన వాసంతియు ఎఱింగియున్నందున తానును అట్లే నమ్మి ఈ మంగళాశాసనముం బలికినది. తొలుతనే నూత్రధారశిష్యుడు నటుడు ఇట్టి మాటను పలికి నాడు - 'సర్వథా దేవాః ఋషయశ్చ స్వస్తి కరిష్యంతి' - అని. ఇట్లు నీతారామ పునఃసంయోగమును తొలుతనుండియు అలుకొనుచునే వచ్చుచున్నాడు కవి. 'వలపతిః' - 'మునీనాం దశసాహస్రమ్ యోన్నదానాది పోషణాత్, అధ్యాపయతి విప్రర్షి రసౌ వలపతిః స్యుతః.' వలపతిత్వము ఈ నాటకమునందు ఆశ్రేయీ వాసంతీ భాషితములవలనను ఆశ్రమశిష్యుల యనధ్యాయ ప్రస్తావముచేతను స్పష్టముగా నూచిత మైనది.

ఇందు నీతకు తిరస్కృతంజేసి కవి నీతకు రాముఁ డగపడునట్లు సంవిధానము కూర్చినాడు. వందమాలయందును అట్లే. అట్లుగాక రాముని తిరస్కృతుం జేసి రామునికి నీతయగపడునట్లు సంవిధానము కూర్చియున్న అదెట్లు బుండియుం దానో! మంచిభావముల కవనము లేచియుండఁదగినను నీత యగ్ని జ్వాలకు అగ్ని జ్వాలయైన తత్ పరిశుద్ధి ఎఱింగిన రామునికి నీత యాశ్రమవృత్తదర్శనమున ఆమె దైన్యముంగాక శీలముంగూర్చి క్రొత్తగా ఎఱుంగవలసినది ఏమియు నుండదు. పునఃసంయోగము గుఱియందున్న కథకు అది అంతగా పోషకముగాదు. నీతకన్ననో నిష్కారణముగా తన్ను తఱిమిన రాముని చిత్తవృత్తి యెట్టిదో ఎఱుంగవలసినదగును. మఱి ఆసంవిధానమును VII - అంతర్వాటికలో కొంత కలదు.

నీతాతమసులు తిరస్కరణిలో నున్నందున కొందఱు ఈ యంకమునకు 'ఛాయ' అని పేరిడినారు.

మిశ్రవిష్కమ్భకే

(తతః ప్రవిశత స్తాపసా.)

ఏకః—సాధాతకే, దృశ్యతాం, అద్య భూయిష్ఠసన్నిధాపి
తాతిథిజనస్య సమధికారమ్భరిమణీయతా భగవతో వాల్మీకే
రాశ్రమపదస్య. తథా హి—

శ్లో! నీవారౌదనమణ్డ ముష్టమధురం సద్యః ప్రసూతప్రియా
పీతా దభ్యధికం తపోవనమ్మగః పర్యాప్త మాచామతి,
గన్ధేన స్ఫురతా మనా గనుస్మతో భక్తస్య సర్విష్కృతః
కర్కశ్చాఫలమిశ్ర శాకపచనామోదః పరిస్తీర్యతే. ౧

ప్రవిశతః తాపసా = ఇరువురు తాపసులు ప్రవేశింతురు. భూయిష్ఠ సన్ని
ధాపి తాతిథిజనస్య = మొందుగా రప్పింపబడిన ఆతిథిజనులు గలది - ఆశ్రమ
పదమునకు విశేషణము. సమధికారమ్భ రిమణీయతా = మిక్కిలి దండియైన
గూరంభమువలని - విడిదికివలయు పనులవలనియు వంట మొదలగు పనులవలనియు -
రామణీయః ము. భగవతః - వాల్మీకి ఆండజీకి మహనీయుఁడు గావున వసిష్ఠ
నంతటివాఁడును, జనకునంతటివాఁడును. ఆయన దర్శనముం గోరి వచ్చుట...
'సన్నిధాపిత' - జనకునంతటివాఁడు వచ్చివాడని పండువు - భోజనమునకు చాల
మంది ఆహూతులై వారనుట.

శ్లో. ౧. నీవారౌతి - తపోవనమ్మగః = తపోవనముందలి (పెంపుడు) జింక,
సద్యః ప్రసూతప్రియాపీతాత్ = ఇప్పుడే యీనిన బాలెంతయును తనప్రియచే
త్రాఁగఁబడినదనిమండి, అభ్యధికం = మిగిలిన, ఉష్ణమధురం = (అప్పుడే వార్చి
నందున) వేడిగాను, తియ్యగాను ఉన్నట్టి, నీవారౌదనమణ్డం = నివ్వరియన్నపు
గంజరి, పర్యాప్తం = తృప్తిగా, ఆచామతి = త్రాఁగుచున్నది. సర్విష్కృతః = నేయి
దండిగాఁగల, భక్తస్య = అన్నముయొక్క, స్ఫురతా = వెలికి నిగుడుచున్న, గన్ధేన =
వాసనతో, మనా = ఇంచుక, అనుస్మరః = కూడుకొన్నదై, కర్కశ్చాఫల మిశ్ర
శాకపచనామోదః = రేగుబండ్లతో కలిపిన కూర యుకుచున్న వాసన, పరిస్తీ
ర్యతే = అంకిటను వ్యాపించుచున్నది.

లియ్యని నివ్వరియన్నపు గంజని వేడివేడిగా ఇప్పుడే వార్చినదానిని ఇప్పుడే యీనిన వేడిబాలెంతకాంత త్రాగఁగా కనుపెట్టుకొనియుండి ఆశ్రమ మృగము తరువాత తృప్తిగా కడుపునిండ త్రాగుచున్నది. అన్నములో నేయి దండిగా పోసి కలుపఁగా దానివాసన నిగుడుచున్నది. అది సన్నసన్నముగా తోడుకూడుకొనఁగా రేగుఁబండ్లతో కలిపి యుడికించుచున్న మార వాసన అంతటను చాలదూరము వ్యాపించుచున్నది.

సత్త్వగుణోక్తర్ష ఆశ్రమజంతువులందును గనఁబడుచున్నది. ఇందువలన వాల్మీకిమహిమ వ్యంగ్యము.

నివ్వరియన్నపుగంజి అనుటచే, గంజివార్చి చేసిన నాణెమైన యన్నము అని. ఇగురఁబెట్టిన యన్నమునకన్నను గంజివార్చినది నాణెముగా నుండును. అంతయుగాక పెద్దవంటలో పెద్ద మొత్తమును ఇగురఁబెట్టుట కులుపుగాదు. అందు దండిగా నేయి పోసి కలిపినారు. ఆ హయ్యంగవీనపు వాసన సన్నగన్నగా బయటికి వచ్చుచున్నది. ఇట్లు నేయి దండిగా పోసికలిపినారనఁగా, ఏదీని పొంగలి వంటిదో, కిచ్చడివంటిదో చేసినారని ఊహింపఁదగును. రేగుఁబండ్లవాసనయు కచ్చుచిదే. ఆపులునుచేర్చి యేదియోమార వండఁబడుచున్నది. నేయి కాలు కిచ్చడియు దానికి సంజాకొనుటకు రేగుఁ బులుపుతోడి కాకము కాఁబోలు. ఇది మంచి వన్యభోజనము వర్ణన. ఈ ముగారి వాక్యము II - 21. కనఁదగును.

‘అర్ద్రప్రమాలి రియ మద్గనయజ్ఞ వేది
నేదిష్ఠ మేవ హరిణీ తృణై తృణం చ,
వత్సీయ తాపకమార కరోపనీత
నీచారనిర్వృత మపత్య మక్షేత్రే చ.’

కాకుంకలమండలి ‘శ్యామాః ముష్టిపరివర్ధిత మరంగవని’ సయితము యీణము తలంచుకొనఁదగును.

ఈ భాషితము భౌండానునిది, వీడు ఇంచుక పెద్దవాఁడును పైతరగతి వాఁడును. సంస్కృతము మాటాడనేర్చినవాఁడు, కావున విషయమెఱింగిన వాఁడును, అడిగిన సందేహమునకు సమాధానము చెప్పఁగలవాఁడును. గురువు నందును పెద్దలయందును గౌరవము కలవాఁడును, మధ్యమపాత్రము. సాధాత్మక చిన్నతరగతివాఁడు, చపలుఁడు, పెద్దవారిని గడ్డమనియు గూననియు లిండిపోత నియు ఎగతాళిచేయువాఁడు. ప్రాకృతము మాటాడును. నీచపాత్రము. వీరు

సాధాతకి:—అలదం అణ్ణు అకాళణం నవిసేస బూదం అజ్జ జిణ్ణ కుచ్చాణం. [ఆగత మనధ్యాయకారణం నవిశేష భూతం అద్య జీర్ణ కూర్చానాం.]

భాణ్డాయన:—(విహస్య,) అపూర్వ: కోఁపి బహుమాన హేతు ర్గురుషు, సాధాతకే!

సాధాతకి:—భోభాణ్డాలణ కింగామహేట వసో మహంతిస్స తవిరసత్థస్స ధురంధరో అజ్జ చీరధారట అతిథి ఆటవో? [భోభాణ్డాయన కింగామధేయ ఏష మహత: స్థవిరసార్థస్య ధురంధరోఽద్య చీరధారణో అతిథి రాగత:]

భాణ్డాయన:—ధిక్ప్రహసనం! న న్వయ మృత్యశ్చక్షాశ్రమా దరున్ధతీ పురస్కృతా మహారాజదశరథస్యదారా నధిష్ఠాయ భగవా న్వసిష్ఠ: ప్రాప్త: త త్కి మేవం ప్రలపసి?

పురుకలసిన యా విష్కంభము మిశ్రవిష్కంభము. జీర్ణ కూర్చానాం = కూర్చు మనగా పెరిగిన మీసమును గడ్డమును - నరసిపోయిన (పెరిగిన) మీసము గడ్డము గలవారికి - ఆశ్రమమున అందఱు మీసము గడ్డము పెరుగువారుగానే ఉండురు. కొండలు అవి నరిసిపోయినవారు. అనధ్యాయ = పాఠాలు చెప్పక ఆటవిడుపు. సలపుదినము. దానికి సవిశేష మైనకారణము. విశేషము విందు మొదలైనది. నరపమీసగడ్డాలవారు అచట ఆధ్యాపకులు, తనకును ఓజలు. వారింగూర్చి సాధాతకి ఇట్లునుట అమర్యాదకు నూచకము. విద్యార్థులలో వాడు అట్టివాడు. విహస్య = పకపక నవ్వి, గురుషు = పెద్దలయందు - వారి నరపమీసాలను గడ్డాలను హేళనము చేయుచున్నావు! అనుట. మహత: స్థవిరసార్థస్య = ముసలివారి పెద్ద గుంపునకు - దశరథభార్యలు ఆరుంధతి మొదలగువారి గుంపు. ధురంధర: = వాయుకుడు. చీరధారక: = నారమడి ధరించినవాడు. ధిక్ ప్రహసనమ్ - చీ, చేయకు పరిహాసము! ఇందాక తాను నవ్వి నందున భాండానుని యొక తాలిచేయు నుత్సాహము మేరమీడినది. అప్పుడే తాను నవ్వియుండఁగూడదు. నను=వీరా ఎఱుంగ వటరా! ఆరున్ధతీ పురస్కృతా = వారిముందు ఆరుంధతమ్మ నడచుచున్నది అనుట. దశరథస్య దారా - వసిష్ఠ: - అన్నియు పెద్దపేర్లు - ప్రసిద్ధములు - మిక్కిలి గౌరవముం గోరునవి. అయం ప్రాప్త: = వీడుగో ఇప్పుడే వచ్చియున్నాడు - మీరుగో వచ్చియున్నారు - సంస్కృతమున వికవచనమునను పూజకు కొఱంతి

సాధాతకి:—హుం! వసిష్ఠో! హుం! వసిష్ఠః!

భాగ్యాయన:—అథ కిమ్.

సాధాతకి:—మవ పుణ జాణిదం వస్యో వా విట వా సోత్తి.
[మయా పునర్జ్ఞాతం వ్యాఘ్రో వా వృకో వా స ఇతి.]

భాగ్యాయన:—ఆ! కి ముక్తం భవతి?

సాధాతకి:—తేణ హి పరావడివణ జెన్య సా వరాళు
కల్యాణీ కవిలా మడమడాయిదా. [తేన పరాపతితే నైవ సా వరాళీ
కల్యాణీ కవిలా మడమడాయితా.]

తేను. 'భగవాన్' అని సమర్థము విశేషమును ఉన్నది. హుం-ఇష్టములేక
ఓప్పికొనుటం చెలువును. హేళనమును, వీడనిది, ఇంకను లోపల ఉన్నది
మయా పునః జాతమ్ - నాచేతనో కలంపబడినది - నేను అనుకొన్నాను. వృకః =
నోదేలు. ఆ! కి ముక్తం భవతి=ఆ! ఆ! ఏమంటివి? ఆ - లోపము తెలుపును.

పరాపతితేన ఏన=వచ్చినవాడు కాగానే - రాగానే - వచ్చియు రాక
ముందే. పరాకా=దీనురాలు, 'అయ్యో పాపము' అన్నట్లు. కపిలా=పనుపుమించిన
తెలుపురంగుల ఆవు - పల్లావు, మడమడాయితా=మడమడ నమిలితేయబడినది.
కల్యాణీ=మంగళమూర్తి యైనది. చూ. మురారి - II-14.

'తత్తాదృక్త్యుగ పూల లోపనయన క్షేణ చ్చిరద్వీపిభిర్
మేధ్యా తత్సతగీ విహస్య వటుభిః సోల్లుగ్ధ మాలభ్యతే
అక్లేష ప్రతనా భవ త్యతిగిభిః సోచ్చాస్సనాసాపుటై
రాపీతో మధుపర్కపాకసురభిః ప్రాగ్వంశజన్మానిలః.

వీని తారతమ్య మరయదగును.

కొన్ని పాతములలో 'కపిలా' లేక 'కల్యాణీ' మాత్రమే కలదు. 'కల్యాణీ'
అన్న నే గోవు అర్థము వ్రాయబడినది. ప్రమాణము రాజనిఘంటువును, ప్రయో
గము - 'ఉపన్ధి తేయం కల్యాణీ నామ్ని కీర్తిత ఏవ యో' అను రము. I-87 ను
వ్రాయబడినది. అక్కడ ప్రకరణమున 'ఇయం' అను సర్వనామనిర్దేశముచేరనే
'గోవు' అర్థము కాగా 'కల్యాణీ' అనుదానికి మల్లినాథులవారు 'మద్గలమూర్తిః'
అని అర్థము వ్రాసినారు - 'కల్యాణీ మద్గలమూర్తిః...ఇయం భేనుః' అని. కావున

భాణ్ణాయనః—సమాంసో మధుపర్క ఇ త్యామ్నాయం
బహుమన్యమానా శ్లోత్రియా యాభ్యాగతాయ వత్సతరీం మహా
త్వం మహాజం వా నిర్వపన్తి గృహమేధిన ఇతి ధర్మసూత్రకారా
స్సమామనన్తి.

సాధాతకీ—భో ణిగహిదోసి. [భో నిగ్మహీతోఽసి.]

భాణ్ణాయనః—కథ మివ?

సాధాతకీ—జేన ఆలదేసు వసిట్టమీసేసు వచ్చలరీ వినసిదా,
అజ్జ ఎవ్వ పచ్చాలదస్స రావసిణో జణాసస్స భలవదా వమ్మిఇణా
దహిమహూహిం ఎవ్వ ఇవ్వట్టివో మహుపర్కీ; వచ్చదరీ పుణ
విసిజ్జదా. [యే నాగ తేషు వసిష్ఠమి శేషు వత్సతరీ విశసితా, అ ద్వైవ
ప్రత్యాగతస్య రాజష్వే ర్జనకస్య భగవతా వాల్మీకినా దధిమధు
భ్యామేవ నిర్వర్తితో మధుపర్కః; వత్సతరీ పున ర్విసర్జితా.]

ఇట పాతమున 'కపిలా'ను కలుపుకొనుట శ్రేయము. 'సమాంసో మధుపర్కః =
'మధుపర్కము మాంసముతోడిది' అని జేదమును (= ఇతి ఆమ్నాయం,) బహుమన్యమానాః = ప్రమాణీకరించినవారగుచు, శ్లోత్రియాభ్యాగతాయ =
జేదములం జదివిన యతిధికి, (శ్లోత్రియాః దనఁగా బ్రాహ్మణజాతిలో పుట్టి
సంస్కారములుపొంది జేదాది విద్యలు నేర్చినవాఁడు - 'జన్మనా బ్రాహ్మణో
జ్ఞేయః సంస్కారై ర్ద్విజ ఉచ్యతే, విద్యయా యాతి విప్రత్వం త్రిభిః
శ్లోత్రియ ఉచ్యతే) - వత్సతరీం = కొదమపెయ్యునుగాని, మహాత్వంవా=అబో
తునుగాని, మహాజంవా = పెద్దమేకనుగాని, నిర్వపన్తి = పెట్టుదురు. ధర్మసూత్ర
కారాః=ధర్మసూత్రములు రచించినవారు - ఆపస్తంబుఁడు, భోధాయనుఁడు -
మొదలగువారు. సమామనన్తి=పఠింతురు. 'ఏతావ ద్గో రాలమ్భనస్థాన - మతిథిః,
పీతశో, వివాహశ్చ' - అని ఆపస్తంబులవారు. 'ఏకరాత్ర మేవ పరగృహే
నివసన్, ఆజ్ఞాతో బ్రాహ్మణః అతిథిః; జ్ఞాతిస్తు అభ్యాగతః' అని అతిథ్యభ్యాగతు
లకు జేదము, అంతగా లెక్కింపఁతగనిది. భోః=ఓయి, నిగ్మహీతోఽసి = ఒడి
నావు. వాదమున ఓటమికి 'నిగ్రహ'మని పేరు. యోన=ఏలయన. వత్సతరీ =
కొదమపెయ్యి, విశసితా=చంపబడినది. అద్వైవ = నేరే. మధుపర్కః - 'దధి
సర్విర్జలం త్వాద్రం సితా వైతై శ్చ పశ్చభిః, ప్రోచ్యతే మధుపర్కః' - పెరుగు

భాణ్డాయనః—నివృత్తమాంసానా మేవం కల్పం ఋషయః
మన్యంతే. నివృత్తమాంస స్తు తత్రభవాః జనకః.

సాధాతకిః—కిం నిమిత్తం? [కిం నిమిత్తమ్?]

భాణ్డాయనః—స యదైవ దేవ్యా స్సీతాయా స్తాదృశం దైవ
దుర్విపాక ముపశ్రుత్య వైఖానస స్సంవృత్తః, తథాస్య కతిపయే
సంవత్సరా శ్చంద్రిద్విపతపోవనే తపస్తప్యమానస్య.

సాధాతకిః—తతో కింతి ఆలదో. [తతః కి మిత్యాగతః?]

భాణ్డాయనః—చిరస్తన ప్రియసుహృదం భగవంతం ప్రాచేత
సం ద్రష్టుం.

సాధాతకిః—అవి అజ్ఞ సంబంధిణీహిం సమం సూపుత్రం దంగ
ణంణవేత్తి? [అపి అద్య సమ్బుద్ధినీభిః సమం సంపుత్రం ఆస్య దర్శనం
న వా ఇతి?

నేయి నీరు లేన చక్కర - అను నీయైదింటిని కలిపినదానికి మధుపక్కమని పేరు.
అతిథికి రాగానే మర్యాదగా పెట్టబడునది. ఈ కాలమున 'కాఫీ' వంటిది.
కొదమ పెయ్యకూర దానితోకూడ 'ఇడ్లెన' 'ఉప్పపిండి' వంటిది ఆగును. 'నివృత్త
మాంసానాం ఏవం కల్పం' అని పాశము. 'అనివృత్తమాంసానాం' అని కాదు.
'మాంసము వదలివైచినవారికి ఈ కల్పమును...' ఇత్యాది. మన్యంతే = ఆవలం
చింతురు. తదైవ .. ఉపశ్రుత్య = విన్నప్పుడే - అతిథ్యమునకు గోవును చంపుట
కలియుగమున మానవలసిన ధర్మములలో పతితము....'...మధుపక్క చ గోర్యధః
మాంసదానం తథా శ్రాద్ధే...నరమే ధాశ్యమేధకా,...గోమేధశ్చ తథా మఖః,
ఇమాన్ధర్మ్యా న్మూలియుగే వర్జ్యా నామా ర్హసిషిణః' ఇతి. దుర్విపాకమ్ = చెడ్డ
పరిణామము - అడవులకు వివాసితయగుట. వైఖానసః - విఖనసునినూత్రముల నను
ష్ఠించువాడు, ఆరణ్యకుడు. తతః కిమితి ఆగతః = అక్కడినుండి ఎందుచేత వచ్చి
నాడు? చిరస్తన ప్రియసుహృదమ్ - చిరకాలప్రియమిత్రుని - తాను గృహస్థుడుగా
ఉన్నప్పుడినుండియు - జనకుడు మహాకర్మకుడు, జ్ఞాని, వేదాంతి; ఋషులకు
మిత్రము. ఆశ్రమమునకు జనకుడు ఈ దినము వచ్చినాడు. వసిష్ఠులు వచ్చి
నదియు ఇటీవలనే - ఋశ్యశృంగుడు చేసిన పండ్రెండేండ్ల జన్మము ముగిసిన
తర్వాత; కొన్ని గడియలే వినది. అపి అద్య సమ్బుద్ధినీభిః సమం సంపుత్రం ఆస్య
దర్శనమ్ = య్యపురాండ్రను ఈయన ఈదినము దర్శించినాడా లేదా? సమ్బుద్ధి -

భాట్టాయనః—సమ్మి త్యేవ భగవతా నసిష్ఠేన దేవ్యాః
కౌసల్యాయా స్సకాశం భగవత్యరుధతీ ప్రహితా, యత్ స్వయ
ముపేత్య వై దేహో ద్రష్టవ్య ఇతి.

సాధాతకిః—జహ సవ్వే ఏదే థేరా పరొప్పరం మిళిదా
తహ అమ్మే వి వటువహింసహ మిళిల అణ్ణా అ మహాసనం భేళంతా
సంభావేస్తు. [యథాసర్వే ఏతే స్థవిరాః పరస్పరం మిళితాః తథా
అవా మపి వటుకై స్సహ మిళిత్యా అనధ్యాయ మహోత్సవం
భేలంతా సమ్మానయావః.]

భాట్టాయనః—తదయం బ్రహ్మవాదీ పురాణరాజర్షి ర్జనకః
ప్రాచేతస వసిష్ఠా వుపాస్య సమ్మిత్యాశ్రమస్య బహి ర్వృక్షమూల
మధిశిష్ఠితి, య ఏషః,

శ్లో॥ హృది నిత్యానుషక్తేన సీతాశోకేన తప్యతే,

అంతః ప్రవృద్ధగహనో జ్వలన్నివ వనస్పతిః.

౨

సంబంధము అనఁగా వియ్యము. దేవ్యాః కౌసల్యాయాః సకాశం = కౌసల్యదేవి
కడకు, ప్రహితా=(చెప్పి) పంపబడినది. స్వయం ఉపేత్య=స్వయముగాపోయి.
అనఁగా తానే మునుగలుగ ఆయనకడకు పోయి - ఏలయన సంబంధి, మిత్రము,
రాజరి అగుటయ కాక, ఇప్పుడు కౌసల్యయింటనున్న యాననకుఁడును అట్లు
త్యజింపబడినది అని ఆయన వీరిచే అపకృతుఁడును అవమానితుఁడును వివాదు
గావున ఆయనను తేర్చవలసియున్నది. భేలంతః=అకుకొనుచు. వృక్షమూలం అధి
తిష్ఠతి=చెట్టు మొదట కూర్చున్నాఁడు. వైఖానసుఁడుగాన చెట్టు మొదట కూర్చు
న్నాఁడు. అట్లే చూ. I - 18 - 'ఏతాని తాని గిరిని రరిణీ తలేషు, వైఖాన పాత్ర
తరూణి తపోవనాని.'

శ్లో. ౨. హృదితి. (య ఏషః=ఈయన) అంతః ప్రస్ఫుప్త దహనః=లోపల
పర్విన యగ్ని - దావాగ్ని - గల, జరక=జీర మైన, చాలముదిరి పండఁబాటి క్షీణించి
పోవుచున్న, వనస్పతిః ఇవ = వృక్షమువలె, హృది = మానసములోన, నిత్యాను
షక్తేన=ఎల్లప్పుడును వీడకయున్న, సీతాశోకేన=సీత దుఃఖముచేత, తప్యతే =
పొగులుచున్నాఁడు.

మానసమున సీతకు అట్లే ఏదే అను దుఃఖము నిమిసమేని మఱపురాక మంద
గింపక యున్నది. దానికి పొగులుచున్నాఁడు, (ముసలాయన) - లోపల పర్విన
చిచ్చుచే (కాలుచుండు) జరద్యనస్పతివలె. ఎంతయు తగిన యుపమానము.

జనకుని సీతాశోకమునకును పండ్రెండేండ్లయినది. అది చిత్తమున నిత్యాను
షక్తముగా నున్నది. పొగులుచునే యున్నాఁడు.

ఇతి (నిష్కాస్త్రా)

ఇతి మిశ్రవిష్ణుమృత్యుకః.

ఈ మిశ్రవిష్ణుంభమున వసిష్ఠాదుంధతీ కాసల్యదులు వాల్మీకి యాశ్రమముం జేరినమాట క్రొత్తదిగాదు, వృత్తము; మనువు ఆశ్రేయిచెప్పి వివరించినదే. జనకుడు అచటికి వచ్చుటయు వృత్తము; ఇందు తొలిమారు ఎఱింగింపబడుచున్నది. వసిష్ఠులవారు అరుంధతిని కాసల్యకడకుం బంపుటయు అనధ్యయనోత్సవమును ఆట్టివే. వర్తిష్యమాణము. - అరుంధతీ పురస్కృతయై కాసల్యజనకుం గలసికొనుట, అనధ్యయనమున వటువుల యాటలు, అందున్న లవుడు కాసల్యజనకాదుల కంటఁబడి కలిసికొని మాటలాడుటయు. ఉత్తరరామచరిత్రవాసిన కవి తాను ఎన్నఁదేని నవ్వియుండునా, న వ్యవ నెట్టిదో ఎఱిఁగియుండునా అని తోచును. చిత్తమును తేలికపడనీక విరదా విగించి తీగవలె ఉదాత్తముగానే ధీరముగానే యుంచుకొనువాఁడు, ఇటు సహృదయులకును అట్లే యుంచి నాఁడు. అట్టి భవభూతి ఈ వాల్మీకి కిష్యులమాటలలో రవంత హాస్యము తొంగి చూచునట్లు చేసినాఁడు - జీర్ణ కూర్పానాం - మడమదాయితా - వ్యాఘ్రో వా వృకోవా - విహస్య - నిగృహీతోఽసి - ఇత్యాదిచే విగఁబట్టికొనియున్న యూపిరిని రవంత సడలించి నట్లయినది. అంతట జనకప్రవేశముతో విరదా మనుపటికన్నను మూఁడు చుట్లు విగియును.

ఉత్తరరామచరితనాటకమ్

చతుర్థాఙ్కః

[తతః ప్రవిశతి జనకః]

జనకః—

శ్లో॥ అపత్యేయతాదృగ్దురితమభవత్యేనమహతా
విషక్తస్త్రీవేణప్రణితహృదయేనవ్యధయతా,
పటుధారావాహీనవ ఇవచిరేణాపిహినమే
నికృష్టస్మగ్ధాణిక్రకచ ఇనమన్యుర్విరమతి. ౧

శ్లో. ౧. అపత్యే ఇతి - అపత్యే = విడ - అయ్యాయి - సీతయెడ, యత్ = ఏ, తాదృక్ = అట్టి - నోటపయితము చెప్పరానంతిఘోరమైన. దురితం = కీడు, వైశము, అభవత్ = వాటిలెనో, మహతా = ఇంతంతనరానంత పెద్దదియు, స్త్రీవేణ = స్త్రీ మైనదియు, ప్రణితహృదయేన = గాయపలుపబడిన మనసుగలదియు - గుండియను ప్రచ్ఛి (గాయపఱచి)నదియు, వ్యధయతా = బాధకలిగించుచున్నదియు నగు, తేన = దానిచేత - ఆ దురితముచేత, విషక్తః = నాటబడినదై, మన్యుః = శోకము, ధారావాహీ = ఎల్లప్పుడు వీడక (ఏకధారగా) నుండునదియు. పటుః = మంచి బలముగలదియు, చిరేణ అపి = చాలకాలమైనను - పండ్రిండ్రిండ్లయినను, నవః ఇవ = క్రొత్తదియుంబోలె, నున్నదై, క్రకచ ఇవ = అంపమువలె, - అంపమును విషక్తము (= శోకుగా దిగినదియు,) ధారావాహీ (= వాడరగలదియు,) పటువు (= అట్లు అగుటచే గట్టిదియు.) చిరేణ అపి నవః - (చాలకాలమైనను క్రొత్తది - అనగా శోకతపనిలోనే యుండి తుప్పుపట్టక క్రొత్తదియుంబోలెనే, అంతకన్ననుండుడ, తళతళన యుండునదియు) అగును - మే మగ్ధాణి = నాయాయువుపట్టులను, నికృష్టకా = కఱకఱగోయును, న విరమతి = మానక యున్నది.

నా విడయందు అట్టికీడు వాటిలినదే! ఎంతపెద్దది, ఎంతస్త్రీ మైనది! అది నాగుండెను 'ప్రచ్ఛిక్రచ్ఛి' వ్యధయిదును లోతుగా ఏ శోకమును నాటినదో అది ఒక్కటే ధారగా తెంపులేక అతి బలముగలదై యెన్ని యేడ్లయినను క్రొత్త దానివలె నామర్మములను అంపమువలె శోయును మానకన్నది.

తాదృక్ - కని విని యెఱుంగునది; మిక్కిలియు అసంభావ్యము. మహతా - ప్రతిక్షణము తలచుకొనుకొలది పెద్దదిగానోచుచున్నదానిచేత - ధారావాహీ - ఒక్కధారగా ఉన్నట్టిది - తెంపులేక; మఱి యేతలంపునకు ఎడమునీయనిది.

కష్ట! మేవం నామ జరయా దుఃఖేన చ దురాసదేన భూయః
పరాకసాంతపనప్రభృతిభి స్తపోభి రాత్తరసధాతుః అనుపయుజ్య
మానః నాద్యాపి మే దగ్ధదేహః పతతి. అన్ధతామిన్రూ హ్యసుర్యా
నామ తే లోకాః, తేభ్యః ప్రతివిధీయంతే యే ఆత్మఘాతిన ఇత్యేవ
మృషయో మన్యంతే. అనేకసంవత్సరాత్రికమేఽపి చ ప్రతిక్షణపరి
భావనయా స్పృష్టనిర్భాసః ప్రత్యగ్ర ఇవ దారుణో మే దుఃఖసంవేగో
న ప్రశామ్యతి. అయి మాతః దేవయజనసమ్భవే నీతే! ఉదృశ్యంతే
నిర్మాణభాగః. యేన, లజ్జయా స్వచ్ఛంద మాక్రద్ధితు మపి న శక్యతే.
హాహా! పుణి!

కష్టం=కట్ట - అయ్యో! దురాసదేన=ఓర్వరానిదైన, భూయః=మఱియు,
పైగా - పరాకసాంతపన - ఇవి తపఃప్రకారములు - శరీరమును మిక్కిలి వాడ్చునవి.
'ద్యాదకాహోపవాసేన పరాకః పరిక్రీరితః' - అని. పరాకమనఁగా పండెందు
దినాలు ఉపవాసముచేయుట. 'గోమాత్రం గోమయం క్షీరం దధి శ్చిః కుశో
దకమ్ ఏకైకం ప్రత్యహం వీత్వా ఆహారాత్ర మభోజనమ్ కృచ్ఛః సాంతపనో
నామ సర్వపాపప్రణాశనః' - అని సాంతపనము. ఆత్తరసధాతుః = ధాతువులు
కోషించినవాఁడు. ధాతువులు - రసరిక్తమాంస మేనోఽన్తి మజ్జశుక్రములు - వీని
యందలి రసము - తడి - యెల్ల ఇగిరిపోయినది. అన్నియు కోషించినవి. అనుప
యుజ్యమానః=ఎందులకును కొఱగాకుండునది. దగ్ధదేహః = పాడుదేహము, 'దగ్ధ
'హత' - ఇట్టివి తిట్టులు. న అద్యాపి పతతి - ఇప్పటికిని కూలిపోకయున్నది.
అట్లేని ఆత్మహత్యచేసికొనరాదా యన్న ఆత్మఘాతుః నరకముపా లగుదు
రందురు. అసుర్యా నామ తే లోకాః - అసుర్యములు అనుచేరి లోకములున్నవి.
అవి 'అన్ధతామిన్రూ' పెనుచీటితో నిండినవి. తేభ్యః ప్రతివిధీయంతే=అందు
పడవేయఁబడుదురు. మన్యంతే=తలంతురు. అసుర్యాః = అసురులకు తగినవి.
'అసుర్యా నామ తే లోకాః అనేన తమసా వృతాః తాంతే ప్రేత్యాభి
గచ్ఛంతి యే శే చాత్మహతో జనాః' అని శ్రుతి. ప్రతిక్షణపరిభావనయా = ప్రతి
నిమిషమును తలఁపులానే యుండుటచేత. స్పృష్టనిర్భాసః=స్పృష్టమగు ప్రకాశము
గలదై - ఇంచుక యేని మాసిపోక - కాలమున దుఃఖము వేగము తగ్గును, మాసిపోవును -
అందుచే అట్లు ఇంచుకయు తగ్గక, మాయక ఉన్నది. జనకుఁడు గొప్ప వేదాంతి

శ్లో॥ అనియత రుదితస్మితం విరాజ
త్కరిపయకోమల దస్తకుట్టలాగ్రమ్,
వదనకమలకం శిశో స్మరామి
స్థలదసమజ్జసముగ్ధ జల్పితం తే.

౨

జ్వారి, ఇట్లు దుఃఖముపాలు కాదగునా యన్న, ఎంత వేదాంతికిని, జ్ఞానికిని ఇట్టి దుఃఖములు ఓర్పుకొనరావు. కాకుంఠలమున కణ్వుడు శకుంతలకై ఎంత దుఃఖించి వాడు! వసిష్ఠుని పుత్రికోకము ప్రసిద్ధము. అంతియకాక, సీత వ్యక్తివిశేషము, దుఃఖకారణమును అసాధారణము. నిర్మాణభాగః-నిర్మాణభాగ్యము-నీజన్మాదృష్టము. అట్టి పుట్టువుగలదానికి, మాయంటియమ్మాయికి ఇట్టి పరివాదమే, దానికి ఇట్టి బండనయే అని లజ్జ-సిగ్గు. స్వచ్ఛందమ్=ఇచ్చమెయి వాచిచ్చి పనవుచు.

శ్లో. ౨. అనియతమితి - అనియతరుదితస్మితమ్ = కారణము లేకయే అంతలో ఏడ్చు అంతలో నవ్వును కలదియు, విరాజ త్కరిపయ...గ్రమ్ = ప్రకాశించుచున్న కొన్నియేయైన పలు మొగ్గలకొనలు వెలయునదియు, స్థలదసమజ్జస ముగ్ధ జల్పితమ్=నాలుచున్న - ఒకటికి మఱియొకటి వచ్చుచున్న - తడబడుచున్న-సంగతి లేని ముద్దు పలుకులుగలదియు నగు, తే శిశోః వదనకమలకం = శిశువుగానున్న నీ బుచ్చిమోమా దామరను, స్మరామి=తలంచుకొనుచున్నాను.

నీవు శిశువుగా ఉన్నప్పటి నీముద్దుమోమాదామర నావ తలంపునకు వచ్చుచున్నది. కారణములేకయే అంతలో ఏడ్చు, అంతలో నవ్వు! కొన్నియే లేతపండ్ల మొగ్గలవలె ప్రకాశించుట! ఆతడబడు - అర్థము సరిపడని - తొక్కు ముద్దుపలుకులు - అన్నియు! తరువాత ఎన్నియేతో తనకడ పెరిగినను, ఆమె పెండ్లి కళకళలు అన్నియు తాను చూచియున్నను, సీత యీ కైశవము జనకుని చిత్తమున అట్లు హత్తుకొనియున్నది. దానిని విదియు మించలేదు.

‘అథ మే కృపతః క్షేత్రం లాజ్ఞలా దుతితా మయా

క్షేత్రం శోధయతా లభా నామ్నా సీతేతి విక్రతా

భూతలా దుతితా సా తు వ్యవర్థత మ మాతృభా.’

అని జనకుడు తనకు సీత దొరకి, భూతులుగా పెరిగినవృత్తమును రాయయగమున సంగ్రహముగా చెప్పినాడు. ఆమె జనకునికి దొరకినపుడు మిక్కిలియు ముద్దులొలుకుచు అందమగు బంగరుబొమ్మంబోని దేదీప్యమాన దివ్యశిశువుగా నుండెననియు, అంతట క్రమముగా ఎదుగఁజొచ్చెననియు, ఆయనియతరుదితస్మితాది చేష్టలన్నియు చూచుచు జనకుడు ఆశిశువును మిక్కిలియు లాలించుచు

భగవతి వసుధరే! సత్య మతిదృ ధాసి!

శ్లో॥ త్వం వహ్ని ర్మనయో వసిష్ఠగృహిణీ గక్ష్తా చ యస్యా విదు
ర్మాహాత్మ్యం, యది వారఘోః కులగురు ర్దేవ స్వయంభాస్కరః,
విద్యాం వాగివ యా మసూత భవతీ, తద్వత్తు యా దైవతం.
తస్యా స్త్వం దుహితృ స్తథావిశేసనం కిం దారుణేఽమృష్యథాః? 3

ఆయానందము అనుభవించుచు పెంచెనియు ఊహించి, ఈ జనకునితోఁజూడ భవ
భూతియు ఆసాక్షిలక్ష్మి బాల్యసౌభాగ్యమును భావించి ఇట్లు అనుభవించు
చున్నాఁడు. ఈ శ్లోకము మాలతియందును గలదు, ఆపన్న మాలతింగూర్చి
ఆమెనాయన పరిచేవనము.

అతిశైశవమున కారణములేకయే అంతలో ఏడ్చు అంతలో నవ్వు వచ్చు
చుండును ఏడ్చును అందఁజే, నవ్వును ముద్దే. దుష్కంఠునివాక్యమును కనఁ
దగును. కాలిదాసు కావం. VII - 17.

అలత్యద న్నముఖా ననిమి త్తహస్తే
రవ్యక్తవర్ణ రమణీయ వచః ప్రవృత్తిః
అక్ష్మాశ్రయప్రణయిన స్తనయా స్వహస్తో
ధన్యా స్తదబ్జరజసా మలిసిభవతి.

అంత బాల్యమునుండి పెంచి పెద్దజేసి నీకు అన్నియు చేసితివే. కడకు
నీకు ఇట్లు వచ్చినదే! అనుట.

అతిదృఢాసి=మిక్కిలియు కఠినపు - నీగుండె చీలిపోకయున్నదే - అనుట.

శ్లో. 3. త్వం ఇతి - త్వం=నీవు, గహ్ని=అగ్ని. మనయః=ఋషులు, వసిష్ఠ
గృహిణీ=వసిష్ఠుని యిల్లాలు, అరుంధతి, గక్ష్తా చ=గంగయు, యది వా=అంటియ
ఏల? కావలయునన్నట్లేన, రఘోః కులగురు=రఘువంశమునకు ఆద్యుడై పెద్ద
యగు, భాస్కరః స్వయం=కూర్మయ్యడే సాంకముగా, యస్యా=ఎవ తెయొక్క,
మాహాత్మ్యం=మహిమను, షేర్కని, విదుః=ఎఱుంగుదురో, వాక్=త్రయి, విద్యాం
ఇవ=విద్యను - త త్త్విజ్ఞానముంబోడ, భవతీ=నీవు, యాం=ఎవ తెను, అనూత=
కంటివో, పునః=అంటియకాక, యా=ఎవ తె, కుద్ధింగతా = అట్లెల్ల కుద్ధిపొంది
నదో, తస్యాం దుహితృ=అమాతృనకు, తథా విశేసనం=అట్టి చంపుటను - నిలయ
మును - హించును, దారుణే=కఠినుగాలా, కిం మృష్యథా=ఓర్పుకొంటివా!

(నేపథ్యే)

ఇత ఇతో భగవతీ మహాదేవ్యా.

జనకః—[దృష్ట్వా] అయే! గృప్తి నోపదిశ్యమానమాగ్రా
భగవత్యరుద్ధతీ. (ఉత్థాయ) కాం పునర్మహాదేవీ త్యాహా? (నిరూప్య)
హా! కథ! మియం మహారాజ దశరథస్య ధర్మదారాః ప్రియసఖి మే
కాసల్యా! క ఏనాం ప్రత్యేతి సైవేయ మితి!

నీవు, అగ్ని, మనుజులు, అరుంధతి, గంగ. ఇంకను కావలయునన్న, రఘు
వంశమునకు కూటస్థుడగు అనూర్యుడై సాంతముగా ఎవరె చేర్చిని ఎఱుంగు
దులో, త్రయీదేవి విద్యనుంబోరె, నీవే ఎవరెను కంటివో, అంతయే కాక,
ఎవరె (అగ్నియది) కుద్ధిపొందినదో అట్టి నీ కూతునకు అట్టి విలయముకలిగిన నీవు
ఎట్లు ఓర్పుకొన్నావో! ఎంత దారుణురాలవో కదా!

‘త్యం’ - భూమి సకలభూతధాత్రి, సర్వత్ర వ్యాపించియుండునది, సర్వ
మునకు ఆధారమైనది. ఆమెకు తెలియనిది ఎందుండును, ఈలోకమున? నీతకు
అపవాదకారణములేమి ఆమె లెస్సగా ఎఱుంగును. ‘వహ్ని’ - నీతకు కుద్ధికాలమున
నీలోత్పలశీతలసహ్యుడై ఆమెను తెచ్చి రామునికి సమర్పించినవాడు. ‘అరుంధతి’
కన్న పూజ్యుడును పతివ్రత లేదు. అట్టి అరుంధతికిని, కలగురుపత్నికీ, పూజ్య
యైనట్టిది నీత. నీతను ఆమె చక్కగా ఎఱుంగును. ‘మనయా’ - భూతభవిష్య
కులంగాడ నెఱిగినవారు. ‘ఏలే నీన్ద్రా ప్రయో లోకాః సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః,
అభిగమ్య మహాత్మానమ్’ అని కుద్ధికాలమున పరమర్షులు సన్నిధి చేసినారు. ‘గడ్డా’ -
దివ్య - దేవత - అడవికి పోవునపుడును మరలనపుడును కాంచినది. ‘భాస్కరః’
‘అదిత్యచంద్రావని లోఽనంతశ్చ’ అనియు, ‘సూర్యః సోమో యమా కాలో’ అనియు
కర్మసాక్షులెక్కలో మొదటివాడు, రఘువలకూటస్థుడు - ‘కుద్ధింగతా’ ఆ
యగ్నికుద్ధికాలమున సాక్షుత్తుగా బ్రహ్మరుద్రుడు ఇంద్రుడు మొదలగువారును
సాక్ష్యము పలికినారు. అట్టికుద్ధి పొందినట్టిదే. ‘విశసనమ్’ కతోరగర్భను అడవిలో
పొలుతైచుట యనగా చంపుటయే కదా. ఈదుఃఖమునకు భూమిసైతము బ్రద్దిలు
కావలసినదని భావము.

గృప్తి నా - దశరథునియింటి కంచుకీ, జనకునికి లెస్సగా పరిచితుడు,
చూడగానే ఫలానా అని తెలిసినది. దారిచూపుచున్నాడు. హా కథం! హా
ఏమి! ప్రియసఖిమే - నా యనుంగు చెలి - వట్టివియ్యముమాత్రము కాదు. అందు

శ్లో॥ అసీ దియం దశరథస్య గృహే యథా శ్రీః;

శ్రీరేవ వా; కి ముపమానపదేన? సైవా

కష్టం! బ తాన్య దివ దైవవశేన చాతా

దుఃఖాత్మకం కిమపి భూత! మహో విపాకః!

౪

శ్లో॥ య ఏవ మే జనః పూర్వ మాసీ న్నూన్తో మహోత్సవః,

క్షేతే త్వం మి వాసహ్యం జాతం తస్యైవ దర్శనమ్.

౫

మిక్కిలియు ప్రేయసుగు సఖ్యము కలిగినది. సా ఏవ ఇయం ఇతి=ఆమెయే ఈమె అని - అనగా గురు తెలియనట్లు అంత మాటిపోయియున్నది. ప్రత్యేతి = ఆన వాలు పట్టును? నీతో దుఃఖముచేత నే ఆమెయు ఇట్లైనది.

శ్లో. ౪. అసీతి - ఇయం=ఈమె, దశరథస్య గృహే=దశరథుని యింట, యథా శ్రీః=సిరివలె, అసీత్=ఉండెను. ఉపమానపదేన కిం - 'యథా' 'వలె' అని ఉపమానపదము ఎందులకు? శ్రీః ఏవ వా=సిరియే - (అసీత్=ఆమెను) సా ఏవా= అట్టి యీమె, కష్టం చిత=అయ్యయో! దైవవశేన = విధివశాన - విధియే కారణముగా, అన్యో కిమపి=ఏదియో నేను, దుఃఖాత్మకం భూతం=శోకముయైన ప్రాణిగా, చాతా=అయిపోయినది! అహో విపాకః=అహో, అశ్చర్యమైన పరిణతి, మార్పు!

(నే నెఱుంగుదును!) ఈమె దశరథుని యింట లక్ష్మీవలె ఉండినది. వలె అనుటెందులకు? సాక్షాత్లక్ష్మిగానే ఉండినది. అట్టి యీమె ఎట్లు మాటిపోయినది! శోకము రూపుదాల్చిన యేదియో జంతువువలె విపోయినదే, దైవవశమున! అయ్యయో! హా!

అయం అపరః - ఇది మఱియొకటి - ఆమె తాను అట్లు మాటిపోవుట యొక దశావిపాకము. ఇప్పుడు నేను చెప్పబోవునది మఱియొకటి. విపర్యాసః - కృత్యాసము - మార్పు - పాపః - పాపమైనది - పాపము హేతువుగా గలిగి - కృతకలిగించునది - పాడు.

శ్లో. ౫. య ఇతి - పూర్వం=మునుపు, యః జనః ఏవ=ఏజనమే, మూర్తః = రూపుదాల్చిన, మహోత్సవః=పెనుబండుగు, మే=నాకు, అసీత్=ఆమెనో, తస్య ఏవ=దానిదే, దర్శనమ్=అగపాటు, తే=గాయమున, త్వరంభవ=కారము - కాదా ఉప్పు - వలె, అసహ్యం=ఓర్వరానిది, జాతమ్=వినది.

ఏజనము మున్ను రూపుదాల్చిన మహోత్సవ మాయెనో నాకు, అదియే ఇప్పుడు అగపడి గాయమున పెట్టిన త్వరము - కారము. ఉప్పు - వలె, ఓర్వరానిది వినది.

[తతః ప్రవిశ త్యరుస్థతీ కాసల్యా కఞ్చుకే చ.]

అరుస్థతీ—నను బ్రవీమి, ద్రష్టవ్య స్వీయ ముపేత్య వైదేహ ఇశ్యేష వః కులగురో రాదేశః, అత ఏ వాహం ప్రేషితా. కుతోఽయం పదేపదే మహా ననధ్యవసాయః?

కఞ్చుకే—దేవి, సంస్తమ్భ యాత్మాన, మనురుధ్యస్య భగభతో వసిష్ఠ స్యాదేశ మితి విజ్ఞాపయామి.

కాసల్యా—ఏరిసే కాలే మిహిళాహివో దట్టవౌత్తి సమం ఎవ్య సవ్యదుక్థాఇం సముబ్భవంతి. ఇ సక్కుణోమి ఉవ్వట్టమాణ మూలబంధణం హిలలం అవట్టావేదుమ్. [ఈ దృశే కాలే మిథిలా ధిపో ద్రష్టవ్య ఇతి సమ మేవ సర్వదుఃఖాని సముద్భవన్తి. న శక్నో మ్యుద్వర్తమాన మూలబంధనం హృదయం అవస్థాపయితుమ్.]

అరుస్థతీ—అత క స్పన్దేహః?

మనువు మాయమ్మాయిని ఓముచున్న ఆర్తగారు, నామిత్రమునకు భార్య, నాకును సాక్షాత్తు పుట్టు, అగపడినపుడు మూర్తిగొన్న మహోత్సవమునలె నుండి నది. ఇపుడు మాయమ్మాయిని రతీమిన ఆర్తగారు, రతీమిన రామునికి అమ్మ, అని అపీతగతిః దుఃఖముపాలైయున్న నాకు, మఱియు దానిని వృద్ధిచేయుకారణ మైనది. ఎంత మనసునకు తగులునట్లు చెప్పినాడు కవి!

నను బ్రవీమి = దేవీ చెప్పుచున్నాను - చెప్పుచున్నాను గదా - (విను.)
 స్వీయమ్ = స్వీయముగా - తానే; ఉపేత్య = పోయి, చేరఁబోయి, ద్రష్టవ్యః = (తప్పక) చూడవలసినవాడు. ఆదేశః = ఉత్తరువు. అనధ్యవసాయః = ప్రయత్నవిరోధము; భానిః = మామట, వెనుదీయుట అన్నమాట, అయనమాటను నాకు ఉల్లంఘింపఁజాలరు. నను విజ్ఞాపయామి = విన్నపము చేయుచున్నానుగదా, చిత్తగింపుము. ఆత్మానం = మనస్సును, సంస్తంభయం = నిలువరించుకొనుము - నిబ్బరముచేసికొనుము - సమం ఏతః = ఒక్కొక్కడిగా, సముద్భవన్తి = కలుగుచున్నవి, లేచుచున్నవి. ఉద్వర్తమానమూలబంధనం = పెల్లగిల్లుచున్న వేరుకట్టులు, వేరుపట్టు - కలకై, అవస్థాపయితుం = నిలువరించుకొనను.

శ్లో॥ సన్తానవాహీ న్యపి మానుషాణాం దుఃఖాని సద్బంధుయోగజాని,
దృష్టే జనే ప్రేయసి దుస్సహాని ప్రోతస్సహస్రై రివ సప్లువంతే. ౬
కౌసల్యా—కహం వచ్చాన వహూవ ఎన్వం గదే, తస్య
రావసిణో ముహం దంసేష్టుః. [కథం వత్సాయా వధ్వా ఏవ క్లతే
తస్య రాజశ్చే ర్ముఖం దర్శయామః!]

అరునతి—

శ్లో॥ ఏష వ శ్లోఘ్యుసమ్భన్తి జనకానాం కులోద్వహః,
యాజ్ఞవల్క్యో ముని ర్యస్తైః బ్రహ్మపారాయణం జగౌ. ౭

శ్లో. ౬. సన్తానవాహీ - మానుషాణాం = మనుష్యులకు, సద్బంధువియోగజాని =
మంచి (=అనుంగు) బంధువుల వియోగమువలన కలిగినవైన, దుఃఖాని = దుఃఖ
ములు, సన్తానవాహీని అపి = ఎడతెగక యుండునవైనను, ప్రేయసి జనే = మిక్కిలి
ప్రియమైన జనము, దృష్టే = చూడబడఁగా, దుస్సహాని = ఓర్వ - ఇముడ్చుకొన -
రాక, ప్రోతః సహస్రైః ఇవ = తేల ప్రవాహములతోనుంబోలె, సంప్లువంతే = వెలువ
పొడుచును, పొంగును

అనుంగుబంధువుల వియోగమువలన కలుగు దుఃఖములు మనుష్యులకు ఒకప్పు
టికిని తీయనివికావు - ఎడతెగక యుండునవే. ఐనను అవి ప్రియజనమును కన్నం
తనే ఇముడలేక తేలప్రవాహములచేతనుంబోలె వెల్లివొడుచును.

వాచ్యప్రధానుడై భవభూతి ఈయర్థమును ఇట్లు చెప్పఁగా, దీనినే
వ్యంగ్యప్రధానుడై కాలిదాసు ఇట్లు చెప్పివాడు. 'స్వజనస్య హి దుఃఖమగ్రతో
వివృతద్వార మి వోపజాయతే' కుమార. IV-26. - అని నేడము వేంకటరాయ
కాస్త్రిలవారు అనలేదనినారు. జనకునికి ఏమేని ఇంచుక శోపము రామునివలన
తజనయిని కాసల్యయెడ ఉండునేమో కాని, కాసల్యకు జనకునెడ అట్టిది
యేనియు ఉండక కేవలము ఆయన స్వజనమునుటయు, వియ్యము మిత్రము అను
టయు భావన. అది అట్టి ఆయనకూతునకు ఇట్లు జరిగినదే మాయించి అను వైల
త్యముతో కూడుకొన్నది. కావున సహస్రములును, లక్షలును లెక్కలేనివి అగు
నేమో ప్రోతస్సులు. కాసల్యకేమో శోడలన్న నీతపై కూతుమిండికన్నను ఎక్కువ
ప్రితి. మఱి యిట్లులైనందున జనకునికి తటాలున మోముచూపఁజాలక యున్నది తాను.

శ్లో. ౭. ఏషః ఇతి. - ఏషః = ఇతఁడే, వః = మీయొక్క, శ్లోఘ్యుసమ్భన్తి =
మేటివియ్యము; జనకానాం = జనకుల, కులోద్వహః = కులోద్ధారకుడు; యస్త్యై =
ఎవనికి - అనఁగా ఈయనకు, యాజ్ఞకల్క్యః మునిః = యాజ్ఞవల్క్యుముని, బ్రహ్మ

కౌసల్యా—ఏసో మహారాజస్య హిలలణందో నచ్చావ
వహూవ పిదా రావసీ, హాథీ! సంభావితిష్ఠి సమువర్తియ మహూస
వేసు దివసేసు. హాదైవ సర్వం ఏన తం ణధి. [ఏవ మహారాజస్య
హృదయానన్దః వత్సాయా వధ్వాః పితా రాజర్షిః. హాథిక్ సమ్భావి
తాస్మి సముపస్థిత మహోత్సవేషు తేషు దివసేషు. హాదైవ సర్వ
మేవ తన్నాస్తి.]

జనకః—(ఉపసృత్య) భగవ త్యరుద్ధతి, వై దేహః నీర
ధ్వజోఽభివాదయ తే.

శ్లో॥ యయా పూతమ్మయ్యో నిధిపి పవిత్రస్య మహాసః

పతిశ్చే పూర్వేషా మపి ఖలు గురూణాం గురుతమః,

పారాయణమ్=వేదసాకల్యమును - సకలవేదమును అనుట, జగో=పాదెను, కేరి
వ్యాఖ్యానించెను అనుట.

ఇతరే మిమేటి వియ్యంకుడు. జనక మంతోవారికుడు. యాజువల్క్యుల
వారి శిష్యుడు, వారివలన సకలవేదమును విని శిష్యుడనాడు. చాలగొప్ప
వాడు - అనుట - రాజాగాను, జానిగాను.

జనకానాం - అది ఆవంశమున పుట్టినవారికెల్ల సాధారణమైనవారు. బ్రహ్మ=
వేదము. పారాయణం - సాకల్యము. జగో - ముస్సరముగా, పాటవలె, చెప్పట.

మహారాజస్య = దశరథమహారాజునకు - తన భర్తకు కౌసల్యచేయు కోరికల
నిర్దేశము. హృదయానన్దః=మనస్సునకు ఆనందము - మిక్కిటపు సంతోషము - కలి
గించువాడు. వత్సయా=పట్టికి - ఈ నిర్దేశమువలన నీతను కౌసల్య సాధారణ
ముగా ఎట్టివాస్సల్యముతో చూచుకొనుచుండెనో తెలియును. రాజర్షిః - అని దశ
రథునికంటె విలక్షణమైననిర్దేశము; హాథిక్=హాకట్టా! సమ్భావితాస్మి సముపస్థిత
మహోత్సవేషు తేషు దివసేషు! = మహోత్సవములతోడి అదివసులందు సంభావింపఁ
బడుచుంటిని. సర్వమేవ తన్నాస్తి=అదియెల్లను తేనాయె. 'సర్వమేవ తన్నాస్తి'
అని చెప్పటంబట్టి 'అనుపస్థిత' అను పూర్వవాక్యార్థమునకు 'సముపస్థిత' గా
నుండుట శ్రేయము, సరి. దీని విస్తరమే 'సరాజాతిత్సాఖ్యం' ఇత్యాది శ్లో. ౧౦.

శ్లో. ౮. యయాఇతి - పవిత్రస్య=పావనమైన, మహాసః=తేజస్సునకు, నిధిః
అపి=నిధానమైనను, పూర్వేషాం=తొంటివారైన గురూణాం గురువులకు సయి
తిము, గురుతిమః ఖలు=గురుశ్రేష్ఠుండు తానైనను, తే పతిః=నిభర్త, వసిష్ఠుండు,
యయా = ఏనీచేత, పూతమ్మయ్యః = తన్ను పవిత్రునిగా తలంచుకొనునో,

త్రిలోకీమణ్మల్యా మవనితలలోలేన శిరసా
జగద్వన్ధ్యాం దేవీ ముషస మివ వద్దే భగవతీమ్. ౮
అరుఢతీ—అక్షరం జ్యోతిస్తే ప్రకాశతామ్, స త్వా పునాతు
దేవః పరోరజనాం. య ఏష తపతి.
జనకః—అర్యగృప్తే, అ ప్యనామయ మస్యాః ప్రజాపాల
మానుః!

త్రిలోకీమణ్మల్యాం=మూలకములకు మంగళము కూర్చుదానపు, జగద్వన్ధ్యాం=జగముల
కల్ల పూజ్యపు, అను, భగవతీం=జానశక్త్యాదిగుణములు విరాజిల్లు నిన్ను, ఉచసం
దేవీం ఇవ=ఉచః (=ప్రాతః) సంధ్యంబలె, అవనితల లోలేన శిరసా=శేలపై
దొరలాడుతలతో, వద్దే=నమస్కరించుచున్నాను.

(దేవీ,) నీభర్త తాను పవిత్రమహాలేజస్సునకు నిధియు పూర్వగురువుల
కల్లను గురుశ్రేష్ఠుడను వినను, తన్ను నీవలన పవిత్రునిగా తలంచుకొనును. అట్టి
అయనను సయితము పవిత్రము చేయుదానపు, మూలకములకు మంగళము
కూర్చుదానపు, జగములకు పూజ్యపు, ఉచోదేవికింబోలె, భగవతీ నీకు తలను
శేలపై మోపి మ్రొక్కి డెదను.

అరుంధతి పరమసాధ్వీ, సాక్షాత్తపఃనిధి అన్నాడు కాలిదాసు. కుమార.
VI. II.

లేహం మధ్యగతా సాధ్వీ పత్యుః పాదార్పితేక్షణా,
సాక్షా దివ తపఃనిధి ర్భూతా సే బ హ్వరుఢతీ.

పూర్వేహి మపి గురుతమః - మన్వంతరములయందు సైతము చావులేనివాడు.
యయా పూతం మన్యః - అంతపవిత్రమైనవానికి సయితము నీవు పవిత్రతకు కారణ
మని ఆయన నమ్మకము. ఉచోదేవి అనగా ప్రాతఃసంధ్యయు జగద్వంద్యతాది గుణ
ములు గలది. 'పితౌమహః పితౄణాం సృష్ట్యా మూర్తిం తా ముత్సినర్రహ'. సా ప్రాతః
సాయ మాగత్య పస్యాయాశేణ పూజ్యతే.' అని సంధ్యలపూజ్యత. ఇట్లు అరుం
ధతీయభివాదనార్హత ఉపన్యసించుపడినది. అంత దొడ్డది అనుట.

పరింజ్యోతిః=పరమమైన లేజస్సు - పరమాత్మ, బ్రహ్మము - అన్నమాట. పశో
రజాః = రజస్సుకు మ్రోచినవాడు, సత్త్వసంపన్నులుగాని ఆయన నెఱుంగఁ
జాలరు అనుట. య ఏష తపతి = ఈవెలుగుచున్నాడే - కూర్చుండు, కూర్చు
నిలో నెలకొన్న నారాయణుడు. అరుంధతి పల్కిన యీ యాశీర్వాదము బ్రహ్మ
వాదియగు జనకునికి అనురూపముగా నున్నది. 'తపతి' - ఎండకాయుచున్నది -
ఇది యేఱుతువున ఏచేళ? చూ. ఉపో. పు. 74 అరుంధతికి నమస్కరించి, కాసల్యను
స్వముగా ఎచ్చరింపక 'అస్యాః=ఈమేకు' అని గృప్తిని అడుగుట, ఆమెను
ఓప్పరికించుట; 'ప్రజాపాలమాత' అనుటయు - రామభద్రునియని తనకు మునుపు

కళ్ళుకీ—(స్వగతం) నిరవ శేష మతినిష్ఠుర ముపాలభ్యాస్సః,
(ప్రకాశం) రాజశ్చే అనేనైవ మన్యునా చిరపరిత్యక్త రామభద్ర
ముఖచంద్రదర్శనాం నార్హసి త్వం దుఃఖయిత మతిదుఃఖతాం దేవీమ్.
రామభద్రస్యాపి దైవదుర్యోగః కోఽపి, యత్కిల సమస్తతః
ప్రవృత్తీభిర్న కింవదస్తీకాః పౌరజానపదాః న చాగ్నిశుద్ధి
మల్పకాః ప్రతియస్తీ త్యత్రోదారుణ మనుష్ఠితమ్.

జనకః—(సరోషమ్) ఆః కోఽయ మగ్నిర్నా మాస్మత్ప్రసూతి
పరిశోధనే? కష్ట! మేవంవాదినా జనేన రామభద్రపరిభూతా అపి
వయం పునః పరిభూయామహే.

అంతదిన తెలుగున ప్రీతిపూర్వకముగా నిర్దేశంపక ఇట్లు నిర్దేశించుట అప్రీతి
చేతను, అధిశేషమునకయ్యును. ఈ యెత్తిపాడుపు కాసల్యకును. ప్రజాపాలకుఁ
డనుట రాముఁడు ప్రజలమాట విని ప్రజలను సంతోష పెట్టుటకై నీతను కానలకు
తఱిమినాఁడనుటను రదవుట. అనామయమ్=అశోగ్యము. తృప్తియులం గూర్చిన
కుశలప్రశ్నకు ఇది పారిభాషికము. నిరవశేషమ్=పూర్తిగా - ఎంత అనవలయునో
అంతయు అని. 'ప్రజాపాల' అన్న యెత్తిపాడుపుచే అందులకు అనర్హుఁడనియు
నూచన. అతినిష్ఠురం = మర్యము గాడునట్లు. కంచుకీ ముసలిబ్రాహ్మణుఁడు.
గుణసంపన్నుఁడు. ఇట మంచి అనుభవకాలి, కావున తగినట్లు బదులు చెప్ప
నేర్పును. అతనికి ఉండనే యుండినది మనకున, ఈయన ఏమనునో అని. అన
వలసినంతయు అన్నాఁడు - అని యనుకొనుచున్నాఁడు. అనే నైవ మన్యునా - ఈ
కోపముచేతనే - నీతను పరిత్యజించినాఁడను కోపము. 'చిరపరిత్యక్త రామభద్ర
ముఖచంద్రదర్శనాం' - పశ్చిం దేండ్లయినది రామభద్రుని మొగముచందుగుని ఈమె
చూచి - ఆ ముఖచంద్రుని చూడక నిమసమేని తాను ఉండఁజాలనట్టి ఈమె -
అనుట. కాసల్యుడను రామునియెడనుం గూడ జనకునికి కోపములేకుండఁదగిన
సమాధానము నొసగు మాటలం జెప్పుచున్నాఁడు. సమ...ప్రతర్తిక...కింవద
స్తీకాః = ఎల్లెడలఁ బర్వంపఁబడిన శోకయగు కింవదంతి (=అడిక) కలవారు.
అల్పకాః = అల్పబుద్ధులు. అదియేమో ఈనాటకాన ఎవరును నోట చెప్పురు. కో
ఽయం అగ్ని ర్నామ=ఏఁడెవఁడు అగ్నియనఁగా? అస్మత్ ప్రకూతి - మాయమ్మ
యిని - అని - 'మ' అని కలము ధర్మిష్ఠత మొదలగు గొప్పతనపు గర్వము
నూచితము. ఏవంవాదినా జనేన=ఇట్లు పలుకు జనులచే=ముక్కుడి మూకచే

అరుఢతీ—(నిశ్చల్య) ఏవ మేతత్, అగ్నిరితి వత్సాంప్రతి పరి
లఘూ న్యక్షరాణి, నీతేత్యేన పర్యాప్తం. హా! వత్సే.

శ్లో॥ శిశు ర్వా శిష్యా వా యదసి మమ, తత్త్విష్టతు తథా.

విశుద్ధే రుత్కర్త స్త్వయి తు మమ భక్తిం ద్రదాయతి.

శిశుత్వం స్త్రైణం వా భవతు; నను వద్యాసి జగతాం.

గుణాః పూజాస్థానం గుణిషు, న చ లిఙ్గం న చ వయః. F

అనుట. పరిలఘూని = ఎంతయు లఘువులు = చులక నైనవి - లెక్కలేనివి. నీతా
ఇత్యేన పర్యాప్తమ=నీత అనుటయే చాలును - అది అగ్ని కిని పరిశుద్ధి యొసంగఁ
గలది అన్నంతమాట. ఆమె పవిత్రతను సర్వమును ఎఱింగించునది - దేవయజన
సంభూతత మొదలగునది.

శ్లో. F. శిశు రితి. - శిశుః వా - (నా) బిడ్డవో, శిష్యావా = (నా) శిష్యువో,
యత్ మమ అసి=ఏమి నాకు అగుదువో, తత్=ఆ, ఆమాట, త్త్విష్టతు తథా =
అటుండగనిమ్ము. తు (=కింతు) = మఱియేమన్న, విశుద్ధేః శుక్తిర్నరః = (నీ)
పావనతరమగు శుద్ధియొక్క పెంపు. త్వయి=నీయందు, మమ=నాకు భక్తిం జన
యతి=భక్తికి లిగించుచున్నది. శిశుత్వం = పసిదనముగాని, స్త్రైణంవా = అడుతనము
గాని, భవతు = ఉండనీ. జగతాం = జగములకు, వద్యాసి అసి నను = పూజ్యువు,
అగుదువుగదా! గుణిషు=గుణములుగలవారియందు, గుణాః=గుణములు - సత్విశ్వా
దులు, పూజాస్థానమ్=పూజకు పదమగును=కారణ మగును. లిఙ్గం చ=వట్టిగుఱుతు -
జడయో జందెమో, బొట్టో కట్టో, అడుతనమో మగతనమో, న=కాదు; వయః
చ=బాల్యము మొదలైనదియు, న=కాదు. - అనఁగా పూజకు - గౌరవమునకు - కార
ణము గాదు.

నాకు నీవు బిడ్డవే అగుదువో శిష్యువే యగుదువో అది అటుండనిమ్ము. నీపది
త్రతాతిశయముచేత నీయందు నాకు భక్తి భావము కలిగినది. శిశువనననీమి, స్త్రీవి
దిననీమి; నీవు లోకముల కెల్ల పూజ్యువు. గుణములే గుణులయందు పూజకు కార
ణముగాని వారిబిడ్డతనము శిష్యుత్వముగాని వారిమగతనము అడుతనముగాని కాదు.

ఇందు నీతిమహిమ ఉపన్యస్తము. 'లిఙ్గమ్' - అనఁగా శబ్దకలింగము గాదు.
మనుష్యగతములగు లక్షణములు. జనకునిచేత అరుంధతిని అట్లు స్తోత్రముచేయించి
నాడు. అరుంధతిచేత నీతను ఇట్లు స్తోత్రము చేయించుచున్నాడు ఇ కెల్ల
నీతాదేవి, కారణవిశేషములచే ఎత్తిన లక్ష్మీయవతారమే అనియు, మనుష్య
భావమున నుండియు అరుంధతికి సయితము పూజనీయగుములుగలదనియు
భగధూతి భక్తితో చేయు పూజయే.

కౌసల్యా—అమ్మో ఉమ్మిలంతి వేలగాట. [అహో! ఉమ్మిలన్తి
వేదనా:] (ఇతి మూర్ఛతి)

జనకః—కష్టం! కిమేతత్?

అరున్ధతీ—రాజర్షే కిమన్యత్?

శ్లో॥ స రాజా తత్సౌఖ్యం స చ శిశుజనస్తే చ దివసా-

స్మృతా వావిర్భూతం త్వయి సుహృది దృష్టే త దఖిలం,

విపాకే ఘోరేఽస్మి న్నథ ఖలు విమూఢా తవ సఖి.

పురస్థానాం చేతః కుసుమసుకుమారం హి భవతి. ౧౦

‘స చ లిజ్గం నచ వయః’ - చూ.

‘తా మగౌరవభేదేన మునీంశ్చాపశ్యదీశ్వరః

స్త్రీ ప్రమానిత్యన్తాపేషా, వృత్తం హి మహితం సతామ్.’

కమార - VI - 12.

త థాపి శస్త్రవ్యవహార నిష్ఠతే

విపత్ భావే చిర మస్య తన్మమః

కుతోప వీర్యాతిశయేన వృత్రహ.

పదం హి సర్వత్ర గుర్తైర్నిధీయతే.

రఘు=III - 62.

భృతహేతి రష్యభృత జన్మామతి-

శ్చిరైర్మృసి న ధరయ్యాచిభిః

రజయాఞ్చార విరళాః సమృగాక్

క మి వేశతే రమయితుం న గుణాః,

భారవి. VI - 24.

ఉమ్మిలన్తి వేదనాః=వేదనలు రేగుచున్నవి. ఈ ప్రస్తావములచేతను ఈ సంఘటనచేతను ఎట్లెట్లో పూర్వము అడంగియున్న దుఃఖభరము ఇముడక పొంగి మూర్ఛ కలిగించినది.

శ్లో. ౧౦. సరాతేతి - మహృది త్వయి=(తమకు) మిత్రమవైన నీవు, దృష్టే (సతి)=అగపడఁగా - నిన్ను చూడఁగా, స రాజా=ఆ మహారాజా, తత్ సౌఖ్యం= ఆ సౌఖ్యము, స శిశుజనః చ=ఆ రామశిశుదులు, తే చ దివసాః=ఆ దినములు, తత్ అఖిలమ్ = అది యెల్లను, స్మృతా = జ్ఞప్తియందు, అవిర్భూతం = పొడవైనది. అథ=అంతట - అందువలన, అస్మిక్ ఘోరే విపాకే = ఈ భయంకర

జనకః—హస్త, హస్త, సర్వథా నృశంసోఽస్మి సంవృత్తః
యోఽహం చిరస్య దృష్ట్యా ప్రియసుహృదః ప్రియా దారా న్న
స్నిగ్ధం పశ్యామి.

శ్లో స సమ్మన్తీ క్షాఘ్నిః, ప్రియసుహృదసా, తచ్చ హృదయం,

స చానద్వ స్సాక్షో దపి చ నిఖిలం జీవితఫలమ్,

శరీరం జీవో వా యదధిక మతో వా ప్రియతరం,

మహారాజ శ్రీమార్క కిమివ మమ నాసీ ద్దశరథః! ౧౧

మగు పరిణామమందు, తన సఖి=నీమిత్రము, ఈకాసల్య, విమూఢా ఖలు=మూర్ఖు
లైనదిగా. పురస్థితాం = స్త్రీలయొక్క, చేతః = మనసు, వసుమకువమారం
భవతి హి=పూవువలె కోమలమగును గదా.

తమమిత్రమగు నిన్ను కవచగానీ, ఈమెకు ఆరాజా, ఆ ప్రమోదములు, ఆ
బిడ్డలు, ఆదినములు, అవి అన్నియు స్వారికములైనవి. వానికెల్ల, ఈభయంకరమైన
మాన్యు కలిగినది. దానంజేసి నీ సఖి మూర్ఖులైనది. స్త్రీలమనసు పుష్పకోమలము
గదా.

‘స్వజనస్య హి దుఃఖ మగ్రతో వివృతద్వార మి వోపచాయతో’ వమార -
అని కాలిదాసు అనెనుగదా.

రాముఁడును మనువు అన్నాఁడుగదా - ‘జీతర్శు తాత పాదేషు నూతనే
దారసంగ్రహే! మాతృభి శ్చిస్త్యమానానాం తేహి నో దివసా గతాః’ అని
అదే ఇది, ప్రకరణమునకుం దగిన మార్పు చెందినది.

నృశంసః=క్షూరుఁడను, న స్నిగ్ధం పశ్యామి=న్నేహముతో చూడనైతిని,
ఈదాత్తప్రకృతి, జనకుఁడు అప్పుడే పశ్చిత్తాప పడుచున్నాఁడు.

శ్లో. ౧౧. స సమ్మన్తీ ఇతి - సః - ఆయన, క్షాఘ్నిః సమ్మన్తీ=(గుణములచే
క్రశంసగన్న)= దొడ్డవియ్యము; అసా = అతఁడు, ప్రియసుహృత్ = అనుంగు
మిత్రము; తత్ చ హృదయమ్=అతఁడు (నాకు) హృదయమును, సః - అతఁడు,
సాక్షోత్ ఆనందశ్చ = రూపుఁదాల్చిన హర్షము, అపి చ=మఱియు, (అతఁడు),
నిఖిలం=సమస్తమును, జీవితఫలమ్=పురుషార్థమును, శరీరమ్=దేహమును, జీతః వా=
ప్రాణమును, అతః=ఇంకకన్నను, యత్ అధికం ప్రియం వా=ఏది ఎక్కువ ఇష్ట
మైనదో ప్రీతిపాత్రమో అదియును. శ్రీమార్క = సర్వసంపదలు కలిగియున్న,
మహారాజః= దొడ్డరాజా, దశరథః=దశరథుఁడు, మమ=నాకు, కిమివ న ఆసీత్=ఏది
కాఁదాయ!

కష్ట! మియమేవ సా కాసల్యా!

శ్లో! యదస్యాః పత్యుర్వా రహసి పరమం దూషిత మభూ-
దభూవం దమ్పుత్యోః పృథ గహ ముపాలమ్భవిషయః,
ప్రసాదే శోపే వా తదను మదధీనో విధి రభూ.

దలం వా తత్సృత్వా! దహతి య దవస్క-స్థ్య హృదయమ్.

ఆయన నాకు దొడ్డవియ్యము, ప్రియమిత్రము, నాకు ఆయన హృదయమే, పాతాళానందమే. సకలపురుషార్థమును, దేహమును, ప్రాణమును, అంతఃకన్నను ప్రియతరముండునేని అపియు ఆయనయే. శ్రీమన్మహాగాజదశరథుండు నాకు ఏమి కాఁదాయె! అహో!

ఎంత కల్పించినను ఏమి చెప్పినను తీరిక ఆ పుత్రయు ఆనుంగుతనమును జనకునికి దశరథునియందు గలదు అని చెప్పఁబడినది. దీనిచేత మునుపు వారెంత అన్యోన్య మిత్రులును బంధువులును వి మెలంగుచుండినో నూచితము.

కష్టమ్=కట్ట! ఇయ మేవ సా, కాసల్యా=ఈమెయే ఆ కాసల్య.

శ్లో. ౧౨. - అస్యాః (వా)=ఈమెకుగాని, పత్యుః వా=భర్తకుగాని, రహసి=రహస్యమందు - మతెవ్వరికి తెలియకుండ, పరమం=మిక్కిలి, దూషితమ్=తప్పిదము, యత్ అభూత్ = ఆయెనేని, దమ్పుత్యోః = భార్యభర్తలకు, పృథక్ = వేరువేరుగా, ఒకళ్ళొకళ్ళపయి అనుట. అహం=నేను, ఉపాలమ్భవిషయః=ఎగులు చెప్పటకు పాత్రమును, అభూవమ్=ఐతేని. ఇరువురకు తుల్యముగ విప్రసంభ స్థానము. తదను=తరువాత. ప్రసాదే=శోపముతీటుటయెడగాని, శోపేవా=శోపముకలుగుటయెడగాని, విధిః=చేయవలసినది, మదధీనః=నావసముననున్నట్టిది, అభూత్=ఆయెను. వా=అథవా=అట్లే! అదెందులకు? అట్లుగాదు. తత్ సృత్వా అలం=దానినెల్ల తలంచుకొనఁగూడదు, యత్=ఏలన, హృదయం అవస్క-స్థ్య=(అదెల్ల, ఆస్మరణము అనుట) చిత్తమును ముట్టడించి, దహతి=కాల్చుచున్నది.

ఎప్పుడైనను ఈమెకుగాని భర్తకుగాని రహస్యమున తప్పిదము కలిగినట్లైన, ఈమె ఆయనమీఁదగాని ఈమెమీఁద ఆయనకాని తప్పులు - నిందలు - చెప్పకొనుటకే నేనె ఇరువురకు నమ్మకమైనవాఁడనుగా నుంటిని. వారికి శోపము తీటుటకుగాని కలుగుటకుగాని ఏమేని చేయవలసినవాఁడను నేనె ఐయుంటిని. అయ్యో ఎందులకు వచ్చినది ఆతలంపు! నామనస్సును ప్రెకొని కాల్చుదొడంగింది!

జనదశరథుల యిది గాఢస్నేహము ఇందు చెప్పఁబడినది.

అరున్ధతీ—హా కష్టమ్! చిరనిరుద్ధనిశ్వాసనిష్ఠురం హృదయ మస్యాః.

జనకః—హా ప్రియసఖ! (ఇతి కమణ్డలూదకేన సిచ్చతి.)

కఞ్చుకీ—

శ్లో! సుహృ దివ ప్రకటయ్య సుఖప్రదః

ప్రథమ మేకర నా మనుకూలతామ్,

పున ర కాణ్డవివ ర్తన దారుణో

విధి ర హా విశినష్టి మనోరుజమ్!

౧౩

కౌసల్యా—(సంజ్ఞాం లభ్యా) హా వచ్చే జాణఇ! కహం సి! సుమరామిదే వివాహశచ్చీ పరిగ్గహేక్కమణ్డనం పపురన్త సుద్ధ విహసితం ముద్ధ ముహపుణ్డరీతం; ఆ పురంత చంద చందిత సుంద రేహిం అంగేహిం పుణావి మే జాతే ఉజ్జోఎహి ఉచ్చంగమ్. సవ్వత మహారాట భణాది, ఏనా రహుడలమహ తైరాణాం వహూ, అష్టాణం డణ జణతి సుబందేణ దుహిదా ఎవ్వ. (హా వత్సే జానకి! క్వాసి! స్మరామి తే వివాహ లక్ష్మీపరిగ్ర హైకమణ్డనం ప్రస్ఫుర చ్చుద్ధవిహ

చిరనిరుద్ధనిశ్వాసనిష్ఠురమ్=చాలసేపు శ్వాసము నిలిచిపోయినందున కఠినమై యున్నది. శ్వాస యాపన గుండె మృదువు. అది ఆగిన బండ.

శ్లో. ౧౩. సుహృదిత్యాది. - ప్రథమమ్=మొదట, విధిః=విధి, సుహృత్ ఇర= మిత్రమువోలే, సుఖప్రదః=సుఖములొసంగునదై, ఏకరసాం=మార్పులేకుండ ఒక్క తెలుగు ఇంపు కలదైన, అనుకూలతాం=హితమునీయుటను, ప్రకటయ్య= ప్రకటించి, చూపి, పునః=మీదప, అకాణ్డవివ ర్తనదారుణః=తటాణున హేతువు లేయే మార్పుచెందుటలే (-చెంది అనుట) ఘోరమై, మనోరుజమ్=మనసులో కృధను, విశినష్టి=మిక్కిలిగా కలిగించును! అహా=అయ్యో!

విధి మొదట మిత్రమువలె సుఖముల నొసంగుచు ఏకతానముగ అనుకూల తను ప్రకటించును, తరువాత తటాణున ఎదురుతిరిగి అతిఘోరమై మనఃభేదమును కలిగించును. అంతలో సుఖము అంతలో దుఃఖము కలిగించును. అయ్యో! ఈ విధి చాపలము కవికి ప్రియమైనందున, కుల్యసందర్భమున, మాలతిలోను ఈ శ్లోకము చెప్పినాడు. సంజ్ఞాం లభ్యా-చైతన్యమును పొంది, వివాహలక్ష్మీ పరిగ్రహైక

సితం ముగ్ధ ముఖపుణ్డరీకమ్; ఆస్ఫుర చ్చవ్ద్ర చ్చద్రికా సుష్టరై రక్తైః
పున రపి మే జాతే ఉద్వ్యోత యోత్సజ్జమ్. సర్వదా మహారాజో
భణతి ఏషా రఘుకులమహత్తరాణాం వధూః, అస్మాకం పున ర్జనక
సమ్మృధేన దుహితైవ.)

కశ్యుకీ—యథాహ దేవీ.

శ్లో॥ పశ్చిప్రసూతే రపి రాజ్ఞ ఆసీత్

ప్రియో విశేషేణ సుబాహుశత్రుః,

వధూచతుష్టేఽపి యథాహి శాన్తా

ప్రియా తనూ జాన్య తి త్తైవ సీతా.

౧౪

మృదవం=పెండ్లికళ తాల్పుటయే గొప్పతొడవైనట్టిది. వేటునగులు అక్కజరేనిది
అనుట. ప్రస్ఫురత్=మొలలెంచుచున్న. ఆస్ఫురచ్ఛవ్ద్ర చ్చద్రికాసుష్టరై=వెన్నెల
నిగులు వెడచల్లుచు అందముగా నున్న, మనుపును (I-13.)లో 'జ్యోత్స్నా
ప్రాయః..అకృత మధురై రమ్బానాం మే వతూహతి మజ్జకైః' అని కలదు గదా.
ఆయమ్యయే ఇచట దానినే ప్యరించుటం జెప్పుచున్నాడు. వధూః=దుహితైవ.
అనుటచే వధువును (కోడలును) దుహితయు (కూతురును) ప్రీతిపాత్రములైనను
లోకములో అవిషయమున ఎంతయో వాని కలదు అని దానిని ఈ రామచరిత
తుందును చెప్పుచున్నాడు. జనవనవను దళరథునికిని తోబుట్టుచెలిమి అనుట.
ఉద్వ్యోతయ ఉత్సజ్జమ్=ఒడిని అలంకరింపవే. ఎంతవయసుదానినో సీతను కొలె
ఒడిలో కూర్చుండఁజెట్టుకొనెడిది. అనగా అంతప్రీతి. ఒడిలో కూర్చుండఁజెట్టు
కొనవన్న కొలెక తృప్తికలుగునది గాదు. అట్లే 'అత్కే భరత మారోప్య
జుదితః పరిషస్యతే' అని రాముడు భరతుని ఒడికి ఎక్కించుకొన్నాడన్నాడు
బాల్మీకి. అరుంధతి ఉమను పెండ్లిచేరమున ఒడిలో కూర్చుండఁజెట్టుకొన్నది
అన్నాడు కాలిదాసు.

శ్లో. ౧౪. పశ్చిఇతి-పశ్చిప్రసూతేః అపి=ఏవురు బిడ్డలు గలవాఁడైనను
రాజ్ఞ=దళరథునికి, సుబాహుశత్రుః=సుబాహునిచంపినవాఁడు రాముడు, విశే
షేణ ప్రియః=మిక్కిలి వల్లభుఁడు, ఆసీత్=అయెను. వధూచతుష్టే అపి=వలుగురు
కోడళ్ళతోను, అన్య=అయనవ, యథా=ఎట్లు, శాన్తా=శాంత, ప్రియా తనూ=అనుగు
కూతురో, సీతా తథా ఏవ హి=సీతయు అట్లేకదా (అయెను.)

రాజానవ బిడ్డలు ఏవురైనను, అందఱిలో రాముడు ఎక్కువ ప్రియుఁడు.

జనకః—హా! పితృసఖ మహారాజ దశరథ! ఏన మపి సర్వ ప్రకార హృదయజ్ఞము; కథం విస్మయనే!

శ్లో॥ కన్యాయాః కిల పూజయన్తి పితరో జామాతృరాష్ట్రం జనం;
సమ్బుద్ధే విపరీత మేవ త దభూ, దారాధనం తే మయి;
త్వం కాలేన తథావిధో న్యపహృత, స్సమ్బుద్ధ బీజం చ తద్;
ఘోరేఽస్మి న్మమ జీవలోక నరకే పాపస్య ధిగ్జీవిరిమ్! ౧౫
అట్లే కొండండ్రు నలుపులోను నీత అనుగుహకుగైన శాంతవర మిక్కిలి ప్రేమ
య్యెను.

ఇందు కొడలియొడ మామవృత్తము చెప్పబడినది. అట్టి పీఠి.

కందుకి మనులివాడు, చిరకాలముగా అయింటి యనుభవము గలవాడు, విశేషముగా అంతఃపురచరుడు, కావున, ఈ భేదమును అరసి చెప్పుచున్నాడు.

సర్వప్రకారహృదయజ్ఞము = ఎల్ల తెలుగుల మనస్సునకు ఆనందము కూర్చు
బాడెను. కథం విస్మయనే = ఎల్ల ముఱపునకు వత్తును!

శ్లో. ౧౫. కన్యాయాః = ఇతి-కన్యాయాః = కన్యాయొక్క, పితరః = తండ్రులు.
జామాతః = అల్లునియొక్క, ఆ ప్రంజనం = ఆపులైన వారిని - కావలసినవారిని, పూజ
యన్తి కిల = గౌరవింతురుకదా. సమ్బుద్ధే = (మన)వియ్యమున, తత్ = అది, విపరీతమ్
ఏవ = విపరీతముగానే, అభూత్ = అయ్యెను. (ఎట్లనగా) తే = నీకు, మయి = నాయొడ,
ఆరాధనమ్ = పూజ, మిక్కిలి గౌరవము. తథావిధో త్వమ్ = అట్టివాడనగు నీవు,
కాలేన = మృత్యువుచేత, లేక విధిచేత, అపహృతః = కొంపోబడితివి; సమ్బుద్ధబీజం =
వియ్యమునకు విత్తనము - మూలము, విస, తత్ చ = అదియు - నీతయు అనుట, అప
హృతమ్ = పోనేపోయినది, విధి కొనిపోయినది, లేకుండఁజేసినది - నీత క్రవ్యాద
విలు ప్రయయ్యా మతెట్లో చనిపోయినది, అని జనకునితలంపు, విశ్వాసము. అస్మిన్ =
ఈ, ఘోరే = భయంకరమైన, జీవలోకనరకే = నరకమునలె నెపోయిన జగమునందు,
పాపస్య మమ = పాపాత్ముడైన నాయొక్క, జీవితమ్ ధిగ్ = బ్రదుకు నింద్యమై
పోయినది, ఇహీ.

లోకమున వధూపితలు అల్లుని యా ప్రజనమును మిక్కిలియు గౌరవింతురు
కదా. ఆ దొడ్డ గూడరము ఈవిద్యమునందు విపరీత మాయెను. ఎట్లనగా నాయొడ
నీకు అతిమాత్రమగు ఆరాధనము ఉండెను. అట్టి నిన్ను కాలము కొంపోయెను.
ఆ వియ్యపుబీజమును అపహృతమయినది. నరకాభిలముగు నీలోకమున పాపాత్ముడ
నగు నా జీవితమిదే, ఇహీ!

జనకుడు జూని, తేదాంతి. దశరథుడు దొడ్డరాజు. కావున ఆ విపరీతత
ఆ పూజనము, ఇందు వియ్యమందివవారు అశోకస్య మెట్లుండవలయునో ఉపన్యస్తము.

కాసల్యా—జాదే జాణ ఇ! కిం కరోమి? దిధ వజ్రలేవ ఘడిల బంధ లేచ్చశం మాదజీవిదం మం మందభాణిం గ పడిచ్చ అణ. [జాతే జానకి! కిం కరోమి? దృఢవజ్రలేవ ఘటిత బంధనిశ్చలం మాదజీవితం మాం మందభాగినిం న పరిత్యజతి.]

అరున్ధతీ—ఆశ్వసిహి రాజపుత్రి! బాష్పవిశ్రామాఽప్యస్త రేషు కర్తవ్య ఏవ. అన్యచ్ఛ: కిం న స్మరసి యదవోచ దృశ్య శృక్లాశ్రమే యుష్మాకం కులగురు: త దుపజాత మేవ. కింతు కల్యాణోదర్కం భవిష్యతి.

జాతే=బిడ్డా, హరిజీవితమ్=పాదుజీవితము - ప్రాణము - వజ్రలేపం=వజ్రమున యొక బంధక ద్రవ్యము - దానిపూత. బాష్పవిశ్రామః=బాష్పములను ఆపుకొనుట. అస్తరా=నడుమనడుమ. అన్యత్ చ=ఇంకొకటియు - అదిగాక. అదియేది అనగా 'ఋశ్యశృక్లాశ్రమే యుష్మాకం కులగురు: యత్ అజోచత్' - ఋశ్యశృంగ క్రమమున మీకులగురువు ఏదియో చెప్పినే, అది.

నీతావివాహము విని కాసల్య భోకింపఁదొడంగఁగా, పర్వాలేదు లే, ఇట్టి జరుగఁగలదు, అని యూహింప పలికియుండెను, కులగురువు. ఎట్లెట్లో ఊహించు కొనవలసియున్నది. నీత బిడ్డలైనను దొరకుదురులే అని యుండునా? ఈయందుంధతి కాసల్యభాషితములు కాగానే అవప్రవేశమునకు అవకాశము కల్పించు కటు కలకలము, ఒకవిధముగా పాత్రనూచనంబోలినది కలదు. 'త దుపజాత మేవ' అనఁగానే ఈకలకలము! వసిష్ఠభాషితము ఇదే. 'తదుపజాత మేవ, కింతు కల్యాణో దర్కం భవిష్యతి' అను పాత్రముంగొని 'తత్' అనఁగా 'ఏదియో దురైవమహిమ వలని ఆనీతావివాహము' అని అర్థము చెప్పుటకు అవకాశము ఆగవడదు. 'వసిష్ఠత వాయ చెప్పినది రానేవచ్చినది' అనుటయే నాటకకైలికి యుక్తము.

తత్ ఉపజాతమ్ ఏవ=అది రానేవచ్చినది, కింతు=మఱేమన, కల్యాణో దర్కం=మేలు భావిఫలముగాఁ గలది - మేలొసంగునది. కులగురువు ఏమి చెప్పి నాడు? ఎట్లో నీతాపునఃసమాగమము కలుగుననియో? వాల్మీకి రహితవనము చెంగట కదా నీతను రాముఁడు త్యజింపించినది? అచటికి పోవుదము అని వసిష్ఠుఁడు అందఱిని ఆక్కడికి తరలించినాడు. నీత అగపడినను అగపడవచ్చును, నీతబిడ్డలు అగపడినను అగపడవచ్చును - అని కులగురువు ప్రత్యాశ పలికియుండఁగాబోలు. వాయ ఇచటికివచ్చి చాల కొద్దికాలమే ఐనది. కొన్ని గదియులు. ఐనను వివా

కౌసల్యా—భవదీ అదిక్కంతో మణరహా. [భగవతి, అతిక్రాంతో మనోరథః.]

అరున్ధతీ—తత్కిం మన్యసే రాజపుత్రి, మృషాద్యం త దితి? న హీదం సుక్షత్రియేఽన్యథా మస్తవ్యం, భవితవ్య మేవ తేన.

శ్లో॥ ఆవిర్భూతజ్యోతిషాం బ్రాహ్మణానాం

యే వ్యాహారాస్తేషు మా సంశయోఽభూత్,

భద్రదా హ్యేషాం వాచి లక్ష్మీ ర్నిషక్తా

నైతే వాచం విప్లుతాం వ్యాహరన్తి.

౧౬

సము జరిగి పన్నెండేడ్లయినది. ఈ కొద్దికాలమున ఏమియు కౌసల్యాదులకు అగ పడలేదు. చిత్తము నిరాశాదూనముగా నున్నది. కాలిదాసు దుష్ట్యంతునిచేత 'అసన్నివృత్త్యై తే దతీత మేవ' అనియు, 'మనోరథాయ నాశంసే' అనియు పలికించి నట్లు ఇటు భవభూతి కౌసల్యచే 'అతిక్రాంతో మనోరథః' అని పలికించినాడు. తత్ = అట్లేన, తత్ మృషాద్యం మన్యసే కిమ్ = అది అసత్యపుబలుకు అని తలంకువా? సుక్షత్రియే = గొప్పయింట పుట్టినదానవు, పెట్టినదానవు. గురువాక్యమందు అవిశ్వా సము తగదు. అందును, వసిష్ఠవాక్యమందు. భవితవ్య మేవ తత్ = అది తప్పక జరుగు నదే. వెంటనే కలకలము వినబడుట, అవుడు అగ పడుట - వసిష్ఠవాక్కులోని ప్రత్యాశ ఫలించువాడవ నూచకము కాబోలు. అవాక్కు దీనిం గూర్చినదే అగునా?

శ్లో. ౧౬. ఆవిర్భూతేతి - ఆవిర్భూతజ్యోతిషాం = పొడమిన జ్యోతి కల వారైన (=జ్యోతి పొడమినవారైన,) అనగా బ్రహ్మసాక్షాత్కారముగలవారైన, బ్రాహ్మణానాం = బ్రాహ్మణులయొక్క, యే వ్యాహారాః = ఏ పలుకులుగలవో. తేషు = వారియందు, సంశయః మా భూత్ = సందియము కలగకుండునుగాక, హి = ఏలన, ఏషాం వాచి = వీరి వాక్కున, భద్రదా లక్ష్మీ = శుభలక్ష్మి, నిషక్తా = వెలయుచుండును. ఏతే = వీరు, విప్లుతాం వాచం = అర్థము తప్పిపోయినమాటను; అసత్యమును, న వ్యాహరన్తి = పలుకరు.

వరంజ్యోతి సాక్షాత్కరించుకొన్న బ్రాహ్మణుల వాక్కులందు అవిశ్వా సము తగదు. వారి వాక్కున శుభలక్ష్మి వెలయుచుండును, వారు ఎన్నడును అసత్యమాడరు. వారిమాట తప్పదు.

భవభూతి కూర్చిన యీ యగుంధలివాక్కు చెవులకు వేదమువలె వినబడు చున్నదిగా. అట్లే కుమారమున III - 68. 'న హీశ్వరవ్యాపృతయః కదాచిత్ భ్రష్టన్తి లోకే వివరీత మర్థమ్.' చూ. I 8. 'లోకేశానాం' ఇత్యాదియు.

(నేపథ్యే కలకలః,)

(సర్వే ఆకర్షయన్తి)

జనకః—అద్య ఖలు శిష్టానధ్యయన మి త్యస్థలితం తేలతాం
వటూ నా మయం కలకలః

కాసల్యా—సుశహసాక్షం దావ బాళత్తణం హోది.
(నిరూప్య.) అస్తు హే! ఏదాణం మయ్యే కో ఏనో రామభద్రలచ్చీ పరి
సోహిదేహిం సావట్టంధ ముద్ధ శశిదేహిం అగ్నేహిం అన్యుణం
లోలగాణం నీఅహావేణి. సులభసౌఖ్యం తావత్ బాలత్వం భవతి.
అహో ఏతేహం మద్యే క ఏషః రామభద్ర లక్ష్మీపరిశోభితైః
సావప్తమ్భ ముగ్ధ లలితై ర్జైః అస్మాకం లోచనే శీతలయతి?]

అరుద్ధతీ—(స్వగతం సహర్ష బాష్పం) ఇదం నామ త,
ద్భాగీరథీ నివేదితం, కర్ణామృతం. న త్వేవం విద్యః కతనోఽయ
మాయుష్మతోః కుశలవయో రితి.

శిష్టానధ్యయనః=శిష్టాః వచ్చినారని, వారిరాకను గౌరవించుటగా అన
ధ్యాయము - చదువుచూచుట అటవిశువు. ఇట్టిదిపాతకాలలో ఈ దినాలలోన కలి
గినదే - గతర్షురు వచ్చినాడని, మంత్రి వచ్చినాడని తెలివొసంగుదురు గదా.
అదినమన పిల్లకాయలు ఎక్కువగా అటలాడుకొందురు. ఉదాతం తేలతాం=అద్ద
లేక ఆడుకొనుచున్న, కలకలః=కలకలధ్వని - కోలాహలము. రామభద్రలక్ష్మీ పరి
శోభితైః=రామభద్రునిశోభతో - కలకలలాడు అందముతో - మిక్కిలియు అంద
గించుచున్న - ప్రకాశించుచున్న, సావప్తమ్భ=వీడని, ఉదారములైన, ముగ్ధలలితైః=
అందముగాను, (తైశవమునకు తగినట్లు) కోమలముగాను ఉన్న, లోచనే శీతల
యతి = కన్నులను చల్ల చేయుచున్నాడు - ఆస్వాదనము కలిగించుచున్నాడు.
బాలరాముని చూచినట్లున్నది. ఇదం నామ=ఇది గదా - భాగీరథీనివేదితమ్=భాగీ
రథిచే ఎఱింగింపబడిన - భాగీరథి అరుంధతికి ఎప్పుడు ఎక్కడ ఎట్లు నివేదించి
నది, ఈరహస్యమునుకీ వివాసనసమయమునను, ప్రసవసమయమునను, వాల్మీకికి
ఒప్పుగించుసమయమునను అరుంధతి ఋష్యశృంగాక్రమమున నుండెనే! దేవత
యామె అదృశ్యగా తానే కాని, మఱియొక నదీదేవతచేతగాని, దేవతలకును

జనక:—

శ్లో॥ కువలయదళ స్నిగ్ధశ్యామ శ్శిఖిణ్డక మణ్డనో
వటుపరిషదం పుణ్యశ్రీక శ్శ్రియైవ సభాజయః.
పునరివ శిశు ర్భూతో వత్స సమే రఘునందనో
ర్ఘుశిలి కురు తే దృష్టః కోఽయం దృశో రమ్యతాజ్ఞానమ్? ౧౭

పూజ్యులుగ అరుంధతికి తెలియఁజేసియుండునని దీనిచే ఊహింపఁదగును. కావున కువలవజనమును వారు వాల్మీకియశ్రమమున ఉండుటయు అరుంధతికి (వసిష్ఠునికిని) తెలియును. కావుననే వసిష్ఠులవారు వాల్మీకి తపోవనమునకుం బోయి అట వసింప నిశ్చయించుకొనుట - అని తలంపవలయును. వారు కాసల్యాదులకుం జెప్పమి దేవరహస్యరక్షణమునకును - వాల్మీకులవారో ఎవరో పునః సంయోగమునకు ఎట్లో ఏర్పాటు కావించువఱకు అట్లు రక్షింపఁదగును - అనియు. ఆయుష్మతోః దీప్తాయువులలో - చింతనీవులలో - ఆశీర్వర్థముగా పెద్దవారు చిన్నవారింకూర్చి సంబోధించి నిరేక్షించు నాచారపు మాట.

శ్లో. ౧౭. కువలయేలి - కువలయదలస్నిగ్ధశ్యామః = కలువరేపలకరె నిగనిగని చామనచాయవాడు, శ్శిఖిణ్డక మణ్డనః = (వటుపునకు తగిన) జాట్టే ఆభరణముగా గల వాడు, వటుపరిషదం పుణ్యశ్రీకః = పవిత్రమైన కాంతి గలవాడు, శ్శ్రియైవ = (ఆ - తన -) అందపుఁగాంతిచేతనే, వటుపరిషదం = (తోడి) వటువులగుంపును, సభాజయః ఇవ = సంతోష పెట్టుచుంబోరె నున్నవాడు, పునః = మరల, మే స వత్సః = ఆ మా గారాబు అబ్బాయి, రఘునందనః = రాముడు, శిశుః భూత ఇవ = శిశువైనాడో యన నుండువాడు, దృష్టః = అగపడఁగానే, ర్ఘుశిలి = చట్టన, దృశోః = కన్నులకు, అమృతాజ్ఞానమ్ = అమృతంపుఁబూరను, కురు తే = చేయుచున్నాడు. అయం కః = ఓ డెవఁడో!

ఓ డెవఁడోగదా! కలువరేపలకరె అంగములు చామనగా నిగనిగలాడుచున్నది; జాట్టే (ఆ మొగమునకు) ఒక యలంకారముగా నున్నది; (వటు వగుటచే) పవిత్రపుఁగాంతి వానిచుట్టును వ్యాపించుచున్నది; దాన తోడి వడుగులగుంపునకు సమృదము కూర్చు చున్నాడు. వారికి అందఱికి వానిమీఁద న్నీహగారకములు. మాయబ్బాయి శ్రీరామచంద్రుడే మరల శిశువైనాడా యనఁదోచును అగపడినమాత్రికే కన్నుల నమృతాంజనము పెరపుచున్నాడు!

కప్పుకీ—క్షత్రియ బ్రహ్మచారీ దారకోఽయ మితి మన్యే,
జనకః—ఎవ మేతత్. తథా హి.

శ్లో॥ చూడాచుమ్మితకఙ్కపత్ర, మభిత స్తూణీద్వయం పృష్ఠతో;
భస్మస్తోక పవిత్రలాఞ్చన ముగో ధత్తే త్వచం రౌరవీమ్;
మౌర్యాః మేఖలయా నియన్త్రిత మథోవాసశ్చ మాఙ్గిష్ఠకం;
పాణో కాన్యక, మక్షసూత్రవలయం, దణ్డం తథా వైప్పలమ్.

వటువుగా శ్రీరామఁడు విశ్వామిత్రుని పెంట జనకుని యింటికి పోయినాఁడు.
'శిఖిక ముగ్ధ ముఖమద్దలః - దశస్త్రిలోత్పల క్యామల మస్పృగా... విస్మయ స్థిమిత
తాతదృక్యమాన సౌమ్యసుందరశ్రీః' అని చిత్రదర్శనమున ప్రస్తావించఁబడినాఁడు.
మాటిమాటికి ఈవర్ణనచే రాముని భవధూతి అనుభవించుచున్నాఁడు. వటుపరిష
దం సభాజనుక - తోడివడుగు లందఱికి అతనిమీఁదనే కన్ను - అతఁడు ఎట్లు
చెప్పిన అట్లు చేయుచు న్నీతితో పరివేషించియున్నారు. వారికి వాఁడే మొన
గాఁడు. దారకః=బాలుఁడు.

శ్లో. ౧౮. చూడేతి. - పృష్ఠతః = వీపున, అభితః = ఇరువైపుల, చూడా
చుమ్మిత... త్రింశు=జాట్లుచే ముద్దుగొనఁబడుచున్న - అనఁగా జాట్లుకు తగులుచున్న -
బాణాల యీకలు గల, తూణీద్వయమ్ = పొదులజంట, (కలదు అని శేషము)
ఉరః=వక్షము, భస్మ స్తోక పవిత్ర లాఞ్చనమ్ = రవంత విధూతియు - అనఁగా
విధూతిగుఱుకును, యశోపవీత పుగుఱుకును - వడుగు లక్షణము - కలిగినదై, రౌరవీం
త్వచమ్ = దురురను మృగముయొక్క, అజినమును = తోలును, ధత్తే = తాల్చి
యున్నది; మాఙ్గిష్ఠకం=ఎఱునిదైన, అథోవాసః చ=మొలకు కట్టుకొన్న వస్త్రము,
మౌర్యాః=మూర్యులనుతీగతోచేయఁబడిన, మేఖలయా=మొలకట్టుచేత - వస్త్రపుఁ
గట్టును విగించుకొను పాదనముచేత, నియన్త్రితమ్ = విగింపఁబడియున్నది.
పాణో=చేతియందు, కాన్యకం=విల్లును, అక్షసూత్రవలయం = వలయముగా చేసి
కొన్న అక్షసూత్రమును - జపమాలయు, అపరః=మఱియొకటి - అనఁగా - మఱియు,
వైప్పలః దణ్డః=రావికట్టయు - (ఉన్నది - అని శేషము.)

వీపున ఇరువైపుల నిడుపాటి యమ్ములపొదులున్నవి. ఆ యమ్ముల యీకలు
వానిజాట్లునకు తగులుచున్నవి. తొమ్మున రుద్రజినము - జంబెము - విధూతిపూత
ఉన్నది. మొలకు (ఎఱువి) కావికస్త్రపు దట్టి; అది మూర్తి మొలకాటితో విగింపఁ
బడియున్నది. చేత విల్లు, రావికోల. వలయాభరణమువలె నున్న జపమాలయు
నున్నది.

భగవ త్యరుద్ధతి, కి ముత్ప్రేక్ష సే కుతస్త్వాయ మితి!

అరుద్ధతీ—వయ మద్యై వాగతాః.

మహావీరచరితమున బాలరామునింగూర్చియు ఇదేశ్లోకము గలదు - I-13. శ్లోకమున - ద్వయం, ఉరః, త్వచం, వాసః, కార్యకమ్ - దద్ధిమ్ - అని అన్నిటిని ద్విత్వీయలుగా 'ధత్తే'కు కర్మలుగా, ఒక్క వాక్యముగా అన్వయించుట మంద మగును - వర్ణనక్రమమున. వీవున అట్లున్నది, అొమ్మున ఇట్లున్నది; ములలోఅట్లు, చేత ఇట్లు - ఉన్నది - అని చెప్పట మెఱుగు. అభిరః - ఇరునైపుల - రెండు అనుటచే సవ్యసాచిత - విలుకానితనమున విశేషము, తోచును. భస్మస్తోక - 'స్తోమ' (= ముత్తము) అనుటకన్న 'స్తోక' అన్న పాఠ మే శ్రేయము - విధూతిపూతం జెప్పట తన మతమందలి యభిమానముచే లవుని అనుకమువానింగా గొనుట. వాల్మీకి కవీంద్ర జనకరామాదుల కందఱికి భవధూతి - ధూతి తన పేరనే కలవాడు - ధూతిని భావించును. అది వర్ణాశ్రమస్ఫూరకముగాదు. దానికి బదులు 'నామము'ను కావచ్చును - విష్ణువైవ రాముని కొమారుడు లవుడు వైష్ణవుడు, తిరుమణి పెట్టు కొన్న వాడుగాను, భావింపఁదగును. ఇంకను వేఱు తెఱుగుగాను భావింపఁదగును. మన దేశమున బొట్టు పెక్కురకములు. ఇట్ల చెప్పఁబడినది ఉర మందలి బూది కాని, నొసటియందలిది కాదు. 'పవిత్ర' = జందెము - బ్రాహ్మణులకు ప త్రినూలుతో, త్పత్రియులకు జనపనూలుతో, వైశ్యులకు గొట్టె - మేక - పెండ్రుకల పోగులతో జందెము నిర్మింపవలయును. 'పవిత్రం' అన్నమాటకు ఒకనిఘంటువున 'జనప'పోగుల జందెమునకే పేరని కలదు. ఇవన్నియు త్పత్రియవలె లింగములు. 'త్రేతాయాం గౌతమాః స్యుతాః' అని యున్నది. రామచరితము త్రేతది. 'కృష్ణరుద్రబస్తాదివాని' - ఏతాని క్రమేణ ఉత్తరీయాణి. 'మాఞ్జీజ్యాహర్వీసాత్ర్యో మేఖలాః క్రమేణ.' 'కాషాయమశ్వేతే వార్షం బ్రాహ్మణస్య మాఞ్జీపహరిదే ఇతరయోః' 'అశ్వత్థ పైలవా శేషే! (శేషత్పత్రియైశ్చవిషయే.)' వనమ అక్షమాత్రవలయ మెందు లో? అకారాదిక్షకారాస్తః అక్షః, తత్కృతం తత్ప్రతినిధిధూతం వా మాత్రం దూలా అక్షమాత్రమ్. జపమునైన మాల - 'గుహః కర్మ శేషేణ జపేత్.' గురు కుశ్రూషాతిరిక్తకారే జపం కర్యాత్. ఏకం చ జప ఏక అస్య విశిష్టం ధర్మపాథ నమ్ అని గౌతమమాత్రమున నైషికబ్రహ్మచారికి జపము ప్రధానముగా చెప్పఁబడి యున్నది. వనమ సామాన్య బ్రహ్మచారికిని అది కొంత తగును కాఁబోలు.

కుతస్త్వః అయం = ఎక్కడివాడు వీడు, ఎవరిగుఱుడు (ఎవరికి జన్మించిన వాడు) - కిం ఉత్ప్రేక్ష సే = ఏమని రలంకువు? ఊహించువు? అద్యైర అగతా వయమ్ = మేము ఇప్పుడే విచ్చినారము. అది నిజమే. వనమ ఆమె ఎఱుఁగునుగదా.

జనకః—అర్యగృప్తే లీన కాతుకం మే వర్తతే; తద్భగ
వస్తం వాల్మీకి మేవ గత్వా పృచ్ఛ, ఇమం చ దారకం బ్రూహి వత్స
కే ప్యేతే ప్రవయస స్త్వా దిదృక్షవ ఇతి.

క ఇబ్బకీ—యథాజ్ఞాపయతి. (ఇతి నిష్క్రమః) ॥

కౌసల్యా—కిం భగవా, ఎన్వం భణిదో ఆలమిస్సదిత్తి? [కిం
భగవ ఏవం భణిత ఆగమిష్యతీతి.]

జనకః—భిద్యేత వా సద్వృత్త మీదృశస్య నిర్మాణస్య.

మఱి ఇట్లు పులిమిపుచ్చుచున్నది, అంతటియూమె, దేవరహస్య మని. నిగృత
మాంసాలిభ్యమనకు ఇంచుకముందు ఆదినమే, వసిష్ఠులవారికి కపిలకు 'మడమడా
యించు' నాలిభ్యము పెట్టినారు. కావున జనకుడు వచ్చినదినమే వసిష్ఠుడులు
వచ్చినారు. కావున సులువుగా తోచుకొనకుండ అరుంధతి ఇట్లు సమాధానము
పలికినది. ఎఱిగియు అరుంధతి ఇట్లునుట బొంకుట కాదా యనిన భాగీరథీ వాల్మీక్యా
డులు మంగళపర్యవసానమునకై చేయు ప్రయత్నములకు రహస్యరక్షణము కొంత
కాలము వలయును. ప్రయత్నపరులలో రహస్యముగా వసిష్ఠురంధ్రులు కూడ చేరి
యుండఁబోలును. అందులకే వారు వాల్మీకియాశ్రమమునకు వచ్చినారు. 'స చ ముని
రనుయాతానన్ధీకో వసిష్ఠః' అని తనుసాహసంతులు తమ మంగళాశాసనమున
నిర్దేశించినారు. అతీవకాతుకం = కడుం గుతూహలము. ప్రవయసః = వృద్ధులు,
దిదృక్షుః = చూడఁగోరుచున్నారు. కిం భగవ ఏవం భణితః ఆగమిష్యతీతి? అట్లు
చెప్పిన వచ్చుననియెడరా? ఈ వాక్యముచే కాపల్యమతూహలము అంతకన్నను
ఎక్కువయని నూచితము. వాక్యము తీరున కరము స్త్రీ మతభ్రమగ నున్నది. భిద్యేత
వా సద్వృత్తమ్ = ముంచినడకడి తప్పవా? ఈ దృశస్య నిర్మాణస్య = ఇట్టి నిర్మాణము
నకు, అంశగా ఇట్టి (సౌమ్యమగు) ఆకారమునకు. 'య త్రాకృతి స్తత్ర గుణా వపన్తి'
అని సాముద్రములు అనుట కలిగినదే. యా.

న హ్యకృతిః మసదృశం విజహతి కృత్తం. - శృచ్ఛః - IX.

న తాదృశా ఆకృతి వికేషా గుణవిరోధినో భవన్తి. - కాటం - IV.

షేమ మాకృతి ర్న వ్యభిచరతి కింఽ. - దశకుమార - VI.

భిద్యతే న సద్వృత్తం ఇత్యక్షగృహేషు. - మహావీర - VI.

కౌసల్యా—కహం! సవిదాల గౌరవమున గిట్టివలనో విసజ్జితభిషి
చారణ భిషిహిముహం పసరిదో ఏవ్య సో వచ్చో. [కథం సవిదయ
నిశమిత గృప్తినచనో విస్మయ ఋషిచారక భిషోభిముఖం ప్రకృత ఏవ
స వత్సః.]

జనకః—(చిరం నిర్వహ్య) భోః కిమ ప్యేతత్!

శ్లో॥ మహిమ్నా మేతస్మిన్విసయశిశుతా మాధ్యమస్యో

విదగ్ధై ర్నిర్ద్రాహ్యో, న పున రవిదగ్ధై రతిశయః.

మనో మేనమౌహస్థిర మపి హర శ్యేష బలవా,

నయోధాతుం యద్వ త్పరిలఘు రయస్కాన్తకళః. ౧౯

కథం=ఏమి! - ఆశ్చర్యార్థకము. నిశమిత = విసంబంధము, భిషోభిముఖం =
భిషి ముఖంపై, ప్రకృత ఏవ=రాశి వచ్చుచున్నాడు. చిరం నిర్వహ్య - 'చిరం'
అనుటను పరికింపదగును. చాల ఆశతో అక్కడలో ఆశ్చర్యముతో ఈనిర్వహ్యం
చుట - పరికించుచుట. భోః కిమపి ఏతత్=అహో ఇదేమిగాని!

శ్లో. ౧౯. మహిమ్నాం ఇతి - ఏతస్మిన్=ఇతనియందు, విసయశిశుతామాధ్యమస్య
మధ్యమః = అడఁకుట, పశితవము, కపట మెఱుంగుమి అనువానితో పరిశీలనమైన,
మహిమ్నాం అతిశయః=మహిమల (=ప్రభావముల) పెంపు, విదగ్ధః = శిర్షరూప చేత,
నిర్ద్రాహ్యః = చక్కఁగా ఎఱుంగబడదగును. అవిదగ్ధః = శిర్షచాలనముచేత,
పునః=అన్నవో, న (నిర్ద్రాహ్యః)=ఎఱుంగబడలేదు. మే మనః = నామఃస్మనః,
అపమౌహస్థిరం అపి = అపమౌహస్థిరము - మోహము (=రాగము) లేనిదియు,
చరింపనిదియు విసదానిని గుఱుచు, మోహములేమిచే చరింపకయున్నదానినే.
ఏమః=ఈతఁడు, బలవాన్=బలముగలవాడై - బలాత్కారముగా, అయోధాతుం=
ఇనుపబోలుచును, పరిలఘుః=మిగులచిన్నదియగు, అయస్కాన్త కళః=నూదంటు
రాతిగునుక, యద్వత్ = ఎట్లో అట్లు, హరతి = హరించుచున్నాడు.

ఈ బాలనియందు విసయము బాల్యము అన్నెము పున్నెము ఏమియు ఎఱుం
గనితవము ఇరన్నియు నాజాకుగా మంజులముగా మెండుకొని ఒక యసాధారణత
కలిగియున్నది. దానిని శిర్షరూపముగా కనిపట్టఁగలరదాని ఇతరులకు అది అలవి
పడదు. నాకునకు వీర రాగమైనట్టిది, మోహము తీరినట్టిది, ఒకపాటికి చరించునది
కాదు. అట్టిదానిని బలవంతులుగా - యోధక అగపడినమాత్రకే - నూదంటురాతిగునుక
యగుచు మొదలును బోలె, అట్లు చుచున్నాడు.

లవః—(ప్రవిశ్య స్వగతమ్) అజ్ఞాతనామ క్రమాభి జనాన్
పూజ్యా నపి సతః కథ మభివాదయిష్యే! (విచింత్య) అయం పున
రవిరుద్ధః ప్రకార ఇతి వృద్ధేభ్య శ్చాయతే, (సవినయ ముపసృత్య)
ఏష వో లవస్య శిరసా ప్రణామపర్యాయః.

అట్లే వీరచరితలో రామునిగూర్చి పరశురాముడు - 'అహో పర గుణోక్త్య ర
త త్వేఽపి పరిమాణగ్రాహి సౌజన్యపూతం అస్త్రకరణ మస్య రాజన్యపాతస్య.
పారమార్థిక వినయ దుర్విభాష్యో నిపుణబుద్ధిగ్రాహ్యో మహా నహంకారగ్రస్థి.
ఇందు అహంకారాతిశయము; మఱి అందు మహిమాతిశయము.

'యత్రాకృతి స్తత్ర గుణా భవంతి'-అన్నట్లు. మప్పుడః=స్నిగ్ధమైనది - నాజా
కైనది - అడవిలో పుట్టి పెరుగు మునిబాలురయెడ నుండనిది. 'మనో మేఽ
సమ్యోహసిర మపి హర త్యేష బలవాక్' అనుపాతము రసవంతము, శ్రేయము.
ఏమః - అని అబ్బాయిని ఎదుట చూచుచు, చూపుచుంబోలే చెప్పట. నూదంటు
కునుకయు పెద్దయినప మొద్దును నెట్టన లాగును.

తొలిదర్శనమున మాలతి మాధవుని అటు లాగినదట. సా మమ దర్శనాత్
ప్రభృతి అమృతవర్షి రివ దత్తుయః నిరతిశయ మానస్త ముత్పాదయన్తి ఆయ
స్కాస్తమణి శలాశేన లోహధాతు మస్త్రకరణ ముపసంహృతవతీ! మాలతి. I.
అసమ్యోహసిరం - మనస్సునకు విశేషణము. కావుననే ఇనుప మొద్దువలె నున్నది.
తొలుతనే అధ్యాత్మికజ్ఞానము అతిమాత్రము గలవాడు. ఇప్పుడు మఱియు గుఱూర
తపములు చిరకాలముగా చేయుచున్నవాడు కావున మనకు - అమోహసిరము,
బలవాక్ = బలవంతముగా - అనఁగా అగపడినమాత్రకే. నిర్దాహ్యః విదగ్ధః =
ఒరులకు వినయము తెలియరాదు, పైకి తద్విపరీతము - బౌద్ధత్యమును తోచును.
అట్లే వయసుకుమించిన కాయాదిపుష్టి కలిగియున్నందున శైశవమును తటాలున పైకి
తెలియరాదు. పలుకరింపకున్న ఏమో ప్రాధియున్నట్లు తోచును. పలుకరించి
యెఱింగిన హృద్యము స్ఫుటపడును.

అజ్ఞాతనామక్రమాభిజవాక్ = ఎఱుంగ బడనినామము, క్రమము - ఎక్కువ
తక్కువలమిరుస - అభిజనము - వలము - గలవారిని, పూజ్యాక్ అపి = పూజ్యులనే
వినను. వృద్ధేభ్యః క్రూయతే = పెద్దలవలన వినబడుచున్నది - వినియెఱింగియున్నాను.
ప్రణామపర్యాయః = నమస్కారక్రమము - 'నమస్కారమునకు సాటియైనది - అంతే,

అరున్ధతీ జనకా—కల్యాణి, ఆయుష్మా భూయాః.

కౌసల్యా—జాద చిరం జీవ. [జాత చిరంజీవ]

అరున్ధతీ—ఏహి వత్స, (లవ ముత్సజ్ఞే కృత్వా స్వగతం)
దిప్త్యా న కేవల ముత్సజ్ఞ, శ్చి రా స్మమ మనోరథోఽపి పూరితః!

కౌసల్యా—జాద ఇదో వి దావ ఏహి. (క్రోడే కృత్వా)
అమ్మహే! ఇ కేలలం దరవిలసన్తనీశప్పళ సామలుజ్జలేణ దేహబద్ధేణ
కవళిదారవిందకేసరకసాయకణ్ఠ కలహంసణినాద దీహర దీహరేణ
సరేణ ఆ రామభద్రం అణుహరది. ఇం కతోర కమలగబ్ధపమ్మళో
సరీర ఫంసోవి తారిసో ఎవ్వ వచ్చస్స. జాద పేక్షామి దే ముహచన్దమ్.
(చుబుక మున్నమయ్య. నిరూప్యచ. సబాష్పాకూతం.) రావసి కిం
ఇ పేక్షసి గీవుణం గీమోవిజ్ఞ మాణం సే ముహం వచ్చాన వహూవ
ముహచం దేణ సంవదది ఎవ్వ. [జాత, ఇతోఽపి తావదేహి.
అహో న కేవలం దరవికస న్నీలోత్పల శ్యామ లోజ్జ్వలేన

నమస్కారమే కాదు. ఒకవేళ నమస్కారమునకు అర్హులు ఎవరని అందులేవన్న,
నేను అసలు నమస్కారము చేయలేదులే, దానిపర్యాయమును చేసితిని అని సమా
ధానపడవచ్చును, పలుకవచ్చును. అని యిట్లెల్ల వ్యాఖ్యానింతురు, కాని, నమ
స్కారప్రకారము అనిమాత్రమే అర్థము. వీరచరిత్రలో రామలక్ష్మణులు కళధ్వజానికి
ఒక్కరికి 'అభివాద యావహే' అన్నారు. రాముడు దశరథజనకుల కిరువురకు
కలిపి ఒక్కటిగా 'ఏషవో రామశిరసా ప్రణామపర్యాయః' అన్నాడు. తిరుత్తర
చరిత్రలోను కుకుడు రామునికి ఒక్కరికి 'తాత, కళోఽభివాదయతే' అన్నాడు.
అవుడు ఇటు పలువురికి ఉమ్మడిగా ఒక్కటిగా పలుకుచు 'ఏషవో లవస్య
మూర్ధ్ధాప్రణామపర్యాయః' అన్నాడు. కావున ఇది పలువురికి ఒక్కమ్మడిచేయు
క్రమము. వారిలో ఎక్కువ తక్కువలు అంతగా లెక్కనీయును. దీన అబ్బాయికి
గల వృద్ధనేన విశేషము శిలాభిమానము తెలియుచున్నది. కరము ఒప్పిదమైన
నడువడి. దిప్త్యా=అహా - సంతోషమును తెలుపు అత్యయము. మనోరథః అపి =
కోరికయు; వీరకు కొడుకుపుట్టి ఆ బిడ్డను తనయొడిలో పెట్టుకొనవలయునని
ఎంతకాలమునుండియో అరుంధతికి కోరిక. అది ఇప్పుడు తీతినది. ఇతోఽపి
తావత్=ఇటుకును కొంచెము, క్రోడే కృత్వా=అొమ్మన విడుకొని, రామభద్రస్య-

దేహబద్ధేన, కవళితారవిద్వ కేసర కషాయ కణ్ఠ కలహంసనినాద దీర్ఘ దీర్ఘేణ స్వరేణ చ రామభద్ర మనుహరతి. సను కశోరకమలగర్భ పక్షులః శరీరస్పగ్నోఽపి తాదృశ ఏవ వత్సస్య. జాత ప్రేక్ష తే ముఖచంద్రమ్. రాజష్టే కిం న ప్రేక్ష సే, నిపుణం నిరూప్యమాణం మస్య ముఖం వత్సాయా వధ్వా ముఖచంద్రేణ సంవద త్యేవ.]

జనకః—పశ్యామి సఖ పశ్యామి.

కౌసల్యా—అస్తు హే! ఉస్తు త్రీభూదం వి అ మే హి అలం కిం వి చిన్తయంతో బహు విష్ఫలవది. [అహా! ఉన్మత్తీభూత మివ మే హృదయం కిమపి చిన్తయత్ బహు విష్ణవతే.]

జనకః—

శ్లో! వత్సాయాశ్చ రఘూద్వహస్య చ శిశావస్మిన్నభివ్యభ్యతే
సంపూర్ణ ప్రతిబిమ్బుతేవ; నిఖిలా నై వాకృతి, సాన్ద్యుతిః.

అనుహరతి=రామభద్రుని - పోలియున్నది. పక్షుల - మృదువుగా ఒత్తుగా నుండునది. జాత పశ్యామి తావత్ తే ముఖచంద్రమ్=(చిరుకమున్నయ్య...)- బిడ్డా, నీముఖ చంద్రుని చూచెదను. (గడ్డమైతి...)- ఇది అవ్వ ప్రీతితో శిశువును లాలించు భాషితముగా నున్నది. సాహితముగా = అభిప్రాయగర్భముగా - రాజశ్రే, కిం న పశ్యసి, నిపుణం నిరూప్యమాణం అస్య ముఖం వత్సాయా వధ్వా ముఖచంద్రేణ సంవద త్యేవ - ఇంతవఱకు తాను సాంతమునకు రామచంద్రునిపోలికలను తలచు కొన్నది. జనకుని ఉద్దేశించి శీతపోలికను చెప్పుచున్నది. ఇరువురిపోలికలను తలచు కొనుచున్నది అనుట. ఉన్మత్తీభూత మివ= వెఱ్ఱయై త్రినదానివలె, కిమపి చిన్తయత్ బహు విష్ణవతే - ఏమేమా - శీత బ్రదికియున్నది, కన్నది, అగపడును - ఇట్లెల్ల తలంచుచు తేలి యెగిరి ఆకసమాన పోవునట్లున్నది. పశ్యామి సఖ - జనకుడు కౌసల్యను సఖ అని సంబోధన చేయుచున్నాడు - అది సమదాచారము.

శ్లో. ౨౦. వత్సాయా ఇతి - వత్సాయాః చ=అమ్మాయి (శీత) యొక్కయ, రఘూద్వహస్య చ=(రఘువలసంతానము) రామచంద్రునియొక్కయ, సంపూర్ణ ప్రతిబిమ్బుతా ఇవ = సకలభావములయొక్క ప్రతిబింబముగటయొ యన, అస్మిక్ శిశా=ఈ బాలునియందు, అభివ్యభ్యతే=తోచుచున్నది. నిఖిలా ఆకృతిః సా ఏవ=

సా వాణీ, వినయ స్స ఏవ సహజః పుణ్యానుభావోఽప్యసా.
హాహా దేవి! కి ముత్పత్తైర్మమ మనః పారిష్లవం ధావతి! ౨౦
కాసల్యా—జాద అట్టి దే మాదా! సుమరసి వా తాదం!
[జాత, అస్త్రీ తే మాతా! స్మరసి వా తాతం?]

లవః—న హి.

కాసల్యా—తదో కస్య తుమం! [తతః కస్య త్వమ్?]

లవః—భగవతో వాల్మీకేః

ఆకారమంతయు అదే. సా ద్యుతిః = కాంతియు అదే. సా వాణీ = అదే పలుకును. సహజః = స్వభావసిద్ధమైన, వినయః స ఏవ = వినయమును అదియే. పుణ్య అనుభావః అపి = పవిత్రమైన చూచి మాత్రమే తోచు ప్రభావము సయితమును, అసా = అదియే - వారిదే అనుట. హాహా - దైవ = దైవమా, మమ మనః = నామనసు, పారిష్లవం = చంచలమై, ఉత్పత్తైః = మీఁదిమీఁదిమార్గముల. మింటంజోరె, ధావతి కిం = పరు వెత్తుచున్నది, ఏమే!

అమృతము అల్లుడు ఇరువురును కన్ను, కాలు, మక్కు, మొగము మొదలైన అన్నిటను సంపూర్ణముగా ఈబాలునియందు ప్రతిబింబితులైనటులున్నారట. ఆకారము సర్వమును ఆకాంతియు, ఆవినయమును, తెచ్చుకొలుకాక తోచు ఆ పున్నె పుప్రభావము - అన్నియు అతే, వారివే. హాదైవమా - నాబుద్ధి చపలమై ఏమేమో తలపోసికొనుచు పైపై పరువులెత్తుచున్నది - అదే మే! ఎందులకో!

కాసల్య తలపోసికొన్న క్రమముననే జనకుడును తలపోసికొన్నాడు - పర్యాయమే ఆనతచ్చును - అడుమాట, మగమాట అను భేదము మాత్రము తెలియునట్లు కూర్చు. 'సహజ' - 'వినయ' విశేషము - తెచ్చుకొలు కాదు - అనుభావము ఎన్నఁడును తెచ్చుకొలుది ఉండదు. అది మనసులోని భావమును తెలుపు చేస్తూ విశేషములరూపముది.

అస్త్రీ తే మాతా = నీవ తల్లి యున్నదా? ఇది తొలిప్రశ్న, మిక్కిలియు మనసును తాఁకినది; తాఁకునది. స్మరసి వా తాతం = నాయనను స్మరింతువా? అనగా వా రెవరో చెప్పు అనుట. ఇతరులకన్న ఈయనకు తొందర, అది యెఱుంగుట! భగవతః వాల్మీకే - నేను వాల్మీకి భగవంతునివాడను. వాల్మీకి అమృతగాని నాయనగాని కాఁజాలఁడు. వారెవరో తెలిసికొనుటకై నీవు ఎవ్వరి వాఁడవు అని యడుగుట. మహర్షి వాల్మీకి, భార్య పాప కలుగఁదగినవాఁడు కాఁడు గాన ఈసమాధానము కాసల్యకు సరిగా లేదు. కావున అనుచున్నది

కౌసల్య—అయి జాద, కహిదవ్వం క హేహి. [అయి జాత
కథయితవ్వం కథయ.]

లవః—ఏతావ దేవ జానామి.

(నేపథ్యే)

భోఃభోః నైనికాః, ఏష ఖలు కుమారశ్చస్త్రైకేతు రాజ్ఞాప
యతి, 'న కేన చి దాక్ర మాభ్యర్థ్యర్థభూమయ ఆక్రమి తవ్యాః' ఇతి.

అరున్ధతీ జనకా—అయే మేభ్యాశ్చిరత్నప్రసక్తా దుపాగత
శ్చిస్త్రైకేతు రద్య ద్రప్తవ్యః! అహో సుదివసః!

కౌసల్య—వచ్చులక్ష్మణస్స పుత్రః ఆణవేదిత్తి అమిలబిందు
సుందరా ఇ లక్ష్మణా ఇ సుగేలంది. [వత్స లక్ష్మణస్య పుత్రక ఆజ్ఞాప
యతి త్యమ్మతబిందుసుందరా ణ్యక్షరాణి శ్రూయన్తే.]

అయి - బుజ్జనము తెలుపును. కథయితవ్వం కథయ=చెప్పవలసినదానిని చక్కగా
చెప్పును. 'ఏత దేవ జానామి.' అంతకుపైవ ఆటు విచారణ పాగనీక శ్రేయము
నేపథ్యమున ఆశ్వరత్నమని మూతచేత. ఆక్రమాభ్యర్థ్య భూమయః=తపోవన సమీప
ప్రదేశములు. ఏలన తాపముల తపస్సుకు ఉపరోధము కలుగును. ఇది చంద్రకేతు
వినయమును ధర్మాభిమానమును తదనుష్ఠానమును తెలుపును - ఉపరోధము తోచు
నేని తాపములకు కోపము, దాన చెట్ట కలుగును. చూ. కావం.-I.

శమప్రధానేషు తపోధనేషు, గూఢం హి దాహత్యక మస్తి తేజః,

స్పర్శానుకూలా ఇవ ముర్ధికాస్తాః త దవ్యతేజోభిధవా ద్వమన్తి.

“ప్రసక్తో=ప్రసక్తి చేత, వత్సః చస్త్రైకేతుః - అబ్బాయి చంద్రకేతువు. జనకుని
యూర్విశోకుడు ఏడు పాక్షత్తు మనుమడు. ఇప్పుడు పన్నెండేండ్లుగా, వాడు
పుట్టినవాడినండి, ఏరు ఆయోధ్యలోను మిథిలలోను లేరు. కావున వానిని ఏరెప్పు
డును ఇప్పటికి చూడలేదు. కావున ఉపాగతః అద్య ద్రప్తవ్యః=ఇప్పుడు వచ్చి
చూడవలెను. మేభ్యాశ్చ=యజ్ఞమునకు తగినగుఱుము. రత్నప్రసక్తో - మేభ్యా
శ్చమును విడిచినపుడు దానివంటలపైనిక రత్న - రత్నార్థము నేన ఉండవలయును.
తస్యలక్ష్మణస్య పుత్రకః - కౌసల్యయు ఆబాలని ఇంతవఱకు చూడలేదు. అతడు
పుట్టినపుడు ఋష్యశృంగాశ్రమమునను, తరువాత ఇప్పుడు ఇదిను ఉన్నది.
పుత్రక - శిశువునుకూర్చి అనుకంపతో నిర్దేశము. ఆజ్ఞాపయతి=ఆజ్ఞాపించుచున్నాడు

లనః—అర్య, క ఏష చన్ద్రకేతు ర్నామ!

జనకః—జానాసి రామలక్ష్మణౌ దాశరథీ!

లనః—కథం న జానామి! తావేవ రామాయణకథాపురుషే.

జనకః—కథం న జానాసి! తస్య లక్ష్మణ స్వామి మాతృజ శ్చన్ద్రకేతుః.

లనః—ఊర్విశాపుత్రస్తర్ని మైథిలస్య రాజన్వే ద్దౌహిత్రః.

అరున్ధతీ—(విహస్య) ఆవిష్కృతం కథాప్రావీణ్యం వశేన.

జనకః—యది త్వ మిదృశః కథాయా మభిజ్ఞ, స్తద్ బ్రూహి తావత్; పృచ్ఛామః. తేషాం దశరథ స్వాత్మజానాం కిం నామధేయా న్యపత్యాని కేషు దారేషు ప్రసూతాని!

లనః—నాయం కథాప్రవిభాగః అస్మాభి రన్యేన వాక్రుత పూర్వః.

జనకః—కిం? న ప్రణీతః కవినా?

లనః—ప్రణీతో, న తు ప్రకాశితః. తస్యైవ కోఽప్యేక దేశః సప్తర్షాన్తరేణ రసవా నభినేయార్థః కృతః. తం చ స్వహస్త విఖతం భగవాన్ముని ర్వ్యసృజ ద్భరతస్య మునేః తౌర్యత్రిక సూత్రధారస్య.

అంతటివాడై - ఏరుడుగా వచ్చియున్నాడని ఆయత్తరములు చెవులలో అమృత బిందువులవలె ఆనందమిడుచున్నవి. జానాసి రామలక్ష్మణౌ - ఎఱుగుదువా - అనగా వినియున్నావా? - అనుట. అందులకు లవుని జవాబు. “కథం న జానామి? తావేవ రామాయణ కథాపురుషే” - ఎఱుగకేమి? వారే రామాయణ... ‘ఎఱుగకేమి’ అనుట చిత్తము ఇంకను గంభీరము గాక ఉత్తానముగా నుండు శైశవసౌలభ్యమును నూచించును. ఈపాతము అన్నిటను లేదు. తత్ కథం న జానాసి? = అటుయిన ఇది యెఱుగమి యెట్లు? తస్మి ఊర్విశాపుత్రః = అట్లున ఊర్విశకు కొడుకు. ఆవిష్కృతం కథాప్రావీణ్యం = కథాప్రావీణ్యము తెలిపుచుబడినది - తెలిపుచి నాడు అనుట. జనకునియెదుటనే జనకుంగూర్చి అల్పాయు ముద్దుమాటలు - ‘తమాపయగు సంవిధానము! అయం కథా ప్రవిభాగః - ఈ కథాంశము. తస్య ఏవ కోఽపి ఏకదేశః సప్తర్షాన్తరేణ... అందులోనే కేఱుసందర్భమున (=రచనగా - దృశ్యముగా) ఏదో యొకభాగమును రసవంతమును అభినయార్హముగా

జనకః—కిమర్థిం?

లవః—స కిల భగవాన్స్త మప్సరోభిః ప్రయోజయిష్య తీతి.

జనకః—సర్వ మిద మాకూతకర మస్మాకం.

లవః—మహతీ పున రస్మిన్ సుగృహీతనామధేయస్య భగవతో వాల్మీకే రాస్థా. కేమాశ్చ దస్తేవాసినాం హస్తేన తత్పుస్తకం భరతాశ్రమం ప్రేషితమ్. తేషా మానుయాత్రిక శ్చాపసాహిః ప్రమాదాపనోదనార్థ మస్మద్భ్రాతా ప్రేషితః.

కౌసల్యా—భాదా వి దే అతిః [[భా తాపి తే అస్తి?]

లవః—అ స్త్యార్యః కుశో నామ.

కౌసల్యా—జ్యేష్ఠా త్తి భణిదం హోది. [జ్యేష్ఠ ఇతి భణితం భవతి.]

లవః—ఏవ మేతత్. ప్రసవక్ర మేణ స కిల జ్యాయాన్.

జనకః—కిం యమా వాయుష్మనై?

లవః—అథ కీమ్.

జనకః—వత్స, కథయ, కథాప్రబంధస్య కీదృశః పర్యంతః.

రచించినాడు. తౌర్యత్రిక మూత్రధారస్య - సృత్తగీత వాద్యప్రయోగ మూత్రధారునికి భరతమునికి పంపినాడు. 'మూత్రకార' మూత్రధార - అని పాఠభేదములు. 'ధార' శ్రేయము. భరతముని మూత్రకారుడు - మూత్రములు రచించినవాడే మఱి ఇట అభినయార్థమున ఆడించుప్రస్తావమున ఆయన నాటకమూత్రధారుడుగా వాల్మీకిచే ఉద్దేశింపబడినాడు. అప్పశోభిః ప్రయోజయిష్యతి ఇతి - అచ్చరలచే ఆడించును అని. ఇదియే VII వ అంకములోని యంతర్నాటిక. దానిని అట అచ్చరలు వేసాలువేసి ఆడుదురు. ఆకూతకరమ్=అశ్చర్యముగా నున్నది, ఏమి అభిప్రాయమో ఇదంతయు ఏమా ఎందులకో అన్నట్లు! ఆనుయాత్రికః - తోడైనవాడు - అస్తీ ఆర్యః కుశోనామ - ఉన్నాడు ఆర్యుడు (=అన్న) కుశుడని పేరు. ఆర్యుడు అనగా అన్న. కావున వీరికన్నను పెద్దవాడు అన్నమాట. ప్రసవక్ర మేణ=పుట్టుకక్రమములో. అట్లునుటంబట్టి యీప్రశ్న పుట్టినది. యమశ్చ ఆయుష్మన్త - ఆయుష్మంతులు కవలా? - కావపుచే ప్రశ్న, అమడలలో ముందుపుట్టినవాడు పిన్న, తరువాత పుట్టినవాడు పెద్ద. కీదృశః పర్యంతః=ఎంతదనుక వచ్చి

లవః—అశీక పౌరాపవాదోద్వీగ్నేన రాజ్ఞా నిర్వాసితాం దేవ
యజన గమ్యవాం సీతాదేవీ మానసప్రసవవేదినా మేకాకినీ మరణ్యే
పరిత్యజ్య లక్ష్మణః ప్రతినివృత్త ఇతి.

కౌసల్యా—హా! వచ్చే ముద్ధే చందముహి! కోదానిం దే
సరీరకుసుమస్స దేవ్యదువ్వలూసపరిణామో ఎక్కా ఇశీవ గివడిదో?
[హావల్లే ముద్ధే చంద్రముఖి క ఇదానిం తే శరీరకుసుమస్య దైవ
దుర్విలూస పరిణామ ఏ కాకిన్యా నిపతితః?]

జనకః—హా వల్లే,

శ్లో! నూనం త్వయా పరిభవం చ నవంచ ఘోరం

తాం చ వ్యథాం ప్రసవకాలకృతా మవాప్య.

క్రవ్యాద్గణేషు పరితః పరివారయత్సు

సన్త్రస్తయా శరణ మి త్యసకృత్స్మృతోఽస్మి.

౨౧

నది? అసన్న ప్రసవవేదనాం=ప్రసవవేదన దగ్గరైనదానికే. ఏకాకినీ=ఒంటి దాని
నిగా, ముద్ధే చంద్రముఖీ = ముద్ధా చంద్రముఖి. ముగ్ధపు - బేలపు - ఇదే నీకు తొలి
కాన్పు. శరీరకుసుమస్య = మైపూవునకు - అంత కోమలమైనదానవు అంతలో వాడి
పోవుదానవు!

శ్లో. ౨౧. నూనం ఇతి. - నూనం=నిజము! నవంచ=క్రొత్తదియు - మఱి యిట్టిది
యెవరికిని ఇంతకుముందు కలుగలేదు. ఘోరం చ=భయంకరమైనదియు నగు, పరి
భవం చ=(వేదలనడచుటవలన) ఆనమానమును, ప్రసవకాలకృతాంచ = తేంటనే
కానుపుప్రాదు కలిగించినదైన, తాం వ్యథాం = అనొప్పిని, అవాప్య = పొంది,
క్రవ్యాద్గణేషు = పచ్చిమాంసములను (తోడేగు, పులులు, నక్కలు మొదలైన)
మృగములగుంపులు, పరితః పరివారయత్సు = తలలాగుదుమా, కాలులాగుదుమా
చేయిలాగుదుమా అని అన్నివైపులఁ గ్రమ్ముకొనుచుండఁగా, సన్త్రస్తయా=మిక్కి
లియు భయపడినదానైన, త్వయా = నీచేత, శరణం ఇతి = కాపాడరావయ్యా
(నాయనా) అని, అసకృత్ స్మృతః అస్మి = నేను పలుమాలు తలచుకొనఁబడి
యుండును.

(మఱి గోకాన కనివిని యెలుఁగని) క్రొత్తగా అప్పుడే కలిగిన - సాపవాద
ముగుటచే - భయంకరమునైన ఆపరిభవమును పొందితివి. (అది చావు కలిగించునంత

లవః—(అరున్ధతీం ప్రతి) ఆర్యే కా వేతౌ?

(లవః సబహుమాన భేద కౌతుకం పశ్యతి.)

అరున్ధతీ—ఇయం కౌసల్యా, అయంచ జనకః.

జనకః—అహహ! నిర్దయతా దురాత్మనాం పౌరాణాం!

అహా! రామస్య రాజ్ఞః క్షీప్రకారితా!

టిది. అవమానమునకే చతురుకదా.) అంతలోనే వెంటనే కానుపుఁబ్రాద్దు రాఁగా ప్రసవవేదనలు తల్లిడిలఁజేయఁగా, క్రవ్యాదములును గుంపులు గుంపులుగా నలువైపుల చుట్టుకొనఁగా మిక్కిలియు భయము చెందినదానవై, నిజముగా, నాపట్టి నీవు 'నాయనా, నన్ను కాపాడరావయ్యా, రావయ్యా నాయనా, నన్ను కాపాడుటకు' అని నన్ను తలఁచుచు పలుమాటలు వాపోయితివా అమ్మా!

ఇది కరము జాలిగొల్పు ఏడ్చు. జ్ఞానియైన నాయనయొక్క యేడ్పు! పరిధి వంచ-వ్యథించ-అని రెండు చరారుములు అవ్యవహితతను తోఁపించును. అంతలో కానుపుకాఁగల కత్తిరగర్భకదా వివాసముచేయబడినది. 'పరితః' పరివారించుట ప్రసవమైనపై న సీతతోకూడ శిశువునుంగూడ ఒక కవళముగా మ్రింగివేయుటకు 'శరణ మితి అసక్యౌ...స్మి' నాయనను కాపాడ నజుచుట భర్త రక్షకుఁడు కామి చేతను, తొలిప్రసవమును పుట్టింటివారు నిర్వహించు ఆచారము చేతనుగాఁబోలు. ఇట్లు వీరు ఉభయులు 'హవత్యే' 'హవత్యే' అని వాపోవుటను చూచి బాలుఁడు లవుఁడు ఇంచుక నిబ్బరముగా ప్రక్కనకూర్చుండియున్న అరున్ధతీని వకూహల ముచే అడుగుచున్నాఁడు. 'కావేతౌ' - వీరవరు అని. పాపము, దుఃఖితులను వారిం గాంచి కలవరపడి అట్లు అడుగుచున్నాఁడు. ఫలానా అని తెలియఁగానే ఆరామ యణ కథాప్రవీణునికి వారియెడ బహుమానము (=గౌరవము,) భేదము (పాపము!) వీరి వధువునకు కదా అట్టి ఆపదకలిగినది అని), కాకుకము (కథా మహాపురుషు) లలో ఈయరువురిని ప్రత్యక్షముగా కాంచినందుకు అబ్బురముతోడి వకూహల మును) లవునిచిత్తమున పెనఁగొన్నది. 'అతీక పౌరాపవా దోద్వీగ్నేన రాజ్ఞా' ఇత్యాది లవుఁడు చెప్పినందున పౌరులమీఁదను రామునిమీఁదను తటాలున జనకు నికి మిక్కిలి కోపము వచ్చినది. అహా! నిర్దయతా దురాత్మనాం పౌరాణాం - అను పాతము శ్రేయము. అహా! దురాత్ములైన పౌరుల కరుణలేమి! అహా! రాజా రాముఁడు తొందరపడుట! కేవలము తన రాచజీకమునుబట్టి, భర్తయు దయకుఁ డును అగుటను మఱచి-ముందుకెనుకలు ఔగాములు ఆలోచింపక - తటాలున వివాసము చేసినాఁడు - అది తొందరపడుట.

శ్లో॥ ఏత ద్వైశశవజ్రఘోరపతనం శశ్వన్మమోత్పశ్యతః
క్రోధస్య జ్వలితుం ధగి త్యవసర శ్చాపేన శాపేన వా ౨౨
కాసల్యా—(సభయం) భ అవది, పరిత్రాఅహి పరిత్రాఅహి;
పసాదేహి రుసిదం రావసితి. [భగవతి పరిత్రాయస్వ పరిత్రాయస్వ;
ప్రసాదయ రుషితం రాజర్షిం.]

అరుణః—

శ్లో॥ ఏత ధి పరిభూతానాం ప్రాయశ్చిత్తం మనస్వినాం,
రాజ న్నపత్యం రామ స్తే పాల్యాశ్చ కృపణాః ప్రజాః. ౨౩

శ్లో. ౨౨. ఏతద్వైశశవమి—ఏతద్వైశశ...నమ్ = ఈ కీడు (=అపర)
అనెడు భయంకరమైన పిడుగుపాటును - దెబ్బను, శశ్వత్ = ఎల్లప్పుడు, లేక -
మిక్కిలి, ఉత్పశ్యతః=తలచుకొనుచున్న, మమ=నాకు, క్రోధస్య=కోపమునకు,
శాపేన శాపేనవా వింటివోడనో - అనఁగా దానింబూనియో, కాపమువోడనో -
అనఁగా దానింబలికియో, ధగితి జ్వలితుం=భగ్గని మండుటకు, అవసరః=సమయము!

పౌరులు కారణముగా రాముడు ఈ ఘోరవైశశవజ్రమును నీరపై వైచి
నందులకు వింట బాగుములం గొట్టుదునా కాపమున తిట్టుదునా అని నాకొపము భగ్గని
మండు చున్నది ఇప్పుడు! కొట్టుటయు తిట్టుటయు ఆయుధయులను.

కావలయునన్న నిజముగా ఆయన రాముని నాశనముచేయఁగలఁడు. కావున
ఇట్లనఁగానే రాముని ఏమేని శపించునో అని కాసల్య వడవడవఁగఁజోయినది.
పరిత్రాయస్వ - రక్షింపు - అని యెఱపెట్టినది. ప్రసాదయ = సముదాయింపుము -
కోపము అణచుకొనునట్లు చేయుము. శాపేన శాపేన - రాజర్షి యైనందున రెండును
ఆయనచేత నున్నవి. అటు తీర్చియుండు, ఇటు గొప్ప తపస్వి. శాపేన - ధనుస్సు
చేత నున్నదా? జనకుఁడు తీర్చియుం డగుటంబట్టి తపస్సుచేయుచున్నప్పుడును
ధనుస్సును సిద్ధముగా ప్రక్కనే ఉంచుకొనియుండును. ముసలివాడు కాఁదా
యన్న. ముదిమి దానికి అభ్యంతరము గాదు. ఈవయసునను ఆయనవింటిని ఇత
రులు ఎత్తి వంపఁజాలియుండరు. అర్జునుఁడు ఇంద్రకీలమున తపస్సుచేయుచున్న
ప్పుడు విల్లు ప్రక్కనే ఉండెనుకదా.

శ్లో. ౨౩. ఏతదితి — పరిభూతానాం = అగమనితులకు, మనస్వినాం=మాన
ధనులకు - పరువుగలవారికి, అగమనింపఁబడినపుడు అనుట - ఏతత్ హి ప్రాయ
శ్చిత్తమ్=ఇదియే కదా ప్రాయశ్చిత్తము - ఆయనమానమును తీర్చుకొను నుపాయము.

జనకః—

శ్లో॥ శాస్త్రం వారఘనస్తనే తదుభయం, తత్పుత్రభాగ్ధాహి మే,
భూయిష్ఠద్విజబాలవృద్ధవికలస్త్రైణశ్చ పారో జనః. ౨౪

రాజక = రాజా, రామః తే అపత్యం = రాముడు నీ బిడ్డ. ప్రజాఃచ = ప్రజలును,
కృపణాః = దీనులు, పాల్యాః = పరిపాలింపఁదగినవారు.

మానధనులకు అవమానికులైనపుడు, దానిని తీర్చుకొనుటకు ఇదియే కదా
ఉపాయము. ధనుర్ముఖముననో కాపముఖముననో కోపబ్యాంబల ధగధగ వెలి
గ్రుక్కట! వినను రాజా, ఆ ప్రాయశ్చిత్తమునకు వాడు తగుదురా? రాముడు నీ
బిడ్డ; ప్రజలు దీనులు, (నీకు, కాదా రామునకు) పాలులు.

మానధనులకు ఇత్యాది చెప్పట కొంత జనకునిచిత్తమును అనుసరించినట్లుండు
టకు. 'రాజా నీవు చెప్పినది సరియే, అట్లు ప్రాయశ్చిత్తము చేయవలసినదే.' అని
తొల్ల చెప్పి పిమ్మట ఆయనచిత్తమును త్రిప్పఁగలయట్లు పలుకుట ఇది - వినను
చాపమో కాపమో పూనుటకు రాముడు నీ బిడ్డఁడు; ప్రజలు పాలులు. కోపమును
చక్కఁగా తీర్చినది, నిపుణముగా సముదాయించినది. జనకునికోపము ఒక్కమ్మడి
కాంతించి ప్రేమగా పరిణమించినది. తానును రాజగదా, కావున రాముని రాజ
ధర్మములపాలనమును మనసునకు తెచ్చుకొనఁగలిగినాఁడు.

శ్లో. ౨౪. శాస్త్రం ఇతి - వా అథవా = అట్లుగాదు. రఘునందనే = రామునియొడ
తదుభయం = అరెందును - చాపకాపములు, శాస్త్రం = అడంగును గాక. కాకపోవును
గాక. తత్ = అతఁడు (నిధేయప్రాధాన్యముచే నపుంసకలింగము,) మే = నాకు
పుత్రభాండం హి = పుత్రరూపముననున్న మూలధనముగదా. జనఃచ = జనమును -
ప్రజలును, భూయిష్ఠ ద్విజ బాల వృద్ధ వికలస్త్రైణః = మొందుగా బ్రాహ్మణులు
బాలురు వృద్ధులు వికలులు (అంగవైకల్యముగలవారు - కంటి గుడ్డి) (స్త్రైణః =)
స్త్రీలును గలదై, పాల్యాః = రక్షింపఁదగినది.

అరెంటిని ఉపసంహరించుచున్నాను. రఘునందనుడు పుత్రరూపమున
వామూలధనము. జనులు అన్ననో బ్రాహ్మణులు బాలురు వృద్ధులు వికలులు స్త్రీలు
మొందుగా కలిగి రక్షింపఁదగినవారు.

వటనః—(సమ్భ్రాంతాః ప్రవిశ్య) కుమార, కుమార,
అశ్వోఽశ్వ ఇతి కోఽపి భూతవిశేషో జనపదేషు శ్రూయతే,
సోఽయ మధు నాస్మాభిః ప్రత్యక్షీకృతః.

లవః—అశ్వ ఇతి పశుసమామ్నాయే సాక్ష్యామికే చ
పత్యతే, తద్భూత కీదృశః.

రాముడు పుత్రులైనందునను జనులు కొట్టఁగూడని తిట్టఁగూడనివారైన
బ్రాహ్మణులతోను బాలురతోను వృద్ధులతోను, వికలులతోను స్త్రీలతోను నిండి
యున్నందున 'కా నం' అనుట.

ఏతద్వైశాది అర్థశోకము శోపముతో చెప్పినది. దానికి తగిన యక్షుర
ములతోను శబ్దములతోను ఘటితమై చెవింబడఁగానే శోపమును తెలుపుచున్నది.
అపాత్రము దానిని అట్లు, దానికి తగినరాగముతో, ఉదతముగా పఠింపవలయును.
కా నం వాది ఉత్తరార్థము శోపము తీసి, ప్రీతితోను జాలితోను పలుకునది -
దానికి తగిన యక్షురములతోను పదములతోను ఘటితమై ఉన్నది. దానిని తత్స
దృశముగా పఠింపవలయును. భవభూతి నాటకప్రయోగరహస్యములను ఎఱుఁ
గును. కావున రసానుగుణ శబ్దగుంధనము కావుననే కడపట 'అభినయై ర్విన్యస్త
రూపాం' అన్నాఁడు. ఇట్టిది పూర్వార్థము శోపమునకు తగినట్లును ఉత్తరము
జాలికి తగినట్లును ఉన్నదికదా. ఈ క్రింది వాగానందశోకమున పూర్వార్థము
భయంకరుని వర్ణింపను ఉత్తరార్థము సౌమ్యుని వర్ణింపను తగినట్లు ఒక్కనినోటనే
గుంధితమైయున్నది. దానికి అనుగుణముగా అపాత్రము దానిని గంగాన పఠింప
వలయును. పూర్వార్థమున గరుడుఁడు, ఉత్తరమున కీమారవాహనుఁడు వర్ణితులు.
(వాగా - IV. 13)

శబ్ద - అమ్మ అలమలం త్రాసేన - న భిల్వయం వాగశత్రుః - పశ్య

మహాహి మద్విక్ర విభేదముక్త -

రక్త చ్చటాచర్చిత చ్చణచఘ్నః

క్వాసో గరుత్మాణో క్వచ నామ సౌమ్యః,

సత్త్వస్వభావాక్పరి రేష సాధుః?

నాటకరచనలో ఈ మెలఁకువలు పరికింపఁదగును.

అశ్వోఽశ్వఇతి=గుఱుము గుఱుము అని - ద్వితీ ఎన్నఁడును చూడమివలని
యాశ్వర్యము తెలుపును. భూతవిశేషః=ఒకానొక జంతువు - జనపదములలో -
దేశములలో, - తాము అడవులలో నుండువారు గదా. శ్రూయతే=ఉన్నదని వినఁబడు
చున్నదే - ప్రత్యక్షీకృతః=కన్నులతో చూడఁదగినట్లు ఎదుటికి వచ్చియున్నది. పశు
సమామ్నాయే=పశుకాస్త్రగుంధు - సాక్ష్యామికే=సమామ్నాయ ఇతి శేషః - యుద్ధి

వలవ!—శూయతామ్!

శ్లో॥ పశ్చాత్పుచ్చం వహతి విపులం, తచ్చ ధూనో త్యజన్రమ్.
 దీర్ఘగ్రీవ స్స భవతి, ఖరాస్తస్య చత్వార ఏవ,
 శమ్నా ణ్యత్తి, ప్రకిరతి శకృత్పిణ్డకా నామమాత్రాః;
 కిం వ్యాఖ్యాతై? ర్వృజది స పునర్దూరః మే హ్యేహి యామః.

(ఇ త్యుపసృత్య అజనే హస్తయో శ్చాకర్షన్తి)

కాస్త్రమందును - కీదృశః=ఎట్టిదో - దానిస్వరూపము ఎట్టిదో అన్నమాట. ఈసమామ్నాయములును కులపతియశ్రమమున పాఠముచెప్పబడును. అతనికి ఈ రెండు కాస్త్రములును పాఠమే. ఈవయసుకే - 12 యేండ్లకే అవన్నియు పఠించినారు లవకులు - 'అతిప్రదీప్తప్రజ్ఞా మేధాభ్యాం' అని ముందే వారంగూర్చి చెప్పబడియున్నదికదా - అవటువులలో ఈ కుమారుడు మొనగాడు - వారికి వాడు మిక్కిలి ప్రీతిపేహగౌరవపాత్రమును - కావున నానికి చెప్పటకు వారు సంభ్రమించినారు.

శ్లో. ౨౫. పశ్చాదితి—పశ్చాత్ = వెనుకవైపు, విపులం పుచ్చం=విపుల తోడను, వహతి=తాల్చియున్నది; ఇదియొక విశేషము. తత్=దానిని, అజసం ధూనోతి చ=సదా ఆడించుచుండును. సు=అది, దీర్ఘగ్రీవః=నిడుపాటి మెడగలది. తస్య=దానికి, ఖరా=గొరిజలు, చత్వార ఏవ=నాలుగే. శమ్నాతి అత్తి=తే బచ్చికలెనును; అనగా పచ్చిది, ఎందుది గాదు. శకృత్పిండకాః=లది ఉండలను, అనుమాత్రాః=మామిడికాయలంతలుగా, ప్రకిరతి=క్రిందవేయును, క్రిందపడి ఆ ఉండలు చల్లినట్లుగును. ఇదియొక విశేషము. ఒకటొకటియు విశేషమే. వ్యాఖ్యాతైః కిం=వ్యాఖ్యానములు, నోటిమాటల వర్ణనలు, ఎందులకు? స పునః దూరం వ్రజతి=అది మరల దూరమునకు పోవును - చూడ ఘటిల్లక పోవును. ఏహి ఏహి=రమ్మ రమ్మ. యామః=పోవుదము.

వెనుక విపుల తోడ. దానిని నిలుపక ఆడించుచువేయుండును. మెడ చాలపొడుగు - గిట్టలు నాలుగే. తేబచ్చికను లెనును. లదియుండలు మామిడి కాయలంత లవి క్రింద చల్లినట్లుగా దించును. ఇక్కడ వర్ణించుచున్న, అది దూరమేగును. కంటితో చూచుట కుదురక పోవు నేమో చూతము రా - త్వరగా రా.

ఈ శ్లోకము చాల తలుభాషితమునకు అత్యంతము సదృశముగా నున్నది. చిన్న పిల్లకాయలు క్రొత్తదానిని చూచి తోడివారికి చెప్ప ఫక్కిలో మిక్కిలి అమరియున్నది. ఎన్నడును ఆజంతువును చూడనివారు బాలురు తెలివిగలవారు

లవః—(సకాతుకోపరోధవినయం) ఆర్యాః పశ్యత పశ్యత,
ఏభిర్నీతోఽస్మి. (ఇతి త్వరితం పరిక్రామతి.)

అరుఢతీ జనకా—పూరయతు కాతుకం వత్సః.

కౌసల్యా—భలవది, జానామి, ఏనం అణాలొలంతీ నజీఅమి
విఅ. అదో అణ్ణదో భవిఅ పెక్షమ్మ దావ గచ్చమాణం దీహాణం.
[భగవతి, జానామి ఏన మనాలొకయన్తీ న జీవామీవ. అతోఽ
స్యతో భూత్వా పశ్యామ న్తావ ద్గచ్ఛంతం దీర్ఘాయుషమ్.]

క్రొత్తగా చూచినపుడు విశేషముగా తోచు లక్షణములనే చెప్పట. ఇదియు
భగవతీ రంగరహస్యజ్ఞానమును పాత్రోచితభాషణముం గూర్చుటను తెలుపును.
గొట్టుపురూపము స్వభావమును వారికి అగపడిన తెలుగున వర్ణితము.

అజినే-వస్తయోః-అనుసప్తములచే కానిని గట్టిగా పట్టుకొని యనుట
అర్థము. అజినము వదులైనవాఁడనుటను నూచించును. కాకుకాపరోధవినయమ్=
కాకుకమును అడ్డు వినయముతో నూడుకొన్నట్లుగా, కాకుకమును వినయముతో
అడ్డగించుచు-దీన అభిజాతీ యుదాత్తతలు తోచును. ఏభిర్నీతోఽస్మి=వీరిచేత
లాఁగఁబడుచున్నాను - వీరు నన్ను లాఁగికొనిపోవుచున్నారు - నేను మీయొద్ద
నున్నను - మిమ్మువీడి తటాలున పోవకున్నను వీరు లాఁగికొనిపోవుచున్నారు. అని
వినయముంజెప్పట. తనకును పోవలయు నని యున్నది-పోయిన, పెద్దలు కా
రేమునుకొందురో అని వటువులమీఁద పెట్టుట, త్వరత్వరగా పరిక్రమించును.
పూరయతు కాతుకం వత్సః=ముద్దులాఁడు నీకూహలమును తీర్చుకొనువాఁగ.
అరుంధతియు జనకుఁడును అట్లు అనుమతించురు, కానిమీఁది ప్రీతిచేత నే. కాకు
కొరునది వాఁడు పోయిగా నుండవలయు నని సంతోషపడవలయు నని. కాసల్య
యేమో వాని యా వియోగమును ఓర్చుకొనలే నని అనుచున్నది-అరుంధతికి సొంత
దేహసంబంధము లేకపోవుట; సొంత దేహసంబంధమున్నను జనకుఁడు మగవాఁ
డగుట - వానిని పోవ ననుమతించగల్గుదురు. కాసల్య ప్రీతులభవను పామరతచేత
వానిని ఎడఁచాపిపోవ నిచ్చుఁగింపదు. వాఁడు కన్నులకు కనబడకున్న తాను
బ్రతుకలే ననుచున్నది. అస్యతో భూత్వా=ఓంరెడ - కనబడతగినచోటి కేగి.

అరున్ధతీ—దూర మతిక్రాంత స్థ చపలః. కథం దృశ్యతే!

కఞ్చుకీ—(ప్రవిశ్య) భగవా న్వాల్మీకి రాహు, జ్ఞాతవ్యమేత దవసరే భవద్భి రితి.

జనకః—అతిగమ్భీర మేత త్కిమపి భవిష్యతి. భగవత్స్వ రున్ధతి, సఖి కౌసల్యే, ఆర్యగృప్తే, స్వయమేవ గత్వా భగవంతం ప్రాచేతసం పశ్యామః.

[ఇతినిష్క్రान్తో వృద్ధనగ్గః]

నటవః—పశ్యతు కుమార స్త చాశ్చర్యం.

లవః—దృష్ట మవగతం చ. నూన మాశ్వమేధి కోఽయ మశ్యః.

నటవః—కథం జ్ఞాయతే!

లవః—నను మూర్ఖాః, పరిత మేవ యుష్మాభి స్తత్కాణ్డే, కిం న పశ్యథి? ప్రత్యేకం శతసంఖ్యైః కవచినో దణ్డినో నిషడ్గిణశ్చ రక్షితారః, తత్ప్రియ మేవ బల మిదం దృశ్యతే, య దీహ న ప్రత్యయః, త ద్గత్వా పృచ్ఛత.

చపలః = కుతూహలముగలవాఁడు - గుఱ్ఱమును చూడ - కావున నిమిషములో చాలదూర మేగినాఁడు - నీ కెట్లు కనబడును? కదలలేనిముసలివి, వడిగానడువఁ బోయి చదికిల పడుదువేమో - బోవము, నిలుపుము అనుట. అరంధతి రూపుదార్చిన జ్ఞానము. జ్ఞాతవ్యం ఏతత్ అవసరే భవిష్యతి=దీనిని మీరు సమయములో ఎఱుంగుదురు. అవసరే - అనగా అంతర్నాటికలో అని గూఢము. ఈ వాల్మీకి సందేశము ఏదియో లోకులో నున్నట్లు నూచన చేయుచున్నది. కావుననే - జనకుఁడు 'అతి గమ్భీర మేత త్కిమపి భవిష్యతి' అన్నాడు. కలుపులును లపుఁడును దూరము పోవుట అగపడకపోవుట - అర్థెల్ల 'పరిక్రమణమే' కాని 'నిష్క్రమణము' గాదు. నిష్క్రమణము వృద్ధవర్గమునకు చెప్పబడినది. వటువులు అట్లు పరిక్రమించుట ఆభిసయించినవారు ఇఁక అంకశేష మంతయు మాటలాడుదురు. నను మూర్ఖాః = ఓరీ మూరులారా, పరిత మేవ యుష్మాభి స్తత్కాణ్డే=మీరును చదివితిరే ఆశ్చిందములో - వారికి ఉపనీతము కామి, వానికి అగుట - 'అతిప్రదీప్తమేధవతన.' ప్రత్యేకం=వేఱుగా - గుఱ్ఱమునకు మాత్రము రక్షకులు నూరురు. ఇదికాక సేవ వేఱు ఉండును. కవచినః = కవచవస్త్రం - కవచము తోడుగుకొన్నవారు. తత్ప్రియం ఏత=అట్టివారితో మెండుకొన్నదిగానే. 'య దమిత్రా అశ్వం విస్తేరక'

వటవ:—భో భో: కిం ప్రయోజనోఽయమశ్వ: పరివృత: పర్యటతి?

లవ:—(సస్పృహమ్ స్వగతం) అశ్వమేధ ఇతి విశ్వవిజయినాం శ్రుతియాణా మూర్జస్వల స్సర్వశ్రుత్రియపరిభాషి మహా నుత్కర్ష నికమ:.
(నేపథ్యే)

శ్లో! ఆయ మశ్వ:, పతా కేయ, మథవా, వీరఘోషణా,

స ప్తలోకై కవీర స్య దశకణ్ఠకులచ్చిద:.

౧౬

లవ:—(స వ్యథ మివ) అహో! సద్దీపనా న్యక్షరాణి!

వటవ:—కి ముచ్యతే? ప్రాజ్ఞ: ఖలు కుమార:.

హస్యే తాస్య యజ్ఞ: - చతు:శత రక్షన్తి యజ్ఞ స్వామితాయ - అని అశ్వమేధ మంగూర్చి కాస్త్రము. యది ఇవా న ప్రత్యయ: = నామాటయందు నమృకము లేదని. పరివృత: = పరివారముకలదై, ఊర్జస్వల: = స్వమహిమప్రఖ్యాపకము. సర్వశ్రుత్రియ పరిభాషి = శ్రుత్రియుల నెల్లతమమనించునది. ఉత్కర్ష నికమ: = ఉత్కర్ష ను పరీక్షించు ఒరగల్గు. గట్ఠమును తదంగములను చూడఁగానే అది మేధ్యాశ్వమని లవుఁడు గ్రహించినాఁడు - వాఁడు చదువును చక్కఁగా పఠించుకొన్నాఁడు. వారు దానిని గమనింపలేదు. 'సస్పృహమ్' - తనకు అంత యోగము కలుగవలయు నని.

శ్లో. ౧౬. ఆయమశ్వఇతి - అశ్వ: ఆయం = అశ్వము ఇదిగో. పతాకా ఇయం = కేతనము - కెండా - ఇదిగో. అథవా = అంటియకాదు; మఱియు, వీరఘోషణా = వీరుని - తనకన్న వీరుఁడు లేడని వీరుఁడు చేయు - చాటింపును. సప్తలోకై క - వీరస్య = ఏడు లోకములకు ఒక్కఁడే వీరుఁడైన - తన్ను మించినవాఁడులేని, దశకణ్ఠ కులచ్చిద: = పదితలల రావణునికులమునే నిర్మూలము చేసినవాని(ది).

ఇవన్నియు - గట్ఠము, కెండా, చాటింపు - అతనివి అనుట. తే మేంద్రుఁడు తన బౌచిత్యనిచారచర్చలలో ఈ శ్లోకము ఉదాహరించినాఁడు.

ప్రసిద్ధిచే ఇట రామనామము శేషముగా వదలఁబడినది.

సవ్యథమ ఇవ - వ్యథతోనుంబోలే - ఇది పాత్రకు అభినయనూచకము. సద్దీప నాని అక్షరాణి - రగిలించుమన్నవి అక్షరములు - తక్కినవారికి సందిపనములు కాక లవునికే అగుట - ఇతఁడు శ్రుతియుఁ డగుటంబట్టి. రోహదీపకములుగా నున్నవి. అక్షరాణి - ప్రతి యక్షరమును - 'సప్తలోకై కవీరస్య' అనునది అనుట. 'ఆయ మశ్వ:'

లవః—భో భోః కి మక్షత్రియా పృథివీ య దేవముద్భవ్యతే!
(నేపథ్యే)

అరే రే మహారాజం ప్రతి కుతః క్షత్రియాః?

లవః—ధిగ్దాల్యాకా!

శ్లో॥ యది తే సన్ని సన్త్యేవ కే య మన్యా బిభీషికా?

కి ముక్తై? సన్నిప త్యైష పతాకాం వో హరా మ్యహమ్. ౨౭
భో భో వటవః, లోష్టైః ఘ్నంతః పరావర్తయ తైన మశ్వం, ఏష
రోహితానాం మధ్యే వరాక శ్చరతు.

పురుషః—(సక్రోధదర్పః ప్రవిశ్య) ధిక్పాపలం! కి ముక్తవా
నసి? తీక్ష్ణనీరసా హ్యాయుధీయశ్రేణయః శిశోరపి దృష్టాం వాచం
ఇత్యాది యభిప్రాయము వటువులకు బోధపడలేదు. కిం అక్షత్రియా పృథివీ =
పృథివిలో క్షత్రియులు లేరా యేమి? మహారాజంప్రతి - మహారాజానెదుర. ధిక్
కాల్యాకా=చీ తెలివితేనివారలార - ఆలోచింపకయే చెప్పవారలారా!

శ్లో. ౨౭. యదీతి. - తే=వారు - అట్టివారు, యది సన్ని = ఉండులేని, సన్త్యే
ఏవ=ఉండురుగాక. అన్యా ఇయం బిభీషికా కా = ఒండు ఇదేటికి ఈ బెదరింపు?
ఉక్తైః కిం=మాట లేల? సన్నిపత్య=అటకాయించి, వః పతాకాం = మీకెందాను,
ఏషః అహం హరామ్యేవ=ఇదిగో చూడుఁడు నేను పెలుకుకొనెదను.

అట్టివారు - సప్తలోకైకవీరులు ఉండిన ఉండనీ. ఇదేల లోకమునకు ఈ
బిభీషిక? ఏల పలుమాటలు! ఇద చూడుఁడు అటకాయించి బల్కిని మీకెందాను
హరించెదను!

కెండా పరువునకు నూచకము - దానిని హరించిన సర్వమును హరించినట్లే.
కనుక అట్లు చెప్పట. ఆకెండామీదనే 'అయ మశ్వః' ఇత్యాది చాటింపుమాట
ప్రాసియున్నది.

లోష్టైః=మట్టి బెడలతో, రోహితానాం మధ్యే=జింకలనడుమ - జింకలనడుమ
నుండుట గుఱ్ఱమునకు అవమానకరము. వరాకః = దీనమైనదిగా - దేరించునదిగా,
అనిచమ్యగములతో ఇదియు నొకటిగా - అవియు మిక్కిలి వడిగలవే రెండు. ధిక్
చాపలం - చీ - తుంటరితనము! తీక్ష్ణనీరసాః=తీక్ష్ణంబు, (నీరసులు=) ఉగ్రులు, కరుణ
లేనివారు, ఆయుధీయశ్రేణయః = ఆయుధాశీవుల (=ధీరుల) బంతులు - లెక్కకు

న సహస్తే. రాజపుత్ర శృంగేరు రవిమర్దనః, సౌమ్యపూర్వా
రణ్యదర్శనకుతూహ లాక్షి ప్రహృదయో, న యావ దాయాతి,
తావ త్త్వరిత మనేన తరుగహనే నాపసర్పత.

వటవః—కుమార కృతమనే నాశ్వేన, తర్జయన్తి విస్ఫురిత
శస్త్రాః కుమార మాయుధీయశ్రేణయః. దూరే చాశ్రమపద మితిః.
తదేహి హరిణశ్చైతేః పలాయామహే.

లవః—(విహస్య.) కిం నామ విస్ఫురన్తి శస్త్రాః? (ఇతి ధను
రాగోపయన్)

శ్లో॥ జ్యాజిహ్వయా వలయితోత్కటకోటిదంష్ట్ర

ముద్గారి ఘోరఘనఘర్షరఘోష మేతత్,

గ్రాసప్రసక్త హనదస్తకవక్త్రయస్త్ర

జృమ్భావిడమ్భి వికటోదర మస్తు చాపమ్

౧౮

(యథోచితం పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతాస్సర్వే.)

ఇతి

కౌసల్యా జనకయోగో నామ

చతుర్థాంకము.

మించినవారు - అనుట. దృష్టాం వాచం = గర్వముతోడి మాటలు. సౌమ్య పూర్వా
రణ్యదర్శన కుతూహలాక్షి ప్రహృదయః = ప్రకాంతమైన (యా) తూర్పు అడవిని
చూడవలయునన్న ఆసనే ఆకృష్టమైన హృదయముగలవాఁడు, అయి, పోయియు
న్నాఁడు. న యావ దాయాతి = మరలరాకముండే. తరుగహనేన = చెట్లగుటుగుండ -
అతని కంటఁబడకుండ, అపసర్పత = పాటిపొందు, కృతం అనేన అశ్వేన = వలదు
ఈగట్టుము - దానిజోలి మన కక్కఱలేదు. విస్ఫురిత శస్త్రాః = జలిపించుచున్న శస్త్ర
ములుగలవారై, హరిణశ్చైతేః = లేడిగంతులతో - పాపము, వటువులు పిఠికివారు -
భయపడి పలుకుచున్నారు. విహస్య = పకపక నవ్వి - కిం నామ విస్ఫురన్తి శస్త్రాః =
ఏమీ, శస్త్రములు జలిపింతురా? ఆశోపయన్ = ఎక్కువెట్టుచు.

శ్లో. ౨౮. జ్యాజిహ్వయా. ఇత్యది - జ్యాజిహ్వయా = జిహ్వంబోని అల్లెతా
టిచే, వలయి తోత్కటకోటి దంష్ట్రం = చుట్టఁబడిన భయంకరమైన కోటలంబోని
(వింటి)కొనఁబడియు, ఉద్గారిఘోరఘనఘర్షరఘోషం = వెలువడుచున్న భయం

కరముగు పెద్దదైన (వర్ణించుచున్న భయంకరమైన మేఘఘోషం బోని) (గజ్జను శ్రేస్తులంబోని అనియు) ఘర్షణము మోతకలదియు, ఏకత్వాపమ్ = ఈవిల్లు, గ్రాసప్రసక్త...వికటోదరమ్ = (ప్రళయకాలమున అనుట) తినుటయందు వ్యాపుతుండై, (మంచి తిండి దొరకినది గదా అను సంతసమున) నవ్వుచున్న, యముని యంత్రముంబోని నోటి తెలుచుటను (విడంబించు=)పోలు భయంకరమైన కడుపు (=లోపలియవకాళము) కలదిగా, అస్తు=అగును గాక.

ఎక్కు వెట్టిన వింటిని అప్పటి తనకోపమునకు తగినట్లుగా వర్ణించి చెప్పుచున్నాడు - నాలుకవలె అల్లెత్రాడు భయంకరమైన కోటలంబోలె వింటికోనలను చుట్టుకొనఁగా (నాకుచుండగా) ఇదిగో నావిల్లు భయంకరమైన ప్రళయకాలపు టులుముంబోని ఘర్షణము చేయుచున్నదై, తిండి కూరుకొని గజ్జను శ్రేస్తుచు నవ్వుచున్న యంతకుని యంత్రమువంటి నోటి తెలుపును పోలిన భయంకరమైన కడుపు కలదిగా అగును గాక.

రసమునకు తగిన వృత్తము - శబ్దగుంభన - ఓజస్సు. శ్లోకమున ఈఘటమందలి పటిమకు చాలినట్లుగాను, తక్కినచరణములు ఒక్కొక్క దీర్ఘ సమాసముగానుండుటకు అనుగుణముగాను, 'బ్యాజిహ్వయా' అని వ్యస్తముగానుండక 'బ్యాజిహ్వీకా' అని సమాపాదయముగా నుండుట మెఱుంగు - దాన కోటలం బాట్టుకొనునది నాలుక కాక - చిన్న నాలుక - నాలుకకొన యన్న యర్థము వచ్చుచు రసానుగుణ శబ్దవత్తరముగా నుండును. భోజనారంభమునను ఆహ్వాపారమునను మాటిమాటికి ఆసాసగా నాలుకకొనతో కోటలను చుట్టిచుట్టి తడవుట సహజచేష్టయే - ఈఘర్షణము - బాణములు కురియునప్పటి టంకారముతోడి గుఱగుఱధ్వని. నోటను ఎముకలతో ప్రాణులను ఘర్షణ నమలి మ్రొంగి గజ్జను శ్రేస్తుధ్వని - గ్రాసప్రసక్త - భోజనమందు వ్యగ్రమైన - హసత్ - దండిగా ఆహారము దొరకింందులకైన సంతోషచేష్ట - ఈ శ్లోకము వీరచరితమందును రామునిమీఁదికి వచ్చిన కామదగ్ధ్యునిమీఁద కోపముతో జనకుఁడు పలికినదిగా నున్నది. 'యథోచితం పరిక్రమ్య' - కానిందు, మీపని పట్టించెద నన్నట్లు ఉద్ధతముగా వారిమీఁదికి నడిచి, నిర్భయముగా నేన నడిమికి చొచ్చినాఁడు - చూ. V. (8) - 'సైన్యకాయే' లపునికి నిష్క్రమణ వ్యాజము ఆ నేనను దగ్గటి దూఱుబోవుట.

కాసల్యా జనక సంయోగము

ఇది

చతుర్థాంకము

ఉత్తరరామచరితనాటకమ్

ప ఇచ్చమా జ్ఞికి.

నేపథ్యే.

భోభోస్సైనికాః, జాతం జాత మవలమ్బున మస్మాకమ్!
 శ్లో॥ న న్వష త్వరితసుమంత్రమిదమన
 వ్యావల్ల త్రృజవన వాజినా రథేన,
 ఉద్ధాతప్రచలిత కోవిదార కేసు
 శ్మశ్శ్వానః ప్రథన ముపైతి చంద్రకేతుః!
 (తతః ప్రవిశతి సుమంత్రసారథినా రథేన ధనుష్పాణిః
 సాద్భుత హర్షసమ్భ్రమః చంద్రకేతుః.)

నేపథ్యే - అంతరంభమున విగ్రహయైన నేపథ్యభాషితము - పిలుపు - ద్రవ్యలభ
 విస్మయమును ఆకర్షణను కలిగించును. ఇదియు కవికిగల నాటకప్రయోగ రంగ
 రహస్యజ్ఞానమును సూచించునది. ఈవాక్యము పలుకువారు సేనానాయకులు. అస్మా
 కమ్ అవలమ్బం = మనకు ప్రాపు. దీనిచేత లవునికిని సైనికులకును చిట్టు యుద్ధము
 జరిగినదనియు, అందు లవునిచెబ్బకు తాళలేక చాల చీకాకుపడి సైనికులు అవ
 లంబము కోరవలసి వచ్చినదనియు ఎఱుంగఁదగును. నేపథ్యమున నున్నవారు
 చేయునిట్టి యరమాచన 'చూలిక' యనఁబడును.

శ్లో. ౧. నను ఇతి - నను ఏమః - ఓహో! వీరుగో వీరుగో, నః ప్రథనమ్ =
 మన యుద్ధమును, క్రుత్వా = విని, చంద్రకేతుః = చంద్రకేతువు, త్వరిత సుమంత్ర
 మిదమన వ్యావల్ల త్రృజవన వాజినా = వడిగా సుమంత్రునిచే తోలఁబడినదగుచు
 వర్తితము (నాలుగువాళ్లును పైకెత్తిదవుడు -) నేయుచున్న మిక్కిలియు వడిగల గుట్ట
 ములుగల, రథేన = రథమున, ఉద్ధాతప్రచలిత కోవిదారకేతుః = దారిదూకుడు చెబ్బ
 లకు మిక్కిలియు కదలియూఁగుచున్న కోవిదారధ్వజము - ఆ చెట్టుబొమ్మ గుఱు
 కుగానున్న కెండా - గలవాఁడై, ఉపైతి = (బాసటగ) చేరవచ్చుచున్నాఁడు.

మన యుద్ధమును విని బాసటగ వీరుగో, సుమంత్రసారథికుమగు తేర,
 చంద్రకేతువు వడివడిగా వచ్చుచున్నాఁడు. గుట్టలు వర్తితధారలో పరువెత్తు
 చున్నవి. దూఁకుడుచెబ్బలకు కోవిదారధ్వజము మిక్కిలియు కదలి అడుచున్నది.

చంద్ర కేతుః—ఆర్య సుమంత్ర పశ్య పశ్య!

శ్లో కిరతి కలిత కిచ్చి తోక్త ప రజ్యన్ముఖశ్రీ
ర్వితలగుణ నిగుజ్జతోక్తిటినా కార్ముకేణ,
సమరశిరసి చచ్చ త్పచ్చ చూడ శ్చమూనా
ముపరి శరతుమారం కోఽప్యయం వీరపోతః.

9

సుమంత్రుడు దశరథునికి సారథిగానుండినవాడు - ఇప్పుడు ఈ పిల్లవానికిని సారథిగా నున్నాడు - ముసలియైనను తోలుటకు శక్తుడే. అనుభవశాలి పెద్దవాడు పిల్లవానికి కష్టమైన యీ మేధ్యాశ్వరత్నయను పెద్దపనిలో మంచితోడు అగును అని ఆతని సారథిగా ఉంచినారు. కోవిదార - గాంచనమును చెట్టు అందమును మంగళమును అనుటంబట్టి కెండాకు పెట్టుకొనబడినది. ఇది వానకారుది. చూ - ఋతు సం. III - చిత్తం విదారయతి కస్య న కోవిదారః? ఇది సాకేతరాజుల ధ్వజము. చిత్రకూటమున రాముం దఱియు భరతుని రథమునకును ఇది యున్నది. చూ. రామా - అయో. 76 - 18.

ఏవ తై సుమహాన్ శ్రీమాన్ విటపీ సంప్రకాశతే

విరాజ త్యుద్గతస్కంతః కోవిదారధ్వజో రథే.

సాధుభక్తహర్ష సమ్భ్రమః = ఆశ్చర్యమును సంతోషమును తొందరయుకలవాడు - బాలుడగు అవుని యసాధారణ పరాక్రమమును విలుకానితనమును చూచి ఆశ్చర్యమును సంతోషమును - ఆతనిం గాంచుటకును తన జనముం గాంచుటకునైన సంధ్రమము.

శ్లో. కిరతి ఇతి - కలిత కిచ్చి తోక్త ప రజ్యత్ ముఖ శ్రీ = పొడవైన యంచుక కోపమునకు ఎఱువాణిన ఆస్య తక్కి (=అందము) కలవాడై, చచ్చత్ పచ్చ చూడః = కదలాడుచున్న విదు సిగలుగలవాడు, అయం వీరపోతః కోఽపి = ఈ వీరబాలు డెవడో, అవిరత గుణ గుజ్జ తోక్తిటినా కార్ముకేణ = తెంపులేక, అల్లెలాగివిడుచుటలచేత గుంజ్ అని మొరయుచున్న కొనలుగల వింటిచేత, సమరశిరసి = అని మొనలో, చమూనా ఉపరి = సేనలమీద, శరతుమారం = బాణముల మంచును, కిరతి = కురియుచున్నాడు!

ఆర్యా, ఎవడో కదా ఈ వీరబాలుడు - పంచశిఖుడుగా త్తత్త్రియబ్రహ్మచారిగా నున్నాడు, అలతికోపమునకు కెంపెక్కి మొగము మిక్కిలి సౌబగారు చున్నది. చేతి వింటి కొన వీడక మొరయుచున్నది, అని మొనలో సేనలమీద, మంచు ఎంతదట్టముగా కురియునో అంతదట్టముగా, బాణములు కురియుచున్నాడు!

శ్లో॥ మునిజనశిశు రేక స్సర్వత సైస్యకాయే
నవ ఇవ రఘువంశ స్యాప్రసిద్ధః ప్రసోహః,
దళిత కరికపోలగ్రన్థి టక్కారఘోర
జ్వలిత శరసహస్రః కాయకం మే కరోతి.

3

కిచ్చిత్ కోప-అలతి యేలయన ఎదిని లక్ష్మ్యపెట్టనందున. పచ్చికిః - అయిదుసిగలు క్ష త్రియశకు, అందు అతిబాల్యమును చూచించును. శరకుషారమ్ - ఎల్లవారిని ఒక్కమ్మడి సందులేక బాణములు కప్పుచుండుటచేత తుషారము - మంచు - వానకన్నను దట్టమైనది, సందులేనిది. కిరితి - నీనమొత్తమమీద ఒక్కమ్మడిగా కురియుచున్నాడనుట.

శ్లో. 3. మునిజనేతి - మునిజన శిశుః=మునిజనుల బాలుడు, పిఠికియు యుద్ధ భీరువు కావలసినవాడు అనుట. ఏకః=ఒంటిగాడు, రఘువంశస్య=రఘువులవంశమును పెదురున, అప్రసిద్ధః=ఫలానా అని యెఱుంగబడని, నవః=క్రొత్త (మిక్కిలియు లేత) ప్రసోహః ఇవ=పుట్టిన బాలుడను మొలకయో యన. తోచుచు, సైస్యకాయే సర్వతః=రథగజకురగపదాతి చతురంగముల నమరిన దేహము గల సైస్యము చుట్టు నుండునట్లు దానినడుమ దూతినవాడై, కలిత (పా.) దళిత - కరికపోల గ్రన్థి టక్కారఘోర జ్వలిత శరసహస్రః = తగిలిన లేక చీల్చిన ఏనుగులచెక్కిటి ముడులవంటి గట్టి పిండములయందు టంగ్ టంగ్ అను శబ్దముచే భయంకరమై, మించుచున్న - దాననే నిప్పురవలు లేచుచున్న - బాణముల సహస్రములుకలవాడై, మే=నాకు, కాయకం = వేడుక, కరోతి = కలిగించుచున్నాడు!

చూడఁగా మునిజనులశిశువుగా నున్నాడు; కవచము పూను వయసైనను అగపడిలేదు. తాను ఒంటిరిగానే రథ గజ కురగ పదాతియుల సకలసైన్య శరీర ములో దూతీయున్నాడు. చుట్టు ఎటు చూచినను సైన్యమే - నడుమ వీడు. ఎవఁడో ఫలానా అని తెలియని రఘువంశపు పెదురు క్రొత్తమొలకయో యన తోచుచున్నాడు. ఏనుగు గుండ్రవంటి చెక్కిళ్ళను టంగ్ టంగ్ అని చీల్చుచు భయంకరముగా నిప్పుకలులేచుచున్న వేలకొఁది బాణములతో ఒప్పుచున్నాడు! వీనింకాడ నాకు ఎంతో వేడ్కయగుచున్నది!

ఈ వయసున ఇంకటివీరుడుగా నుండవలయు నన్న, వీఁడెవఁడో తెలియ లేదు గాని, మారఘువంశమువారే కానోపును. సైస్యకాయే - సైన్యదేహమున దూతీయున్నాడు, బాణాలు గ్రంథులలోపలి యెముకలకు తగిలి అవి విరిగి

సుమన్త్రః—ఆయుష్మక్,

శ్లో॥ అతిశయిత సురాసుర ప్రభావం

శిశు మవలోక్య త వై వ తుల్యరూపమ్.

కుశికసుత మఖద్విషాం ప్రమాథే

ధృతధనుషం రఘునన్దనం స్మరామి.

౪

చీలు మ్రోత టంగ్ టంగ్ అని యున్నది. దెబ్బలకు నిప్పుకలు లేచుచున్నవి. ఇనుప బాణపు ములుకులు ఎమ్మల వొరయిగా. మనిజన - ప్రతోపవాసాదులుచేసి కొనువారి బాలుడు. శిశు - ఇంకను వర్మహరుడు గాడు. రఘునంశస్య-అప్పుడే ఒక పాటి యూహ నేయుచున్నాడు - మావంశమువాడే యగునా అని. కావన్న ఇంతటి పరాక్రమము మఱెక్కడిది! ఆయుష్మక్ - దీర్ఘాయా - అని యర్థము. వినను నూతుడు రథిని ఎప్పుడు ఆయుష్మక్ అని సంబోధింపవలయును అని నాటక భాషనియమము. కావున మామూలు ఆచారోక్తియు కాదగును. నూతుడు ప్రాయికముగా వయసు పెద్దగా నుండును. రథి యుద్ధాల అపదల పెరుగొనువాడు ప్రతిక్షణము ప్రాణాపాయమున నుండును గాన ప్రక్కన విరంత రము ఇట్టిది ఆశీర్వాదమువలె నగును.

శ్లో. ౪. అతిశయితేతి - అతిశయిత సురాసుర ప్రభావం = మించబడిన గురలయు, ఆసురులయు మహిమగలవానిని, తవ వీర = నీకే, తుల్యరూపమ్ = సమాన మగురూపము (= అందము) గలవానిని, శిశుమ్ = (ఈ) బాలుని, అవలోక్య = చూచి, కుశికసుత మఖద్విషాం = కాశికుండగు విశ్వామిత్రమహర్షి యొక్క యజ్ఞమునకు శత్రువుల (తాటకాసుబాహ్యుల) (వారిది పెద్దమూత) ప్రమాథే = పరిమార్చుట యందు, ధృతధనుషం = విల్లుపట్టియున్న, రఘునన్దనమ్ = రామచంద్రుని, స్మరామి = తలచుచున్నాను.

ఈ బాలుడు దేవతలను రాక్షసులను మించిన మహిమ గలవాడుగా నున్నాడు. ఆకారసౌందర్యమున నీకే పాటిగానున్నాడు. ఇప్పుడు ఇతనిని చూచి మనువు కాశిక మఖసంరక్షణమున దానికి విఘ్నములు చేయుచున్న తాటకాసుబాహ్యుల చంపను విల్లు చేపట్టిన రామచంద్రుని స్మరించుచున్నాను. అంతయు రామచంద్రునిపోలిక గా నున్నాడు అనుట.

చెప్పకేతు:—ఇమ మేక ముద్దిశ్య భూయసా మారమ్మ ఇతి హృదయ మపత్రపతే.

శ్లో॥ అయం హి శిశురేకకః సమరభార భూరిస్ఫుర
త్కరాళ కరకన్దలీ కలితశస్త్రజాలై ర్బలైః,
క్వణత్కనక కిక్కిణీ ఝణఝణాయితస్యన్దనై,
రమన్ద మదదుర్దిన ద్వీరదవారిదై రావృతః. ౫

సుమంత్రుఁడు అన్నియు చూచి వినియున్న అనుభవకారి కావున ఆతని యభిప్రాయము చాల క్లాఘ్యమైనది. ఆతఁ డిట్లు చెప్పుచున్నాఁడు.

ఇమ మేకం ఉద్దిశ్య = ఒంటిగాని నితనిం గూర్చి, భూయసా మారమ్మ, ఇతి = పలువురు పనివడుట అని, హృదయం అపత్రపతే = నామనకు లజ్జించుచున్నది.

శ్లో॥ ౫. అయమితి - అయం హి = ఏఁడు కదా, శిశుః = పసిబాలుఁడు, ఏకకః = పాపము, ఒంటిగాఁడు. సమరభార భూరి స్ఫురత్ కరాల కరకన్దలీ కలిత శస్త్ర జాలైః బలైః = అని మొనలో మిక్కిలి మొఱయుచు అతి భయంకరములై యున్న కిరణాగ్రములతో కూడుకొన్న ఆయుధముల మొత్తములు గలవారి గుంపుల చేతను, క్వణత్కనక కిక్కిణీ ఝణఝణాయిత స్యన్దనైః = మొరయుచున్న బంగారు చిలుగంటలయొక్క ఝణఝణ శబ్దములచేతను, అమన్ద మద దుర్దిన ద్వీరదవారిదైః = పెల్లగా మదము తెంపులేక వరియుచున్న మేఘములంబోని యేనుఁగులచేతను, అవృతః = పొదువఁబడినాఁడు.

ఏనిని పసిబాలుని, పాపము, ఒంటిగానిని అని మొనలో ఆయుధములు మిక్కిలి మొఱయుచు భయంకరముగా (తళతళని) కిరణాగ్రములతో కూడుకొన్న ఆయుధములతో చుట్టుపాటిసారు. అట్లే బంగారు చిలుగంటలు ఝణఝణ మొరయుచుండు రథములును చుట్టుకొన్నవి. పెల్లగా మదము వీడక కాలుచు, తెఱపిలేక వరియు మేఘములవలె నున్న, యేనుఁగులును చుట్టుకొన్నవి.

ఏకకః - 'క' జాలి తెలుపును. కరకన్దకులు = కిరణాగ్రములు - ఆయుధముల తళతళలు - కర అనఁగా ఇట చేయికాదు. చేతితో - కందలియొగము అంత క్లాఘ్యము గాదు. అన్నిటిని బహువ్రీహులుగా 'బలైః'కి విశేషణములుగాఁ గొనుట మందము. అప్పుడు 'రిజాలైః' అనుదానిలో స్వందనములు వారిదములు అన్నట్లుగా అవిశేషణముచేత విశేష్యమగునది వదురను. బలములు కాల్యంబు

సుమన్త్రీః—వత్స, ఏభి సమస్తై రపి నాల (కి) మస్య, కింపున ర్వ్యస్తైః?

చన్ద్రకేతుః—అర్య త్వర్యతాం త్వర్యతాం. అనేన మహా నాశిత జన ప్రమాథోఽయ మారబ్ధః! తథాహి.

శ్లో! ఆగుజ్జా ద్దిరికుజ్జకుజ్జరఘటా నిస్తీర్ణ కర్ణజ్వరం

జ్యానిష్ఠోఽప మమస్తదుద్ధభిరవై రాధ్మాత ముజ్జుమ్భయన్

వేల్లద్భిరవ రుద్ధముద్ధానికరై ర్వీగో విధత్తే భువ

స్త్రుప్యతాల్లక రాశవక్త్ర విఘస వ్యాకీర్యమాణా ఇవ. ౨

కాదగును. కాదా అందు ఆక్రికులనుంగూడ ఊహింపఁదగును. సమరభార=రగ భార=అని మొన. దుర్దిన - మబ్బు కమ్మిన దినము - అట్లుగాచే వీడక పరియుట.

ఏభిః సమస్తైః అపి కిం అస్య=ఏరందలు మొత్తముగా పైకొన్నను ఇతని నేమి నేయఁగలరు? కింపునః వ్యస్తైః=విడివిడిగా ఒకరొకరుగా నైనచోఁ జెప్పవలయునా? హి=ఏలయన, అనేన=ఏనిచేత...మహా ప్రమాథః = మెండుగా పరి మార్చుట - ఆశ్రితజన - వారందలు మన ఆశ్రితులు గదా - నన్ను పిలుచుకొనివచ్చుటకు కూడ వారివారు వచ్చినారే - బాసటకావలయునని.

శ్లో. ౨. ఆగుజ్జా దితి. - ఆగుజ్జాదిరికుజ్జ...రం = మిక్కిలి గీపెట్టుచున్న కొండ పొదలయందలి యేనుఁగలు గుంపులకు చెవిపోటు కలిగించుచున్నదై, ఆమనదునుభి రవైః ఆధ్మాతం=పెద్దదైన రగభేరికబ్బములతో బూరటిల్లినదైన, జ్యానిష్ఠోఽప= అల్లెత్రాటి పెనుమోతను, ఉజ్జంభయన్=పర్వించుచు, వేల్లద్భిరవ రుద్ధముద్ధానికరైః=ఎగురుచు భయంకరముగానున్న (రుద్ధముద్ధానికరైః) మొండెములయు తలలయు రాసులచేత, భువః=(యద్ధ) ప్రదేశములను, తృప్యత్ కాల కరాశ వక్త్ర విఘసవ్యాకీర్యమాణాః ఇవ = పరితృప్తించెందుచున్న (ప్రళయ)కాలాని భయంకరమగు నోటియెంగిలి భుక్తశేషములచే తెదఁజల్లఁబడినవియుంబోలె, వీరః= (ఈ) వీరుఁడు, విధత్తే=చేయుచున్నాఁడు.

ఈ వీరుని చేతి వింటి యల్లె పెనుమోత కొండపొదలయందలి యేనులను గీపెట్టునట్లు చేయుచున్నది. దానిని రగదుందుభుల మోతలు బూరటిల్లఁజేయుచున్నవి. అట్టిది అంతటను వ్యాపించుచున్నది. ఆబాణములవేటులకు తెగిపడి మొండెములు ఎగురుచున్నవి. తలలును దుల్ల పడినవి. యద్ధప్రదేశములన్నియు వానితో వ్యాప్తములైపోయినవి. దాన, అవి యెట్లున్నవనఁగా, ప్రలయకాలఁడు

సుమన్త్రీ:—(స్వగతమ్) కథ మీదృశేన సహ వత్సస్య చంద్రకేతో ద్వీద్వ సప్రహార మనుజానీమః. (విచిన్త్య) అథవా ఇత్వాకు గృహవృద్ధాః ఖలు వయం. ప్రత్యుపస్థితే చ తా గతిః?

చంద్రకేతుః—(సవిస్మయలజ్జాసమ్భ్రమం) ధిక్ ప్రతినివృత్తాని గర్వత సైస్త్వాని మమ.

సుమన్త్రీ:—(రథ వేగం నిరూప్య) ఆయుష్మ, స్నేష వా గ్విషయీ భూతః స వీరః.

తనితని తృప్తిచెందఁగా మిగిలి ఆతని భయంకరమగు నోటినుండి రాలిన ఎంగిలి భుక్తకేషములతోడి పుల్లెయకలవలె నున్నవి.

అనుజ్ఞాత్ - 'గుంజించుచున్నవి' ఏనుగుల గుంపులు - వీలయిన నిదురించుచున్నవనికి నిదురచెడి ఎక్కువ కర్ణపీడకలిగినది - అల్లెమోతలకు - కేల్లత్ - తలలు తెగినపుడు, ఆమొండెములు కొంతసేపు భయంకరముగా క్రుశ్కుచు ఎగిరి పడుచుండును. కాలుఁడును ప్రళయమున నిండుప్రాణముతోడి ప్రాణులను ఒక్కదాని తల కొఱికికొని మొండెము క్రిందవైచును, ఒక్కదాని మొండెమును నమలి తలను క్రిందవేయును. అప్పుడు వాని కేల్లనము వానికి తిండిలో ఉత్సాహము పెంచును. తృప్తియై వెగటుపర్యంతమురాఁగా మిగిలినవానిని ఉమ్మి వేయును. అట్లు నమలి పాటవేసిన తునుకలు - రుండ మండములు - కల్లాన క్రుశ్కుచుండును. చూడ నతిభయంకరమగును. అప్పుని యీ మహిమంజూడ - 'తేజసాం హి న వయః సమీక్ష్యతే' అనునూక్తి తార్కాణపడుచున్నది.

కథం అనుజానీయామ్ = ఎట్లు అనుజ్ఞ యిత్తును? అథవా = అట్లన్న నెట్లు? ప్రత్యుపస్థితే - (అది=ద్వంద్వసప్రహారము) సంభవించినపుడు కేలు గతియేమి? 'అచూతో న నివర్తత మ్యతాదపి రణాదపి' అని శాస్త్రము. సవిస్మయ అజ్ఞాసమ్భ్రమమ్ - (వీరుని పరాక్రమశూన్యమునకు) విస్మయము, (వాఁడు ఒకఁడైనను వానియెదుట పలువురైన తనవారు నిలువలేక పటచుచున్నందుకు) అజ్ఞ (వారిం గావను, వట్టియోటమి కానీక వానిని ఎదుర్కొనను) సంభ్రమము - వీనిపెనఁకువతో ప్రతినివృత్తాని - విఠిగిపఱచినవి. కుమంత్రుఁడు రథమును మఱింతి వేగముగా తోలివాఁడు - తోలుటను ఆభివయింపుమని ఇది కుమంత్ర పాత్రమునకు ఉపదేశము. ఏష వాగ్విషయీభూతః స వీరః - వీఁడుగో, ఆవీరుఁడు మాటవినికి

చస్త్రకేతుః—(విస్మృతి మభిసీయ) ఆర్య, కి మస్య నామధేయ
మాఖ్యాత మాఖ్యాతయైః?

సుమస్త్రైః—అవ ఇతి.

చస్త్రకేతుః—

శ్లో॥ భో భో అవ, మహాబాహో కి మేభిస్తవ సైనికైః?

ఏహోహ, మేహి మామేవ. తేజస్తేజసి శామ్యతు. 2

సుమస్త్రైః—కుమార పశ్య.

శ్లో॥ వ్యవవర్తత ఏష బాలవీరః పృథనానిర్మథనాత్వయోపహూతః,
స్తనయిత్సు రవాదిభావలీనా మవమర్దా దివ దృప్తసింహశాబః.

పాటి చేరువకు వచ్చినాడు. విస్మృతిం అభిసీయ - ఇదియు పాత్రమునకు అభినయమునకైన ఎచ్చరిక. చంద్రకేతువు ఒక్కతూరియే ఇప్పటికి అవనామము విన్నది. ఇంతవఱకు ఈ వీరుడు ఈ వీరుడు అని యనుచుండెను. ఇప్పుడు పలుకరింపఁగోరినపుడు సేరు జ పికిరాలేదు. ఈ ఘోరయద్ధసంరంభమువలనను మఱపు ఆ యభినయముం జెప్పట రంగరహస్యము - ప్రేక్షకాకర్షకము. భవభూతి యెఱుఁగును. ముసలినుమంతునికీ జ్ఞాపకమున్నది. బాలునికున్న వ్యగ్రత ఇటు ముసలికి లేదు. అఖ్యాతయైః - (యద్ధమువచ్చినది అని చంద్రకేతువునకు) చెప్పినవారిచేత.

శ్లో. 2. భోభోలవేతి - భోభోలవ - ఓహో అవ, మహాబాహో = బాహుళాలి, ఏభిః సైనికైః = ఈ సైనికులతో, తవ కిం = నీకేమి? ఏషః అనామ్ - ఇదిగో నేను (వచ్చితిని.) మాకు ఏవ ఏహి = నన్నే దణియుము. తేజః = లేజము. తేజసి = లేజము నందు, శామ్యతు = అడంగునుగాక.

నేను నీయందో నీవు నాయందో అయి మొందవలసినది. నీవు నాయందు అడగుదువులే, ఇటురావయ్యా, వారిలో చాలించి - అని యేని. అయి మొందించువాడెవఁడో ఒండువాడెవఁడో స్పష్టముగాక యున్నది. మనము ఉద్బలము. ఇటురా, వారిలో నేమి నీకు?

శ్లో. ౩. వ్యవవర్తతేతి. - ఏషః = వీరుడో, బాలవీరః = బాలుడయినవీరుడు, త్వయా ఉపహూతః = నీచే పిలువఁబడినవాడై, పృథనానిర్మథనాత్ = సైన్యమును త్రచ్చుటను మాని, స్తనయిత్సురవార్త = మేఘగర్జ - ఉలుము - (వినుట)వలన, ఇభావలీనాం అవమర్దాత్ = ఏనుఁగుగుంపుల మర్దనమునుండి - అనఁగా దానిని మాని, దృప్తసింహశాబ ఇవ = పొగరుకొన్న సింహాకిశోరమువలె, వ్యవవర్తత = ఇటుమరలినాడు.

(తతః ప్రవిశతి త్వరితోద్ధతక్రమో లవః)

లవః—సాధు రాజపుత్ర సాధు, సత్య మైత్వైకః ఖ ల్వసి,
త దయం పరాగత ఏ వాస్మి.

(నేపథ్యే మహా కలకలః.)

లవః—(సావేగం పరావృత్య) ఆ! కథ మిదానీం భగ్నా
అపి ప్రతినివృత్య యుద్ధాభిసారిణః పర్యవప్తభ్య నిఘ్నంతి మాం
చమూపతయః! ధిజ్ఞాల్మా!

నీవు పిలువఁగానే సైన్యమును మథించుటను మాని, ఉఱుము విని యేనుఁ
గులం జంపుట మాని దానివంకట తిరుగు పొగరుకొన్న సింహాళికుఁడువలె, ఇటు
నీవంకట మరలినాఁడు.

మా. 'కి మనేత్య ఫలం పయోధరాన్'

ధ్వనతః ప్రార్థయతే మృగాధిపః

ప్రకృతిః ఖలు సా మహీయసుః

సహతే శాన్త్య సమున్నతిం యయా.'

భారవి - II - 21.

'అనుమాంకురుతే ఘనధ్వనిం

సహి గోమాయు రుతాని శేషరీ.'

మాఘ - XVI - 35.

'మహా మహాశ్యేవ కళితి విక్రమమ్'

ఏనుఁగులమండి మరలిన సింహాళికువనుటచే అటు ఇతనికి మరలినను ఆసేనలు
వానివెనుక ఏమియు చేయఁజాల వనుట. ఉఱుమున ప్రతిసింహగర్జాభ్రాంతి అనుట.
అట్టిదినచ్చినపుడు సింగము ముందు దానిపని చూచును, ఇతరమునెల్ల మాని. మఱి
మేఘమును చెనక నేరదు కదా. అట్లే ఇతఁడు నిన్నును చెనక లేఁడుతే - అని
చంద్రకేతునియందు నుమంత్రుని పరాక్రమాశంస. దివ్యమైన ఉపమ!

త్వరితోద్ధతక్రమః = వడిగలదియు ఎదిరిని అత్యుపెట్టని తీవిలో కూడినదియు
నగు వడక (=క్రమ) కలవాడై, సాధు=బలి. సత్యం విత్వైకః=నిజముగా విత్వై
కుండనే. మహాభీరుండనే - ఇత్వైకుపు రిఘువంశమున తొంటిరాజు - మహాపరాక్రమ
కాలి - అతని సంతతి యెల్ల అట్టిదే - అవుఁడు రామాయణ పండితుఁడు, విత్వైకుల
మహిమ ఎఱుఁగును. చంద్రకేతువు మైథిలేయ దాహిక్రుండని వృద్ధులవలన
విన్నాఁడు. తత్ అయం పరాగత ఏవ అస్మి = ఇదిగో నేనును వచ్చినవాడనే.
సావేగం = (కోపమువలని) కలఁతతో. కథం = ఎట్లు! ఇనీ అనుట.
భగ్నాః అపి=విచ్చిపాతిన వారయ్యను, యుద్ధాభిసారిణః = మరల యుద్ధమునకు
కడంగినవారై, పర్యవప్తభ్య = చుట్టును చుట్టడించి, నిఘ్నంతి=కొట్టుచున్నారను

శ్లో॥ అయం శైలాఘాత క్షుభిత బడబావక్త్ర హుతభు
 కృచ్ఛణ శ్రోధార్పిణిచయ కబళత్వం వ్రజతు మే,
 సమస్తా దుశ్శర్ప స్థనతుములసేనాకలకలః
 పయోరాశే రోఘః ప్రళయపవనాస్ఫాలిత ఇవ.

(పరిక్రమతి.)

ధీ బాల్మాన్ = చీ బాల్మలారా - ఇది కూడును ఇది కూడదు అను వివేకములేనివార
 లారా - మీ రేపాటి, నే నెంత, అని యెఱుంగలేక, నేను నేను మొగ మైనపుడు
 పెనుకనుండి కొట్టఁగూడదు అనియు అలోచింపక - అనుట.

శ్లో. F. అయమితి - సమంతాత్ ఉత్సర్పక్ = చుట్టును అంతటను వ్యాపించు
 చున్న, ఘన తుముల సేనాకలకలః = (యుద్ధోత్సాహముచే) బిట్టు లేచిన సంఖల
 మైన సేనల (కలకలము =) శోలాహలము - మ్రోత, ప్రళయపవనాస్ఫాలితః =
 ప్రళయకాలపు యుంయుచే కొట్టి రేపబడిన, పయోరాశేః రోఘః = సముద్రపు నీటి
 మొత్తము - పెనుకరడముల పెనుమ్రోత కలిది అన్నమాట, మే = నాయొక్క,
 శైలాఘాతక్షుభిత... కబళత్వం = (ఆ ప్రళయవారమునకు కదలబాటి విసరి రుద్వి
 నటైన) కొండల దెబ్బలకు కలఁతఁజెంది - పెనుజ్వాలలలో మండజొచ్చిన - (బడ
 బా =) ఆకుగట్టపు మొగముగలదై (సముద్రమునందు నెలకొని సదాచందుచుండు)
 అగ్నివంటిదై భయంకరమైన (నా) శ్రోధార్పిణ్యాలల మొత్తమునకు, కబళము =
 ఒక్కతూటి మింగఁదగిన అన్నపుముద్ద - అగుటను, వ్రజతు = పొంగును గాక.

ఉరకే సముద్రముది పెద్దహోరు. ఆ నీటిరాశిని ప్రళయపవనము ఎగురఁ
 గొట్టఁ జొచ్చిన అది యెంత పెద్దది అగును! అంత పెద్దదిగా నున్నది యీ సేనా
 కలకలము. ఆ ప్రళయ పవనని ఆస్ఫాలనమునకే కొండలు పాడు అగలి - ఒక
 కొండ ఒక బండవలె రుద్వి నట్లయి సముద్రముందున్న బడబాగ్నిని కెరలించును.
 అది ఆభీలజ్వాలాకరాళముగా మండఁజొచ్చును. అట్లు భయంకరముగా అనేక
 జ్వాలాకరాళముగా మండజొచ్చినది నా శ్రోధార్పిణి. అంతటి సముద్రజల
 రాశియు - మ్రోతలోడిది - అట్టి బడబాగ్నికి ఒక కబళమై అడఁగిపోవును. అట్లే
 ఈ సేనాకలకలమును నా శ్రోధమునకు ఒక్క కబళమగునుగాక. ఇది నైవలలకు
 పెద్ద బెదరింపు. అట్లడఁగిపోవుదురు మీరు కబడ్డార - అన్నట్లు. చక్కఁగా
 మనకును హక్తుకొను ఉపమానము, వర్ణన!

పరిక్రమతి - అట్లనుచు దానిని సరకుసేయకే చంద్రకేతువువంకకు వడ
 చును. ఆతనిం గాంచి చంద్రకేతువు అనును.

చంద్రకేతుః—భో భో కుమార,

శ్లో॥ అత్యద్భుతా దసి గుణాతిశయా ద్వియో మే;
తస్మా త్సఖా త్వ మసి; య న్మమ, త త్త వైవ;
తత్కిం నిజే పరిజనే కదనం కరోషి?

నన్వేష దర్పనికష స్తవ చంద్రకేతుః.

౧౦

లవః—(సహర్షసమ్భ్రమం పరావృత్త్య) అహో మహాను
భావస్య ప్రసన్నకర్కశా వీరవచనప్రయుక్తి ర్వికర్తవ్యమిదం కుమా
రస్య! తత్కి మేభి? రేన మేవ తావత్సమ్భావయామి.

(చేపధ్యే పునః కలకలః.)

భో భోః=ఓహోయి.

శ్లో ౧౦. అత్యద్భుతా దితి. - అత్యద్భుతాత్=మిక్కిలి అచ్చర్యము కలిగించు
చున్నదైన, గుణాతిశయాత్=కార్యము సౌజన్యము మొదలగు గుణముల పెక్కువ
వలన. మే ప్రియః=నాకు ప్రియుడవు. అసి=అగుదువు. తస్మాత్=అందువలన,
త్వం=నీవు, సఖా అసి=(నాకు) చెలి వగుదువు. మమ యత్=నాది యేదో, తత్
తవ ఏవ=అది నీయదియే. తత్=కావున, నిజే పరిజనే=నీ దైన పరిజనము మీఁదనే
కదనం కరోషి కిం=అని యొనర్తు వలె? ఏమః చంద్రకేతుః=ఏడుగో చంద్రకేతువు,
తవ దర్పనికషః=నీకు, దర్పమును - (బలగర్వమును) ఒరసి చూచుకొనుటకు ఒరగల్గు,
నను=కదా - రా రమ్మ - అనుట.

నీవు అత్యద్భుతగుణములవలన నాకు ప్రియుడవు. దాననే చెలి వాడువు.
మిత్రుని దెల్ల మిత్రునిదే. అది మైత్రిమర్యాద. కావున నా పరిజనము నీ పరిజనమే.
అట్టి నీ పరిజనమును ఏం కొట్టెదవు? నీకు ఉద్దిన, బలమును ఒరసి చూచుకొననైన
యొరగంటిని ఇదిగో నేను ఉన్నాను. కావున ఇటు రమ్మ.

సఖుడవగుదువు అనియు నిట్లు చీర నేల, అన ఊరక ఒండొరుల బలమును
ఒరసి తారతమ్యము చూచుకొనుటకే - చంపుకొనుటకు కాదు - అనుట.

సహర్ష సంభ్రమమ్ - హర్ష సంభ్రమములతో - హర్షము చంద్రకేతుని నాకా
కైన వీరాలాపములకును తనకు ఉద్దయిన వీరుడు దొరకినందునకును, సంభ్రమము -
నికషమును, రా అని జగదానకు పిలుచుటవలన దానికి త్వర. మహానుభావస్య - ఈ
మాటలవలనను మానిసివీరువలనను గొప్ప అనుభావము (=మహిమ) తెలియుచున్నం
దున. ప్రసన్నకర్కశా - ప్రసాదముతోడి (సంతోషముతోడి) కలకలదనముతో
కూడుకొన్నది. సమ్భావయామి - గౌరవించును - అనికషగూడునకు అతకాశమిచ్చుట చేత

లవః—(సక్రోధనిర్వేదం) ఆ! కదర్థితోఽహ మేభి ర్వీరసం
వాదవిఘ్న కారిభిః పాపైః! (తదభిముఖం పరిక్రామతి.)

చంద్రకేతుః—ఆర్య దృశ్యతాం ద్రష్టవ్య మేతత్.

శ్లో॥ దర్పణ కౌతుకవతా మయి బద్ధలక్ష్మ్యః

పశ్చా ద్భ్రై రనుస్మతోఽయ ముదీర్ణధన్వా

ద్వేధా సముద్ధత మరుత్తరశస్య ధత్తే

మేఘస్య మాఘవత చాపధరస్య లక్ష్మీమ్.

౧౧

సుమంత్రః—కుమార ఏ వై నం ద్రష్టు మపి జానాతి, వయం
తు కేవలం పరవస్తో విస్మయేన.

అనుట. 'ద్వంద్వయుద్ధ' ముసంగి గౌరవించెదను. నిర్వేద - విసుగు - కదర్థితః
అహం ఏభిః పాపైః - ఈపాపులు - పృథనాపకులు - నన్ను ఆటంకపఱచు
చున్నారు - సంవాద - పోరాటము - తదభిముఖం = సేనకటు - ఇప్పుడే ఇటు మరలి
నాడు, ఇంతలో అటు మరలినాడు - అది చాల చూడదగియున్న దని చంద్ర
కేతువు చూపి చెప్పి సంతోషించుచున్నాడు.

శ్లో. ౧౧. దర్పణేతి—కౌతుకవతా = నాపరాక్రమమును పరీక్షింపఁగోరిన
వక్తూహలమునోడిదైన, దర్పణః=బౌద్ధత్యముతో, మయి=నాయందు, బద్ధలక్ష్మ్యః =
గుఱి నిలిపినవాడై, (ఇంతలో) పశ్చాత్ = వెనుకకలు, బలైః=సేనలచేత, అను
స్మతః = తఱచు (అటును)బడినవాడై, అయం=ఇదిగో వీడు, ఉదీర్ణధన్వా =
ఎత్తిన ధనుస్సుకలవాడై, ద్వేధా సముద్ధత మరుత్తరశస్య = గండువైపుల బెడిద
ముగా లేచినగాలికి ఇటు నటు నిలుకడలేక పఱచు, మాఘవతచాపధరస్య
మేఘస్య=ఇంద్రధనుస్సుతొల్లిన మేఘముయొక్క, లక్ష్మీం=అందమును, ధత్తే=
తొల్చియున్నాడు.

ఎదుటనున్న నన్ను నాకౌర్యము నొరవీచూచు వక్తూహలముతోను దర్పము
తోను గుఱివెట్టి, ఇంతలో వెనుక సేనలు అటునుగా (అటును కనుపెట్టును)
చేత విలువార్చి, ఇటు నటు నడచు వీడు ఇటు నటు ఇరువైపుల వీచు గాలిచే
ఇటునటు కదలుచున్న ఇంద్రధనువుతోడి మేఘమునందము దొల్చియున్నాడు.

అవుడు - రామునివలె - మేఘవర్ణుడగుటంబట్టి యువము కరము ఒప్పి అంద
ముగా ఉన్నది.

ద్రష్టుం అపి జానాతి=చూడవలెను జేర్చును. వయం తు=నేను అన్ననో -
బహువచనోత్తమపురుషమునకు ఏకవచనము ఆర్థము. రాజానః - సామంతులైన
రాజులు, చమూపకులుగా వారే వచ్చియున్నారు.

చంద్రకేతుః—భో భో రాజానః.

శ్లో॥ సఖ్యతీతై ద్విరద తురగ స్యద్దనశ్చైః పదాతా,
వ త్రైకస్మిన్, కవచనిచితై శ్చేధ్యచగ్మోత్తరీయే,
కాలశ్యేష్టై రభినవవయః కామ్యకాయే భవద్వి

ర్యో-సౌ బద్ధో యుధి పరికర శ్చేన ధిగ్మో! ధిగ్మో! ౧౨

లవః—(సోన్మాథం) కథ మనుకమ్మతే నామ! (విచిన్త్య)
భవతు, కాలహరణప్రతిషేధాయ జృమ్భకాస్త్రీణ తావ త్సంస్తమ్భ
యామి నైన్యాని. (ఇతి ధ్యానం నాటయతి.)

శ్లో. ౧౨. సఖ్యతీతై ఇత్యాదిః - సఖ్యతీతైః=తెక్కట మించినవారిచేత,
ఏకస్మిన్=ఒక్కనియొడ, ద్విరదతురగ స్యద్దనశ్చైః=ఏనుగులమీదను, గుట్టలమీద
దను, తేరులమీదను ఉన్నవారిచేత, పదాతా=పదాలియైనవారియొడ, కవచ
నిచితైః=కవచములచేత కప్పబడినవారిచేత, శ్చేధ్యచగ్మోత్తరీయే=మడియైన జింక
తోలును పైన అంగవస్త్రముగా వేసికొనియున్నవారియొడ, కాలశ్యేష్టైః=
వయసుముదిరిన పెద్దవారిచేత, అభినవవయః కామ్యకాయే=శ్రేణాయపు - అందమైన
దేహముగలవారియందు, భవద్భిః=మీచేత, అశ్ర=వీనియొడ, యః అయం పరికరః
బద్ధః=ఏయికాసె - నడికట్టు - కట్టబడినదో, తేన=దానిచేత, ధిక్ వః=అవమానము
మీకు! ధిక్ అస్మాక్=అవమానము నాకు! చీచీ!

తెక్కలేనిమీరు వయఃప్రాధులు, దేహమును కవచముతోరక్షించుకొని రథా
లను గజాలను గుట్టలను ఎక్కియున్నారు! ఈయెంటిగానిని, మీద రవంత
మడిగా జింకతోలు అంగవస్త్రముగా వేసికొన్న పశుబాలుని, తేలమీద నిలు
చున్నవారిని, ముద్దుకాలుచున్న మేనివారిని, పైకొనుచున్నారే! చీచీ! మీ కంత
యవమానము! నా కంత యవమానము!

ఇట్లు ఉభయవిశేషణములు ప్రక్కప్రక్కన కూర్చుటచే తారతమ్యము తగ
వుగామి స్పష్టతరము. ఇది భవధూతికవననైపుణి. రంగాన అభినయరహస్య
మొలుగుటయు. సోన్మాథమ్=మనోవ్యథతో - కథం! అనుకమ్మతే నామ!=ఏమి!
ఇనీ! నన్ను కనికరించుచున్నాడు! వీరుఁడు తాను కనికరమునకు పాత్రఁరింపఁ

సుమన్త్రీ:—తత్కి మకన్తాదస్మత్ వై న్యఘోషః ప్రశామ్యశ్చ |
లవః—పశ్యా మ్యేన మధునా ప్రగల్భమ్.

సుమన్త్రీ:—వత్స, మన్యే కుమారేణ జృమ్భకాస్త్రమా
మన్త్రిత మితి.

చన్ద్రకేతు:—క సన్దేహః?

శ్లో॥ వ్యతికర ఇవ భీమస్తామసో వైద్యురశ్చ
ప్రణిహిత మపి చక్షుర్గ్రస్తముక్తం హినస్తి.

బడిలిశే అని మనోవ్యధ. విచిన్త్య = ఉపాయమును - కర్తవ్యమును - ఆలోచించి.
ప్రతిషేధాయ = తప్పించుటకై, మానుటకై, సంప్రస్థాయామి = చూపుచుచెదను.
ఏప్రయోజనమును ఉద్దేశించి ప్రయోగించిన ఆయస్త్రము ఆప్రయోజనముం గూర్చును.
జృమ్భకాస్త్రములను చిత్రదర్శనకాలమున రాముడు సీతాగర్భమునకు అను
గ్రహించి యుండెను. కావున కుశలవజ్రస్యానంతరము జృంభకాస్త్రములు దేవతా
త్మకములు గావున తమ్యు అన్నివిధాల తేలుపుకొని కుశలపుల సేవింపవచ్చినవి.
సమయాన మోపిలుపును అందుకొనుచుండుడు అని చెప్పి వానిని వారు విసర్జించిరి.
లవుడు ఇపుడు ప్రయోగించుచున్నాడు. ధ్యానం నాటయతి - ధ్యానమును నడిం
చును - ఇది తేసగానికీ ఉపదేశము - ధ్యానక్రమము: - 'నానాగ్రన్తస్తనయనః సంప్ర
తాస్యః సునిశ్చయః ధ్యానాత్ మనసా దేవ మురో విష్టభ్య చాగ్రతః.' తత్ కిం =
ఏమి యిది? అకస్మాత్ = ఉన్నట్లే ఉండి. సప్రగల్భమ్ - 'స' లేక ఊరక
ప్రగల్భమ్ - అని యుండుట సరి - అది విశేషణము - ఇత నిపు డీప్రగల్భుని - దర్ప
ముగా మాటలాడుచున్నవానిని 'బడాయికోరును' అమన్త్రితమ్ = అభిమన్త్రితమ్ -
(మంత్రము పలికి) ప్రయోగింపఁబడినది. అత్ర కః సన్దేహః = అందులకు సందేహ
మేమి? చంద్రకేతువునకును తెలియును. జృంభకాస్త్ర మన ఎట్టిదో. ఇపుడు
కార్యమున దానిం గాంచి వర్ణించుచున్నాడు.

శ్లో. ౧౩. వ్యతికర ఇవః—తామసః=చీకటులయు, వైద్యురశ్చ=మెఱపు
లయు, భీమః=భయంకరమగు, వ్యతికరఇవ=కలయికవలె, ప్రణిహితం అపి=ఉంపఁ
బడినదానినైనను - కనుచున్నదానినైనను, చక్షుః=కంటిని, గ్రస్తముక్తం=అంతలో
కప్పినట్లును అంతలో విడిచినట్లును - అనఁగా అంతలో ఏమియు అగపడని కాలు
చీకట్లును అంతలో మిఱుమిట్లు గొలుపు మెఱపులును వ్యాపించుచున్నట్లు
ఉండుటంబట్టి, హినస్తి=నొంచుచున్నది - బాధపెట్టుచున్నది. అథ = అంతట,

అథ లిఖిత మి వైత త్రైస్య మస్పద మాప్తే.
నియత మమితవీర్యం బృహ్మతే బృహ్మశాస్త్రమ్!

౧౩

అశ్చర్య మాశ్చర్యమ్!

శ్లో. పాతాళోదర కుజ్జపుజ్జిత తమశ్శ్యామై ర్నభో బృహ్మకై

రు త్తప్త స్ఫుర దారకూటకపిత జ్యోతిర స్వలదీప్తిభిః,

కల్పాక్షేప కఠోరభైరవ మరుద్వ్యస్తై రవ స్తీర్యతే

మీలన్మేఘ తటితక్త ధార కుహరై ర్విద్యాద్రికూటై రివ. ౧౪

లిఖితం ఇత=చిత్తరువునది, ఏతత్ సైన్యమ్=ఈదండు, అస్పదం=కదలక - చేప్చ దక్కినదిగా, ఆప్తే=ఉన్నది. నియతం=తప్పకుండ, నిజముగా, అజితవీర్యమ్ = ఎదురులేని బలముగలదై, బృహ్మశాస్త్రమ్ = బృంభశాస్త్రము, బృహ్మతే=విజృంభించుచున్నది - ఏచుచున్నది - రేగుచున్నది.

నిజముగా ఇది ఎదురులేని వీర్యముగల బృంభశాస్త్రపువిజృంభణమే! చీకటులయు మెఱపులయు భయంకరపుఁ బెనపుగా నున్నది! ప్రయత్నముతో చూపు నిలిపిన, కంటిని మూసినట్లును మూతవిడిచినట్లును బాధించుచున్నది. మఱి దండేము చిత్రార్పితమునది చేప్చదక్కినది! చాల శ్లాఘ్యమైన ఉపమ.

ఇట్లు బృంభకశార్యమును చంద్రకేతువు చెప్పినాడు. దానినే గుమంత్రుఁడు తనకు తోచినట్లు తాను చూచినట్లు చెప్పుచున్నాడు. దాని శార్యము కడు ఆశ్చర్యకరము.

శ్లో. ౧౪. పాతాళేతి - పాతాళోదర...శ్యామై = పాతాళములోపలి పొదలలో మొత్తములై పేరియున్న చీకటులవలె నల్లనైనవియు, ఉత్తప్తస్ఫురదారకూట...భిః = గ్రాగి కరఁగి తళతళలాడు ఇత్తడి ద్రవపు పచ్చనిబొలల మెఱయు కాంతులుగలవియు నగు, బృహ్మకైః = బృంభశాస్త్రములచేత, కల్పాక్షేప...వ్యస్తైః = కల్పముయొక్క కడపట - ప్రలయకాలమున - దుస్సహములును భయంకరములునగు గాలులచే (పెకలింపబడి) దువ్వబడినవియు, మీలన్మేఘ తటితక్త ధారకుహరైః = గుంపులుచుడుచున్న మేఘములుగలవియు, (దాని) మెఱపులపచ్చినగలవియు నగు గుహలు గల, విద్యాద్రికూటైః ఇత = వింధ్యపర్వతపు శిఖరముల చేతనుంబోలె, నభః=మిన్ను, అశస్తీర్యతే=కప్పబడుచున్నది.

పాతాళము చీకటి. దానికడుపులో మఱియు నల్లని చీకటి. అక్కడి పొదలలో ఇంక చెప్పవలయునా! పేరిన పెను చీకటి! దానివలె నల్లగా నున్నవి యాబృంభకములు. అట్లే - గ్రాగికరఁగిన ఇత్తడిద్రవము మెఱ యెల్ల పోయి

పసుపుగా తళతళలాడుచుండును - ఆకరంగినవానినుండి పచ్చనిక్వాలలు లేచుచుండును - వానివలె మెఱయు కాంతులును కలిగియున్నవి. అంతలో అంత నల్ల కాంతి మొత్తము, అంతలో అంత పుసుపుకాంతి మొత్తము విసరినట్లు వ్యాపించుచున్నది ఆకసమున - అతే జ్యంభకములు. అట్లు విసరుగా అవి మింట వ్యాపించుట ఎట్లున్నదనఁగా కల్పావసానమున అపాయకరముగాను భయంకరముగాను వీచుగాలులు పెరిగించి రుద్దిన వింధ్యాద్రికూటములవలె నున్నది. అవి యెట్టి వనఁగా వాని గుహలలో మేఘముల గుంపులును వాని మెఱపుల పచ్చని తళతళలును మెండు కొనుచున్నవి. మిక్కిలి అద్భుతమగు వర్ణన.

రువ్వబడిన వింధ్యశిఖరము తగిలిన ఎట్టి యపాయముకలుగును! చిదిగి చాకలవినదే కదా - మఱి యీచీకటిమోపులును మెఱపులపఱపులును విన జ్యంభకములు అట్లు చిదుగఁగొట్టక పర్వ దండును నిశ్చేష్టము చేసినవి. భయంకరమగు పెద్దవి యనుటకును అట్లు విసరుగా పర్వచున్నవి యనుటకును అట్టి వింధ్యశిఖరముల సామ్యము. అంతియకాని చిదుగఁగొట్టి చంపుటకు కాదు.

తాటకవధయనంతరము దేవతలప్రేరణచే విశ్వామిత్రుఁడు రామునికి లెక్కలేని యస్త్రములు ఉపదేశించెను. రామా. బాల. 26 స.

మునే కాళిక భద్రంఠే సేన్ద్రాః సర్వే మరుద్గణాః
తోషితాః కర్మణానేన సేహం దర్శయ రాఘవే
ప్రహవతేర్ భృకాశ్వస్య పుత్రాక్ సత్యపరాక్రమాక్
తపోబలభృతా స్సృన్యాక్ రాఘవాయ నితేదయః.
పాత్రధూతశ్చ తే బ్రహ్మం స్తవానుగమనే ధృతః
కర్తవ్యం చ మహా క్కర్మ నురాణాం రాజనూనునా.

27 - స...

జృమ్భకం సర్వసాధంచ సస్తానవరణౌ తథా
భృకాశ్వతనయాన్రామ భాస్వరాక్ కామరూపిణః,
ప్రతీచ్ఛ మమ భద్రం తే పాత్రధూ తోసి రాఘవ.
బాధ మి త్యేవ కాకుత్స్థః ప్రహృష్టే నాస్తరాత్మనా
దివ్యభాస్వరదేహశ్చ మూర్తిమస్తః సుఖప్రదాః
తేచి దక్షారసదృశాః తేచి దూమోపమాస్తథా -

ఇత్యాది. ఇందుండి జ్యంభకములు ప్రయోగమున ఇట్టివగును అనునది ఇట్లెల్ల

సుమంత్రుః—కుతః పున రస్య జృమ్భకాణా మాగమ స్సాన్యత్ ?

చంద్రకేతుః—భగవతః ప్రాచేతసా దితి మన్యే.

సుమంత్రుః—నాస్య వ్యవహారోఽస్త్రేషు, విశేషతో జృమ్భకేషు.

శ్లో॥ భృశాశ్వతనయా హ్యేతే భృశాశ్వాత్కేశికం గతాః,

అథ తత్సమ్ప్రదాయేన రామభద్రే వ్యవస్థితాః. ౧౫

భవభూతి యద్భుత భావన, ఏతదంగారధామప్రభవము కాఁబోలు. ఏతత్తుల్యకల్పన భంగ్యంతరమున ఏతచరిత్రమునను I-43, 44.

ఝటిత్యే వోత్తప్తద్రుత కనకసిక్తా ఇవ దిశః

హిశజ్జత్వాత్ సవ్యాస్తరిత ఇవ నిర్భాలి దివసః.

జ్వలత్యేకుప్రతాపగతి మివ దివ్యాస్త్రనిచితమ్

నభో నైరస్తర్య ప్రచలిత తడిల్పిజ్వర మివ.

తేజోభిర్దిదివి విశ్వతః ప్రసృపై

రాదిత్యద్యుతి మపవిభ్య విస్ఫురద్భిః

పర్యాయ త్వరిత గృహీత విప్రముక్తః

సామర్థ్యం రహాయతి నాయనో మయూఖః.

సుమంతునికి జిజ్ఞాస, వీనికి జ్యంభకములు ఎక్కడివి అని. ఏలయన వాని సంప్రదాయమును ఆముసలి ఎఱుఁగును. ఎఱుఁగక బాల్యసులభముగా చంద్రకేతువు వాల్మీకివలన, అనును. నాస్య వ్యవహారోఽస్త్రేషు - ఈయనకు ఆస్త్రములలో వ్యవహారము - ఎఱుఁగుననుట - నేర్చుననుట - లేదు. విశేషతః - అందును విశేషముగా అనఁగా బోల్తిగా లేదు.

శ్లో. ౧౫. భృశాశ్వతి. - ఏతే=ఇవి, భృశాశ్వతనయాః హి=భృశాశ్వని అపత్యములు ముమా. భృశాశ్వాత్=భృశాశ్వముండి, కాశికం గతాః = కాశికిని (కి) చెందినవి. అథ = అనంతరము, తత్ సంప్రదాయేన = అతని గురుక్రమమున చేసిన ఉపదేశముచేత, రామభద్రే=రామభద్రునియందు, వ్యవస్థితాః=నెలకొన్నవి.

జ్యంభకముల సంప్రదాయము ఎట్లనఁగా - అవి తొలుత భృశాశ్వని బిడ్డలు, ఆయన తపస్సుచేసి సాక్షాత్కరించుకొన్నవి. ఆయనవలన (ఉపదేశముచే) కాశికిని చెందినవి. తరువాత కాశికిని యుపదేశమువలన రామభద్రునియందు నెలకొన్నవి.

చంద్రోక్తేః—అపశేషి ప్రచీయమాన సత్త్వప్రకాశా
స్వయమేవ హి మస్త్రీదృశః పశ్యంతి.

సుమస్త్రీ—వత్స సావధానో భవః పరాగతః ప్రవీరః.

కుమారా—(అన్యోన్యం ప్రతి.) అహో ప్రియదర్శనః, (సన్నే
హానురాగం నిర్వర్ణ్య.)

శ్లో! యదృచ్ఛాసంవాదః కిము, కిము గుణానా మతిశయః,
పురాణో వా జన్మాంతర నిబిడబద్ధః పరిచయః.

మరిల 'భృశాశ్వాత్' అనుట - మత్తెవ్వరిలననుం గాదనుటకు.

అని సంప్రదాయమును తప్పవు - అనుట. సంప్రదాయ - చక్కఁగా లెస్సగా
ఇచ్చుట. గురుశిష్యక్రమమున జేర్చుట.

పరమోపచీయమానసత్త్వప్రకాశాః = మిక్కిలి పెద్ద మొత్తములుగా పెరుగు
చున్న సత్త్వముయొక్క ప్రకాశముగలవారు. వాల్మీకి అట్టివాఁడు గానోవు.
అయన సాంతముగానే ఎఱుంగునో ఏమో! సావధానః = ఎచ్చరిక - జాగ్రత్త -
కలవాడవు. పరాగతః = సమీపమునకు వచ్చివాఁడు. ప్రవీరః = గొప్పవీరుఁడు.

కుమారా—అవచంద్రోక్తే లిరువురును. ఒక్కశ్లోకమునే ఇతఁడు అతని
గూర్చియు అతఁడు ఈతని గూర్చియు పలుకుచున్నారు - ఇరువురికిని సమభావములే
అనుట. రంగమునను ఇట్టిది ఎక్కువ రక్తికట్టును అని భవభూతియాశయము.
ప్రియదర్శనః - ప్రీతిగొల్పు అగపాటు గలవాఁడు, - మిక్కిలి అందగాఁడు అనుట.
ఇతనిం జూచుట వాకు ఎంతో ప్రియముగానున్నది! అనుట. సన్నేహానురాగమ్ -
స్నేహముతోను అనురాగముతోను - చూడఁగానే అని కలుగుచున్నది.

శ్లో. ౧౬. యదృచ్ఛేతి—యదృచ్ఛాసంవాదః కిము = అలవోకగా - కాకతాళి
యముగా - కలిగిన యుండోరుల సంభాషణమో! గుణానాం అతిశయః కిము = కార్య
సాందర్య సౌజన్యాది గుణముల యెక్కువయో! పురాణః = మిగులప్రాతరిది - చాల
కాలమునాటిది. జన్మాంతర నిబిడబద్ధః పరిచయః వా = (లేక, అదిగావన్న,
పూర్వజన్మమున గట్టిగా ఒండొరులకు ఏర్పడి (మనమున) మూటకట్టిపెట్టి
ఉన్న స్నేహమో! విధివశాత్ = విధిబలమువలన, - విధి - గ్రహచారము - అడ్డపడి
అపినందున, అవిదితః = ఎఱుంగబడని, శోషి = ఏడేని, నిజః = నా సాంతమైన,

నిజో వా సమృద్ధిః కిము విధివశాల్కోఽప్యవిదితో,

మ మైతస్మిన్ దృష్టే హృదయ మవధానం రచయతి. ౧౬

సుమంత్రాః—భూయసా జీవిధర్మ ఏవః, యత్ర రసమయీ కస్య

సమృద్ధిః వా కిము=బంధుత్వమే! (నిర్ణయింపరాకయున్నది.) ఏతస్మిన్ దృష్టే = ఇతనిని చూడఁగానే, మమ=నాకు, హృదయమ్=మనసును, అవధానం=అదేధ్యానముగా నుండుటను, రచయతి=పొందించుచున్నది. హృదయమునకు తన్మయత్వమును కలిగించుచున్నది. ఈతనిని గాంచఁగా, ప్రీత్యనురాగములచేత!

(స్నేహనురాగములచేత) ఈతనిని గాంచఁగానే నామనసు తన్మయమై పోవుచున్నది. అందులకు కారణము ఏమగునో కదా—అలవోకగా ఇప్పుడు మాకు జరిగిన మాటలా? ఇతనియందలి శార్యసాభాగ్యసౌజన్యముల యతిశయమా? చాలకాలముడై, పూర్వజన్మమున గట్టిగా వీడిపోక మూటకట్టి మనసున పెట్టి నదియున్నెన స్నేహమా? విధిబలమున ఫలానా అని తెలియని నా సొంత బంధు బెవఁడైనను అగునా ఇతఁడు?

‘కిము’ ‘కిము’ అని ఒకటొకటియు ఆశ్చర్యపాకుపుగా వితర్కముతో పలుకుట. తరువాత ‘హృదయమ్’—ప్రథమగా కర్తగా గ్రహించుట. హృదయము అవధానము—స్నేహనురాగపరకళితచే—తదేకాగ్రమగుటనుచేయుచున్నది—అని ఒక అన్వయక్రమము. ఇందు సంవాదాదు అన్నియు అన్ని యాశ్చర్యవాక్కులుగా గ్రహింపబడును. అట్లు గాక—సంవాదాదులన్నియు ప్రత్యేకముగా కర్తలు. హృదయమ్ కర్మ—అవధానమ్=రెండవ కర్మ—రచయతి—గత్యర్థకము, దాన బుద్ధ్యర్థకము, జీజంకిము—హృదయమును అవధానమును చేయించుచున్నది—అని. ఈ రెండవ పక్షము శ్రేయము. ‘హృదయమ్ అవధాతం రచయతి—సంవాదాదిః.’ సంవాదాదులు మనస్సును ‘ప్రసన్నముగా’ ఒనరించుచున్నవి—అని ‘అవధాతమ్’ అని పాత మగునా? ఉపలబ్ధముకాలేదు.

‘సతీత యోషిత్ ప్రకృతిః నునిశ్చలా

పుమాంస మభ్యేతి భివాంతరే వ్యవీ.’

‘త చేతసా స్మరతి నూన మబోధతూర్వం

భావస్థిరాణి జననాంతర సౌహృదాని.’

మొదలగు కాలిదాసాదుల మాటలను తలఁపించుచున్నది.

భూయసా=ప్రాయశఃకముగా, జీవిధర్మః=ప్రాణుల స్వభావము, యత్=ఏదనఁ

చిత్తవది త్ప్రీతిః, యత్ర లోకకానాం వ్యవహార స్తారామైత్రం
చక్షూరాగ ఇతి త మప్రతిసత్వేయం ప్రమాణ మామనన్తి.

శ్లో॥ అపేతుః పక్షపాతో యస్తస్య నాస్తి ప్రతిక్రియా.

స హి స్నేహాత్మక స్తన్తు ర స్తర్కర్మాణి సీవ్యతి.

౧౭

గా - రసమయా ప్రీతిః = ప్రణయ - స్నేహ - పూర్ణమయినప్రీతి. యత్ర = ఎందు -
అనఁగా - అందు - అనిషయమున, లోకకానాం వ్యవహారః = లోకపలవ్యవహారము -
లోకపలవ్యవహరింతురు - ఏమనియనఁగా - తారామైత్రం చక్షూరాగః ఇతి -
'తారామైత్రము' అనియు, 'చక్షూరాగము' అనియు.

తారామైత్రము - అనఁగా తారల = కంటిపాపల - మైత్రి. కంటిపాప కంటి
పాప కలియఁగానే - చూపులు కలిసినమాత్రకే పుట్టుస్నేహము. చక్షూరాగము -
కన్నుల యనురాగము, ఇతనికంటికి అతనికంటియందు - అనఁగా అదియు చూపుల
కలయిక యనుటే. లోకులు ఒక్కదానికే ఈ రెండు పేరులు చెప్పుదురు - అన్న
మాట. అపేతుపక్షపాతమునకు ఈ పేరులు చెప్పుదు రనుట. ఏకాగ్రముగా రెండు
పేరులు చెప్పనేల? లోకులనోట అటును వెడలును, ఇటును వెడలును. అందుల
కేమి? కాదా. తారామైత్రకమ్ - గ్రహమైత్రకమ్ - ఒండొరుల గ్రహమైత్రితే
కలుగునది - అనుట - ఈయగమున అపేతుకకు ప్రకారాంతరము చెప్పినట్లుగను.
ఇదియ సాధీయ మనఁజెల్లును - కనీసిక, కన్తు అనుట పునరుక్తప్రాయ మగును.
ఇందన్ననో భేదమును అర్థపుష్టియు కలుగును. ఈయర్థము అస్త్రే నిఘంటువున
నున్నది. తత్ అప్రతిసత్వేయం ప్రమాణం అమనన్తి = దానిని త్రోసివైచరాని
ప్రమాణ మని వలుకుదురు. - 'అప్రతిసత్వేయం అనిబధనం ప్రమాణం' అను పాతము
సాధువుగాను - ఏలక 'ప్రీతి' అని మున్నె లోడంగియున్నందున మరల 'ప్రమాణం'
పునరుక్తి అగును - 'ప్రమాణం' అనుట సాధీయమగు పాతము, అర్థపుష్టము. 'చక్షూ
రాగాది' మహిమను చెప్పును - అదియొక గొప్పప్రమాణము - అని. అప్రతిసత్వేయం
అనిబధనం ప్రమాణం - పా = ఇట్టిదని యెఱుంగ రానిదియు ఇది మాత్ర మనరా నిదియు
నగు ప్రమాణ మని.

శ్లో. ౧౭. అపేత్వీతి - అపేతుః = పేతుపులేడి, పక్షపాతః = మైత్రి -
ప్రీతి, యః = ఏదో, తస్య = దానికి, ప్రతిక్రియా = భంగపాటు, న అస్తి = కలుగదు.
హి = ఏలన, సః = అది, స్నేహాత్మకః తన్తుః = స్నేహరూపమున ఉన్న తారము; అంత
ర్కర్మాణి = వ్యాదయములోని మర్కములను - తెలియరాని ఆయువుపట్టులను, వీర్యతి =
కుట్టును. ఒక్కటిగా చేర్చును అనుట.

కుమారా—(అన్యోన్యం ప్రతి.)

శ్లో॥ ఏతస్మి న్యసృణోత రాజపట్టకాన్తా

మోక్షవ్యాః కథ మివ నాయకా శ్శరీరే!

యత్ప్రప్తా మమ పరిరంభాభిలాషా

దుస్మీల త్పులకకదమ్బ మజ్జ మాస్తే

౧౮

నిర్దేశక స్నేహమునకు వివిధముచేతను భంగము కలుగదు. అది యొక దారమువంటిది, - లోని మర్మములను - హృదయములనే - ఒకటిగా చేర్చి కట్టును.

ఈ భావము భవభూతికి కరముప్రియుము. అవచంద్రకేతువులకు ఒండొరులకు కలిగినట్లే, అంతకన్నను ఎక్కువగాను అవకులులం గాంచిన రామునికిని అది కలిగినవి చెప్పను. మాలతీమాధవమండను మాలతీం గాంచిన మాధవునికి కలిగినదని చెప్పను. అందును ఈ మాటలే కలవు - 'సా మమ దర్శనాత్ ప్రభృతి అమృతవర్షి రివ చక్షుషాః నిరతిశయమానస్థ ముత్పాదయన్తీ అయస్కాంతమణి శలాకేవ లోహ ధాతు ము న్నకరగ ముపసంహృతవతీ - కిం బహునా?

సన్తాపసన్తతి విహ్వలసనాయ తస్యా

మానక్త కేత దనమేతహేతు చేతః.

ప్రాయా కుభం చ వికథా త్యకుభం చ జన్తో

కుర్వంతా భగవతీ భవితవ్య తైవ.

స్నేహాన్ నిమిత్త సవ్యమేష త్వేతి నిప్రతిషిద్ధి మేరత్.

వ్యతిషజతి పదార్థానాన్తరః కోఽపి హేతుః ఇత్యాది.

ఇటు లవునికే కాక, సుమంత్రునికిని సొంతముగా కలుగుచున్నది.

నూరంబూడ కుమారులు అన్యోన్యము ఒక్కటే శ్లోకమును వదిలిరారు. అది గ్యాయత్రి మే గదా. ఈ కుమారునికి ఆ కుమారునియెడ నెట్టిభావములు కలుగునో ఆ కుమారునికి ఈ కుమారుని యెడను అట్టివే కలుగును.

శ్లో. ౧౮. ఏతస్మిన్ - ఇతి - మసృణోత రాజపట్ట కాన్తా = మెఱుంగిడిన రాజ పట్టమనెడు (నీల)మణియొక్క కాంతివంటి కాంతికలదైన, ఏతస్మిన్ = ఈ, శరీరే = మేనియందు, నాయకాః = బాగుములు, కథమివ = ఎటువలె, మోక్షవ్యాః = విడువ గనును - ప్రయోగింపదగను? యత్ప్రప్తా = విది దొరకఁగా - (ఇది దొరకినంతనే,) పరిరంభాభిలాషా = కాగితింఁచుకొనవలయునను కోరికవలన, మమ = నాకు, అంగం = దేహము, ఉస్మీలత్ పులకకదమ్బకం = పొడముచున్న గగురుల మొత్తము కలిదిగా, ఆస్తే = ఉన్నది - ఐనది.

శ్లో॥ కిన్వాక్రాంతకతోర తేజసి గతిః కా నామ శస్త్రం వినా!

శస్త్రేణాపి హి తేన కిం న విషయో జాయేత య స్వేదృశః!

కిం వత్స్య త్యయ మేవ యుద్ధవిముఖం మా ముద్యతేఽప్యాయుధే!

వీరాణాం సమయో హి దారుణరస స్నేహాక్రమం బాధతే. ౧౯

ఈ తనిదేహము మెఱుగునెట్టి న రాజపట్టమువలె మెఱయుచున్నది. దీనిపై
భాగములు ఎట్లు జేయవగును? నొప్పి కలిగింపవా? ఇది దొరకఁగానే దీనిని ఎప్పు
డెప్పుడు కాఁగిలించుకొందమా అను అసలేత నాదేహమంతయు దట్టముగా
పులకరించినదే!

‘రాజపట్ట’మని ఒక నీలమణివిశేషము - ‘రాజపట్టకాంత’ అని పఠించుట
క్రత్యము - అర్థము పుష్పతర మగును. లవచంద్రకేతువు లిరువురును ఆ నీలమణి
చాయవారే.

శ్లో. ౧౯. కింత్వితీ—కింతు=అయినను. అక్రాంతకతోరతేజసి=అధిష్టించిన -
కాదా మనసులో వెల్లివోడిచిన - కాదా మేరమీతిన - శ్రూరమగు పరాక్రమముగల
వానియొడ, శస్త్రంవినా = అయాయుధము లేప్పు, కా నామ గతిః = ఉపాయము
ఏమగును? తేన శస్త్రేణ అపి=అయాయుధముచేత నైనను, కింహి=ఏమి ప్రయోజనము
కలుగును? యగ్య = దేనికి - అనఁగా దానికి, ఈదృశః = ఇట్టివాఁడు, విషయః
నజాయేత=అందుపాటు కాఁదే అయిం ఏవ=ఈతఁడే, అయుధే ఉద్యతే అపి =
(తాను) అయుధము పూనినను, యుద్ధవిముఖం = యుద్ధమునకు పెడ మొగమిడిన,
మాం=నన్ను, కిం వత్స్యతి = ఏమగును? వీరాణాం = వీరులయొక్క, సమయః హి =
అచారము - ఏర్పాటు - అన్ననో, దారుణరసః = భీషణమైన చవిగలదై, స్నేహ
క్రమం = స్నేహమార్గమును, బాధతే = అడ్డునదగునే!

పరాక్రమము వెల్లివోడుచుచున్న యీతనిని కైదువును ఎత్తకుండనే ఎట్లు
ముట్టవగును? అకైదువైనను తనకు అందని ఇట్టివానియొడ ఎందులకు పనికి వచ్చును?
ఇట్లు చేత నాయుధముపూని వ్రేకొనుచున్న వీనితో, ఎదిరి నిలిచి పోరక, తొలఁగి
పోయిన వీఁడే ఏమగును? వీరాచారము, హా, దారుణమును అస్వాదము గలది,
స్నేహమార్గమును కడకొత్తును గదా.

అట్లే వీరచరితమున రాముం గాంచిన పరకురాముని చిత్తమందు ఈ భావ
ఘర్షణను చెప్పినాఁడు - II - 82.

స్వగతమ - రమణీయః శుద్ధిప్రియకుమార ఆసీత్ -

చచ్చితృచ్చి శిఖిణ్ణమణ్ణ మసౌ ముగ్ధప్రగల్భం శిశుర్ -

గమిభరచ్చ మనోహరచ్చ సహజశ్రీలక్ష్మరూపం దధత్

సుమంత్రుః—(లవం నిర్వర్ణ్య, సాస్రమ్, స్వగతమ్) హృదయ,
మనస్యథా పరికల్పయ సే!

శ్లో॥ మనోరథస్య య ద్భీజం తద్దైవే నాదితో హృతమ్,

లతాయాం పూర్వలూనాయాం, ప్రసవ స్యాద్భవః కుతః? ౨౦

చంద్రకేతుః—ఆర్య సుమంత్ర, స్యద్దనా దవతరామి.

ద్రాక్ష్యస్తేఽపి హరత్యయం మమ మనః పాన్దర్యపార త్రియా

నాన్దర్యస్తు తథాపి నామ! ధిగహో వీరత్రత్రూరతామ్!

ఈ మఱియొక తెలుగు భావముగలయు చూడఁదగును. ఇది బాలరామ
చిత్తమున. - వీర - II - 22.

ఉత్పిక్తస్య తపః పరాక్రమనిధే రస్యాగమా దేకతః

సత్సద్భ్రష్టియతా చ వీరరథసోన్మాద శ్చ మాం కర్షతః;

వైదగ్ధీ పరిరమ్భ ఏషచ ముహూర్తైశ్చైతస్య మామీలయతా

అనన్తీ హరిచందన శేస్తు శిశిరస్నిగ్ధో యగద్భవస్యతః.

కింతు - అని గద్యముగా నుండఁదగిన భాషితముగూడ, పద్యావయవముగా
గ్రువ్వఁబడినది. శస్త్రేణాపి హి తేన - ఇత్యాదికి - “ఇట్టి మహావీరుని గుఱివెట్టుని
ఆయాయుధము మాత్ర మెందులకు? అది వట్టి పందల మీఁదికేనా?” అనియేనియు.
‘కిం వత్సరే’ - నవ్వఁదా? పరిహసించఁదా?

సాస్రమ్ - గుమంత్రుఁడు వట్టి పారథియు మంత్రియు మాత్రమే కాదు -
మనసుకలసిన ఆత్మఁడు - రామధర్మఁడును. అతనికిని సీతగతికై ఆఱుదుఁబుమే,
కావుననే లవునిం బాడఁగా, పోలికచే మనసున సీత (సంగతి) స్మరణకురాఁగా,
కన్నీళ్ళు పొడిచినవి. కిం ఆన్యథా పరికల్పయ సే=ఏమి వేఱు తెలుఁగున లేనిపోని
తలంపులు తలంకువు! సీతకొడుకు ఒకవేళ అగునా అని తలంకువే - సీతపోయినదే
ఇదెట్లగును అని ‘ఆన్యథా’ అనుట.

శ్లో. ౨౦. మనోరథస్యతిః-మనోరథస్య = కోరికకు, యత్ బీజమ్=ఏది చిత్త
నమో - మూలకారణమో, తత్=అది, సీత అనుట. అదితః = తొలుతనే, దైవేన =
విధితేత, హరత్య=ధ్వంసముచేయఁబడినది. అతాయాం = తీత, పూర్వలూనాయాం =
తొలుతనే త్రెంపఁబడఁగా, కుతః=ఇచి ఎట్లు, ప్రసూనస్య - అగమః = పూవు -
మొగ్గ - యొక్క రాక - పొటమరిండుట అనుట.

ఏది కోరికల కెల్ల బీజమో, దానిని - అసీతను - తొలుతనే విధి ధ్వంసము
చేసెనే! తీతను ముందే గిల్లివేసిన తరువాత, ఇచి మొగ్గ ఎట్లు పొటమరిండును?

సుమన్త్రీ:—కస్య హేతోః!

చన్ద్రకేతు:—యత స్తావ దయం వీర పురుష: పూజితో భవతి;
అపి ఖ ల్వార్య, ఔత్త్రధర్మశ్చ పరిపాలితో భవతి, న రథిన: పాద
చార మభియోధయన్తి ఇతి శాస్త్రవిద: పరిభాషన్తే.

సుమన్త్రీ:—(చత్వరశమ్) కష్టం బలానుప్రపన్నోఽస్మి.

శ్లో॥ కథం న్యాయ్య మనుష్ఠానం మాదృశ: ప్రతిషేధతు!

కథం వాభ్యనుజానాతు సాహసైకరసా జ్ఞియాం? ౨౧

తత్ కస్య హేతోః=అది యే హేతువువలన? ఎందులకు అట్లు చేసెదవు?
చంద్రకేతువు అందులకు రెండు హేతువులు చెప్పుచున్నాడు. (1) దాన నీవీర
పురుషుడు గౌరవింపబడినవాఁడగును. నేలనున్నవానికి ఎదురుగా నేనును
నేలనే నిలిచి మాటలాడుట గౌరవము అగును. (2) ఔత్త్రధర్మ శ్చ అనుగృహీతః
భవతి=క్షత్రియుల ధర్మమును నడవడిపడతియు పరిపాలితముగును. సరథినః
పాదచారం అయోధయన్తి = రథములు పాదచారముతో పోరరు. “ధూమాశ్ఠితస్య
రామస్య రథస్థస్య చ రక్షస: న సమం యుద్ధ మిత్యామా ర్దేవగన్ధర్వదానవాః”
అని యామర్యాద రామాయణమునండి కలదు - కుక్ర సీతియు—‘x జో x జేన
యాతవ్య మురగేణ తురగము: రథేన తు రథో యోజ్య: పత్రినా పత్రి రేవచ.’ అని.
అనుప్రపన్న: = పొందినవాఁడను.

శ్లో. ౨౧. కథమితి—న్యాయ్యం = న్యాయమతప్పని, అనుష్ఠానమ్ = నడ
వడిని, కథం=ఎట్లు, మాదృశ: = నాబోటివాడు, ప్రతిషేధకు = అడ్డువెట్టును?
వా=(అథవా=) అట్లుకాదేని, కథం=ఎట్లు, సాహసైకరసాం=సాహసమే ప్రధాన
రసము (=శ్రీలికారణము ప్రవృత్తిహేతువు) గాఽత, క్రియాం=పనిని, అభ్యస
కానాశు=అనుమతించును?

నాకు తెద ధర్మసంకటము కలిగినదే. అబ్బాయి చేయుదు ననుచున్నదేమో
న్యాయము తప్పనిపని. వారిని నే నెట్లు అడ్డుదును? అడ్డకుండుటయొట్లు? ఆపనికి
సాహసమే ప్రధానమైన ప్రవృత్తిహేతువే!

ఇట్లు విశర్కడోలలో పడి నునుండుడు ఏమో విమర్శించుచున్నట్లు
జవాబుచెప్పక అలస్యముచేసినాడు. అందులకు చంద్రకేతువు అనుచున్నాడు.
తాతమిత్రా అపి=నాయక గారు నుయితము - మిత్రకర్తమే పూజాపాతకము. వైన
విమోచనమును పూజకే. రామునికి మిత్రమే ఇందు నిర్దేశము - మిత్రాః - తద

చంద్రకేతుః—యతాతమిత్రా అపి పితః ప్రియసఖా ధర్మసంక
యేషు ఆర్యమేవ పృచ్ఛన్తి, తత్కిమార్యో విమృశతి?

సుమన్త్రః—ఆయుష్మ న్యథాధర్మ మభిమన్యసే.

శ్లో. ఏష సాక్షామికో న్యాయ, ఏష ధర్మ సునాతనః

ఇయం హి రఘుసింహానాం వీరచారిత్రపద్ధతిః.

౨౨

చంద్రకేతుః—అప్రతిరూపం వచన మార్యస్య.

అనియు ఒక్కయర్థము కలదు. నాయనయు తక్కినవారును - అన్నట్లు - అది మందము. ప్రియామిత్రుల రామునిగూర్చి అప్పుడు చంద్రకేతువును 'క ఏలే?' అను బహువచనమున పూజగా అడుగుటయు అందులకు చంద్రకేతువు 'నను తాతపాదా' 'శ్లేష్ఠతాతపాదా' అని చెప్పుటయును స్ఫురింపఁదగును. అత్యుచిత ధర్మతాదులును పూజ్యులే అగుదురుగాక. వారు ధర్మసందేహములు అడిగి తీర్పుకొన్న ప్రస్తావము మందము. రాముడు రాజు, కావున పలుమాఱు సందేహనిర్ణయమునకై అడుగవలసి యుండును. అయిన నాయనకును - అనగా దళరఘునికినిప్రియసఖుఁడు సుమన్త్రుఁడు, మంత్రింబోనివాఁడు, కిం విమృశతి=ఏమి - ఏల - ఆలోచించుచున్నాఁడు. ఆర్యుఁడు - నీవు అనక ఇట్లునుట గౌరవము. ఆర్యా, ఏల యాలోచించెదవు? - అనుట. యథా ధర్మం = ధర్మముబడియే - ధర్మసమ్మతముగా నే, అభిమన్యసే - నిర్ణయించితివి - సుమ కట్టితివి.

శ్లో. ౨౨. ఏష ఇతి, - ఏషః=ఇది, సాక్షామికః న్యాయః=యుద్ధమునకుఁగిన న్యాయము - ఏషః=ఇది, సునాతనః = అనాదిగా ఉండునట్టి, ధర్మః = ధర్మము - ఇయం హి=ఇదియే నుమా, రఘుసింహానాం = రఘువంశమువారైన శ్రేష్ఠులయొక్క, వీరచారిత్రపద్ధతిః=వీరోచిత మైన నడవడి మార్గమును.

ఇది యుద్ధన్యాయము - ఇది అనాదిధర్మము - ఇది రఘువంశశ్రేష్ఠుల వీరోచితంపు నడవడి తెలుగు.

అప్రతిరూపం=పాటిలేనిది - అని పాఠము. కొన్నిట 'ప్రతిరూపం' అనియు - 'అనురూపం' అని యర్థముగునట్లుగా పాఠము. ఇంతకన్నను తొలిదే 'అప్రతిరూపం' అనుటయే శ్రేయము - తగిన గొప్ప మెచ్చుకొలుమాట యగును.

శ్లో॥ ఇతిహాసం పురాణం చ ధర్మప్రవచనాని చ
భవంత ఏవ జానంతి రఘూణాం చ కులస్థితిమ్. ౨౩

సుమంత్రః—(సన్నేహాసం పరివృజ్య.)

శ్లో॥ జాతస్య తే పితర పీఠ్యజితో నిహస్తు
ర్వత్సస్య వత్స కతినామ దినా న్యమూని?
త స్యా ప్యపత్య మనుగచ్ఛతి వీరవృత్తం.
దిప్త్యా గతం దశరథస్య కులం ప్రతిష్ఠామి! ౨౪

శ్లో. ౨౩. ఇతిహాసేతి - ఇతిహాసం = రామాయణమువంటి - ఇట్లు జరిగినదంటున్న అని చెప్పుకొను కథను - కథలను అనుట, పురాణంచ = (విష్ణుపురాణమువంటి) పురాణమును - పురాణములను అనుట - సృష్టిసిద్ధిప్రళయదులం జెప్ప వానిని, ధర్మప్రవచనాని చ = ధర్మబోధలును - అనగా శ్రుగులును స్మృతులును మొదలైనవియు, (అట్లే) రఘూణాం = రఘువులయొక్క - ఆవంశమునఁ బుట్టినవారియొక్క, కులస్థితిం చ = ఇంటిమర్యాదను, భవంత ఏవ = మీరే, జానంతి = ఎఱుంగుదురు.

తొల్లింటికథలను, పురాణములను, ధర్మశాస్త్రముల బోధించు శ్రుతిస్మృత్యాదులను మీర ఎఱుంగుదురు. అట్లే రఘువుల యాచారమర్యాదలను ఎఱుంగుదురు. కావున ఇట్లు పాటిలేనంత చక్కగా చెప్పివారు. ఆవెల్ల మీమతిలో స్థితిగొన్నందుననే, మీ మంత్రిత్వమున వర్ధిల్ల రఘుప్రవరులును స్థితిగొన్నారు - అనుట.

శ్లో. ౨౪. జాతస్యేతి - వత్స = అబ్బాయి, జాతస్య = పుట్టినవాడైన, ఇన్ద్రజితః = ఇంద్రజిత్తుయొక్క - ఇంద్రజిత్తును అనుట - నిహస్తుః = చంపినవాడైన, తే పితః = నినాయనయైన, వత్సస్య అపి = అత్మబుడను బాలనికి సంబంధము, అమాని దినాని కతినామ = తాదినాలు ఎన్ని బాబూ. తస్య అపి = వానికిని, అపత్యం = బిడ్డ, వీరవృత్తమ్ = వీరుల నడవడిని, అనుగచ్ఛతి = అనుసరించుచున్నాడు, పాటించుచున్నాడు! దిప్త్యా = బలి, బాపురే, దశరథస్య కులం = దశరథునివంశము, ప్రతిష్ఠాం = కాశ్యపమగు కీర్తిని గతం = పొందినది హా!

అబ్బాయి, ఇంద్రజిత్తును చంపినారే మీనాయన, అయ్యబ్బాయి పుట్టి ఇప్పటికి ఎన్నాళ్లైనవిరా! నిన్న మొన్న నాకనుల యెదుటనే! వాని కొడుకువు నీవు వీరవృత్తమును పట్టుచున్నావు (నేడు.) బలి బలి! దశరథునివంశము సిరికీర్తిని పొందినది.హా!

చస్త్ర కేతు—

శ్లో॥ అప్రతిష్ఠే కులజ్యేష్ఠే కా ప్రతిష్ఠా కులస్య నః,
ఇతి దుఃఖేన తప్యంతే త్రయో నః పితరోఽపరే. ౨౫

సుమంత్రైః—హృదయమర్మ దారణాని ఏతాని చస్త్ర కేతో
ర్వచనాని.

లవః—హస్త! మిశ్రీభూతో రసో వర్తతే!

శ్లో॥ య ధేన్ద్రా వానద్వం వ్రజతి సముపాధే కుముదినీ
తతై వాస్మిక్ దృష్టి ర్మమః కలహకామః పున రయం,

సుమంత్రుడు నిజముగా దశరథుడు కానక కానక సంతానము పొందుట
యాదిగా ఆయింటిచరిత పెరిగినవాడు గాన, ఆతని మనుమని వీరవ్రతుని చూచి
ఇట్లు సంతసిల్లుచున్నాడు.

సకప్తమ్ = భేదముతో.

శ్లో. ౨౫. అప్రతిష్ఠే - ఇతి—కులజ్యేష్ఠే = మాయి నకులమునకు పెద్దవాడైన
రాముడు, అప్రతిష్ఠే (సతి) = సంతానముచే నిలుకడయైన నీతి లేనివాడే కాఁగా,
నః కులస్య = మావంశమునకు, కా ప్రతిష్ఠా = ఇంక నేటి నిలుకడ, కీర్తి, గౌరవము? -
ఇతి = అని, అపరే = తక్కిన, నః = మా, త్రయః పితరః = మువ్వరు నాయనలును,
దుఃఖేన తప్యంతే = దుఃఖముతో అలందురుచుండురే!

తాతా, దశరథునికులము ప్రతిష్ఠ న్నదిపో అనుచున్నావే - మాకులమునకు
పెద్ద, రామనాయన అప్రతిష్ఠుడుగా నుండఁగా, మన కులమునకు ఇంక నెక్కడి
ప్రతిష్ఠ అని దుఃఖముతో మా తక్కిన నాయనలు మువ్వరును ఎప్పుడును మనకును
అలందురుచుండురే!

హృదయమర్మదారణాని = హృదయములోపలి మర్మములను - ఆయువుపట్టులను
చీల్చినవి - చిత్తమున ఆట్టి భేదమును కలిగించునవి. రసః = చిత్తమునభావము,
మిశ్రీభూతః = గెండు మూడువిధములైనది చేరినట్లుగా నున్నది. సంతోషమును,
పరాక్రమమును అనుట.

శ్లో. ౨౬. యథేతి - ఇన్ద్రా = చంద్రుడు, సముపాధే = ఉదయించి లేచి
తన్నెలకాయుండఁగా, కుముదినీ = కలుకరిన, యథా ఆనందం వ్రజతి =
ఎట్లు సంతోషమునుపొందునో - వికాసము చెందునో, తథా ఏవ = అవిధముగానే,

ఝుణత్కార క్రూరకృణిత గుణగుణ్ణ ద్దురుధను
 ధృతప్రేమా బాహు ర్వికచ వికరాళోల్బణరసః.

౨౬

చంద్ర)కేతుః—(అవతరణం నిరూపయన్) ఆర్య, సావిత్ర
 శ్చంద్ర)కేతు రభివాదయతే.

అస్మిన్=ఇతనియెడ, మమ దృష్టిః = నాచూపు, (అనందం వ్రజతి.) అయం బాహుః
 పునః=(నా)యాభుజమన్ననో, ఝుణత్కారి క్రూర కృణిత గుణ గుణ్ణో నురుధను
 ధృతప్రేమా = ఝుణఝుణయను మ్రోతతో - వింటికి చిలుగంటలున్నవి ఝుణఝుణ
 యనుటకు - భయంకరముగా మొరయుచున్న అల్లెతాడు 'గుయ్' అనుచున్న పెద్ద
 వింటియందు ప్రీతిగలదై, వికచవికరాళోల్బణరసః = పొంగుచున్న భయంకరమగు
 పరాక్రమముతో, కలహకామః=యద్ధమునకైన శోభక కలదిగా ఉన్నది.

పొడిచి వెన్నెలకాయలు చంద్రునిం గని కలువతీత సంతోషముతో -
 అనగా - పూవులు పూచి వికాసముతో నవకము మీటుచుండును. అట్లే ఇతనిం
 గాంచి, నాచూపు మిక్కిలి సంతసము గనుచున్నది. నాయీ బాహువు ఈ పెను
 వింటియందు, దానిగంటలు ఝుణఝుణమని క్రూరముగా మొరయుచు, దానియల్లె
 గుయ్గుయ్ అనుచుండ, దానియందు ప్రీతికలిగి, భయంకరముగా మండు పరా
 క్రమముతో నిండి, యద్ధమునకై ఆసగొనుచున్నది.

'ఇన్ద్రా సమపోధే' - చంద్రుడు వింటికి ఎక్కువోలది కాంతి యొక్కను -
 అట్టిదానిని చూచుకొలది కలువతీతకు వికాసము వెక్కిరించుచుండును - అట్లే
 వీనిం జూచుకొలది నాచూపు అనందతన్మయ మగుచున్నది. 'ఝుణఝుణో' -
 ఇది వింటికి అలంకారార్థము అమర్చియున్న గంటల మ్రోత. 'కలహకామః' - అని
 విధేయము చేయుట మెఱుగు, 'ధృతప్రేమా' అనుటను కాని 'ఉల్బణరసః'
 అనుటను గాని విధేయము చేయుట కన్నను. 'అనందము చెందుచున్నది, కన్నుః
 యద్ధమునకు ఉన్విశ్కారుచున్నది బాహువు....." అనుట.

చూ. వీరచరిత II 38. పరశురాముడు రామునితో.

వక్షో.....

శోమాశ్చ కళ్యాణిక మద్భుత వీరలాభాత్

సత్యం బ్రవీమి పరిరబ్ధ మితచ్చుతి త్వామ్.

సావిత్రః చంద్ర)కేతుః అభివాదయతే - అభివాదనమున గోత్రమును పేరును
 నోట చెప్పవలయును. అది వినయమును తెలుపును. మన మునుండుచే, మన

సమస్తాః—

శ్లో॥ అజితం పుణ్య మూర్తిస్త్వి కకుత్స్థ స్వేవ తే మహాః
శ్రేయసే శాశ్వతో దేవో వరాహః పరికల్పతామ్. ౨౭
అపిచ—

శ్లో॥ దేవస్త్యాం సవితా ధినోతు సమరే గోత్రస్య యస్తే పితా,
త్వాం మైత్రతావరుణోఽభినస్తతు గురు ర్యస్తే గురూణా మపి

మసలివాః తే అని పోక సమయమున ఆతనికి అభివాదము. దానికి సుమంత్రునిది ప్రత్యభివాదనము - 'అజితం' ఇత్యాది శ్లోకము. ప్రత్యభివాదము ఆశీర్వాదముగా నుండును.

శ్లో. ౨౭. అజితమితి - కకుత్ స్థస్య ఇవ=(నీ కులకూటస్థుడగు) కకుత్ స్థునికింబోలే, తే = నీకు, అజితం = ఓటమి యెఱుంగనట్టియు, పుణ్యం = పవిత్ర మైనట్టియు, ఊర్జస్వి=బలముగలట్టియు, మహాః=తేజాను - పరాక్రమమును, శ్రేయసే=(నీ) శ్రేయమునకై, శాశ్వతః = అనాది నిధనుఁడు అగు - నిత్యుడగు, దేవః వరాహః=అదివరాహస్వామి, పరికల్పతామ్=కూర్చును గాక.

మీ కులకూటస్థునికి నుండునట్టిదియు ఓటమి యెఱుంగనిదియు, పవిత్రమైనదియు - పాపపుపనులు చేయనిదియు - మిక్కిలి యూర్జితమైనదియు అగునట్టితేజాను, నీకు అది వరాహస్వామి అనుగ్రహించి, శ్రేయములు గూర్చుగాక.

ఇత్యుక్త వంశమువాఁడు, పురంజయుడను తొంటిరాజు పరాక్రమశాలి, దేవతలకు ఓర్వరాని యగురులను, ఇంద్రప్రార్థితుడై, ఇంద్రుఁడే వృషభ రూప మున తనకు వాహనముకాగా దాని మాపునం గూరుమండి సంచరించె నని యైతిహ్యము. దానినే ఆతనికి కకుత్ స్థుఁడు - ఎద్దు మాపునం గూర్చున్నవాఁడు అని పేరు వచ్చినది. అట్టి యగురులను ఓర్పు పరాక్రమము అనుట. పుణ్యం - పాపములవంక పోనిది. కలదు బలమని పాపములు చేయని. అదివరాహముం జెప్ప నేల అనిన - మునిగిపోయిన భూమిని, రాజులకు పాల్యమైన దానిని తనకును ప్రేయసియైన దానిని ఎత్తి ప్రోచినవాఁడు గదా. అంతయు మునిగిపోయినపుడు ఉద్ధరించినవాఁడు.

శ్లో. ౨౮. దేవః ఇతి - తే గోత్రస్య యః పితా=నీ గోత్రమునకు ఎవఁడు - జనకుడో, (సః=ఆ,) సవితా దేవః = సూర్యదేవుఁడు, త్వాం=నిన్ను, సమరే = యుద్ధమునందు, ధినోతు=సంతోష పెట్టును గాక, - జయ మొంగియు, రక్షించియు; తే గురుః = నీకు గురువును, గురూణాం అపి = నీ గురువులకును - వాహనలకును,

విద్యోం వైష్ణవమాగ్ని మారుత మతో సౌపర్ణ మోజోఽస్తుతే;
 దేయాదేవ చ రామలక్ష్మణ ధనుర్జ్ఞాఘోషమస్త్రోజయమ్. ౨౦
 లవః—కుమార అతి హి నామ శోభనే రథస్థ ఏవ, కృతం
 కృత మత్యాదరేణ.

చంద్రకేతుః—తర్హి మహాభాగోఽప్యన్యో రథ మలఙ్కరోతు.
 లవః—అర్య, ప్రత్యాగోపయ రథం రాజపుత్రమ్.

సుమన్త్రీ—కుమార, త్వమ ప్యనురుధ్యస్వ చంద్రకేతో
 ర్వచనమ్.

(గురుః=గురువును) విన, మైత్రావరుణః=వసిష్ఠ మహర్షి, త్వం=నిన్ను, ఆభినందతుః= (ఆశీర్వాదములచే) సంభావించును గాక; చంద్రం=ఇంద్రుని దైనదియు, వారుణం= వరుణుని దైనదియు, అగ్ని=అగ్ని దైనదియు, మారుతం=గాలిదైనదియు, అశో= అంతియకాక, సౌపర్ణం=గరుత్మంతుని దైనదియు అగు, ఓజః=బలమును, పరాక్రమమును, తే=నీకు, అస్తు=కలుగును గాక. రామలక్ష్మణ ధనుర్జ్ఞాఘోష మస్త్రోచ= రామునియు లక్ష్మణునియు వింటినారి టంకారమే అను మంత్రము సయితము, జయమ్=(నీకు) జయమును, దేయాత్ ఏవ=తప్పక ఇచ్చునుగాక.

నీ కులమునకు మూలము, సూర్యదేవుడు యుద్ధాన నిన్ను రక్షించునుగాక. నీకు గురువు, మీ నాయనలకును (తాతలకును - మీ పెద్దలందఱికిని) గురువు, వసిష్ఠ మహర్షి నిన్ను ఆశీర్వాదించును గాక. ఇంద్రుని వరుణ మరుత్తుపర్ణుల బలపరమములు నీకు సిద్ధించును గాక. రామలక్ష్మణ ధనుర్జ్ఞాఘోషమే మంత్రమై నీకు తప్పక జయము నొసంగును గాక.

సుమంత్రుడు ఇంత ప్రత్యభివాదనము చేయుట, అదివరాహుని సూర్యుని వసిష్ఠుని రామలక్ష్మణులను స్మరించుట చూడ చంద్రకేతువునకు గొప్ప దెప్పరమే, జృంభకములు సయితము తెలిసిన మహావీరునితో పోరు కలిగినదే. తోడుగా సారథిగా వచ్చిన తాను అత్తుతునిగా వీనిని ఇల్లు వేర్పరగలనా, రామలక్ష్మణులకు అప్పగింపగలనా అని యనుకొనుటను సూచించును. ఆ దేవతలు మంత్రములు అన్నియు చంద్రకేతువును రక్షించును గాక అని ఆశంస పలుకుచున్నాడు. మఱియు సుమంత్రునికి రిఘుకులమునందును దాని మూలపురుషుని యందును గురువు నందును ఎట్టి నిజమైన భక్తియున్నదో తెలియుచున్నది. రామలక్ష్మణుల వింటిఘోషను మంత్రముగా సంభావన చేసినాడు. దీన భవభూతి రామభక్తియు తెలియును.

కృతం కృతం అత్యాదరేణ=వలదు వలదు అత్యాదరము. కృతం - నిషేధార్థము, దానికి తృప్తియనిభక్తితో యోగము - 'అలం' వలెనే. అనురుధ్యస్వ=

లవః—కో విచార స్వేషాపకరణేషు? కిం త్వగణ్యసహో వయ మనభ్యస్తరథచర్యాః.

సుమన్త్రీః—జానాసి నత్స దర్పసౌజన్యయో ర్యథోచిత మా చరితుం. యది పున స్త్వా మీదృశం ఐత్వాకో రాజా రామభద్రః పశ్యేత్తదాస్య స్నేహేన హృదయ మభివ్యస్తేత.

లవః—సుజన స్స రాజర్షిశ్శూయతే, (సలజ్జ మివ)

శ్లో॥ వయ మపి న ఖల్వేవం ప్రాయాః క్రతుప్రతిఘాతినః.

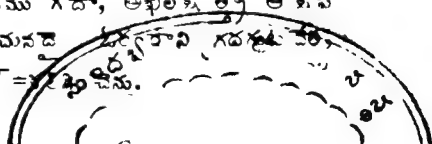
క ఇహచ గుణై స్తం రాజానం న వా బహుమన్యతే?

తదపి ఖలు మే స వ్యాహర స్తురజ్గమరక్షిణాం

వికృతి మఖిల క్షత్రతాక్షేప ప్రచణ్డతయాఽకరోత్.

అంగీకరింపుము. కో విచారః స్వేషాపకరణేషు = ఎవరి యుపకరణములను వారు ఉపయోగించుటకు విచార మేల? కింతు = ఐనను. వయమ్ అరణ్యసదః = మేము అడవిలో నుండువారము, మాకు రథచర్య = తేలిగితి, తేలి వ్యవహారము - వాడుక లేదు - శిక్షితము కాలేదు. దర్ప సౌజన్యయోః యథోచితం ఆచరితుం = దర్ప సౌజన్యములకు తగినట్లు జరుపుటకు, నడుచుకొనుటకు. అతే మనువు లవుడును చంద్రకేతుం గూర్చి - చూ. V. ౧౦. 'అహో మహాసుభావస్య ప్రసన్నకర్కశా వీరవచన ప్రయుక్తిః...' అన్నాడు. అభివ్యస్తేత = కరగి ప్రవహించును. సుజనః స రాజర్షిః = ఆయన రాజర్షి మిక్కిలి మంచివాడు - చాల గొడ్డవాడు - శ్రూయతే = అని వినికి (= వివరించుచున్నాడు.) సలజ్జం ఇవ = సిగ్గుతోనుం బోలె - ఇది నటునికి అభినయోపదేశము. అజయేల యన గొప్పవారిని మెచ్చుకొని పూజించు సజనమయ్యను తాను పాధారణముగా అనురులం బోనివారు చేయు యజ్ఞ విఘాతమునకు ఇటు పూనిండుటకు.

శ్లో. ౨౯. వయమితి - వయం అపి = మేమును, ఏకంప్రాయాః = ఇట్టి వారము, ఈ పాటివారము, క్రతు ప్రతిఘాతినః = యజ్ఞములకు విఘ్నము చేయువారము, న ఖలు = కాదు కదా. ఇహ = ఇట, కః = ఎవడు, తం రాజానం = ఆ రాజాను, గుణైః = సద్గుణములంబట్టి, న చ బహుమన్యతే వా = మెచ్చకయు ఉండును? తదపి = ఐనను, మే = నాకు, తురజ్గమరక్షిణాం = గుఱ్ఱపు కాపరులయొక్క, సః వ్యాహరః ఖలు = ఆ మాట గదా, ఆ యతివాదము గదా, అఖిలక్షత్రియ ఆశేప ప్రచణ్డతయా = ఎల్లక్షత్రియులను తిరస్కరించునట్లు ప్రవహించునట్లు, వికృతిం = మనోవిచారమును - కోపమును, అకరోత్ = చేసెను.

చష్ట్రకేతుః—(సస్మితమ్) కిం ను భవత స్తాతప్రతాపోత్క-
ర్షేఽప్యమర్షః?

లవః—అస్మి హామన్నో, మాభూద్వా. ఏతత్తు పృచ్ఛామి
దాంతం హి రాఘవం రాజానం శ్రుణుమః, స కిల నాత్మనా దృప్యతి,
నా ప్యస్య ప్రజాసు దృప్తత్వం జాయతే. త త్కిం మనుష్యా స్తస్య
రాక్షసీం వాచం ఉదీరయన్తి?

శ్లో! ఋషయో రాక్షసీ మాహు ర్వాచ మున్నత్తిదృప్తయోః,

సా యోని స్సర్వవై రాణాం సా హి లోకస్య నిర్మతిః 30
ఇతి హస్య తాం నిదన్తి, అథ ఇతిరా మభిష్టువన్తి.

మేమును ఇట్లు రఱచు యజ్ఞమునంటి ధర్మమునకు విఘాతము చేయువారము
కాము. మఱియు ఆ రాజునిని గుఱోజ్జ్వలని ఎవఁ డిట్ల మెచ్చని వాఁడుండును?
ఐనను ఆ గుఱ్ఱపు కాపరఱ ఆ (మేరమోతిన)మాటలు క్షత్రియజాతి పెల్ల ధిక్కుతి
సేయునంత దుడుకుగా నుండినవి. దానిచేత మనము ఇట్లు కలఁగిపోయినది. శోపము
కలిగినది.

అవుఁడు రామాయణ పండితుఁడు. రామాయణారంభమే రాముని గుణ
వర్ణన - 'శోన్వస్మిక్ సాంప్రతం లోకే గుణవాక్ కశ్య వీర్యవాక్' అను వాక్యీకి
ప్రశ్నకు నారదుఁడు రామగుణములం గీర్తించుట - 'ఇత్వేకవంశ ప్రభవో రామో
నామ జన్తైః క్రుతః॥ నియతాత్మా మహావీరో ద్యుతిమాక్ ధృతిమాక్ వక్తః...' అని.
'అయ మశ్వః పతా కేయ మథవా వీరఘోషజాః॥ స పఞ్చకైక వీరస్య
దశకణ్ఠ కలచ్ఛిదః!' అను మాటలు 'అహో నద్దీపనాని అక్షరాణి!' అని అవుని
క్షత్రియ మనసున శోపమును రగిలించినవి.

అమరః 30 = అసహనమా? దాంతం = ఇంద్రియ శేతనుగా, స కిల న
అత్యనా..... = అయన తాను గర్వితుఁడు కాఁడు, తత్ప్రజలయందును గర్వము
కలుగదు. రాక్షసీం వాచం = రాక్షస వాక్కును - అదెట్టిదో ఎఱుంగఁ జెప్పు
చున్నాఁడు. 'ఋషయః' అని.

శ్లో. 30. ఋషయః ఇతి - ఋషయః = మునులు, ఉన్నత్త దృప్తయోః
వాచం = వెట్టివానియు పొగడుకొన్న వానియు మాటను. రాక్షసీం ఆహుః = రాక్ష
సము అన్నారు. సా = అది, సర్వ వై రాణాం = అన్ని జగదములకు, యోనిః =
కారణము. సా హి = అదియే కదా, లోకస్య = లోకమునకు, నిర్మతిః = అలక్ష్మి,
దౌద్ర్య కారణము - పాప కారణము - అనిష్టము.

శ్లో॥ “కామాన్ దుష్ధే విప్రకర్ష త్యలక్ష్మిం
 కీర్తిం సూతే దుష్కృతిం యా హినస్తి
 తా ఇహ ప్యేతాం మాతరం మంగళానాం
 ధేనుం ధీరా సూన్యతాం వాచ మాహుః.” ఇతి 30
 సుమన్త్రప్రపరిపూతస్వభావోఽయం కుమారః ప్రాచేత
 సాస్తేవాసీ వద త్యభిసంపన్న మాప్నోణ సంస్కారేణ.

ఋషులు వెఱుసుదులను దృపునిసుదులను రాక్షసము అన్నారు. లోకములో
 అన్ని వైరములకు అదియే కారణము. అదియే కదా ఎల్లదారిద్ర్యములకును పాపము
 లకును మూలము.

ఇతరం=అట్టిది కానిదానిని.

శ్లో. 30. కామాన్ ఇతి - యా=విది, కామాన్ = కోర్కులను, దుష్ధే =
 పిండునో. పిడుకునో. అలక్ష్మిం = దుఃఖమును, దారిద్ర్యమును, విప్రకర్ష తి=దవ్వలకు
 నెట్టునో. కీర్తిం సూతే=కీర్తిని ఈనునో. దుష్కృతం=పాపమును, హినస్తి - హీన
 పచునో. అపి చ మబ్ధలానాం మాతరమ్ = మతీయు సర్వమంగళములకు తల్లి
 యైన, తాం ఏతాం = అట్టి దీనిని, సూన్యతాం వాచం = ప్రియహితమగుమాటను,
 ధేనుం=కామధేనువని, ధీరాః అహుః=విద్వాంసులు పలుకుదురు.

కోర్కులనుపిండి, దుఃఖమును రాక్షక, కీర్తిని ఈని, పాపమును అడంచి
 ఇంకను ఎల్ల మంగళములకు తల్లియగు ప్రియహితవాక్కును విద్వాంసులు కామధేను
 వుందురు.

ఈ శ్లోకములు ‘వేదమా’ అనున ట్లున్నవి.

ఈ కామండక నీతిని గవఃదగును.

పరంవిహితః సముపైతి సేవ్యతామ్
 మహిపతీనాం వినయో విధూషణమ్.

.....

ప్రియమే వాభిధాతవ్యం
 నిత్యం సత్కు ద్విషత్కుచ
 శభివ కేకామధురః

ప్రియవా క్కస్య న ప్రియః?

వద త్యయం ఆరేణ సంస్కారేణ = ఋషి యోగునిన యువనయనవిద్యా
 దానాది సంస్కారము - శిక్షణ - చక్కజేయుట - చేత, అభిసంపన్నం=విక్కిరి
 సమృత మైనదానిని, ఆసంస్కారమునకు అనుగుణమైన దానిని ఇతఁడు పలుకు

లవః—య త్పున శ్చస్త్రకేతో వదసి “కిన్న భవత సైత ప్రతాపో త్కర్తేఽప్యమర్షః.” తత్ పృచ్ఛామి, కిం వ్యవస్థితవిషయాః శ్చ త్రధర్మాః ఇహి?

సుమన్త్రః—నైవ ఖలు జానాసి దేవ మైశ్వోకం, త ద్విర మాతిప్రసజ్ఞాత్.

శ్లో॥ సై నికానాం ప్రమాథేన సత్య మోజాయితం త్వయా,

జామదగ్న్యస్య దమనే నాతినిర్వత్తు మర్హసి.

39

లవః—(సహసం) ఆర్య, జామదగ్న్యస్య దమన ఇతి కోఽయ ముచ్చైర్వాదః?

చున్నాడు, అని లవశిలమును తడవుచున్నాడు. య త్పునః శస్త్రకేతో వదసి= ‘కిన్న తాతప్రతాపోత్కర్తే ప్యమర్షః’ ఇతి - చంద్రకేతూ, నీ వంటివే ‘నాయన ప్రతాపోత్కర్తయందును నీకు అసహనమా అని’ - తత్ పృచ్ఛామి=(అందులవన=) అందులకు అడిగెదను - కిం వ్యవస్థిత విషయాః శ్చ త్రధర్మాః ఇతి=నియతవిషయ ముగా ఏమి, శ్చ త్రధర్మములు? శ్చ త్రధర్మములు, పరాక్రమాదులు వీనియందే యుండును, ఇతరునియం దుండవు అను నియమముగలవియా ఏమి? ఈ మాటకు నుమంత్తునీకిని కోపము వచ్చినది. రామచంద్రుని ఇతరశ్చత్రియుని బోలెను, ఇతర శ్చత్రియుని రామచంద్రునిబోలెను తలచుచున్నాడు వీడు - అని అతిప్రసజ్ఞాత్ విరమ=అధికప్రసంగము మానుము. నోరుమాయము - అనుట. ఇది ఆక్షేపణములో మనము సాధారణముగా చెప్పు ఉక్తి. మాటలు మదురుచున్నవి - కోపము పుట్టు చున్నది. అది లేక యుద్ధము మొనరుదుగదా.

శ్లో. 39. సైనికానాం ఇతి - సైనికానాం = సైనికులయొక్క ప్రమాథేన= చక్కాదుటచేత, సత్యం = నిజముగా, త్వయా ఓజాయితమ్ = నీచే పరాక్రమము నెఱవఁబడినది - నీవు పరాక్రమము నెఱపితివి. సతే; కాని, జామదగ్న్యస్య=పరశు రాముని (యొక్క) దమనే = మట్టుపెట్టినవారియొడ, అతినిర్వత్తుం = ఎక్కువ నిందించుటకు, న ఆర్హసి=తగవు.

సైనికులను చక్కాడి ఓజః కాలి వైననైతివి, కాని, పరశురాముని అడంచిన రామభద్రుని నిందింపకుము. అది తగదు నీకు.

జామదగ్న్యస్య.....=జామదగ్న్యుని దమించినాఁడని ఏమి పెద్దవాడ యుగా నున్నదే!

శ్లో॥ సిద్ధం వ్యేత, ద్వచి వీర్యం ద్విజానాం,
 బాహ్యో రీర్యం యత్తు తత్ క్షత్రియాణామ్;
 శస్త్రగ్రాహీ బ్రాహ్మణో జామదగ్న్యః,
 స్తస్మిన్ దాస్తే, కా స్తుతిస్తస్య రాజ్ఞః?

33

శ్లో. 33. సిద్ధం హి ఏకత్ = నిజము గదా ఇది! ద్విజానాం = బ్రాహ్మణులకు
 వాచి = వాక్కునందు, వీర్యం = బలము - మహిమ. బాహ్యోః వీర్యంయత్ = బాహ్యపుల
 బలము అనునది యేదో. తత్ - తు = అది యన్ననో, క్షత్రియాణాం = క్షత్రియులకు,
 శస్త్రగ్రాహీ = ఆయుధము పట్టిన, బ్రాహ్మణః = బ్రాహ్మణుడు, జామదగ్న్యః =
 పరశురాముడు - జమదగ్ని మహర్షి కొడుకు. తస్మిన్ దాస్తే = అతడు అణగఁగా,
 వానిని ఆడంపఁగా, తస్య రాజ్ఞః = ఆ రాజునకు, కా స్తుతిః = ఏమి పొగడిక?

ఇది నిజము. బ్రాహ్మణులకు వాక్కున - కాపానుగ్రహ మహిమ రూపాన -
 వీర్య ముండును. బాహ్యపుల బలమో అన్న అది క్షత్రియులకు. శస్త్రము పట్టిన
 బ్రాహ్మణుడు - కులము చెడినవాడు - ఋషికొడుకు పరశురాముడు. అతనిని
 ఆడంపుట ఆ రాజునకు మెప్పు?

లవుడు రామాయణమును చక్కఁగా ఎఱింగినవాడు. అందలి పరశురామ
 భంగకథ పేలవ మనితలఁచుటచే అది ఆతని మనసునకు అంతగా నచ్చలేదు. 'యోజ
 యస్య ధనుః శ్రేష్ఠే శరం పరపురంజయం యది శక్నోషి కాకుత్స్థ ద్వంద్వం
 దాస్యామి తే తతః' అని రామునితో పరశురాముఁ డనెను. అందులకు రాముడు
 అప్పుడే ఆ వింటిం గొని, ఎక్కువట్టి బాణమును తొడిగి, కపికుండై 'బ్రాహ్మణోఽ
 సీతివ్రాజ్యో మే! విశ్వామిత్రకృతేన చ తస్మా చ్చక్రా న తే రామ మోక్షం ప్రాణ
 వారం శరమ్.....' ఇత్యాది బదులు చెప్పెను. ఇది యుద్ధము లేకే పడవిన
 జయము - 'తేజోభినత వీర్యత్వా జ్ఞామదగ్న్యో జడీకృతః' అని, రాముడును
 వాడు 'బ్రాహ్మణో, సి' అన్నాడు. ఆ పాతమునే భంగ్యంతరముగా లవుడు
 ఇటు 'శస్త్రగ్రాహీ బ్రాహ్మణః...' ఇత్యాదిగా అన్నాడు. కుఱితాను రామా
 యణమున ఎంతో పేలవముగా తలంచినదానిని, కుమంధ్రుడు దళరథుని వయసు
 వాడు పరశురామ మహిమ తెలింగి యున్నవాడు గొప్పగా చెప్పఁగా లవుడు
 ఇట్లు అగ్రహీతము పలికివాడు. అది లవుని బాల్యమునకు సద్భావముగా నున్నది.

చద్వికేతుః—(సోన్నాథ మివ) ఆర్య ఆర్య! కృత ముక్త
గోత్తరేణ.

గ్లో కోఁజేప్యేష సమ్ప్రతి నవః పురుషావతారో!

వీరో న యస్య భగవాన్ భృగునస్తనోఽపి!

పర్యాప్తసప్తభువ నాభయదక్షిణాని

పుణ్యాని తాతచరితాని చ యో న వేద!

38

లవః—కోహి రఘుపతే శ్చరితం మహిమానం చ న జానాతి!
యది నామ కిచ్చిద్ వక్తవ్య మస్తి, అథవా శాస్త్రమ్.

సోన్యాఘ్నమివ=వ్యథతోమం బోలె-ఉత్తరోత్తరేణ=మాటపై మాట.

గ్లో. 38. కోఁజేపీతి—కః అపి ఏషః=ఈతః దేవఃకో! సమ్ప్రతి=ఇప్పుడు, నవః=కోత్తర, పురుషావతారః=పురుషుఁడుగా ఆవతరించివాఁడు! యస్య=ఎవనికి-అనఁగా-ఇతనికి, భగవాన్=భగవానుఁడు, భృగునందనః అపి=పరశురాముఁడు సయితము, పర్యాప్తః=మెచ్చఁదగినవాఁడుకాడటే! యః=ఎవఁడు-ఇతఁడు అనుట. పర్యాప్త సప్తభువనాభయ దక్షిణాని=పూర్వముగా-చాలినట్లుగా-ఏడులోకములకు ఆభయమొసంగుటకు సమర్థములైనవియు, పుణ్యాని=(దుష్టదండన శిష్టపరిపాలనచేసినవైనందున) పవిత్రములును అగు, తాతచరితాని=నాయన కథలను-తాటకముబాహులవధ మొదలు రావణసంహారమువఱకు ఉన్నవానిని, న వేద చ = ఎఱుంగకయు ఉన్నాడు!

ఇతః దేవఃకో ఇప్పుడే భూమిమీఁద క్రొత్తగా వెలసినాఁడు, పురుషావతారము! ఇతఁడు భగవత్తామదగ్నున్యని సైతము వీరుగాఁ గొనఁడట! ఏడులోకాలకు ఆభయదానధురంధరములు, లోకాశీతములు విన నాయన యద్భుత పరాక్రమ చరిత్రములను అతిపవిత్రములను ఎఱుంగఁడు!

పురుషావతారము!-అనుటలో నిండినహేళన మున్నది. (మా) నాయనను కూడ సరకుగొనని దుడుకుపిల్లవాఁడైనందున. తాటకవధాదులన్నియు సప్తలోకములకు ఆభయమిచ్చిన మహావీరచరితములు. తలపోసికొన్నను చాల పుణ్యమగునవి.

కోహి-న జానాతి=ఎవఁడెఱుంగఁడు-నాకు రామాయణము కరతలామతము అనుట, యది నామ కిచ్చిత్ వక్తవ్యం అస్తి=ఒక వేళ చెప్పినం, గొంచెము చెప్పవలసినదియుఁ గలదు. అథవా శాస్త్రమ్=అదియేని ఎందులకులే-కలదులే, పోనీ!

శ్లో. వృద్ధాస్తే, న విచారణీయచరితా, స్తిష్ఠన్తు, కిం వర్ణ్యతే?
 సుస్థస్త్రిదమనేఽప్యఖణ్డయశసో లోకే మహాన్తో హి తే;
 యాని త్రీణ్యపరాజ్ఞుభా న్యపి పదా న్యాసక్ ఖరాయోధనే
 యద్వా కౌశల మిన్ద్రీసూనునిధనే తత్రా ప్యభిజ్ఞో జనః. 3౫

శ్లో. 3౫. వృద్ధావతి—వృద్ధాః తే=వయసువిహీనవారు వారు; న విచారణీయచరితాః = తడవదగిన చరిత్రకలవారు కారు-తప్పొప్పులు చెప్పగూడదు. వారిచరిత్రముం గూర్చి. తిష్ఠన్తు=ఉండురుగాక. కిం వర్ణ్యతే=(దానిని) ఏల వర్ణించి చెప్పట! దానిని ఇటు వర్ణించు పెండులకు? సుస్థస్త్రిదమనే అపి = కుందాసురుని వానిని (=తాటకను) కూల్చుటయందును, అఖణ్డయశసః=ఇంతంత యనరాని యశము గలవారు! లోకే తే మహాన్తః హి = లోకమందు వారు చాల గొప్పవారుగదా, యాని=ఏని-అనగా అల్లయని అనుట, ఖర ఆయోధనే=ఖరాసురునితోడి యుద్ధాని! త్రీణి=మూడు, అపరాజ్ఞుభాని = వెనుమరలినవి కావులే, ఎదురుగా చూచుచున్న తే లే, పదాని అసక్ = అడుగులు ఉండినతే! (తత్ర = అవిషయమందును,) యద్వా = అది కాకున్న, ఇన్ద్రీసూను నిధనే = ఇంద్రుని కొడుకగు వానిని చంపుట యందు, కౌశలం (తత్) = అల్లయానేర్పు, తత్ర అపి = అవిషయమందును, జనః = జనము-లోకములో జన మంతయు, అభిజ్ఞః = చక్కగా ఎఱింగియున్నదిలే! అందఱికి చక్కగా తెలియునులే!

ఉండురు పెద్దవారు. వారిచరిత్రములో తప్పు ఒప్పు విచారింపగూడదు. ఉండనిలే, దానిని ఎందులకు వర్ణించుట? అనుదానిని కుందుని భార్యను కూల్చిన విశుద్ధయశోనిధులు అమహామహులు! ఖరునితోడి యుద్ధములో, వెనుమరలలేదులే, భయపడలేదులే, ముందుకు చూచుచునే ఆ 'గాడిదను' - ఖరుని కొట్టుటకు మూడడుగులు వెనుకను పెట్టినారు! వారి ఇతరునితో యుద్ధముచేయుచుండగా దాను చెట్టుచాటున ఉండి, వానిని గొట్టిన నేర్పును-లోక మంతయు మెచ్చుకొన్నదిలే! ఇదెల్ల సోత్పాస ఫణితి-ఎత్తిపాడుపు ప్రకారము!

రామా-అరణ్య.-XXX.

22. విహ్వలః సకృతో బాణైః ఖరో రామేణ సంయుగే,

మన్తే రుధిరగంధేన త మే వాభ్యద్రవ ద్దృశమ్.

23. త మాపతన్తం సంరబ్ధం కృతాస్తో రుధిరాత్తుకమ్.

అపాసర్ప ద్ద్విప్రపదం కింది త్వరితవిక్రమ.

రామా - కిష్కింధా—XIV

1. సర్వే తే త్వరితం గత్వా కిష్కిన్దాం వాలిపాలితాం
వృత్తి రాత్నాన మావృత్త్య వ్యతిష్ఠతా గమానే వనే.

XVII 15. పరాజ్ఞాభవధం కృత్వా కోను ప్రాప్త స్వయా గుణః... ..

19. న మా మన్యేనసంరబ్ధం ప్రమత్తం యోధు మర్హతి
ఇతి మే బుద్ధి రుత్పన్నా బభూ వాదర్యనే తవ.

బాల XXV 15. గోబ్రాహ్మణ హితార్థాయ జహి దుష్టపరాక్రమామ్

16. న హి తే స్త్రీవధకృతే ఘృణా కార్యా నరోత్తమ

17. చాతుర్వర్ణ్య హితార్థాయ కర్తవ్యం రాజనూననా
న్యశంస మన్యశంసం వా ప్రజారక్షణ కారణాత్.

ఇట్లు తాటకవధం గూర్చియు వాలివధం గూర్చియు ఆత్మేప సమాధానములు లభినిపాతమును రామాయణమున నున్నవి. అట్లే ఖరయుద్ధమున అడుగులంగూర్చిన మాటయు ఉన్నది. ఆత్మేపములు ఆత్మేపములుగానే, ఈ సమాధానములచే అడంగక యుండునుకాబోలు. తెచ్చుడు యీ త్రియబాలుడు కావున వాని చిత్రమున ఆత్మేప ములే, బాల్యసులభములు, లేచుచుండును. అట్లే చంద్రకేతువునకును తోపగూడి నను, తనయింటికీ ధర్మనందున సమాధానములు లేస్సగా విని యెఱుగుటచే, ఆత్మేప ములకు తాను ముఖ్యముగా సమాధానములు చెప్పగలుగుట సిద్ధము. వినున వాలి వధకు సమాధానము ఎంత చెప్పినను అది లోకాన ఒక నాటికి అడంగకబోదు.

‘వృద్ధా’ ‘స్త్రీ’ ‘అపరాజ్ఞాభాని’ ‘కాశలమ్’ - ఇవన్నియు పరిహాసార్థ ములు - అపరాజ్ఞాభాని - పరాజ్ఞాభాని అనియే కాకుండు. యుద్ధమున పరాజ్ఞాభత - వెను కడుగు - ఓటమిం దెలుపును. ‘ఖర’ - అనగా ‘గాడిదె’ అనియు ధ్వని ‘అగాడిదెను గొట్టునపుడు.’ ‘వృద్ధో బాలా న హస్తవ్యో నైవ స్త్రీ తేవలో నృపః’ ‘న చ హస్త్యాత్ సలాహాధరీ..... నయధ్వమానం పశ్యంతం యధ్వమానం పరేణ చ’ ‘.....కూటే నైవ స ని నియమా అమీ! న యుద్ధం కూటసదృశం నాశనం బలవద్రిపో! రామకృష్ణేన్ద్రిదేదే! కూట మే వాదృశం పురా! కూటేన నిహతో వాలీ యవనో నమచిస్తథా.’ మొదలగు వచనములు ధర్మయుద్ధమును గూర్చినవియు కూటయుద్ధముం గూర్చినవియు స్మరింపఁదగును.

ఈ శ్లోకమును 11వ శతాబ్దివాఁడు, కాశ్మీర యేమేంద్రుఁడు బౌద్ధిత్వ విచారమున వీరరసాచిత్త్యముక్రింద ఉదాహరించినాఁడు. ‘అత్ర అప్రధానస్య రామనూనోః కుమారలవస్య పరప్రతాపోత్కరాసహిషాః! వీరరసోద్దీపనాయ సకలప్రబంధ జీవితసర్వస్య భూతస్య ప్రధాననాయకే గతస్య వీరంసస్య తాటకా - దమున ఖరరణాపసరణాన్యరణ సంసక్త వాలివ్యాపాదనాది జవనిహితాప బాద ప్రతిపాదనేన స్వవచనా కవినా వినాశః కృత ఇత్యనుచిత మేతిత్.’ ౨౦.

చంద్రకేతు:—ఆ: తాతాపవాదభిన్నమర్యాద! అది హి నామ వికల్పనే.

లవ:—ఆ: మయ్యేన భ్రుకుటీధర స్సంవృత్త:!

సుమన్త్ర:—స్ఫురిత మనయో: కోపేన.

శ్లో చూడామణ్డలబంధనం తరళయ త్యాకూతజో వేపథుః,
కింఞ్చ తోక్తకనదచ్చదస్య సదృశే నేత్రే స్వయం రజ్యతః,

అట్లే అయోధ్యరాముడు దుష్టుల సంహరించి కిష్టులఁ గాన పనిబూని తమ దక్షిణ భారతమునకు తమ్ము పెదకికొనియో యన వచ్చిన దేవుఁడు, వ్యాజ్ఞాన దండక క్షిప్రింధ లంకలం జొచ్చిన మహావీరుఁడు కరుణాపూర్వుఁడు అని పట్టరాని మమ కారము రామునియందును రామాయణమందును, దాక్షిణాత్యులకు, కావుననే 18-వ శతాబ్దియు త్రైత్యమున తెలిగిన కవిశార్మికసింహ వేదాంతదేవతలవారును ఆ యనా చితం దడవును అది నోరెఱుంగని లవుని బాల్యపు - అనిపుణోక్తియని తమ కుభాషితనీవిలో అనిపుణపద్ధతిలో ఇట్లు సమాధి సమకూర్చినారు.

“ నిరవధి గుణగ్రామే రామే నిరాగని వాగని

స్ఫురణ ముషితా లోకా లోకా వదన్తి సదన్తికే

వరతమహతిం వాలిద్రోహం మనాగపఽర్పణం;

పరిమితిగుణే స్పష్టవద్యే మధా కి మదానలే.”

అంతులేని గుణములుగలవాఁడును ఒకింతేని దోషములేనివాఁడును ఐన రాముని యొడనే, కత్తులంబోని పరుషవాక్కుల సోపనకు తెలివి కోల్పోయి లోకులు ‘అడుదానిం జంటినాఁడు,’ ‘వాలికి ద్రోహము చేసినాఁడు’ (యగ్గానవిరికి) రకంత తొలఁగినాఁడు అని యిట్లు ఏమేమో (నిందలు) పెద్దలయెగురనే పల్కుదురే, ఇంక మంచి గుణములు అంతలే అయి, దోషములు స్పష్టముగా తోచుచున్నవారియొడ నోరుమూసికొని యుండురా? అని.

ఆ - అని కోపమునఁగాని, వీడయందుఁ గాని. ఇటు గెందును కలవు. అప వాద=మాషణ. భిన్నమర్యాద = అతిక్రమించిన సాధ్యవారము గలవాఁడా, ప్రకల్పనే=ప్రేలుచున్నావు! బడాయి కొట్టుచున్నావు! అయే - అహో అశ్చర్యధ కము. మయ్యేన = నామీదనే, భ్రుకుటీధరః = బొములుముడిచినవాఁడు, కోపము చేరి - నన్నే తానేమో చేయఁగల యిట్లు నామీదనే కోపము పూనుచున్నాఁడే. ఒండొరులకు వీరు సమానులే - ఒకరి కోపమును ఒకరు సరకునొనరు, ఓర్వరు. ఇక యుద్ధము ఆరంభమగును.

స్ఫురితం అనయో: శ్రోధేన=వీరికి కోపము లేగినది! తథాహి=కావుననే.

శ్లో. 32. చూడేతి—అకూతజః=మనసునంబుట్టిన కోపమునం గలిగినవైన - (కోప) భావమునం బుట్టినవైన, వేపథుః = వణఁకు, చూడామణ్డల బంధనమ్=నిగ

ధత్తే కాన్తి మహాణ్ణ తాణ్ణవితయో ర్భగ్నేన వక్త్రం భువో
శ్చంద్రో స్యోద్భుటలాఞ్చనస్య కమల స్యోద్భాసో నైభృజస్య చ.
కుమారా—తదితో విమర్శక్షమాం భూమి మవతరావః.

(ఇతి నిష్క్రాంతా స్పర్శే)

ఇతి కుమారవిక్రమో నామ

పఞ్చమాంబుః

యొక్క గుండ్రని - కాదా, గుండ్రని నీగ యొక్క - కట్టును ముడిని, తరళయతి =
అడించుచున్నది. నేత్రే=కన్నలు, స్వయం=స్వయముగానే - ఊరకయున్నపుడే,
కిఞ్చిత్=ఇంచుక, కోకనద చ్చదస్య=ఎఱ్ఱకలువరేవనకు, సదృశే=సమానమైనట్టివి,
రజ్యతః=కంపెక్కుచున్నవి. వక్త్రం=మొగము, అతాణ్ణతాణ్ణవితయోః=తటాలున
అడింపబడినవైన, భువోః=కనుబొమలయొక్క, భగ్నేన=ముడివడుటచేత. ఉత్కట
లాఞ్చనస్య = మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న నల్లమచ్చగల. చంద్రస్య = చంద్రుని
యొక్కయు, ఉద్భాసో నైభృజస్య = పైనగుడియుచున్న తుమ్మెదలగల, కమల
స్యచ=తామరయొక్కయు, కాన్తిమ్=సౌభగును, ధత్తే=తాల్చుచున్నది.

కోపమునగలిగిన (మేని) మదరు తలకట్టును అడించుచున్నది. నేత్రములు
స్వయముగానే కోనల ఎఱ్ఱగా నుండునవి, ఎఱ్ఱగలవజ్రేఖం బోలినవి, ఎఱ్ఱవాలు
చున్నవి. మొగాన నల్లగా బొమలు ముడివడినవి. ఇపుడు ఆ మొగము చూడఁ స్పష్ట
ముగాతోచు మచ్చతోడి చంద్రుడా, తుమ్మెదలపైన గుడియుచుండు తామర
పువ్వా అనునట్లున్నది. కంపము, కంటియెఱుపు, బొమముడి ఇవి కోపకార్యములు.
గుమంత్రుఁడు ఇరువురిం జూచుచున్నాఁడు. డెద్దటికిని సమానముగా కోపము లేని
సమవికారములే కలిగినవి. గుమంత్రునికి అదెల్ల చూడఁదగియే యున్నది. చంద్ర
లేతువు లత్యుగవమారుఁడు - అపుఁడును ఎవఁడో తన చిత్తమును చూడఁగొని ఇంతకు
కన్నులు నీరు తేలునట్లు చేసినవాఁడు.

అతిప్రాధమగు కవనము!

విమర్శక్షమాం—పోరాటమునకుఁదగిన. అంకమున ప్రత్యక్షముగా యుద్ధము,
చూపఁగూడదు - అని కాస్త్రము. అదియెట్లన—

యుద్ధం రాజ్యభ్రంశో మరణం నగకోపకోధనం చ

ప్రత్యక్షాణి తు నాత్మే, ప్రతేకకైః సంవిధేయాని. భరతనాట్య-XVIII-19

తగినచోటికి పోవుదము అని అది నిర్వహింపబడినది. అంకము ముగియుటచే,
ఇట్లది నిష్క్రమణమునకును వ్యాజము.

ఇది

‘కుమారవిక్రమము’

పంచమాంకము.

విష్కంభ కః

(తలిః ప్రవిశతి విమాన నోజ్వలేన విద్యాధర మిథునమ్.)

విద్యాధరః—అహో నుఖిల్వనయో ర్వికర్తనకుల కుమారయో రకాణ్డకలహ ప్రచణ్డయో రుద్వ్యోగిత ఊత్రలక్ష్మికయో రద్భుతోద్భ్రాస్త దేవాసురాణి విక్రాస్తచరితాని. తథాహి, -ప్రియే పశ్య పశ్య.

శ్లో॥ ఝణఙ్గణిత కజ్జణకన్వణిత కిక్కిరీకం ధనుర్ధ్వనస్థురు గుణాటనీకృత కరాళకోలాహలమ్,
 వితత్య కిరతోశ్చరా నవీరతం స్ఫురచ్ఛూడయో ర్విచిత్ర మభినర్థతే భువనభీమ మాయోధనమ్.

౧

ఉజ్వలేన=విక్కిరి ప్రకాశించుచున్న - విద్యాధరులు అను దేవజాతివారిది గాన అట్లు ప్రకాశించుచున్నది. విద్యాధరులజత - అటును మగఁడును. అహో నుఖిల! = ఏమి ఈ యాశ్చర్యము! వికర్తనకుల కుమారయోః = సూర్యవంశపు బాలురు - వారు దేవత లగుటచే లవుఁడు సీతారాముల కొడుకు అని ఎఱుంగుదురు. అకాణ్డ=అకస్మికమగు - ఊర్జ్వలక్ష్మికయోః = ఊర్జ్వలములకు తగిన (రూప) పరాక్రమము(లు) గలవారికి, అద్భుతోద్భ్రాస్త=అశ్చర్యముతో తద్విబుభుపడుచున్న, విక్రాస్తచరితాని=పరాక్రమచర్యులు!

శ్లో. ౧. ఝణదితి. - ఝణఝణయని మ్రోగుచున్న వలయములయందలి గణ గణ మ్రోగుచున్న చిఱుగజలుగలదియు, ధ్వనద్ధురు...హలహ్ = మొరయుచున్న పెద్ద (వింటికి తగిన పటిమగల) అల్లెతాళ్యచేతను వింటి కొప్పులచేతను కావింపఁ బడుచున్న భయంకరమగు కలకలముగలదియు నగు, ధనుః=వింటిని, వితత్య=తంచి, కరాళ=బాణములను, కిరతోః=కురియుచున్న వారగు, అవీరతస్ఫురత్ చూడయోః=తెంపులేక పైకి కిందికి ఆడుచున్న జాటుగలవారియొక్క. విచిత్రం = అశ్చర్యము కలిగించునదియు, భువనభీమం = లోకములకెల్ల భయంకరముగా నున్నదియు, అగు, ఆయోధనం = యుద్ధము, అభినర్థతే = మోచ్చుచున్నది - ఏచుచున్నది. 'అవీరతం పురః కూరియోః' అని పాఠాంతరము. అవీరతం = ఎడతెగక, కిరతోః = కురియుచున్న, కూరియోః=కూరులయొక్క, ఆయోధనం పురః అభినర్థతే. చూడాబంధ

శ్లో॥ విజృంభితం చ దివ్యస్య మజ్జకాయ ద్వయోరిపి.

స్తనయిత్తోరి వామస్త్రం దుస్త్రధే ద్దుస్త్రమాయితమ్. ౨

తత్ప్రసక్త్యతా మనయోః ప్రవీరయో రనవరత మవిరళ
లలిత వికచ కనక కమల కమనీయ సస్త్రతి రమరతరు తరుణ మణి
ముకుళ నికర మకరస్త్రసుందరః పుష్పనిపాతః.

సురణము ఇప్పుడే పూర్వశ్లోకమున చెప్పినాడు. కావున దానిని మాని ఈ పాతా
తరమును గొనదగును. కాదా, అవర్జన సుమంత్రుడు చేసినది, ఇది విద్యాధరుడు
చేసినది, వానికిని తోచినందున, అని యనుకొన్నను అనుకొనదగును.

విండ్లకు గజైయుంగరము లున్నవి. ఉంగరముల ఝణఝణ, గజైల గణగణ
ప్రహేతలు. మోహరమునకు చాలిన యల్లెలు, వాని టంగారములు. వింటికొప్పల
గుయ్యగుయ్య. ఈ ప్రహేతలు భయంకరముగ నున్నవి. ఈ వీరులు అట్లు అంపవానలచే
ఓంహొరుల మంచుచున్నారు. మోహరము లోకముల కల్ల అద్భుతభీషణముగా
నున్నది.

శ్లో. ౨. విజృంభితేతి — ద్వయోః అపి = ఇరువురియొక్కయు, మజ్జలాయ =
కల్యాణమునకై, స్తనయిత్తోః ఇవ = మేఘముయొక్కంబోని, దివ్యస్య దుస్త్రధే =
దేవలోః పు థేరియొక్క, ఆమస్త్రం దుస్త్రమాయితమ్ = గంభీరమైన దుందుం అను
శబ్దము, విజృంభితంచ = పర్యచునున్నది.

ఇరువుర కల్యాణమునకై మింట మరదుందుభులు దుందుం అని ప్రాంగె
జొచ్చినవి - ఆ ప్రహేతలు మేఘగంభీర గర్జనవలె నున్నవి.

దేవతలకు బాలు రిరువురును ఆపురే - కావున ఎవ్వరికిని అమంగళము కలుగ
నీకుండుటకై వారు మంగళార్థము దుందుభులు ప్రాంగించుచున్నారు.

తత్ ప్రసక్త్యతాం అనయోః అనవరతం పుష్పనిపాతః - కావున వీరిమీద
ఎడతెంపులేక పూలవాన కురియింపబడును గాక. ఇదియు వారికి మంగళము
కొసమే. దేవత లెల్ల ఇట్లు వీరికి ఈయధమున నీగికలుగకుండుటకై మంగళపాదక
కార్యములం బనినడుచున్నారు. కావున యాదము నిరపాయముగా ముగియునని
నూచింపబడినది. ఆ పూలవాన ఎట్టిదనగా - అవిరల లలిత వికచ కనకకమల
కమనీయ సస్త్రతి = దట్టమైన పాబగాదు విరిసిన బంగారు తామరల యందంపు
మొత్తములుగలది, అమరితరు తరుణ మణిముకుళ నికర మకరస్త్రబిందు సుందరః = కల్ప
వృక్షముల క్రొమ్మొగ్గలు విస మణుల మొత్తముల లేవబట్టులు గల్గి ఇంపారు

విద్యాధరీ—తా కింతి ఉణ అళండ విష్కరిద తడిచ్చడా
కడారం విల అమ్మరం ఝత్తి సంవుత్తమ్? [త త్తిమితి పున రకాణ్ణ
విస్సురిత తటిచ్చటాక డారమి వామ్మరం ఝటితి సంవుత్తమ్.]

విద్యాధర—త త్తిం ను ఖ ల్వద్ద్య!

శ్లో॥ త్వాప్త్రయ స్త్రీధ్రమిభా న్త మార్తణ్ణజ్యోతి రుజ్జ్వలమ్!

పుటభేదో లలాటస్థ నీలలోహిత చక్షుషః!

3

చున్నట్టిది. పసిడితామరల స్వర్ణసులభములు. కల్పవృక్షమున మొగ్గలు మణులుగా నుండును. అట్లే కల్పకరువు చివుళ్ళు అంకుకములు - తెల్ల పట్టుగుడ్డలుగా నుండును. ఇవి కనందగును 'వర్ణ రమీ కల్పలతాంకుకేషు - లిఖన్తి' - కావం-VII-5.

మత్తాయజ్ఞోపవీతాని ద్విధతో హేమవల్కలాః

రత్నాక్షమూత్రాః ప్రత్రత్యాం కల్పవృక్ష ఇవామ్రతాః - కుమార VI-6

యత్ర కల్పద్రుమై తేన విలోచింపిటపాంకుకైః

గృహయ స్త్రీపతాకాశ్రీ రహారాదరనిర్మితా - కుమార VI - 41

ధున్వన్ కల్పద్రుమకేసరియా న్యంకుశాని న్యవార్తైః - మేఘ I-66

కావున ఇట శ్రీ మొగ్గలు మణులు అనుట. అకాణ్ణ విస్సురిత తటిచ్చటా
కడారమ్=అకన్యకముగా మెలపిన మెలపుఁదీగల మొత్తములన పడుపువాఁడని.

తత్ కిన్ను ఖలు అద్య=మఱి ఇదేమి ఇప్పుడు!

శ్లో. 3. త్వాప్తేతి—ఉజ్జ్వలం = మిక్కిలి మెలయు, త్వాప్త్రయ స్త్రీ...
జ్యోతిః-త్వప్తి (=విశ్వకర్మది = నురకల్పిది)యైన తఱిమెయంత్రమున గిరగిర
ప్రిప్తిన మూర్ధుని కాంతియు! లలాటస్థ నీలలోహిత చక్షుషః=నరుటనున్న దుద్రుని
కంటియుక్క, పుటభేదః=తెలుచుటయు! (మూఁతవిడుట - విచ్చుట.)

త్వప్తి తఱిమెనలో పెట్టి మూర్ధుని గిరగిర ప్రిప్తినపుడు ఆయన వింబమునుండి
పశ్చిమం నేచిన వెలుఁగా! దుద్రుని నరుటి పెగకంటి రెప్పలవిప్పటయు!

త్వప్తి దేవశిల్పి. అతఁడు సంజ్ఞ అను తన కూఁతును మూర్ధుని కిచ్చి
పెండిచేసెను. ఆమె 'నాయనా, ఈయనికాంతిని నేను ఓర్పుకొనలేకయున్నా నే'
అనఁగా ఆయన మూర్ధుని ఒప్పించి, పెగతగ్గుటకై, తఱిమెనలో పెట్టి - వింబము
పైపారలుకొంత చిక్కితేసెనట; అట్లు తఱిమెనలో గిరగిర తిరుగుచుండు

అంజ్ఞాతమ్. వత్సేన చన్ద్రకేతునా ప్రయుక్త మస్త్ర మాగ్నే
యమ్, తస్యాయ మగ్ని చ్చటాసమ్పాతః. సమ్ప్రతి హి,

శ్లో॥ అవదగ్ధ కర్బురిత కేతుచామరై

రపయాత మేవ హి విమానమద్భుతైః,

దధతి ధ్వజాఙ్కుశ పటాఞ్చలేష్విమూః

క్షుణకుఙ్కుమచ్ఛరణ విభ్రమం శిఖాః.

౪

ఆశ్చర్యం! ప్రవృత్త ఏ వాయ ముచ్ఛన్త వజ్రఖణ్డావస్థోట పటుతర
స్ఫులిగ వికృతి రుత్తాల తుముల లేలిహాన జ్వాలా సమ్భార శైరవో
నూర్వని కాంతి ఎంత పశపశన ఉండును! ఇది ఆకాంతి కాఁబోలు అనుట,
కాదా ప్రశయమున రుద్రుఁడు తన నుదుటి కంటిని తెఱచును. అంగుండి సృష్టిని
ఒక్కట లయ మొందించు పెనుమంట ఇంతంతనరాని వెలుగురుతో తటాలన
రేఁగును. అదియో ఇది అనుట. కన్ను తెఱచుటే మంటరేఁగుట.

అం=అవును - ఇదియే అజరమున ద్విరుక్తముగా 'అమాం' అను అంగీకారార్థ
కము కాఁబోలును.

'వత్సేన' - అనుచున్నాఁడు - అంత వాత్సల్యము! పూలవాన కరిపింపు
మన్నాఁడుగదా. వీరియుద్ధము తీరముగానే జరుగుచున్నను, అది ఆతనికి చూచు
టకు తమాషగానే ఉన్నది. అగ్ని చ్చటాసంపాతః = నిప్పుకుప్పలు వ్యాపించు
పెల్లిదము.

శ్లో. ౪. అవదగ్ధేతి - అవదగ్ధ కర్బురిత కేతు చామరైః=కాలి కఱియైన
కెండాలు చామరములు గలవై, విమానమద్భుతైః=విమానముల సమాహములు, ఆప
యాతం ఏవ హి=దూరమునకు తొలఁగిపోయినవి. (సంస్కృతమున తృతీయశో
'భావేఽపయోగము.') ఇమాః=ఇవిగో, ధ్వజాఙ్కుశ పటాఞ్చలేషు=కెండాబొంగుల
కొనలయందలి గుడ్డల యంచులందు, శిఖాః = జ్వాలలు, క్షుణకుఙ్కుమచ్ఛరణ
విభ్రమం=చిటిక నేపు కుంజమపూత పాబగును, దధతి=తాల్చుచున్నది.

ఆ మంటలను తప్పించుకొనుటకు మింట గుంపులుగానున్న విమానములా వడి
వడిగా తొలఁగిపోయినవి. వినను, వాని కెండాలు చామరాలు మాడి రంగు
చూపినవి. కెండాగుడ్డలకు అంటుకొన్న మంట చిటిక నేపు వాని యంచులందు ఎట్లనై
కననగుచున్నది.

ఇచ్చెల్ల ఆగ్నేయాస్త్రము తొలుత తటాలన 'భగ్' అన్న కర్ణవ. ప్రవృత్తి
ఏవ - లేవనే లేచినదే - అయిన్ని అనుట. ఉచ్ఛన్తవజ్ర...వికృతిః = భయంకరము

భగవానుషర్వభః! ప్రచణ్ణ శ్చాస్య సర్వత స్సంతాపః. త త్ప్రియా
మక్లే నాచ్ఛాద్య సుదూర మపసరామి. (తథా కరోతి.)

విద్యాధరీ—దిట్టి! ఏదేని విమల మోక్షి అసర సీతళ
మసిని మంసలేని జాహదేహప్పంసేని ఆణందముడిచిద ఘమ్మంగ
లోలణావ అందరితో ఎవ్వ సందాహో. [దిష్ట్యా ఏతేన విమలమోక్షిక
సర శీతల మస్మణ మాంసలేన నాథ దేహస్పర్శేన ఆనందముకుళిన
ఘూర్ణ మానలోచనాయాః అంతరిత ఏవ సంతాపః!]

విద్యాధరః—అయి కి మత్ర మయా కృతం? అథవా,
శ్లో॥ న కిచ్ఛిదపి కుర్వాణి స్సౌఖ్యై ర్దుఃఖా న్యహాహతి.

త త్తస్య కిమపి ద్రవ్యం యో హి యస్య ప్రియో జనః. ౫

తన పిడుగుతునియల తవోతవ అని చెదరుటవలె బెట్టిదంబులగు మిడుంగులల
భయంకరాకారముగలది. ఉత్తలతుముల... ధైరవః = నిడుదలుగా మొత్తములుగా
లేచి నాకుచున్న మంటల మొత్తములతో భయంకరమైనది. ఉషర్వభః-అగ్ని,
తాను దేవతగావున ఆస్త్రమున మంత్రమునలేచిన అగ్నియు దేవతగావున 'భగవాన్'
అని సంభావన. ప్రచణ్ణః=భయంకరముగా నెగలు ప్రాకుచున్నట్టిది, సంతాపః=వేది.
అక్లేన ఆచ్ఛాద్య = నా యుడలితోకప్పి - కాగిలించుకొని. దిష్ట్యా=అహో, ఎంత
హాయిగా నున్నది! ఇమస్మణమాంసలేన=నున్నని నిండుగా మెత్తగా తగులుచున్న -
అయి - ఇది కోమలమగు ఆమంత్రము - కమక - 'ప్రాణేశ్వరీ' - అన్నట్లు - అథవా =
అయినను.

శ్లో. ౫. నకిచ్ఛిదితి—నకిచ్ఛిదపి కుర్వాణి = ఏమియుంజేయనివాడు అగు
చుకే, సౌఖ్యైః = సుఖములచేత, దుఃఖాని = చిత్తభేదములను, అహాహతి=తొలఁ
గించును. హి=ఏలన, యః=ఎవడు, యస్య=ఎవనికి, ప్రియః=ప్రితి పాత్రుడగు,
జనః=జనుడో, తత్=అతడు, తస్య=అతనికి, కిమపి=వర్ణింపనలవికాని, ద్రవ్యమ్=
ధనము.

ఎవరు ఎవరికి ప్రియజనమో, వారు వారికి ఇట్టిదని చెప్పనలవికాని అట్టి.
వారు తా మేమియుం జేయకయే - సాన్నిధ్యమాత్రముచేత - ఆనందములచేత దుఃఖ
ములను పోషించుదురు. ఈ శ్లోకము రెండవయంకమునను కలదు - ౧౦.

విద్యాధరీ—కహం! అవిరళ విలోల ఘుమ్మంత విజ్ఞానదా
విలాసమండిదేహిం మత్తమోరకంతసామలేహిం ఒత్తరీయది గహ
త్థలం జలహారేహిం! [కథ! మవిరళ విలోలమూర్ఖమాన విద్యుల్లతా
విలాస మణ్డితైః మత్తమయూర కణ్ఠశ్యామలై రవస్తీర్యతే నభ
స్థలం జలధరైః!]

విద్యాధరః—అయి, కుమారలవ ప్రయుక్త వారుకాస్త్ర
ప్రభావః ఖల్వేషః! కథ! మవిరళప్రవృత్తనారిధారాసహస్రసమ్పాతైః
ప్రశాస్తమేవ సావకాస్త్రమ్!

విద్యాధరీ—పిలం మే. [పియం మే.]

విద్యాధరః—హంత భో స్వర్వ మతిమాత్రం దోషాయ.
యత్ప్రబల వాతావళి త్తోభ గమ్భీర గుణగుణాయమాన మేఘ
మేదురి తాన్ధకార సీరస్థనిబద్ధం ఏకవారవిశ్వగ్రసన ఏకచ ఏకరాళ
కాలకణ్ఠ కణ్ఠ కస్తరవివర్తమాన మివ, యుగాస్త యోగనిద్రా నిరుద్ధ
సర్వద్వార నారాయణోదర నివిష్ట మివ భూతజాతం ప్రవేపతే.
సాధు! చస్త్రీకేతో! సాధు! స్థానే వాయవ్యమస్త్ర మూరితం! యతః.

కథం! = ఏమి ఇది! అవిరళ విలోల ఘుమ్మమాన విద్యుల్లతా విలాస మణ్డితైః =
తెలుపిలేక దువాలించుచు నుడియుచున్న మెఱపుడిగల అందమైన అలంకార
ములుగాఁ గలిగి, మత్త మయూర కణ్ఠ శ్యామలైః = మదించిన నెమ్మల మెడలవలె
నల్లవైన. అవిరళ ప్రవృత్త నారిధారా సహస్ర సమ్పాతైః = ఎడమలేక ప్రవర్తిల్లిన
జలధారా సహస్రముల కురియుటలచేత, ప్రశాస్తం = అతిపొయినది. సర్వం అతి
మాత్రం దోషాయ = ఏదియైనను మిక్కిట మగుట చెఱుపునకే. ఇది మంచి జ్ఞాన
కుక్తి. యత్ = ఎట్లనఁగా, ప్రబలవాతావళి త్తోభ... నిబద్ధం = పెనుగాలివలని త్తోభ
(= కలఁత) చేత లోఁకుగా నులుముచున్న మేఘములచేత దట్టమైన అంధకారములో
సందులేక కట్టివైపఁబడినదై, ఏకవారవిశ్వగ్రసన... వివర్తమానం ఇవ = ఒక్క
తూటిగా - ఒక్కముద్దగా - విశ్వమును మ్రొంగుటకై వెడలుపుగా తెఱచిన భయంకర
మగు రుద్రుని గొంతువహరములో ఉరలుచున్నదియ్యం బోలెను, యుగాస్త...
యుగాంతమున యోగనిద్రచే అడ్డగింపఁబడిన యెల్లదారులుగల నారాయణుని

శ్లో॥ విద్యాకల్పేన మరుతా మేఘానాం భూయసా మపి,

బ్రహ్మణీవ వివర్తనాం క్వాపి ప్రవిలయః కృతః. ౬

విద్యాధర్మణాహ కోదాణి ఏసో ససంభ్ర ముక్తిత కర
బృహితి పడంచలో దూరదో ఎవ్వ మహుర వలలి పడిసిద్ధ జుష్ఠ
వ్యావారో ఏదాణం కుమారాణం అస్తరే విమాణం ఓదారావేది.
[నాథ, క ఇదానీ మేష ససంభ్ర మోక్షి ప్రకరభమిత పటాశ్చలో
దూరత ఏవ మధురవచన ప్రతిషిద్ధ యుద్ధవ్యాపార ఏతయోః
కుమారయో రస్తరే విమాన మవతారయతి? (పా.విమానా దవతరతి.)

జుష్టో చోచ్చినదియుంబోలెను, భూతజాతం = ప్రాణుల మొత్త మంతయు;
సానే = సమయమున, తురితమ్ = ప్రయోగింపఁబడినది. యోగవిద్రా - చూ.

యదా స దేవో జాగర్తి త దేదం చేష్టతే జగత్

యదా న్యపితి కాస్తాత్మా తదా సర్వం నివారితి. మను I - 52.

శ్లో. ౬. విద్యేతి—విద్యాకల్పేన = విద్యం బోలిన = విజ్ఞానముం బోలిన,
మరుతా = గాలిచేత, వివర్తనాం = వివర్తములకు = భేదములకు, బ్రహ్మణీ ఇత = పరబ్రహ్మ
మందుంబోలె, భూయసాం అపి మేఘానాం = పెక్కు మేఘములకైనను, క్వాపి =
ఎక్కడనో, ప్రవిలయః = కుదముట్ట లయించిపోవుట, కృతః = కలిగినది, కాచింపఁ
బడినది.

(అనాదిభేదవాసనను తొలఁగింపఁజాలిన అత్యైక్య-) విజ్ఞానముచేత వివర్త
ములు పరబ్రహ్మమందు లయ మొందును. అపగిది మేఘములు లెక్క కెక్కువైనను,
గాలిచేత ఎక్కడికో ఎగురఁగొట్టఁబడినవి.

‘బ్రహ్మణీ ఇత వివర్తనాం’ అనుటచే భవభూతి వివర్తవాదమువాఁ డగునని,
కురికామవాదమువాఁడు కాఁడని ఊహింతురు. అటనట ‘ఏకోరసః...భిన్నః...
ఆశ్రయతే వివర్తకా. III. ౮ం.’ అన్నట్లు వివర్తములను ప్రస్తావించి యున్నాఁడు.

ససంభ్ర మోక్షి ప్ర కర భమిత పటాశ్చలో = కడిగా ఎత్తిన చేత అడింపఁ
బడుచున్న వస్త్రపుఁగొన గలవాఁడై మధురవచనప్రతిషిద్ధ... ఆయనయు విమాన
ములో పుష్పములో వచ్చుచున్నాఁడు కావున వీరికి ముందు అగపడుటయు,
ఆయనమాటలు వినఁబడుటయు - కావున ‘మధుర’ అనుట. కుమారాణాం మధ్యే -
ఇదియు యుద్ధము ఆపు జేస్తే. అవతారయతి = దింపుచున్నాఁడు - (తన విమానమును.)

విద్యాధరః—(దృష్ట్వా) ఏష శమ్భుకవధా త్ప్రీతినివృత్తి
రఘుపతిః.

శ్లో॥ శబ్దం మహాపురుషసంవిహితం నిశమ్య
తద్గౌరవా త్సముపసంహృత సంప్రహరః,
శాస్త్రో లవః, ప్రణత ఏవ చ చంద్రకేతుః.
కల్యాణ మస్తు సుతసద్గమనేన రాజ్ఞః.

2

త దిత స్తావ నిర్గచ్ఛావః. (నిష్కాంతాః.)

ఇతి మిత్రవిష్కంభకః

శ్లో. 2. శబ్దమితి—మహాపురుషసంవిహితం = ఆ మహాపురుషుడు, పలికిన, శబ్దం=శబ్దమును, నిశమ్య=అలకించి, తద్గౌరవాత్ = దానియందలి గౌరవమువలన, సముపసంహృత సమ్ప్రహరః—మానబడిన యుద్ధముగలవాడై—యుద్ధము మానుకొన్నవాడై, అవః=అవుడు, శాస్త్రః=(శోపము ఆణి) ప్రసన్నుడైనాడు. చంద్రకేతుః చ=చంద్రకేతుడును, ప్రణత ఏవ=ప్రణమిల్లనే ప్రణమిల్లి నాడు—అనగా—అట్లు సంభ్రమముతో. రాజ్ఞః=రాజానకు—రామునికి, సుతసద్గమనేన = కొమార్తెను గూడుటచేత, కల్యాణం=కుభము, అస్తు=అగునుగాక.

ఫలానా అని తెలియకున్నను మహాపురుషుడుగా తోచిన ఆయనయొక్క మాటను విని దానిని మన్నించి అవుడు యుద్ధము మాని శాంతుడైనాడు; చంద్రకేతుడు పెదనాయన అని యెఱింగినవాడు సంభ్రమమున ప్రణమిల్లి నాడు. రాజానకు రామునికి సుతులను అవుని చంద్రకేతుని—కుకునిగూడ—గూడుటచేత కల్యాణమగునుగాక.

మన్నించుటచే అవుని శిలము తోచును—విశ్రాంత చర్యలు నిలిచిపోయినవి, కావున అవలికేగుట—నిష్క్రమణవ్యాజము.

నిర్గచ్ఛావః=వెడలిపోవుదము.

ఇతి విష్కంభకః—విష్కంభకము ముగిసినది.

ఇది కుభవిష్కంభకమే, సంస్కృతమును ప్రాకృతమును రెండును ఉన్నను ఏలన ఉభయులును మధ్యమ పాత్రలు—విద్యాధరీ స్త్రీ యగుటచే ప్రాకృతము పలికినదిగాని, సీచపాత్ర మగుటచేత కాదు.

ఉత్తరరామచరితనాటకమ్

షష్ఠాఙ్కః

(తరుః ప్ర విశతి రామో లవః ప్రణత శ్చష్ఠ్ర) కేతు శ్చ)

రామః—(పుష్పకా దవతరణ)

శ్లో॥ దినకరకులచన్ద్ర చన్ద్రకేతో

సరభస మీహి ధృఢం పరివ్వజస్వ,

తుహినశకల శీతలై స్తవాజ్గై

శ్చమ ముపయాతు మనూపి చిత్తదాహః,

౧

(ఉత్థాప్య సన్నేహం పరివ్వజ్య) అపి నామ కుశలం తవ దివ్యాస్త్ర
ధర దేహస్య?

పై శ్లోకమున చెప్పిన లెఱంగున రామ లవ చంద్రకేతులు ప్రతేకించుచున్నారు. చంద్రకేతువు ప్రణతుడుగా.

శ్లో. ౧. దినకరకులేతి - దినకరకులచన్ద్ర=మూర్యశంకమునకు (అపాలెల్లికి) చంద్రుఁడా, చంద్రకేతూ, సరభసం మీహి=కడువదిగ రా నాయనా, ధృఢం పరివ్వజస్వ=(నను) దిగ్గకవుంగిలించుకొమ్ము, తుహిన శకల శీతలైః=(మేరిన) మంచు తునకలవలె చల్లనివైన, తవ అశ్త్రైః=నీయవయవములచేత, మమ చిత్తదాహః అపి=నా మనఃసంతాపము గూడ - ఇందాకటినుంచి జనసానమున వాసంఠింగూడుటచే పీతను తలంచుకొని దుఃఖము పొంగి చిత్తమున నిలిచిపోయిన ఆ సంతాపమును అనుట, శమం ఉపయాతు=చల్లఱును గాక.

నాయనా, మా శంకమునకు చంద్రుఁడా, చంద్రకేతూ, వదిగా వచ్చి ననుకవుఁగిలించుకొమ్ము. మంచుతునుకలవలె చల్లవైన నీయంగముల (తావడు)చే నా దేహముననే కాక చిత్తమునను గల సంతాపము అఱునుగాక.

తనకు సంతాప విడ్డలు లేనందున చంద్రకేతువందు మిక్కిలి ప్రీతి.

దివ్యాస్త్రధరదేహస్య=దివ్యాస్త్రములందాల్చిన దేహముగలవానికి-అస్త్రముల ప్రయోగపు మెఱపులు వరుపులు కూడ రామునికింటబడినదేమో. అపి

చంద్రకేతుః—కుశల, మత్యద్భుత క్రియస్య క్రియదర్శనస్య
లాభాభ్యుదయేన. త ద్విజ్ఞాపయామి, మ దవిశేషేణ మత్తః శివేన
వా చక్షుషా పశ్య త్వముం మహావీర ప్రకాణ్ణం తాతః.

రామః—(లవం నిర్వర్ణ్య) ది ప్త్యాతిగమ్భిరాకృతి రయం
వయస్యో వత్సస్య!

శ్లో॥ త్రాతుం లోకా నివ పరిణతః కాయవా నస్త్రవేదః!

తాత్ప్రొ ధర్మ శ్చిర ఇవ తనుం బ్రహ్మకోశస్య గుప్త్యే!

సామర్థ్యానా మివ సముదయ! స్పృశ్యో వా గుణానా!

మావిర్భూయ ఫితి ఇవ జగత్పుణ్యనిర్మాణరాశిః! ౨

నామ-ప్రశ్నలో అట్లుండవలయునను కోరికయు గర్భితము-అస్త్రయుద్ధమే కంటఁ
బడినది కాదు. అందుచేత ఇట్టి ఖశలప్రశ్న. అక్షరశరీరుడవుగా ఉన్నావు గదా.
క్రియస్య-జ్ఞాంభకములు సైతము ప్రయోగించినవాడు-తన యస్త్రములకు తుల్య
కాశలముతో ప్రత్యస్త్రములం బ్రయోగించినాడు. ఆ క్రియలు-పనులు-తనకు ఆశ్చ
ర్యము గొలిపినవి. లాభాభ్యుదయేన=(స్నేహ) లాభము (=దొరకుట) అను ఆభ్యు
దయము (=భాగ్యము) చేత. ఇరువురును యుద్ధమునం బ్రవృత్తులైనను చంద్రకేతు
చిత్తమున క్రియదర్శన లవ లాభము-అతనికైన ప్రేమయునే నాటుకొని వీడకున్నది.
మత్+అవిశేషేణ=నా యందుకంటెను వేరుకానట్లుగా, మత్తః శివేన=నామీది
కంటెను ప్రేమతోడిదైన, మహావీరప్రకాణ్ణం-లవుడు చంద్రకేతు చిత్తమున అట్లు
నాటుకొన్నాడు. నిరూప్య-లేస్సగా పరికించి-దిష్ట్యే=సంతోషము! వయస్యః=
చెలికాడు -(సమానమగు వయసువాడు) అతి గమ్భిర = మిక్కిలి గొప్పవాడని
తోచునదైన.

శ్లో. ౨. త్రాతుం ఇతి—లోకా=లోకములను, త్రాతుం=కాపాడుటకు,
కాయవా=మేనుదాల్చినదిగా, పరిణతః=వివ, అస్త్రవేద ఇవ=అస్త్రవేదమే!
బ్రహ్మకోశస్య = వేదమనెడు భాండాగారము యొక్క, గుప్త్యే = రక్షణకోసము,
తనుం శ్చిరః = మేనుపొందిన - తాల్చిన, తాత్ప్రొ ధర్మః ఇవ = త్కత్తియులైన
ధర్మమే! సామర్థ్యానాం సముదయః ఇవ=(సమస్త) శక్తుల ప్రాప్తి! గుణానాం =
సద్గణముల, స్పృశ్యః వా=మొత్తమే! ఆవిర్భూయ = అవిర్భవించి, మేనుగైకొని
యనుటయే; ఫితిః=కన్నులయెదుటనున్న. జగత్ పుణ్యనిర్మాణరాశిః ఇవ=జగముల-
జనుల - పవిత్రకార్యముల రాశియే!

లనః—అహో! పుణ్యానుభవదర్శనోఽయం మహాపురుషః—

శ్లో॥ ఆశ్వాస స్నేహాభక్తీనా మేక మాయతనం మహత్.

ప్రకృప్త స్వేవ ధర్మస్య ప్రసాదో మూర్తిసచ్చారః! 3

ఆశ్చర్యం!

లోకముల నెల్ల ప్రావక్ష్య ఆస్త్రవేదము ఈయాపుఁ దాల్చినదా! కాక వేద భాండాగారముం గావ, ఔత్తరధర్మము ఇట్లు మూర్తిగన్నదా! ఇది సకల శక్తుల ప్రావా! గుణముల మొత్తమా! జగాల పుణ్యకర్మల రాశి ఇట్లు మేనితో అవిర్భవించి కన్నులయెదుట నిలిచినదా! అట్లున్నాఁడు ఈ అబ్బాయి!

ఇది రామకృత లవ రూపప్రళంస. ఈ శ్లోకము వీరచరితమునం గలదు, బామదగ్గ్యకృత బాలరామ ప్రళంస - ఆత్మగతము.

పుణ్యానుభవదర్శనః = పుణ్యముకలిగించునదైన ప్రభావమును దర్శనమును కలవాఁడు - రామాయణము నెఱుంగునుగాని, లవుఁడు రాముని చూచి యెఱుంగఁడు. ఈతఁడు రాముఁడని అతనికి ఇంకను తెలియదు. ఎవఁడో మహాపురుషుఁడు. అతనిం గన్న తనకు ఏమేమో మనోభావాలు కలుగుచున్నవి.

శ్లో. 3. ఆశ్వాసేతి—ఆశ్వాస స్నేహాభక్తీనాం=ఊహల స్నేహము, భక్తి-అనువానికి, మహత్ = పెద్దదైన, ఏకం = ఒకటియైయైన, అయతనమ్ = ఆశ్రయమా! ప్రకృప్తస్య=సర్వోత్తమమైన, ధర్మస్య=ధర్మముయొక్క, మూర్తిసచ్చారః=మూర్తి గొని సంచరించునదైన, ప్రసాద ఇవ=ఫలమా!

నిష్కారణమైన ఒక ఆనందము, స్నేహము, భక్తి నాకు మనసున కలుగు చున్నవే, వానికి ఈయన ఒక్కటేయైన పెద్ద యొక్కవలె నున్నాఁడు! శ్రీష్ఠమైన ధర్మము ఫలమొసంగునే ఆఫలము ఇట్లు తిరుగాడఁగల మూర్తితాల్చినదేమా! ఇదియు తరువాతి శ్లోకమును లవుఁడు రాముని యతిమామప ప్రభావమున మనసు నకు తెచ్చుకొని పలుకుట. ఆప్రభావమే పండ్రెండేండ్లబాలునిచేత ఇట్టి కూర్తి పలికించుచున్నది. 'ఆశ్వాస' చూ. కావం. II - "అహో దీప్తిమతోఽసి విశ్వస నియతా అస్య రాక్షో వపుషః!." ఆశ్చర్యము! నాకే ఆశ్చర్యము గలుగుచున్నది!

శ్లో॥ విరోధో విశ్రాంతః, ప్రసరతి రసో నిర్వృతిఘన,
 స్త దౌర్ధత్యం క్వాపి వ్రజతి, వినయః ప్రహ్వయతి మామ్.
 ఝటి త్యస్థి౯ దృష్టే కిమివ పరవా నస్తి! యది వా
 మహర్ఘ స్తీర్థానా మివ హి మహతాం కోఽప్యతిశయః. ౪
 రామః—తత్కి! మేకపద ఏవ దుఃఖవిశ్రామం దదా! త్యుప
 స్నేహయతి చ కుతోఽపి నిమిత్తా దస్తరాత్మానం! అథవా.
 స్నేహశ్చ నిమిత్తసవ్యపేక్షశ్చ ఇతి విప్రతిషిద్ధమేతత్. తథాహి—

శ్లో. ౪. విరోధ - ఇతి—విరోధః=ఘోరము, విశ్రాంతః=కాంతమైనది, నిర్వృతి
 ఘనః=మనఃసుఖముతో మిక్కిలియు నిండిన, రసః=ఆనందము, ప్రసరతి=(చిత్తి
 మున) వ్యాపించుచున్నది; తత్ దౌర్ధత్యం = ఆగర్వము, క్వాపి=ఎటకో, వ్రజతి =
 పోవుచున్నది; వినయః = అడఁకున, మాం = నన్ను, ప్రహ్వయతి = వంచుచున్నది.
 ఝటితి=తటాలున, అస్థి౯దృష్టే = ఈయన యగపడఁగా - ఈయనంగాంచఁగా,
 కిమివ=అదెట్లా వాకు తెలియలేను, పరవా అస్థి=వావసము తప్పి ఆయనవాఁడ
 నుగా వి పోవుచున్నాను. యదివా=అట్లన నేల? తీర్థానాం ఇవ=(గంగాది)పుణ్య
 తీర్థములకుంబోలేనె, మహతాం=గొప్ప వారికి, కః అపి=ఇట్టిదని చెప్పనలవిపడని,
 మహర్ఘః=మిక్కిలి పూజ్యతగల, అతిశయః హి=ప్రభావము గదా.

మనకున ఘోరము కాంతమైపోయినది, దట్టమైన అపారముతోడి ఆనందము
 ఉబుకుచున్నది. ఆ గర్వము ఎక్కడికో పోయినది. అడఁకున నన్ను సమునిం
 జేయుచున్నది. తటాలున ఈయనం గాంచఁగా, అదెందులకో చెప్పలేను, ఆయన
 వసమైపోవుచున్నాను. ఇందులకు ఆగర్వ మేల? తీర్థములవలె మహాపురుషులు
 చెప్పనలవికాని మిక్కిలి పూజ్యమైన మహిమగలవారు కదా.

రామదర్శనమున లభిం కిటు. లనదర్శనమున రామనిగిని అట్లే. తలపోసి
 కొనును - ఏక పదే ఏక = ఒక్కొక్కడి - ఝటితి అన్నమాటయే. దుఃఖవిశ్రామం
 దదాతి = దుఃఖకాంతి కలిగించుచున్నాఁడు. అస్తరాత్మానం ఉపస్నేహయతి =
 నాయంతరాత్మను స్నేహ మొందించుచున్నాఁడు. అథవా=అట్లన నేల? స్నేహశ్చ=
 స్నేహ ముట. నిమిత్తసవ్యపేక్షః = ఇతి = నిమిత్తముం గోరువడట అని, విప్రతి
 షిద్ధం ఏతత్=ఇది (ఒకటికి ఒకటి) విరుద్ధము. తథాహి - అట్లేగదా.

శ్లో॥ వ్యతిషజతి పదార్థా నాస్తరః శోఽపి హేతు,
 ర్న ఖలు బహిరుపాధీక ప్రీతయ స్సంశ్రయస్తే.
 వికసతి హి పతిజ్ఞ స్యాదయే పుణ్డరీకమ్,
 ద్రవతి చ హిమరశ్మౌ పున్దరే చంద్ర)కాంతః.
 లవః—చంద్ర)కేతో క ఏతే!

౫

చంద్ర)కేతుః—ప్రియవయస్య, నను తాతపాదాః.

శ్లో. ౫. వ్యతిషజతి - పదార్థాత్ = వస్తువులను, అస్తరః = గూఢమైన, శోఽపి హేతుః = ఏదో కారణము, వ్యతిషజతి = కూర్చును. ప్రీతయః = స్నేహములు, బహిరుపాధీక = బయటికారణములపై, న సంశ్రయస్తే ఖలు = ఆధారపడవుగదా. పతిజ్ఞస్య ఉదయే = కూర్చుండు ఉదయింపగానే, పుణ్డరీకం వికసతి హి = తామర వికసించునుగదా. హిమరశ్మౌ = చంద్రుండు, ఉద్గతే = పాడువగానే, చంద్ర)కాంతః = చంద్రకాంతశిల, ద్రవతి చ = కరణి జాల్కానును.

వస్తువులను గూఢముగు హేతువు ఏదో ఒండొంటిం గూర్చును. ప్రీతి బయటి కారణములం బట్టియుండదు. ప్రాద్దు పాడువగానే పుండరీకము పూచును. చంద్రుండు తోఁపగానే చంద్రకాంతము కరణును. (నాచిత్తము నిష్కరిణము గానే స్నేహముతో వికసించి అనురాగముతో కరణుచున్నది, ఈ యత్పాయని చూడఁగానే!)

సంవాదమునకు ఇందు V - 17 కడ నున్న మాలతియుద్ధారమును చూడఁ దగును. మఱియు

కయాచిత్ సజ్జటతే కస్యాపి ప్రేమగ్రన్థి
 రేన మేవ. తత్ర న ఖలు కారణ మస్తి రూపమ్.
 చక్షత్వం పున ర్భృగ్యతే యత్, రత్రాపి
 త ద్దీయతే పికునలోకముఖేష ముద్రా.

కర్పూరమంజరి III - 9.

ప్రియవయస్య - అని ప్రీతితోడి సంబోధన తనంతట నెట్టుకొని వచ్చు చున్నది. అట్లే 'కే ఏతే' 'వికస పీరలు' అని పూజాబహువచనము. నను తాతపాదాః =

లవః—మ మాపి తస్మి ధర్మతస్తతైవ; యతః ప్రియవయస్యే త్యాగే. కిం చత్వారః ఖలు భవత ఏవం వ్యపదేశభాగినస్తత్రభవన్తో రామాయణకథాపురుషాః. త ద్విశేషం బ్రూహి.

చంద్రకేతుః—నను జ్యేష్ఠ తాతపాదా ఇ త్యవేహి.

లవః— (సోల్లాసం) కథం! రఘునాథః! దిప్త్యా! సుప్రభాత మద్య! య, దయం దేవో దృష్టః. (సవినయకౌతుకం నిర్వర్ణ్య) తాత, ప్రాచేతసాస్తేవాసీ లవోఽభివాదయతే.

రామః—అయస్మ స్నేహ్యేహి. (ఇతి సన్నేహమాలింగ్య) అయి వత్స కృతమ్ కృత మతి వినయేన. అనేకవార మపరిశ్లేఢం పరిష్కృజస్య.

శ్లో. పరిణత కశోర పుష్కర గర్భచ్ఛద పీన మస్యణ సుకుమారః,

నన్దయతి చంద్రచందన నిష్కన్ద జడస్తవ స్పర్శః.

౬

(మా)నాయన గారు గదా. మమ అపి తస్మి ధర్మతః త తైవ = అటైన నాకును ధర్మమునుబట్టి అట్లే - నాయన గారే అనుట. ఏవం వ్యపదేశభాగినః = ఈ పేరఁ బరఁగువారు. త ద్విశేషం బ్రూహి - అందు భేదమును మొదటివాలో రెండవవాలో అను విశేషమును - చెప్పము. నను=నీయ, జ్యేష్ఠ - అందఱిలో పెద్ద - రఘునాథుల వారు. కథం=ఏమీ! రఘునాథః=రఘునాథుఁడా! దిప్త్యా=సంతోషము! సవినయ కౌతుకమ్-వినయముతోను, రామాయణమున కథానాయకుఁడైనవానిని, 'శోన్యస్త్రిక' సాంప్రతం లోకే గుణవాక్' అన్నట్లు అప్పుడు లోకమున కెల్ల ఒక్కఁడుగా గూఢ కంఠుఁడు మొదలగు విశేషగుణములఁ బరఁగువానిని చూడఁగల్గితిని అను కతూహలము తోను. నిర్వర్ణ్య=చక్కఁగాచూచి - చూచుకొనిరియి అనందము కలుగుచున్నందున. 'ప్రాచేతసాస్తేవాసీ లవః అభివాదయతే' - ఇది పెద్దలకు నమస్కరింపవలయు విధము. 'ఇదిగో' 'నేను' 'భలావా' అని నిలుచుండి పలికి నంగి నమస్కరింపవలయును. 'తేనమోద్భవయము. కృతం అతివినయేన=వలదు అతివినయము. అనేకవారం = పలుమారులు. అపరిశ్లేఢం=పడలక గాఢముగా. అట్లు కొఁగిరి కొరుచున్నది దేహము.

శ్లో. ౬. పరిణతేతి - పరిణత...మకుమారః = చక్కఁగా ముదిరి పెద్దదై తాను వెలిదమ్మి లోకేపకరె బలిపి మెత్తగా తళతళన మన్నగా శోమయగా

లవః—(స్వగతం) ఈదృశో మాం ప్ర త్యమీషా మకారణ
స్నేహః. మయా పున రేభ్య ఏ వాభిద్రుగ్ధ మజ్ఞేన, య దాయు
ధపరిగ్రహం యావ దధ్యాహ్నో దుర్యోగః. (ప్రకాశం) మృష్య
న్ద్విదానీం లవస్య బాలికతాం తాతపాదాః.

రామః—కీ మపరాధం వత్సేన!

చంద్రకేతుః—అశ్వానుయాత్రికేభ్య స్తాతప్రతాపావిష్కరణ
ముపశ్రుత్య వీరాయిత మనేన.

మన్నట్టియు, చంద్ర చందన విషవృక్ష జడః = చంద్రునివలెను గండపుద్రవమువలెను
చల్లగా మన్నట్టియు, తన పున్నః=వీ(మేవి)తాడు, వృక్షజాతి=(అట్లెల్లం దలంచు
కొనునంత - మితిమీర లేనట్లుగా) అనందము కలిగించుచున్నది.

కాగిరి అనుభవించుచు అనుచున్నాడు. - అది చక్కగా ఎదిగి నిలియు
పెద్ద తెల్లదామర లోరేకువలె చిక్కగా మృదువుగా మన్నగా అతి శోమలముగాను
చంద్రుడే తెన్నెలయే గండమే పోడినట్లు చల్లగాను తన మేని! పుర్వ కలిగించు
చున్నది - అవి.

అతి అప్యాదుముగా మన్నది. ఉపమానమును కవనప్రాధితే కల్పించిపాడు
చుమాడు!

అజ్ఞేన మయా పునః ఏభ్య ఏవ అభిద్రుగ్ధం=తెలియనివాడైన నాచేత
నన్నతో వీరికే ద్రోహముచేయఁబడినది. యత్=ఏమన, అయథపరిగ్రహం యావత్ =
అయథమును ఎత్తుటవఱకు, దుర్యోగః అధ్యాహ్నాధః=దెనుకానిక భూతఁబడినది.
అట్లే వీరచరితమునను రామునివి ఇతే మాటలు పరకురాముంగూర్చి 'కథం నాప
రాధం మయా, య దాయుధ పరిగ్రహం యావదాహ్నో దుర్యోగః' అని IV - 22
తర్వాత అవుఁడు అపరాధమును తనతోట చెప్పికొను క్షేపణతోచములు అతనికి
జాలించుచు చంద్రకేతువు వివరించుచున్నాడు. మృష్యస్త=మన్నింతునుగాక.
బాలికతాం=మూర్ఖత్వమును, అవిష్కరణం=వెల్లడించుటను, నను అనుం తు క్త్రిస్య
అలంకారః=ఇది క్త్రియ్యునికీ, క్త్రియ్యునకాలికీ, అలంకారము గదా.

రామః—న స్వయ మలజ్కారః క్షత్రస్య,

శ్లో. న తేజ ప్రేజస్వీ ప్రసృత మపరేషాం విషహతే;

స తస్య స్వో భావః, ప్రకృతి నియతత్వా దకృతకః.

మయూఖై రశ్రాన్తం తపతి యది దేవో దినకరః

కి మాగ్నేయో గ్రావా నికృత ఇవ తేజాంసి వమతి? 2

శ్లో. 2. న తేజః ఇతి - తేజస్వీ = తేజ - పరాక్రమము - గలవాఁడు, ప్రసృతం = పరిష్కరణ, అపరేషాం = ఇతరుల, తేజః = తేజమును - పరాక్రమమును, న విషహతే = ఓర్వఁడు. తస్య = అతనికి, సః = అది, ప్రకృతి నియతత్వాత్ = స్వభావముచేత ఏర్పడుపట్టిన దగుటవలన, అకృతకః = తెచ్చుకొలుకానిది, స్వః = సొంత మయినది, భావః = మనసునపుట్టు వికృతి. దేవః = దేవుఁడైన, దినకరః = సూర్యుఁడు, మయూఖైః = కిరణములతో, అశ్రాన్తం = విడుగడలేక - ఎల్లప్పుడును, తపతి యది = ఎండకాయ చుండునేని, అగ్నేయః గ్రావా = సూర్యకాంతకిల, నికృత ఇవ = తాను ధిక్కరింపఁబడినదియింటోలే, తేజాంసి = మంటలను, వమతి కిమ్ = క్రమ్మనే అడేల?

పరాక్రమవంతుఁడు ఇతరుల పరాక్రమము సోఁకిన ఓర్వఁడు. అది స్వభావ సిద్ధమైనందున తెచ్చుకొలుకాని అతని సొంతభావమే అగును. భగవానుఁడు సూర్యుఁడు ఎడతెగక (లోకముపై) ఎండకాయచునే యుండ, అది సోఁకిన మాత్రమ, తన తేజా అవమానము కలిగినట్లు, ఆ సూర్యకాంతకిల తెలుగులు క్రమ్మచుండలేదా? ఇది చాల జ్ఞాన సంపన్నమైన మాట. ఆపమయు దివ్యమైనది - సాటిలేనిది.

అట్లే కాళిదాసు తేజ ప్రకరణమున (- కావ్యం. II - 7.) చెప్పినాఁడు—

‘కమప్రధానేషు తపోధనేషు

గూఢం హి దాహృత్య మస్తే తేజః

స్పృశానుకూలా ఇవ సూర్యకాంతాః

త దన్యతేజోభిధవా ద్వమన్తి.’

అట్లే భర్తృహరియు—

చంద్రకేతుః—అమన్దోఽప్యప్యైవ శోభతే వీరస్య, పశ్యన్తు
తాతపాదాః, ప్రియవయస్య వినియక్త బృహ్మశాస్త్ర నిష్కమ్ప
స్తమ్భితాని సర్వతః సైన్యాని.

రామః—వత్స లవ, సంహ్రియతా మస్త్రం. త్వ మపి చంద్ర
కేతో నిర్వాప్యపారవిలక్షితాని సా స్త్వయ బలాని.

లవః—య థాజ్ఞాపయతి తాతః (ప్రణిధానం నాటయతి)

చంద్రకేతుః—యథాదిష్టమ్. (ఇతి నిష్కాస్త్రః.)

లవః—ప్రశాస్త్ర మస్త్రం.

రామః—వత్స, సరహస్యప్రయోగసంహారాణ్యస్త్రాణి ఆమ్నా
యవన్తి.

య దచరశోఽపి పాదైః స్ఫుప్తః ప్రజ్వలతి సవితు రివశాస్త్రః.

త త్రేఽపీ పురుషః పరికృత నికృతిం కథం సహతే?

కాపంతలమునను భరతుని యభిజ్ఞానము మెట్టుమెట్టుగా క్రమముగా జరిగినది
ఒక్కమ్మడిగా ప్రకాశము కాలేదు. అట్లే అంతకన్నను మెట్టుమెట్టుగా ఇటు
అభిజ్ఞానకార్యము.

అమర్తః అపి=అసహనము గూడ, శోభతే ఏక=శోభించుచునే యున్నది.
బృహ్మశాస్త్ర నిష్కమ్ప స్తమ్భితాని=బృంధశాస్త్రములచే కదలక మ్రాన్పడి-
యున్నవి. నిర్వాప్యపార విలక్షితాని = చేతనదక్కి దిగులుగొని యున్నవానివి.
ప్రణిధానం=ధ్యానము. చంద్రకేతువు వెడలిపోగా రామలవులు మాత్రము ఏకాంత
ముగా నుండుటకలిగినది. అది యిటు రాముడు శోరినాడు. కలిగించినాడు మహా
కవి, ఒండొరల నెఱుంగని యీనాయకమాళ్ళ విస్మయభావములకు. సరహస్య
ప్రయోగ సంహారజ్ఞాని=రహస్యము, ప్రయోగము. ఉపసంహారము - ఈ మూడును
కలవి అస్త్రములు - అగుటచే - ఆమ్నాయవన్తి = సంప్రదాయము - గురుపరంపర -
కలవి. అభిజ్ఞానమునకు అర్హులు బృంధకజ్ఞానము ఉపయోగింపబడుచున్నది.

శ్లో॥ బ్రహ్మదయో బ్రహ్మహితాయ తప్తా
 పరస్పహస్రాః శరద స్తపాంసి,
 ఏతా న్యపశ్యన్ గురవః పురాణాః
 న్వా న్యేన తేజాంసి తపోమయాని.

౮

అత్తై తస్మస్త్రాపారాయణోపనిషదం భగవాన్ భృశాశ్వః పరస్పహస్ర
 పరివత్సరాస్తేవాసిచే కాశికాయ విశ్వామిత్రాయ ప్రోవాచ; స చ
 భగవాన్మహ్యః మిత్రేష క్రమః. కుమారస్య తు క స్సమ్ప్రదాయ
 ఇతి పృచ్ఛామి.

లవః—స్వతః ప్రకాశా న్వావయో రస్త్రాణి.

రామః—(విచిన్త్య) కిం న సమ్భావ్యతే? కోఽపి ప్రకృష్ట
 పుణ్య పరిపాకోపాదానో మహిమా న్మాత్. ద్విచచనం తు కథమ్?

శ్లో. ౮. బ్రహ్మదయః - ఇతి - పురాణాః గురవః = తొంటి గురువులైన,
 బ్రహ్మదయః=బ్రహ్మ మొదలైనవారు, బ్రహ్మహితాయ=వేదములమేలుకై - రక్షకై,
 పరఃసహస్రాః=పెక్కువేల, శరదః = సంవత్సరములు, తపాంసి తప్తా=తపస్సులు
 తపించి, తపోమయాని=తపోమయములైన, న్వాని తేజాంసి ఏవ=తమ తమ తేజములే
 ఐన. ఏతాని=ఏవిని - ఈయస్త్రములను, అపశ్యన్=కాంచినారు.

బ్రహ్మ మొదలైన పురాతన గురువులు, పెక్కువేల సంవత్సరములు తపస్సు
 చేసి తమ తేజాలను పాక్షాత్కరించుకొన్నారు. అనే ఈయస్త్రములు. ఈ శ్లోకము
 ఇందు I (8) లోను వీరచరితమున I (42) లోను వూడఁ గలదు.

అట్లు ఈ జ్యోతిషముల పాకల్పజ్ఞాన మను ఉపనిషత్తును - రహస్యమును -
 తొలుత భృశాశ్వధగవంతుఁడు ఎఱిగినాఁడు - ఆయనను పెక్కువేలయేండ్లు అంతే
 వాసిగా - శిష్యుఁడుగా - కాశికుఁడు పేవించినాఁడు. అంతట ఆయన దానిని ఆయనకు
 ఉపదేశించినాఁడు. ఆయన వాకు నేర్పినాఁడు. ఇది వరుస. ఈ సమ్ప్రదాయః =
 వీది యుపదేశక్రమము - అని అడిగెదను. కిం న సమ్భావ్యతే=ఏల సంభవింపరాదు?
 పుణ్యపరిపాకోపాదానః = పున్నెముల పంట కారణముగాఁగలది - పున్నెముల

లవః—భ్రాతరా వావాం యమశౌ.

రామః—తర్హి ద్వితీయః కః?

(నేపథ్యే)

భో భాణ్డాయన భాణ్డాయన.

శ్లో! ఆయుష్కరః కిల లవస్య నరేంద్రపైన్ద్ర్యైః
 రాయోధనం! నను కిమార్థి? సఖే తథేతి?
 అ ద్యాస్తమేషు భువనే వ్యధిరాజశబ్దః;
 త్తత్రస్య శస్త్రశిఖిన శ్శమ మద్య యాస్తు.

F

ఫలముగాఁ కలిగినది - ఎన - శోఽపి మహిమా=ఏదేని మహిమ. భాణ్డాయన - వాల్మీకి శిష్యులలో సాధారణికన్నను ఇంచుక పెద్దవాఁడు, వానికి విషయముల నెఱింగించుచు సందేహములం దీర్చుచు నాలవయంకముముందున్నవిష్కంభకమున అగపడినవాఁడు. అపునికడకు ముదసలుల యెనుటికి నచ్చిన వటువులలో నున్నవాఁడు, కుకునికిని స్నేహితుఁడు. అత డప్పుడే భరతాశ్రమమునుండి మరలఁగా ఆరనితో అపునికి ఎవరితోడనో త్తత్త్రియ వీరు సేనలో పెద్దయుద్ధము వచ్చినదని చెప్పినాఁడు. అంతట అతఁడు తమ్మునికి బాసటగా ఇటు వచ్చుచున్నాఁడు - భాండావసునితోడి కుళ భాషితము - చూచికగా - శ్లోకముననే నిపుణముగా చెప్పినాఁడు మహాకవి. మంచి సమయమున 'నీకు అన్న ఉన్నాఁడా' అని రాముఁ డడుగునప్పటికి ఆయనకు సంతసము కలుగునట్లుగా, కుకునిగొంతే వినంబడునట్లు కూర్చినాఁడు - ఒక తెఱంగు పాత్రప్రవేశనూచనయు ఇది.

శ్లో. F. ఆయుష్కరః ఇతి—ఆయుష్కరః లవస్య=అబ్బాయికి తమ్మునికి అవు నికి, నరేంద్రపైన్ద్ర్యై=రాజా సేనలతో, రాయోధనం కిల=యొద్దమఁటగా; నను=ఓయి, కి అత ?=ఎ మంటివి? సఖే తథా ఇతి?=సఖుడ, ఔను అనియా? అద్య=ఇప్పుడు, భువనేషు=లోకములలో, అధిరాజశబ్దః=పార్వభౌముడన్నమాట, అస్తం ఏకు= అస్తమించునుగాత - అడఁగునుగాత. త్తత్త్రియ = త్తత్త్రియులయొక్క (అబాతి యొక్క అనుట). శస్త్రశిఖినః=శస్త్రాగ్నులు, అద్య=ఇప్పుడు, శమం యాస్తు=అట్టి పోవునుగాక.

రాముః— శ్లో॥ అథ కోఽయ మిన్ద్రముణి మేచకచ్చవి

ధ్వనినైవ బద్ధపులకం కరోతి మాం,

నవ నీల నీరధర ధీరగర్జిత

క్షణ బద్ధకుట్టుల కదమ్బు డమ్బురమ్.

౧౦

ఓయి, అబ్బాయికి లవునికి రాజసేనలతో యుద్ధమంటగా - నిజమే అనుచున్నావా? సరి, అట్లగునేని ఇప్పుడు లోకములో సార్వభౌముడు అన్నమాట అడఁగిపోవునుగాక, ఈ త్రియుల యాయుధాగ్నులు అతిపోవునుగాక.

‘అయ్యమ్మక!’ - అన్న తమ్ముని, నాయన కొమారుని, సామాన్యముగా పెద్దతా నాశీర్వదింపఁదగిన వయసులోనున్న చిన్నవానిని సంబోధించు నిర్దేశించు తెలుగు. ‘నరేంద్ర’ - రాజు అనఁగా ప్రసిద్ధిచే ఆరామానుజునిములలో రాముఁడే. అధిరాజు - సార్వభౌమ - ‘సప్తగాంధీకవీం’ అని అశ్వరత్నములు అన్నారగదా. దానిని వటువులు విని చెప్పిన తంటాలో, చెప్పినారు, కుళునితో. ‘అధిరాజు’ ‘క్షాత్రశస్త్రశిఖి’ - అనుట తానును ఈ త్రియుఁడైనను, పరాక్రమము స్వభావముగానే చిత్తమున రాజుమన్నను, ఋష్యాశ్రమమున తపోవనమున వాల్మీకి యవేక్షణమున ఎదుగుచున్నందున తనకు (ఈ త్రి) ‘అధిరాజు’ల మీఁద ఒకపాటి లక్ష్యములేమి.

శ్లో. ౧౦, అథకోఽయమితి—అథ కః ఆయం=చుట్టి యితః దెవరు? ఇన్ద్రముణిమేచకచ్చవి=హరినీలములవంటి నల్లకాంతిగలవాఁడు, ధ్వనినైవ=శబ్ద మాత్రముచేతనే - గొంతువినఁబడినమాత్రకే, మాం=నన్ను, దత్తపులకం=పులకలు లేచినవానింగా, (కావుననే) నవ నీల నీరధర ధీర...డమ్బురమ్=క్రొత్త నల్లని మేఘముయొక్క గంభీరమైన యులుముచేత ఒక్కనిమిషములోనే మొగ్గులు తొడిగిన కడిమిపోడిమి కలవానిగా, కరోతి=చేయున్నాఁడు!

మఱి యెవఁ డితఁడు, అదిగో అగపడుచున్నాఁడే! ఇంద్రనీల నీలకాంతి దేహముగలవాఁడు. వానిగొంతుశబ్దము విన్నమాత్రకే క్రొత్తమేఘంపు మందగర్జన ఒక్క నిమిషములోనే చెట్టునిండ ననిచిన కడిమిపోడిమి గలయట్లు, నా దేహమును ఒక్కమృది పులకితము చేయుచున్నాఁడు!

‘ఇన్ద్రముణి’ - కట్టి సాధారణమైన నలుపు గాదు - ఇంద్ర నీలంపు నలుపు - మహాపురుషులక్షణము.

లవః—అయ మసౌ మమ జ్యాయా నార్యః, కుశో నామ :
భరతాశ్రమా త్ప్రసాదాత్.

రామః—వత్స, ఇత ఆహ్వా యైన మాయష్కన్తమ్.

లవః—ఏవమ్. (ఇతి పరిక్రమామతి)

(తతః ప్రవిశతి కుశః.)

కుశః—(సాద్భుతహర్ష ధైర్యం ధను రాస్ఫాలయః)
శ్లో॥ దత్తేంద్రాభయదక్షిణై ర్భగవతో వై వస్వతా దామనో
ర్దృష్టానాం దహనాయ దీపితనిజక్షత్ర ప్రతాపాగ్నిభిః.
ఆదిత్యై ర్యది విగ్రహో నృపతిభిః, ర్ధస్యం మ మైత త్తతో
దీప్రాస్త్ర స్ఫురదుగ్ర దీధితి శిఖానీరాజితజ్యం ధనుః. ౧౧
(వికటం పరిక్రమామతి)

‘మమ జ్యాయా’=నాకన్న పెద్దవాడు, ఆర్యః=అన్నయ్య. సాద్భుతహర్ష
ధైర్యం=అస్ఫుతము హర్షము ధైర్యమును తోచుచుండ, ధనుః ఆస్ఫాలయః=
వింటిని చఱచుచు - అస్ఫుతము - ఆకస్మిక సంఘటనకు, హర్షము-అంతగొప్పవారితో
యుద్ధావకాశము కలిగినందులకు, ధైర్యము - స్వభావసిద్ధమైన ధీమతము - సమయ
మున వెలిగియుచున్నది.

శ్లో. ౧౧. దత్తేంద్రః—వైవస్వతాత్ = సూర్యునికొమారుడైన భగవతః =
భగవానుడైన, మనోః ఆ=లోకమునకు మొట్టమొదటిరాకైన మనువు, తమ కుట
కుడు మొదలుకొని, దత్తేంద్రాభయ దక్షిణైః=తాబడిన ఇంద్రుని దిగులు తీర్చు
అనెడి దక్షిణకలవారును, దృష్టానాం=గర్వితులయొక్క - గర్వితులను, దహనాయ=
కాల్చుటకు - నాశనము చేయుటకు, దీపిత నిజక్షత్రైః ప్రతాపాగ్నిభిః=జ్వలించిన
తమ క్షత్రైః ప్రతాపమునెడి అగ్నిగలవారును, ఏన, ఆదిత్యైః=సూర్యులతోము
వారైన, నృపతిభిః=రాజులతో, విగ్రహః యది=యద్దమేని, తతః=దానివలన, మమ
వీరత్ = నాయీ, దీప్రాస్త్ర స్ఫురదుగ్ర దీధితిశిఖానీరాజితజ్యం = ప్రకాశించుచున్న
అస్త్రములపై కగయు భయంకరకాంతుల జ్వలించే హరియే త్తబడిన యల్లెల,
ధనుః=విల్లు, ధన్వమ్=కృతార్థము.

రామః—శోఽప్యస్మిక్ త్రియపాతే పారుషాతిరేకః!

శ్లో॥ దృష్టి స్తృణీకృత జగత్త్రయ సత్త్వసారా

ధీరోద్ధతా నమయ తీవ గతి ర్ధరిత్రమ్;

కౌమారకేఽపి గిరివ ధ్గురుతాం దధానో

వీరో రసః కి మయ మే, త్యుత దర్ప ఏవ!

౧౨

సూర్యవంశపురాణాలలో యుద్ధమేని ఇంక నేమి నావించికి? వారు వైవస్వత మనువు మొదలుకొని తాము ఇంద్రునికే అభయదక్షిణలిచ్చినవారు, లోకాన దుష్ట వినాశనమునకు అనగా పొగరుకొన్న దుర్మార్గులనడంపనే తమపరాక్రమాన్నిని రగిల్చినవారు. ఇట్టివారిలో ఇన్నాళ్ళకు పోరు పాసగినందున ఇదే నా ధరుస్సు మొదలు అస్త్రముల యోగయు బలకాంతిశ్వాలల యారతి పొంది - అట్టి యస్త్ర ముల నట్టిమంటలలో పఱపి - ధన్యమగునుగాక,

మంచింటికి సమయాన మంచిత స్త్రమును శేర్గన్న శత్రువుమీదికి ప్రయోగింపఁగనుటయే కదా ధన్యత!

దత్తేన్ద్రాభయదక్షిణైః - ఇంద్రునికిని అభయమిచ్చుట యనఁగా ముల్లోకము లకు హితము గూర్చుట. శిశువైనను తాను వారిని మింతు ననుట. ఇందు బాలునికి మిక్కిలియు మించిన జ్ఞానము నిమిజనకునికి తగినది పలుకఁబడుచున్నది!

వికటం=ఉద్ధతముగా, శోఽపి=ఇట్టిదని చెప్పనలవిగాని. పారుషాతిరేకః - కార్యముయొక్క ఉత్కర్ష. అతనిం గాంచి రాముడు ఆ పారుషాతిశయమునకు ఆశ్చర్యపడుచున్నాడు?

శ్లో. ౧౨. దృష్టిరితి—దృష్టిః=మాట, తృణీకృత...సారా=గడ్డిపరక గాఁ గొన్న ముల్లోకముల బలముయొక్క సారము గలది, గతిః=గమనము, ధీరోద్ధతా=ధీరము (దైర్యముగలది, కలఁత చెందనిది, తీవిగలది) ఉద్ధతమును (వికటమైనది) ఐ, ధరిత్రీం=ధూమిని, నమయతి ఇవ=శ్రుంగఁజేయునట్లున్నది. కౌమారకే అపి=బాల్యమందును, గిరివత్=కొండవలె, ధ్గురుతాం=గౌరవమును, గొప్పతనమును. దధానః=తాల్చినవాడై, వీరః రసః=వీరరసమా ఏమి? ఉత=కావున్న, దర్ప ఏవ కిం=దర్పమేనా ఏమి! అయం=ఇదిగో వీడు ఇటు, ఏతి=వచ్చుచున్నాడే!

లవః—(ఉపసృత్య), జయ త్వార్యః.

కుశః—నను ఆయుష్మక్ కి మియం వార్తా, యుద్ధ మితి!

లవః—యత్కిచ్చి దేవతే. ఆర్యస్తు దృప్తం భావ ముత్సృజ్య
వినయేన వర్తతామ్.

కుశః—కిమర్థం?!

లవః—ఏష దేవో రఘుపతి స్తిష్ఠతి. స చ స్నిహ్య త్యావయోః,
ఉత్కణ్ఠతే చ యుష్మత్సన్నికర్షస్య.

కుశః—(సవిత్కర్మమ్) స రామాయణ కథానాయకో బ్రహ్మ
కోశస్య గోపాయితా!

లవః—అథకిమ్.

కుశః—ఆశంసనీయ పుణ్యదర్శన స్స మహాత్మా! కిన్తు స కథ
మస్మాభి రుపగ స్తవ్యః ఇతి న సంప్రధారయామి.

లవః—యథా గురు స్త ఘోషచారేణ.

కుశః—కథం నామైతత్ ?

చాపు ముల్లకముల బలసారము నెల్లనుంగూడ లక్ష్మీసువేయక గడ్డిపరక గా
చూచును. నడక గొప్పవీరుని కిగిన కీచికలిగి భూమిని కుంచునట్లున్నది. బాలుడ
యైనను కొండవలె గొప్పతనము దాల్చియున్నాడు. (చాపుగొన్న) వీరభావమా
లేక దర్శనమా ఏమి! వీడు ఇటు వచ్చుచున్నాడు!

అప్రిపాఢోక్తి. భవభూత్యేక సదృశము!

ఉపసృత్య = సమీపించి, అన్నకు మంచిమాట చెప్పవలయునని రెండు
అడుగులు చేరబోయి, జయతి ఆర్యః = జయము అన్నకు - ఇది అన్నకు ఎచ్చరించు
కొను సముదాచారము. యత్కిచ్చిత్ ఏతత్ = ఆ దేదియో ఏపాటిలే. దృప్త
భావం = బౌద్ధత్యమును, ఉత్కణ్ఠతే చ = ఉవ్విగుబారుచున్నాడు, యుష్మత్సన్ని
కర్షస్య = నీసామీప్యమునకు, నిమ్నః కైంఠ మాడవలయునని. బ్రహ్మకోశస్య
గోపాయితా = బ్రహ్మాండమునకు రక్షకుడు ఆశంసనీయ...నః = కొరఁదగిన పుణ్య
దర్శనముకలవాడు - ఆతని పుణ్యదర్శనము కొరఁదగినది. కింతు = అయినను.
కథం అస్మాభిః ఉపగ స్తవ్యః = మనము ఎట్లు ఆయనను చేరబోవలయునో,
యథా గురుః కథా ఉపచారేణ = గురువును ఎట్లో అట్లు ఆయుపచారమునో - మర్యా
దతో - గౌరవముతో, కథం హి నామ ఏతత్ = అహో అది యెట్లు? అత్యుదారః

లవః—అత్యుదాత్త స్సుజన శ్చంద్ర కేతు రార్మిశేయః ప్రియ వయస్య ఇతి సఖ్యేన మా ముపతిష్ఠతే, తేన తత్ సమ్బంధేన ధర్మ తాత ఏ వాయం రాజర్షి రితి.

కుశః—సమ్ప్ర త్యవచనీయో రాజన్యేఽపి ప్రశ్రయః.

లవః—పశ్య త్వేనమ్ ఆకారానుభావగాంభీర్యసమ్భావ్య మాన వివిధ లోకోత్తరసుచరితాతిశయమ్.

కుశః—(నిర్వర్ణ్య)

శ్లో॥ అహో! ప్రాసాదికం రూప! మనుభావశ్చ పావనః;

స్థానే రామాయణకవి ర్దేవీం వాచ మవీవృతత్. ౧౩

సుజనః చంద్రకేతుః బౌద్ధికేయః ప్రియవయస్య ఇతి సఖ్యేన మాం ఉపతిష్ఠతే = మిక్కిలి బౌద్ధార్యముగలవాఁడు - చాల మంచివాఁడు ఉర్మిశక్యమౌడుకు చంద్ర కేతుఁడు ప్రియవయస్కుఁడనని నన్ను సఖ్యముచేత చేరుచున్నాఁడు. ధర్మతాతః = ధర్మముబడి నాయన - (ధర్మము - ఆచారము, న్యాయము.) సప్రసృతిః అప్పటికి అటు లైన. రాజన్యే అపి = రాజన్యని యెడలనైనను. వార్మికియాశ్రమమునకు వచ్చు రాజన్యులందఱు మహర్షికి ఆయనకు మ్రొక్కులిడువారే. అట్టివారు వచ్చుటయు అరుదే. అటుఘటనదును పెరుగుచున్న యాబాలురకు, తాము క్షత్రియులైనను, రాజులకు మ్రొక్కు వాడుక లేదు. కావున ఇట్లు విచారణయు, నిర్ణయమును, ప్రశ్రయః = అడఁకువ. ఆకారానుభావ గాంభీర్య... శయమ్ = ఆకారము, ప్రభావము, గాంభీర్యము - అనుభావచేత నిజములే యగును (ఆ) వివిధములైన లోకాతీతములగు సుచరితాతిశయములు, తాటకామరీచాదివధ జటాయుమోక్షదాన సేతుబంధ రావణవధాదులు అని యెంచదగినవానిని.

ఇద్దఱు లవునికి రామనియందు గల యత్యంత గౌరవము బ్రకటించి కుశునికిని అట్టి గౌరవమే రామనియందు కలిగించును. అట్లే కుశుఁడు పలకుచున్నాఁడు - అహో ఇత్యాది.

శ్లో. ౧౩. అహో ఇతి - అహో = ఆశ్చర్యము కలుగుచున్నది! రూపం = ఆకారము - అందము, ప్రాసాదికమ్ = ప్రసాదాత్మకముగా - ప్రసన్నతతో నిండి ఉన్నది. అనుభావః చ = (కంటికి తోచు) ప్రభావమును, పావనః = పవిత్రముగా నున్నది. స్థానే = పాత్రమండ, రామాయణకవిః = రామాయణమును రచించిన

(ఉపసృత్య) తాత, ప్రాచేతసాస్తేవాసీ కుశోఽభివాదయతే.

రాముః—ఏ హ్యేహి, ఆయుష్కా.

శ్లో॥ అమృతాధ్ధాత జీమూత స్నిగ్ధసంహననస్యతే,

పరిష్వజ్ఞాయ వాత్సల్యా దయ ముత్కణ్ఠతే జనః ౧౮

యాదికవి, (తమ యాచార్యుడు వాక్యీకి,) వాచం దేహిం = భారతీదేవిని, కృతి వృత్ = వివరించివాడు, ప్రకటించినాడు.

అరతే! రూపము ప్రసాదాత్మకముగా నున్నది (అనుగ్రహము ఉట్టిపడుచున్నది,) ప్రభావము మన పాపముల నెల్ల పోనడచి పవిత్రులం జేయునట్లు లున్నది. బలి - రామాయణకవి పాత్రమందె తన సరిస్వతిని ప్రకటించినాడు.

ఇట్లు (1) దృష్టప్రభావము వీడిఅనుటయు (2) రఘుపతియనుటయు (3) రామాయణ కథానాయకుడనుటయు, (4) బ్రహ్మాండ గోప్తయనుటయు (5) పుణ్యదర్శనము అనుటయు (6) గురువుంబోలె అనుటయు (7) వివిధలోకాంతి కుచరితాతికయములు అనుటయు (8) ప్రాసాదికం రూపం అనుటయు (9) పావనానభావమనుటయు - అన్నియు కళలవలన రామునియందు ఉన్న గౌరవమును నూచించును.

మనము వల్లించిన రామాయణము నిజముగా చాల గొప్పాయనను గురించినదే.

శ్లో. ౧౮. అమృతేతి - అమృతాధ్ధాత...నస్య = అమృతము (నీరు కాదు) నిండిన మేఘమువలె నిగనిగలాడు క్యామలదేహముగల, తే=నీయుక్క, పరిష్వజ్ఞాయ=కాగిలికై - నిన్ను కాగిలించుకొనుటకై, ఆయం జనః=ఈజనుడు, నేను అనుట, వాత్సల్యాత్=అత్యంత ప్రీతివలన, ఉత్కణ్ఠతే=అసగౌరవమన్నాడు.

నీదేహము వీటికి బదులు అమృతము నిండిన మేఘమువలె నిద్దమును క్యామలమును. దానిని దిగ్గ కాగిలింప, నాకు వాత్సల్యమువలన, ఆపరానిశోరిక కలుగుచున్నది. (ఇటురా, రమ్మ.)

రామునికి తనంతన మనసులో పట్టరాని వాత్సల్యము ఉబుకుచున్నది. అందులకు అతింగనమునకన్న తా నీగల ప్రీయకస్తువు మజేమున్నది! దీనికంతయు కారణము మునుపే చెప్పినాడు - 'ఏదో గూఢహేతువు ప్రాణులంగూర్చును' అని.

(పరివృజ్య స్వగతమ్) త త్కిమపత్య మయం దారకః?

శ్లో॥ అక్లా దక్లా త్సుత ఇవ నిజో దేహజః స్నేహసారః!

ప్రాదుర్భూయ స్థిత ఇవ బహి శ్చేతనాధాతు రేవ!

సాన్ద్రానన్దః శ్శుభితహృదయప్రస్న వే నేవ సృష్టో!

గాత్రం శ్లేషే య దమృతరసప్రోతసా సిన్ధుతీవ.

౧౫

కిమత్యం - ఎవరి కుమారుడు?

శ్లో. ౧౫. అక్లాత్ - ఇతి. అక్లాత్ అక్లాత్ = ఒక్కొక్కయంగముగా అన్ని యంగముల (=అవయవముల) నుండియు, సుతః = కాతిన, దేహజః = దేహమునం బుట్టిన, నిజః = నాదే వన, స్నేహసారః ఇవ = ప్రేమ సారమో! ప్రాదుర్భూయ = ఆకారముదాల్చి, బహిః = బయట, స్థిత ఇవ = నిలబడినదో యనమన్న, చేతనాధాతుః ఏవ = (నా) ప్రాణధాతువే యగునో, శ్శుభిత...న = కలగుండువడిన హృదయము కరగి పాతినగా - ఆద్రవముచేత, సృష్టః = ఇట్లు దేహముతో సృజింపబడిన, సాన్ద్రా ఆనంద ఇవ = మిక్కుటంపు ఆనందమో! కాదా - సాన్ద్రానందశ్శుభిత...న = మిక్కుట మైన యానందముచేత కలగుండువడిన హృదయము కరంగిన ద్రవముతో, సృష్ట ఇవ = సృజింపబడినాడో! కరుడుగట్టినాడో! యత్ - (ఇట్లైల్) ఎల యనుచున్నాను అనగా, గాత్రం = నాదేహమును, శ్లేషే = (ఈ) యాలింగనముందు. అమృతరస ప్రోతపా = అమృతద్రవ ప్రవాహముచేత, సిన్ధుతీ ఇవ = తడుపుచుంబోలెనున్నాడు.

ఇతనిం గొరిలించుకొనగా, నాదేహము ఆనందపు మడుపున మునింగి నట్లున్నదే! వీరేమి నా సర్వాంగములనుండి కాతిన నాదేహపు స్నేహపుసారమో! ఇట్లు కనులపండువుగా ఆకారము దాల్చి బయట నడయాడుచున్న నాప్రాణమేనా వీడు! మిక్కుటమైన ఆనందముచే కరగి పాతిన నాహృదయమే ఇట్లు రూపం దింపబడి వినవాడా వీడు!

సాన్ద్రానన్దః - అని వ్యస్తముగా విధేయముగా సవిసర్గము పాతముగా గొనఁ దగును. అన్నాడు గదా భవభూతి ఒండెడ 'బిడ్డ దంపతుల యన్యోన్య స్నేహము వలననైన అంతఃకరణ పదార్థముయొక్క ఆనందపుముడి అని - III - 10.

అన్తః కరణత త్వస్య దమృత్యోః స్నేహసంప్రయోత్

ఆనందగ్రాని రేకోఽయ మపత్య మితి బద్ధ్యతే,

లవః—తాత, లలాటస్తపస్తపతి ఘర్మాంతు; స్తద్రత సాల
చ్చాయే ముహూర్తం ఆసన పరిగ్రహం కరోతు తాతః.

రామః—యదభిరుచితం వత్సయ.

(సర్వే పరిక్రమ్య యతోచిత ముపవిశన్తి)

రామః—(స్వగతం)

శ్లో! అహో! ప్రశ్రయయోగేఽపి గతిస్థిత్యాసనాదయః,

సామ్రాజ్యశంసినో భావాః కుశస్య చ లవస్య చ. ౧౬

శ్రీకృష్ణాచార్య, చేతనాధాతువా, హృదయానందమా అని ఉత్పేక్షం
ప్రక్రమము. మఱియు—‘అక్లాదక్లాత్ సమ్భవసి, హృదయా దధిజాయసే, ఆత్మా
వై పుత్రనామాసి, సజీవ శరదః శతమ్’ అని కలదు. అందలి ‘అక్లాదక్లాత్.’
‘హృదయాత్’ ‘ఆత్మా’ అనునవి ఇటను ‘అక్లాదక్లాత్.’ ‘హృదయప్రస్న శన’
‘చేతనాధాతుః’ అని ఇట్లు కూర్చబడినవి అని తలంపఁదగును. ఇందు ‘హృదయాత్’
అని కలదుగదా. ‘పుత్రోహి హృదయమ్’ అనియు శ్రుతి. కావున ‘హృదయప్రస్న శన’
మునే విధేయముగాఁ గొని ‘సామ్రాజ్యనంద’మును సమాసమున అవయవముచేయును
వచ్చును. ఇట ‘శ్రీకృష్ణాచార్య’ మన—సర్వజ్ఞహృద్యాపి తేజోధాతు వగును. —
చెప్పెను వై న్యాచార్యుడు ముగ్రతుడు — ‘సర్వజ్ఞహృద్యం కుక్రం ప్రసన్నమనః
స్తథా స్త్రీపువ్యాచృత క్వాపి ప్రహర్షాత్ సంప్రవర్తతే’ అని.

లలాటస్తపః—నడిమింటికి వచ్చి ఛాత దేశమును కాల్చుచున్నాఁడు. మట్ట
మధ్యాహ్నమైనది. ఇది యేఱుకువు? వసంత మగునా? పాలచ్చాయే = మద్దినీడలో,
మద్దకి నీడ ఎక్కువ. పరిక్రమ్య = కొన్ని యడుగులు నడచి, బాలురు నిలుచుండుటను,
నడచుటను, కూర్చుండుటను అజే వింతగా రాముఁడు పరికించుచు మనమున తల
పోసికొనుచునే యున్నాఁడు.

శ్లో. ౧౬. అహో ఇతి—అహో = బలి, ఆశ్చర్యము! కుశస్య = కుశునికిని,
అవస్య = అవునికిని, ప్రశ్రయయోగే అపి = అడఁకువ కలిగియుండుటతో కూడనే,
గతిస్థితీ ఆసనాదయః = నడచుట, నిలంబడుట, కూర్చుండుట మొదలగునైనవి,
భావాః = చేష్టలు, సామ్రాజ్యశంసినః = పార్వభౌమత్వమును చెప్పుచున్నవి —
ప్రకటముగ నూచించుచున్నవి అనుట.

శ్లో॥ వపు రవిహితసిద్ధా ఏవ లక్ష్మీవిలాసాః
ప్రతికలకమనీయం కాన్తిమ త్కేతయన్తి,
అమలిన మివ రత్నం రశ్మయస్తే మనోజ్ఞాః,
వికసిత మివ పద్మం బిద్దవో మాకరద్వాః.

౧౭

భూయిష్ఠాం చ రఘుకులకుమారచ్ఛాయామనయోః
పశ్యామి.

బరీ, (నాయెడ) అడఁకువ చూపు ఆవహిలోనె నడక, నిలక, కూర్పుం
దుట మొదలగు అన్ని చేష్టలును కుశలపుల పార్శ్వభౌమత్వమును - సమ్రాట్టకుం
బుట్టినవా రగుటను సమ్రాట్టలు కాఁదగినవారనుటను - చెప్పక చెప్పచున్నవి.

ప్రశ్రయము సామ్రాజ్యమును సామ్రాజ్యము ప్రశ్రయమును మ్రింగుచున్నవి.
అట్టివాఁడె సమ్రాట్ట కాఁడగును. ఎవఁడనఁగా వాఁడు కానేరఁడు.

శ్లో. ౧౭. వపురితి - అమలినం = మసక(మైల)లేని, రత్నం = రత్నమును, లే =
ఆ (దానివైన), మనోజ్ఞాః = మనోహరములైన, రశ్మయః ఇవ = కిరణములవలెను,
వికసితం = విరిసిన, పద్మం = తామరను, మాకరద్వాః = (దాని) పూఁదేని యొక్క,
బిద్దవః ఇవ = చుక్కలవలెను, అనిహితసిద్ధాః ఏవ = తెచ్చుకోలు కాక స్వభావసిద్ధము
లైనవే ఏ, (చేసికొననివే ఏ), లక్ష్మీవిలాసాః = అందంపుచదురులు, ప్రతికల
కమనీయమ్ = ప్రతిభాగమందును అందముగానున్నట్టియు, కాన్తిమత్ = లావణ్యము
గలయట్టియు, వపుః = కోమలదేహమును, కేతయన్తి = ఎత్తిచూపుచున్నవి.

మసకలేని రత్నమును దాని మనోహరమైనకాంతి వికసన మెట్లో, నిండార
వికసించిన తామరను దాని మకరందబిందువు లెట్లో, అట్లు ప్రత్యంగమనోహర
మయి లావణ్యము మిసమిసలాడెడి వీరి దేహమును సహజసిద్ధములగు నందంపు
విలాసములు ఎత్తి చూపుచున్నవి. వీరు నిజముగా సామ్రాజ్యాద్వైతే, సమ్రాట్ట
బిడ్డలే.

భూయిష్ఠాం రఘుకులకుమారచ్ఛాయాం = మెండగు రఘుకుల కుమారుల
శోభను - లేక పోలికను.

శ్లో కఠోర పారావత కణ్ఠమేచకం,
వపు ర్వృషస్కన్ధసుబన్ధరాంసకమ్,
ప్రసన్న సింహస్తిమితిచ్ఛ వీక్షితం,
ధ్వనిశ్చ మాజ్ఞల్య మృదల్ల మాంసలః.

౧౮

(నిపుణం నిరూపయన్) అయే న కేవల మస్మత్సంవాది
న్యాకృతిః!

శ్లో. ౧౮. కఠోరేతి - వపుః = అందమైన యీమేను, కఠోర పారావతకణ్ఠ
మేచకం = తారుణ్యము నిండుకొన్న పావురము మెడవలె నీలముగా నున్నది.
వృషస్కన్ధ సుబన్ధరాంసకమ్ = అబోతుమూపులవలె, నతోన్నతములగు బుజములు
గలిగియున్నది. వీక్షితమ్ = చూపు, ప్రసన్న సింహ స్తిమితమ్ = ఏచింతయు లేక
సంతోషపు లేటదనము కలిగి అనుగ్రహముపరియునదిగను, (లోలముగాక)
సింహమునకుం బోలె నిలుకడకలదిగను ఉన్నది. ధ్వనిః చ = స్వరమును, మాంసల్య
మృదల్లమాంసలః = మంగళమునకై వాయించిన మృదంగముయొక్క మ్రోతవలె
మంద్రముగా గంభీరముగా - (బొంగుగా,) ఉన్నది.

మేనికప్పు కపోతయువకంతమువలె నున్నది; బుజములు అబోతుమూపుగముల
వలె వంపు ఎత్తు కలిగి యున్నవి. చూపు ప్రసాదము పరియును, సింహపుఞ్జాపు
వలె నిలుకడ కలిగి యున్నది. కంఠస్వరము మంగళాగ్రముగ మృదంగ ధ్వనివలె
మంద్రముగా నున్నది.

ఉపమల యాచిత్యమును నెలకొల్పువారిలో అగ్రసరుడుగదా భవభూతి!

ఇవన్నియుం గూడ పార్వభౌమునిబిడ్డల లక్షణములు - విశేషముగా రఘు
వంశమునం బుట్టినవారి లక్షణములు. మేనికప్పు తన మేనికప్పును బోలినదే. ఎగు
బుజములు మగ సిరి (సౌభాగ్యము) - చాలు బుజములు స్త్రీ సౌభాగ్యము - 'బాహూ
నతా వంశయోః' మాళవికలో మాళవిక యంసములు బాహువులును. చూపు
లాల్యము తారల్యము స్త్రీ సౌభాగ్యము - చూపులోనిలుకడ మగ సౌభాగ్యము.
బొంగుగొంతు మగ యందము, కోయిలస్వరము స్త్రీ సౌభాగ్యము. నీరసించిన మేఘ
గరంబోనిది కదా రామునిగొంతు. రఘుపతిపరమార్చాయ - అనగా తన పోలికయే
అనుట. ఇదెల్ల మహానుభావుల లక్షణము.

మాత్యం నిరూప్య = నిపుణముగా పరికించి. అస్మత్ సంవాదిని = నన్ను పోలి
యొందునది.

శ్లో॥ అపి జనకసుతాయాస్తచ్చ త చ్ఛానురూపం
స్ఫుట మిహ శిశుయ్యగ్నే నైపుణోన్నేయ మస్తి,
నను పున రివ త స్మే గోచరీభూత మట్టో
రభినవ శతపత్ర శ్రీ మ దాస్యం ప్రియాయాః. ౧౯

శ్లో॥ ముక్తాచ్చ దస్తచ్చవి సుస్త రీయం
నై వౌష్ఠముద్రా, స చ కర్ణపాశః,
నేత్రే పున ర్యద్యపి రక్తనీలీ
తథాపి సౌభాగ్య గుణ స్స ఏవ. ౨౦

శ్లో. ౧౯. అపీతి—జనకసుతాయాః అపి=జానకకని, అనురూపమి=పోలిక చే సరిపోవునది, తత్ చ తత్ చ = అదియు, అల్లదియు—అనగా ఏమేమియో, స్ఫుటం=స్పష్టముగా, ఇహ శిశుయ్యగ్నే=ఈశిశువుల జతయందు, నైపుణోన్నేయం=నేపుతో కనిపట్టదగినది, ఊహింపదగినది. అస్తి = ఉన్నది. నను = ఇంత యెందుకు? పునః=మరల, తత్=అల్లయా, ప్రియాయాః=ప్రియసియొక్క, అభినవ శతపత్ర శ్రీమత్ = క్రొత్త—అప్పుడే విరిసిన—నూలురేకుల తామర సౌభాగ్యము గలిగిన, అస్యం=మొగము, మేఅట్టో=నాకనులకు, గోచరీభూతం ఇవ=అగపడుచున్నట్టులున్నది.

ఈయమడపిల్లలయందు—అది, అయది, అల్లది అని నూత్యముగా కనిపట్టదగినది. సీతపోలికయు ఎంతేని యున్నది. వేయేల! వీరిమొగమున నిండా విరిసిన తమ్మి సౌభాగ్యము నాప్రియసి మొగమే నాకనులకు మరల అగపడుచున్నట్టులున్నది.

క్రమక్రమముగా గుర్తుపట్టుచున్నాడు.

శ్లో. ౨౦. ముక్తీతి—ముక్తా అచ్చ దస్త చ్ఛవి సుస్తరీ=ముత్తైములకలై తెల్ల పండ్లకాంతిచే సౌభాగ్యమున్నట్టిది, ఇయం ఓష్ఠముద్రా=ఈ పెదవులు మాసికొని యున్నప్పటి టీటు. సా ఏవ=అదియే—సీతదే అనుట. కర్ణపాశః = చెవిసౌదగును, స చ=అదియే; పునః=మఱేమనగా, నేత్రే=కన్నలు, రక్తనీలీ యది అపి=ఎట్ట చారలుగలిగి నట్లగానున్నను, తథాపి=అప్పటికిని, సౌభాగ్యగుణః = సౌందర్యాతిశయము. స ఏవ—అదియే—(సీతదే అనుట.)

ముత్తైములకలై తెల్లని దంతకాంతితో అందముగానుండునదైన ఆ పెదవుల ముద్ర, ఆత్రాడు చుట్టి పట్టుకొన్నట్టులున్న యందమైన చెవియు, సీతదే. ఇంకను కన్నలు ఎట్టగాను నట్లగాను గూడ నున్నవే, అడల్లు, అన్న, ఉన్న నేమి, వాని యందంపుఁబెంపును సీతదే.

(విచిన్త్య) త దేత త్ప్రచేతసాధ్యుషిత మరణ్యం; యత్ర
కిల దేవీ పరిత్యక్తా. ఇయం చానయో రాకృతి ర్వత్సయోః, యదపి
స్వతః ప్రకాశా న్యస్తాణితి, తత్ర విమృశామి; అపి ఖలు త చ్చిత్రి
దర్శన ప్రస్తావే అస్తాభ్యనుజ్ఞానం ఉద్భూతం స్యాత్? న హ్యసా
మృదాయితా న్యస్తాణి పూర్వేషా మ ప్యనుశ్రుతముః. అయం
సంప్లవమాన మాత్మానం సుఖాతిశయో హృదయస్య విస్రవభయః.
భూయిష్ఠం మయా, ద్విధా ప్రతిపన్నో దేవ్యాః గర్భభార ఆసీత్.
(సభాష్పం.)

శ్లో॥ పురా దూఢే స్నేహే పరిచయవికాసా దుపచితే,
రహో విస్రభాయా అపి సహజ లజ్జాజడదృశః,
మయై వాదా జ్ఞాతః కరతల పరామర్శకలయా
ద్విధా గర్భగ్రన్థి, స్తదను దివనైః కైరపి తయా.   ౨౧

తత్ ఏతత్ - ఇదే అది. తత్ర విమృశామి = అవిషయమున విమర్శించెదను.
అపి ఖలు ఉద్భూతం స్యాత్? = నెఱవేరినదా? న...అనుశ్రుతముః = వినమైతిమి.
సంప్లవమానం = తేలిపోవుచున్న - భూయిష్ఠంచ...పలుమాటు, ద్విధా = రెండుగా
నుండుట, ప్రతిపన్నః ఆసీత్ = కనిపట్టబడినది - ఎఱుంగబడినది అయిన - కని
యొంటిని, గ్రహించియొంటిని. దుఃఖభారము ఉన్నను. ఆకస్మిక చిత్రవికాసము,
మనసున సుఖముతోఁచుట, గొప్పకుభశకునము. దీనిని వాక్యీకియు కాలిదాసున
పలుమాటు చెప్పదురు.

శ్లో. ౨౧. పురేతి—పురా = మునుపు. స్నేహే = స్నేహము, పరిచయ
వికాసాత్ = పరిచయము - ఒండొగులు కూడిమాడియుండుట - పెంపొందుటవలన,
దూఢే = నెలకొని, ఉపచితే = మిక్కిలియు వృద్ధిపొందఁగా, రహః = ఒంటిపాలున,
ఏకాంతమున, విస్రభాయాః అపి = (నామందు) నమ్మకముకలదైనను, సహజలజ్జాజడ
దృశః = తోఁబుట్టువగునీగ్ధచే కదలక మ్రానుపాటుచెందిన చూపులుగల (ప్రేయసి
యొక్క,) గర్భగ్రన్థిః = కడుపుమడి, కరతల పరామర్శకలయా = అణచేతితో
నిమిరు సేర్పుచేత, ద్విధా = రెండుగానుండుట, మయా ఏవ = నాచేత నే, అదా =

(రుదిత్యా) తత్కి మేతౌ పృచ్ఛామి కేనాప్యపాయేన?

లవః—తాత, కి మేరల్ ?

శ్లో॥ బాష్పవర్షేణ సీతం వో జగన్మణ్మళ మాననం,
అవశ్యాయావసిక్తస్య పుణ్డరీకస్య చారుతామ్.

౨౨

కుశః—అయి వత్స.

శ్లో॥ వినా సీతాదేవ్యా కిమివ హి న దుఃఖం రఘుపతేః ?
ప్రియానాశే కృతస్నం జగ దిద మరణ్యం హి భవతి,

తొలుత, జాతః = ఎఱుంగబడినది. తదను = తరువాత, క్తః అపి దివసైః = కొన్ని దినాలకు, తయా = ఆమెచేతను, (జాతః = ఎఱుంగబడినది.)

మనువు పరిచయము పెరుగుకొలది ప్రేమిడి వేరులుపాటి దళముకొనగా (ఆమెవలని నిరోధము లేకుండ) శేనే చేతితో ఏకాంతమున ప్రేయసి కడుపును శీర్షగా నిమరుచుంటిని. అది ఏకాంతమైనను, ఆమె నన్ను పూర్తిగా నమ్మి జంకు పడనిదైనను, అంతసేపును స్వభావనీడమైన తన సిగ్గుచే, మ్రాస్తద్ద చూపులం జూచుచుండినది. అప్పుడు కడుపుముడి గెండుగా నుండుట తొలుత శేనే కను గొంటిది. తరువాత కొన్ని నాళ్ళకు ఆమె కనుగొన్నది.

ఇట్లెల్ల స్మరణకు రాగా రామునికి ఏడుపు నెట్టుకొని వచ్చినది. పిల్లకాయల చూచుచున్నను ఆపుకొనలేక విడిచినాడు. దానిని లవకులు చూచినారు. లవుడు రాముని అడుగుచున్నాడు, కుకుడు దానికి సమాధానము చెప్పుచున్నాడు.

శ్లో. ౨౨. బాష్పేతి - జగన్మణ్మళ = జగముల కెల్ల మంగళము గూర్చునదగు, యః అనఘః = మిఁమొగము, బాష్పవర్షేణ = కన్నీటి జడిచేత, అవశ్యాయావసిక్తస్య = మంచుచే తడుపబడిన, పుణ్డరీకస్య = తెల్లతామరయొక్క, చారుతామ్ = అందమును, సీతం = పొందింపబడినది.

జగలకంతయు మంగళము గూర్చు మిఁమొము కన్నీటిని ఇట్లు వానగా కరిగెనే - దాన మంచులో తోగిన పుండరీకముకలె ఆయెనే - ఇదేమి నాయనా!

సీమము ఎల్లజగములకు మంగళాశ్పదమే. మఱి అందు ఈకన్నీళ్ళ జడి ఏమి?

శ్లో. ౨౩. విశేతి - సీతాదేవ్యా వినా = సీతాదేవిలేమిని, రఘుపతేః = రాఘవ దేవునికి, కి మివ = ఏది, న దుఃఖం హి = దుఃఖము కాకాకో. ప్రియానాశే = ప్రేయసి నష్టమున. ఇదం కృతస్నం జగత్ = ఈ సకలలోకమును, అరణ్యం

స చ స్నేహ స్తావా; నయ మపి వియోగో నిరవధిః.

కిమిత్యేనం పృచ్ఛ స్వనధిగత రామాయణ ఇవ? ౨౩

రామః—(స్వగతమ్) అయే తటస్థిత ఆలాపః. కృతం ప్రశ్నేన. దగ్ధహృదయ! కోఽయమాకస్మిక స్తే పారిష్లవో వికారః? ఏవం నిర్భిన్నహృదయావేగ శ్శిశుజనేనా వ్యనుకమ్పితోఽస్మి, భవతు. తావ దస్తరయామి. (ప్రకాశం) వత్సే, రామాయణ మితి శూయతే; వాల్మీకే స్మరస్వతీనివ్యవ్ధః. ప్రళప్తి రాదిత్యవంశస్య. తత్ర కిచ్చిత్ కుతూహలేన శ్రోతు మిచ్ఛామి.

భవతి హి=అడవి యానగదా. స చ స్నేహః=అనెయ్యము, తావా=అంత టిది. అయం వియోగః అపి=ఈ యెడబాటును, నిరవధిః=కడలేనిది. కిమితి=ఏమని ఎందులకు. అనధిగత రామాయణ ఇవ=రామాయణము ఎఱుంగనివానివలె, ఏవం=ఇట్లు, పృచ్ఛసి=అడిగెదవు!

నీతాదేవి లేనందున రఘుస్వామికి ఏది దుఃఖము గాను? ప్రేయసి నాశమై నందున, ఈ సకలలోకమును ఆయనకు అడవిగదా యగును. ఆ నెయ్యమో అంతటిది. ఈ విరహమో కడలేనిది. నీవు రామాయణమును ఎఱింగినవాడవుకదా, ఎఱుంగని వానివలె ఇట్లడిగెద నేమి?

తటస్థితః ఆలాపః—మాటలు తటస్థములుగా—ఉదాసీనములుగా—నీత ఎవరో అన్నట్లుగా ఉన్నవి. అడుగుదునా వీరిని అని తాను తలచుకొన్నందులకు, తాను అడుగకయే తనకు వారిమాటలవలన తెలిసినది—వారు నీతవారు కారు అని. నీత వారైన, 'నీతాదేవ్యా' అని పరాయివారివలె నీతంగూర్చి పలుకరు. దగ్ధహృదయ=పాదుమనసా, ఈ అయం ఆకస్మికః తే పారిష్లవః వికారః?—ఆకస్మికముగా చాపల మై పరువులు వాఱు ఈనీ వికారము ఏటిది? నిర్భిన్న హృదయావేగః=తెలి ప్రదిలిన మనోదుఃఖము గలవాడను—నా మనసులోని దుఃఖము వీరికి తెలిసిపోయినదే—తెలిసిపోవునట్లు చేసికొంటిని. అస్తరయామి=దాగుంచెదను—కమ్ముకొందును. స్మర స్వతీనివ్యవ్ధః=వాక్కుల వెలయుట—వెడలుట, తెలికి ప్రవహించుట—అనగా కావ్యము. కుతూహలేన శ్రోతుం ఇచ్ఛామి=వినం కుతూహలపడుచున్నాను.

కుశః—కృష్ణు ఏవ సప్తరోఽస్సాభి రావృత్తః. స్ఫుట్య
పస్థితౌ తావ దిమా బాలచరితస్యాన్వేయేధ్యాయే ద్వా శ్లోకాః.-

రామః—ఉదీరయతు వత్సః,

కుశః—

శ్లో॥ “ప్రియా తు సీతా రామస్య దారాః పితృకృతా ఇతి.

గుణై రూపగుణై శ్చాపి ప్రీతి ర్భూయోఽప్యవర్ధత. ౨౪

శ్లో॥ తతైవ రామ స్సీతాయాః ప్రాణేభ్యోఽపి ప్రియోఽథవత్,
హృదయ న్వేవ జానాతి ప్రీతియోగం పరస్పరమ్.” ౨౫

అవృత్తః=నష్టవేయబడెను. సప్తరోః=౭ంధము. స్ఫుట్యపస్థితౌ తావత్=ఇప్పుడు
తటాలున జ్ఞప్తికి వచ్చినవి. ఉదీరయతు=పఠించును - పఠకును - గాక. ఈ శ్లోక
ములు మిక్కిలియు నుదీపకములు.

శ్లో. ౨౪-౫. ప్రియేతి-సీతా=సీత. రామస్య=రామనికి, పితృకృతాః
దారాః ఇతి=నాయన కూర్చిన భార్యయని. ప్రియా తు-ప్రేయసి కానీ అయెను,
ప్రీతిః=ఆప్రీతి, గుణాత్=(మంచి) గుణము(ల) కలనను, రూపగుణాత్ చాపి=
సౌందర్యాతిశయమువలనను, భూయః అపి=మఱింత, అవరత=పెంపొందెను. తతైవ=
అట్లే, సీతాయాః=సీతకు. రామః=రాముడు, ప్రాణేభ్యః అపి=ప్రాణముల కన్న
నుంగూడ, ప్రియః అథవత్=ప్రియుడు అయెను. పరస్పరమ్=ఒండొరుల (మీద),
ప్రీతియోగం=ప్రేమకూడిక, ప్రేమ తగులము, హృదయం ఏవ తు=మనస్సే, జానాతి=
ఎఱుంగును.

మొదలపే సీత తనకు తండ్రి కూర్చిన భార్యయగుటచే రామనికి ప్రియ
యయ్యెను. అట్టి యా ప్రేమను ఆమె తన పౌత్రుల్యాదిగుణములచేతను. సౌందర్యో
త్కిర్ణ చేతను వర్ధిల్లజేసింది. రాముడును సీతకు ఆ ప్రకారముగానే అనగా
తండ్రివరించిన వరుడగుటను. రాముడును పెక్కభంగుల పెంపొందించుటను -
ప్రాణములకన్నను ప్రియుఁ డాయెను. వారి మానసములుయొగ్రమే ఎఱుంగును వారికి
ఒండొరులమీద గల యా ప్రీతియోగమును. ‘తతైవ రామః సీతాయాః’ ఇత్యాది
యీ రెండవ శ్లోకిము ఇప్పుడు దొరకు రామాయణపాఠమున లేదు. దానికి బదులు,
‘తస్యాశ్చ భర్తా ద్విగుణం హృదయే పరివర్తతే! అన్తరాత మపి వ్యక్త మాఖ్యాతి
హృదయం హృదా॥’ అని యున్నది. మఱి భవభూతికి అట్టి పాఠము దొరికిన

రామ:—(స్వగతం) కష్ట! మతిదారుణోఽయం హృదయ
మగ్నోద్ధాతః. హా! దేవి, ఏనం కిల తదాసీత్ ; అహో నిరస్వయ
విపర్యాస విరసవృత్తయః విప్రలమ్భ పర్యవసాయివ స్తాపయన్తి
సంసారవృత్తాంతాః.

శ్లో॥ క్వ తావానానన్దో నిరతిశయ విస్రమ్భబహుళః?

క్వ తేఽన్యోన్యం యత్నాః? క్వచన గహనాః కాతుకరసాః?

దేహా! అది ప్రకమవిరాజితముగా నున్నది - తత్కైవల ఇత్యాదిగా. చూ.. గామా -
బాల - 22 - 30, 31.

‘దారాః పితృకృతా ఇతి ‘తత్కైవల రామః సీతాయా!’ వరుఁడు వధువును
తాను గాదు ఏటికొనుట, వధువును వరుని తాను గాదు ఏటికొనుట - తండ్రులు ఏటి
తాము మెచ్చి కూర్చు దాంపత్యమును. అది యుత్తమమగు ఆర్య మర్యాద.

అతిదారుణః ఆయం హృదయమగ్నోద్ధాతః=ఇది హృదయములోని ఆయమునకు
కడు తీవ్రమైన పెద్ద పెట్టుగానున్నది. తదా=అప్పుడు. నిరస్వయ విపర్యాస విరస
వృత్తయః... సంసారవృత్తాంతాః=ఈ సంసార (=విహికటివన) వృత్తాంతములు ఇట్లు
వచ్చినది ఇట్లు పోయినది, అని సంబంధము తెలియరాని, - ఇది యిట్టిది అనుప్రకా
రము తెలియరాని - దాని వెంబడి యిది అని యొక అంశులేని (తలక్రిందగుటంబోని)
మాన్యులచేత ఎట్టిరసము (ఆనందము) లేని మార్గములు - వృత్తాంతములు - కలనై,
మోసమున - మోసముగా - ముగియుననై కరము చిత్తభేదము కలిగించునవి. విప్రలంభ
పర్యవసాయివః=వియోగముతో ముగియునవియు అనియేని. అట్లుగనేని కరుణరసము
అని లేలునుగదా?

శ్లో. ౨౬. క్వతావానితి - నిరతిశయ విస్రమ్భ బహుళః=మిక్కిలి నమ్మక
ముతో నిండినదైన, తావాత్ ఆనందః=అంతటి (యా) ఆనందము, క్వ=ఎక్కడ?
అన్యోన్యయత్నాః తే క్వ=ఒండొరులంగూర్చిన (ప్రీతికార్యములకైన) ఆ యత్నము
అవి యెక్కడ? గహనాః=ఊహింపలేని అలవికాని - మఱిదేనికని చూరరాకుండ
ప్రేమతోనిండిన, ఒక్కొక్కటి అనుభూయమానములగుటచే విడదీసి చెప్పటకు అందని,
కాతుకరసాః=పండుగులయు ఉత్సవములయు ఆనందములు. క్వచన=ఎక్కడనో?

సుఖే వా దుఃఖే వా క్వను ఖలు తదైక్యం హృదయయో?
స్తథా వ్యేష ప్రాణ స్ఫురతి, న తు పాపో విరమతి! ౨౬

కష్టం భోః కష్టం.

శ్లో॥ ప్రియాగుణసహస్రాణా మేకోస్థిలన పేశలః
య ఏవ దుస్స్మరః కాల స్తమేవ స్మారితా వయం! ౨౭

సుఖే వా దుఃఖే వా=హర్ష మనందుఁ గాని వందునం గాని, హృదయయో=మనస్సుల
యొక్క, తత్=వికారం=అయదైక్యము, క్వ ను ఖలు=ఎట్లు పోయినదో? తథా
అపి=అట్లేనను, వాని నన్నింటిని కోలుపోయినను, అనన్నియు లేకపోయినను
అనుట. ఏమః పాపః ప్రాణః=ఈపాదు ప్రాణము, స్ఫురతి=కోట్టుకొనుచున్నది,
(అడుచునే ఉన్నది.) న తు విరమతి=గాని ఉడుగను.

ఒండొరులమీఁది నయ్యకముతో నిండిన అంతటి పట్టరాని ఆ హర్షము ఎట్లు
పోయినదో? ఒకరికై ఒకరు పనిచేడు (అప్రేమకార్య) యత్నము లేమైనదో?
ఒక్కొక్కడి అనుభవమునకు వచ్చుచున్నందున విడదీసిచెప్ప నలవిగాని ఆపండుగుల
యానందము లెక్కడదో? సంతోషమునఁ గాని దుఃఖమునఁ గాని ఆ హృదయైక్యము
అది ఎక్కడికి పోయినదోకదా? అట్లేనను ఈ పాదుప్రాణము అడుచునే యున్నది
గాని ఉడిగిపోలేదుకదా! అట్టిదాని నెల్ల కోలుపోయినను ఈ పాదు ప్రాణము
పోలేదే అనుట.

‘అభిజననగో భర్తః శ్లాఘ్యే స్థితా గృహిణీ పతే
విభవగురుభిః కృత్యైః ప్రస్థ ప్రతిక్షణ మామలా.’

—అను కావంతలోకి ఈ గవాన కాకుకరసములచేతను అన్యోన్య
యత్నములచేతను ఇంచుక స్మారితమగుచున్నది ‘సుఖే వా దుఃఖే వా’ ఇత్యాదిచే
‘అదైక్యతం సుఖదుఃఖయోః’ అను మునుపటిమాట 1. 3౨. స్మారితమగును.

భోః కష్టం=అయ్యో! కష్టా!

శ్లో. ౨౭. ప్రియేతి - ప్రియాగుణ సహస్రాణాం=ప్రేయసియొక్క లెక్కలేని
గుణములయొక్క, ఏకోస్థిలన పేశలః=ఒక్కొక్కడి చిత్తమున పొలయుటచేత మనో
హరమై, య ఏవ కాలః=ఏకాలమే, దుస్స్మరః=తలంచుకొన (నైనను) కక్యము
గానిదో, తం ఏవ=దానినే, వయమ్=నేను, స్మారితాః=స్మరింపఁ జేయఁబడితిని.

శ్లో. తదా కిఞ్చ త్కిఞ్చ త్కృతపద, మహాభిః కతిపయై
స్త దీషద్విస్తారి స్తనయుగళ మాసీ న్మృగదృశః,
వయ స్సేహాకూత వ్యతికరఘనో యత్ర మదనః
ప్రగల్భవ్యాపార స్సుభరతి హృది, ముగ్ధశ్చ వపుషి. ౨౦
కుశః—అయం చ చిత్రకూటవనవిహారే సీతాదేవీ ముద్దిశ్య
రఘుపతేః శ్లోకః—

ఏకాలమ స్మరణకు రాగూడనో, వచ్చిన ఓర్వారాదో, ఆ కాలమే, ఈ
కాలకాండ శ్లోకములవలన జన్మి కి వచ్చినది! ప్రేయసి లెక్కలేని సద్గుణములును
ఒక్కమృడి చిత్తమునం బొలయుటచే అతిమనోహరమైనదికదా ఆ కాలము! అది
తలఁపునకు వచ్చినదే, అయ్యయ్యో ఏమి సేయుదును? అనుట.

శ్లో. ౨౦. తదేతి—తదా అప్పుడు, కిఞ్చిత్ కిఞ్చిత్=ఇంచించుకే, కృత
పదం=పదముగొన్నదై, అంకురించినదై, కతిపయైః అహాభిః=కొన్ని దినములకు,
ఈష ద్విస్తారి=రవంత విరివిచెందుచున్నదిగా, మృగదృశః తత్ స్తనయుగళం=
లేడికంటి—నీరయొక్క—ఆ చనుంగవ, అసీత్=అయ్యెను. యత్ర=ఎప్పుడు—అనఁగా
ఆదికాలలో, మదనః=మన్మథుఁడు, వయఃస్నేహాకూతవ్యతికర ఘనః=ప్రాయమును,
అనురాగమును, మనోభావమును అను బీని మేళనముచేత బలిసినవాడై, హృది=
మనసున, ప్రగల్భవ్యాపారః=దిట్టపు చెయిదములు గలవాఁడుగాను, వపుషి చ=
దేహమందో, ముగ్ధః=గోలగాను, స్సుభరతి=ప్రకాశించును, నోచును.

ఆ దినములలో లేడిచూపులవంటి తారళ్యపుఁజూపులు గల (యాప్రేయసికి)
చనుంగవ ఇంచించుక అంకురించి ఇంచుక విస్తృతించెందుచుండెను. (అట్లే) చిత్త
జాఁడు ఆప్రాయము, ఆస్నేహము, వానివలని మనోభావములు మేళనము పొందఁగా
వానివలన బలిసి మనసున దిట్టపుఁజెయిదములు గలవాఁడయ్యెను మేన గోలతనముం
బూనియుండెను. ఏకాలము విరహిదుఃస్వరమో అదే యది. ఆ దికాలలో ప్రేయసికి
మనసిజవిజృంభణము మేన ఇంకను అంతగా లేదు; గాని చిత్తమున మనోరథముల
రూపముగా ఎక్కువగా ఉండినది. భవభూతి మాలిలోను పెండ్లివాఁటి మాలి
వయసు ఈ మాటలలతోనే చెప్పినాఁడు. -ix. 29.

“భవద్భిః సర్వాణ్ణ ప్రకృతి రమణీయా కులవధూ

రిహస్యైర్దృశ్యై వా, విదిత మథ వాస్యాః కి మభవత్ ?

శ్లో॥ “త్వదర్థ మివ విన్యస్త శ్శిలాపట్టోఽయ మగ్రతః,
య న్యాయ మభితః పుష్పైః ప్రవృప్త ఇవ కేసరః.” ఆ

వయోవస్థాం తస్యాః శృణుతే - సుహృదో, యత్ర మదనః
ప్రగల్భన్యాపార శ్చరతి హృది ముగ్ధశ్చ వపుషి.” అని.

ఈ వపువున మదనుని హృదయమును—

“స్తన పరిణాహ విలాస వైజయంతీ” (iii - 12) అనియు,

“నిర్భుగ్న పీన కుచకడ్మల యానయా మే” (vi - 12) అనియు,

“ప్రేమా మద్గ్రాథితేతి యా ప్రియసఖీ హస్తోపసితేతి వా

విస్తారి స్తన కమృభుకడ్మలభ రోత్సజేన సంభావితా-” (viii - 6) అనియు,

వర్ణనలచే అందందు నూచించినాడు. వీరచరితమున పెండ్లియప్పటి సీతను రాముడు
సరిగా ఈ మాటలతోనే,

ఉన్నద్ధ స్తన కమృభుకడ్మలభర శ్వాసావభుగ్నస్య తే

మధ్యస్య త్రివళి తరణకణామ భజ్జః ప్రియే మా చ భూత్, (ii - 21.)

—అని వర్ణించినాడు. ఇక్కడనో ఇట్లు - వపు ర్మదన ముగ్ధతలో

“కిచ్చిత్ కిచ్చిత్ కృతపద మహోభిః కలిపయైః, త దీపద్విస్తారి స్తనయుగళ
మాసీ స్పృగదృశః” అని. కావున ఈ యన్నింటికని సమార్థమును సామరస్యమును
గ్రహింపదగును.

శ్లో. ఆ. త్వదర్థమితి - అగ్రతః = ఎదుర, అయం శిలాపట్టః = ఈ తాలి
పట్టుము - పీట, త్వదర్థం = నీకోసము, విన్యస్త ఇవ = అమర్చబడినదివోలే నున్నది.
యస్య = దీనికి - అనగా దానికి, అభితః = పైనంకటను, అయం కేసరః = ఈ పొన్న
చెట్టు, పుష్పైః = పూలతో, ప్రవృప్త ఇవ = దట్టముగా వానకురిసినట్టులున్నది. పూవులే
వానగా కురిసినట్టు దానిపై రాలియున్నవి.

నీకోసము అమర్చబడినట్లు లాన్నది యాతాటిపీట, ఎదురుగా, చూడు.
ఈ పొన్న దానిమీద దట్టముగా పూలు కురిసియున్నది.

ఈ శ్లోకము రామాయణాయోధ్యాకాండమున 94 సర్గలో ౨౧ వది. లజ్జ -
తన మునుపటి శరసోత్తలను ఈ బాలురు పలుకుచున్నందులకు. స్మృత స్నేహములు
అట్లు తనకై పలుకుచున్న బాలురయొడ మోమోటమికి - కరుణ - అట్టి నాటి సీత
నేటి వియోగ స్మరణకు...

రామః—(సలజ్జాస్థితస్నేహకరుణం) అతిహి నామ ముగ్ధ శ్శిశుజనః, విశేషత స్త్వరణ్యచరః. హా దేవి! స్మరసి వా తస్య ప్రదేశస్య తత్సమయ విస్రమ్భాతిప్రసక్తస్య సాక్షిణః. కష్టం! భో: కష్టం!

శ్లో॥ శ్రమామ్బు శిశిరీభవ త్ప్రసృత మందమందాకినీ
మరు త్తరళి తాలకాకుల లలాట చంద్రద్యుతి,
అకుంజ్కమ కళశ్శీతోజ్జ్వలకపోల ము త్ప్రేక్ష్యతే,
నిరాధరణ సుందర శ్రవణపాశముగ్ధం ముఖమ్.

30

ముగ్ధః శిశుజనః - శిశుజనులు బేలలు - కావున తాము వరుసగా పాడుకొనుచుం బోవుదురు, రాముని మనోభావములం బరికింపరు.

శ్లో. 30. శ్రమామ్బుతి - శ్రమామ్బు శిశిరీ భవత్ = చెనుటచే చల్లనగు చున్నదియు, ప్రసృత మంద మందాకినీ మరు త్తరళి తాలకాకుల లలాటచంద్రద్యుతి = మెల్లగా వీచుచున్న మందాకినీమీఁది గాలులచే అల్లలాడుచున్న ముంగురులచే కలఁగిపోయిన చంద్రులంబోలిన నుదుటికాంతికలదియు, అకంజ్కమకలశ్శీతోజ్జ్వలకపోలమ్ = కుంకుమగుఱుకులేమిచే - రాలిపోవుటచే - (నైజముగానే) మెఱయు గండములు కలదియు, నిరాధరణ సుందర శ్రవణ పాశముగ్ధమ్ = సొమ్ములు - కమ్ములు - లేకయే అందముగానున్న పాశముంబోని - త్రాటిచుట్టంబోని - చెవులతో పొబగారుచున్న, ముఖమ్ = మొగము, ఉ త్ప్రేక్ష్యతే = మనమందు ఎంచబడుచున్నది - నాకు జ్ఞప్తికి వచ్చుచున్నది అనుట.

(ఆ యతిప్రసంగముల నొక్కటనైన) ఆనీ మొగము నాకిప్పుడు స్మరణకు వచ్చుచున్నది. అది చెనుటతో చల్లగా నైనది. (ఆప్యాయముగా) మందాకినీమీఁది మందపవనము వీచుచుండఁగా, దానికి కదలాడి, ముంగురులు పశ్చిమవన నుదుటి చంద్రుమీఁదికి చెదరి చిక్కిపడినవి. కుంకుమ (మకరికాది) గుఱుకులు చెరిగిపోయి చెక్కిళ్ళు స్వాభావిక (మకాక కేళిచే ఎక్కిన) కాంతితో ఉజ్జ్వలములు వనవి. చెవినుండి కమ్ములు జాటి పడిపోయి అదియు ఒక యందముగా నుండినది. ఐదువకు కమ్ముల మోసరాని మంగళాధరణములు.

ఈ స్మరణము మఱియుమఱియు కాలివేయునట్లున్నది. అప్పటి కింకను సీతారాములు అననూయాక్రతుల యాశ్రమమునకు పోలేదు, అననూయవలని యామాయని యంగరాగాదివైభవమును వీర యింకను పొందలేదు. మఱి అడవికి తరలి నపుడు, లేకు ఎక్కబోవుచుండఁగా, దశరథాజుచే వీరకు సర్వాధరణములు ఒసంగబడినవిగాదా - అయో. 39 వ సర్గ.

౧౭. సా మజాతా మజాతాని వై దేహీ ప్రస్థితావనమ్
భూషయామాస గాత్రాణి శైర్విచిత్రై ర్విభూషితైః

౧౮. వ్యరాజయత వై దేహీ వేశ్య తత్సవిభూషితా
ఉద్య తోంకుమతః కాలే ఖం ప్రభేవ వివస్వతః.

కావున ఇట చెవికి నిరాధరణత, కేలిలో కమ్మలు గలితమగుటయే. కుంకుమ పత్రధంగములు లేమియు అవి చెరిగిపోవుటయే. అట్టి కేలియే ఆవిస్రంభాతి ప్రసంగము. బ్రహ్మవరమున రామచరితమును సర్వమును ఉన్నదియున్నట్లు వాక్యీకి మనోవీధిం బ్రత్యక్షమగుచుండఁగా అట్లే నిజమును వ్రాసెనని ప్రమాణముగ దా -
“పద్యయోని రహిత...అన్యాహతజ్యోతి రార్దం తే ప్రాతిభం చక్షుః” అని భవభూతియు దానిం బ్రస్తావించెను. కావున బాలరు ‘తృదర్థ మివ విన్యస్త’ ఇత్యాది పతింపఁగానే రామునికి వాటివృత్తము సర్వమును స్ఫూరితమైనది. ఈ స్ఫూరితము రతమగునా - (పురుషయితి పర్యంతము సయితము బనబడినది?) చూ. అమరు.

అలోలా మలకావళిం, విలుళితాం బిభ్ర చ్చులత్ కణ్డలాం
కిం చోన్మృప్తవిశేషకం తినుతిరైః స్వేదామ్భుసాం జాలకైః
తస్యాస్థి యత్ సురతా న్త తా న్త నయనం వక్త్రం రతివ్యత్యయే
త త్త్వం పాతు చిరాయ. కిం హరిహరబ్రహ్మాదిభి రైవతైః?

అట్లే కుమారసంభవమునను.

మమ్మనా దలక చూర్ణమాషితం శబ్దగోఽపివయనం లలాటజమ్

ఉచ్ఛ్వస త్కమలగన్ధయే దదౌ పార్వతీవదనగన్ధవాహినీ.

సంతని, అత్రహరచక్షుషి అలక చూర్ణ పాత కథనాత్, దేవ్యా ఉపరిభౌతః సూచితః.

చూ. రామాయణము - అయోధ్య 94, 95 సర్గలు.

అతిరమణీయ చిత్రకూట మందాకినీ పరిసర తద్విప్రసంభవిహారమున ‘తృదర్థ మివ’ అన్న మాటలచే భవభూతి ఈ యతిప్రసంగమును భావించినాఁడు. ఇందుక అప్రకరణము -

94-౧౧ శైలప్రస్థేషు రమ్యేషు ప శ్యేయాన్ శోమహర్షణాన్

కిన్నరాన్ ద్వంద్వశో భద్రే రమయాణాన్ మనస్వినః.

౧౭. కాభావః క్తా భద్రాంశ్చ ప్రవరాణ్యంబరాణి చ
పశ్య విద్యాధర స్త్రీణాం క్రిడోద్దేశాత్ మనోరమాత్.
.....
౧౮. య దీహ శరదోఽనేకా స్వయా సార్థ మనిద్ధితే
లక్ష్మణేన చ వత్సామి న మాం శోకం ప్రధత్యతి.
.....
౧౯. వై దహి రమసే కచ్చిత్ చిత్రహటే మహా సహ
పశ్యతీ వివిధాత్ భావాత్ మనోవాక్యాదు సంయతాత్.
.....
౨౦. త్వదర్థమివ వివ్యస్తమ్.
ఇది అశ్లోక ప్రకరణము.

మరల 99 లోను —

౧. అథ శైలా ద్వినిష్క్రమ్య మైథిలీం శోసలేశ్వరః
అదర్శయ మృభజలాం రమ్యాం మన్దాకినీం నదీం.
౨. అబ్రవీ చ్చ వరాగోహం చారుచంద్రనిభాననాం
విదేహ రాజస్య సుతాం రామో రాజీవలోచనః.
... ..
౧౨. దర్శనం చిత్రహటస్య మన్దాకిన్యాశ్చ శోభనే
అధికం పురవాసాచ్చ మన్యే చ తవ దర్శనాత్,
౧౩. నిత్య విక్షిభితజలాం విగాహస్య మయాసహ
౧౪. సఖీవచ్చ విగాహస్య నీతే మన్దాకినీం నదీమ్.

ఇత్యాది

చిత్రదర్శనమునను ఆయాఘట్టములలో

అక్లాని త్వ మురసి మమ కృత్వా యత్ర నిద్రామవాప్తా
అనియు

కిమపి కిమపి, మందంమంద మాస త్రియోగాత్.

ఇత్యాదియు I-౧౭, ౨౦.

తాను స్మరింపఁడా? అట్లే ఇప్పు డిదియు. ఈకుండమాలభాషితములం

X నుండు IV-21.

రామ:—అవిదిత మనుసృత్య చిత్రహటే

సుతను సుమాపచయాయ నిర్గతాం త్వాం.

కుసుమ మపచితం వికీర్య భూహా ।

(స్తమ్భిత ఇవ స్థిత్యా సకరుణం) అహో ను ఖలు భోః!

శ్లో! చిరం ధ్యాత్వా ధ్యాత్వా నిహిత ఇవ నిర్మాయ పురతః

ప్రవాసే ప్యాశ్వాసం న ఖలు న కరోతి ప్రియజనః.

జగజ్జీర్ణారణ్యం భవతిహి వికల్పవృషర మే.

కుకూలానాం రాశౌ తదను హృదయం పచ్యత ఇవ. 30

సృగసి రసేన మహా ధృతం పటాస్తవః?

(విహస్య) సాహసిక, అకవీవ దూరే పరిహియసే!

తిరస్కరణిగా సీతమాటలు, 'రసేన' 'విహస్య' 'సాహసిక' 'పరిహియసే' - అను నివి యేవిస్రంభాతి ప్రసంగమును మూచించును? స్తమ్భిత ఇవ - రామఁడు మ్రాన్పడినాఁడు. దుఃఖము ఆఁపుకొనిన ఆగలేదు. అహో ను ఖలు భోః=అహో ఏమి ఇది!

శ్లో. 30. చిరమితి - చిరం = చాలకాలము, ధ్యాత్వా ధ్యాత్వా = ధ్యానించి ధ్యానించి, నిర్మాయ=నిర్మించి, పురతః=ఎదుట, నిహిత ఇవ=నిలుపఁబడినదో యన, ప్రియజనః=అనుంగు జనము - ఆప్తజనము, ప్రవాసే అపి=తాను దూరముగా పోయి యున్నప్పుడును, ఆశ్వాసం=ఊటడింపును, న న కరోతి ఖలు=చేయక మానదు కదా. వికల్పవృషర మే=(ధ్యానము కలిగించిన) విపరీతకల్పన, భ్రాంతి, తిఱి పోఁగానే, ప్రియజనము అట్లు ఎదుటినుండి మాయము కాఁగానే, జగత్=లోకము, జీర్ణారణ్యం=శృశానము, భవతి హి=బొనుగదా. తదను=అదెనుక, హృదయం=మనసు, కుకూలానాం రాశౌ=ఊకనిప్పు మొత్తమునందు, పచ్యత ఇవ=పాకము పొందుచున్నట్లు అగును.

ధ్యానింపఁగా ధ్యానింపఁగా, ఆభావనాతిశయము అకృతి సృజించి ఎదుట నిలువనబెట్టెనో యన ఆయెడబాసిపోయిన ప్రియజనము ఎదుట తోచి ఎడబాటు నందును ఊటట కలిగింపక పోరుకదా. అట్లే శ్రమాంబ్యత్వాది దూషముతో ప్రియ నాభావబీధిలో క్షణము పాలసి ఊటడించినది, ఇంతిలో ఆభావన అడంగినది. ఆ ప్రియజనము మాయమైనది. చుట్టును చూచుకొనఁగా లోకము పెను శృశానముగా నైనది. మనసు ఊకనిప్పుపెను రాశిలో ఉడువచున్నట్లు ఉన్నది.

మనఃశాస్త్ర పరామర్శకము ఇది అద్భుతమైన కల్పన! జీర్ణారణ్యం - కర్మ ధారయముగా జీర్ణించిన, ఎండిపోయిన యడవి యనక, తత్పరుషముగా 'జీర్ణుల యడవి' 'పీత్విన' పర్యాయముగాఁ గొనఁదగును. ప్రథమాంకమునను తన

(నేపథ్య)

శ్లో॥ వసిష్ఠో వాల్మీకి ర్దశరథ మహిష్యోఽథ జనక
ససై వారున్ధత్యా శిశుకలహ మాకర్ణ్య సభయాః,
జరాగ్రస్తై గ్లాత్రై రథ ఖలు సుదూరాశ్రమతయా
చిరే గాగ చ్చన్తి త్వరితమనసోఽపి శ్రమజడాః.

39

యొడిలో నిదురఁగూరిన నీతను అడవికి పంపివేయ నిశ్చయించుకొన్నప్పటి శోకము పొంగులోనే 'కూన్య మధునా జీర్ణారణ్యం జగత్' (పు. 81) అన్నాడు. మాలతి లోను మాధవుడు మాలతినాశనమున తనకు 'జగత్తు జీర్ణారణ్య మగును' అన్నాడు. (V - 30) 'జగ జీర్ణారణ్యం కథ మపి విధాతుం వ్యవసీతః' 'జరదరణ్యం' అనియు ప్రయోగించుట కలదు. 'పితృభూమివాచకమగు 'పితృవనమునకు' 'పితౄణాంవనం' అనియే రామాశ్రమి. దుఃఖాతిరేకమున ఇచ్చతమ జన వియోగమున నాకు లోకము 'వల్లకాడై' పోయినది అని వాపోవుట కలిగినదే. ఈ యర్థము సాధురని తోచు నట్లు కథాసరిత్సాగరాదులయం దెందేని ఇతరలక్షణములం బట్టి శృణానమని నిర్ణయము పొందుచున్నయెడల తద్వాచకముగా 'జీర్ణారణ్య'మన్న ప్రయోము కలదని తమకు జపి అని శ్రీ వేదము వేంకటరాయశాస్త్రిలవారు సెలవిచ్చియుండిరి. 'వకులానాం రాశా' - ఊకనిప్పు పెను సెగ ప్రసిద్ధము.

శ్లో. 39. వసిష్ఠఇతి - శిశుకలహం = నిసుగుల - అవచంద్రకేతువుల - యుద్ధమును, ఆకర్ణ్య=విని, సభయాః=భయముతో - ఎవరి శేమగునో అను దిగులుతో - కూడుకొన్నవారై, వసిష్ఠః=వసిష్ఠుడును, వాల్మీకిః=వాల్మీకియు, దశరథమహిష్యః=దశరథుని భార్యలు - కాసల్యాదులును, అథ = మఱియు, జనకః = జనకుడును, అరున్ధత్యా సహ ఏవ=అరుంధతితో కూడ నే, విదూరాశ్రమతయా=కయ్యత్రుజోటు ఆశ్రమమునకు చాల దూరమగుటచే, జరాగ్రస్తైః గ్లాత్రైః=ముదిమి - దాని శైథిల్యము - పైకొన్న దేహములతో, అథ=మఱి, త్వరితమనసః అపి=త్వరితపాద మిన మనసుగలవారయ్య, శ్రమజడాః=అలత చే మెల్లగా నే. చిరేణ చావసేపటికి, ఆగచ్ఛన్తి ఖలు=వచ్చుచున్నారు అదే!

రామః—కథం! భగవన్తా వరున్ధతీవసిష్ఠా వమ్నా జనక శ్చాత్తైవ! కష్టం! కథం ఖలు ఏతే ద్రష్టవ్యాః! (సకరుణం విలోక్య) అహహ తాత జనకోఽప్యత్యై వాయాత ఇతి వక్త్రేణ తాడితోఽస్మి మన్దభాగ్యః!

శ్లో॥ సమృద్ధ స్పృహణీయతా ప్రముద్ధితై ర్దుష్టే వసిష్ఠాదిభి ర్ద్రవ్యైః పర్యవీవాహమబ్ధశమహే తత్తాతయో స్ఫుజతమ్.

వసిష్ఠుడు వాల్మీకి దశరథభార్యలు, జనకుడు, అరుంధతియుంగూడ, శిశువులకు కలహ మని విన్నారు. మనకుల భయము తోచినది. అంతట తమ ముసలి శిథిల దేహములను మోసికొనుచు, మనసున ఎంత త్వరగొన్నను అలసటచే మెల్లగానే నడుచుచు, ఆశ్రమము చాల దూరమగుటచే చాలసేపు నడచి నడచి, అదిగో చేరవచ్చుచున్నారు.

కథం - ఏమీ! ఎవరెవరిని తాను చూడలేదో వారే అందఱును ఇట నొక్కచోటనే అగపడునట్టెనది! అందు ముఖ్యముగా - 'అహహ - తాతజనకః! అపి' 'అహహ నాయన జనకుడుగూడ' అని అనుకొనుచున్నాడు - వక్త్రేణ తాడితోఽస్మి = పిడుగుదెబ్బ తింటిని. వివాసముచేసిన నిమిషముననే వీ రందఱిని తలచుకొని వారికి తన మొగము ఎట్లుచూపుదును అని భయపడినాడు - పన్నెండేండ్లయినవి. ఆకస్మికముగా ఈయడవిలో అందఱు ఒక్కటనే అగపడఁజొచ్చుచున్నారు. ఏమిసేయుదును! 'హ ఆమృతమనతి! హ భగవన్తా వసిష్ఠవిశ్వామిత్రా...ముషితాః స్థ, పరిభూతాః స్థ రామవారకేన' - ఇత్యాది - పు. 82

శ్లో. 33. సమృద్ధిసే—సమృద్ధ స్పృహణీయతా ప్రముద్ధితైః=వియ్యము క్లాఘ్యమైనది - ఎల్ల తెఱంగుల కోరఁదగినది - అగుటంబట్టి సంతసము గన్న వారైన, వసిష్ఠాదిభిః=వసిష్ఠుడు మొదలగువారితో, జాప్తే=కూడుకొన్నదైన, అపర్య వివాహ మర్థిశమహే=బిడ్డలమైన - సీతారాములమైన - మా పెండిలి కల్యాణోత్సవమందు, తాతయోః=నాయనలయొక్క - జనక దశరథులయొక్క, తత్ సజ్జతమ్=(నాటి) ఆ కూడికను, దృష్ట్యై=చూచి, కృత్తే=జరిగిన, ఈదృశే=ఇట్టిదైన, మహావైశనే=మహాభూత రుఖయున, ఈదృశం=ఇట్టివాడైన, వీర్యసఖం=నాయనమిత్రమును, పశ్యత్ = చూచుచున్నవాడనై, అహం = నేను, సహస్రధా = వేయిగా, కిం న

పశ్యన్నీదృశ మీదృశే పితృసఖం వృత్తే మహావైశసే
దీర్ఘ కిం న సహస్ర ధాహా! మథవా రామేణ కిం దుష్కరం

(నేపథ్యే)

కష్టం భోః కష్టం.

శ్లో॥ అనుభావమాత్ర సముపస్థితశ్రియం
సహ సైవ వీక్ష్య రఘునాథ మీదృశం.
ప్రథమప్రబుద్ధజనక ప్రబోధితా
విధురాః ప్రమోహ ముపయాన్తి మాతరః.

3 ర

దీర్ఘ=చీలిపోకయ ఉన్నానే ఏమి! ఆధవా=అట్లననేల? సరియే! రామేణ కిం
దుష్కరమ్=రాముడు చేయజాలనిది ఏమున్నది!

ఎంతో కోరడగినది, క్లాఘ్యమైనది రఘు జనకుల యీవియ్యము అని పొంగిన
సంతోషముతో కసిఘ్నండు మొదలైనవారు చూచుచు కూడ నున్నారు. తమ
యనుంగు బిడ్డలమైన మేము - నీతయు నేనును - పెండిలిపీటలమీద నున్నాము.
గొప్ప కల్యాణోత్సవము జరుగుచుండినది. అందు అట్లు కలసికొనియుండివారు నాయ
నలు - జనకదశరథులు. దానిని నాడుచూచినవాడను నేను. ఇప్పుడు సీతావివాహము -
ఈ పాడు చచ్చిన నేను కావించినదే - నీత యేమైనదో - ఎట్టి నాశముం బొందినదో -
అనునట్టి ఈ మహాదుఃఖముకలిగియుండగా ఆ మానాయన సఖుని చూచుచు నేయి
వగల చీలిపోక యున్నానే! ఔను! రాముడు - వట్టి కఠినాత్ముడు - చేయలేని
పనియున్నదా! చూ. రామస్య...దుభికార...పటోః II.

శ్లో. 3 ర. అనుభావేతి - అనుభావమాత్ర సముపస్థిత శ్రియం = (ఎంత చిక్కి
నను ఎంత క్రుక్కినను వీడిపోనిదై స్వభావసిద్ధముగా మిగిన దేహాన నుండు)
ప్రభావము మాత్రముగా నెలకొన్న కాంతిగలవాడై, ఈదృశం=ఇట్టిస్థితిలో
నున్న, రఘునాథం=రఘుస్వామిని రామచంద్రుని, సహసైవ=తటామున, మాతరః=
రామకల్లులు, వీక్ష్య = చూచి, ప్రథమ ప్రబుద్ధ జనక ప్రబోధితాః = 'వాడుగో
రాముడు. అతడుకూడ ఇక్కడ నున్నాడు' అని తొలుత తా నెఱిగిన జనకునిచే
ఎఱింగింపబడినవారై, విధురాః = కడువిహ్వలరై - వికలరై, ప్రమోహం ఉప
యాన్తి = పెనుమూర్ఛను పొందుచున్నారు.

రామః—హా తాత జనక! హా మాతరః!

శ్లో॥ జనకానాం రఘూణాం చ యత్కృత్స్నిం గోత్రమద్భవం,
తస్మిన్నకరుణే పాపే వృథా వః కరుణా మయి. 34
యావత్సమ్మానయామి. (ఇతి ఉత్తిష్ఠతి)

కుశలహ—ఇత ఇత స్తాతః.

(ఇతి సకరుణం పరిక్రమ్య నిష్కాగ్రస్తా స్పర్శ్యే)

ఇతి కుమార ప్రత్యభిజ్ఞానం నామ

షష్ఠాః.

రాముని దేహముఖకాంతి తత్ ప్రభావమాత్రముగా కదా మిగిలియున్నది. అట్టిరాముని, తల్లులును జనకుడును తటాలున చూచినారు. 'వీడుగో రాముడు' కూడ ఇటు నున్నాడు' అని మొదట జనకుడు తాను కనుగొన్నాడు. కాసల్యాదులకుం దెప్పినాడు. వారు అందఱు దుఃఖవిహ్వలై పెనుమార్చుగా కూలినారు.

అట్లు పన్నెండేండ్లయి దుఃఖవశమున గుఱుకు తెలియకపోయిన రాముం గాంచి వారు మూర్ఛితులగుట వానిమీది కరుణచేతనే కదా. అట్లనితలంచి కూరా త్యుండనగు నామీద మీ కెందులకు కరుణ యనుచు వారిం దటయుచున్నాడు రాముడు.

ఎందుట పడినపుడు. తనచే అట్లు మిక్కిలియు అపకృతుడు గాన తొలుత జనకునే తలంచుకొనుట, తరువాత తల్లులను. హా నాయనా జనకుడా! హా తల్లులారా!

శ్లో. 35. జనకానాం ఇతి—జనకానాం=జనకులకు. అగోత్రమువారి కెల్లను, రఘూణాం చ=రఘువులకును. ఆగోత్రమువారి కెల్లను, యత్=ఏది, కృత్స్నిమ్=సమస్తమైన. ఎల్ల తెలింగులదైన, గోత్రమగలమ్=కులమునకే మంగళమే. మంగళావహమే. అనుట, తస్మిన్=దానివిషయమున. అనగా ఆ సీతవిషయమున, అకరుణే=దయమాలిన వాడను, పాపే=పాపాత్మ్యుడను విను మయి=నాయుండు. వః=మీకు, కరుణా=దయ, వృథా=నిష్ఫలమౌజనము. 'మద్భవమ్' అని విధేయము ప్రధానమగుటచే 'యత్' అనియు, 'తస్మిన్' అనియు సీతంగూర్చి నప్రసంగలింగము.

జనకవంశమున కెల్లను రఘువంశమున కెల్లను సర్వాకారమగు మంగళముం గూర్చినది సీత. ఆ సీతయేడ దయమాలిన పాపుడను నేను. నామీద మీకు ఇదేటి దయ? వృథా గదా?

సంభావయామి. (మూర్ఛాపనోదనమునకైన) ఉపచారములు కావించును. ఇది నిష్క్రమణవాగ్దానము.

ఇది కుమార ప్రత్యభిజ్ఞానము (ఆనవాలుపట్టుట) అను

షష్ఠాంకము.

ఉత్తరరామచరితనాటకమ్

సప్తమా జ్కః

(తలః ప్రవిశతి లక్ష్మణః)

లక్ష్మణః—భో భోః అద్య ఖలు భగవతా వాల్మీకినా సబ్రహ్మ
క్షత్ర పౌరజానపదాః ప్రజా సహస్మాభి రాహూయ కృత్స్న ఏవ
సదేవాసురతిర్యగురగనరనికాయః చరాచరో భూత గ్రామశ్చ స్వప్ర
భావేన సన్నిధాపితః. అదిష్ట శ్చాహ మాశ్చ్యేణ, “వత్స లక్ష్మణ,
భగవతా వాల్మీకినా స్వకృతి మప్పరోభిః ప్రయుజ్యమానాం ద్రష్టు
ముపనిమన్త్రితా స్మ్యః. త ద్భాగీరధీతీరమనోజ్ఞ స్థాన ముపగమ్య క్రియ
తాం సమాజ సన్నివేశః” ఇతి. కృత్శ్చ మర్తామర్త్యస్య భూత
గ్రామస్య సముచితస్థానేషు సముపవేశసజ్ఞో మయా. అయం చ.

భోభో = ఓహోయి, అద్య = నేడు - ప్రజాః = ప్రజలు - అయోధ్యా రాజ్య
మందలివారు - వారుకదా నీత చారిత్రమును శంకించినవారు. కావున తొట్టతొలుత
ప్రధానముగా వారిం జెప్పట, సబ్రహ్మక్షత్రపౌరజానపదాః = బ్రాహ్మణులు, క్షత్రి
యులు, పురవాసులు పల్లవాసులు అను ఎల్లవారితో కూడుకొన్న ప్రజలను,
అస్మాభిః సహ = మాతో కూడ - అనఁగా మమ్ముంగూడ - ఆహూయ = పిలిచి -
అనఁగా వారిని మమ్ము పిలిచివాఁడు. జగ్గముః స్థావరశ్చ కృత్స్న ఏవ భూతగ్రామాః =
లిరుగాడునదియు కదలనిదియు నగు సకలప్రాణి సమాహము - అంగులో - నదే
వాసుర...నికాయః = దేవతలు, అసురులు, (తిర్యక్కులు =) నాలుగుకాళ్ళ అడ్డముగ
నడచు ప్రాణులు, పాములు మనుష్యులు - వీరియందఱి మిత్రము. స్వప్రభావేణ = తన
మహిమచేత, తపః శక్తిచేత. సన్నిధాపితః = ఒక్కడ సమకూర్చబడినది. ఉపని
మన్త్రితాః స్మ్యః = ఆహ్వానముచేయఁబడితిమి. భాగీరధీతీరమనోజ్ఞ స్థానం ఉపగమ్య =
భాగీరధీతీరమున మనోహరముగానుండు (ఒక) చోటికి చేరి అట్టిసానమును నిర్ణయించి -
అక్కడికిచేరి, సమాజసన్నివేశః = ప్రయోగముం జూచు సమాజము - సామాజికులు

శ్లో॥ రాజ్యాశ్రమనివాసేఽపి ప్రాప్తకష్టమునివ్రతః,
వాల్మీకిగౌరవా దార్య ఇత ఏ వాభివర్తతే.

౧

(తతః ప్రవిశతి రామః)

రామః—వత్స, లక్ష్మణ, అపి స్థితా రక్షప్రాశ్ని కాః?

లక్ష్మణః—అథ కిం.

రామః—ఇమా పున ర్వత్సే కుమారచన్ద్రోకేతుసమూహ
ప్రతిపత్తిం లమ్భయితవ్యో.

లక్ష్మణః—ఆర్య, ప్రభుస్నేహప్రత్యయా తథైవ కృతం. ఇదం
చాస్తీర్ణం రాజాసనం. ఉపవిశ త్వార్యః,

(రామ ఉపవిశతి.)

కూర్పుండఁడగిన చోటియేర్పాటు. సముపవేశనమ్ కృతిమ్ = కూర్పుండఁడెట్టుట
చేయఁబడినది. కూర్పుండఁడెట్టిరిని. ఆయంచమటివీడుగో-అని చూపుచుంజెప్పట.

శ్లో. ౧. రాజ్యేతి - రాజ్యాశ్రమనివాసే అపి = రాజ్యమునెడ అశ్రమమున
ఉన్నను, - రాచటికమున, బంగాళాలలో ఉండి, సకల సుఖభోగముల ననుభవింపఁ
గలిగియున్నను, ప్రాప్త కష్ట మునివ్రతః = పొందఁబడిన - పూనఁబడిన - కష్టమైన
మునులవ్రతము - మఱియొక భార్యం బొందకుండ ఉపవాసాదులు పట్టుట మొదలగు
నది - కలహఁడై - ఆవ్రతమున ఆటలు పాటలు మాడఁగోరుటకాని చూచుటకాని
లేదు - ఐనను, వాల్మీకిగౌరవాత్ = వాల్మీకిమీఁదిగౌరవమువలన, ఇతః అభివర్తతే =
ఇచటికె (ఆటనుచూచుటకు) వచ్చుచున్నాఁడు.

భోగాస్పదమైన రాజ్యాశ్రమమున ఉండియు - (నీతావియోగమువలన కలిగిన
విరక్తిచే) కష్టమైన తాపసుల వ్రతమును పూనినవాఁడు - అన్న, వాల్మీకిమీఁది
గౌరవముచేత ఇచటికి అరుదెంచుచున్నాఁడు.

మఱెవరైన నాటకముం జూడ రమ్మన్న పోవువాఁడుకాఁడు రామఁడు
ఈదిసాలలో.

అపి స్థితాః = వచ్చియున్నారా? ప్రాశ్ని కాః = చూచి రెప్పు ఒప్పు నిర్ణయించు
వారు - క్రేతుకులు అన్నమాటయే. స్థానప్రతిపత్తిం = స్థానమర్యాదను - గౌరవమును.
ప్రభుస్నేహప్రత్యయాత్ = ప్రభువునకు - నీకు - గల క్షేమాంపుఁదార్కాణము
చేత - ఎఱుక చేత - అన్నచూచును నేను ఎఱింగియుండుటఁబట్టి, రాజాసనమ్ = రాజు

లక్ష్మణః—ప్రస్తాయతాం భోః.

సూత్రధారః—(ప్రవిశ్య) భగవాన్ భూతార్థవాదీ ప్రాచేతసః
సస్థావర జగ్గమం జగ దాజ్ఞాపయతి “యదిద మాక్షేణ చక్షుషా
సముద్వీక్ష్య పావనం కరుణాద్భుతరసం కిం దుపనిబద్ధం, తత్ర
కార్యగౌరవా దవధాతవ్య” మితి.

రామః—ఏతదుక్తం భవతి—“సాక్షాత్కృతధర్మాణో
మహర్షియః. తేషా మమృతసారాణి పరోరజాంసి ప్రజ్ఞానాని క్వచి
దపి వ్యాహన్యస్తే ఇత్యనభిశబ్ధనీయానీ”తి

(నేపథ్యే)

హా! అజ్ఞాత! హా! కుమార లక్ష్మణ! ఏల ఇణిం మందభాషిణి,
అసరణం, అరణ్యే ఆసన్ణాప్సవవేలణం హదాసా సావదా మం లహిల
సంతి, సాహం దాణిం మందభాషిణీ భాషారహీన అత్రాణం నిశ్చి
వామి హా ఆర్యపుత్ర! హా కుమార లక్ష్మణ! ఏ కాకినీ మృద్ధభాగినీ

కూర్పుండుటకుందగిన, యాసనము, భోః ప్రస్తాయతాం=ఓహోయి, ఆరంభింపుడు.
అంతర్నాటకము - నాటకములో ఒక చిన్న నాటకము - భూతార్థవాదీ=నిజము చెప్పు
వాడు, యదిదం కించిత్ ఉపనిబద్ధమ్=ఏమిదియొకటి - ప్రబంధము అనుట - రసంత
నిబంధింపఁబడినదో - మేము నిబంధించినారము - అనుట. అనియే అచ్చరలు అడఁ
బోవు అంతర్నాటకము. కార్యగౌరవాత్=(ఆ) పనియందలిగౌరవమువలన, ఆ
ధాతవ్యమ్=ఎచ్చరికతో పరికింపవలసినది. సాక్షాత్కృతధర్మాణః=సాక్షాత్కరించు
కొనఁబడిన ధర్మములుగలవాడు. తపోమహిమచేత కన్తుతతో సాంకముగా చూచి
ధర్మముయొక్క కలరూపెఱిగినవారు - కావున, న క్వచిత్ వ్యాహన్యస్తే =
ఎటును భంగ మొందవు, అనభిశబ్ధనీయానీ=వానియందు శంక వహింపఁగూడదు.
దీనినే అరుంధతీవాక్యముగా భంగస్థంతరముగా మునుపును చెప్పినాడు మహాకవి.
IV - ౧౯.

అవిరూపతతోఽపిహం బ్రాహ్మణానాం

యే వ్యాహరాక్షిమ మా సంకయో భూత్

మశరణ మాసన్నప్రసవవేదనాం హతాశాః శ్వాపదా మాం అభిల
షన్తి. సాహం ఇదానీం మన్దభాగినీ భాగిం ధ్యా మాత్మానం
నిక్షిపామి.]

లక్ష్మణః—(స్వగతం) కష్టం! బల! అన్యదేవ కిమపి!

సూత్రః—

శ్లో విశ్వమృరాత్మజా దేవీ రాజ్ఞా త్యక్తా మహావనే,
ప్రాప్తప్రసవ మాత్మానం గన్తాదేవ్యాం విముఞ్చతి. ౨

(ఇతి నిష్క్రాంత్యః.)

భద్రా హ్యేషం వాచి లక్ష్మీ ర్నిపత్య

వైతే వాచం విప్రుతార్థాం వదన్తి

అట్టిది తన నమ్మకము - దానిని అరుంధతియంతటియై మెచేతను, రాము
నంతటివానిచేతను పలికించి - లోకమునం బ్రతిష్ఠింపఁగోరుచున్నాఁడు. 'అమృత
సారాణి పశోరిజాంసి ప్రజ్ఞానాని' - ఉత్తరరామచరితయు అట్టిది అని గూఢము.
అన్య దేవ కిమపి - ఇదేదో మఱియొకటియైనది! నాటక మనఁగా ఏనాటకమో అను
కొంటిని. మాయొక్కయు సీతయొక్కయు కథగానే ఉన్నదే, ఇదేదో! భూతా
ర్థము అన్నారు. సీత తన్ను గంగలో వైచిక్షానుట! అహో ఎంతటి ఘోరమైన విధి!

శ్లో. ౨. విశ్వమృరేతి—విశ్వమృరాత్మజా = భూదేవిహుఁతురు, సీత, దేవీ =
రామునిరాణి, రాజ్ఞా = రాజాచేత, మహావనే = మహారణ్యమందు, త్యక్తా = విడువఁబడినది,
ప్రాప్తప్రసవం = కాన్పు (వేళ, వేదనలు) వచ్చిన, ఆత్మానం = తన్ను, గన్తాదేవ్యాం =
పవిత్రమైనగంగానదియందు, విముఞ్చతి = వైచుకొనుచున్నది.

రాజాజ్ఞ చే పేరడవిలో విడిచిపెట్టఁబడినదే భూదేవిహుఁతురు రామునిరాణి -
ఆమె తనకు ప్రసవమురాఁగా, (ఆవేదనలకు తాళలేక) గంగలో దూకినది. ఇతి
నిష్క్రాంత్యః = అని నిష్క్రమించును. ఈయంతర్నాటికకు ఇది మాత్రధారుఁడు
కావించిన ప్రస్తావన - సర్వము భూతార్థమని తొలుతనే చెప్పఁబడెను. గంగలో సీత
దూకుచున్నది అని వినఁగానే రామునికి లోక వేగమున ఉన్మాదము కలిగినది. ఎదుట
జరుగుచున్నది నాటకమనుట మఱచి వాపోవుచున్నాఁడు - తుఁడం ఆవేక్షస్య =

రామః—(సావేగం) హః దేవి! హః దేవి! త్వణ మవేక్ష్యస్య.

లక్ష్మణః—ఆర్య, నాటక మిదం.

రామః—హః దేవి! దణ్డకారణ్యవాసప్రియసఖి, ఏష తే రామాత్ దైవదుర్విపాకః.

లక్ష్మణః—ఆర్య, ఆశ్వస్య, దృశ్యతాం ప్రబధ్ధార్థః.

రామః—ఏష సజ్జోఽస్మి వజ్రమయః

(తతః ప్రవిశ త్యుత్సజ్గనిహితైకైకదారకాభ్యాం భాగీరథీ పృథివీభ్యా మవలమ్బితా సీతా.)

రామః—నత్స, లక్ష్మణ! అసంవిజ్ఞాతపదనిబద్ధనే అన్తతమసీవ ప్రవిశామి; ధారయ మామ్.

దేవ్యా—

శ్లో॥ సమాశ్వాసిహి కల్యాణి, దిప్త్యా! వై దేహి వర్ధసే!

అన్తర్జలం ప్రసూతాసి రఘువంశధరౌ సుతౌ.

3

క్షణము చేయును - ఎందులకు? ఆమెను ఆపుటకా? కాదు తానునుకూడ పడుటకు. రామాత్ = రామునివలన - నీనమ్మిననుట్టివానివలన - కేవలము ఆతనితోసమే అవుట. అడవులకైనను, తన్నెడబాసియుండలేక, కూడవచ్చిన ప్రియసఖి. సజ్జః అస్మి = సిద్ధిముగా ఉన్నాను, 'వజ్రమయః' - తాను దానిని నిలుప లేడు - అది వాల్మీకి సమకూర్చునది. అసంవిజ్ఞాత పదనిబద్ధనే = అడు గిడ దొరకనిదైన - ఎట్లడు గిడుటకును ఏమియు తెలియరాని - అగపడని, అనతమసి = చిమ్మచీకటిలో, ధారయ = పట్టుకొమ్ము - ఇట్టిపట్టిదని చెప్పరాని మానసికావస్థ! ఏరు తనబిడ్డలే! దుఃఖము, ఆనందము సయితమును.

శ్లో. 3. సమాశ్వాసిహి - కల్యాణి - మంగళాశ్వాదురాలా, (అగ్గిర్గర్భము సంబోధన - గంగలోపడినను కుభమే పొందినట్టిది) సమాశ్వాసిహి = ఊరిడిల్లుము. దిప్త్యా = సంతోషము! నీపుణ్యము చేత, వై దేహి = జానకి, వర్ధసే = కుభమందుచున్నావు! అన్తర్జలం = నీటిలోపల. రఘువంశధరౌ సుతౌ = రఘువంశమును నిలుపువారైన యిరువురు - అనుడ - కొడుకులను, ప్రసూతా అసి = కన్నదానవైతివి - కంటివి.

సీతా—(సమాశ్వాస్య) దిట్టిత దారపి పసూదమ్మి. హా! అజ్ఞ ఉత్తి! [దిప్త్యా దారకా ప్రసూతాస్మి, హా ఆర్యపుత్ర!]

(ఇతి మూర్ఛతి)

లక్ష్మణ—(పాదయో ర్నిపత్య) ఆర్య, దిప్త్యా! వర్ధామ హే! కల్యాణ ప్రరోహో రఘువంశః! (విలోక్య) హాహా! కథమ్! క్షుభిత బాహ్వస్తీదనిర్భరః ప్రముగ్ధ ఏవార్యః. (వీజయతి)

దేవ్యా—వ తేస్మై, సమాశ్వాసిహి సమాశ్వాసిహి.

సీతా—(సమాశ్వాస్య) భరితవదీత, కా తుష్టే! [భగవత్స్య, కే యువామ్?]

కల్యాణీ, వై దేహీ, ఊడిల్లుము. ఊడిల్లుము. నీదే పుణ్యము! నీదే అభ్యుదయము! నీటిలోపల రఘువంశకరులగు అమడకొడుకులను కంటివి.

దేహంతమునకై, బాధలు తీరుటకై నీత గంగలో పడినది. మఱి యామె మహిమ అదెట్టిదో—(పాశ్చాన్యహాత్మికాదా!) గంగాదేవియు భూదేవియు ఆమెను మురిగిపోనీయక హాయిగా కాన్పుకావించినారు; ఊడించుచున్నారు. వీరుగో నీ బిడ్డలు అనుచున్నారు. దీనినే మునుపు మహాకవి చెప్పినది III - 3.

ఈదృశానాం విపాకోఽపి జాయతే పరమాన్యుతః

య త్రోపకరణీభావ మాయా త్యేవంవిధో జనః.

ఈయెదుట నగపడుచుండువారు - పృథ్వి భాగీతథి నీత వేసములు దాల్చిన యచ్చరలు - అసలువారు కారు. దారకా ప్రసూతాస్మి - ఇరువురు దారవలం గంటిని - అన్నతలంపుతో, దీనిం గాంచ ఆర్యపుత్రుడు చెంత లేడుగదా, ఆయన చూడని వీరేల అను తలంపు రాగా, దుఃఖము దుర్భరమై నీతకు మార్చకచ్చినది. - ఇదెల్ల వాగ్మీకి నాటకరచనలోనిది. దిప్త్యా! వర్ధామ హే! = సంతోషము! వర్ధించున్నాము! తాను అట్లు నీతను దించినచ్చినతర్వాత ఇట్లెల్ల జరిగినది అని ఆటలో చూచి, వాగ్మీకిభగవంతుడు భూతాగ్ధవాక్కు గావున లక్ష్మణుండును రాముండును ఎఱింగి, కమ్మి, వారివారికి కలిగిన భావముల పోలగుచున్నారు. లక్ష్మణుండు సంతోషించి రామపాదములం దెల్లి నాడు, రాముండు దుఃఖముపొంగి మూర్ఛిల్లి నాడు. క్షుభిత బాహ్వస్తీదనిర్భరః = చిత్తము కలగని పారలిన కన్నటి ముత్తముచే ఓపనివాడై,

పృథివీ—ఇయం తే శ్వశురకులదేవతా భాగీరథీ,

నీతా—భలవది, ఇమో దే. [భగవతి, నమస్తే.]

భాగీ—చారిత్రోచితాం కల్యాణసంపద మధిగచ్ఛ.

లక్ష్మణః—అనుగృహీతా స్మృతః.

భాగీ—ఇయం తే జననీ విశ్వమృరా.

నీతా—హా అమ్మ, ఏరిసీ అహం తువ దిట్టా. [అమ్మ, ఈదృశ్యహం త్వయా దృష్టా.]

పృథివీ—ఏహి పుత్రి. (ఉభే అన్యోన్యం ఆలిజ్యమూర్ఛితః)

లక్ష్మణః—(సహర్షం,) దిప్త్యా! గజ్ఞాపృథివీభ్యా మభ్యుపపన్నా ఆర్యా.

రామః—(దృష్ట్వా) కరుణతరం ఖ లేవత ద్వర్తతే.

భాగీ—విశ్వమృరాపి నామ వ్యధత ఇతి, జిత మపత్యస్మే హేన. యద్వా. సర్వసాధారణో హ్యేష మోహగ్రన్థి రస్తశ్చర శ్చేతనావతా మనుషస్సవ సంసారతస్తుశ్చ. వత్సే! వైదేహీ! భూతధాత్రి! సమాశ్వసితమ్. సమాశ్వసితమ్.

శ్వశుర కులదేవతా=మామ గారి కులదేవత, చారిత్రోచితాం=నడువడిచే పెంపొందిన-
ఉచితాం - అనియు పాతము - నడువడికితగిన అనుట. హా అమ్మ. ఈ దృశ్య అహం
త్వయా దృష్టా=హా అమ్మా, ఇట్టివానను గా నేను నీచే చూడఁబడితిని! చారిత్రదోష
కారణముచే వివాహితనై, దిక్కుచూలిన యీ స్థితిలో నున్న నన్ను నీవు చూచితివే -
నీ కంటఁబడితివే అని కూతునకు మూర్ఛపర్యంతమయిన దుఃఖము. అట్లే కల్గిని.
ఒండొరుల కాఁగలించుకొని మూర్ఛిల్లుదురు. విశ్వమృరా అపి=విశ్వమునంతయు
మోచునది - సర్వంసహ - అట్టి యోర్పుగలది, జితం అపత్యస్మే హేన=బిడ్డలకైన
నాశ్చల్యము జయించినది - అది యెట్టి యోర్పునుండునాడ లోగొనునది - అనుట. సర్వ
సాధారణః ఏషః చేతనావతాం సంసారతస్తుః=చేతనగలవారి కెల్ల నుండునది ఇదియొక
సంసార తంతువు, మోహగ్రన్థిః=మోహపు ముడితోడిది, అనుపల్లవః అస్తశ్చరః=

పృథివీ— (ఆశ్చర్య) సీతాం ప్రసూయ కథ మాశ్చసిమి?

శ్లో॥ ఏకశ్చిరం రాక్షసమధ్యవాస

స్త్యాగో ద్వితీయశ్చ సుదుస్సహోఽస్యాః.

భాగీ— కోనామ పాశాభిముఖస్య జన్తు

ద్వారాణి దైవస్య పిథాతు మీష్టే? ౪

పృథివీ— భాగీరథి, సదృశ ముక్తమ్. యుక్త మేత ద్వా రామ భద్రస్య?

శ్లో॥ న ప్రమాణీకృతః పాణి ర్భార్యే బాలేన వీడితః.

నాహం న జనకో నాగ్ని ర్నానువృత్తి ర్న సంతతిః. ౫

నాశములేక చిత్తమున నుండునది. సీతాంప్రసూయ = సీతనుకని - అట్టి యదృష్ట హీనను - లోకాంతరమైన కష్టముల వెంబడి కష్టములు పైకొన్నట్టివానిని. పృథ్వియు భాగీరథియు ఒకరు సీతకట్టును ఒకరు రామనికట్టునుంగా వాదులాడుకొందురు.

శ్లో. ౪. ఏకేతి-అస్యాః=ఈమెకు, చిరం=దీర్ఘ కాలము - ఒక్క సంవత్సరము రాక్షసమధ్యవాసః=రక్కసుల నడుమ ఉనికి, ఏకః=ఒకటి, సుదుస్సహః=మిక్కిలియు ఓర్వరానిదైన, త్యాగః=విడిచిపెట్టుట, ద్వితీయః చ=రెండవదియు. కోనామ జన్తుః=ఏపాణి, పాశాభిముఖస్య=పండఁబొడంగిన, దైవస్య=విధికి, ద్వారాణి పిథాతుం=వాకిళ్లను మూయుటకు, ఈష్టే=సమర్థుడగును?

ఈమెకు చాలదినాలు ఆ రక్కసు నింట నుండుట అది యొకటి. (భర్త) విడిచిపెట్టుట, కడు ఓర్వరానిది ఇది యొకటి. (అయినను ఇవి ఎవరు చేసినారు?) ఆమెకు దైవము పండఁబాటినది. అంతే. దానిని రానీక ఎవఁడు ద్వారములు మూయఁగలఁడు? ఇది మాలతియందును గలదు. (X-13)

విషా ప్రవాసం కథమ పృథీత్య. యాతా పునః సంశయ మన్యదేవ.

కో నామ పాశాభిముఖస్య జన్తు. ద్వారాణి దైవస్య పిథాతు మీష్టే.

సదృశం ఉక్తమ్ - సరిగా చెప్పితివి. - దైవముమీఁద పెట్టితివి, సరే కాని - రామభద్రుఁడుమాత్రము ఇట్టిట్లుచేయుట యుక్తమా - అని మరిల అడుగుచున్నది. అట్లుని తప్పదములంగూర్చి - ఎట్లన.

శ్లో. ౫. న ప్రమాణీకృత ఇతి - బార్యే=పనితనమున-(పెద్దలు అన్నియు విచారించి చేసిన పెండ్లియందు), బాలేన=బాలుఁడుగా నున్న తనచేత, వీడితః=(మంత్ర

నీతా—హా అజ్ఞాతం సుమరావిదమ్మి. [హా! ఆర్యపుత్రం స్మరితాస్మి.]

పృథివీ—ఆః! కస్తవార్యపుత్రః!

నీతా—(సలజ్జాసం) జహ వా అంభా భణాది. [యథా వా అమ్బా భణతి.]

రామః—అమ్మ పృథివి ఈదృశోఽస్మి.

భాగీ—ప్రసీద, భగవతి, వసుస్థరే. శరీర మసి సంసారస్య. తత్కి మజానా నేవ జామాత్రే కుప్యసి?

పూర్వకముగా) గ్రహింపఁబడిన—(‘పాణిం గృహ్నిష్య పాణివా’ అని మామగారు తన చేత నుంచిన), పాణిః=(నీత) చేయి, సప్రమాణీకృతః=ప్రమాణముగాఁ గొనఁబడలేదు—అట్లు ఇచ్చి కైకొనఁబడిన నీత, ఆవివాహముం గలము ఆశీలము—నమ్మఁబడలేదు. అహం న=నేనును ప్రమాణముగాఁ గొనఁబడనైతిని—‘తల్లిని చూచి బిడ్డ’ అన్నార—నాకుఁగారు అనియుచూడలేదు. ‘దేవ యజన సంభూత’ అనియేని అనుట. న జనకః=జనకుఁడును (వేదాలకక్కినవాఁడు)..., అగ్నిః=అగ్ని (కుదికి విశాంతమగుదేవత,) అనువృత్తిః=అనుసృతి=అన్నియేండ్లు గృహిణిగా సహధర్మచారిణిగా, అడవికిని వీడక కూడవచ్చిన యీ యమ్మయి తన్ను అనుసరించియున్న తీటును, న సంతతిః=తనకై తాల్చిన నీత గర్భమును—సంతానమును వినసుప్రమాణముగాఁ గొనఁడయ్యె.

ఇం దొకటియు మిక్కిలియు తాను నమ్మి గౌరవింపవలసినది. అట్లు చేయక దుడుకుగా తఱిమిచేసినాఁడు—

ఆర్యపుత్రం స్మరితాస్మి=ఆర్యపుత్రుని స్మరింపఁజేసితివి—అని నీత యనఁగా పృథివీ కోపము చేయుచున్నది—‘నీకు ఆర్యపుత్రుఁ డెవరే!’ అని—ఇంకను ఆతని స్మరిణమా—అట్లు తఱిమినవానిని స్మరించుటయా! పృథివికి రామునిమీఁద, అట్లుని మీఁద అంతకోపముగా నున్నది—ఆతనిపేరైనను ఎత్తఁగూడదు అని. యథా వా అమ్బా భణతి—అహా! ఎంత వినయము! ఈదృశః అస్మి!=ఇట్టివాఁడ నైతిని, నీచేత ఇట్టిమాట పడవలసినవాఁడను వితిని. ఉండియు లేనివాఁడనే వితిని! శరీరం అని సంసారస్య = సంసారమునకు—సకలమగు విహిక వృత్తమునకు—దేహమగుదువు.

శ్లో॥ ఘోరం లోకే వితత మయశో ; యా చ వహ్నా విశుద్ధి
 ర్లజ్జాద్వీపే, కథమివ జనన్తా మిహ శ్రద్ధధాతు ?
 ఇత్వోకూణాం కులధన మిదం య త్సమారాధనీయః
 కృతోన్న లోక ; స్తదిహ విషమే కిం స వత్సః కరోతు ? ౬

లక్ష్మణః—అవ్యాహతాస్తః ప్రకాశా హి దేవతాః భూతేషు.
 విశేషేణ గత్వా. తదేవ తే ప్రణమాజ్ఞలిః.

రామః—అమ్మ, అనువృత్త స్వయా భగీరథగృహే ప్రసాదః.

నీ వెఱుంగనివారును నీ వెఱుంగని సంగతియు ఇం దేదియు ఉండు నవకాశములేదు.
 తత్ కిం (పా) ఆసంవిదానా ఇవ=మఱి యేల ఎఱుంగనిదానివలె.

శ్లో. ౬. ఘోరమితి—లోకే=జగమున, ఘోరం=భయంకరమగు, అయశః=అపకీర్తి. వితతమ్=వ్యాపించినది. లజ్జాద్వీపే=లంక ద్వీపముగా—అంతదూరాన. వహ్నా=నిప్పునందు, యా చ విశుద్ధిః=జరిగిన ఏ పరీక్ష కలదో, తాం=దానిని, ఇహ=ఇచట, ఇంత దూరాన—జనః=మనుష్యుఁడు, కథం ఇవ శ్రద్ధధాతు=ఎటువలె నమ్మును? కృతోన్న లోకః=ఈలోకమందలి యెల్ల జనులు, సమారాధనీయః=కొల్వఁబడవలసినవారు, సంతోషపెట్టఁబడవలసినవారు, (ఇతి) యత్=అనుట, ఇదం=ఇది, ఇత్వోకూణాం=ఇత్వోకు వంశమువారి కెల్లను, కులధనం=వంశముయొక్క ధనము—కావున చాల అక్కఱతో కాపాడుకొనవలసినది—అనుట, తత్=కావున, ఇహ విషమే=ఈ యిక్కట్టున, స వత్సః=ఆ యబ్బాయి, కిం కరోతు=ఏమి నేయును?

లోక మంతటను వ్యాపించినది ఘోరదుర్మళము. లంకలో వహ్నికుద్ధి జరిగి యుండలేదా అన్న, అంత దూరాన జరిగినదానిని ఇట మనుష్యుఁడు ఎవఁడు ఎట్లు నమ్మును? నమ్మకున్న శేమి అని యనుకొనుటకు, ప్రణామరంజనమే ఇత్వోకులకు కులధనము, అక్కఱతో కాపాడుకొనవలసినది. ఇది గొప్ప యిక్కట్టుకదా. నీ వెఱింగినదే కదా—అందు అబ్బాయి రామభద్రుడు తాను ఏమి నేయగలఁడు?

భూతేషు (సకల) భూతములయెడను, అవ్యాహత అస్తః ప్రకాశః=అడ్డములేని హృదయజ్ఞానముగలవారు—ఎల్లవారి రలంపును వారు చెప్పకయే, తా వెఱుంగఁ జాలుదురు—అనుట—కావున సీతాత్యాగవిషయమున రామునిచిత్తవృత్తి

పృథివీ—దేవి, నిత్యం ప్రసన్నాస్మి వాః, కిం త్వసా వాసాతదు
స్పహ శ్శోకావేగోఽపత్యస్య. న పున ర్న జానామి సీతాస్నేహం
రామభద్రస్య.

శ్లో॥ దహ్యామానేన మనసా దైవా ద్వత్సాం విహాయ సః

లోకోత్తరేణ సత్త్వేన ప్రజాపుణ్యైశ్చ జీవతి.

2

రామః—సకరుణా హి గురవో గర్భరూపేషు.

సీతా—(రుదతీ కృతాజ్ఞానిః) జేదు మం అత్తణో అంగేసు
విలలం అంబా. [నయతు మామాత్మనోఽన్లేషు విలయమమ్బా.]

కలంపు ఎట్టివో భాగీరథి ఎఱుంగును. ఆపాతగుస్సహః=వచ్చినరాకలోనే ఓర్వ
రానిది. న పునః నజానామి=ఎఱుంగని దాన కాను - ఇదియు పృథివియు దేవతయై
మానుసుల మనసులోని కలంపును ఎఱుంగుటయే.

శ్లో. 2. దహ్యామానేనేతి - దైవాత్ = భవితవ్యకవలన, యః=ఎవఁడు-అనఁగా
అతఁడు - రామభద్రుఁడు - అమట - వత్సాం=అమ్మాయిని - నీరను, విహాయ=వదలి,
దహ్యామానేన=(అందువలననే) ఎరియుచున్నట్టి, మనసా=చిత్తముతో, లోకోత్త
రేణ=లోకలెల్ల మించిన - మఱెవరికిని లోకాన లేనట్టి, సత్త్వేన=తన లేఁగున -
ధైర్యముచేతను, ప్రజాపుణ్యైః చ = ప్రజలు చేసికొన్న పున్నెములచేతను, జీవతి =
బ్రతికియున్నాఁడు,

కలవ్రాలు అట్లు బున్నందున అమ్మాయిని విడిచిపెట్టినాఁడు కాని, అందులకై
అనిముసము మొదలుకొని చిత్తమున దుఃఖముతో కుములుచునే యున్నాఁడు. అతఁడు
కాబట్టి బ్రతికియున్నాఁడు - ఏలన అతఁడట్టి సత్త్వసంపదకలవాఁడు. అంతయ
కాక, 'రామరాజ్యము' అని ప్రసిద్ధిగన్న యాపాలనను అనుభవింపవలసిన గొప్ప
పుణ్యములను ఆతనిప్రజలు చేసికొనియున్నారు. పృథ్వీదేవికిని రాముని దుఃఖమున
జాలి గలిగినది, త్నమించినది.

గర్భరూపేషు=బిడ్డలందు, బిడ్డలవంటి వారియందు-కాదా 'అతిశయేన గర్భాః
గర్భరూపాః' - మిక్కిలియు అనుఁగు బిడ్డలైన వారియందు - ఇట తనయందు అని
తాత్పర్యము - అట్లుఁడుగా తాను ఆమెబిడ్డయే; అట్లే కొడుకగానో కుమారుఁడు
గానో ఎల్లో భాగీరథికిని తాను బిడ్డయే; అట్లే నీరయును. కాదా బిడ్డలను మించిన
వారు, విలయమే నయకు=అడఁగిపోవుటను పొందించునుగాక - ఇంత అవమానితనై

రామః—కి మన్య ద్రుపీతు?

భాగీ—శాస్త్రమ్! అవిలీనా వత్సరసహస్రం భూయాః.

పృథివీ—వ తేస్స, అవేక్షణీయా తే వత్సే.

సీతా—అణాహమ్మి, కింవ దేహీం? [అనాథాస్మి కింవ తాభ్యామ్]

రామః—హృదయ! వజ్ర మసి.

భాగీ—కథం! త్వం సనాథా, ప్యనాథా?

సీతా—కేరిసం మహ మందభాషణీవ సణాహ త్తణం? [కీదృశం మమ మన్దభాగ్యాయాః సనాథత్వమ్?]

దేవ్యా—

శ్లో॥ జగన్మజ్జళ మాత్మానం కథం త్వ మవమన్యసే?

ఆవయో రపి యత్సజ్ఞా త్పవిత్రత్వం ప్రకృష్యతే.

౮

ఇతి నేను బ్రతికియుండలేను - అనుట. శ్రీరామాయణమున ఆల్ల విలయమే పొందినది. భూమిలో. కింఅన్యత్ బ్రవీతు=(అంతకన్న) మఱియేమి చెప్పనగును; చెప్పవచ్చును? కాంతం - పాపము - అనుంగళము కాంతించునుగాక! వత్సరసహస్రం=వేయేండ్లు - ఆకాలమున వేలయేండ్లు బ్రతుకుదురు; ఇందు అతిశయోక్తి లేదు. అది అత్తగారు చెప్పడగిన ఆశీస్సు. అమృతము చెప్పచున్నది - అవేక్షణీయా తావత్ తే పుత్రా=నీపుత్రులను చూచుకొనవలయును (=నీపుత్రులు చూచుకొనబడవలయును.) అనాథాస్మి, కిమేతాభ్యాం - కాన్పుకాగానే కూడ 'ఆర్యపుత్ర' అని రలించుకొన్నది, ఆయన లేకపోయేనే అని. హృదయ, వజ్రం అనీ=హృదయమా, వజ్రమవు సుమా. నాథుడు, తా నుండియు నీత అట్లు అనవలసి, రలించుకొనవలసి, వచ్చినదే - నీతకు అట్టి నిర్వేదము కలిగినదే - అమాట తన చెవింబడినను గుండెద్రీలకున్నదే! కథం!=ఏమి! త్వం సనాథా=నీవు సనాథవే!, అప్యనాథా? - అనాథవా? (ఎట్లు?)

శ్లో. ౮. జగదితి - జగన్మజ్జళం = జగములకల్ల మంగళము (కూర్చుదానపు) విస, ఆత్మానం=నిన్ను, త్వం=నీవు, కథం అవమన్యసే=ఎట్లు అవమానించుకొనువు? యత్ సజ్ఞాత్=ఎవ తెలుసుక - నీయొక్క అనుట - కూటమివలన, ఆవయోః అపి=మాకు నైతము, పవిత్రత్వం=పరిశుద్ధి, ప్రకృష్యతే=హెచ్చు చున్నది.

లక్ష్మణః—ఆర్య, శూయతామ్.

రామః—శృణోతు, లోకః.

(నేపథ్యే కలకలః.)

రామః—అద్యుతతర్హం కిష్కపి!

సీతా—కింతి ఆబద్ధకలకలం? ప్రజ్వలితం సలలం అంతరిక్షమ్!

[కిమి త్యాబద్ధ కలకలం ప్రజ్వలితం సకల మస్తరిక్షమ్!]

దేవ్యా—జ్ఞాతిమ్.

శ్లో॥ భృశాశ్వః కౌశికో రామ ఇతి యేషాం గురుక్రమః.

ఆవిర్భవంతి తాన్యేవ శస్త్రాణి సహ జృమ్భతే.

జగముల కల్ల మంగళ మొసంగు దానవే, నీవు, నిన్ను నీవే ఎగ్గించు (=అవమానించు) కొనెదవేమి? జగములకనుట యేమి! మాకు - దేవతలకు - సయితము వీటటుమినలన పవిత్రత హెచ్చునే.

భాగీరథియు భూదేవియు ఇట్లునుచున్నారు. మునుపే అరుంధతి 'విశుద్ధి రుక్మర్షస్వయి తు మమ భక్తి జ్ఞానయతి' - IV - F అని చెప్పెను. 'ఉత్పత్తి పరిపూతాయాః' I - E అని రాముడు స్వయముగా పలికెను. ఇట్లు నీరస భవభూతి పాక్షలక్ష్మిగానే ఆరాధించుచున్నాడు. ఈ మాదియున్న మాపజయెదుట ఈ దేవత లిట్లు నీరపరిశుద్ధింగూర్చి పలుకుచున్నారు. వాల్మీకి నాటకకర్త భూతార్థ వాక్కు. ఈ దేవతలు మనుష్యుల మనసులోని తలంపులను సైత మెఱుంగువారు. కావున సీతాపరిశుద్ధి లోకమునకు ప్రత్యక్షముగా రుజువుచేయఁబడుచున్నది. కావుననే రాముఁ డనుట - 'శృణోతు లోకః' అని - సందేహపడినది నేను కాదు, నాకు ఆరాధనీయులైన లోకులు. వారు విని తృప్తిపడుదురుగాక - సందేహము వీడుదురుగాక - కిం ఇతి ఆబద్ధకలకలం ప్రజ్వలితం సకలం అస్తరిక్షం - ఏమిది గొల్లిడుచు అంతరిక్ష మెల్ల ప్రజ్వలించుచున్నది! జ్ఞాతమ్ - దేవతలు కావున వారెఱుంగుదురు.

శ్లో. F. భృశాశ్వ ఇతి - భృశాశ్వః = భృశాశ్వమునియు, లోకః = విశ్వామిత్రమహామునియు, రామః = రాముఁడును, ఇతి = అని, యేషాం = వేనికి, గురుక్రమః = గురువులవరుసయో, సంప్రదాయమో, తాన్యేవ శస్త్రాణి = అత్యస్త్రములే, జృమ్భతే = సహ - కలకల మొరయుటలు పశుపశు మొరయుటలు మొదలగు జృంభకముల (=విశాసముల)తో (దను అడంగుటలతోదను,) ఆవిర్భవంతి = (తమంతట) వెలువడుచున్నవి.

(నేపథ్య)

శ్లో॥ దేవి సీతే నమస్తేస్తు, గతి ర్నః పుత్రకాహితే,
 ఆలేఖ్యదర్శనే దేవో యథాహ రముచ్యతః. ౧౦
 సీతా—దిట్టి ఆలయ దేవదాట పురంది. [దిష్ట్య అస్త్ర దేవతాః
 స్ఫురన్తి!]

జ్యంభకాస్త్రములు కంటే, భృశాశ్వదు, శాశుడు రాముడును అని
 గురుపరంపరగలవి, అవి కలకలములతోను పరిపరితోను వికషణములు (అదంగు
 లు) కలిగి ఆవిర్భవించుచున్నవి.

ప్రయోగించినపుడు జ్యంభకములు అంతలో వెలుగులు చల్లుచు, అంతలో
 చీకట్లు కూర్చుచు పటమనవి కవి వర్ణించినాడు. జ్యంభకముల శాస్త్రక్రమము
 అట్టివి అవి కవిః పదము. కావున 'జృమ్భకైః సహ' వికషించుటలతోకూడ అనుట.
 వానిచే వరుసగా మువ్వించి చీకట్లు పర్వించుటయు దీహింపదగును. అధ్యాహ
 రించుకొనదగును. 'భృశాశ్వకవనూకా రామ భాస్వరాకా కామయాపిణిః ప్రతిచ్ఛ
 ము భద్రంతే పాత్రభూషోపి రాఘవ' రాయా. కాం. xiviii - ౧౦. అన్నయెడ
 పెక్కు ఆస్త్రములు చెప్పబడినవి. అందు సంతోషపడేక్రమమున 'జృమ్భకం
 పర్వవాభం చ సంతానవరణో రథా' - F - అని వానిలో 'జ్యంభకము' ఒకటి. ఇట
 ఉ. రా. చ. ౩ ఆస్త్రము లన్నింటికీ జ్యంభకాస్త్రములు అన్న పేరు వ్యవహరింపఁ
 బడినది. మఱియు జ్యంభకములు అని రామాయణమున చెప్పబడినవి, అంతియకాని,
 వాని శాస్త్రక్రమము 'వ్యతికర ఇవ భీమః' 'పాతాళోదరపక్షా' ఇత్యాది శ్లోలోక్త
 క్రమములచేత. (v - 13, 14) భవభూతి అట్లు భావించినాడు. అది 'జ్యంభక'
 అనుదానిమీఁద భవభూతి వ్యాఖ్య.

శ్లో. ౧౦. దేవితీ - దేవి సీతే=సీతాదేవి, తే నమః అస్తు=నీకు నమఃస్కారింపగు
 గాక. తే పుత్రకా=నీ యిరువురు కొమార్కులు, సః=మాకు, గతిః హి=దిక్కుమిది!
 యథా=ఎట్లువఁగా, అట్లుగదా-అనుట, ఆలేఖ్యదర్శనే = చిత్రదర్శన సమయమందు,
 దేవః రఘువందనః - రామచంద్ర మహారాజా, ఆహ=పరీక్షకు.

సీతాదేవి, నీకు నమస్కారమమ్మ. నీ కొమార్కు గదా మాకు గతి. అట్లు
 మహారాజా రఘురాముడు చిత్రదర్శనచేలో ఆనతిచ్చెను గదా.

నిశువులకుం జెందవలసివని. ఇప్పుడు వారు అప్పుడే పుట్టిన కమలంధులు
 గావున వారి కల్గికి సీతాదేవికి తమ్ము ఎఱుక పఱుమకొనుచున్నారు, ఆస్త్ర దేవతలు.

లక్షణ—ఉక్త మానీ దార్శణి, సర్వ భేదానిం త్వస్మి
సూతి ముపశ్లాస్య స్తీతి,

దేవ్యా—

శ్లో! నమో వః పరమాత్మేభ్యో, ధన్యాస్మి వః పరిగ్రహాత్.
అనుభ్యంతై రుపేతవ్యం వత్సయో, ర్మద్ర మస్తు వః. ౧౧
రామః—

శ్లో! క్షుభితాః కామపి దశాం కుర్వంతి మమ సాంప్రతిమ్
విస్మయానందసందర్శజర్జరాః కరుణోర్మయః. ౧౨

తమ గురువగు రామనిమాట తమకు అట్లు దాటరాని దైనది. వాడు రాముడు అ మాటకు అలవోకగా చెప్పినాడు. వినను 'వాచ మర్థోనుధావతి' వ్యాయమున దేవుడైన రామనిమాటకంటె అర్థముట్లు పఠించివచ్చినది. ప్రసవమైనదోలేదో, పీతకు, ఆస్త్రములప్పుడే తోచినది.

శ్లో. ౧౧. నమ ఇతి—పరమాత్మేభ్యః. ఈ = పరమాత్మములగైత మికు, నమః=నమస్కారము. ఈ పరిగ్రహాత్ = మీ చేపట్టుటకలన - మీరు చేపట్టుటకలన, ధన్యాః స్మః = కృతార్థులమైతిమి. అను భ్యంతై = తలంపబడినవారు కాశానీ = విత్సయో=బుడుతలినడవ, ఉపేతవ్యం=రావలసినది. ఈ భద్రం అస్తు = మీకు మేలగుగాక.

పరమాత్మములారా, మీకు నమస్కారము. మీరు చేపట్టుటచే కృతార్థులమైతిమి. (ఏలన, దాన నిమగులు రామకుల్యులైనారు.) ఎప్పుడు మనసులో తలంచు కొనబడునుకో, అప్పుడే మీరు ఈ దీక్షలకడకు రావలసినది.

శ్లో. ౧౨. క్షుభితా ఇతి - కరుణోర్మయః = దుఃఖంపుటలలు, విస్మయ ఆనంద సందర్శజర్జరాః=ఆశ్చర్యముయొక్కయు ఆనందముయొక్కయు కూడికచేత సడలిపోయినవై, క్షుభితాః = మిక్కిలి ఆపలపాటుపొంది, సాంప్రతిం = ఇప్పుడు, మమ కాం అపి దశాం=నాకు ఏమో చెప్పనలవికాని దశను, కుర్వంతి=కలిగించుచున్నవి.

లేచుచున్న నాదుఃఖపుటలలు ఈ యాశ్చర్యములను చూచిన యానందమున సడలిపోయినవి - ఆపలపాటు చెందినవి. దానిచే నాకు ఇప్పుడు ఇట్టిదని చెప్పనలవి కాని దశ కలిగినది.

దేవ్యో—మోదస్య వత్సే, రామభద్రతుల్యో పుత్రా విదా
సీం సంవృత్తే.

సీతా—భావకుట కో ఏదాణం ఖత్రిచిదం కమ్మం
కరిస్సది? [భగవత్యో క ఏతయోః క్షత్రియోచితం కర్మ కరిష్యతి?]

రామః—

శ్లో॥ ఏషాం వసిష్ఠగుప్తానాం రఘూణాం వంశవర్ధినీ.

కష్టం! సీతాపి సుతయోస్సంస్కరారం న విద్వతి! ౧౩

భాగీ—పుత్రి, కిం త వానయా చిన్తయా? ఏతో హి వత్సో
స్తన్యత్యాగాత్పరేణ భగవతో వాల్మీకే రర్పయిష్యామి.

ఇది ఆదుఃఖాలితశయము ఇట్టిదని తన మనసునకు తెచ్చుకొను ప్రయత్నము.
భావకబలకకు ఇది మంచి యుదాహరణము.

క్షత్రియోచితంకర్మ-క్షత్రియులకు సరియైన జాతకర్మ, నామకరణము -
మోదలగు సంస్కారములు. సీతపలికిన యామాటను విన్నగా తాను ఉండియు
సీతకు కల్గిన ఆ దిక్కుమాలినతనమునకు రాముడు దుఃఖించుచున్నాడు —

శ్లో. ౧౩. ఏషాంఇతి—వసిష్ఠగుప్తానాం = వసిష్ఠునిచేత పాలింపబడినట్టి,
ఏషాంరఘూణాం=ఈ రఘువులయొక్క, వంశవర్ధినీ - వంశమునకు సకలాభ్యుదయ
ములు కూర్చునదే (విన,) సీతా అపి=సీతయును, సుతయోః=బిడ్డలకు, సంస్క
రారం=సంస్కారములు సేయువానిని, న విద్వతి = పాండకున్నది - కష్టం=కటా! -
ఈ దశను నేను కంటితో ఎట్లు కాంతు నబ్బా! అనుట.

వసిష్ఠుడు అన్నీ సంస్కారములు సేయను కులగురువు. రఘువుల వంశకరు
లను తా నిపుడు కన్నది. వారిచే వంశవర్ధన మెట్లన సీత జ్యేష్ఠునిభార్య యగుటం
బట్టి. వినను సీత వీరికి సంస్కర్తకు దిక్కులేదే అనుచున్నదే! సంస్కర్తను పడయఁ
జాలకున్నదే. ఆ మాటను నేనెట్లు విందును! ఆదశను నేనెట్లు కందును!

కిం త వానయా చిన్తయా - ఈ చింత నీకేల? భయపడకు, ఆదెల్ల మేము
విచారించుకొందుము అనుట, రాముడు మాకు చెప్పినమాటను మేము జరిపెదము.

ఇదెల్ల నాటకవస్తువని రాముడు ఎఱుంగును. వాల్మీకి భూతార్థవాక్కు
అడించుచున్నాడు. దానిం గాంచ తన్ను రమ్మని ఇక్కడ కూర్చుండఁ బెట్టినాడు
స్తన్యత్యాగాత్ పరేణ=పాలువిడిచిన తర్వాత—

శ్లో॥ యథా వసిష్ఠాశ్చరసా వృషీ ప్రాచేతసస్తథా,
జనకానాం రఘూణాం చ వంశయో రుభయో ర్గురుః. ౧౮
రామః—సువిచిన్తితం భగవత్యా.
లక్ష్మణః—అర్య సత్యం విజ్ఞాపయామి. తైస్తై రుపాయై ర్వత్సై
కుశలవా వుత్ప్రేక్షే.

శ్లో॥ ఏతే హి జన్మసిద్ధాస్తౌ ప్రాప్తప్రాచేతసా వుభౌ
అర్యశుల్యాకృతీ వీరౌ, వయసా ద్వాదశాబ్దకౌ. ౧౯

శ్లో. ౧౮. యథేతి—వసిష్ఠాశ్చరసా=వసిష్ఠుడును, శతానందుడును - రఘు
పురోహితుడును జనకపురోహితుడును. అగు, ఋషీయథా=ఇరువురు ఋషులును
ఎట్లో, తథా=అట్లే, జనకానాం రఘూణాం చ ఉభయోః వంశయోః=జనకులదియు
రఘువులదియు నగు ఇరువంశములకును, ప్రాచేతసః=వార్యకి, గురుః=గురువు.

జనకరఘువంశములు రెంటికిని వసిష్ఠ గౌతమమహర్షులు ఎట్లు (గురువులో)
అట్లే వార్యకియు గురువుగదా!

అన్యు చెప్పినదానిని ఆత్మగారును సరి యని రూఢిసేయుచున్నది.

సువిచిన్తితం=చక్కగా ఆలోచింపబడినది. ఉపాయైః - (ఎఱుంగఁదగిన)
గుర్తులచేత - వత్సై కుశలవా ఉత్ప్రేక్షే - ఈ శిశువులు కుశలవులని ఊహించెదను.
ఉపాయములనే పేర్కొనుచున్నాడు.

శ్లో. ౧౯. ఏతావతీ—ఏతా ఉభౌ హి - వీరువురును - అరయంగా, జన్మ
సిద్ధాస్తౌ=పుట్టుకతోకూడనే వచ్చిన యస్త్రములు గలవారు; ప్రాప్తప్రాచేతసా=
వార్యకినిచేరినవారు, అర్యశుల్యాకృతీ=అన్నవైన నీరూపముగలవారు, వీరా=వీరులు
వయసా=వయసుంబట్టి చూడఁగా, ద్వాదశాబ్దకౌ=పండ్రెం దేండ్ల వారు.

వీరును జన్మచేతనే జ్ఞాంభాస్త్రములు సిద్ధించిన వారుగా నున్నారు;
ఇరువురును వార్యకియంతేవాసులు. రూపమున వీరు సమానులుగా ఉన్నారు. గొప్ప
వీరులుగా నున్నారు. పండ్రెం దేండ్ల వయసుకలిగియు ఉన్నారు.

అర్యశుల్యాకృతీ - వారిని చూచినప్పటినుండి వారి రామునిపోలిక, లక్ష్మణు
నికి చిత్రమున వాటుకొనియున్నది,

రామః—ఇహా వత్సా విత్యే వాహం పరిష్టనమాన
హృదయః సంప్రతి ముగ్ధోఽస్మి.

పృథివీ—ఏహి పుత్రి, పవిత్రీకురు రసాతలమ్

రామః—హా ప్రియే లోకాంతరం గతాసి!

సీతా—జేదు మం అత్తణో అంగేసు విలలం అంబో, ఇ
సహిస్సం అణుహవిదుం జీవలోఅస్స పరివత్తమ్. [నయతు మా
మాతృనోఽక్లేష విలయ మమ్మా, న సహిష్యేఽనుభవితం
జీవలోకస్య పరివర్తనమ్]

రామః—కి ముత్తరం స్యాత్ ?

పృథివీ—వత్సే మన్నియోగతః స్తస్యత్యాగం యావ
త్పుత్రయో రవేక్షస్వ, పరేణ తు తే యథా లోచతే తథా కరిష్యసి.

భాగీ—ఏవం. నామ (నిష్క్రాంతే దేవ్యా, సీతా చ.)

వత్సావతి - ఈ బాలురే వారని; పరిష్టనమాన హృదయః=(అనందముతో)
తేలిపోవుచున్న హృదయముగలవాఁడనై, ముగ్ధోఽస్మి=మోహ మొందుచున్నాను,
ఏహి వత్సే=రావే పట్టి, రసాతలం=పాతాళమును. లోకాంతరం గతా అసి=
లోకాంతరమున కేగితివి! నయతు...విలయం అమ్మా=అమ్మ విలయ మొందించును
గాక. జీవలోకపరివర్తనం=జీవలోకపు మార్పును. రాముఁడు లేక రాణివాసము
లేక ఏలుకాదు పాలయిపోయి - దిక్కుమాలిన కిక్కులు కలిగి - ఇట్లెల్ల నుండుట.
ఇదెల్ల నే నోర్వజాలను. రాముని కొడుకులకు తేరవ ధర్మానకు ఎవరో సంస్కార
ములునేయుట నేనుచూచి ఓర్వజాలను. 'కి ముత్తరం స్యాత్' - రతి, అభిలాష
కలిగిన ఆ జవా చేమగునో అని తిలఁడిలుట. తే యథా లోచతే తథా
కరిష్యసి - నీ కెట్లు ఇచ్చెమగునో అట్లు చేయుదువు. అని ఒకపాటి 'విలయ
మునకు' అంగీకారమే భూదేవి పలికినది. భాగీరథియు 'ఏవం నామ = అది సరి' -
అని అంగీకారమే పలికినది. అందఱు నిష్క్రమించినారు - అటు ముగిసినది.
ఇటు తర్వాత సీతకు విలయము పర్యవసాన మని నిష్క్రమార్థము తేలినది.

రాము:—కథమ్! విలయ ఏవ వై దేహ్యః సమ్మన్నః! హాదేవి! దణ్డకారణ్యవాస ప్రియసఖ! హా చారిత్ర దేవతే! లోకాస్తరం పర్య వసితాసి!

(ఇతి మూర్ఛతి)

లక్ష్మణః—భగవన్ వాల్మీకే, పరిత్రాయస్వ. పరిత్రాయస్వ, ఏష కిల తే కావ్యార్థః!

(నేపథ్యే)

అపనీయతా మాతోద్యం, భో భో సదజ్ఞమప్థావరాః ప్రాణ భృతో మర్త్యమర్త్యాః, పశ్య స్విదాసీం భగవతా వాల్మీకినా అను జ్ఞాతం పవిత్ర మాశ్చర్యమ్!

లక్ష్మణ—(విలోక్య)

శ్లో॥ మన్థాదివ త్సుభ్యతి గాజ్ఞ మమ్మో
వ్యాప్తం చ దేవర్షిభి రస్తరితమ్,
ఆశ్చర్య మార్యా సహ దేవతాభ్యాం
గజ్ఞామహీభ్యాం సలిలా దుదేతి.

౧౬

రాముడు పలు తెజంగుల వాపోయి, దుఃఖాలిరేకమున మూర్ఛిల్లినాడు. ఇ దెల్ల వాల్మీకి పన్నకముగదా, కావున లక్ష్మణుడు వాల్మీకిం దలచుకొని రక్షణ కేడుకొనుచున్నాడు. చారిత్రదేవతే - మంచికిలమే దేవతగా రూపెత్తినదానా, కీలమునకు అధిష్ఠానదేవతా, ఆతోద్యమ్ - పాట, వాద్యము - మొదలైనవి. ఆట విరామమున అవి మఱియుం బెల్లుగా మ్రోగుచున్నవి. ఎవరేని మాటలాడు మాటలు వినబడవు. అందులకయ్యును ఆటముగివినందులకయ్యును వానిని మాను మనుట. పవిత్రం ఆశ్చర్యం = పవిత్రమున ఆశ్చర్యమును.

శ్లో. ౧౬. మన్థాత్ ఇతి—మన్థాత్ ఇవ = చిలువట కలనంబోలె, గాజ్ఞం అమ్మః = గంగనీళ్ళు, త్సుభ్యతి = కలగుచున్నది. అస్తరితం = ఆకసము, దేవర్షిభిః = దేవర్షులచేత, వ్యాప్తం = వ్యాపింపబడినది; ఆశ్చర్యమ్ = ఆశ్చర్యము! ఆర్యా = వదిలె - సీత, గజ్ఞామహీభ్యాం దేవతాభ్యాం సహ = గంగయు భూదేవియు అను దేవతలతోగూడ, సలిలాత్ = నీటినుండి, ఉదేతి = ప్రేకిరేచుచున్నది.

(పున ర్నీపథ్యే)

శ్లో॥ అరుఢతి జగద్వద్యే గక్టాపుఘ్నో జవస్వ నా,
అర్పితేయం త వాభ్యాశే నీతా పుణ్యవ్రతా వధూః. ౧౭
లక్ష్మణః—అహో ఆశ్చర్య మాశ్చర్యమ్! ఆర్యే పశ్య పశ్య
ఆః! కప్త! మద్యాపి నో చ్ఛ్వసిత్యార్యః.

(తతః ప్రవిశ త్యరుఢతీ నీతా చ)

ఎవరేని చిలుకుమన్నాలో అనునట్లు గంగనీళ్ళు కలగుచున్నది. ఆకసమున (ఈ యాశ్చర్యమును - మంగళమును, చూడ) దేవర్షులు అంతట వచ్చి నిలిచి యున్నారు. గంగభూదేవులతోఁగూడ వదినె నీత నీటినుండి వైకిరేచినది.

నీత గంగాపుణ్యులతో తిహాహిత వినది మొదలు మరల వారింగూడి యిపు డావిర్భవించునంతకు కాలము పండ్రెండేండ్లు. నాఁడు గంగలో దూకినది మొదలు నేఁడు ఈ గంగమథనమున లేచునంతవఱకు విన కాలము అది గదా. ఇందాఁక గోదావరీతీరమున గంగా మహిమ తిరస్కృతయై రాముని వాసంతిని కాంచిన తరువాత మరల గంగ తనతో ఆమెను తన చోటికి కొనిపోయియుండెనని గ్రహింపఁదగును. ఈ యనంతర నాటకమునకు రంగము వాల్మీకి రహావనము చెంగటి భాగీరథీతీరము గదా.

శ్లో. ౧౭. అరుఢతీ - అరుఢతి = ఓ అరుంధతీదేవీ, జగద్వద్యే = జగలకు పూజ్యులైనదానా, నా గక్టాపుఘ్నో = మమ్ములను గంగను భూదేవిని, భజస్వ = చేరరావమ్మా. ఇయం = ఇదిగో, వధూః = అమ్మాయి - కోడలు, నీతా = నీత, పుణ్య వ్రతా - ఇంతకాలము పుణ్యవ్రతము లాచరించినట్టిది, తవ ఆభ్యాశే = నీకడ - అర్పితా = అప్పగింపఁబడినది.

ఓ అరుంధతీదేవీ, పూజ్యరాలా, మేము పృథ్వీ భాగీరథులమమ్మా. ఇదిగో అమ్మాయి, కోడలు, నీత, పుణ్యవ్రత. నీచేత అప్పనచేయుచున్నాము.

అంతట అరుంధతియు నీతయు ప్రవేశింతురు. భాగీరథియు పృథ్వియు రంగాన ప్రవేశింపరు. ఇంత నేపు ఇరువురు అప్పరసలు ఆవేషమున అంతర్నాటి కలో రంగాన ఉండిరి. నీతాదిపాత్రములను అచ్చరలే వూనిరి. మరల రెండు వేషములను తయారుచేసి అసలు పృథ్వీ భాగీరథులుగా ప్రవేశపెట్టుట క్షణవహము - అనావశ్యకమును గావున మానఁబడినది. అంతియకాక, ఇంతవఱకు రెండువేసాలలో

అరుంధతి—

శ్లో॥ త్వరస్వ వత్సే వై దేహీ, ముఖ్య శాలీనశీలతామ్,
ఏహీ జీవయ మే వత్సం ప్రియ స్పర్శేన పాణినా. ౧౮

సీతా—(ససమ్భ్రమం స్పృశన్తీ) సమాససిదు అజ్ఞాతా.
(సమాశ్వసి త్వార్యపుత్రః.)

రాముః—(సమాశ్వస్య సానందం) భోః కిమేతత్! (దృష్ట్వా
సహృదృత్వం) కథం! సలజ్జా దేవీ! అమ్మా అరుంధతీ! నరే ఋశ్య
శృంగ శాంతాసమేతాః అస్మద్గురవః!

గంగాపుష్పములు రంగాన నుండిరి. అంతకన్న వీరి వేటుపాటుంజూపుట అసాధ్యము
నగును. కావున వారిప్రవేశము వారించి అరుంధతి ప్రవేశము చెప్పబడినది. వేసిన
మన్ను అచ్చర సీతకాక - అసలు సీతయు - అనగా ప్రథమకృతీయాంకములలో
కనబడిన సీతపాత్రము ప్రవేశమును.

శ్లో. ౧౮. త్వరస్వతి - వత్సే = అమ్మాయీ, పట్టి, వై దేహీ = జానకీ, త్వరస్వ =
తొందరపడింపుము; శాలీనశీలతాం = సిగ్గ - బెలుగు - పడుస్సభావమును, ముఖ్య =
మానుము; ఏహీ = రమ్మ, మేనత్సం = నాపట్టిని, రానుభద్రుని, ప్రియస్పర్శేన పాణినా =
ప్రియమైనతాడుదుగల (నీ) చేతిలో, ప్రియమైన నీ చేతి స్పర్శతో అనుట,
జీవయ = బ్రతికింపుము.

నాపట్టి, జానకీ, త్వరగారాజే, సిగ్గుపడకే; రా, రాజే, నాపట్టిని రాను
చంద్రుని ఇంపైన నీ చేతి తాడుదుచేత బ్రతికింపవచ్చు.

సీత యీ ప్రవేశము చాల నిపుణముగా సమకూర్చబడినది, మూర్ఖురీ రాముని
సంజీవనము చేయుచు. మూడవయంకమున, అనగా కొన్ని గడియలకు ముందే
ఇట్లే తిరస్కరిణీతిరస్కృత సీత పలుమాఱు మూర్ఖులైన రాముని మూర్ఖ
తేర్చినది—తాను సాంతముగాను, తమసమాటచేతను, అప్పుడు తిరస్కరిణీచేత
అంతగా శాలీనత - బిడియము - వహింపలేదు. ఇప్పుడు ఎట్టయెదుట అగపడును -
అందును విశేషముగా వివాసనమువలన కలిగిన ఈ పన్నెండేండ్ల యెడబాటు,
తీవ్ర తర్వాత - ఎక్కువ శాలీనత కలిగియున్నది సీత. సమయము అట్టిదిగా
నున్నందున, అరుంధతి దానిని మాని రాముని బ్రతికింపు మనుచున్నది.
సీతయు సంభ్రమము గొని తాడుటయ కాక, మాటయు పలుకు చున్నది -
సమాశ్వసితు ఆర్యపుత్రః - అని. సర్వే చ ప్రహృష్యత్ ఋశ్యశృంగ శాంతా
సమేతాః గురవః - సంతసించుచున్న ఋశ్యశృంగబావ, శాంతక, వారితో

అరుణతీ—వత్స ఏమా భగవతీ భగీరథ గృహదేవతా సుప్ర
సన్నా గత్వా.

(నేపథ్యే)

జగత్పతే రామభద్ర స్మర్యతా మాలేఖ్యదర్శనే మాం ప్ర
త్యాశ్మనో వచనం, సా త్వ మమ్బు. స్నుషాయా మరున్ధ తీవ సీతా
యాం శివానుభాగ్యనపరా భ వేతి. త దన్మ జాన్తి.

అరుణతీ—ఇయం తే శ్వశ్రూ ర్భగవతీ వసున్ధరా.

(పున ర్నేపథ్యే)

ఉక్తం చ పూర్వ మాయుష్మతా వత్సాయాః పరిత్యాగే,
యథా-భగవతి వసున్ధరే జ్ఞాన్యం దుహితరి మవేక్షస్వ జానక్
మితి, తి దధునా కృతవచ నాన్తి ప్రభో ర్వత్సస్య.

రామః—కథమ్! కృతమహాపరాధోఽపి భగవతీభ్యాం అను
కమ్పితః!

(ఇతి ప్రణమతి)

పెద్దలందఱును - అమ్మలు, నాయన జనకుడు, వసిష్ఠమహర్షి మొదలగువారు - వినను
వీరి కవరికిని రంగముమీదికి ప్రవేశము లేదు. అరుంధతీ సీతారాములుమాత్రమే
ఉన్నారు రంగమున, ప్రేక్షకులకు అగపడుచు, తక్కినవారు శేపథ్యమున మఱిగి
వారికిమాత్రము అగపడుచున్నట్లు. అన్ని వేషములు చాల్చు క్షేత్రమును ప్రయోక్త
లకు మాన్పుట. ప్రేక్షకులకు వారి యగపాటు నిజముగా అంత యావశ్యకముగాదు.
ఏమా భగీరథ గృహదేవతా..... ఇయం శ్వశ్రూః - వారికోరికను రాముడు కాదనఁ
జాలడు. తత్ర అన్యథా అస్మి = అందులకు నేను ఋణమును తీర్చుకొంటిని.
శ్వశ్రూః=అత్తగారు. త దధునా కృతవచనా అస్మి ప్రభోః వత్సస్య=కావున ఇప్పుడు
ప్రభువైన బాలుని యా మాటను జరిపినదాననెఱిసి. నీవు నాకు ప్రభువైనవననున
నీ యాజ్ఞను పాటించితిని అనుట. కథం=ఎట్లు! అనుకమ్పితః = కనికరింపఁబడితిని.
మమ అరున్ధత్యాః = నాకు అరుంధతికి - అని తాను తన పేరు చెప్పుకొనుట - తాను
వారికి మిక్కిలి పరిచిత, భాజ్య, చక్కఁగా చెప్పఁగలిగియున్నది వారు వినవలసిన
మాటలది యగుటం బట్టి, సబ్రహ్మకైః=బ్రహ్మతో కూడుకొన్నవారు - బ్రహ్మ మొదల

అరుష్టతీ—భోభో: పౌరజానపదాః, ఇయ మధునా వసుస్థరా
జాహ్నువీభ్యా మేవం ప్రశస్యమానా మ మారుంధత్యా: సమ
ర్పితా. పూర్వంచ భగవతా వైశ్వానరేణ నిర్ణీతపుణ్య చారిత్రా,
సబ్రహ్మకైశ్చ దేవై స్సంస్తుతా, సవితృకుల వధూ క్షేవయజన
సమ్భవా జానకీ, పరిగృహ్యత, ఇతి. కథం భవంతో మన్యస్తే?

అక్షుణః—ఏవ మమ్యయాఽరుష్టత్యా నిర్భర్సితాః ప్రజాః
కృతస్మిశ్చ భూతగ్రామ ఆర్యాం సమస్కుర్వన్తి, లోకపాలా
స్సప్తర్షయ శ్చ పుష్పవృష్టిభి రుపతిష్ఠన్తే.

అరుష్టతీ—జగత్పతే రామభద్ర!

శ్లో॥ నియోజయ యథాధర్మం ప్రియాం త్వం ధర్మచారిణీ,

హిరణ్యయ్యాః ప్రతికృతేః పుణ్యాం ప్రకృతి మధ్వరే. ౧౯

అందలు దేవతలును - అనుట. ఆ పౌరజానపదులు బదులు పలుకలేనియట్లు నమ్మి
తీరివలసినట్లు నీతాపరిశుద్ధితార్కాణలు మహిమలు అన్నియు ఒక్కగ్రుక్కన
చెప్పుచున్నది. ఆర్యాం సమస్కుర్వన్తి - సమస్కారముచేత తమ యంగీకారమును
నీతకై తమ పూజను తెలుపుకొనుచున్నారు. నీతకై అరుంధతి మాట్లాడుట.
ఆమెమాటకు ఎవరును ఎదురాడలేరు. అందును విశేషముగా పాత్రవర్తి విషయ
మున. ఈ సంవిధానము అత్యంత శ్లాఘ్యము.

శ్లో. ౧౯. నియోజయేతి—త్వం = నీవు, యథాధర్మం = ధర్మముబడి,
ప్రియాం = ప్రేయసిని, ధర్మచారిణీ = సహధర్మచారిణి - నీవ దేవవీర్యవ్రాజ
అందును, యజ్ఞాదిసర్వధర్మములందును లోడుగానుండుదానిని, హిరణ్యయ్యాః =
బంగరుతోచేయబడిన, ప్రతికృతేః = బామ్మకు, పుణ్యప్రకృతిం = పవిత్రమగు
ప్రకృతిని - మూలమైనదానిని - ఇదిగో ఈ నీతను - అనుట, అధ్వరే=(అశ్వమేధ)
యాగమునందు, నియోజయ=నియోగింపుము - పనిగొనుము.

నీ ప్రేయసిని సహధర్మచారిణిని, బంగరుబామ్మకు మూలమయిన పుణ్యరాలిని
ఈ నీతను యాగమునందు నీవలోడుగా ఏర్పఱుచుకొనవయ్యు.

సీతా—(స్వగతమ్) జాణాది అయ్యవుతో సీదా దుఃఖం పను జ్ఞదుమ్. [జానా త్యార్యపుత్ర స్సీతాదుఃఖం ప్రమార్జుమ్.]

రామః—యథా భగవ త్యాదిశతి.

లక్ష్మణః—కృతార్థోఽస్మి.

సీతా—పచ్చుజ్జీవి దన్ని [ప్రత్యుజ్జీవి తాస్మి.]

లక్ష్మణః—ఆర్యే ఏష నిర్లజ్జో లక్ష్మణ శ్శిరసా ప్రణమతి.

సీతా—వచ్చు, వరిసో చిరం జీవ. [వత్స. ఈదృశః చిరం జీవ.]

అరున్ధతీ—భగవ న్వాల్మీకే, ఉపసీయేతాం ఇమా సీతాగర్భ సమ్భవౌ రామభద్రస్య పుత్రౌ కుశలవౌ. (ఇతి నిష్క్రान్తా.)

జానాతి ఆర్యపుత్రః సీతా దుఃఖం ప్రమారుం - ఎఱుంగును ఆర్యపుత్రుడు సీత దుఃఖమును తుడిచివేయుటకు - దీనిచేత సీత ఈ పునఃసంయోగమునకు ఎదురు నూచుచున్నదని తెలియుచున్నది. సీతా ప్రతికృతిచే యజ్ఞమునకు చేయించుకొన్న బాండు తప్పక సీతను గ్రహించును, సందియములేదు. మూడవ యంకమున నిజ మెఱిగి, తనకైన రామునిదుఃఖముం గన్నది మొదలు తాను పునఃసంయోగమునకు వీమి యుపాయ మగునా అని ఉవ్విళ్లు బూరుచునే యున్నది. 'అవని రమరసినుః సార్థ మస్మద్విధాఖిః' - అను తమసయాశీర్వాదమును గ్రహించి యున్నది. వత్స - జాలుదా, అబ్బాయీ - ఇది లక్ష్మణుని సీత సంబోధించు తెఱంగు - అట్టిది వదిలే మఱుదుల సముదాచారము. ఉపసీయేతాం - (తల్లిదండ్రులతో) కూర్చుంటున్నామని గాక. అంకారంభమున కుశలపుటకు చంద్రకేతువుతో సమానమగు స్థానమర్వాదను పొందింపు మని రాముడు చెప్పినే కాని, వారు అట్లప్పుడు వచ్చి కూర్చుండినమాట చెప్పలేదు. వారు అంతట వాల్మీకి కడకు పోయి ఆయన తోడనే యున్నారని, సమయాన ఇట్లు తల్లిదండ్రులతో ఆయనచే యథావిధిగ కలుపబడుటకు. ప్రస్య త్యాగమున తనకు ఎడముచేయబడినవారు, ఇన్నియేండ్లకు ఇరచుమించుగా 9 యేండ్లకు ఇట్లయి సీతతో కూర్చుంటున్నారని. దిప్త్యా తథా ఏవ ఏతత్ - సంతోషము! అట్లే ఇది - అనగా 'ఏతౌ హి జన్యసిద్ధాస్తౌ' ఇత్యాదిగా అన్న దమ్ములు రామలక్ష్మణులు ఊహించియుండిరిగాదా. దానినే చెప్పుచున్నారు - ఇపుడు.

రామలక్ష్మణౌ—దిష్ట్యా తథైవై తత్.

సీతా—(సబాష్పాకూలమ్) కహిం మే పుత్రత. [కుత్ర మే పుత్రకా?]

(తతః ప్రవిశతి వాల్మీకిః కుశలవౌ చ.)

వాల్మీకిః—వత్సో కుశలవౌ, ఏష వాం రఘుపతిః పితా, ఏష లక్ష్మణః కనిష్ఠపితా, ఏషా సీతా జననీ, ఏష రాజర్షి ర్జనకో మాతామహా.

సీతా—(సహర్షకరుణాద్భుతం విలోక్య) కహం తాదో! [కథం! తాతః!]

కుశలవౌ—హ తాత! హ అమ్మ! హ మాతామహా!

రామః—(సహర్ష మాలిక్య) నను వత్సో పుత్రైః ప్రాప్తౌః.

సీతా—ఏహి జాద కుశ, ఏహి జాద లవ, చిరస్స పరీసజహ జమ్మంతరగతం జణణిం. [ఏహి జాత కుశ, ఏహి జాత లవ. చిరస్య పరిష్వజేధామ్ జన్మాంతరగతాం జననీమ్.]

కుశలవౌ—(తథా కృత్వా) ధన్యోః స్వః.

సీతా—భలవం పణమామి. [భగవత్, ప్రణమామి]

వాల్మీకిః—వత్సే, ఏవ మేవ చిరం భూయః.

ఏష రాజర్షిః జనకః మాతామహా—ఈయన రాజర్షి జనకుడు తాత (=అమ్మకు నాయన.) జనకుడు రంగాన ప్రసిద్ధుడుకాదు. శేషభ్యసీతుఃదే తక్కినవారివలె. 'తాత' అను ప్రాధాన్యముంబట్టి ఇటు ఇల్లు నిర్దిష్టుడు. ఆయనను పిలిచి పలికినభాషితిమును ఆయన జవాబును ఇటు లేవు. కథం తాతః—ఏమి నాయనయా! నాయన సాన్నిధ్యము ఆమెకు చిత్తాన సంతోషము యుఖము ఆశ్చర్యము ఒక్కమృడి కలిగించి కరిగించినవి. పుణ్యేన ప్రాప్తౌః—పుణ్యాన దొరికి తిరి. సందేహము తీజినది రామునకు. వారు తన బిడ్డలే. ఏహి జాత కుశ ఇత్యాది—రా పట్టి కుశ—తొలుత తన నాయనం జూచినది. తరువాత తన కొడుకులం గాంచుచున్నది.

సీతా—అప్పు హే, తాదా కులగురూ అజ్ఞానానో సభ తల
అజ్ఞా సంతాదేఈ సలక్షణా సుప్పసణ్ణా అజ్ఞపుత్రచలణా కుసలవావి
సమం దీ సంది. తాణిబ్భరమ్మి అణందేణ. [హస్త! తాతః కులగురు
రార్యాజన స్సభ ర్తృతా ఆర్యా శాస్తాదేపీ సలక్షణా సుప్రసన్నా
ఆర్యపుత్ర చరణాః, కుశలవా వపి సమం దృశ్యంతే. తన్నిర్భరా
న్యూనస్తేన.] (నేపథ్యే కలకలః)

వాల్మీకిః—(ఉత్థా యావలోక్య చ) ఉత్థాతలవణో మధు
రేశ్వరః ప్రాప్తః!

లక్ష్మణః—సానుషక్లాణి కల్యాణాని.

రామః—సర్వ మిద మనుభవ న్నపి న ప్రత్యేమి, -యద్వా
ప్రకృతి రియ మభ్యుదయానాం.

ఆర్యపుత్రచరణాః- ఆర్యపుత్రులవారు - అనుట. శోకరంజనధర్మమునకై
తన నిండను అడుగంటకుడిచివేయువాడై తనకు చెప్పి నోప్పింపక, తనకోసము
అన్నియేండ్లు అంత ఏడ్చి తనకు మహాపాపము చేసి కన్న వానికి పూజ.

ఉత్తరలకణః మధురేశ్వరః ప్రాప్తః-లవణాసుగుని ఉచ్చుల్లిచినవాడు
మధురలో రామరాజ్యమును, అనగా తనరాజ్యమును నెలకొల్పి ఏలుచున్నవాడు,
శత్రుఘ్నుడును వచ్చినాడు - 'మధురావాఘుడు' - అనుటలో ఆతడు 12 యేండ్లు
మధురను దిద్ది తీర్చి పాలన నెలకొల్పుట నూచితము. ఇతడును నేపథ్యసితుడై.
అయినను లవణోన్మూలనమునకు మునుల కుయి విని తొలియంకమున పంపబడిన
వాడు, అట్లు ఈ వస్తువునం బ్రస్తావించుడు. నరియైన నిగమనమును - కథముగింపును -
బొందవలదా - అందులకు. అట్లే రామాయణమునను - ఉత్తరకాండ - 72 సర్గ -

'యథాజ్ఞాంతం మహారాజ, సర్వం తత్ కృతవా నహం।

హతః సేవణః పాపః పురీ చాస్య నివేశితా' 10

'ద్వాదశై గతా వరా స్త్వాంవివా రఘునందన।

సోత్సహాయ మహం వస్తుం త్వయా విరహితో నృప॥' 11

సానుషక్లాణి కల్యాణాని - కల్యాణములు సానుబంధములు, ఒకదాని వెంట
నొకటి కలుగుచుండునవి. మాలతిలోను కలదు ఈ నూత్తి.

ప్రకృతిః ఇయం అభ్యుదయానాం - ఇది అభ్యుదయముల స్వభావము.
నమ్మరానంత గొప్పభాగ్యము! అతఃపరం అపి ప్రియం అస్తికే = ఇంతకన్ననుం
ప్రియంబొకటి యుండునా?

వాల్మీకి:--రామభద్ర, కితే భూయః ప్రియ ముపహరామి!
 రామ:--కి మితః పర మపి ప్రియ మస్తి? తథా వీద మస్తు.
 శ్లో॥ పాప్యధ్యశ్చ పునాతు, వర్ధయతు చ శ్రేయాంసి సేయం కథా,
 మజ్జల్యా చ మనోహరా చ జగతా మ్మాతేవ గజేవ చ,
 తా మేతాం పరిభావయ స్వభినయై ర్విన్యస్తరూపాం బుధా
 శ్చబ్జబ్రహ్మవిదః కవేః పరిణతప్రజ్ఞస్య వాణీ మిమామ్. ౨౦
 (నిష్కాన్తా సుశ్రేష్ఠ)

ఇతి సమే శనంనామ.

స ప్రమా జ్ఞా:

శ్లో. ౨౦. పాప్యధ్యశ్చ--సా ఇయంకథా - ఆయాకథ - ఉ త్తరరామచరిత,
 (వాల్మీకి రచించి అడించినది; భవభూతి రచించినదియు అనుట) జగతాం మాతా
 ఇవ=జగములకు తల్లియైన లక్ష్మీవలెను. గజ్జా ఇవ చ=గంగాదేవివలెను, మజ్జ
 ల్యాచ=శుభము లొసంగునదియు, మనోహరాచ=మిక్కిలి అందమైనదియునై,
 పాప్యధ్యః చ=పాపములవలన, పునాతు=పవిత్రముచేయునుగాక, శ్రేయాంసి వర్ధ
 యతు చ=శ్రేయములను పెంపొందించునుగాక. తాం ఏతాం=అట్టి దీనిని ఈ
 ఉ త్తరరామచరితను, శబ్జబ్రహ్మవిదః=శబ్దరూపమైన బ్రహ్మను సాక్షాత్కరించు
 కొన్న వాడును - అనగా 'ప్రబుద్ధుడైసి వాగాత్మని బ్రహ్మణి' అని బ్రహ్మచే
 అభినందింపబడినందున అని వాల్మీకి పరముగా. 'యంబ్రహ్మణ మియందేవీ వాగ్మ
 శ్రేవానువర్తతే' అని పలికినందున భవభూతి పరముగాను. వాక్కునకు సాక్షాత్
 బ్రహ్మాంబోనివాడును. పరిణత ప్రజ్ఞస్య=పండిన జ్ఞానము గలవాడును అగు (ఇది
 వాల్మీకికి భవభూతికి సమానము) కవేః-(అద్యః కవిరసి అని బ్రహ్మవలన బిరుదు
 పొందినవాడు వాల్మీకి. నాటకమును, రచించి చేయిరిగినవాడు భవభూతి-కావున
 మహా) కవియొక్క, ఇమాంవాణీం = ఈ సరస్వతిని - రచితనాటకమును, అంత
 ర్నాటకమును, అసలు నాటకమును, బుధాః=పండితులు, అభినయైః విన్యస్త
 రూపాం=(తగిన) అభినయములచే రూపొందింపబడిన దానినిగా - రంగాన ప్రయో
 గింపబడిన దానిని గా, పరిభావయన్తు=చిత్తగించురుగాక.

అట్టి యీకథ సాక్షాత్సహలక్ష్మీకలెను గంగాదేవివలెను - జగత్కల్యాణ
 మును మనస్సునకు కాంతమును వివది, పాపములను నొలకెంచి శ్రేయములం
 గూర్చునుగాక. ఇది శబ్దబ్రహ్మమును సాక్షాత్కరించుకొని సాక్షాత్తుగా బ్రహ్మ

వంటివాడును, పండినజ్ఞానము - నేర్పు - గలవాడును, అగు కవియొక్క భారతి. ఈ ఉత్తరరామచరితమును, బుధులు అభినయింపించి చూచి చిత్తగింతుగుగాక.

పరిణతప్రజ్ఞాస్యవాణీం - అనుటచే ఇది తాను కట్టకడపట, అన్నివిధముల చేయి తీరిన తర్వాత, మిక్కిలి నేర్పుతో రచించినది - అని తన యాత్మనిర్వాసముం బ్రకటించుకొనుచున్నాడు. 'పాపృథ్యః' మొదలైన దానిచేతను, 'జగతాం మాతేన గజేన చ' అనుట చేతను దీనిని కడుభక్తితో లక్ష్మీనారాయణులే యైన సీతారాముల పవిత్రచరిత్రగా - వారిని మిన్నుండినంతటి గొప్పవారింగా కడవెళ్ళతాను నిర్వహించుచు రచించితి నని భక్తితో వినయమును వినయముతో భక్తిని నూచించుచున్నాడు. 'అభినయోః విన్యస్తయాపాం' అనుటచే దీనిప్రయోగము జూడ తాను ఉవ్విగులూరినాడనియు, అట్లు పలుమాటలు చూచినాడనియు, నోచుకొన్న పండితులు అట్లు మాటిమాటికి ఆడించి చూతురుగాక అనియు - కవి యాశంస. 'బుధా' - బుధులే ఈ సత్కృతిని ఆడించిచూడ నభిశారులనియు, ఇతిరులు శారనియు. అట్లే మురారి 'న శబ్ద బ్రహ్మోతం పరిమళ మనాఘ్రాయ చ జనః కవీనాం గమ్భీరే వచసీ గుణవోషే రచయతు' - అన్నాడు. నిజనాటక ప్రయోగమందును, అభరణ లందును తనకుగల ప్రీతిని కవి, మాలతిలో చెప్పికొన్నాడు - 'నిసర్గ సౌహృదేన భరతేషు వర్తమానః స్వకృతిం ఆస్మాకం హస్తే ఆర్పితవాణ్' అని.

అట్లే వాల్మీకియందును ఆయన రచించిన రఘుపతిపావన చరితమందును తనకు అత్యంత భక్తియు ఆనందమును గలవని వీరచరిత ప్రస్తావనలో మహాకవి చెప్పకొన్నాడు - ప్రస్తా - 7.

ప్రాచేతసో మునివృషా ప్రథమః కవీనాం
య త్పావనం రఘుపతేః ప్రణినాయ వృత్తం,
భక్తస్య తిక్త సమరంస్త మ మాపి వాణీ
తాం సుప్రసన్నమనసః కృతినో భజన్తామ్.

'శబ్దబ్రహ్మవిదః' - 'యం బ్రహ్మణ మియం దేవీ వా గ్వ శ్మేవానువర్తతే' అని యిందును, 'వశ్యవాచః కవేర్వాక్యం' అని వీరచరితయందును చెప్పకొన్న దానిని జ్ఞాపకము చేయుచున్నాడు.

వీరచరితమందును.....భవభూతిర్నామకవిః మిత్రధేయ మస్మాకం అన్నాడు మాత్రం.

ఇది భరతవాక్యము, రాముడు గాదు, రామవేషము దాల్చిన భరతుడు అనగా నటుడు పలుకునది, మంగళాశంసావాక్యము - నాటకావసానమున ఉండఁ దగునని ఆచార్యులు అనుకాసించినది. 'వాల్మీకేః' అనుపాతము మందము, ఎగురుగా వాల్మీకి ఉన్నందున నామగ్రహణము నాణెము గాదు - 'తామేతాం' అనుటయే సాధువు.

అకారాది శ్లోకసూచి

శ్లోకము	అంకము	సంఖ్య	శ్లోకము	అంకము	సంఖ్య
అకిచ్చిదపి	II	10	అలసలులిత	I	17
అ(ప)కిచ్చిదపి	VI వి.	5	అవదగ్గర్పు	VI వి.	4
అక్లాదక్లాత్	VI	15	అవనిరమర	III	43
అజితమూర్జ	V	27	అస్మిన్నగస్త్య	II వి.	3
అతిశయిత	V	4	అస్మిన్నేవ	III	32
అత్యద్భుతాత్	V	10	అస్మ్యేవాసీత్	II	16
అథ శోఽయమ్	VI	10	అహేతుఃపక్ష	V	17
అథేదం రక్షోభిః	I	21	అహోప్రక్రయ	VI	16
అద్వైతంకుఖ	I	32	అహోప్రాసా	VI	13
అనియతరుది	IV	2	అగుజ్జగ్గరి	V	6
అనిర్భిన్నోగభి	III వి.	1	అయుష్కరఃకల	VI	9
అనుదిశమవర	III	13	అఽమృన్నమృత	III	34
అనుభావమార్త	VI	34	అవిరూఢిత	IV	16
అస్తాకరణ	III	12	అవివాహ	I	30
అస్తరీవస్య	III	4	అశ్వాసన్నేహ	VI	3
అస్త్యప్రవో	II	4	అనీదియం	IV	4
అవశ్యేయత్త	IV	1	ఇతిహాసం	V	23
అపిజనక సుతా	VI	19	ఇదంకవిభ్యః	ప్ర	1
అపూర్వకర్మ	I	39	ఇదంవిశ్వం	III	25
అప్రతిష్ఠేరఘు	V	25	ఇయం శోచే	I	31
అమృతాధ్యాత	VI	14	ఇహ సమద	II	11
అయంతావద్వా	I	22	ఇక్ష్వకుకంశో	I	37
అయంతైలా	V	9	ఇక్ష్వాపిపాదప	I	14
అయంహికికు	V	5	ఈదృశానాం	III వి.	3
అయికశోర యశః	III	22	ఈర్ష్యత్తివరి	I	6
అరున్ధిజగద్వ	VII	17	ఈపాయానాం	III	39

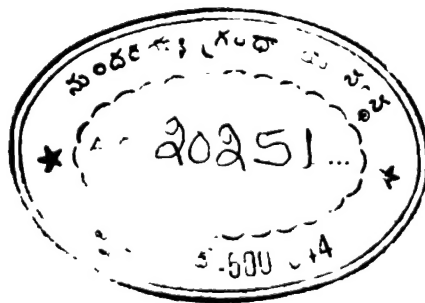
శ్లోకము	అంకము	సంఖ్య	శ్లోకము	అంకము	సంఖ్య
ఋషయోరాత్న	V	30	కిమవ్యక్తేపి	III	2
ఋషీణామగ్ర	I	43	కిరతికలిత	V	2
ఏకోరసఃకరుణ	III	42	కిసలయమివ	III వి.	5
ఏతత్తదేవ	III	16	కువలయదళ	IV	17
ఏతత్కుసరస్వన	II	13	కృశాశ్వతసయా	V	15
ఏతద్దిపతి	IV	22	కృశాశ్వఃకాశి	VII	9
ఏతద్దైవశస	IV	23	కోవ్యేషసంప్రతి	V	34
ఏతస్మిన్మద	I	24	క్వతావానానన్ద	VI	26
ఏతస్మిన్మృణి	V	18	క్షుభితాఃకా	VII	12
ఏతానితాని	I	18	గుష్టాక్కుష్టా	II	20
ఏతేతఏవ	II	14	గృహీతోయః	III	35
ఏతేతేకహరే	II	21	ఘోరంఘోకే	VII	6
ఏతాహిజన్మ	VII	15	చతుర్దశస	II	6
ఏషః క్లాఘ్య	IV	7	చిరంధ్యాత్వా	VI	31
ఏషపాక్ష్మామికో	V	22	చిరాద్యేగార	II	17
ఏషావసిషగు	VII	13	చూడాచుమ్మిత	IV	18
కరకమలవి	III	20	చూడాచుమ్మల	V	33
కరపల్లవఃస	III	36	జగన్మృదళ	VII	8
కష్టంజనఃకుఠ	I	7	జనకానాంరఘూ	I	11
కఠోరపారావ	VI	18	,, ,,	I	44
కణ్డూలద్విప	II వి.	9	,, ,,	VI	35
కలిపయకుసు	III	15	కాతస్యతేపికుః	V	24
కథంన్యాయ్య	V	21	కామాకృత్యజేన	I	4
కన్యాందశరథో	ప్ర	4	జీవత్కుతారి	I	12
కన్యాయాఃకిల	IV	15	జీవయన్నివ	I	27
కామాకృదుగ్ధ	V	31	జృమ్భితంచ	VII వి.	2
కింత్వసుష్మా	I	1	జ్యోతిహికా	IV	27
కింత్యక్రాంత	V	19	ఝుణ్	VI వి.	1
కిమపికిమపి	I	20	తటస్థంనైరా	III	8

శ్లోకము	అంకము	సంఖ్య	శ్లోకము	అంకము	సంఖ్య
తత్కాలంబి	I	23	నకిలభవతాం	III	27
తత్తైవరామః	VI	25	న లేజ స్తేజస్వీ	VI	12
తురగవిచయ	I	16	నప్రమాణీకృతః	VII	5
తేహిమశ్యే	I	41	నస్వేషత్వరిత	V	1
త్రస్తైకహయ	III	22	నమోహఃపర	VII	11
త్రాతుం లోకాన్	VI	2	నవకువలయ	III	17
త్వదగ్రమివవి	VI	29	నియోజయ	VII	19
త్వయా జగన్తి	I	36	నిష్కూజస్తిమి	II	7
త్వయాసహ	II	9	నివారాదన	IV వి.	1
త్వప్రేయస్త్ర	VI వి.	8	నూనంత్వయా	IV	21
త్వంవహ్నిర్యు	IV	3	నైతాఃప్రియ	III	29
త్వం జీవితం త్వం	III	21	పశ్చాత్ప్రమాణే	IV	14
త్వమేవనను	III	5	పరిగతకతోర	VI	6
త్వరస్య వత్సే	VII	18	పరిపాణ్డు	III వి.	4
దత్తాభయే త్వ	II	2	పశ్చాత్తుచ్ఛం	IV	24
దత్తేంద్రాభయ	VI	11	పశ్యామిచజ	II	8
దదతు తరహః	III	19	పాతాలోదర	V	14
దధతివహర	II	12	పాప్యభ్యశ్చ	VII	20
దర్శణకాతుక	V	11	పుత్రసహస్రైస్త	I	15
దశతిహృదయం	III	26	పురాయత్ర	II	22
దన్యామానేన	VII	7	పురాహుధే	VI	21
దినకరకులచంద్ర	VI	1	ఘోషోద్ధే	III	24
దిప్త్యాపోయం	I	25	బాలస్త్యస్య	III	88
దుఃఖసంబేదన	I	49	ప్రకృత్యైక	VI	24
ద్వప్తిప్రణీకృత	VI	12	ప్రత్యుప్రస్థేక	III	41
దేవస్త్వాంసవితా	V	28	ప్రశోక్తితనం	III	6
దేవినీలేనమః	VII	10	ప్రసాదభి	III	9
దేవ్యామపిహి	ప్రస్తా.	6	ప్రియప్రాయా	II వి.	2
దేవ్యాకూన్య	III	28	ప్రియాగుణ	VI	27

శ్లోకము	అంకము	సంఖ్య	శ్లోకము	అంకము	సంఖ్య
కావ్యవర్షణ	VI	22	శేషాస్తదక్షిణ	II	1
బ్రహ్మదయో	I	8	బీలోతాత	III	11
బ్రహ్మదయో	VI	8	రాకికానాం	I	3
భోభోలవ	V	7	వజ్రాదపి	II వి.	7
భ్రమిషుకృ	III	14	వత్సయాశ్వు	IV	20
మనోరథస్య	V	20	వపురవియుత	VI	17
మనాదిక	VII	16	వయమపినఖ	V	29
మహిమా మేత	IV	19	వసిష్ఠాధిపితా	ప్రస్తా.	3
మానిషాద	II వి.	5	వసిష్ఠోవాల్మీకి	VI	32
మునిజనశిశు	V	3	వితరతిగురు	II వి.	2
మేఘమాలిక	II	15	విద్యాకర్తృన	VI వి.	6
వ్లాసస్యతీక	I	29	వివాతీతాదే	VI	23
యవనమే	IV	5	వినితర్తకపి	V	28
యత్రద్రుమా	III	3	వినిశ్చేతుం	V	28
యత్రానన్దాశ్వు	II	3	విరోధోవిశ్రాంతః	VI	4
యత్సావిత్తైః	I	35	విలులితమతి	III	18
యథాతిరక్తీనం	III	30	విశ్వమృరాత్మజా	VII	2
యథేచ్ఛంభో	II వి.	1	విశ్వమృరాభగ	I	2
యథేన్ద్రావా	V	26	విప్రమ్భాదురసి	I	42
యదస్యాఃప	IV	12	వీచీవాతైః	III వి.	2
యదాకిణ్చ	VI	28	వృద్ధాస్తేన	V	35
యదితేస్త్వ	IV	26	వేలోగోల	III	31
యదృచ్ఛాసం	V	16	వ్యతికరణవ	V	13
యంబ్రహ్మణం	ప్రస్తా.	2	వ్యతిపజతి	VI	5
యయాతూతం	IV	8	వ్యర్థంయత్ర	III	40
యస్యాం తేది	II	19	శమ్భూకోనామ	II వి.	8
యేనోద్గచ్ఛత్	III	10	కాంతంమహాపు	VI వి.	7
యోయమశ్వః	IV	25	శిశుర్వాశిష్టవా	IV	9
రాజ్యాశ్రమ	VII	1	కుశాచ్ఛదస్త	VI	20

శ్లోకము	అంకము	సంఖ్య	శ్లోకము	అంకము	సంఖ్య
క్షేపాత్ప్రభృ	I	38	సిద్ధంహ్యేతద్వాచి	V	33
శ్రమామ్ముఖిశీ	VI	30	సీతాదేవ్యాఃస్వ	III	1
సవప తేవల్ల	II వి.	6	సుహృదివప్రక	IV	13
సజ్జ్యోతీతైః	V	12	సైనికానాంప్రమా	IV	29
సతాంకేనాపి	I	34	సోదశ్చిరం	VII	4
సమయాగవర్త	I	11	సోయంతైః	I	24
సమాశ్వసిహి	VII	8	స్థిగ్ధాశ్వాః	II	5
సమృద్ధస్పృహ	VI	33	స్నేహం దయాం	I	5
సమృద్ధినోవశి	I	9	స్నేహాత్సభా	ప్రస్తా.	7
సరాజాతతస్సఖ్యం	IV	10	స్పృశ్యపురాప	III	7
సర్వధావ్యవహ	ప్రస్తా.	5	స్మరసిసుతను	I	19
ససమృద్ధిస్తాఘ్నః	IV	11	హహాదేవి	III	33
సస్వేదరోమాఞ్చిత	III	37	హహాధిక్ పర	I	33
			హృదినిత్యాను	IV వి.	2

కాకులరిస్తేనే ఓయబ్బో చికాకు
పడితే అది మరియూదా? కాకులు
మన లోపలను చాటే బాకాలని
అనుకోరాదా.

